

Издавач:

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву
<http://www.ffuis.edu.ba>

За издавача:

Др Драга Мاستиловић

Редакција:

Др Драган Марушич, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Др 岳友熙 (Yue Youxi), Технолошки Универзитет Шандонга, НР Кина
Др 魏现军 (Wei Xianjun), Политехнички Универзитет Хенана, НР Кина
Др Александар Јокић, Државни универзитет Портланд, Орегон, САД
Др Ана Филимонова, Историјски институт РАН Москва
Др Бисерка Кошарац, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Вјачеслас Јурко, Универзитет Саратов, Русија
Др Владимир Владичић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Драга Мастиловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Златко Павловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Јелена Марковић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Клавдија Кутнар, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Др Марија Летић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Мирко Радић, Универзитет Галве, Шведска
Др Мишо Кулић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Сања Бошковић Данојлић, Универзитет у Поатјеу, Француска
Др Бас Артс, Универзитетски колеџ у Лондону, Уједињено Краљевство
Др Владан Бартула, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Светлана Куртеш, Универзитет Мадера, Португалија
Др Светлана Стевановић, Универзитет Кемерово, Русија
Др Стилианос Ламбакис, Институт за историјска истраживања у Атини, Грчка
Др Џорџ Мано, Тенри Универзитет, Јапан

Главни уредник:

Др Мишо Кулић

Одговорни уредник:

Др Марија Летић

Лектура и коректура:

Др Жељка Пржуљ
Мр Маријана Митрић

Припрема за штампу:

Милица Пајић Мачар

Штампа:

„Comesgrafika“ д.о.о. Бања Лука

Тираж:

300 примјерака

Пале, 2018.

ISSN 2490-4074

COBISS.RS-ID 7530008

Зборник је штампан уз финансијску подршку Министарства науке и технологије
Владе Републике Српске.

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски Факултет Пале

Посебна издања
НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига 12

ТОМ 1

НАУКА И СТВАРНОСТ

Зборник радова са научног скупа
(Пале, 20. мај 2017)

Пале, 2018.

Филозофија

ФИЛОЗОФИЈА, КРИТИКА И СМИСАО ПРОТИВРЈЕЧНОСТИ ДИЈАЛЕКТИЧКОГ МИШЉЕЊА²

Појам критике је један од темељних филозофских појмова у којем се, почев од новог па све до краја двадесетог вијека, разумијевало битно значење човјека и његове слободе. Међутим, стварност модерног неолибералног друштва појам критике, а посебно филозофске критике, протјерује изван његовог теоријског значења уношења сумње у стварност емпиријске фактографије и покушава да га представи нечим сувишним за практичне потребе живота. Суспендовање филозофског као теоријског значења појма критике има за последицу, како нестајање теорије у друштвеним наукама, тако и губљење могућности сагледавања цјелине друштва. Последица овог губитка изражава се у покушајима анестезирања филозофског значења критике и успостављању редуктивног разумијевања друштва искључиво у његовом партикуларном емпиријском искуству. Аутор покушава да покаже да је филозофија ума и уједно спекулативни, дијалектички карактер критике, управо онај који у појму противрјечности може да реафирмише истинско значење первертираног појма слободе модерног неолибералног друштва. То је оно значење филозофије које је сачувано у идејама критичке теорије друштва Хоркхајмера [Horkheimer], Маркузеа [Marcuse] или Адорна [Adorno], а данас посебно актуелно у разматрањима мисаоне оријентације у САД и Канади, која себе назива критичком педагогијом.

Кључне ријечи: филозофија, критика, криза, противрјечност, дијалектика, критичка теорија друштва, критичка педагогија, теорија, критика неолибералног капитализма

¹ kulicmiso@gmail.com

² Овај текст је настао као резултат рада на научном пројекту Министарства науке Републике Србије на тему: „Истраживање климатских промена и њиховог утицаја на животну средину – праћење утицаја, адаптација и ублажавање“ (бр. 43007).

На први поглед, чини се да је појам критике дефинитивно постао један подразумевајући филозофски појам, па тако и неки помоћни појам који нам се, из перспективе савремених доминатних схватања, све више појављује само у лику неког полемичког и, у основи архаичног средства, којим се нововјековно мишљење служило у свом епохалном преокрету поимања темеља сопствене стварности и њене истине. Међутим, појам критике у 17. и 18. вијеку није никада имао само значење неког пуког техничког, па чак ни реторичког средства. Штавише, уколико би се појам критике у овом добу могао схватати искључиво као средство, рецимо као могућност да се тако представе Декартова методска правила, онда је то могуће само условно, јер је критика уједно и суштина, мишљење које једино сопственом знању дозвољава и омогућава да се аргументацијом успостави као његова истина, као истина субјекта. Због тога нововјековни појам критике никада и не би могао бити схваћен као неки појединачни, већ увијек и као општи појам, јер се односи на мишљење и уједно јесте универзална моћ мишљења. Израз „критичка употреба ума“, који тако, и радо, и често, наглашава нововјековно доба, заправо само привидно ум види као средство, јер је употреба критичка употреба, а то значи да критичка употреба у сваком појединачном предмету нужно мора да демонстрира своју општу умну суштину, те да је отуд увијек уједно и нешто опште.

То су и разлози зашто је Декартово [Descartes], Бејлово [Bailey] и уопште просвјетитељско одбијање дотадашњег средњовјековног схватања истине, које се темељило искључиво на црквено религијском ауторитету, омогућило да се управо то одбијање првенствено појави у значењу критике ауторитета цркве, касније и као историјска библијска критика, али и не само у том посебном значењу. Наиме, с обзиром на чињеницу да се појам критике позивао на универзалну човјекову моћ мишљења и тиме омогућио да самог себе схвати у јединству са њом, као и с обзиром на чињеницу да се од античког грчког времена појам критике није више готово уопште употребљавао, то је у критици једног посебног ауторитета, ауторитета цркве, ново доба заправо формирало сасвим нови појам критике у значењуума као оног што је опште.

Од тада појам критике више нема античко значење критике као судијске одлуке у правној парници међусобно супротстављених страна, јер овај нови појам критике нема инстанцу изван себе, изван мишљења, тако да би одлука о истини била код неког спољашњег судије изван њега. Зато се још само нејасно, веома удаљено, а у основи само путем етимологије држи веза нововјековног одређења критике са његовим старогрчким значењем, тако што се подсећа да критика води

поријекло од глагола *кринеин* и именице *крисис*. Тај етимолошки пут казује да је критика оно што као одлука произлази из кризе као стања прекида неког процеса, те се у односу на старогрчко значење може рећи да нововјековни појам критике своју повезаност са старогрчким смислом критике одржава само у представи критике као мјеста којим се просуђивањем прекида неко дато стање описано као криза. Међутим, за нововјековни појам критике просуђивање које не почива на слободној употреби ума, него на техничкој примјени прописаног, није критичко просуђивање, па се зато не може називати ни критичким, ни просуђивањем, јер ако није критичко, није ни просуђивање. Због тога је разлика старогрчког и нововјековног појма критике тако велика да се у нововјековном појму критике стари грчки појам готово више уопште не препознаје.

Свакако, могло би се без тешкоћа показати да је старогрчки појам критике у значењу кризе не само још дуго боравио у праву, медицини и теологији него да је још увијек присутан. Али, ни ту овај скривени стари појам критике у лику кризе нема нововјековно значење критике као субјективно аргументоване одлуке о истини, већ кризу рјешава употребом спољашњег ауторитета. Криза је ту тако увијек предмет о коме се споља одлучује: било да је то судијска одлука која разрјешава кризу као парницу; било да је то на основу прописа одлука љекара о лијечењу пацијента који је у кризи; било да је ријеч о људској кризи која у теологији почиње гријехом и разрјешава се спасењем човјека које, разумије се, није ствар човјека, него спољашње божанске одлуке. Али, проблем није само у томе што је онај који одлучује нешто спољашње предмету о коме одлучује и именује кризом, јер би било без смисла, рецимо, тражити од болесника да сам одлучује о сопственом лијечењу, мада и то припада његовом праву, већ се битно ради о томе како онај који одлучује долази до одлуке о лијечењу. Онај који одлучује не одлучује самостално, критичком употребом ума, већ примјењује прописано, те се и због тога одмах може запазити да ове друштвене области не почивају на нововјековном појму критике, јер критиком кризу не пропитују, већ кризу виде као оно стање које једино ауторитетом прописаног могу и треба да рјешавају.

Другим поводом, али у сличном контексту, Кант [Kant] је у својој расправи *Спор филозофског са теолошким факултетом* (Kant-Schelling-Nietzsche, 1991, 36–38) експлиците показао у чему се састоји појам критике и њему супротстављени појам апликативног. Управо због тога, каже Кант, што библијски теолог не црпи своја учења из ума, него из *Библије*, професор права не црпи своје учење

из природног права, него из обичајног права, а професор медицине не црпи своју методу лијечења из физике људског тијела него из медицинског прописа – не ради се о слободној, критичкој употреби ума, већ нечем некритичком, апликативном, због чега Кант овим областима знања и одриче научност. (Kant-Scheling-Nietzsche, 1991, 37). Што то некритичко има своју државну сврху, Канту је јасно, али њему је исто тако јасно да то што иза апликативних знања стоји државни разлог никако не значи да критичка употреба ума треба да абдицира. Ова разлика у појму критичке и апликативне употребе ума за Канта ће бити пресудна разлика за његово успостављање критерија шта јесте наука, а шта специјалистички студији, те ће, стога, и захтијевати да се те двије ствари држе одвојено.

Тако критика у нововјековном значењу никада није схватана као нешто техничко, апликативно, већ управо супротно: у разлици слободне одлуке и апликативне, техничке одлуке настаје и разлика у нововјековном и старогрчком појму критике. Тако би се заједно са Кантом могло казати да критика у значењу кризе и даље чува свој изворни грчки смисао одлуке која долази споља, изван субјекта, експлиците у праву, медицини и теологији, али и у другим битним сферама друштва као што је економија или политика, прије свега. Али то, с друге стране, омогућава, по нашем мишљењу, да се запази да у појму кризе модерно грађанско друштво само привидно тематизује критику, односно да у појму кризе первертира нововјековни појам критичке употребе ума и своди га на пуку техничку употребу.

Међутим, не треба пропустити да се каже да се и у филозофији појам критике као кризе ненадано и по први пут појавио у филозофији Едмунда Хусерла [Husserl], па чак и у наслову његовог дјела *Криза европских наука и трансцендентална феноменологија*. У том дјелу Хусерл, дијагностикујући кризу европских наука, пледира да се „[...] научност свих наука подвргне озбиљној и неопходној критици“ (1991, 14). Али именовање кризе никако не значи да је Хусерл на становишту ауторитарног појма критике као кризе. Напротив, ни криза, ни критика код Хусерла нису схваћене у значењу неке спољашње одлуке која треба да потекне однекуд споља, што би, уосталом, била потпуна негација његовог појма феноменологије и схватања да једино филозофски став за разлику од природног става има потребу за сумњом у чулну очевидност, односно да једино филозофија има потребу за критиком сазнања, јер јој једино та критика омогућава откривање онога што је опште или ум. Тако и са Хусерловим увођењем појма кризе и са њим повезаним појмом критике ми не добивамо значење неке спољашње одлуке, премда би слијед његовог

излагања који креће од утврђивања кризе наука до захтјева њиховог подвргавања критици, могао да упућује на тако нешто. Када Хусерл дијагностикује кризу наука онда је та његова критика, истина, упућена природној науци која је филозофији нешто спољашње, али уједно, то је и критика аподиктичког, позитивистичког научног схватања човјека. То је и разлог због чега се одлука и не препушта спољашњој позитивистичкој науци или неком другом, већ се битно као критика заснива у филозофском субјекту. Чини се да Хусерл у појму критике и кризе имплиците казује исто оно што и цијела нововјековна картезијанска традиција, а то је да критика успоставља сумњу у очевидну, дату стварност, те да је отуд и код Хусерла критика заправо мишљена као она која тек сумњом препознаје кризу, јер се без критике, без сумње никаква криза не може ни запазити.

Због тога и Декартов *Cogito ergo sum* казује да у све, изузев у сопствено мишљење, морамо сумњати, дакле да морамо питати, те да и одговор, који би задовољио нашу тежњу за истином, мора да почива на ономе што наш разум може да прихвати за истину на том трагалачком путу. Међутим, разум ће прихватити нешто за истинито само ако му се понуде увјерљиви аргументи или докази да нешто јесте или није истина, те је у том смислу епохални преокрет у разумијевању истине и настао у сукобу ауторитета и знања, односно истине која се не доказује и која припада бићу ауторитета, и истине која се доказује и тако добива лик знања. Тако се види да је нововјековна критика ауторитета у основи поставила критику не само као пуку негацију, пуко поништавање онога што се из неког разлога одбија већ да је критика сумњом уочавајући оно негативно, саму себе поставила као моћ мишљења, односно као моћ која произлази из увида да мишљење, само у том негативном, може да стекне знање о самом себи, односно да је једино знање доказ или аргумент за истину. С обзиром на чињеницу да је пут стицања знања задобивен сумњом, онда је и критика као сумња заправо само друго име или други лик саме науке.

То је и разлог зашто данас јасно видимо да је филозофски, декартовски појам науке одређујући науку у појму критике заправо науку темељно одредио као сумњу, јер ономе који не сумња заиста никаква наука није ни потребна и биће сасвим задовољан истином коју добија диктатом ауторитета. Наука је наука само ако је критичка, дакле, само уколико је на путу сумње, на путу уочавања оног негативног, јер само тако она може да задобије знање о истини, заправо, прибави сопствене аргументе или доказе за ту истину. Свакако, развијена филозофија субјекта, која у мишљењу открива моћ негативног, није

била јасно доведена до знања у Декартово и вријеме просвјетитељства, те прије њемачког класичног идеализма, Хегела [Hegel] посебно, *cogito ergo sum* неће ни слутити какве све стваралачке и уједно деструктивне потенцијале садржи. Због тога је и само Кантово истицање појма критике у наслову његових најважнијих дјела индикативно, јер је управо у функцији његовог експлицитног показивања да наука може бити наука само ако је критичка, дакле слободна, односно да је некритичка наука она која не познаје слободу, јер почива на догматизму ауторитета, па да се отуд, као што смо већ казали, и не може сматрати науком.

Употреба појма критике биће снажно присутна и код Карла Маркса [Marx] у низу наслова његових дјела, као што су рецимо: *Критика Хегелове филозофије државног права* или *Критика Хегелове дијалектике и филозофије уопште*. У њима се лако може препознати Марксово наглашено прихватање нововјековне традиције критичког мишљења. Касније, под Марксовим утицајем употреба појма критике постаће и обавезни манир лењинистичко-стаљинистичког марксизма, штавише, биће уткана и дуго времена ће представљати незаобилазни стандард формирања дневног реда комунистичких састанака у оној, свима добро познатој тачки која је гласила: *критика и самокритика*. Али у цјелини, у марксизму и комунизму, критика је била више реторички заснована у значењу полемичког разрачунавања са противницима, чак и ако се противник открије у самом себи, те дакле, више није имала смисао оног критичког лика слободног мишљења субјекта који би био у иманентној обавези да своју критичност примијени и на сопствено друштво. Тако је у комунизму критика углавном задобила смисао догматске правовјерности, те отуд и није више имала ништа заједничко са оним слободним, сумњајућим нововјековним појмом критике који се и формирао у одбијању сваког догматизма.

Међутим, није се у марксизму развијао само овај догматски појам критике. Критичка теорија друштва окупљена око Института за социјална истраживања у Франкфурту који је основан 1923. године и југословенска прахис филозофија (условно у периоду 1963–1974) су два велика марксистичка подухвата која су на различит, а опет на веома близак начин критички промишљале и у неким важним увидима успјеле да сачувају изворни хуманистички смисао нововјековног појма критике. Индикативно је да након пада Берлинског зида који је означио слом комунизма и марксистичке теорије којом се комунизам легитимисао, чини се као да је готово замро сваки озбиљнији интерес за теоријске увиде ових великих и драгоцјених европских критичких промишљања, иако су она непрестано била у контраставу спрам догматских марксистичких

схватања. Ипак, од тада се све чешће говори о неуспјеху критичке теорије друштва и прахис филозофије, као да се радило о неком практичном револуционарном програму. Међутим, такав закључак би био исувише површан, јер је утицај Франкфуртске школе, па и прахис филозофије, у многим савременим критичким интерпретацијама још увијек присутан. Утицај критичке теорије друштва је и омогућио изградњу једне области модерне педагогије која се, према свом теоријском критичком узор, и назива критичком педагогијом, а представљена је ауторима као што је Паоло Фреира [Paola Freire], Анри Жиру [Henry Giroux], Мајкл Епл [Michael Apple], прије свих, али и радовима Питера Мекларена [Peter McLaren], Дагласа Келнера [Douglas Kellner], Ајре Шора [Ira Shor] и других, без којих би простор критичког промишљања високог образовања у САД-у и Канади остао само на разини некритичке статистичке квантификације и у основи нестао у неолибералном друштву „банкарског концепта образовања“ (Freire, 2002).

Радови критичке педагогије су посебно важни, јер преко идеја критичке теорије друштва франкфуртоваца они насљеђују и цјелокупну традицију нововјековног појма критике, те тако, као Питер Мекларен, могу да говоре о критичкој педагогији истовремено терминологијом Маркса, Франкфуртске школе и прахис филозофије. Тако Мекларен, поимајући критичку педагогију као револуционарну праксу, казује да не само критика ослобађа човечанство од инструменталног постварања онаквог типа како га је описала Франкфуртска школа већ и покушава да ослободи човјечанство од свих типова отуђења утемељених на отуђеној продукцији односа, те да је отуд задатак револуционарне критичке педагогије да подстиче стварање теорије и филозофије праксиса којима се не само испитују границе западне мисли и заокружености које омогућује критичка теорија, него стиче и оријентација за дјелање.

Међутим, утицај критичке теорије друштва на критичку педагогију садржан је и у прихватању становишта Франкфуртске школе о улози критичке теорије, о чему је веома прецизно писао Ханс Ленк [Lenk]. Наиме, Ленк запажа да се позиција критичке теорије друштва веома разликовала од праксе марксистичких полазишта у погледу на улогу теорије: „[...] критичка теорија је свјесно остала *теоријом*, хтјела је мијењати стварност и на њу утицати критичким увидом, али не и непосредним политичким акционизмом“ (1991, стр. 220). Схватање по којем је теорија критика, односно да појам критике без теорије не може имати значење критике, свакако спада у једно од бројних драгоцјених увида Франкфуртске школе. Већ у програмском тексту

Макса Хоркхајмера *Традиционална и критичка теорија* из 1937. године можемо запазити да је Хоркхајмер на оним критичким позицијама које су као ствар опште дискусије у Њемачкој о разлици природнонаучног и духовног искуства оцртале и његово разликовање. Тако се под традиционалном теоријом подразумевају све оне емпиријске теорије које се тичу нашег сазнања чињеница, те су стога оне битно конструисане по узору на природнонаучне методе. Управо тај пад традиционалне теорије на емпиријско редукује ум као нешто опште на неки појединачни, инструментални, фрагментарни ум, па се зато, мисли Хоркхајмер, традиционална теорија и одвојила од нововјековног развоја мишљења. Насупрот, теорија коју дефинише Хоркхајмер као критичку теорију, има задатак да конфронтира постојећу стварност са идејом умног друштва, те се тако противрјечност, коју таква конфронтација освјешћује, јавља као дијалектичка, никако логичка. Логичко-систематске науке конструишу стварност тако што у њима превладава „хармонистичка тенденција“, како би казао Адорно, односно, логичко сазнање је у одређеном смислу емпиријско, није критичко, јер није дијалектичко. Појам дијалектичког је појам који Франкфуртска школа наслеђује из Хегелове дијалектике, али дијалектичку противрјечност критичка теорија друштва мисли као оно што насупрот логици један феномен може поимати истовремено и као напредак и као назадак, јер управо у дијалектичкој противрјечности и лежи истина грађанског друштва. Код готово свих представника Франкфуртске школе, ова дијалектичка противрјечност се прелила и у стил излагања, посебно код Адорна у његовим језичким бравурама. Међутим, противрјечност која битно одређује теорију и истовремено је чини критичком, садржана је управо у увиду да је ум редукован на појединачно, на инструментално, на технички ум, па да отуд логичко сазнање не може ни изразити противрјечност, већ је само у одређеном смислу може хармонизовати, односно идеологизовати.

Сви су ови увиди без сумње од велике важности, јер нам омогућавају да запазимо да је постојећа неолиберална пракса признавања знања само као профитабилног знања довела до реинтерпретације самог појма знања. Знање је знање једино ако доноси профит, свако друго знање које то не чини није ни знање. Тако је и схватање по којем је непрофитно знање нешто што је бескорисно и бесмислено, морало је по логици прагматског мишљења да и само критичко знање учини профитабилним. Наиме, за утилитарни, прагматски ум, критика има смисла само ако доноси профит, те је у том погледу непрофитна критика за ова схватања исто што и представа испразне теорије, нешто што је

својом општошћу изван емпиријске конкретности, па тако и изван саме стварности.

Феномен повлачења теорије из друштвених наука и редукција друштвених наука на специјалистичке студије, управо свједочи о консеквенцама овог неолибералног концепта друштва којем је маргинализовање и первертирање појма теорије посебно важно, јер се са промијењеним значењем теорије не дешава само пуко преименовање, већ суштински се показује да је на дјелу укидање теорије. Укидање теорије истовремено укида и оно најважније: критичко као опште мишљење које индивидуалну свијест људи једино и може да припреми за слободно мишљење, односно за могућност настанка стварности слободе саме.

Литература

- Apple, W. M. (2012). *Ideologija i kurikulum*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Giroux, H. (2011). *On Critical Pedagogy*. New York: Continuum International Publishing Group.
- K. Marx. (1960). *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*. Sarajevo: V. Masleša.
- Kant, Scheling, Nietzsche. (1991). *Ideja univerziteta, Spor filozofskog fakulteta sa teološkim*. Zagreb: Globus.
- Lenk, H. (1991). *Između teorije znanosti i društvene znanosti*. Sarajevo: V. Masleša.
- McLaren, P. (2005). *Capitalists and Conquerors*. Boulder: Rowman and Littlefield.
- Freire, P. (2002). *Pedagogija obespravljenih*, Zagreb: Odras.
- Horkheimer, M. (1968). *Kritička teorija I, II*. Zagreb: Stvarnost.
- Huserl, E. (1991). *Kriza Evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija*. G. Milanovac: Dečje novine.

Mišo Kulić

PHILOSOPHY, CRITICISM AND MEANING OF INCONSISTENCY
IN DIALECTICAL THINKING

Summary

From the new until the end of the twentieth century, the meaning of criticism is one of the fundamental philosophical concepts in which the essential meaning of man and his freedom was being understood. However, the reality of a modern neo-liberal society deprives the notion of criticism, and in particular of philosophical criticism, beyond its theoretical meaning of imposing doubt on the reality of empirical factography and trying to present it like something superfluous for the practical needs of life. Suspension of the philosophical as the theoretical meaning of the notion of criticism, results in the disappearance of theory in social sciences, as well as the loss of the possibility of perceiving the whole society. The consequence of this loss is expressed in attempts to anesthetize the philosophical meaning of criticism and establish a reductive understanding of society solely in its particular empirical experience. The author tries to show that the philosophy of the mind and at the same time the speculative, dialectical character of criticism is precisely the one which, in the notion of contradiction, can reaffirm the true meaning of the perverted notion of freedom of modern neoliberal society. This is the meaning of philosophy that is preserved in the ideas of the critical theory of Horkheimer, Marcuse or Adorno, and especially today in the thought-orientated considerations in the United States and Canada, calling itself a critical pedagogy.

ФИЛОЗОФИЈА ИЗМЕЂУ КРИТИЧКОГ МИШЉЕЊА И ПЛАТОНОВОГ СВЕТА ИДЕЈА

У савременој филозофији издвојиле су се две тенденције: једна, која сматра да филозофија треба да буде инструмент мишљења и друга, која у филозофији види мисаони концепт који чува свет аксиолошких парадигми и истина. Међутим, у античкој филозофији су критичко мишљење и свет идеја неодвојиви процеси. По Платону дијалектика је *наука о идејама*, а етимолошко одређење термина идеја значи видети, гледати. Платон је дијалектику разумео као непосредну контемплацију света идеја, што је била суштина филозофског начина живота.

Кључне речи: критичко мишљење, идеја, наука, контемплација, античка филозофија

Филозофија се данас налази у сенци науке која је себе прогласила највишом формом знања и врховним арбитром истине. Њој се приступа на један прилично неодређени начин најчешће као „ничијој“ земљи којој недостаје одређена доза егзактности да би се назвала науком и одређена доза догматике да би се назвала теологијом. У том смислу потпуно је нејасно да ли је филозофија некаква метода или има свој предмет истраживања. Готово је опште прихваћен став да филозофија развија критичко мишљење, али се предметом филозофског истраживања мало ко бави. Како се данас нико озбиљно не бави предметом филозофије, она је са једне стране сведена на историју идеја, а са друге стране на методу или инструмент науке. Све ово је довело до тога да су се у савременој филозофији издвојиле две тенденције: једна, која од филозофије очекује да она буде инструмент мишљења и друга, која у филозофији види мисаони концепт који очувава свет аксиолошких парадигми и истина.

¹ sladjana.ristic.gorgiev@filfak.ni.ac.rs

Истину за вољу, треба рећи да филозофију није лако дефинисати, па се чини да у покушају њеног дефинисања нисмо одмакли, нити можемо одмаћи даље од њеног античког третинолошког одређења, које се своди на два појма: *philos* и *sophia*. Најпре треба имати у виду да је термин филозофија у антици обиловао пуноћом значења ових појмова. Један преферира љубав, а други мудрост. И један и други појам, дакле и љубав и мудрост, су прилично неодређени и флексибилни, па се под њима подразумевају различити аспекти њиховог деловања и објашњења. У најопштијем смислу термин љубав указује на некакав ирационални, а мудрост на рационални принцип, што указује да је појам филозофије обједињен око два супротстављена момента која су сједињењи у једној синтетичкој компилацији. Међутим, већ са средњим веком долази до раздвајања овог синтетичког значења филозофије. Средњи век је, наглашавајући улогу вере, отворио питања ирационалног у филозофији и тако се неподељено разумевање филозофије, карактеристично за антику, претворило у дуалистичко надметање односа вера и знања. Историја филозофије је након тога обиловала многобројним различитим приступима и правцима, идејама које су наглашавале један или други аспект у њој. Тај латентни дуализам у приступу филозофији отвара се онда када се поставља питање смисла дијалектике након откривања код Тертулијана [Tertullianus], а дефинитивно се разграничава Витгенштајновим [Wittgenstein], ставом да реално могу постојати само наука и мистика, тј. оно о чему је могуће прецизно говорити и оно о чему се ћути (Vitgenštajn, 1980, str. 83). На овај начин улога филозофије је маргинализована, а предмет филозофског истраживања истиснут под ударом науке.

Филозофија и парадигма

Због овако израженог утицаја научног мишљења, савремена филозофија усвојила је ставове Томаса Куна [Kuhn] (1974, str. 89) и прихватила становиште по коме се и у филозофији дешавају слични процеси као у науци, тј. да долази до промене парадигме. (Schnädelbach, 1988, str. 33–76). Модерно значење израза парадигма, какво га данас користимо, означава скуп егземпларних начина сагледавања реалности, који се често копирају, односно представљају узорак или предрасуду. Тако је, рецимо, присутан став да су се у историји филозофије промениле три парадигме. Прва парадигма је *онтолошка* и њени најзначајнији представници су

Платон [Πλάτων] и Аристотел [Αριστοτέλης]. Друга парадигма је *менталистичка* која настаје са Декартом [Descartes] и Кантом [Кант] и трећа је *лингвистичка* чији је главни представник Лудвиг Видгенштајн. Шнеделбах [Schnädelbach] сматра како са сваком променом парадигме долази и до снажнијег просвећивања и освешћивања, што уједно доводи и до напретка у филозофском мишљењу (1988, str. 39). Тако рецимо за филозофе онтолошке парадигме, тј. Платона и Аристотела, карактеристично је наивно поверење у свет ствари, односно одређена саморазумљивост света. Ова саморазумљивост света биће доведена у питање са картезијанском скепсом у менталистичкој парадигми, која ће проблематизовати сазнање онога што је важило као саморазумљиво у онтолошкој парадигми. Док менталистичка концепција акценат ставља на сазнање, лингвистичка концепција помера парадигму ка језику, свдећи све филозофске проблеме на анализу језика. Менталистичка концепција се фокусира на оно што је могуће сазнати, односно на сам феномен сазнања и човекових сазнајних моћи, док се лингвистичка, фокусира на разумевање, али не у херменеутичком смислу, него на разумевање као лингвистички феномен.

Док се у менталистичкој и лингвистичкој концепцији фокус окреће око сазнања и разумевања језика, дотле се у онтолошкој концепцији филозофија окретала око проблема бића. Семантичка неухватљивост овог појма довела је до искорака ка менталистичкој концепцији, односно, свет који се подразумевао доводи се у питање, па се испитује не кроз биће које је ван нас него кроз појам бића који је у нама. Јер у новом веку долази до преласка из света ка човеку и критичко мишљење као основа филозофског истраживања започиње управо са периодом Канта и Декарта када се поставља питање како је сазнање могуће, а не шта је знање и шта је свет. Тако се са овом концепцијом предмет филозофског истраживања релативизује, испитивање самог процеса мишљења филозофију приводи психологији и одваја је од онтологије, односно приводи је души, а напушта дух. Кант говори о новој науци и новој методи „[...] која је за људски ум неопходна, од које се заиста може пресећи свако стабло, које је израсло а чији се корен не може ишчупати“ (1979, str. 64). Може ли тек тако пресећи стабло и судити само на основу корена?! Може ли се занемарити дрво, са свим својим гранама и плодовима?! Може ли се занемарити један тако важан предуслов филозофије: свет?! Занемаривањем онога што је споља и бављење само својим спознајним моћима филозофија је изгубила своју основну испирацију филозофирања: свет, тоталите, асполут! У свету у коме се све посматра само кроз део, кроз сазнање делова, у

коме је свака прича о целини проглашена квази причом, филозофија не може да нађе своје право место. Филозофија је остала без свог извора филозофирања, без света вечности. Први филозофи су своје надахнуће и свој извор енергије управо добијали из света кога су видели као живу и нераскидиву целину.

У лингвистичкој концепцији наставља се започети процес откидања филозофије од света, односно од појма бића, и он се проглашава нејасним и бесмисленим са становишта језика. То се у лингвистичкој концепцији дешава са плејадом такозваних појмова без смисла, односно са свим метафизичким појмовима. Овде се „[...] мисао не појављује одвојено од израза“ (Vítgenštajn, 1980, str. 83) те се наставља тенденција удаљавања филозофије не само од света вечности, него и од сазнања света. Све се своди само на разјашњавање и анализу речи. „Да би разјаснили значење речи, посматрајмо сами себе при мишљењу, оно што тада опажамо биће што та реч значи“ (Vítgenštajn, 1980, str. 132). Тако је филозофија од свеобухватног дивљења универзиму свој поглед спустила ка човеку, а од човека ка анализи његових речи. Карактеристика ове последње парадигме, уосталом оне у којој и ми живимо, јесте да филозофију своди на анализу, критику и метод. Са Витгенштајном се већ јасно дефинише да је филозофија пут, процес, метод. Започет процес релативизације филозофског мишљења овде се потпуно наставља, па се с правом можемо питати ради ли се ту уопште о некаквој парадигми ако филозофија више не поседује никакву инстанцу око које ће фокусирати своја испитивања.

Не улазећи даље у анализу саме поделе као и специфичности појединих „парадигми“, може се издвојити неколико проблематичних теза које произилазе из ових концепција. Може ли се у филозофији говорити о промени парадигми на начин на који је Кун говорио о науци? Не изједначавамо ли тако филозофију и науку, и да ли раст знања у науци доводи и до раста знања у филозофији, јер филозофија проблематизује и само знање као такво? Па чак иако долази до тога може ли се свака промена парадигма дефинисати као напредак и просвећеност у односу на предходну? Пре него што Платона и Аристотела прогласимо мислиоцима који су „[...] наивно веровали у саморазумљивост“ света треба преиспитати ову онтолошку парадигму и поставити питање: Може ли се филозофија одвојити и у којој мери од парадигме оних (античких мислиоца) који су је именovali као једну духовну и ексклузивну људску делатност?!

Онтолошка парадигма и критичко мишљење

Онтолошка парадигма код Платона и Аристотела подразумевала је неодвојивост критичког мишљења од света идеја. Тако, и једно и друго, дакле и критичко мишљење преко дијалектике, а и свет идеја преко метафитике, налазе своју изворност и своје порекло у античкој филозофији.

Данас је критичко мишљење проглашено императивом савременог школовања, а у њему се види једна од кључних вештина која се стиче на студијама филозофије. Да ли се тако филозофија своди на вештину, а удаљава од знања?! Популарност критичког мишљења је велика због тога што је акценат стављен на сам процес учења, односно на механизме усвајања знања, а мање на садржај учења. И док су стари Грци под знањем подразумевали одређено реално стање, данас се знање све више третира као процес. У антици налазимо сасвим супротну препоруку од ове данашње, наиме изоштравање дијалектичког тј. критичког мишљења без стварног увида у свет идеја третирано је као опасно, особито код младих.

„[...] Природе којима ћемо допустити да учествују у дијалектици морају бити уредне и уравнотежене и да се тиме не сме, као до сада, бавити свако, па и онај ко за то није довољно зрео [...]“ (Platon, 1976, 539, b-d).

Развијање критичког мишљења значило би овладавање техником неког инструмента коме не знамо намену, али јасно осећамо сву важност и моћ ове технике. Платон јасно указује на погубне последице овладавања оваквом техником код незрелих и младих људи, јер они њу доживљавају као дечију игру и прибегавају јој како би противуречили једни другима, те се надмећу у томе ко ће победити „[...] радујући се као штенад, што пролазнике, помоћу дијалектике могу да нападају и растржу“ (Platon, Država, 539, b-d). Али овде се не завршава сва погубност развијања критичког мишљења, јер се врло брзо дође до тога да се без познавања (увида) у свет идеја, та вештина уопште не цени или се злоупотребљава у демагошке сврхе. Управо су због тога и Сократ [Σωκράτης] и Платон, као и Аристотел критиковали софисте, називајући их учитељима привидног знања, који изврћу речи. Суштина дијалектике је сазнање истине, те би и циљ разговора вођен кроз дијалектичка правила морао бити уздизање ка степеницама спознаје, а не побијање противника. Да су мишљење и свет идеја неодвојиви процеси, Платон наглашава самим одређењем дијалектике, када каже да је она *наука о идејама*.

Зато ће Платон нагласити низ интелектуалних и етичких врлина које мора да поседује нека личност не би ли се назвала филозофом. Предиспозиције, односно интелектуалне врлине које треба да поседује филозоф су: добро памћење, способност за добро разумевање и учење (Platon, 1976, 487a), али и способност лаког улажења у идеју сваког бића (Platon, 1976, 486d). Све ове предиспозиције сливају се у једну најважнију интелектуалну способност. а то је: *тежња ка целокупној мудрости* или увид у целину. Филозоф зато мора бити добар дијалектичар, што значи да поседује способност анализе различитих идеја, али и метафизичар, односно, мора да поседује способност синтезе идеја. Платонов филозоф се дакле не бави само еристиком и анализом идеја и њиховим набрајањем, јер такви људи се лако могу заменити са филозофима, али их Платон назива радозналцима, односно, онима који се само лако радују идејама и радују се појединачним лепотама, али нису у стању да схвате лепоту по себи. Јер чак и када говори о појединачном, филозоф увек има у виду оно опште и целовито, када говори о пролазном, он увек има у виду вечно. Филозоф не тежи појединачној већ целокупној мудрости, (Platon, 1976, 474b). У том смислу филозофи су у стању да схвате оно што је увек једнако и непроменљиво (Platon, 1976, 484b). Како код филозофа предњачи умествени део душе, филозофу је могуће да види целину, јер се целина види умом (духом). Природна особина филозофа је да увек жуди за сазнањем онога што је вечито. (Platon, 1976, 485b) па је он *сразмеран и уређен*, (Platon, 1976, 486 d), *велики дух који живи у посматрању свих времена и свега бића* (Platon, 1976, 486 a). Пошто тежи целини и вечности, он превазилази време и простор и познаје трансценденцију.

Међутим, ове урођене интелектуалне способности неће бити довољне за развијање личности филозофа, већ да би се неко назвао филозофом у правом смислу речи, мора бити препознат и по етичким врлинама, које су истински плодови сусрета душе са идејом добра. С обзиром да су филозофи краљевске душе, оне неће трпети ропство, и то, пре свега, ропство које долази из сопствене душе (Platon, 1976, 486b). Да би се успоставила праведност, умни део треба да влада над вољним и пожудним, а то значи да би поред мудрости, филозофа морале красити и храброст као и умереност. Филозофска душа не трпи угњетавање које долази из пожудног или вољног дела и ставља их под контролу, па самим тим не подлеже ни свим оним страстима и манама у које лако упадају друге душе. Ова способност филозофа да управља нагонским и вољним делом душе долази од тамо што он „гледа божанско“ (Platon, 1975, 254a), јер је својим „[...] умовањем привржен идеји бића“ (Исто). Управо се у

овом гледању, односно виђењу идеја, налази кључ разумевања онтолошке парадигме.

Етимолошка и семантичка одређења идеје као онтолошке парадигме

Филозофска претпоставка о идејама као начелу/-има (arche/ai) света евидентно је настала још у антици, почев од Сократа и његовог инсистирања на појмовној бистрини, јасноћи, на брушењу самих појмова кроз разговор, дијалог, касније, кроз тзв. *дијалектику*, не би ли са Платоном иста постала својеврсна *наука о идејама*. Такође нам је врло добро познато из историје филозофије да је та иста „идеја“ о идејама у току целог средњег века опстала захваљујући теоријском спору који се развио и водио између такозваних реалиста (који су заговарали идеју онтолошког примата самих идеја) и номиналиста (који су порицали идејама било какав онтолошки статус) – у смислу „за и против“ идеје о стварању и обликовању стварности путем идеја. Већ на основу ових историјских и филозофских чињеница можемо наслутити, па и врло лако закључити, да људски ум није могао изумети ништа апстрактније и „недохватљивије“ од самог „појма идеје“, а да, истовремено, том истом уму, не пружи и нешто „најстварније“ у погледу присуства, па и јасног, недвосмисленог, емпиријски потврђеног деловања идеја (ма шта оне биле) на људски свет. Одатле и наше прво питање гласи: *Како је Платон уопште дошао до „идеје“ о идеји?* Тачније, како је дошао о идеји као о „првом покретачу“ (arche) ствари, као о „владајућем принципу“ којим би била „обликована“ наша стварност од некакве више „Х“ интелигенције, Бога, Космоса, Природе и сл. Или – којим бисмо владајућим принципом ми сами, уз помоћ идеја, „обликовали“ нашу стварност.

Одговорити на ова питања значило би приступити широј елаборацији материје из области историје филозофије све до Платона. Ипак, овом приликом се нећемо бавити овим питањима, нарочито не на овај шири, екстензивни начин. Напротив, покушаћемо да приступимо овом проблему на један други, на први поглед заобилазни, у неку руку, посреднији начин, кроз феномен језика, дакле, на једном уско филолошком и етимолошком плану, где би наше прво и централно питање било преформулисано и гласило: *Како је уопште настала реч – идеја?* Другим речима, поставили бисмо питање о пореклу самог средства – термина, односно речи – *идеја*! Речју: Зашто је Платон посегао за овом речју, а не за неком другом? Тачније, шта га је конкретно навело, инспирисало, подстакло? Овако формулисан проблем у начелу

подразумева две претпоставке: његов избор је био или 1) случајан или 2) дубоко промишљен, у неку руку, предодређен, нужан. Која претпоставка је валиднија, ваљанија, веродостојнија, остаје да видимо. А сада погледајмо шта нам открива реч – *идеја*?

Именица *идеја*, долази из ст.гр. речи *ιδέα* (*изглед, облик, форма, вид, врста, сорта, природа, начин*; у логици: *вид, врста, класа*, која потиче од глагола *ὀράω/ ὀρᾶ* (читај: *hōrao/horo*; са значењем: *видим*), тачније, од његовог аорисног облика (прошло свршено време) *εἶδον* (*видех* и сада *знам*; *идеῖν*). С обзиром на евидентну и прилично уску значењску повезаност која се појављује између глагола *ὀράω* (*видети*) и *εἶδον* (*знати*), нужно је испитати природу ове везе. Но, о томе касније, вратимо се сада самој речи *ιδέα*. Грчка реч *ιδέα* долази од аорисног облика *εἶδον* (*видех* и сада *знам*; *идеῖν*) који директно потиче од ПИЕ облика **wid-es-ya-* (OED*; HJP*; Pokorny, 1959, str. 1125–27; Shantaine, 1970, str. 455; Ernout-Meillet, 1951, str. 1296). Уколико одбацимо суфикс и завршетак **-es-ya-*, релативно лако можемо открити ПИЕ корен **weid-* (*видети*), који је присутан, не само у грчком, већ у готово свим индоевропским језицима, старим или савременим, свеједно, баш као и у бројним речима, простим, коренитим или сложеним, као што су: *вид, видети, вера, истина, veritas, visio, evidens, знање, мудрост* и сл. На овом плану, како се чини, не мањкају језичка сведочанства. Тако нпр. поменути корен **weid-* присутан је у прасловенском, старословенском и црквенословенском језику у готово неизмењеном облику: *vidъ*, затим у срп.: *видим, видех, видети, вест*; у хрв. *видјети, вест, знати*; итд.

Истовремено лако можемо да запазимо неколико ствари. Наиме, корен **weid-*, *вид*, односно, значење глагола *видети*, у свим индоевропским језицима, старим или савременим, повезан је, с једне стране, са *мудрошћу* и *знањем*, тачније са кореном *зна-*, с друге стране, са *белином*, тј. са именом једне боје – *беле*, која, као и *светлост*, садржи све остале. Другим речима, *знање* се, на језичком плану најдубље повезује са људским *видом*, тј. *чулом вида* и *менталним сагледавањем*, тачније, *умним увидом*, одатле и *мудрошћу*, с друге стране, са *белином*, тј. физичком и метафоричном *светлошћу*.

Што се тиче односа између *вида* (виђења) и *знања, мудрости*, потврду о њиховој недвосмисленој повезаности имамо такође у неколико речи, које се изводе из истог корена, а које истовремено имају једно шире, културолошко, историјско и религиозно-филозофско значење. Такав је случај са староиндијским релогииозно-филозофским учењем, тзв. *Ведама* и старословенским богом, *Свевидом*. Наиме, од истог ПИЕ корена **weid-* (*видети*) настаје не само врло значајна грчка реч *идеја*,

о чему је овде реч, већ и тзв. *Веде* (*véda* — вид, знање), свете књиге брамана у Индији, које су најстарији писани споменик санскритске, тј. ст. индијске књижевности, насталих вероватно у III и II миленијуму ст.е., а редактованих и записаних у XV веку ст.е. (Flood, 1996). Свака од ових *Веда*, од укупно четири, носи наслов: Риг-веда; Сама-веда, Ајур-веда и Атхарва-веда, где *веда* означава знање, које, како се чини, не случајно стоји у вези са ПИЕ кореном и речју „вид“. Исти је случај и са именом врховног старословенског божанства *рата* и *прорицања*, *Вида*, тј. *Свевида*, балтичких Словена (мада су и остали Словени поштовали истог бога, само не као врховног) и то у прасловенском, тзв. претхришћанском периоду. Речју, *свевиђење* подразумева *свезнање*! Другим речима и овде се повезаност између *виђења* и *знања*, тј. *мудрости*, као у случају са *Ведама*, али и у бројним претходним примерима, дакле у најширем индоевропском корпусу речи, још једном јасно потврђује.

А сада погледајмо корен речи *знање* у индоевропским језицима. Тако нпр. савремена енглеска реч за знање је *know*. Она потиче од ст.енгл. *spawan* (просто прошло време *speow*, партицип прошлости *spawen*), која дословно значи, „опазити, видети једну ствар која је идентична са другом“ и, истовремено, „бити у стању разликовати“ обично (*tospanan*); „опазити или разумети као чињеницу или истину“ (супротно од *believe*: веровати); „знати како“ (*know how*) (учинити, урадити нешто) Иначе настала од прото-германског **knew-*, који такође потиче од ст.вис.нем. *bi-chnaan*, *ir-chnaan* (знати), нем. *kennen*, *erkennen*, (знати, препознати) и делимично *können* (моћи), баш као и франц. *Connaître* (спознати, сагледати, разумети, препознати). Корен ове прото-германске речи **knew-* јесте ПИЕ **gno-* (знати) је присутан у свим индоевропским језицима. Рецимо у ст.перс. *xšnasatiy* (он треба да зна); у лат. *gnoscere* (знати) (корен **gno-*); у ст.гр. *gignoskein* (знати), такође од ПИЕ **gi-gno-sko-*, који је редуплицирани облик корена **gno-* (знати), одакле потиче и именица *gnosis* (највиши облик духовног знања; од ПИЕ **gno-ti-*); (OED*; HJP*; Pokorny, 1959. str. 376–378; Shantaine, 1968, str. 224–225; Ernout-Meillet. 1951, str. 495–496).

На основу свих ових примера можемо лако приметити да ПИЕ корен речи *знати* **gno-* носи значење *знања* и – ништа више. За разлику од ПИЕ корена **weid-* *видети* који садржи, с једне стране, значења *виђења*, *гледања*, *сагледавања*, док се, с друге стране, тек на метафоричком плану приближава значењу *знања*. У сваком случају ПИЕ корен **weid-* *видети*, који је базични носилац значења речи *идеја*, има шири семантички спектар и већи капацитет обликовања нових значења речи. О томе сведоче, како смо малопре поменули, још две речи, које се

изводе из истог корена: *белина* и *светлост*. Словенске речи *бео*, *белина*, долазе од прасл. и ст.с.сл. *bělъ*, пољ. *biały*, чеш. *bílá*, рус. *белый* укр.г *білий*, литв. *baltas*, лет. *balts*. Њен ПИЕ корен је **bha-* (*светли*) који је присутан у ст.инд. *bhati*; у ст.ир. *ban* (*бео*); у грч. *phantasma* (*привиђење*, *авет*, *сабласт*) настала од глагола *phantasein* (*учинити видљивим*, *приказати*) и основе *phanein* (*изнети на светлост*; *појавити се*; *учинити видљивим*; *објаснити*; *образложити*; *учинити се*).

У сваком случају све ове речи, без обзира да ли је њихов корен основни **bha-* или проширени **albho*, очигледно потичу од *светлости*, тачније од *сјаја*, о чему сведочи ст.инд. реч *bhalam* (*сјај*).

Тиме смо заокружили базична значења ПИЕ корена **weid* из којег се изводе у свим индоевропским језицима речи: *вид*, *виђење*, *сагледавање*, *увиђање*, *идеја*, *изглед*, *форма*, *знање*, *мудрост*, *истина*, *вера*, *белина* и *светлост*. Једино што недостаје овде је реч којом именујемо наш анатомски и физички орган *вида*, наиме – *око*! Да ли она уопште припада истом семантичком кругу – **weid-* (*вид*)? Ако јесте, може ли она да нам открије још неки аспект термина *идеја*? Погледајмо укратко и ову реч.

На основу ових примера, без обзира на то да ли реч *око* задржава свој ПИЕ образац или га незнатно мења, као у германски језицима, остаје чињеница, а одатле и наш закључак, да корен **okw-* има такође врло блиске везе са кореном **weid-* (*видети*). Не само у односу на њено базично значење, већ и у погледу саме форме, тј. језичког облика. Наиме, корен **kweid-o* у балто-словенским језицима и ст.индијском продукује речи: *svetah*, *šviesti*, *svaityti*, *sviteti*, *светлост*, где **kw* прелази у **sv*; тачније **k > *s*, док базични корен **weid-* (*видети*) остаје непромењен, што нас наводи на закључак да је реч *светлост* **o(s)-weid-o* – у преводу: „*оно што долази с видом*“, „*што с-ви(д)-ће*“, такође присутан у речима: *свитање* и *освит*! Одатле и семантичка проширења у речима: *раза-зна-је се*, *појављује се*, *схвата*, *разуме*, јер оно што је *осветљено*, то је и *јасно*, *познато*, *сјајно*, *видљиво*, коначно, оно постаје *у-оч-љиво*!

Тако долазимо и до речи *око*, где је **okw-* препозитивни део корена **ok-weid-o-*, а такво је и његово значење, да буде: *отвор*, метафорично, *прозор*, дословно, *окно* самог *вида*, заправо *светлости* која улази на *око*! У словенским језицима не случајно реч *окно* (прасловенско **окыно*) потиче од речи *око*. Значења речи *окно* дају нам за право: 1) а) јама у руднику б) вертикалан отвор 2) а) прозор б) прозорско крило 3) *било који отвор који омогућује поглед*, нпр. *округао прозор* или *прозорчић у кориту брода* (НЈР*). Ову исту асоцијацију смо не случајно имали и у малопре поменутих англо-саксонским и германским

облицима: ст.енг. *ege* и *eage*: „око“; „подручје око ока“; „отвор, рупа“ и сл. (OED*; HJP*; Pokorny, 1959, str. 775–777; Ernout-Meillet 195, str. 812).

Тиме је списак речи који се изводе од ПИЕ корена **weid-* коначан: *вид, виђење, сагледавање, увиђање, идеја, изглед, форма, знање, мудрост, истина, вера, белина и светлост, око и очињи вид*. Како можемо да приметимо реч *идеја* је само једна у читавој палети значења које нам дају корен и, истовремено, реч – *вид*. Па ипак, када је изговоримо, не можемо се отети утиску да је она нешто апстрактно, неухватљиво, чулима недоступно. Реч *идеја*, како се чини, није ни обична, ни лако схватљива. С друге стране, када почнемо да се удубљујемо и сагледавамо је на језичком и етимолошком плану, онда нам се открива као нешто познато, јасно, штавише, као име једног нашег чулног органа – *вида*. Одакле ово њено двојство? Како то да *вид* постаје одједанпут некакав „*над-вид*“? Како то да *чулно* трансформише себе у своју супротност, у нешто *натчулно*, и обрнуто? Као да се наш ум поиграва овде са нама самима. Проблем је, како се чини, дубљи, речју, он је гносеолошке природе. Но, знамо ли ми шта је уопште *знање*?

На основу свега оног што смо рекли до сада, можемо да закључимо да је наш *вид* повезан са *знањем*, односно, да их наш ум некако повезује и, одатле, изједначава у семантичком и сваком другом погледу. Поставља се питање, зашто их уопште повезује? Шта је то што нагони наш ум да их споји, укрсти и, на крају, изједначи? Рећи да је орган вида, као и свако наше чуло, органски или „природни“ извор сазнавања, јесте тачно, али да ли би то био наш коначни одговор који може објаснити ову непознаницу у потпуности? Јер, шта је са осталим органима: чулом слуха, мириса, додира, укуса? Нису ли и ови чулни органи такође извор сазнавања? Ипак, како можемо да приметимо, реч *идеја* настаје из имена којим именујемо чуло *вида*, а не из имена чула слуха, додира и сл. Чини се да се излаз из ове замке налази поново у самој речи – *вид*. Стога погледајмо изнова ову реч. Овог пута кроз један њен други аспект, у којој би кључна реч била, не оно наше познато *сагледавање, увиђање*, тј. *спајање*, већ: *раздвајање*!

У том погледу је врло индикативан латински глагол *dividere* (раздвојити, поделити), који је очигледно сложен од префикса *dis* (*паз*) и глагола *videre* (*видети*). На први поглед рекли бисмо да појам или идеја *раздвајања* потиче од префикса *dis* (*паз*), а не од глагола *videre*. Наиме, *videre*, тј. значење *видети нешто*, не подразумева да је „објекат виђења“ аутоматски „одвојен“ од масе појавних облика. Срећом, латински језик поседује још један глаголски облик који не садржи префикс *dis* (*паз*), а ипак недвосмислено саопштава о некаквом раздвајању (Ernout-Meillet,

1951, стр. 317–318). Наиме, реч је о глаголу *viduare*, који дословно значи: *лишити, испразнити*. Корен овог глагола је ПИЕ **weidh-* и то са базичним значењем: *одвојити*, одакле у латинском језику настају именице: *vidua* (удовица) *viduitas* (удовиштво); придев *viduus* 3 (1. *лишен, празан, без*; с абл. 2. *обудовео; самотан; без љубавника или љубавнице, без љубави*) (OED*; HJP*; Pokorny, 1127–1128; Ђорђевић, 1621; Ernout-Meillet, 129–1299).

Другим речима ПИЕ корен **weidh-* (одвојити), који се незнатно разликује од корена ПИЕ **weid-* (први има аспировано крајње „dh“, док је други тврди, чисти дентал „d“) имплицира значење „одвојености“! Баш као што реч „удова, удовица“ (**widuwo*) у свим индоевропским језицима значи дословно „она која је одвојена“. Управо одатле је било и малопре поменуто ст.инд. *akshi* (око), али и сам број – два, који је не случајно присутан у истом, неизмењеном облику у ст.инд. *dvaui*; у хинду *do*; у авести *dva*; у гр. *duo*; у лат. *duo*; у ст.вел. *dou*; у ст.енгл. *twa*; у протогерманском **twa* и ст.ц.слов. *duva*; у срп. и хрв. и свим словенским језицима: *два*! (OED*; HJP*; Pokorny, 1959, стр. 228–232; Ernout-Meillet, 1951, стр. 335–336). Поставља се питање: Како је уопште настала реч – два? Наша претпоставка гласи: ПИЕ корен речи два **duwo* био је заправо скраћена варијанта корена **widuwo*, који, како смо рекли, дословно значи: „о-два-ја“, тј. „дво-ју“ све ствари (баш као у речи: *удова*)!

Конечно, у каквој су вези све ове речи са термином *идеја*? Наиме, када смо објашњавали корен речи *знање* у индоевропским језицима, рекли смо да савремена енглеска реч за *знање* *know* потиче од ст.енглеског *spawan*, која дословно значи „*опазити, видети једну ствар која је идентична са другом*“ и, истовремено, „*бити у стању разликовати*“ обично (*to spawan*); одатле и „*опазити или разумети као чињеницу или истину*“ (супротно од *believe*: *веровати*). Другим речима, *знање* подразумева не само огољено опажање (виђење), већ и „издвајање“ нечег битног, специфичног, речју, оно тражи „*разликовање*“ ствари које су у нечему исте, сличне и различите! Како можемо да приметимо, баш ово значење се појављује у нашем тумачењу корена **widh-* и самог термина *идеја*. Дакле, реч *идеја*, **widh-es-ya-*, јесте пре свега „с-по-зна-ја“, која подразумева: *разазнати, упознати, препознати, увидети* оно тзв. кључно *једно* у мноштву *различитих* ствари и то кроз процес *раздвајања, двојења, сепарирања, различитих особина, атрибута*. Другим речима и појам и реч *идеја* већ у себи садрже семантику умног спајања и раздвајања, анализе и синтезе, односно, критика, критичка мисао, није нешто што долази људском мишљењу

и уопште у филозофију споља, већ је она интринсична, природјена, елементарно присутна већ у самој речи идеја, малтене – од искона – од њеног првог изрицања! Зато и не треба да нас чуди то што је управо овај исти корен **widh-* изнедрио читаву лепезу речи које су повезане са знањем: *светлост, мудрост, веру* у себе, *око* и осећај за *истину*!

Ова исцрпна анализа етимологије речи идеја, приводи нас темељном разумевању самог проблема овога рада, наиме, указује на неодвојивост мишљења од идеја, при чему идеје нису само концепти него аксиолошке форме знања. Знање никада није ствар појединца и његове способности критичког мишљења већ је саборно, над-начело којем се појединац мање или више приближава. На тај начин дилема из наслова овога текста постављена је више као одређена констатација стања филозофије данас, али не и као став да филозофија треба да се одлучује за један од ових модела, јер филозофија јесте и једно и друго, односно и критичко мишљење и свет идеја. Платонова „теорија вида“ полази од претпоставке једне заједничке основе гледања и мишљења. Платон је знање разумео као непосредну контемплацију света идеја „[...] ови облици по себи не могу се видети другачије осим духом“ (1979, str. 510e). Он наводи да се Идеја добра као врхунска идеја иако неизрецива за дискурзивни ум ипак може видети (1976, str. 533a). Свако ко жели да у свом личном и јавном животу дела разумно, треба свој поглед (духовни вид) да управља као идеји добра (Platon, 1976, 517c). Критичко мишљење по Платону није могуће без преобликовања личности, које је узрокована духовном светлошћу која чини ствари видљивим и буди и појачава снагу виђења ока. Те је у том смислу и знање немогуће уколико не буде сагледано овим духовним видом.

Литература

- Vitgenštajn, L. (1980). *Filozofska istraživanja*. Beograd: Nolit.
- Ђорђевић, Ј. (1997). *Латинско-српски речник*. Београд: ЗУНС.
- Ernout, A., Meillet, A. (1951). *Dictionnaire etymologique de la langue Latine*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Kant, I. (1970). *Kritika čistog uma*. Beograd: Kultura.
- Kun, T. (1974). *Struktura naučne revolucije*. Beograd: Nolit.
- Ledić, F. (1969). *Mitologija Slavena – tragom kultova i vjerovanja starih Slavena*. Zagreb: Epoha.
- Platon. (1976). *Država*. Beograd: BIGZ.
- Platon. (1975). *Protagora, Sofist*. Zagreb: Naprijed.
- Platon. (1979). *Teetet*. Zagreb: Napred.
- Pokorny, J. (1959). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Munich: Berne.
- Schnädelbach, H. (1988). *Philosophie Y Philosophie. Ein Grundkurs. Band 1*. Hamburg: Reibek.
- Chantraine, P. (1970). *Dictionnaire etimologique de la langue Grecque. Tome II*. Paris : Editions Klincksieck.
- Chantraine, P. (1968). *Dictionnaire etimologique de la langue Grecque. Tome I*. Paris : Editions Klincksieck.
- Flood, G. (1996). *An Introduction to Hinduism*. Cambridge: University Press.
- Corpus Platonicum*. (1940–1953). *Plato latinus*. London: Ed. by Raymond Klibansky Vols. 1–3.
- Wittgenstein, L. (1987). *Tractatus logico-philosophicus*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- OED* (Online Etymology Dictionary)
- (http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=idea) (Датум преузимања: 8.4.2017.)
- HJP* (Hrvatski jezični portal) (http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fVtiWBc%3D) (Датум преузимања: 8.4.2017.)

Sladana Ristić Gorgiev
Branko Gorgiev

PHILOSOPHY BETWEEN A CRITICAL THINKING AND THE PLATONS'S WORLD OF IDEAS

Summary

In modern philosophy, two tendencies have been dissociated: one that considers that philosophy should be an instrument of thought, and the other that considers philosophy as a history of ideas. In ancient Greek philosophy, a critical thinking and the world of ideas are inseparable processes. For Plato, dialectic is a science of ideas. The etymological definition of the term "idea" means, see, to perceive. Plato conceived knowledge as a direct contemplation of the world of ideas. Philosophy is both: critical thinking and the world of ideas.

Проф. Велизару Велашевићу
Bene docet, qui bene distinguit!

ГЛОБАЛНА КРИЗА ЗЕМЉИШТА И ЕТИЧКИ АСПЕКТИ РЕШЕЊА

Глобална еколошка криза представља резултат серије неконтролисаних притисака на природу и животну средину, а проблеми који настају, синергетски делују широм планете Земље. Угрожавају се и разарају процеси и функције биосфере, што генерише значајан каскадни утицај, често неповратан за већину заједница, било садашњих или будућих генерација. Савремени научно-технолошки развој и промене у економским и политичким односима, довеле су до појаве нових облика друштвене организације, хијерархијски сложенијих, који су продубили неједнакост. То је довело до критичних промена у људским ставовима према природи: целокупна природа је посматрана, а самим тим и дефинисана, искључиво као ресурс за људску употребу. Овако постављен однос човека према природи, представља узрок растућих еколошких, економских, друштвених и других проблема који захватају модерно друштво. Сви ови проблеми се, у већој или мањој мери, „преламају“ преко земљишта, чиме смо суочени са „модерном“ кризом земљишта, која превазилази било коју до сада, у историјском смислу. Земљиште, као природно добро, које нам је поверено на старање захтева моралну обавезу, не само због наших интереса, већ због самог земљишта, јер су људи морално одговорни за његово стање, а етички однос према земљишту, између осталог, огледа се у нашој способности да се развијамо као људска бића – унутар еколошких граница коначне планете.

Кључне речи: еколошка криза, криза земљишта, рестаурација, етички однос, еколошки интегритет земљишта.

¹ ratko.kadovic@sfb.bg.ac.rs

Увод

Друштвено-економски развој и промене у економским и политичким односима, довеле су до појаве нових облика друштвене организације, хијерархијски сложенијих, који су продубили неједнакост (Nikodem, 2003, str. 30). Све друштвене и економске промене, током историје, резултат су техничко-научног напретка, а како се модерно друштво темељи на идеји напретка, говоримо да је оно и техничко друштво, које је битно нехумано, зависно о техници и да је животна средина све мање разумљива све већем броју људи (Nikodem, 2003, стр. 37).

Овај статус, како наводи Џонас [Jonas] (1995, р. 26), сведочи о непоправљивом поремећају, због непрекидне потрошње у различитим пољима природе и да је скрнављење природе и саме цивилизације повезано.

Последњих деценија смо сведоци настанка и дефинисања великог броја криза (Јурић, 2015, стр. 13), чији попис може ићи у недоглед, све до „духовно-моралне кризе“, која се често сматра извориштем свих других криза, а ипак, две се кризе издвајају, пре свега, по томе што се тичу пукe егзистенције, „голог живота“: криза медицине и еколошка криза.

Еколошка криза, према Јурићу (2015, стр. 13–14), представља угроженост живота и услова живота у великим размерама, или, укратко, угроженост природе. Од механичког загађења и исцрпљивања природних „ресурса“, који укључују ваздух, земљиште, воду, биљни и животињски свет, преко суптилнијих, али једнако опасних биогенетичких манипулација, до никад нестале претње нуклеарне катаклизме.

Животна средина као комплексан, динамичан, систем, изложен је природним променама, које се одигравају током веома дугих временских интервала, мереним хиљадама или милионима година. Када се имају у виду такви временски оквири, природни системи су отпорни и прилагодљиви. Људске активности, међутим, током историје, су доводиле до спорих, локалних или мањих еколошких промена биофизичких система Земље, али су чак и оне изазивале пропадање појединих цивилизација.

Савремени научно-технолошки развој довео је до критичних промена у људским ставовима према природи: целокупна природа је посматрана, а самим тим и дефинисана, искључиво као ресурс за људску употребу (Martin-Schramm, Spencer & Stivers, 2015, р. 4). Унутар тог односа човек је постављен, односно сам се поставио као слободни,

самосвесни субјект, а природа је квантитативно одређена као пуки објект, предмет, подручје његове делатности (Јурић, 2015, стр. 15). Овако постављен однос човека према природи, представља узрок растућих еколошких, економских, друштвених и других проблема који захватају модерно друштво. У односу на 1800. годину, како наводи Џексон [Jackson] (2009, р. 6–7), глобална економија је већа за 68 пута, а масовно повећање коришћења ресурса, повезано са развојем глобалне економије, веће је скоро 70 пута.

С друге стране, Џексон (2009, р. 2), истиче да су технологије, економија и друштвене тежње, све погрешно повезане са било којим смисленим изразом просперитета, а визија социјалног напретка која нас води – на основу континуираног ширења материјалних жеља – фундаментално неодржива. Исто тако, у потрази за добрим животом, систематично деградирамо базу за будућу добробит, што несумњиво указује на постојање непремостивих еколошких ограничења за човекове активности и да је најважнији циљ тражење одрживих одговора на највећу дилему нашег времена: усклађивање наших аспирација за добар живот са ограничењима „коначне“ планете.

Земљиште, као природно-историјско тело, које се формира у површинском слоју литосфере, одржава све облике живота на Земљи и представља основу развоја људског друштва, један од најважнијих природних ресурса, непроцењиво добро читавог човечанства (никако једне генерације, једне нације, групе или појединца). Споро се образује, а процесима деградације брзо уништава. Савремена еколошка знања доводе до закључка о апсолутној незаменљивости улоге земљишног покривача у живој природи Земље, а такође и у многим привредним областима.

Пошто се, готово, сви проблеми глобалне еколошке кризе „преламају“ преко земљишта, јасно је, такође, да је свет данас суочен са „модерном“ кризом земљишта. Притисци на земљиште су широко распрострањени и разнолики, а изазови настали све већим захтевима, манифестују се опадањем или умањењем способности да обезбеди економска добра и услуге екосистема (Lal, 2010, р. 6), тако да представља глобални феномен са више аспеката, што доводи у питање наше способности за обезбеђење довољно ресурса за растућу светску популацију. Штетне последице укључују претње пољопривредној производњи и безбедности хране, ретенцији квалитетне воде и заштити биодиверзитета, а све су повезане са функцијама земљишта. Поред ових, суштинске претње су везане са повећањем емисија угљен-диоксида и метана преко деградације земљишта, укључујући и убрзану ерозију (Lal, 2013, р. 439),

као и топлeње залеђених подручја. С друге стране, људске активности (Govers, Van Oost & Wang, 2014, p. 2), утичу на функционисање тзв. „критичне зоне“ Земље кроз читав низ делатности.

Новија истраживања показују да само технички напор није довољан да се спрече процеси деградације и деструкције земљишта, већ да решење кризе животне средине, а тиме и кризе земљишта, треба тражити у промени људског понашања и његовог начина живота у датим условима. Из овог разлога, људе треба уверити да су ресурси животне средине, као земљиште, вода и ваздух, драгоцени, не само због својих предности за човека већ их треба респектовати и због њихове суштинске природе. Земљиште има етички значај по основи обезбеђивања добара од фундаменталног моралног значаја, али и због тога што представља интегралну компоненту у системима који су обухваћени процесима вредновања, уместо досадашње праксе – објекта вредности. Због тога је етички однос према земљишту дуго био запостављен, а неопходно га је респектовати на квалитативно нов начин. Овај рад има за циљ да укаже на значај етичког односа према земљишту и природним ресурсима, уопште, у условима све израженије и интензивније њихове деградације и деструкције.

Глобална криза земљишта као део глобалних промена животне средине

Концепт глобалних промена животне средине, у пракси представља, општи, кровни израз за читав низ међусобно зависних глобалних проблема које се одигравају у животној средини. Постоји више могућих приступа за њихову типизацију, јер се глобални феномени не посматрају са интегралног становишта, већ само из једне перспективе. У том смислу, према О’Риордан [O’Riordan] и Рејнеру [Rayner] (1991, p. 95), глобалне промене животне средине треба посматрати као концепт са следећим карактеристикама:

1. да су узроковане, пре свега, људским активностима и суперпониране на основне биогеохемијске процесе;
2. њихови ефекти су свеобухватни и имају импликације на садашње и будуће глобалне друштвене, економске и еколошке структуре;
3. промене су толико брзе да се могу идентификовати у оквиру људског живота (што се подразумева у оквиру 50 година);
4. промене су потенцијално иреверзибилне, или су толико скупе да би могле бити исправљене на економски прихватљив начин.

Међутим, бројни људски ставови о планети условљени су идејом да су само организми прожети животом. Традиционално, мисли се да се Земља састоји од, релативно, неважних „мртвих“ елемената, које колективно називамо „животна средина“ (окружење), и врло важних ентитета: организама, живих бића, ствари у којима уживамо или које нам се допадају.

Из ове заблуде може да следи закључак да је само биодиверзитет вредан и достојан очувања. Такође, од укупног диверзитета организама, људским консензусом, људи су најважнији. У међувремену, ваздух, море, земљишни простор, са својим неименованим „сировинама“ и „природним ресурсима“, отвореним за бизнис, експлоатисани су без ограничења. Али, ако је Земља = Живот, каквим је сулудим идејама изложен. Дакле, људско друштво није једино које је одређено да користи и дели исти простор на Земљи.

Етички однос према Земљи је разумна замена за деструктивне етике хуманизма, мењајући фокус значајности од једне врсте, *Homo sapiens*-а, према живој Екосфери, њеним геоекосистемима и њиховим неорганским и органским садржајима. Живот на Земљи цвета захваљујући богатству и интегритету различитих еколошких процеса (Велашевић, 2004, стр. 122), без којих људска и све остале врсте организама немају изгледе за опстанак.

Прва и главна промена, која се одвијала у традиционалном оквиру, показала је огромну рањивост природе подвргнуте техничкој интервенцији човека, рањивост у коју се није сумњало пре него што је постала препознатљива према штетама које су проузроковане, а пошто имамо моћ над њом, читава биосфера планете је додата као предмет потпуно новог реда (Jonas, 1995, p. 32).

Биосфера (или екосфера) је дом који је живот постепено градио на спољној површини планете. Свако живо биће које очекује да живи на Земљи, мора да се уклопи у екосферу или нестаје. У екосфери је свака последица истовремено и узрок. Еколошка криза је знак да је равнотежа између живота и његовог окружења у процесу озбиљне деградације, да су нарушени њени билансни кругови и то је чињеница која указује да се креће према колапсу.

Препознавањем свих аспеката глобалне еколошке кризе, постало је потпуно јасно да је трансформисан начин функционисања планетарног екосистема (биосфере), генеришући значајан каскадни утицај, који је у неким случајевима неповратан, за већину заједница, било да се ради о садашњим или будућим генерацијама. Јер, ако посматрамо читав домен глобалне еколошке кризе на овај начин, чини се да можемо

да констатујемо да, готово, и нема места на планети Земљи које није изложено различитим утицајима човека.

У данашње време, убрзавањем технолошког напретка, брзим порастом становништва и повећаном потрошњом, свет је суочен са ограничењима у погледу стања глобалне животне средине, тако да су природни системи све мање у стању да се брзо адаптирају. Уласком у 21. век, суочени смо са даљим неконтролисаним притисцима на природу и животну средину: глобално загревање (са свим пратећим процесима и појавама), дезертификација, загађивање ваздуха, воде и земљишта, сви облици деградације земљишта, оскудица хране, уништавање шума, оскудица залиха употребљивих копнених вода, распрострањење токсиканата, историјски губитак биолошке разноврсности без преседана, угрожавање маритимног рибљег фонда, појава нових болести, проблем чисте енергије и бројни други. Сви ови проблеми, иако представљају само део акумулираних сазнања, синергетски делују широм планете Земље угрожавањем и разарањем процеса и функција биосфере, која као целина одржава живот.

Све промене које се дешавају у животној средини (Кадовић, 2014, стр. 120), одражавају се на социјално стање одговарајућих друштава, тако да фактори животне средине имају критичну улогу у одређивању будуће судбине човечанства, а најчешће и најтеже су погођене неразвијене земље, које се суочавају са недостацима основних људских потреба. Србија, на жалост, није никакав изузетак, напротив.

Када је само о промени климе реч, која је одређена високим атмосферским концентрацијама (≥ 400 ppm) угљен-диоксида (CO_2), (концентрација CO_2 у атмосфери у децембру 2017, износила је 406,82 ppm), условљава повећавање температуре ваздуха (2-4°C или више), изазива нагле промене дневних, сезонских и међугодишњих температура, смењују се влажни/суви периоди, интензивне падавине и/или екстремни пљускови, продужавају се периоди суша, екстремних мразева, топлих таласа и повећање фреквенције пожара.

У оваквим условима очекује се значајан утицај на терестричне системе, својства земљишта, површинско отицање воде, квалитет подземних вода, водних резервоара и на промене терестричног хидролошког циклуса, а као последица свега, снажан утицај на безбедност хране и квалитет животне средине (PNNL, 2014, p. 9).

Порука од свега може бити дубоко непријатна. Само у односу на промене климе, може бити потребно неколико деценија за трансформисање наших енергетских система, а реализација тог задатка је тек на почетку, нарочито у земљама у развоју. Како наука напредује

(Jackson, 2009, p. 13), постаје јасније да глобално загревање може да представља највећу претњу преживљавању с којом се свет суочава, тако да се, у односу на наведена еколошка ограничења, може испоставити да је „мајка свих ограничења“.

Упркос критичном значају земљишта за човечанство, деградацијом земљишта, која је дефинисана преко дугорочног смањења продуктивности и функционисања екосистема, а укључује физичке, хемијске, биолошке и еколошке факторе и процесе (Oldeman, 1990, p. 20; Oldeman, 2000, p. 3; Bai et al., 2008, p. 223; Lal, 2010, p. 302; Lal, 2015, p. 5876), захваћено око 60% обрадивих земљишта (према постојећим подацима, од укупно 3,2 милијарде хектара обрадивих земљишта, процесима деградације, или је деградирано, захваћено је близу 1,96 милијарди хектара). Такође, новијим анализама (Bai et al., 2008, p. 231), закључено је да је 24% глобалне површине земљног простора потпуно деградирано, а у тим областима живи 1,5 милијарди људи, а многа припадају неразвијеним или земљама у развоју.

Међутим, нису угрожене само земље у развоју. Овај проблем је евидентиран и у развијеним земљама, а обим и јачина деградације земљишта, изгледа да није у складу са постојећом продуктивношћу ових подручја. Овај диспарат, вероватно, одражава постојање растућег, постепеног губитка инхерентне продуктивности земљишта, посебно у подручјима под интензивном пољопривредом, која је (Lal, 2009, p. 48, 52) „маскирана“ значајним побољшањима генетичких особина усева и контроле штеточина, као и лакшем приступу храњивим материјама, посебно неорганским ђубривима.

У погледу заступљености и јачине процеса деградације, Србија не представља никакав изузетак. Ресурси, нарочито, обрадивог земљишта континуелно су угрожени, а најзаступљенији облици деградације земљишта су: индустријска и енергетска постројења и рударство, губитак органске материје из земљишта, ацидификација и салинизација, различити облици загађења (прекомерна употреба агрохемикалија, тешких метала, индустријска загађења, итд.), ерозија ветром и водом и сабијање пољопривредних земљишта (Ličina et al., 2011, p. 287). Поред наведених, још увек се трага за последицама НАТО интервенције (1999. године) на ресурсе земљишта, што је посебно значајно за будуће стање земљишта и вода, чиме ће наведена листа, свакако, бити проширена.

Глобална криза земљишта и етички однос

Ако прихватимо став да је Земља „мајка“ свим створењима, земљиште представља снажан извор природних добара, који је слободно и великодушно стављен људском друштву да њиме „располаже“. Порастом људске популације и урбанизацијом, земљишни простор је доведен до тога да је постао ограничен ресурс и дефицитарна „роба“ (Асића et al., 2015, р. 1), што указује да човечанство мора да се посвети и проблемима деградације који су узроковани људским активностима и динамици природе која им је својствена. Још је Малтус [Малтхус] крајем 18. века, препознао да је продуктивно земљиште коначни ресурс, када се ради о опстанку живота. Али, сукоби око коришћења земљишта, посебно у новије време, између осталог, везани су за његову намену и за производњу биогорива, за која нагло расте интерес. Нико не замишља да ће ови сукоби постати лакши током времена, нарочито када је превазиђен потенцијал базе ресурса.

Да би свет и даље остао погодна средина за живот, то захтева етичку обавезу и одговорност свих становника планете која значи: брига за Земљу. Овај приступ/принцип је значајан, не само са аспекта широке потрошње, производних или економских интереса, већ зато што је то део моралне обавезе наше заједнице. Природа, уопште, земљишни простор и земљиште, посебно, постали су нови морални објекти на које се етика значајно рефлектује.

Ово природно добро, које нам је поверено на старање, захтева моралну обавезу, не само због наших интереса, већ због самог земљишта, јер су људи морално одговорни за његово стање и продуктивни капацитет (Jonas, 1995, р. 27). Подразумева, такође, трагање, не само за добробити људских бића, него за добро свих других заједница, због чега брига за земљиште и његове становнике мора бити укључена у концепт људског добра (Jonas, 1995, р. 35).

У публикацији *Природни уговор (The Natural Contract)*, Серес [Serres] (1995, р. 33), залаже се за повратак природи, тј. да концепту искључивог друштвеног уговора морамо додати уговор са природом, уговор симбиозе и узајамности, у којем би наш однос према стварима ставио по страни надмоћ и доминацију, у корист дивљења, узајамности, мисаоности и поштовања; где знање више не би подразумевало власништво нити дејство надмоћи, нити би својина и надмоћ подразумевали скаредне исходе. Уговор о симбиози, за симбионта препознаје права домаћина, док паразита – наш актуелни статус – осуђује на нестајање, не схватајући да, дугорочно гледано, уствари, човек осуђује себе на нестајање.

Етички однос према земљишту, међутим, најчешће је перципиран у контексту идеје о управљању, било када је управљање земљиштем схваћено као одговорност појединаца, што је случај за пољопривредно земљиште у приватном власништву, или у комплексним случајевима у којима је земљиште нешто боље концептуализовано, тако да представља заједничку базу ресурса и њиме се управља као ресурсом или добром. У сваком од наведених домена, истичу се три доминантна принципа етичког дискурса: дужности, врлине и повратни исходи (Thompson, 2011, p. 35).

Етичка одговорност у погледу бриге за земљиште, као обрадиво, пре свега, није техничко питање које се тиче пољопривредника, агронома и истраживача педолога. Она се односи на сва људска бића. То је због тога што, поред утилитарне техничке тачке гледишта, тј. због тога што је то ресурс за производњу, између осталих, хране и биомасе, овај систем има и друге функције као што су подршка биодиверзитету, регулисању хидролошког циклуса и ублажавању утицаја људских активности. Ако земљиште разумемо на овај начин, остала жива бића (створења) могу да избегну ефекте било људске или природне динамике на своје организме (Асића et al., 2015, p. 2).

Међутим, како наводи Томпсон (2011, p. 31), требало би да буде јасно да коришћење, управљање и заштита земљишта, укључују бројна питања, почев од основног: „Шта ми треба да радимо?“, које упућује на техничка разматрања практичних циљева. Али, пракса етике је покушај да се изразе, спецификују и оправдају хумани циљеви и тежње, што значи да постоје бар имплицитне етичке димензије за изражавање у области коришћења, управљања и заштите земљишта. Пошто је етички однос према земљишту дуго био запостављен, етичари су у ситуацији да дефинишу привремену листу вредносних услова за које се оправдано очекује да ће упућивати на етичке аспекте решења.

Нема сумње да је дошло до напретка у овој области, пре свега, у погледу концепата и циљева коришћења, управљања и технолошких аспеката очувања земљишта, у којима се изражавају етичке импликације, али се чини да смо тек на почетку суштинског посла. Као пример, наводимо један од закључака са Конференције Рио+20 (UNCCD, 2012, p. 10), где је истакнуто да је време да се међународна заједница сложи да се постављањем циљева одрживог развоја, између осталих, достигне нулта деградација земљишта или неутрално стање до 2030. године, како би се обезбедила континуирана доступност продуктивног земљишта за садашње и будуће генерације. Али, поставља се питање каква је технолошка рестаурација деградираних земљишта потребна и да ли

је она еквивалентна природној вредности? Свака добро промишљена рестаурација је пожељна или потребна, али погрешно би било уверење да рестаурациона политика може заменити природну вредност стварањем функционалног еквивалента природном систему.

После Самита Рио+20, разматрани су правни аспекти нулте и неутралне деградације земљишта на бројним састанцима и конференцијама, у контексту могућности да се ове тежње преведу у законски применљиве одредбе на међународном и националном нивоу. Али, како наводе Боер [Boer] и Ханам [Hanamm] (2015, р. 4), да би се успоставио нови правни режим, неопходно је да се дефинишу везе које укључују деградацију земљишта, климатске промене, сиромаштво, људска права и безбедност хране. Дакле, ради се о врло сложенем процесу, који је тешко решив за тако кратко време.

У публикацији о одрживој продуктивности земљишта у односу на глобалну промену климе, Сауер [Sauer] и Нелсон [Nelson] (2011, р. 2), наводе могућа решења до којих је у својим истраживањима дошао Дајмонд [Diamond] (2005), према којима је издвојио четири типа недостатака у приступима у друштвима која покушавају да дефинишу своје еколошке претње: (а) недостатак предвиђања проблема, (б) недостатак препознавања проблема после одређеног степена свог развоја, (в) недостатак покушаја да се проблеми решавају и (д) неуспешни покушаји да се реше проблеми. У том смислу, идентификује два кључна принципа за доношење друштвених (политичких) одлука, који би омогућили ублажавање претњи у животној средини: дугорочно планирање и спремност да се поново разматрају суштинске вредности. У овом контексту се, генерално, истиче деградација природних ресурса и посебно, деградација земљишта.

Полазећи од ширег контекста ових проблема, постављају се, такође, бројне дилеме: Да ли су сва овде наведена питања само научни и инжењерски проблеми? Да ли су само ексклузивно право политичара и „високе“ политике? Зашто би, заиста, било која тема из области заштите природе и животне средине била предмет филозофског, социолошког, антрополошког, културолошког, естетског, наравно, и религијског разматрања? Очигледно, разлог је то да је било која људска активност предмет свих ових анализа, које ће их оправдати или негирати кроз критичку анализу. Јер, просперитет се, како наводи Џексон [Jackson] (2009, р. 16), састоји у нашој способности да се развијамо као људска бића – унутар еколошких граница коначне планете, а изазов за наше друштво је да створи услове под којима је то могуће и то је најхитнији задатак нашег времена.

Етички однос према земљишту, на основу претходног, може добити прелиминарну формулацију, разматрајући две широке категорије (Thompson, 2011, pp. 32–33): прво, сматра се да земљиште има етички значај по основи коришћења за обезбеђивање добара која су од фундаменталног моралног значаја (храна за људску популацију је најочигледнији пример тог добра), али, исто тако, земљиште је неопходно и за одржавање животних процеса који се не односе само на људску популацију; друга широка категорија етичког односа према земљишту укључује начине помоћу којих земљиште може да се посматра као интегрална компонента у системима који обухватају процесе вредновања, уместо досадашње праксе – објекта вредности.

У потрази за хуманистичком перспективом Арнолд [Arnold] (2006, pp. 7–8), наглашава да се наука о земљишту истовремено налази у области екологије и економије. Међутим, поред етике, која снагом својих принципа, представља важан модератор у напорима за очување земљишта, многи аспекти других наука играју важну улогу у истицању правог значаја науке о земљишту. Упозоравају нас на будуће проблеме, према којима тврдња да „[...] ако очување и рационално коришћење ресурса земљишта нису довољно значајни за друштва у следећих неколико деценија[...]“, онда нас нерационално коришћење може довести до „[...] трагедије глобалних добара[...]“. Ако се, међутим, овај компромис усмери на планетарну одрживост, онда добијамо златну прилику за преношење знања и мудрости науке о земљишту.

Разумљиво је да је управљање земљиштем, укључујући рестаурацију квалитета земљишта и побољшање његове отпорности, од суштинског значаја за решавање ових проблема. Да би се то урадило (Lal, 2010, p. 19), педолози морају да изграде мостове између бројних научних дисциплина и развију интердисциплинарне програме у тесној сарадњи са климатолозима, биолозима, еколозима, инжењерима, економистима, етичарима, социолозима и креаторима политике.

Ово значи да траже и граде хуманистичку визију која би требало да води науку о земљишту у будућност, тако да земљиште буде препознато као субјект, на начин да у комуникацијама буде потпуно јасно да представља: геомембрану Земље, филтер за заштиту, пуфер, трансформатора енергије, воде и биохемијских једињења, даваоца продуктивног живота, крајњи извор сировина, станиште за већину живог света, темељ који нас подржава, колевку наших митова и, коначно, *Homo de humo*.

Закључак

Савремени научно-технолошки развој и промене у економским и политичким односима, довеле су до појаве нових облика друштвене организације, хијерархијски сложенијих, који су продубили неједнакост. Ово је довело до критичних промена у људским ставовима према природи: целокупна природа је посматрана, а самим тим и дефинисана, искључиво као ресурс за људску употребу, што је довело до глобалне еколошке кризе.

Земљиште као природно добро које нам је поверено на старање и преко којег се готово, сви проблеми глобалне еколошке кризе „преламају“, захтева моралну обавезу, не само због наших интереса, већ због самог земљишта, јер су људи морално одговорни за његово стање и продуктивни капацитет. Земљиште има етички значај по основи обезбеђивања добара од фундаменталног моралног значаја, али и због тога што представља интегралну компоненту у системима који су обухваћени процесима вредновања, уместо досадашње праксе – објекта вредности.

Управљање земљиштем, укључујући и рестаурацију квалитета земљишта и побољшање његове отпорности, од суштинског је значаја за решавање ових проблема. Да би се то постигло, педолози морају да изграде мостове између бројних научних дисциплина и развију интердисциплинарне програме у тесној сарадњи са истраживачима из природних, инжењерских и друштвено-хуманистичких наука и са креаторима политике.

Имајући у виду значај етичког односа према земљишту и природним ресурсима, уопште, у условима све израженије и интензивније њихове деградације, различити еколошко-етички концепти одрживог коришћења, успостављени на наведеним принципима, омогући ће дефинисање еколошког интегритета земљишта, у циљу његовог коришћења подједнако за садашње и будуће генерације.

Литература

- Acuña, I. T., Moncayo, F. H. O., Chavez, F. A., M., Londoño, C. S. M. & Castaño, A. M. H. (2015). From soil conservation to land husbandry, *Ambiente & Sociedade* n São Paulo v. XVIII, n. 3 n pp. 121–134.
- Arnold, D. (2006). Future of soil science. У Alfred E. Hartemink, *The Future of Soil Science*. International Union of Soil Science, Wageningen, pp. 7–10.
- Bai, Z. G., Dent, D. L., Olsson, L. & Schaepman, M. E. (2008). Proxy global assessment of land degradation. *Soil Use and Management*, 24, pp. 223–234.
- Boer, B. & Hannam, I. (2015). Developing a global soil regime. *International Journal of Rural Law and Policy, Special edition I: Soil governance*, pp. 1–13.
- Govers, G., Van Oost, K. & Wang, Z. (2014). Scratching the critical zone: the global footprint of agricultural soil erosion. *Procedia Earth and Planetary Science* 10, pp. 313–318.
- Jackson, T. (2009). Prosperity Without Growth – Economics for Finite Planet. *Earthscan*, London, 264 pg.
- Jonas, H. 1995. El principio de responsabilidad – Ensayo de una ética para la civilización tecnológica. *Heder*, Barcelona, 398 pg.
- Jurić, H. (2015). Život usred života: zašto i kako je nastajala bioetika?. *Sarajevske sveske*, No 47–48, str. 13–27.
- Kadović, R., (2014). Zaštita prirode i životne sredine – doba odgovornosti. *Sjedinjavanje različitosti*, Nacionalna komisija za UNESCO (urednici: Marković, P. J., Pavlović Lončarski, V., Zrnović, J.), str. 115–121.
- Lal, R. (2015). Restoring Soil Quality to Mitigate Soil Degradation, *Sustainability*, 7, pp. 5875–5895; doi:10.3390/su7055875.
- Lal, R. (2013). Soil carbon management and climate change, *Carbon Management*, 4:4, 439–462, DOI: 10.4155/cmt.13.31.
- Lal, R. (2010). Managing Soils to Address Global Issues of the Twenty-First Century. У *Food Security and Soil Quality* (Rattan Lal, R. and B. V. Stewart, editors), Taylor and Francis Group, LLC, pp. 5–21.

- Lal, R. (2010). Soil Quality and Ethics: The Human Dimension. Y *Food Security and Soil Quality* (Rattan Lal, R. and B. V. Stewart, editors), Taylor and Francis Group, LLC, pp. 301–309.
- Ličina, V., Nešić, Lj., Belić, M., Hadžić, V., Sekulić, P., Vasin, J. & Ninkov, J. (2011). The Soils of Serbia and Their Degradation. *Agroecology / Agroekologija, Ratar. Povrt. / Field Veg. Crop Res.* 48, pp. 285–290.
- Martin-Schramm, B. J., Daniel T. Spencer, T. D. & Laura A. Stivers, A. L. (2015). Earth Ethics: A Case Method Approach. *Maryknoll, NY: Orbis Books*, 314.
- Nikodem, K. (2003). Moderno društvo kao „tehničko društvo“, Društveno-povijesna priprema za razvoj neljudskih oblika života, *Nova prisutnost III*, str. 29–43.
- Oldeman, L. R. (2000). Impact of soil degradation: a global scenario. *International Conference on Managing Natural Resources for Sustainable Agricultural Production in the 21st Century*, New Delhi, 14–18 February, International Soil Reference and Information Centre, pp. 1–12.
- Oldeman, L. R. (1994). Global Extent of Soil Degradation. *ISRIC Bi-Annual Report 1991–1992*, pp. 19–36.
- O’Riordan, T. & Rayner, S. (1991). Risk management for global environmental change. *Global Environmental Change March 1991*, pp. 91–108.
- Pacific Northwest National Laboratory (PNNL). Overview of different aspects of climate change effects on soils, Washington (2014).
- Sauer, J. T. & Nelson, P. M. (2011). Science, Ethics and Historical Roots of Our Ecological Crisis, Was White Right? In: *Sustaining Soil Productivity in Response to Global Climate Change: Science, Policy and Ethics, First Edition*. Edited by Thomas J. Sauer, John M. Norman and Mannava V. K. Sivakumar. John Wiley&Sons, Inc., pp. 3–14.
- Serres, M. (1995). The Natural Contract. *The University of Michigan Press*, 136 pg.
- Thompson, P. B. (2011). The Ethics of Soil: Stewardship, Motivation, and Moral Framing. In: *Sustaining Soil Productivity in Response to Global Climate Change: Science, Policy, and Ethics, First Edition*. Edited by Thomas J. Sauer, John M. Norman and Mannava V. K. Sivakumar. John Wiley & Sons, Inc., pp. 31–42.

Velašević, V. (2004). Životna sredina i Homo sapiens – eseji. JP „Palić-Ludaš“, Beograd.

UNCCD. Zero Net Land Degradation. *A Sustainable Development Goal for Rio+20*, UNCCD Secretariat policy brief, May 2012

Ratko Kadović

THE GLOBAL CRISIS OF SOIL AND THE ETHICAL ASPECTS OF SOLUTION

Summary

Modern scientific and technological developments and changes in economic and political relations have led to the emergence of new forms of social organization, hierarchically more complex, which have deepened inequality. This has led to a critical change in human attitudes toward nature: the whole nature has been observed, and thus defined, solely as a resource for human consumption, which has led to a global ecological crisis.

As almost always soil bears the consequences of the problems of the global ecological crisis, it is also clear that the world is now confronted with a “modern” soil crisis, which goes beyond anything in the past in the historical sense. Modern ecological knowledge leads to the conclusion of the absolute irreplaceable role of soil cover in the living nature of the Earth, and also in many economic areas.

Soil as a natural good that is entrusted to care requires a moral obligation, not only because of our interests, but because of the soil itself, because people are morally responsible for its condition and productive capacity. Ethical attitude towards the soil has long been neglected, and soil that has an ethical significance, on the one hand, based on its use for providing goods of fundamental moral importance and, on the other hand, that must be viewed as an integral component in systems that involve evaluation processes, rather than the practice so far - object of value.

Soil management, including the restoration of soil quality and the improvement of its resistance, is essential for solving these problems, but in order to achieve this, soil scientists must build bridges between numerous scientific disciplines and develop interdisciplinary programs in close

cooperation with researchers from natural, engineering and socio-humanistic sciences and policymakers.

This paper aims to point out the importance of ethical relation to soil and natural resources, in general, in conditions of more obvious and more intense degradation than ever. Various eco-ethical concepts of sustainable use, established on the above principles, will enable the definition of ecological integrity of the soil, in order to use it equally for present and future generations.

КРИТИКА И ОДРЕЂЕЊЕ ЧОВЈЕКА: ПРОБЛЕМ (САМО)РАЗУМИЈЕВАЊА И СЛОБОДЕ²

Полазећи од Платоновог разумијевања дијалектике, Хајдегерове интерпретације Кантовог појма *критике* и Сартрове критике дијалектичког ума, излагањем се намјерава отворити херменеутичка димензија питања о могућности и вриједности човјекове слободе. У том ће се контексту разумијевати отклон критике од скептицизма, а који ће, преко трагичког искуства људског постојања, историјски довести до открића бриге као фундаменталне структуре *Dasein*-а. На тим се основама, и кроз критику позитивистичко-прагматичког устројства савремене науке, ствара могућност за конкретан историјски преокрет у само-васпитању човјека, наиме, за обнављање односа између хуманизма и реализма.

Кључне ријечи: критика, човјек, смрт, слобода, разумијевање, брига, бивствовање.

Херменеутичко испитивање могућности и вриједности човјекове слободе, а то је у основи тема овога излагања, требало би водити разумијевању смисла, односно егзистенцијалног значаја критике, посебно у односу на посљедице нововијековног скептицизма, али и у контексту евидентирања ограничења критике спрам трагичког искуства људског постојања. Свијест о овом ограничењу је, ако имамо у виду ток историје западне филозофије, довела до открића бриге као фундаменталне структуре људског постојања у чему је, може се рећи, разрјешење не само Хајдегерове [Heidegger] онтологије, него

¹ zelimir@fil.bg.ac.rs

² Овај рад је дио истраживања која се изводе на пројекту 178018 *Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура: национални, регионални, европски и глобални оквир* који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

и западне метафизике у цјелини. У овом се прелазу мишљења ка херменеутици, ка разумијевању као модусу бриге, и кроз критику позитивистичко-прагматичког устројства савремене науке (као технологије), тражила могућност за конкретан историјски преокрет у само-васпитању човјека; наиме, за обнављање односа између (пост) хуманизма и реализма, односно историјску конкретизацију доброте. Ово је водећа мисао и Гадамеровог [Gadamer] предавања из 1999. године *Васпитање – то је васпитати себе* (2010, стр. 18–23), а која указује и на сврху образовања као само-васпитања у заједници. Тај пут (грч. *methodos*), свакако и прије свих у историји или кроз историју Запада, отвара већ Платонова идеја Академије, у основи Платоново разумијевање дијалектике, о чему ће бити ријечи у каснијем дијелу овога разматрања.

Човјек кога, не само миром, него доминантно насиљем, показује историја Запада, јесте чињеница пред којом стоји наше свеукупно историјско мишљење и искуство, не у своме психолошком, него у своме онтолошко-егзистенцијалном изазову. И зато је питање под које би се могло подвести разматрање природе критике – херменеутичко: како, и данас, у поретку владавине културних политика идентитета (под коју су подведене и двије доминантне тековине западне културе: демократија и хришћанство) себе разумјети у вољи за негацијом, па и само-порицањем, али и вјери да је слобода, односно само-остварење човјека, кроз негацију, у овом случају кроз критику, уопште могуће? Уосталом, да се критика показала довољном за правовремено преутемељење човјека у његовој хуманости, понављање матрица насиља, једно трагично опонашање у нашем историјском постојању би било довршено³. Показало се и то да

³ Успон свијести кроз вријеме, а који се збива и као само-освијешћење човјека кроз његову историју, показује се и као пут језика. На том се путу, примјерено и непримјерено, обзирно и олако, непрестано одлучује о најбитнијем, о животу и смрти. Од свакодневног говора, преко *mythos*-а (и религијског) до пјесништва, те науке и филозофије. Ако се има у виду на којим је принципима, односно искуству, Платон разјаснио разлику између уображеног знања и мудрости, што је назначено у сљедећем параграфу овог рада, онда се може примијетити да је пут историјског само-освијешћења јасно отпочео са критиком мњења, миметичке природе умјетности, те епског пјесништва, да би, преко Аристотелове поетике, трагичка (пјесничка) умјетност, због својих катарктичких (утолико сазнајних) својства, задобила предност над историографијом и, тиме, била препозната као крајњи корак ка филозофији. Тек тада, у самом догађају филозофије, индицирана је, наиме, могућност да се, и човјековом одвикнутошћу од опонашања, трагизам у времену не понавља. Човјека, потенцијално и вјеродостојно мијења трагизам који, уколико доведе до сазнајног прочишћења, доводи, изнад страха и сажаљења, до истинског знања које се стиче кроз властитост, а које човјеку не допушта да се врати у ону наивност која га је, у његовом привиду, издигла изнад мјере у којој је самјерено смртничко постојање. У томе се знању темељи свака наука, у томе се знању открива да је смисао сваког и

свака критика хуманизма као општег појма људства, дакле Другог уопште, колико није била спроведена и као само-критика, остаје недовољна и, самим тим, доприноси забору смисла бивствовања, уједно задобијању осамостаљене истине ума у којој се губи истинитост односа. Није спорно, наравно, да се друштво које уистину његује критичко мишљење, креће ка слободи. Ипак, човјеково лично само-разумијевање је нужни предуслов за његово само-остварење у слободи спрам ограничења која произилазе из властитости грешака, страха, историјског детерминизма, репресије система, на почетку и крају, рађања и умирања.

Иприје него што би се у овом проблему, а имамо у виду и поријекло и исходиште Кантове практичке филозофије, могла истаћи његова етичка димензија, уводно би могло бити корисније (а то је и граница овога излагања) да се, управо поводом овог питања, у времену сагледају мијене у разумијевању смисла „негације“ (в. Вукашиновић, 2013, стр. 38–39) која, евидентно је, а супротно позитивистичким предрасудама, нема разарајуће него успостављајуће дејство. Цјеловитије разумијевање историјског смисла и сврхе негације (од дијалектике, апофатизма, скептицизма, потом: нихилизма, побуне, деконструкције), као основ нашег разумијевања поријекла и природе критике, имплицира питање: „Шта је филозофија?“, па онда и тиме, а након свега пропуштеног, даје прилику мишљењу да се сјети почетка (грч. *anamnesis*) и врати почетку који, како Платон, свједочећи пут који назива дијалектиком, пише у седмој књизи *Државе*, обликује јединство искуства и увиђања. Овај сам цитат издвојио у тексту „Човјек, историја и свијет: да ли је љепота у стварности могућа?“ (в. Вукашиновић, 2017, стр. 85), а овдје, због прегледности аргументације, налазим за неопходно вратити се на исти:

свеукупног људског дјеловања (грч. *poiesis*) – мир. То је, колико имплицира и питање о могућности среће, основна тема Аристотелове практичке филозофије, у исходишту и поетике. У овоме се, дакле, истинском знању открива сврха историје. Уосталом, након Платона и Аристотела, а довољно правовремено да би и у нашем времену примјерено вредновали ово посредовање, Сенека записује: „Граматичар се бави језиком, и ако жели да пође још даље, онда и историјом, а да би границе свога занимања проширио што је могуће више, он води рачуна о песмама. А шта му од свега тога отвара пут ка врлини? Да ли можда набрајање слогова, брига око речи, учење басни напамет, закони и правила о мерењу стихова? Шта од свега тога ослобађа страха, шта спречава и изузима страсти, а шта обуздава страст? Пређимо сад на геометрију и на музику: ни код њих нећеш пронаћи ништа што би нас учило да се не треба плашити, што би нам бранило да имамо жеље. Ко год то не зна, узалуд зна све остало“ (Seneca, 2014, str. 325).

„Шта онда? Зар ти тај пут не називаш 'дијалектика' (dialektike)?...
... Дијалектички метод је једини – рекох ја – који се не држи хипотеза, него иде право према почетку да би утврдио какав је он, а око душе, закопано у варварско блато, нежно извлачи на површину и уздиже га, при чему су му, као помоћнице и водиле, потребне вештине које смо испитали. Ми смо њих, додуше, по навици често називали наукама, али би оне морале имати неко друго име, неко које би значило више него мњење, а мање него наука – и ми смо их већ раније негде назвали разумним увиђањем“ (Platon, 2002, str. 226–227).

Ријеч је, евидентно, оном знању (грч. *episteme*) које превазилази свакодневно мишљење, а коме су науке само помоћнице, о путу (грч. *methodos*) којим се производи (грч. *poiesis*) лијеп живот или истинска љепота, која није само појавна, предметна или појединачна. У наведеном раду сам детаљније појаснио да се

„Платоново (пре)усмјерење ка дијалектици у односу на пјесништво, као и миметичку природу умјетности, показало као отклон од уображеног 'знања', мњења (грч. *doxa*) и уображене 'мудрости' (пјесништво) ка истинској мудрости – вјеродостојном, самостално вођеном животу. Умјесто подражавања (опонашања), Платон указује на метод, пут ка истинском живљењу који је показао Сократ“ (в. Вукашиновић, 2017, стр. 85).

„Зар онда, бранећи га, нећемо поступити добро ако кажемо да је онај ко је жељан знања (*philomathes*), природно склон да се бори за оно што јест (to on), а не да остаје при оним многим појединим стварима за које се само помишља да јесу? Рећи ћемо да он не остаје при томе, него иде напред, не слабећи свој напор и не одбацујући своју жудњу (*eros*), све док природу оног, што свака ствар по себи јест, својом душом не схвати и у њој као таквој суделује као у оном што је њој сродно. Постигући тако блискост и здруженост са стварним бићем (to on *ontos*), истовремено постиже да се роди ум (*nous*) и истина, доспева до сазнања, истинског живљења и уздизања, па ће тек тада његов бол престати, никако пре“ (Platon, 2002, str. 181).

Дијалектика, евидентно, подразумијева јединство „праксе и теорије“, јединство које ће бити нарушено преко нововијековне метафизике. Тек се са појавом субјекта, мишљење могло преиначити, прво у методски скептицизам, а онда у критику, а да је проблем јаза између човјека и свијета, односно проблем дистанце, утолико људског учешћа и одговорности у свијету тек и тиме започет. Ту се, из расцјепа, именовало питање о могућности и даметима људске слободе, а да се

искуство прожетости природе и душе, свијета и човјека, које познаје дијалектичко усмјерење ка самосталности живљења у заједници или за заједницу већ губило.

Сартров [Sartre] егзистенцијализам (колико јесте хуманизам) је, у крајњој инерцији проблема субјективитета, а онда и тоталитета, односно, саморазвоја осамостаљеног ума, морао, у суочењу са рационалном нарави Другог свјетског рата, попримити облик критике дијалектичког ума. Осврћући се на Кјеркегорову [Kierkegaard] побуну против метафизике, односно Хегеловог система, Сартр нас подсјећа да

„[...] субјективни живот, уколико је збиља живљен, не може никад бити предмет знања; он у трансценденалности не може бити замишљен у облику *превазилажења*. Та интериорност која тежи да се афирмише против све философије у својој ускости и својој бескрајној дубини, та субјективност поново нађена с ону страну говора, као лична авантура сваког посебно лицем пред другима и пред Богом, то је оно што је Кјеркегор назвао *егзистенцијом*“ (1970, str. 15–16).

Проблем отуђења се не може сагледати појмовно, једнако хегелијанска дијалектика не може, из принципа објективације коју налаже, из себе одстранити алијенацију јер „[...] ту није у питању игра појмова већ стварна Историја“ (Sartre, 1970, str. 17). Егзистенција се, а то се назире и у овом Сартровом исказу, како нам непобитно и изнова показује историја, не може ненасилно подвести под тоталитет, под цјелину која је превладала и аналитички и критички ум, нити извести само из мишљења. У том смислу, сматра Сартр позивајући се на Бергеа [Berger], и Хусерл [Husserl] и Декарт[Descartes] чине исту грешку у настојању да им *cogito* „[...] ослободи *истину суштине*: са Декартом постижемо везу двију једноставних природа, са Хусерлом схватамо еидетску структуру свијести“ (Sartre, 1984, str. 437). Овдје се губи корјенито искуство слободе које чини егзистенцију, конкретније, поништава се свако егзистенцијално искуство слободе које је, по својој нарави и специфичности, нужно изван суштине. Наиме,

„[...] од *cogita* се може захтјевати само да нам открије чињеничку нужност. Такође, обраћамо се *cogitu* да бисмо одредили слободу као слободу која је наша слобода, као чисту чињеничку нужност, то јест као једно случајно постојеће, али које не *могу* да не искусим. И заиста, ја сам једно постојеће које *спознаје* своју слободу преко својих чинова; али сам такође једно постојеће чија се индивидуална и јединствена егзистенција овременује као слобода“ (Sartre, 1984, str. 437)

То значи да се смисао егзистенције показује кроз биће које тек треба да се, изван есенцијализма и након свега (па и стравичног краја хуманизма), с оне стране сваког идеала, и лично избори за своју хуманост. Свијест о слободи се, показује Сартров допринос, успоставља кроз разумијевање тјескобе, што је, и у суочењу са радикалним могућностима, индивидуални изазов (само)остваривања човјека или постајања човјеком. Једнако како тек анализа страха, у оквирима Хајдегерове херменеутике, води интерпретацији бивствовања при смрти, а тек преко тога, утолико и искуства кривице, открићу бриге као фундаменталне структуре тубивствовања.

„Разматрања о ненамирености, свршетку и цјелини резултирала су нужношћу, да феномен смрти као битка при свршетку буде интерпретиран из темељног устројства тубитка. Само тако може постати јасно у којој је мјери у самом тубитку, примјерено структури његова битка, могућа нека цјелост конституирана путем битка при свршетку. Као темељно устројство тубитка бијаше изнијета на видјело брига... Тај структурални момент бриге има у битку при смрти своју најизворнију конкретизацију. Битак при свршетку постаје феноменски разговјетнији као битак при окарактеризованој особитој могућности тубитка... Да је препуштен својој смрти и да тиме она припада битку-у-свијету, о томе тубитак најприје и најчешће нема неког изричитог или чак теоријског знања. Баченост у смрт њему се најизворније и најизразитије разоткрива у осећавању тјескобе. Тјескоба пред смрћу јест тјескоба 'пред' највластитијим, неодношajним и ненадмашивим Моћи-бити. Пред-чим те тјескобе јест сам битак-у-свијету... Тјескобу пред смрћу не ваља бацати у исти кош с неким страхом пред преминућем. Оно није неко произвољно и случајно 'слабо' расположење појединца, него је, као темељно осећавање тубитка, докученост тога, да тубитак као бачени битак егзистира *при* својем свршетку... Егзистенција, фактичност, пропадање карактеризирају битак при свршетку и конститутивни су, према томе, за егзистенцијални појам смрти. *Умирање се у погледу своје онтолошке могућности темељи у кризи...* Међутим, да би се ова поставка потпуно феноменски оправдала, није довољна нека скица везе између битка при смрти и бриге. Та веза мора изаћи на видјело прије свега у најближој *конкретизацији* тубитка, у његовој свакидашњости“ (Hajdeger, 1988, str. 284–287).

Очигледно је да се одбацивањем или бијегом од егзистенцијала који битно узнемиравају биће, позитивизмом и прагматизмом наине, осујећује коријенито само-разумијевање човјека унутар његове личне и колективне историје. Интерпретација је, овдје је и о томе ријеч, конститутивна по тубивствовање и то у односу на фактичко

ограничење које самјерава људско (смртничко) постојање. Отклон од антропологије као изданка традиционалне метафизике је једнак, већ у случају Хајдегерове теме у *Бивствовању и времену*, отклону од егзистенцијализма, психологизма, хуманизма. Људско се бивствовање конституше кроз тумачење. У том смислу би се могло рећи да се човјек не може дефинисати нити се историја може докрајчити, јер је човјек кроз вријеме и у сваком времену непрестано у позиву да разумијевањем смисла (ту)бивствовања одлучује о себи. Тај се позив у историји, и на основу историје каква јесте, збива кроз тежњу ка преокрету, платонистички: кроз чежњу за почетком. Смрт се, као феномен људског постојања, у регистру мјере коју налаже осјећање тјескобе, стрепње (пред неодређеним) и страха (пред конкретним), открива, унутар живота, као могућност за комплетирање тубивствовања, а не као само нешто што је крајње. Смрт не докрајчује тубивствовање. Слобода за (властиту) правовремену смрт није срљање у смрт, нестрпљење пред долазећим нити чекање властите смрти, него пут којим се иде преко тјескобе, тачније преко открића бриге као темељне структуре људског постојања и то кроз интерпретацију (а не одбацивање) бивствовања при смрти. У том се регистру, и тој могућности уосталом, људско постојање саображава са мјером која тубивствовање одржава између неба и земље, између звијери и бога. У том се распону, односно димензији, збива непрестано одлучивање на које је сваки човјек позван у сваком времену, одлучивање којим се показује да човјек није звијер, нити бог. У истом је том распону, примијетимо, Платон свједочио снагу пута којом се „око душе, закопано у варварско блато, нежно извлачи на површину и уздиже“ и, на темељу тога искуства, а у име добра по себи, спровео своју критику епског пјесништва, те указао на онтолошки значај препознавања разлике између истинског и уображеног знања.

Хајдегерова интерпретација Кантовог појма *критике* се, а имајући у виду досад речено, егземпларно може издвојити, прво у прилог разумијевању природе „негације“, и друго: као илустрација да су традиционални модели *негације*, већ начети активним нихилизмом и побуном, нужно превазиђени деструкцијом чији је херменеутички капацитет израстао из бриге (и за саму ствар мишљења). Његујући облик мишљења, ако тако могу рећи, а који се, опет изван очекивања, у позности историје Запада није показао преко метафизике, науке или религије, него преко суштинског у умјетности, тачније преко суштине поезије, јесте мишљење које никако не одбацује или пориче или обезвређује, нити, у контрасту, усваја, синтезира или конструише, него испољава намјеру да се отклањањем историјских идиома, и преко реинтерпретације

традиционалне метафизике, открије заборављени смисао бивствовања. То значи да брига, посљедишно, води мишљењу разлике, односно разумијевању природе разлике и афирмацији разлике, а не тоталитету, превазилажењу или укидању разлике. У дијелу под насловом *Питање о ствари у Кантовом главном дјелу*, „Шта значи 'критика' код Канта“ из предавања *Основна питања метафизике*, које је одржао 1935/36. године, Хајдегер деструише уобичајено поимање критике као поступка изналажења недостатака, набрајања грешака, евидентирања онога што је недовољно, а да би, оно што је наводно крње, било одбачено (в. Хајдегер, 2009, стр. 114–115). Грчка ријеч *κρίνειν* из које се изводи појам критике, значи одвајати, разликовати, издвајати и тако истицати то што је посебно. То уздизање је прелаз мишљења на нови ранг у погледу онога што је мишљено. „Негативност“ критике, у ствари, има „позитиван исход“ јер, кроз разликовање, критика поставља оно одређујуће: критеријум. У том је смислу критика и одлучивање. Кантовим дјелом, запажа Хајдегер а да остаје при интерпретацији појма критике, критика задобија један испуњенији смисао – колико се и кроз Кантово мишљење успоставља нешто што је по наш смисао постојања одлучујуће. Критика чистог ума зато нема природу одбацивања чистог ума нити му налази недостатке, него има смисао ограничавања који, не из аргументације, него из принципа изводи могућност одлучивања. Подручје одлучивања јесте чисти разум као судећи ум. *Ограничење чистог ума* нас враћа, дакле, на питање: „Шта је ствар?“, а то значи да је обнављање односа између феномена и ноумена заснивано на критици чистог ума.

У том се домену, из једног цјеловитијег искуства односа коначног и бесконачног, нужности и слободе, преко *критике*, дакле, одређују супстанцијална својства хуманитета, а у оквиру којих је човјек, односно човјечанство у времену, позвано да одлучује о себи, а уколико се, резимирајмо Сартрово упозорење, то одлучивање темељи на искључиво једном тотализованом принципу онда је то рационализам који води у ирационалност, у насиље. У овом се смислу, *питање о слободи дефинитивно износи у конкретно подручје одлуке* што је, и преко Хајдегерове интерпретације историчности људског постојања, како то види и Маркузе [Marcuse], домен разрјешења грађанске филозофије.

Литература

- Aristotel. (1990). *O pesničkoj umetnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Вукашиновић, Ж. (2017). Човјек, историја и свијет: да ли је љепота у стварности могућа?, У *Наука и стварност*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 2016. (79–90). Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Вукашиновић, Ж. (2013). Дијалека, апофатизам, нихилизам – о вриједности негације: прилог критици позитивизма и индивидуализма. У *Византија у (српској) књижевности и култури од средњег до двадесет и првог века*, Зборник са научног округлог стола одржаног 2013. (37–47). Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу.
- Gadamer, H. G. (2010). *Vaspitanje, to je vaspitati sebe*, Beograd: Dosije.
- Platon. (2002). *Država*. Beograd: BIGZ.
- Sartr. Ž. P. (1970). *Egzistencijalizam i marksizam*. Beograd: Nolit.
- Sartr. Ž. P. (1984). *Biće i ništavilo*. Beograd: Nolit.
- Seneka. (2014). *Pisma prijatelju*. Beograd: Dereta.
- Hajdeger. M. (1988). *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.
- Хајдегер. М. (2009). *Питање о ствари – Кантова теза о битку*. Београд: Плато.

Želimir D. Vukašinić

CRITICAL THINKING AND DETERMINATION OF HUMANITY:
A PROBLEM OF SELF-UNDERSTANDING AND FREEDOM

Summary

In reference to Plato's dialectic, Heidegger's interpretation of Kant's notion of critique and Sartre's critique of dialectical reason, this paper tends to open a hermeneutical dimension of the question about the possibility and significance of human freedom. In this context, an existential meaning of the critical thinking is explicated in contrast to Cartesian scepticism, as well as it is recognised that a tragic experience of human existence is the historical foundation for a metaphysical recognition of care as the being of *Dasein*. This recognition, finally, provides a possibility for the practical realisation of (post) humanism itself.

Бранкица Поповић¹
Филозофски факултет
Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у
Косовској Митровици
Катедра за филозофију

DOI 10.7251/TOMNIS1701059P

Оригинални научни рад

ФЕНОМЕН КРИТИКЕ КАО ГРАНИЧНЕ ЛИНИЈЕ ИМЕЋУ (НЕ)МОЋИ И ХТЕЊА

Овај рад претендује на објашњење феномена критике, као интегралног дела људске природе и настоји да открије њену улогу у успостављању и одржавању хармоничних односа међу људима, како на индивидуалном, тако и на колективном плану. Ако се послужимо терминологијом хемијске реакције, критика се својим аморфним положајем појављује у улози катализатора процеса друштвених промена, чија се непредвидивост кроз безброј облика креће у распону између два екстремна пола. На једној страни је негативно, деструктивно и рушилачко призвођење мањих или криза великих размера које воде у рат и разарање, а на другој страни је онај пожељнији и друштвено прихватљивији модел критике, у виду подстицања и стварања нових облика друштвене организације. Такође је извесно да власт, славу и моћ сваке врсте највише критикују они који за тим вредностима највише жуде. Лакоми среброљупци ће упорно говорити о злоупотреби новца, а они који у највећој мери жуде за славом, истовремено су и њени најгласнији критичари. Таква употреба критике уводи нас у нову борбу или игру моћних и оних који би то желели постати.

Кључне речи: критика, моћ, друштво, вредност, жудња, слава, рат.

¹ brankicapopovic69@gmail.com

ПРОБЛЕМ КРИТИЧКОГ ПРИСТУПА МОРАЛУ У ВИТАЛНИМ ИНСТИТУЦИЈАМА НАШЕГ ДРУШТВА

Свако добро уређено и зрело изграђено друштво засновано је на високим моралним принципима и заповестима којих се појединци и институције придржавају или то настоје да чине у највећој могућој мери. Као градивни, генетски и витални део душе и воље нашег народа, морал одређује како квалитет живота, тако и изгледе за његову срећну будућност и опстанак. Он се састоји у томе да институције нашег система буду стварни носиоци истине и поверења и сигуран ослонац свих људи који припадају свакој друштвеној организацији. Посматрано из те димензије стварности, очигледно је да морал у нашем друштву живи свој дубоки пад. Другим речима, моралне вредности су обојене својим супротностима тако да се тешко разазнају праве намере, циљеви и средства поступања одређених група и појединаца. Такво стање морала има разорно дејство на квалитет и моћ воље да се стварају трајне вредности и води у општу апатију и осећај губљења поверења и ослонаца у друге људе, у институције друштва и у саму државу. Резултат тога су усамљеност и отуђења на свим нивоима битисања и (или) удруживање у групације са непровереним критеријумима заједништва. Принцип раскида са традицијом сам по себи, широко отвара врата осећају несигурности, расту ауторитарности, а некритичко прихватање нових (страних) вредности све више појачава конфузију у свим структурама нашег друштва.

Друштвене институције према дефиницији представљају обрасце понашања, тј. програме које друштво поставља појединцу и групама. Такви обрасци (програми) засновани су на културно и социјално прихватљивим и праведним нормама и служе за постизање виталних циљева у друштву. Свака друштвена институција почива на систему дужности и привилегија: члан парламента има моралну обавезу да верно репрезентује своје бираче (Tulmin, 1970, str. 195). Ако бисмо желели да ближе одредимо природу друштвених институција, онда ћемо најпре навести неке њихове опште карактеристике, као што би могле бити следеће:

1. институције су одређеној групи објективно дате;
2. институције имају принудну моћ над појединцем;
3. институције имају морални ауторитет над појединцем (морамо их поштовати);

4. институције прописују поступке за постизање циљева, обезбеђују и гарантују извођење радњи у остваривању тих циљева (процедуре) и кажњавају или награђују појединце код осигуравања истих.

Још у старом и средњем веку, па и у првобитним друштвеним организацијама осмишљен је низ друштвених институција које су почивале на нематеријалним вредностима, а које су појединцу омогућавале да води пун друштвени и професионални живот у заједници са другима. Стога, поборници традиционалних облика друштвеног уређења, нове облике савремених либералних друштава најчешће виде као превише атомизована и растурена, истовремено, инсистирајући на суштинском значају класичних институција, као што су породица, комшилук, црква, парохија, струковне организације, еснафи, задруге и други облици људског добровољног удруживања, у којима човек налази свој идентитет, моралне вредности и поље сарадње и стварања. Штавише, пракса тоталитарних режима, који су најпре ишли ка разбијању овакве мреже аутономних институција, које посредују између појединца и државе, још више је убедила традиционалисте у своје становиште да је очување и подстицање посредничких институција најбоља превенција од манипулација, револуција и угрожавања слободе. Такве институције суштински доприносе и развоју осећаја солидарности, одговорности, партнерства, ауторитета, сигурности, реда и лојалности према другим члановима, према друштвеној заједници и поретку. Ово су све појмови директно супротстављени хаосу и анархији и без ових моралних одлика, развијених у довољној мери, ниједно друштво не може да опстане. Поредак је за традиционалисте извор, основа и услов за све добро у друштву. За њих је постојање уређеног политичког поретка са средствима принуде први услов за цивилизацију, који гарантује постојање грађанског мира и могућност постојања реда и критеријума како у укупном друштву тако и у његовим појединим сегментима. Појединац може нормално да обавља своје животне функције само ако му је обезбеђена елементарна сигурност без које нема стабилности, мира, слоге и поверења, дакле, свега онога што чини основу високо моралног и цивилизацијског односа међу људима. У одбрану таквог става говори чињеница да конзервативци радије прихватају многе облике диктатуре и ауторитарне владавине, ако је алтернатива томе западање у анархију и грађански рат. Ако се поредак и мир очувају, биће могуће постепено стварати услове за његову реформу и за либерализацију. Искуство је показало да је након сваке насилне промене власти по правилу наступала још гора тиранија. Поштовање ауторитета је услов за функционисање било које институције, од породице до државе. Свуда мора да постоји

лице које преузима одговорност и сноси последице за рад, организацију и резултате ентитета којим управља. Не постоји природна слобода која је човеку урођена и коју он може уживати и упражњавати без обзира на све. Да би поредак постојао, свака индивидуална слобода мора да се уклапа са слободама других. Опет, да би појединац могао да упражњава своју слободу не само да је неопходно постојање политичког поретка који ће регулисати могуће сукобе појединачних слобода, већ је потребно изградити читаву мрежу образовних и васпитних институција, у најширем смислу речи, које појединца социјализују, уклапају у једно окружење и оспособљавају за могућност адекватне употребе слободе. Такве институције су, пре свих, породица, школа, локална заједница, црква, културне и социјалне установе, медији и тако редом, који постоје и неометано делују захваљујући гаранцијама политичког поретка. Поредак, дакле, није нешто што угрожава апстрактну, неограничену слободу, већ је услов и претпоставка за рационално, сигурно и нормално деловање појединца, које њему омогућава несметано испољавање својих способности, а друштву доноси корист од умерене и каналисане разноврсности идеја и подухвата.

Значај морала и религије као темеља друштвеног живота и институција посебно је наглашен у класичној филозофији и политичкој теорији. Поштовалац традиције верује у објективно постојање моралног поретка, односно у неку врсту трансцендентног моралног реда, и према његовом ставу дужност човека је да га сазна и да по њему поступа. Међутим, због несавршености (грешности) људске природе мора постојати поменута мрежа институција која осигурава морално образовање и омогућава да човек спроводи морална начела у практичном свету живота. Традиционално, управо је религија била најзначајнија од тих институција и преко ње се сазнавао и саопштавао морални поредак. Уз то, конзервативци подсећају да је човек по природи и религиозно биће, а религија је основа грађанског друштва. То не подразумева нужно постојање једне званичне религије, већ право свих грађана да остварују и испољавају свој облик и страну религиозног бића (вера у предрасуде, прихваћена мњења и обичајност као пракса доказане основе расуђивања и деловања). Читава просветитељска идеологија била је базирана на захтеву за укидање наслеђених мњења, обичаја и веровања. Сматрало се да је реч о низу погрешних схватања и навика који попут окова ограничавају праву (добру) људску природу и онемогућавају испољавање њених креативних потенцијала. Религија и обичајност су сматрани наносима историје које треба елиминисати. Ово схватање се и до данас очувало у систему вредности и образовања који тврди

да су предрасуде саме по себи лоше, што онемогућава „отворену“ комуникацију међу људима. Етика мора бити отворена за религију (Cortina, 2010, p. 263). Реалистична и рационална анализа показује неопходност предрасуда као стварног оквира нашег одношења према свету и људима око нас. Прикупљена мњења и навике чине наш живот могућим и помажу нам да функционишемо без сталног почињања од почетка. Конзервативци подсећају да обичаји и предрасуде садрже скривену и нагомилану мудрост прикупљану кроз многа поколења, стога је еволуциони принцип као начело друштвене промене много више прихваћен и поштован од оног револуционог. Једна од највећих грешака у тумачењу ове идеологије јесте тврдња да су конзервативци у начелу против сваке промене. Управо је обрнуто тачно. У основи конзервативне представе о свету интегрисана је могућност сталне постепене промене. Људи и ствари ступају непрестано у разне и различите облике релација и односа који производе нове ситуације и траже нова решења у уређењу њихових облика сарадње. Стога је неопходно схватити да се ствари стално померају и да апсолутни „status quo“ није могућ. Ово реалистично схватање света свој израз налази у конзервативном заступању еволуције као методе друштвене промене. Будући да друштвени односи стално еволуирају, тако ће и институције морати стално да се прилагођавају до тренутка кад поједине постану неадекватне, а онда се полако замене другима. Конзервативци су само против просветитељско-анархистичке идеје о промени, која мисли да се на основу апстрактних начела преко ноћи могу укинути све старе и створити нове институције. Зато су они против револуција које у суштини не доносе промену, јер се људи не могу изменити преко ноћи.

Принцип *вера у проживљено искуство и традицију* наспрам апстрактних рационалистичких схема и апстракција у политици је проста разрада претходног. Конзервативац зна да увек полази од стања ствари, обичаја и искустава које су створиле претходне генерације као најбоље инструменте за сналажење у свету. Прихвата се оно што је дугогодишњом праксом показано као најбоља варијанта и с разлогом се одупире шарлатанима који мисле да свет почиње од њих. На тај принцип *ослањања на традицију* истовремено и непосредно се надовезује критика механицизма и идеологије прогреса. Наиме, већина просветитељских идеологија је углавном базирана на вери да се људско друштво може организовати као механизам у ком се, слично законима физике, могу пронаћи одређене друштвене законитости. Један од таквих закона јесте био и наводни закон о непрестаном напретку, односно прогресу људског рода. Традиционалне теорије, попут ставова руских религиозних

философа интуитивиста (Лоски, 1995, стр. 344) су метафори механизма супротставили метафору организма у коме су елементи сједињени на приснији, углавном непредвидљив начин. Органицистичко схватање друштва не значи потпуну утопљеност и покорност појединца друштву и држави, већ инсистирање да је друштво нешто више од пуког интересног удруживања јединки. Морал, религија, традиција, емоције и сличне институције дају мотиве људима за доживљавање своје заједнице као нечег узвишеног, савез између оних који су некада живели, оних који сада живе и оних који ће тек доћи. С друге стране, људска историја је показала да не постоји закон о нужном линеарном напретку човечанства и, посебно, да то не може бити легитимацијска основа за насилне друштвене реконструкције. Феномени као што су светски ратови, атомско наоружање и глобално загревање услед загађења веома пластично релативизују некадашњу убеђеност у извесну светлу будућност људи.

Критицизам на релацији колективизам–индивидуализам

Један од основних проблема филозофије, који се читава у разумевању квалитета субјект–објект релације, свој најбољи израз и реализацију добија на тлу етичке теорије вредности и врлине. Наиме, у мору неслагања око дефиниције врлине, постоји једно заједничко рационално зрно, чије језгро представља сагласност унутрашњег гласа субјекта са одређеним објективним нормама, које могу бити различитог спољашњег порекла, било да је то Бог, разум или природни закон. Врлина је поступање засновано на доброј вољи и истрајној енергији, које доприноси стварању, ширењу и егзистенцији свега што је добро у животу, насупрот злу. Такав склоп вредности и врлине саставни је елемент концепта борбе, борбеног духа личности и народа који се бори за свој опстанак и слободу и за живот у достојанству. На овом месту се поставља једно од оних граничних питања, наиме, да ли друштво или појединца треба узети за коначну сврху и да ли интересе друштва треба подредити интересима појединаца, или пак обрнуто. Друштвени или социјални елемент представља одређено усмерење деловања појединачног човека, а категорија сврхе има смисла само када се примени на деловање појединачног човека. Када се има у виду развој етике, ови проблеми се могу расветлити на релацији критике дужности и позива, с једне стране и владавине интереса у виду „Свако гледа своје интересе“ (Tulmin, 1970, стр. 195), с друге стране. Телеолошка, метафизичка и

теолошка историја разматрају циљеве друштва и планове које Бог жели да оствари у погледу друштва, исто тако као што разматрају сврхе свих других делова створеног универзума. Сврха деловања које омогућава и константно обнавља друштвену заједницу није ништа друго до сарадња и међусобно помагање ради остваривања конкретних циљева. Друштво, као комплекс међусобних односа различитих индивидуа, који је створен заједничким деловањем, замењује, барем хипотетички, изоловани живот појединаца одређеном заједницом, друштвеном организацијом. Наиме, човек се рађа у друштвено организованом окружењу и само у том смислу можемо прихватити тврдњу да друштво временски или историјски претходи појединцу. У сваком другом смислу овај став је или празан или бесмислен, јер појединац живи и делује унутар друштва. У оквиру социјалне сарадње између припадника једне друштвене заједнице, јављају се социјална осећања наклоности, пријатељства и заједничког припадништва. Управо су та осећања извори човекових најдивнијих и најпрефињенијих искустава као најдрагоценији украси живота, који узносе пуку човекову егзистенцију до висина истинске људске егзистенције (Дамњановић, 1990, стр. 43). Међутим, таква позитивна осећања нису, као што су неки тврдили, чиниоци формирања друштвених односа, већ представљају граничник друштвене сарадње који се развијају само унутар тог оквира, али она не претходе успостављању друштвених односа и нису семе из кога ови ничу. Употребу појмова својеврсне свести, осећања заједништва или заједничке припадности можемо схватити као признавање чињенице да су сва друга људска бића потенцијални сарадници у борби за опстанак, зато што су способни да препознају обостране и вишеструке користи од заједништва и удруживања, који рађају осећања човекољубља и добре воље, као највиших полазних етичких категорија (Нинковић, 1998, стр. 300).

На основу учења универзализма, појмовног реализма и колективизма, друштво представља посебан ентитет који живи за себе, независно и одвојено од живота различитих индивидуа, делујући у сопствено име и тежећи циљевима различитим од оних којима се руководе те индивидуе. Ово је место где се, наравно, може јавити антагонизам између циљева самог друштва и циљева његових чланова. Ради обезбеђивања развоја и друштвеног напретка, неопходно је савладати егоизам индивидуа да би се оне приморале да жртвују своје себичне планове зарад друштвеног добра. На овом месту, све холистичке теорије морају да напусте секуларне методе науке и логичког расуђивања и да пређу на теолошко или метафизичко проповедање вере.

Њихова нужна претпоставка је та да Провиђење, кроз своје пророке, апостоле и харизматичне лидере, приморава људе, који се стално одају пороку, односно оне који теже својим сопственим циљевима, да крену путем правичности којим Господар Светског духа или историја жели да пође. Реч је о филозофији коју карактеришу прастара веровања која се налази у свим религиозним учењима. По њој, човек је обавезан да се повинује законима више силе и да поштује ауторитете које је она овластила у спровођењу тих закона. Поредак створен овим законом, људско друштво, у крајњој је инстанци Божје, а не људско дело. Да није било небеске објаве, човек никада не би сазнао шта судбина каже да треба чинити за своје добро и добро својих потомака (Mizes, 2012).

Научна теорија, онако како је развијена у друштвеној филозофији осамнаестовековног рационализма и модерне економије, не прибегава никаквом мешању виших сила. Сваки корак, којим појединац своје изоловано деловање замењује заједничким, одмах доводи до видљивог побољшања његовог стања. Јер, предности које доноси мирна сарадња и подела рада су универзалне, од којих има користи свака генерација и то одмах у садашњости, а не само будућа покољења. Наиме, оно што појединац мора да жртвује у име друштва, компензује се далеко већим добицима. Његово жртвовање само је привидно и привремено; одриче се мањег добитка да би у будућности добио већи. Нема разумног бића које не би могло да схвати ову очигледну чињеницу. Када се друштвена сарадња развије ширењем делокруга поделе рада, или када су правна заштита и мир обезбеђени, стимуланс постаје жеља свих оних који хоће да унапреде свој положај. Тежећи испуњењу сопствених правилно схваћених интереса, појединац ради на интензивирању социјалне сарадње и мирног саобраћаја. Друштво је производ људског деловања, односно потребе човека да се, што је више могуће, ослободи непријатности. Да би се објаснили настанак и еволуција друштва, није неопходно позивати се на учење, свакако увредљиво за истински религиозну свест, која каже да је првобитно стварање у толикој мери дефектно да је ради успешног друштвеног одржања неопходно стално уплитање виших сила. Сваком систему хетерономне етике својствена је оштрина пропаганде и нетолерантности војничког или целатовог сечива. Божански закони или закони Судбине, полажу право на универзалну ваљаност, а онима које они прогласе легитимним сви људи по праву дугују послушност. У светлу утилитарне филозофије, заједница, друштво и држава више не представљају институције одржавања светског поретка, који је из људима недокучивих разлога по вољи Божанства, иако је очигледно штетан по секуларне интересе многих, или чак огромне већине данашњих људи.

Напротив, друштво и држава представљају за све људе основна средства постизања аутономно одабраних циљева. Ове су институције створене људским напором, а задатак њиховог одржавања и најбољег уређења суштински се не разликује од свих осталих интереса људског деловања (Mizes, 2012).

Анархизам верује да образовање може помоћи свим људима да схвате шта од њих захтева њихов сопствени интерес, јер правилно усмерени и у складу са својим нахођењем људи ће увек подржати правила понашања без којих друштво не може опстати. Анархисти сматрају да друштвени поредак у коме ниједан грађанин не ужива повластице на рачун другог може постојати без било какве принуде и приморавања, у смислу превенције друштвено штетних поступака. То је идеално друштво које функционише без државе или владе, то јест без полицијских снага, друштвеног апарата принуде и присиле. Анархисти занемарују непорециву чињеницу да су неки људи или исувише скучених погледа или исувише слаби да би се спонтано прилагодили условима друштвеног живота. Чак и да признамо да је свакој здравој особи дата способност разумевања предности социјалне сарадње и понашања у складу с њом, и даље остаје проблем деце, старих и умно поремећених. Можемо се сложити око тога да друштвено неодговорног човека треба сматрати ментално болесним и да му је потребна помоћ. Међутим, све док буде било болесних људи и док постоје деца и дементне особе, мора се обезбедити неко старање, иначе ће друштво бити угрожено. Анархистичко друштво било би препуштено на милост свакога појединца понаособ. Друштво не може постојати уколико већина није спремна да одврати мањину, претњом или употребом насиља, од урушавања друштвеног поретка. То је она моћ која се преноси на државу или владу. Дакле, држава, или влада, представља друштвени механизам присиле и принуде, она поседује монопол на примену силе. Ниједан појединац нема право да користи насиље или претњу насиљем, осим ако му држава то не дозволи. Држава је, у суштини, институција заштите мирних међуљудских односа. Ипак, ради заштите мира, држава мора бити спремна да сломи насиље оних који ремете мир. Међутим, чим се претпостави да изнад и изван људског деловања постоји неуништиво биће које се руководи сопственим, од смртника различитим циљевима, настаје антагонизам циљева и нужно се поставља питање њиховог првенства – циљеви појединаца или циљеви државе/друштва (Mizes, 2012). Слично Мизесовом [Mizes] схватању и Џон Меки [John L. Mackie], у својој *Етици*, износи став да екстремни индивидуализам не може бити алтернатива утилитаризму, јер једини могући људски живот је друштвени.

„Сваки појединац је смештен у бројне кругове – мање и веће, који се понекад секу, нису сви концентрични – где је бројним начинима удружен са другима. Унутар сваког круга, великог или малог, морамо очекивати и прихватити не само сарадњу већ и такмичарство и сукоб, али различитих врста и степена у круговима различите величине. У породици, у кругу научника или филозофа, међу члановима неког одељења или било које друге групе људи који раде заједно, између запослених и оних који их запошљавају, између пословних предузећа и између држава, постоје различите врсте сарадње и различите врсте такмичарства и сукоба“ (Меки, 2004, стр. 171).

Криза морала напада друштво потајно, изнутра, остављајући дугорочне и озбиљне последице, које прете да уруше културни интегритет и идентитет нашег народа. Зато је наша прва дужност, коју нам ваља чинити у овом тренутку, да поправљамо већ напукло тло услед потреса и урушавања наших традиционалних моралних вредности и оставимо боље тло за будућа поколења, онако као што су наши стари чинили у своја (ви)тешка времена. Ако нешто треба да буде примарни проблем за решавање то су проблеми криминала, корупције, насиља и све учесталијег испољавања негативних, друштвено неприхватљивих моралних особина и њихових манифестација у друштву у виталним институцијама какве су образовни систем и политика, породица, војска, економија

Ка закључку

Код нас је феномен критике заступљен у свим сегментима сем у кључном, наиме, нигде нема помена моралне обнове и обнове система моралних вредности на којима почива читаво друштво. Утисак је, штавише, да је после петог октобра настављено морално урушавање овог друштва. Политичари који би и сами требало да нам нуде нове моделе пристojности, доследности, привржености породици, локалној заједници, нацији или држави, поштења и одговорности свакодневно раде потпуно обрнуто: отворено лажу, варају, не придржавају се закона, не поштују програме са којима су дошли на власт, постоје бројне основане сумње да су многи од њих повезани са корупцијом, итд.

С друге стране, треба погледати у каквом су стању друге институције које би требало да промовишу основни морал и базичне друштвене вредности. Шта је с породицом, црквом, локалном заједницом, школом? Зар нису управо све ове институције у веома

тешком стању? Колико је очувана вера у традиционалну породицу као нуклеус друштва? Човек као синтеза рационалног и ирационалног бића јесте и биће емоција, страсти, инстинкта, које има потребу за сигурношћу, припадањем и љубављу. Те потребе се најбоље остварују у класичној породици, која представља стуб друштва, морала, образовања и патриотизма. Традиционални концепти стога, с пуно страха гледају на озбиљно нарушавање брака као институције, на податке о све већем броју деце рођене у ванбрачним заједницама, о све већем броју развода итд. Погледајмо, нпр., како су постављене основе система основног, средњошколског и високог образовања у нашем друштву, и колико оне креспондирају са истинским потребама! Патриотизам, који је био један од носећих елемената реформе овде је потпуно девастиран и доведен у питање као вредност. Управо искуства најразвијенијих савремених демократија говоре да стварних реформи у економији, правосуђу, култури и у свим осталим сегментима нема без јасне моралне обнове. А она почиње или тако што се прво мења понашање носилаца јавних функција или што се однекуд појави алтернативни покрет.

Добро нам је познато да су најзаступљеније теме за разговор разноврсни облици криза у друштву, на свим његовим нивоима и, нешто ређе, начини за њихово превазилажење. Говори се, пре свега, о економској кризи, кризи природних ресурса и извора енергије, глобалној еколошкој кризи, финансијској кризи, социјалној кризи и повећаном проценту насиља у породици и на радном месту. Међутим, она врста кризе која се само површно спомиње, а која представља далекосежну, дубљу и ширу друштвену кризу, која захвата све сегменте друштва је свеprisутна и стално растућа криза морала и недостатак једне екологије духовне климе друштва. Када се каже криза морала не мисли се само на припаднике елита, иако њихово понашање представља камен темељац ове кризе. Ту се првенствено мисли на особе које су у коруптивном друштвеном систему умногоме изгубиле оријентир за разликовање доброг од лошег или пак исправног понашања од оног погрешног. Реч је о кризи морала, дакле о рату и бројним биткама у којима морал живи својеврсну голготу, у којој је на делу страдање људске индивидуе, попут давленика у бурном мору, коме се мирна пучина још увек не назире. Постало је уобичајено да се након овакве песимистичке дијагнозе функционисања друштвеног система нашироко говори о такозваном *паду система вредности*, попут пада неког техничког оперативног склопа. И ту се прича најчешће и завршава. Питање, које одговорни филозоф неминовно поставља у том тренутку, није једноставна дилема, да ли се мирити са таквим малодушним и неуким превредновањем, процењивањем вредности или

не (Ниче, 2003, стр. 207–203), већ оно, којим се то темељним етичким начелима и вредностима и којим се то стазама може и треба вратити, а потом их и обновити, зарад оздрављења друштва и међуљудских односа унутар система. Наиме, филозофски идеал живота човека старог античког времена, у антиципацији двеју филозофских школа (Стоичке и Епикурејске) је *блаженство*, које се састоји у душевном спокојству, миру и хармонији. Међутим, распадом полиса, антички Грк се суочава са тектонским променама и у свом властитом животу, наиме са губитком идентитета, оличеном у свом полису. Распад полиса узрокује кризу моралних вредности која, пак са своје стране, погодује развоју негативне селекције и вредности које, по својој природи, остављају катастрофалне последице у функционисању друштвене заједнице и појединаца, што је више него очигледна сличност са нашом данашњом ситуацијом кризе времена у којој се сви ми подједнако налазимо. Као и у свакој болести, узроке кризе треба тражити у њиховим узроцима и жариштима. Једно такво извориште болести друштва је већ поменута негативна селекција која за последицу има читаву лепезу негативних појава, од доношења штетних одлука због којих испашта већина добрих, младих људи, који тешко долазе до посла и напуштају своју земљу, до оних политичких одлука које могу угрозити и саме животе младих људи, који по својој природи, имају виши степен вере у идеале своје заједнице. На место негативних вредности и селекција нужно је окретање ка институцијама које су задужене за формирање и обликовање друштва по мери и истинским потребама човека, дакле за формирање таквих профила личности који одговарају потребама модерног друштва.

Антрополошки песимизам за основу политичке теорије и праксе узима грешност и кварљивост човекове природе, коме су увек потребне друштвене, политичке и моралне стеге, јер човек није способан да поднесе превише слободе. Међутим, постоји јака традиција скептичког или реалистичког конзервативизма, која је стриктно политички (не само религиозно) оријентисана и коју занима како да се избегну стални сукоби у људским односима. Анархистичка идеја, која је доста блиска раним либералним теоријама, почива на идеји да су људи по природи добри и једнаки те да сва зла у друштву потичу од лоших политичких институција. У основи просветитељства је вера у људску доброту и његову бесконачну способност усавршавања, ако се уклоне лоше институције и направе нове, које ће свим људима подједнако омогућити усавршавање и побољшање. Анархисти су још доследније извели ову тезу тврдећи да је напосто довољно уклонити било какве институције и да ће будућа комуникација људи бити изграђена на непринудној сарадњи

и спонтаном организовању, од нивоа општина до светске државе. Малтус [Malthus] је сјајно показао да то није могуће. Он тврди да ако се једном прихвате два фундаментална закона друштва и цивилизације, сигурност имовине и институција брака, неједнакост услова нужно мора да следи. С друге стране, показује се да људска природа и природа друштва која се из ње изводи нису подложне неограниченом усавршавању. Човек није по природи само рационалан. Малтус је инсистирао на ставу да људска природа не може бити идеална и да се друштвене институције не могу градити на утопијским и нереалним претпоставкама о људској доброти. То је до данас остала специфична одлика конзервативизма. Човек је, дакле, по њима или зао или веома способан да зло нанесе, па стога није могуће градити друштво без институција, које би рачунало само на његову доброту и непринудну међуљудску комуникацију. Због тога је неопходно направити читав склоп моралних, политичких, образовних и принудних институција, које ће настојати да ограниче његове зле пориве. С друге стране, Џон Меки изражава наду „[...] да конкретна морална питања могу да се решавају без позивања на неке митске објективне вредности, захтеве, обавезе или трансценденталне нужности, али такође и без позивања на неку фиктивну јединствену и мерљиву срећу као особито меродаван циљ“ (2004, стр. 198). Свој приступ Меки назива „утилитаризмом правила“, услед кога би свако појединачно извођење било засновано на некој концепцији напредовања људског живота.

Када настане „пустош“ моралног система, неопходно је, према навођењу Евгенија Спекторског [Евгений Спекторский] у књизи *Хришћанска етика*, да се она испуни новим регулативима или да се врати ка старим, у најбољем случају, ка вечним етичким принципима. Уместо тога, „[...] техника је почела да истискује етику, а теологија деонтологију. И нашли су се људи који су аморализам прогласили за добродетел. Велико је питање да ли је од тога људски живот постао бољи и лакши?“ (1999, стр. 102).

Литература:

- Cortina, A. (2010). *Etika minimum. Uvod u praktičny filozofiju*. Zagreb: Demetra.
- Damnjanović, M. (1990). *Ophođenje sa mnogostrukošću, Filozofski eseji*. Banja Luka: Novi glas.
- Лоски, Н. О. (1995). *Историја руске филозофије*. Подгорица: Цетиње.
- Меки, Џ. (2004). *Етика. Општа теорија о исправном и неисправном*. Београд: ПЛАТО.
- Mizes. fon Ludvig. (1949). *Ljudsko delovanje, Drugi deo*. Beograd.
- Ниче, Ф. (2003). *Покушај прецењивања свих вредности, Воља за моћ*. Београд: Дерета.
- Нинковић, А. (1998). *Филозофија*. Универзитетски уџбеник. Јагодина: Педагошки факултет.
- Спекторски, Е. В. (1999). *Хришћанска етика*. Врњачка Бања: Братство Св. Симеона Мироточивог.
- Tulmin, S. E. (1970). *Istraživanje o mestu razuma u etici*. Beograd: Nolit.
- Krstić, A. (2014). *Filozofska praksa kao nova paradigma u filozofiji. У АГРАФА: часопис за филозофију психијатрије*. Novi Sad.

Бранкица Поповић

ЯВЛЕНИЕ КРИТИКИ КАК ГРАНИЦЫ ИЗОБРАЖЕНИЕ (НЕТ) СИЛА И ВСЕГО

Резюме

Эта статья призвана объяснить явления критики, как неотъемлемая часть человеческой природы и стремится выявить его роль в создании и поддержании гармоничных отношений между людьми, как на индивидуальном и коллективном уровнях. Если использовать терминологию химических реакций, критики аморфного положения выступает в роли катализатора процесса социальных изменений, который является непредсказуемостью мириады форм в пределах между двумя крайними полюсами. С одной стороны, отрицательный результат, деструктивные и разрушительные *prizvođenje* маленькие или крупные кризисы, которые ведут к войне и разрушению, но с другой стороны, предпочтительным и более социально приемлемой моделью критики в виде поощрения создания новых форм социальной организации. Он также уверен, что власть, слава и сила всякого рода большинство *kritikukju* для тех, кто жаждет эти ценности больше всего. Жадные денег будут постоянно говорить о злоупотреблении денег, и те, кто в основном жаждет славы, в то же время и его *najglasniji* критиках. Такое использование критики приводит нас к новой борьбе или игре могущественных и тех, кто хотел бы стать.

KRITIKA SAVREMENOG AMERIČKOG PLATONIZMA U MATEMATICI

Kada govorimo o savremenom američkom platonizmu u matematici, onda je nezaobilazno govoriti o školi matematičkog platonizma koja je utemeljena u Princetonu. Možemo je pratiti od 70-ih godina prošlog vijeka do danas. Tri osobe su njeni glavni predstavnici: Pol Benaseraf kao njen utemeljitelj, Penelopa Medi i Alan Bejker. Njena osnovna karakteristika je pokušaj da se platonizam u matematici odbrani fizičkim / prirodno-naučnim argumentima, što nam daje za pravo da ovakvu verziju platonizma nazovemo najmanje očekivanim terminom – empirističkim platonizmom. Pokušaćemo da pokažemo da ovakvo zasnivanje platonizma ima nekoliko značajnih nedostataka i da je u sadašnjem obliku teško održivo.

Ključne riječi: platonizam, matematika, Benaseraf, Medi, Bejker.

Pojam platonizma već odavno nije ekskluzivno filozofski pojam, već, mogli bismo reći, opštekulturni pojam, koji se koristi u različitim kontekstima i na prilično različite načine. Naša namjera je da se tim pojmom bavimo u okvirima filozofije matematike, dakle, baveći se matematičkim platonizmom. U tu svrhu ćemo kratko podsjetiti na filozofski pojam platonizma koji je danas opštepoznato mjesto u filozofskim udžbenicima.

Prema onome što nam nude Platonovi dijalozi možemo govoriti o postojanju jednog posebnog svijeta koji nije odrediv prostorno ni vremenski. Naime, taj svijet je bezvremen i besprostoran, vječan i fizički neograničen. Međutim, iako o njegovim fizičkim odrednicama ne možemo ništa reći, prema Platonu taj neobični svijet je mjesto postojanja svih originala, arhetipova, prazvora, ideja svih stvari koje imamo u našem fizičkom svijetu. Tako u tom svijetu postoje ideje sasvim konkretnih objekata kao što je sto u nečijoj kuhinji ili konj u nečijoj štali, ali i ideje mnogo apstraktnijih entiteta, poput neke konkretne manifestacije ili aktivnosti u našem fizičkom svijetu za koju ćemo reći da je lijepa ili, na primjer, dobra. U mnoštvu ideja koje nastanjuju

¹ drekalovicv@gmail.com

Platonov svijet postoji odgovarajuća hijerarhija među idejama. Tako, recimo, ideji dobra pripada najviša pozicija u tom uređenju. Ono što je za naš tekst bitno je da u tom svijetu postoje i ideje matematičkih objekata i ideje matematičkih istina sa kojima se susrećemo u našem fizičkom svijetu. Tako, na primjer, možemo govoriti o ideji kruga ili tetraedra, kao i o idejama matematičkih istina, na primjer one, da je zbir uglova u svakom trouglu jednak zbiru dva prava ugla.

Osnovna teza *matematičkog* platonizma je ontološka tvrdnja o postojanju matematičkih objekata. Ona je kroz istoriju filozofije matematike obrazlagana na različite načine. Tako Platon u dijalogu *Menon* dokazuje tu tvrdnju na posredan način dokazujući tvrdnju o postojanju sjećanja čovječije duše o činjenicama koje ona nosi iz svijeta ideja i prije nego je došla u naše tijelo (*Menon*, 82, 85b). Ovakva Platonova argumentacija savremenom čovjeku može izgledati kao neka fantastična priča, fabula namijenjena djeci, kao bajka, ne samo zbog metafizičke konstrukcije (kojoj današnji čovjek, dominantno materijalno orijentisan, teško može biti previše sklon) nego i zbog činjenica da se radi o konceptu koji, budući da je nastao prije otprilike dvadeset i tri vijeka, može biti shvaćen kao arhaična konstrukcija kojoj ne treba pridavati preveliki značaj u savremenim okvirima.

Ipak, odmah ćemo se usprotiviti takvim kritikama originalnog platonizma nalazeći jedan očigledan kontraprimjer. Naime, dvadeseti vijek je iznjedrio jednog od naznačajnijih matematičara kojem „arhaičnost“ Platonovog koncepta nije nimalo smetala. Riječ je o Kurtu Godelu [Gödel] najpoznatijem po teoremama nekompletnosti iz 1931. godine kojima je pokazana izvjesna nesavršenost formalnih sistema. Preciznije, teoremama se pokazuje da u svakom formalnom sistemu možemo pronaći barem jednu rečenicu koja u tom sistemu nije dokaziva. Za našu raspravu je, međutim, značajan jedan drugi Gedeov tekst koji je on objavio 1947. godine, nakon što je na početku Drugog svjetskog rata napustio Evropu i nastanio se u Prinstonu, u američkoj državi Nju Džersi. Riječ je o radu *What is Cantor's continuum problem?* U njemu nalazimo sljedeći pasus:

„[...] Ali, iako su objekti teorije skupova daleki od čulnog iskustva, možemo reći da imamo neko opažanje tih objekata, budući da nam se aksiome nameću kao istinite. Ne vidim zašto bismo takvu vrstu opažanja, matematičku intuiciju, smatrali nesigurnijom od čulnog opažanja koje nas navodi da gradimo fizikalne teorije [...]“ (Gödel, 1947/64, pp. 483–4).²

² Na ovom i svim narednim mjestima na kojima je citirana izvorna literatura prevod je uradio autor.

Iz prethodnog citata možemo vidjeti kako je Gedel shvatao ontološku prirodu matematičkih objekata. On govori o nekoj vrsti opažanja – intuiciji matematičkih objekata. Jasno, ma o kakvom se opažanju radilo, nužan uslov za taj proces je postojanje tih objekata.

Pokušamo li uporediti Gedelov i Platonov platonizam možemo jasno vidjeti da Gedel ne govori o posebnom, bezvremenskom i besprostornom svijetu svih originala fizičkog svijeta. Ipak, jasno je iz prethodnog citata da matematički objekti koje „opažamo“ nisu dio našeg fizičkog svijeta jer onda Gedel ne bi govorio o *nekoj vrsti* opažanja. Dakle, matematički objekti za njega imaju po sebi neku posebnu vrstu postojanja koja nije ista kao i postojanje fizičkih objekata u svijetu u kojem živimo. Ovo je razlog zbog čega Gedela možemo smatrati savremenim platonistom. Ipak, čini nam se da je gore pomenuti Gedelov citat, krajnje pogrešno protumačen, bio početno mjesto iz kojeg se na Univerzitetu u Princetonu razvilo jedno kranje neočekivano i neprihvatljivo shvatanje platonizma. Mi ćemo ga, shodno njegovoj prirodi, nazvati kontradiktornim terminom, koji, kako ćemo pokušati pokazati, zasluhuje *empiristički platonizam*.

Utemeljitelj pomenutog gledišta je Pol Benaseraf [Benacerraf], profesor emeritus Univerziteta u Princetonu i dopisni član Američke akademije nauka i umjetnosti. Njegovo ime je nezaobilazno za svakoga ko namjerava da se bavi filozofijom matematike.³ Moglo bi se reći da je on najpoznatiji po *Dilemi* koja danas u literaturi nosi njegovo ime i koju je iznio u svom tekstu *Mathematical truth* iz 1973. godine (Benacerraf, 1973). Parafrazirana, ona bi se mogla formulisati na sljedeći način: ili su matematički objekti kauzalno dostupni ili matematičko znanje nije moguće. Drugim riječima, radi se o tezi da je matematičko znanje kauzalno zasnovano, empiristički utemeljeno na funkcionisanju naših čula. Istovremeno, Benaserafovom dilemom je mogućnost matematičkog znanja u izvjesnom smislu bila dovedena u pitanje. Naime, dilema kao jednu od alternativa ostavlja i mogućnost da matematičko znanje nije moguće u slučaju nepostojanje uslova kauzalne veze između matematičkih objekata i onoga ko saznaje istine o njima.

Benaserafova dilema je istorijski gledano u epistemologiji donijela dvije novine. Prvo, bio je ovo prvi direktan napad na matematičko znanje. Zaista, kroz istoriju filozofije posmatrano, postojala su različita skeptička ili sofistička gledišta, koja su na ovaj ili onaj način dovodili u pitanje neke vrste saznanja. Ipak, u istoriji ne možemo naći mnogo primjera koji su ilustracija direktnog napada na matematičko znanje. Ozbiljniji skeptički napadi u epistemologiji najčešće su zazirali od kritike matematike i matematičkog znanja. Drugo, Benaserafova

³ Benaseraf je zajedno sa Hilari Patnamom urednik prvog značajnijeg savremenog zbornika radova iz oblasti filozofije matematike (Benacerraf & Putnam, 1983).

dilema je ostavila alternativnu mogućnost postojanja matematičkog znanja, ali u prilično, da upotijebimo jednu starinsku filozofsku konstrukciju, vulgarno-materijalističkom smislu. Prema ovom pristupu, matematičke istine možemo znati, ali samo ako sa objektima na koje se te istine odnose imamo kauzalnu vezu. U matematičkoj zajednici ćemo teško naći nekoga ko će direktnom aktivnošću moći da svjedoči o takvoj vrsti veze.

Za Benaserafa, imajući u vidu njegova gledišta, nećemo moći reći da je platonista, ali ćemo za njegove sljedbenike koji su iskoristili njegova gledišta to moći sa pravom da kažemo. Prvi značajan sljedbenik Benaserafovih ideja je Penelopa Medi [Maddy], profesor Univerziteta u Irvajnu, u Kaliforniji i vrlo značajna ličnost kada je riječ o filozofiji matematike.⁴ Prva značajnija knjiga Medijeve je *Realism in Mathematics* objavljena 1990. godine (Maddy, 1990). To je proširenje njene doktorske teze odbranjene deset godina ranije na Univerzitetu u Princetonu. U toj knjizi ona je iznijela vrlo smjele i ekstremno empiristički orijentisane ideje, koje se odnose na matematičko znanje i pitanje postojanja matematičkih objekata. Medi o platonizmu pokušava govoriti kao o *realizmu* izjednačavajući značenje tih termina, kada govori o postojanju matematičkih objekata, a za koje znamo da im značenja nisu ne samo bliska, već veoma često suprotstavljena.

Pokušajmo u nekoliko rečenica skicirati ideju kojom se vodila Medijeva. Njen cilj je bio „dovesti“ sve matematičke objekte pred naša čula i na taj način obezbijediti ontološki status matematičkih objekata. Ali kako? Ako bismo sve objekte osnovne matematičke teorije, teorije skupova, mogli dovesti ili uočiti u našem fizičkom svijetu onda bi i objekte i istine svih drugih matematičkih teorija bilo moguće opaziti čulima, jer bi sve objekte i tvrđenja tih drugih teorija mogli opisati i izraziti sredstvima teorije skupova. No, kako stvar riješiti na elementarnom nivou, nivou teorije skupova? Tu je Medijeva bila spremna za radikalni rez. Ona razvija ideju saglasno kojoj bi trebalo prihvatiti samo postojanje skupova konkretnih fizičkih objekata pokušavajući da na taj način obezbijedi „fizikalizaciju“ osnovnih matematičkih objekata – skupova. Tako, skup od tri jajeta se nalazi baš tamo gdje se nalaze ta tri jajeta. U ovom slučaju fizički objekti, jaja, učestvuju u izgradnji našeg znanja baš kao što „[...] moja ruka učestvuje u stvaranju mog vjerovanja da postoji ruka ispred mene, kad je posmatram [...]“ (Maddy, 1990, p. 58).

Sve ostale složenije matematičke konstrukcije su spoznatljive zahvaljujući ovom osnovnom nivou. Na primjer, na sličan način možemo odrediti fizičku poziciju skupova višeg reda:

⁴ Medi je član uređivačkih odbora nekoliko vrlo značajnih svjetskih časopisa koji se bave filozofijom matematike i logikom, kao što su *Philosophia Mathematica* i *Notre Dame Journal of Formal Logic*.

„Skup višeg ranga, kao što je skup koji se sastoji od skupa jaja i skupa Stivove dvije ruke ponovo bi trebalo da se nalazi tamo gdje su njegovi članovi, to jest, tamo gdje je skup jaja i tamo gdje je skup ruku“ (Maddy, 1990, p. 59).

Ovakvim pristupom Medi je iznijela tezu da je postojanje skupova koji ne sadrže konkretne fizičke objekte bez značenja i smisla, čime odbacuje sve teorije takozvane čiste matematike, onih dijelova matematike koji nemaju imperativ opisivanja konkretnih fizičkih objekata i njihovih svojstava.

Konačno, treći značajan predstavnik empirističkog platonizma Prinstona je Alan Bejker [Baker], Benaserafov doktorand. On je prije desetak godina formulisao takozvani *Pojačani argument neizostavnosti* (*Enhanced Indispensability Argument*), pojam koji je jedna od udarnih tema vrlo značajnih filozofskih časopisa.⁵ Argument je dat u obliku neke vrste modalnog silogizma i predstavlja pokušaj da se dokaže postojanje matematičkih objekata korišćenjem alata skolastičke logike, preciznije rečeno, jednim oblikom modalnog silogizma. Dajemo ga u izvornom obliku:

- „(1) Mi moramo racionalno vjerovati u postojanje svakog entiteta koji ima neizostavanu ulogu u vezi sa objašnjenjima u našim najboljim naučnim teorijama.
- (2) Matematički objekti imaju neizostavnu ulogu u vezi sa objašnjenjima u nauci.
- (3) Dakle, mi moramo racionalno vjerovati u postojanje matematičkih objekata“ (Baker, 2009, p. 613).

Sa jedne strane, moglo bi se reći da je Bejkerova formulacija eksplicitna posljedica dugogodišnje rasprave vođene na relaciji nominalizam–platonizam,⁶ o potrebi preciziranja *vrste* neizostavnosti koju bi matematika, eventualno, imala za prirodne nauke. Ideja koja stoji u pozadini Argumenta nije bez smisla. Grubo govoreći, ako nauka opisuje i *objašnjava* pojave i objekte koji su nesumnjivo postojeći, onda takvu osobinu – postojanje, moramo pripisati i alatu koji koristimo prilikom tog objašnjavanja. Budući da za objašnjenje empirijskih pojava, između ostalog, koristimo i matematičke objekte, to možemo zaključiti da ti objekti postoje. Istorijski posmatrano, Pojačani argument neizostavnosti (nadalje EIA) je „unaprijeđena“ verzija takozvanog Kvajn-Patnamovog argumenta neizostavnosti u kojem je

⁵ Pogledati, na primjer, časopise *British Journal of Philosophy of Science* i *Synthese*. *Synthese* je prošle godine poseban broj posvetio isključivo ovoj temi.

⁶ Vidjeti, na primjer, Melia (2002) za nominalističku, i Colyvan (2002) za platonističku stranu.

uloga matematičkih objekata u opisu i objašnjenju empirijskih pojava bila svedena tek na kvantifikaciju i indeksiranje fizičkih objekata. EIA, dodatno, akcenat stavlja na neizostavnost uloge matematičkih objekata u vezi sa objašnjenjem u empirijskoj nauci (Drekalović, 2016, p. 281). Sa druge strane, Bejkerov argument je najnovija riječ, sigurno ne i posljednja, koju je po pitanju egzistencije matematičkih objekata imala da kaže prinstonovska empiristička škola.

U kom smislu imamo pravo tražiti zajedničku nit na liniji Benaseraf – Medi – Bejker i reći da sve troje imaju jednu vrstu pristupa kad je u pitanju ontologija matematičkih objekata? Šta je to zajedničko i šta ih spaja? Osim proste faktografije vezane za Princeton, mjesto djelovanja i školovanja, očigledna je idejna povezanost ovih autora koji idu ka zajedničkom cilju – empirističkom zasnivanju stava o postojanju matematičkih objekata. Benaseraf je prvo stvorio plodno tlo za empirizam ne dozvoljavajući da se razmatra bilo kakvo postojanje matematičkih objekata koje neće biti čulno utemeljeno, na što većina filozofa, a pogotovo matematičara, neće gledati sa naklonošću. Radi se o ekstremnom epistemološko-ontološkom rezu koji do sada nije viđen u istoriji filozofije matematike. Matematičke objekte koji su uvijek slovili kao apstrakcije koje saznajemo na poseban način jer čulni, svakako, nisu, sada, saglasno Benaserafu, eventualno možemo saznati isključivo koristeći kauzalnu vezu čija je osnova u čulima. Na tako postavljenoj osnovi Medi je lako mogla dovesti matematičke objekte u našu fizičku okolinu, čak i po cijenu da se napravi ogromna žrtva, da se otpišu sve matematičke teorije čiji objekti ne mogu biti „fizikalizovani“. Konačno, kruna ovakve materijalizacije matematike je Bejkerov EIA. On je postavio argument kojim je želio dokazati postojanje matematičkih objekata vežući ih za ulogu koju imaju u prirodnim naukama, poput biologije, hemije ili fizike, koje se bave objektima čije postojanje obično ne dovodimo u pitanje.

Čini nam se da gore predstavljeni empirizam u filozofiji matematike nije prihvatljiv iz više razloga. Navedimo neke. Prije svega, moglo bi se reći da su stvari krenule pogrešnim tokom već od samog početka, to jest, od Benaserafove dileme. Iako Benaseraf nikada nije potvrdio da je povod za *Dilemu* našao u Gedelovoj sintagmi *neka vrsta opažanja matematičkih objekata*, više je nego jasno da je baš to njegova polazna tačka koja je otvorila vrata za *Dilemu*. U ovom kontekstu značajno je uočiti dvije stvari. Prvo, Gedel ni na jednom mjestu u svojim tekstovima nije tvrdio da je na umu imao čulnu vrstu opažanja. Naprotiv, na mjestu koje smo citirali on govori o intuiciji koja predstavlja neku drugačiju vrstu saznavanja. Drugo, konsultujemo li esnaf, koji se prije svega bavi objektima o čijem je postojanju riječ, matematičku zajednicu, teško ćemo dobiti podršku za stav o uslovu

postojanja kauzalne veze kao osnovnom uslovu za saznanje činjenica koje se odnose na matematičke objekte. Ako takvu podršku i zatražimo, najprije ćemo naići na neku vrstu čuđenja u odnosu na naš zahtjev. Možemo konstatovati da je Benaserafova ideja o materijalizaciji matematičkih objekata pokušaj da se ti objekti „realnije upodobe“ našem fizičkom svijetu. To je smio, u istoriji do sada neviđen, ali i neprimjeren zahtjev, imajući u vidu način na koji se matematika i matematički objekti pojavljuju u našem svijetu, te kako se ti objekti doživljavaju na laičkom, ali i stručnom nivou. Konačno, daćemo i jedan sarkastičan kontraprimjer Benaserafom konceptu. Kako imati kauzalnu vezu sa, na primjer, nekim komutativnim prstenom sa jedinicom?

Budući da je Medi svoje ideje razvila na ovako čudno postavljenom konceptu, kakav je predložio Benaseraf, nije teško dati smislene primjedbe i njenom konceptu. Mi ćemo sugerisati dvije. Prvo, Medi je smatrala da ima smisla govoriti isključivo o postojanju elementarnih matematičkih objekata – skupova, čiji su elementi fizički objekti. Generalno govoreći, to je strategija koja je poznata svima nama i koja se primjenjuje na osnovnim nivoima školovanja kada se želi uvesti pojam skupa. Tada govorimo o skupovima knjiga, lopti, klikera. No tada je to samo pomoćno pomagalo, ne i cilj, kako bi se kod djece razvio *apstraktni* pojam skupa. Jasno je da je Medi imala drugačije razloge za ovaj pristup, ali ishod je, bez obzira na razloge, bio fatalan – eliminacija svih apstraktnih skupova iz teorije. Drugo, direktna posljedica ovakvog pristupa je eliminacija svih matematičkih sadržaja *čiste* matematike, matematičkih teorija koje nemaju primjenu i nisu direktno povezane sa fizičkim objektima našeg svijeta. Obje navedene posljedice, ne samo da bi bile neprihvatljive za svakog iole ozbiljnijeg matematičara nego bi neprimjereno eliminisale brojne matematičke teorije koje su stvarane vijekovima. U prilog ove kritike, napomenimo da je tijelo *čiste* matematike, sadržaj teorija koje trenutno nemaju nikakvu praktičnu primjenu, znatno obimnije od matematičkih teorija koje su praktično primjenljive, odakle je jasno kojim bi posljedicama vodilo prihvatanje teorije Medijeve.

Konačno, iznesimo i kratku kritiku Bejkerovog EIA. On za razliku od Benaserafa i Medi nije pokušavao dokazivati da matematički objekti postoje sugerišući da je za znanje o njima nužna kauzalna veza sa objektima saznanja, ili trudeći se da im odredi fizičku lokaciju u prostoru i vremenu. Njegov put ka empirističkoj argumentaciji je bio nešto drugačiji. Prvo, on je pokušao dati eksplicitan dokaz o postojanju matematičkih objekata koristeći sredstva razvijena na Aristotelovoj logici. Drugo, u tom dokazu je pokušao iskoristiti sljedeće dvije prepostavke: naučne teorije (misli se na nauke koje obično kategorishemo kao prirodne) opisuju realno postojeće objekte; sredstva

koja moramo koristiti (matematički objekti) za opisivanje naučnih teorija i osobina postojećih objekata tih teorija, moraju, takođe, postojati.

Ukazaćemo na ovom mjestu na nekoliko nedostataka Bejkerovog argumenta. Prvo, u Argumentu nije precizno određen prostor matematičkih objekata na koje se Argument odnosi. Naime, u drugoj premisi Argumenta nije precizno rečeno da li se govori o *nekim* ili o *svim* matematičkim objektima. Ovaj detalj je vrlo bitan jer određuje veličinu prostora matematičkih objekata čije se postojanje tvrdi. Drugo, pojam *neizostavnosti* koji se spominje u Argumentu, nije elementaran iako ga Bejker ne definiše. Intuitivno, njime se opisuje nešto čije je postojanje nužan uslov za ostvarenje/razumijevanje/objašnjenje nečega drugog (pojave/događaja/ideje). Na primjer, ako kažemo da je neizostavan uslov za polaganje nekog ispita učenje nekog sadržaja, onda mislimo da se polaganje ne može desiti bez učenja. Međutim, ako pokušamo definisati ovaj pojam vidjećemo da nailazimo na značajne poteškoće. Treće, čini nam se da je preveliki skok koji Bejker pravi u Argumentu dokazujući egzistenciju matematičkih objekata na osnovu pretpostavke o egzistenciji objekata naučnih teorija. Zaista, ako objekte teorije *A* koristimo za objašnjenje osobina objekata teorije *B*, pretpostavljajući pri tom da ovi drugi postoje, nije jasno zašto bi ontološki status jednih i drugih bio nužno povezan. Zaista, čitava teorija *A* može biti prazna fikcija koju koristimo kao model za objašnjenje neke druge pojave. Pri tome ne tvrdimo da postojanje fikcije ne znači i neku vrstu postojanja, ali, svakako, ne nužno istog tipa kao što je vrsta postojanja teorije koja se objašnjava teorijom *A*.⁷

U prethodnom smo pokušali iznijeti kratku skicu jedne filozofske škole koja je aktuelna i veoma živa. Ni formalno, ni neformalno u literaturi se o njoj i njenim predstavnicima ne govori kao o jednom koherentnom sistemu. Ipak, pokušali smo iznijeti argumente zbog kojih mislimo da se radi o idejama nekoliko filozofa, koje idu ka jednom cilju – ontološkom zasnivanju statusa matematičkih objekata korišćenjem empirističkih sredstava. Takođe, kratko smo analizirali teoriju svakog od predstavnika ove škole i nastojali smo pokazati da ovakva analiza ontološkog statusa matematičkih objekata nailazi na nimalo beznačajne teškoće zbog kojih, čini nam se, čitav pristup nije lako održiv.

⁷ Za više o kritici Bejkerovog argumenta vidjeti Drekalović (2016).

Literatura

- Baker, A. (2009). Mathematical explanation in science. *British Journal of Philosophy of Science*, 60, 611–633.
- Benacerraf, P. (1973). Mathematical truth. In W. D. Hart (Eds.). *The Philosophy of Mathematics*. Oxford: Oxford University Press.
- Benacerraf, P., & Putnam, H. (Eds.). (1983). *Philosophy of Mathematics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Colyvan, M. (2002). Mathematics and Aesthetic Considerations in Science. *Mind*, 111, 69–74.
- Drekalović, V. (2016). Two Weak Points of the Enhanced Indispensability Argument – Domain of the Argument and Definition of Indispensability. *Organon F*, 23 (3), 280–298.
- Gödel, K. (1947/64). What is Cantor's continuum problem? In P. Benacerraf & H. Putnam (Eds.), *Philosophy of Mathematics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maddy, P. (1990). *Realism in Mathematics*. New York: Oxford University Press.
- Platon (1970). *Dijalozi*. Beograd: Kultura.

Vladimir Drekalović

THE CRITICISM OF CONTEMPORARY AMERICAN
PLATONISM IN MATHEMATICS

Summary

When we talk about contemporary American platonism in mathematics then it is an inevitable place is the school of mathematical platonism founded in Princeton. We can follow it from the 1970s to the present. Three people are its main representatives: Paul Benacerraf as its founder, Penelope Maddy and Alan Baker. Its basic characteristic is the attempt to defend platonism in mathematics by physical/natural-scientific arguments, which gives us the right to call this version of platonism the least expected term - empirical platonism. We will try to show that such a founding of platonism has several significant shortcomings and that it is difficult to sustain in the present form.

Историја

УЗДИЗАЊЕ СРБИЈЕ У КРАЉЕВИНУ

(Кратак осврт на оцене и тумачења у византологији)²

Крунисањем Стефана Немањића за краља, 1217. године, српска средњовековна држава је стекла најшире међународно признање и уврстила се у ред веома угледних европских монархија. Реч је о једном од најважнијих догађаја у нашој историји. У раду се анализира како је тај догађај одјекнуо у научним радовима, односно књигама и приручницима, које су написали византолози, а нарочито у светлости чињенице да у периоду од 1204. до 1261. Византија није постојала.

Кључне речи: Србија, средњи век, краљевина, византологија, тумачења, 1217. година, оцене.

Српска држава у средњем веку се налазила на размеђу два историјска антипода, на месту где су се сучељавали хришћански Исток и хришћански Запад, два света неретко смештена на фронтима који су се међусобно искључивали. Ипак, она је превасходно припадала тзв. „византијском комонвелту“ (Obolensky, 1974², р. 19–477; Оболенски, 1991, стр. 9–445), јединственој заједници народа који су се налазили у духовној орбити Византијског царства и чија се цивилизација развијала под благотворним утицајима рафиниране и надмоћне византијске цивилизације. У ту заједницу улазили су Бугари и Срби, затим Румуни и Руси, а на истоку Јермени и Грузини (Оболенски, 1991, стр. 5–8, 125–144). Штавише, и Мађари, који су припадали латинском свету западне Европе и за чије се владаре наглашава да су

¹ rradic@f.bg.ac.rs

² Овај рад је настао на пројекту бр. 177015 под насловом *Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

били „најкатоличкији“ краљеви у средњем веку, односно најоданији римском папи, у XI и XII веку улазили су у ту заједницу народа (Оболенски, 1991, стр. 186–197; Рокаи и др. 2002, стр. 34–60). Међутим, Срби су као најзападнији православни народ претрпели одређене утицаје из латинског света западне Европе (Subotić – Maksimović, 2001, р. 241–250). Ти утицаји, који су добијали на снази како се средњи век ближио своме крају, долазили су са две стране: преко приморских градова, Дубровника и Котора, пре свега, као и преко Угарске. Ипак, у обликовању српске средњовековне цивилизације пресудни су били византијски обрасци.

Српска државност је постојала барем три и по века пре Немањине владавине (Благојевић, 2011, стр. 6 сл.), али је Стефан Немања као државник засенио претходнике на владарском престолу. Порази у ратовима против Византије нису поколебали српске велике жупане, који су наставили са политиком чији је циљ била државна независност, а остали су тесно повезани са угарским двором. Када се говори о уздизању Србије на ранг краљевине и о својеврсном међународном признању, неопходно је нагласити и чињеницу да су у најмању руку у питању била два корака. Први је био учињен још за време Стефана Немање, а у оквирима византијског света. Користећи се недаћама Византијског царства, њему је пошло за руком да војнички пораз на Морави, највероватније с јесени 1190. године, претвори у својеврсну дипломатску победу. Упркос српском поразу, постигнути споразум није био неповољан за Стефана Немању. Сагласно његовим одредбама, требало је да се Немањин син Стефан ожени Евдокијом, синомцом византијског цара Исака II Анђела. Била је то прва византијска принцеза која је као невеста дошла у Србију (Мишић – Радић, 2017, стр. 40–41). Само неколико година касније Стефан Немањић је из Цариграда, као царев зет, добио високу титулу севастократора, друго по рангу дворско достојанство у Византији. Уз то, посебну тежину има чињеница да је он био први странац који је удостојен титуле севастократора (Ферјанчић, 2000, стр. 42). У српској историографији било је мишљења да је склопљени мир представљао својеврсно међународно признање, и то признање изречено са највишег места, од василевса Ромеја који је гордо стајао на врху пирамиде владара средњовековног света.

Међутим, овако одлучан закључак ипак се мора унеколико релативизовати. Најпре треба нагласити да независност државе, схваћена у данашњем смислу, у XII веку није постојала у том облику. Српски велики жупани тада, дакле, пре крсташког освајања Цариграда и рушења Византијског царства, нису могли тежити потпуној самосталности од

још увек моћне Византије. С друге стране, „зависност“ од Византије није била посматрана на модеран начин, као потчињеност Срба РOMEЈИМА. Напротив, она је собом носила једну идеолошку димензију која је српским владарима и њиховој држави пружала богато политичко и духовно завештање Царства, као и другу, практичну димензију, која је везивала српске владаре за царе, можда једино на тај начин, спутавајући њихово самостално деловање. Јер, нема сумње, Срби су се током XII stoleћа у више наврата сукобљавали са Византијом, али ниједном нису оспорили право Царства на духовно првенство у породици хришћанских народа. Све више продирући у простор унутар византијског политичког система и освајајући неке његове делове за себе и своју државу, Срби су добро разумели значај постојања утврђеног реда у коме је Византијском царству припадало изузетно место (Мишић – Радић, 2017, стр. 41). Уколико је реч о међународном признању српске државе после битке на Морави, дакле, пре би се могло говорити о признању унутар „византијског комонвелта“ (Ферјанчић, 2000, стр. 42–44). У односу на латински свет западне Европе то признање није имало неки већи значај. Дакле, оно друго, шире међународно признање уследиће тек са краљевском круном добијеном из Рима 1217. године.

Међутим, са становништва српске државе, заузимање одређеног високог места у оквиру византијског света било је чврст темељ за касније посезање Стефана Немањића за краљевском круном. Једна од последица новонастале ситуације је и крај српско–угарске сарадње, која је трајала кроз читав XII век и која се у новим и измењеним околностима постепено претворила у супарништво и непријатељство. Управо ће угарски краљеви бити огорчено против тога да папство пошаље краљевску круну у Србију. Године 1199. уследио је први покушај када је Стефан Немањић тражио круну од папе, али није уродио плодом (ИШН, 1981, стр. 300; Коматина, 2016, стр. 265; Коматина, 2016а, стр. 19). Петнаестак година касније она је ипак стигла из Рима. Није без значаја чињеница да су то били звездани тренуци у двадесетвековној историји папства. Никада пре нити никада после римска курија није достигла толику моћ какву је имала око 1215. године (Jedin, 1993, str. 157–219). Иноћентије III, вероватно највећи папа у историји, пресудно је утицао на збивања у Енглеској, Француској, Немачкој, Пољској, Норвешкој, Шведској и оправдао је девизу „папа је црква“ (Линч, 1999, стр. 219–236). Из тако моћног папства 1217. године стигла је круна у Србију.

Занимљиво би било видети како је у приручницима за византијску историју, као и у византолошким студијама и релевантним чланцима, приказано уздизање српске средњовековне државе у ранг краљевине.

Одмах треба нагласити да се то десило у време када Византије заправо није ни било, када је подлегла под јуришима учесника Четвртог крсташког рата и када се повукла на рубове византијског света, када се, дакле, налазила у егзилу (Острогорски, 1959, стр. 396–409; Angold, 1975, р. 9–296).

Један од најстаријих проучавалаца раздробљеног византијског света после 1204. године био је грчки историчар Андониос Милиаракис, који је на самом крају XIX века написао једну подробну историју Никејског царства и Епирске државе. Он наводи да је папа Хонорије III послао круну из Рима за Стефана Немањића, а да је српски владар тако поступио не зато да би признао превласт римског првосвештеника, него из политичких разлога. Као време крунисања он наводи 1222. годину, а истиче и да је Сава крунисао брата, што је чињеница која и објашњава погрешну хронологију (Miliarakis 1898, р. 645).

Неколико година после Милиаракиса, почетком друге деценије XIX века, опширну књигу о историји Никејског царства написала је Алиса Гарднер [Gardner], али у њеној студији нема помена о крунисању Стефана Немањића (1912, р. 72 sq.). С тим у вези, ваља нарочито нагласити чињеницу да су се најважнија збивања у историји југоисточне Европе и делова Мале Азије у првој половини XIII столећа одвијала у четвороуглу: Никејско царство–Епирска држава–Латинско царство–Друго бугарско царство (Радић, 2003, стр. 93). Србија је и географски била смештена некако на рубу главног попришта оновремених бурних догађаја. У питању је чињеница од ширег значаја којом се, између осталог, може објаснити и зашто крунисање Стефана Немањића ипак није оставило неког дубљег трага у радовима византолога.

Енглески византолог Доналд Никол [Nicol], свакако најбољи познавалац историје Епира у позном средњем веку, кратко региструје уздизање Србије у ранг краљевства. Он најпре тачно наглашава да је 1217. године Стефан Немањић остварио амбицију коју је дуго гајио (1957, р. 49). Подсетимо се да је између првог обраћања Иноћентију III и доношења круне у Србију протекло више од петнаест година. Никол потом истрајава на чињеници да је том успеху допринела и Стефанова венецијанска супруга – у питању је, наравно, Ана Дандоло – тако што је убедила папу да њеном мужу додели краљевску круну. То је значило да је држава Стефана Немањића, уз чије име сада стоји „првовенчани (the first-crowned)“ уздигнута у краљевину (1957, р. 49). Ниједним изворним податком, међутим, не може се оправдати титула коју француски историчар Ален Диселије

[Ducellier] ставља уз Стефана Немањића – „цар Стефан Првовенчани (*tsar Stepen le Premier Couronné*)“ (1981, p. 144).

Да је Венеција помогла српском владару да 1217. године добије краљевску круну из Рима сматра и амерички историчар Џон Фајн [Fine]. Он додаје да је Стефан Немањић прозван „Првовенчани (*First-Crowned*)“ како би се разликовао од других српских владара који су носили исто име, а учесталост тог имена објашњава чињеницом да је патрон Србије био Стефан Првомученик. Фајн закључује да је остало непознато шта је Стефан Првовенчани обећао римском архипастиру, али истиче и чињеницу да су свештенство у Србији и Сава, игуман Студенице и најутицајнији духовник, имали отклон према ближем повезивању са Римом (1987, p. 107–109).

Крунисање Стефана Немањића (1217) и стицање аутокефалности српске цркве нису поменути у књизи Џозефа Џила [Gill] о односима Византије и папске курије у XIII и XIV столећу (1979, p. 48 sq.).

Сва је прилика да је у византологији најподробније о крунисању Стефана Немањића за краља писао Гинтер Принцинг [Prinzing] (1972, p. 155–162). Немачки византолог је очигледно изванредно упућен не само у све расположиве изворе – како латинске, тако и оне на српскословенском језику – него и у целокупну научну литературу. Нарочит утисак оставља чињеница да је Принцинг у својој студији користио и све радове наших старих истраживача, међу којима и поједине који су објављени у веома ретким и тешко приступачним публикацијама (1972, p. 163–168). Када су у питању аутори који пишу на светским језицима (енглески, француски, немачки) ово је готово усамљен случај јер се већина њих углавном ослањала на *Историју Срба* Константина Јиречека на немачком језику (Jireček, 1911). Принцинг иде чак дотле да помиње и поједине научне контроверзе које су везане за уздизање средњег Немањиног сина за краља, као што је, на пример, питање да ли је било другог крунисања Стефана Немањића које је обавио његов брат Сава (Prinzing, 1972, p. 155–156). Посреди је научни проблем о којем се расправљало деценијама, а у новијој научној историографији, чини се, превладало је уверење да другог крунисања није било (*ИЦГ*, 1970, стр. 10; *ИСН*, 1981, стр. 300 н. 15; Благојевић, 2011, стр. 155–156; Коматина, 2016, стр. 266; Коматина, 2016а, стр. 17–21; Мишић – Радић, 2017, стр. 91). Немачки историчар Принцинг је веома прецизно и тачно ставио крунисање Првовенчаног у оновремени историјски контекст и, уз зналачко расправљање о његовој идеолошкој позадини, оставио свеобухватан приказ тог значајног догађаја.

У класичној књизи о историји Никејског царства, коју је средином друге половине XX века објавио енглески византолог Мајкл Анголд [Angold], доводе се у везу српска и бугарска црквена политика у првој и другој деценији XIII столећа. Он истиче да су цркве јужнословенских суседа у то време биле близу да доспеју под супрематију Рима. Папски легат је у новембру 1204. крунисао бугарског владара Калојана краљевском круном и архиепископа Трнова, престонице тзв. Другог бугарског царства, уздигао у ранг примата. На сличан начин је велики жупан Стефан Немањић примио краљевску круну од папског легата 1217. године. Анголд је мишљења да се Србија колебала између папства и православља. Свети Сава се, наставља енглески византолог, ипак окренуо Никеји и са те стране добио аутокефалност за српску цркву (1975, р. 21–22). Овде је језгровито и тачно описан след главних догађаја из српске историје, али остаје утисак да је унеколико прецењена могућност да се српска и бугарска црква истински окрену папској курији. Основано се сматра да је „[...] одлучним и делотворним прогоном јеретика из своје замље и подизањем православних манастира које је пратио развој монаштва, Стефан Немања недвосмислено саопштио какво је његово верско, а у основи и идеолошко опредељење“ (Мишић – Радић, 2017, стр. 21). Оснивач најважније српске средњовековне династије се јасно и недвосмислено прикључио источнохришћанској екумени.

Велики руски византолог Фјодор Успенски у својој монументалној *Историји византијске империје*, коју је писао двадесетих година XX века забележио је:

„Формирање српског краљевства у време Стефана Првовенчаног, Немањиног сина, подудара се са латинским освајањем царства Комнина и Анђела. Није више било моћне, суседне Византије која би могла спречити српско уједињење. Никејско царство, одвојено од Срба латинским освајачима, само је пружио руку православним Србима. Никејска патријаршија је благословила српску националну и аутономну Цркву и поставила Светог Саву за архиепископа свих српских земаља, с правом да свог брата Стефана крунише краљевском круном из Рима“ (Успенский 1948, стр. 727; Успенски 2000, стр. 674).

Успенски углавном тачно, али са појединим непрецизностима, разумљивим када се узме у обзир да је његово дело настало пре скоро сто година, као и историографским погледима који су доминирали у његово време, пише о овим догађајима. Унеколико је споран термин „српско уједињење“, као и да је Сава крунисао брата, како се некада

мислило. Данашња наука, као што је већ речено, сматра да је Стефан Немањић крунисан само једном и то од стране римског легата који је из Рима донео круну и заставу и миропомазао Немањиног средњег сина (*ИСН* 1981, стр. 300 н. 15; Благојевић 2011, стр. 155–156; Коматина 2016, стр. 266; Коматина 2016а, стр. 17–21; Мишић – Радић 2017, стр. 91).

Када су у питању уџбеници и приручници за византијску историју, они мањег обима углавном и не региструју уздизање Србије у ранг краљевине. Такве су, на пример, *Историја Византије* знаменитог француског византолога Шарла Дила (*Diehl* 1920, p. 172 sq.; Дил 1933, стр. 125 сл.), иначе крајње сажета и сведена на основне догађаје. Ни у тротомној *Историји Византије* совјетских византолога, објављеној у Москви 1967. године, није регистрован овај за српску историју веома важан догађај (*ИБ* 1967, стр. 50 сл.). Амерички византолог Ворен Тредголд у својој волуминозној *Историји византијске државе и друштва* такође не помиње уздизање Србије у краљевину (*Treadgold* 1997, p. 709 sq.). Истоветно је и у најновијој модерно конципираној *Оксфордској историји Византије* (енглеско издање 2002, српски превод 2004) састављеној под редакцијом Сирила Манга [*Mango*] (2002; 2004, стр. 266 сл.).

Међутим, у веома доброј и прилично подробној *Историји Византијског царства* Александра Васиљева [*Vasiliev*], састављеној средином XX века, налази се и белешка о 1217. години. Руски научник, који је велики део научничка каријере текао у Сједињеним америчким државама, истиче да је после грађанског рата који се водио у Србији међу Немањиним синовима – мисли се на рат између синова Стефана Немање, Вукана и Стефана Немањића који се водио од 1202. до 1205. године – Стефан постао владар и крунисао га је папски легат 1217. године. После крунисања био је познат под именом „првовенчани краљ /first-crowned King (Kral)“ (*Vasiliev*, 1952, p. 612). За његове владавине, наставља Васиљев, посредством папиног представника српска црква је у личности српског архиепископа стекла независног поглавара (1952, p. 612). Са овом се тврдњом, наравно, не можемо сагласити. Ипак, завршава Васиљев, зависност Србије у односу на римску цркву била је кратког века и ново краљевство је остало одано источној православној цркви (1952, p. 612).

На другој страни, Георгије Острогорски [*Острогорский*] у својој гласовитој *Историји Византије* с разлогом подвлачи значај који је за српску државу имао склопљени мир после битке на Морави 1190. године, у којој су Византинци поразили Србе, и бележи: „Склапањем формалног уговора о миру Византија је изрично признала самосталност српске државе“ (1959, стр. 382). То признање, већ је речено, односило се

на византијски свет. Острогорски, међутим, не помиње 1217. годину и краљевску круну, што се лако може објаснити и оправдати: тај догађај се одвио попутно мимо Византијског царства које у том тренутку није ни постојало.

Нарочито је интересно да се уздизање Србије у ранг краљевине види у монументалним приказима византијске историје, каква је, на пример, веома угледна *Кембричка историја средњег века* чији је један том – реч је о IV тому – посвећен повесници Византијског царства. Ради се, најпре, о издању које се појавило далеке 1923. године, под уредништвом Џона Бјурија [Bury], „оца“ енглеске византологије, у којем се сажето и коректно, из пера Вилијама Милера [Miller], казује о 1217. години у српској историји. Ипак, занимљива је оцена енглеског истраживача да је увек опасан експеримент за балканског владара да затражи политичку подршку од Западне цркве због ризика да се тако не удаљи од Источне цркве којој је припадала већина његових поданика. Милер наставља да је српски краљ препознао и признао своју грешку, те је његов брат Сава искористио критичану позицију Никејског царства да од васељенског патријарха прибави своје властито освештење као „архиепископа читаве српске земље“ заједно са оснивањем засебне српске цркве. И Вилијам Милер, као и Фјодор Успенски, као што смо нагласили, веровао је у друго крунисање Стефана Немањића, крунисање које је у манастиру Жичи обавио архиепископ Сава 1222. године. Посебно је занимљива следећа реченица коју је записао Вилијам Милер, а у којој наглашава да је храм у Жичи „[...] до наших дана остао крунидбена црква српских краљева“ (СМН, 1923, р. 521). Вредно је подсетити да се ова књига појавила 1923. године, дакле у време Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Занимљиво би било видети и на које изворе и литературу се ослањао енглески историчар. Међу изворима, између осталих, набројани су и наши најважнији источници, а када је научна литература у питању чини се да му је најважнији ослонац била *Историја Срба* Константина Јиречека (1952, стр. 163–169), наравно на немачком језику. У литератури коју доноси В. Милер наведене су и поједине књиге које су већ одавно, рекао бих с разлогом, увелико заборављене.

У другом издању престижне едиције *Кембричка историја средњег века*, односно њеном IV тому који је већ традиционално посвећен Византији, објављеном 1966. године под уредништвом Џоан Хаси [Hasi], такође се налази и врло језгровита вест о 1217. години. То поглавље је написао проф. Михаило Динић, наш угледни медијиста, и оно је у складу с тумачењима најугледнијих проучавалаца српске средњовековне прошлости (СМН 1966, р. 530–532).

Међутим, у најновијој *Кембричкој историји средњег века* објављеној 2008. године под уредништвом Џонатана Шепарда [Shepard], слика Балканског полуострва у XIII веку дата је из једне унеколико извитоперене визуре која није у складу са историјским чињеницама. Сам наслов поглавља је у најмању руку проблематичан: *Балканске силе: Албанија, Србија и Бугарска (1200–1300)* (СНВЕ, 2008, р. 779), а потписује га Ален Диселије [Ducellier], професор емеритус Универзитета у Тулузу. Узгред буди речено, „сила Албанија“ не може се наћи ни на једној карти Балканског полуострва у XIII столећу. Када је реч о 1217. години, Диселије је врло језгровито и релативно коректно указао на основне чињенице (СНВЕ, 2008, р. 785).

У референтном *Оксфордском речнику Византије*, који је под редакцијом Александра Каждана [Каждан] објављен у Њујорку и Оксфорду 1991. године, под одредницом Србија, коју су потписали Јелисавета Станојевић Ален и сам Александар Каждан, једном реченицом се помиње круна коју је послао папа Хонорије III (*ODB*, 1991, р. 1872). У литератури која прати ову одредницу наведене су *Историја Срба* Константина Јиречека, *Историја српског народа*, књига *Византијске принцезе у средњовековној Србији* Михаила Ласкариса, па, помало изненађујуће, чак и чланак Георгија Острогорског *Византијско-јужнословенски односи* из првог тома *Енциклопедије Југославије*, који је објављен још давне 1955. године у Загребу. У истом *Оксфордском речнику Византије*, под одредницом *Стефан Првовенчани* (*Stefan the First-Crowned*), такође се наглашава да је 1217. године папа Хонорије III послао специјалну делегацију са краљевским инсигнијама и круном и Стефану подарио краљевску титулу (*ODB*, 1991, р. 1948–1949).

Врло занимљив закључак доноси Димитри Оболенски [Оболенский] у својој већ класичној књизи *Византијски комонвелт*. Он најпре истрајава на чињеници да је Стефан Немањић обећао папи Иноћентију III да ће, уколико добије круну из Рима, Србију ставити под јурисдикцију Свете столице. У наставку додаје да чак ни Руси, који су били најдоследније одани цариградској патријаршији, нису били отпорни према привлачности Рима. У прилог своје тезе са разлогом наводи податак да се кнез Данило, господар Галиције и Волиније, у жељи да се отресе татарског јарма и уздајући се у крсташки рат који се припремао у Риму, препоручивао да призна папску превласт. Штавише, године 1253. краљевску круну послао му је папа Иноћентије IV. Међутим, завршава своју приповест Оболенски, „[...] овај се краткотрајни напор да се западна Русија доведе у орбиту латинског

хришћанства завршио одлагањем крсташког похода и поновним успостављањем татарског надзора над Даниловим територијама“ (1991, стр. 286). На другој страни, када су српски владари у питању, осим поменутог обећања римској курији које је дао Стефан Првовенчани и његови потомци, унук Милутин и чукунунук Стефан Душан, умели су да римским првосвештеницима стављају у изглед прелазак у римокатоличку веру и верско окретање Риму. Међутим, погрешно би било апсолутизовати та обећања, него би их исправније било посматрати пре као необавезујући залог у замршеним политичким играма, а не као некакву реалност.

Годину 1217. у српској историји бележи и грчка историчарка Алкмини Ставриду-Зафрака [Stauridou-Zafraka] у својој књизи о Никејском царству и Епирској држави. Она наводи да је тада стигла круна из Рима и да је Стефан Немањић назван „Првовенчани (*Protostepatos*)“, а одмах у наставку помиње и успостављање аутокефалне Српске цркве 1219. године (1991, р. 58).

Божидар Ферјанчић у свом значајном прилогу *Србија и византијски свет у првој половини XIII века*, у којем је првенствено окренут односима Србије, с једне, и Никеје и Епира, с друге стране, сасвим узгред помиње крунисање Стефана Немањића 1217. године (1989, стр. 103). Стефаново крунисање, али са убедљивим доказима да је обављено у рашкој саборној цркви, односно храму Светих апостола Петра и Павла (код данашњег Новог Пазара), помиње Јованка Калић (2009, стр. 131–132). И у једном од најновијих радова чији се аутори баве проучавањем византијског света у другој деценији XIII века сасвим узгред помиње се круна из Рима која је стигла у Србију. У питању је прилог немачког истраживача Гинтера Принцинга (2013, р. 556).

Занимљиво је поређење између начина на који су се од краја XII до краја XIII развијале две суседне јужнословенске земље Бугарска и Србија. То поређење изrekli су руски учењак Александра Ф. Гилџердинг [Гилџердинг] у XIX и бугарски историчар Петар Мутафчиев [Мутафчиев] у првој половини XX столећа који сматрају данас супрот бугарском развоју препуном великих успона и наглих падова стоји поступни, али стални успон српске државе (Гилџердинг, 1868, стр. 147; Мутафчиев, 1987, стр. 152–155; Николов, 2009, стр. 176).

Из реченог произлази да је уздизање Србије у краљевину 1217. године у радовима византолога наишло на умерен одјек у виду сажетих и коректних, али понекад и помало непрецизних формулација. Изузетак је свакако одлична студија немачког научника Гинтера Принцинга у којој је прилично опсежно и свеобухватно сагледан историјски контекст овог веома важног догађаја српске средњовековне историје.

Као што је наглашено, реч је о догађају који се одиграо у раздобљу када Византијског царства није ни било и збивању које се више тицало веза српске средњовековне државе са Римом, односно Светом столицом, а, шире гледано, са латинским светом западне Европе.

Литература

- Angold, M. (1975). *A Byzantine Government in Exile: Government and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204–1261)*. Oxford: Oxford University Press.
- Благојевић, М. (2011). *Српска државност у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Божилев, И. – Гюзелев, В. (1999). *Историја на средновековна Българија VII–XIV Век*. Софија: Анубис.
- CHBE, (2008). *The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500–1492*, ed. J. Shepard, Cambridge: Cambridge University Press.
- CMH, (1923). *The Cambridge Medieval History*. Planned by J. B. Bury, Vol IV (The Eastern Roman Empire, 717–1453), Cambridge: Cambridge University Press.
- CMH, (1966). *The Cambridge Medieval History*, Vol IV (The Byzantine Empire), Part I (Byzantium and its Neighbours), ed. J. M. Hussey, Cambridge: Cambridge University Press.
- Diehl, Ch. (1920). *Histoire de l'empire byzantine*. Paris: Auguste Picard, Éditeur.
- Дил, Ш. (1933). *Историја Византиског царства*. Прев. Р. Перовић, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Ducellier, A. (1981). *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Ферјанчић, Б. (2000). Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века. У *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, Одељење историјских наука књ. 26, ур.
- Ј. Калић, Београд: Српска академија наука и уметности.

- Ферјанчић, Б. (1989). Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261). *Зборник радова Византолошког института* 27–28, стр. 103–148.
- Fine, J. V. A. (197). *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Gardner, A. (1912). *The Lascarids of Nicaea. The Story of an Empire in Exile*. London: Methuen & Co. Ltd.
- Gill, J. (1979). *Byzantium and the Papacy, 1198-1400*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Гильфердинг А. (1868). *Собрание сочинений*, I, Санкт Петербург.
- ИБ, (1982). *История на България*, III (Втора българска държава), София: Издателство на Българската академия на науките.
- ИЦГ, (1970). *Историја Црне Горе*, књ. II (Од краја XII до краја XV вијека), том I (Црна Гора у доба Немањића), Титоград: Редакција за историју Црне Горе.
- ИСН, (1981). *Историја српског народа*, I (Од најстаријих времена до маричке битке, 1371). Београд: Српска књижевна задруга.
- ИБ, (1967): *История Византии*, III. Москва: Издательство „Наука“.
- Jedin, H. (1993): *Velika povijest crkve*, uredjuje H. Jedin, III-2 (Od crkvenog zrelog srednjeg vijeka do predvečerja reformacije), prev. V. Bajsić. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Лиречек, К. (1952). *Историја Срба*, I (Политичка историја до 1537). Прев. Ј. Радонић. Београд (репринт 1978): Епоха.
- Jireček, K. (1911). *Geschichte der Serben*, I. Gotha.
- Калић, Ј. (2009). Држава и Црква у Србији XIII века. *Зборник радова Византолошког института* 46, 129–137.
- Коматина, И. (2016). *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*. Историјски институт, Посебна издања књ. 66, Београд: Историјски институт.
- Коматина, И. (2016а). „Велико краљевство од прва“: Крунисање Стефана Немањића и „Традиција дукљанског краљевства“, *Историјски часопис* 65, 15–34.
- Линч, Џ. Х. (1999). *Историја средњовековне цркве*. Прев. Д. Живојиновић, Б. Танчић, Београд: Clio.

- Mango, S. (2004). *Oksfordska istorija Vizantije*. Priredio S. Mango, preveli M. Miloradović i P. J. Marković, Beograd: Dereta.
- Mango, C. (2002). *The Oxford History of Byzantium*, ed. C. Mango, Oxford: Oxford University Press.
- Miliarakis, A. (1898). *Historia tou vasideiou tis Nikaias kai tou despotatou tis Ipeirou (1204–1261)*. Athina: Vivliopodeion Georgiou Kasdoni.
- Мишић, С. – Радић, Р. (2017). *Србија 1217: настанак краљевине*. Београд: Evoluta.
- Мутафчиев, П. (1987). *Книга за българите*. София: Българска академия на науките.
- Nicol, D. M. (1957). *The Despotate of Epiros*. Oxford: Basil Blackwell.
- Николов, Г. (2009). Внутреннополитическото развитие на възобновеното Българско царство (края на XII – края на XIII в.): фактори и проблеми. *Зборник радова Византолошког института* 46, стр. 167–177.
- Оболенски, Д. (1991). *Византијски комонвелт*. Прев. К. Тодоровић, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга.
- Obolensky, D. (1974²). *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, London: Cox & Wyman Ltd.
- ODB, (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, III, New York – Oxford: Oxford University Press.
- Острогорски, Г. (1959). *Историја Византије*. Београд (репринт: 1998): Српска књижевна задруга.
- Prinzing, G. (2013). Hatte Stefan I. von Serbien eine Tochter namens Komnene? Zur aktuellen Diskussion über die Chomatenos-Akten zu Stefan Nemanjić und seinem Bruder Sava. *Зборник радова Византолошког института* 50-2, /Mélanges Ljubomir Maksimović/ 549–571.
- Prinzing, G. (1972). *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels Infolge des 4. Kreuzzuges*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 12, München: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität München.

- Радић, Р. (2003). Георгије Акрополит и Срби. У *Краљ Владислав и Србија XIII века*, Научни скуп 15–16. новембар 2000. године. Уред. Т. Живковић, Београд: Историјски институт, стр. 89–97.
- Рокаи и др. (2002). П. Рокаи – З. Ђере – Т. Пал – А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд: Clio.
- Stauridou–Zafraka, A. (1991). *Nikaia kai Ipeiros ton 13o aiona. Ideologiki antiparathesi stin prospatheia tous na anaktisoun tin autokratoria*. Thessaloniki: Vantias.
- Subotić, G. – Maksimović. Lj. (2001). La Serbie entre Byzance et l’Occident. *XXe Congrès International des études byzantines*. Pré-actes I, Séances plénières, Paris.
- Treadgold, W. (1997). *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Успенски, Ф. (2000). *Историја Византијског царства од 11. до 15. века*. Прев. А. Пантелић, Београд: Zepter Book World.
- Успенский, Ф. И. (1948). *История Византийской империи*. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Vasiliev, A. A. (1952). *History of the Byzantine Empire, 324–1453*. Madison: The University of Wisconsin Press.

Radivoj Radić

SERBIA BECOMING A MONARCHY

(Brief overview of the evaluations and interpretations in Byzantology)

Summary

The coronation of Stefan Nemanjić as king in 1217, granted the Serbian medieval state the widespread international recognition and placed it in the family of very well respected European monarchies. It was one of the most significant events in Serbian history. This work analyzes the ways this event was portrayed in the scientific works, that is, books and handbooks written by byzantologists, and particularly in light of the fact that the Byzantine Empire no longer existed in the period from 1204 to 1261. Related to that, it is particularly important to note the fact that the most important events in the history of Southeastern Europe and parts of Asia Minor in the first half of the 13th century took place in the quadrangle: Empire of Nicaea – State of Epirus – Latin Empire – Second Bulgarian Empire. Serbia was geographically situated as well somehow on the edge of main center of the tumultuous events of that time. It is a fact of broader significance which, among other things, can explain why the coronation of Stefan Nemanjić had not left any deeper traces in the works of the byzantologists. From all of the above mentioned it can be concluded that Serbia becoming a monarchy in 1217 echoed only moderately in the works of the byzantologists in the form of concise and correct, even though somewhat unprecise terminology at times.

ГЕРОИЧЕСКИЕ ПОДВИГИ ВОИНОВ 60-Й АРМИИ В ПЕРИОД БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ В РАЙОНЕ ВОРОНЕЖА В ИЮЛЕ 1942 - ЯНВАРЕ 1943 Г.

Аннотация. В статье раскрываются героические подвиги солдат и офицеров 60-й армии, совершенные в период боевых действий с немецко-фашистскими захватчиками в районе Воронежа в июле 1942 – январе 1943 гг. Рискуя жизнью, а в большинстве случаев и жертвуя ей, советские воины стремились выполнить поставленную боевую задачу. Подвиги носили индивидуальный и массовый характер, отвечая интересам всего воинского соединения и требуя от бойцов и командиров исключительного мужества, стойкости и готовности к самопожертвованию. Благодаря подвигам советских воинов и другим обстоятельствам в районе Воронежа, также как и на других участках советско-германского фронта, был развеян миф о непобедимости вермахта.

Ключевые слова. Военно-патриотическое воспитание, героические подвиги, Великая Отечественная война 1941-1945 гг., 60-я армия, боевые действия в районе Воронежа.

Введение.

В настоящее время военно-патриотическое воспитание молодежи является не менее важным аспектом во всей воспитательной системе, поскольку готовит будущих защитников Родины. Воспитывая такие качества как твердость характера, смелость, верность служебному долгу, физическая выносливость, все эти черты являются неотъемлемыми не

¹ generals78@mail.ru

только для будущих призывников, но и для ряда профессий, в частности учителей и врачей.

К сожалению, морально-нравственные ценности, которые имели актуальность для молодого поколения в 1980-ые годы, в наши дни существенно изменились, став более прагматичными. Коллективный успех, присущий советскому периоду, в настоящее время почти полностью вытеснен индивидуальным и большая часть молодежи ориентирована только на удовлетворение своих потребностей.

В связи с этим очевидна неотложность решения на государственном уровне наиболее острых проблем системы воспитания патриотизма в качестве основы консолидации общества и укрепления государства. Приобщение молодежи к памятным мероприятиям в честь советских воинов, отстоявших в годы Великой Отечественной войны честь и независимость нашей Родины, может стать одним из главных направлений воспитания современной молодежи. Как и в те трагические дни, армия в настоящее время является одним из важнейших институтов в военно-патриотическом воспитании. Именно на армию народ устремляет свои взгляды, преисполненные надежды, а в иные моменты и любви (как это было в годы Великой Отечественной войны), – это многовековая российская народная традиция: видеть в солдате, офицере, генерале защитника Отечества, носителя высокой духовности, нравственности, патриотизма и верности идеалам Отечества [Зайцев, Ковалевский, 2003, стр. 203-204].

Анализ подвигов солдат и офицеров 60-й армии.

В ходе проведенных исследований, было установлено, что в летописи героических дел, совершенных частями и соединениями Красной Армии в годы Великой Отечественной войны в период боевых действий в районе Воронежа 1942-1943 гг., достойное место занимает 60-я армия (II формирования). Сформированная в начале 1942 г., она первой приняла на себя удар во много превосходящих сил противника под Воронежем и выстояла в первых боях, сыгравших исключительную роль в оборонительных операциях летом – осенью 1942 г. и в Воронежско-Касторненской наступательной операции в январе – феврале 1943 г. За этот период солдаты и офицеры 60-й армии, в большинстве случаев ценой своей жизни, совершили огромное количество подвигов. Остановимся на описании наиболее ярких из них.

Прежде чем приступить к раскрытию данного вопроса, необходимо кратко осветить процесс создания 60-й армии и положение на фронте в районе Воронежа к моменту прибытия её частей.

17 апреля 1942 г. на основании директивы Ставки Верховного Главного Командования №170265 началось формирование 3-й Резервной армии, которая 7 июля 1942 г. директивой Ставки Верховного Главного Командования №170483 была переименована в 60-ю армию [ЦАМО РФ Ф.417.Д.92, 1942, листы 1 об., 3 об.]. До 25 июля 1942 г. 60-й армией командовал генерал-лейтенант М.А. Антонюк, а затем – генерал-майор И.Д. Черняховский, членом Военного Совета был армейский комиссар 2-го ранга Ф.Ф. Кузнецов, начальник политотдела – бригадный комиссар К.П. Исаев. В состав армии вошли 107, 159, 161, 195, 206, 232-я и 303-я стрелковые дивизии (сд), которые в начале июля 1942 г. выдвигались в район Воронежа. Общее число личного состава в 60-й армии на 10 июля 1942 г. составляло 94 989 человек [Бирюлин, 1970, стр. 39]. Армия состояла из воинов разных национальностей, но в основном это были русские, украинцы, белорусы, казахи, узбеки и татары. Они все одинаково любили Родину и всем сердцем ненавидели врага.

Когда подвижные вражеские войска в ходе осуществления операции «Блау» в начале июля вышли к Дону в район Воронежа, то на подступах к городу и в самом Воронеже сложилась тяжелая ситуация. Корреспондент «Правды» Л. Бронтман, описывая положение в городе 4 июля 1942 г., отмечал в дневнике: «Город психологически подготовлен к сдаче, хотя несомненно, что армия будет его защищать упорно. Это слишком важный пункт, да и рубежи (Дон, Воронеж) солидные» [Бронтман, 2007, стр. 31].

Что касается частей Красной Армии, то непосредственные подступы к Воронежу прикрывала 232-я сд под командованием подполковника И.И. Улитина, укомплектованная сибиряками. Ее соседи в силу различных обстоятельств появились позже. В частности, сосед справа 159-я сд смогла подойти и занять оборонительный рубеж только 5 июля [ЦАМО РФ Ф. 1510.Д. 1, 1942, листы 2 об.].

Задача, отведенная 232-й сд, осложнялась тем, что рубеж, который занимали части дивизии, инженерных сооружений не имел. Отдельные дзоты и окопы, построенные 6-й саперной армией, в тактическом и инженерном отношении были не пригодны, о чем был составлен акт [ЦАМО РФ Ф.1510.Д.1, 1942, листы 2 об.].

Несмотря на эти серьезные недочеты личный состав дивизии, применяя находчивость и смекалку, приготовился к достойной встрече противника. Так, первые в 232-й сд награды – ордена Красной

Звезды – получили капитан И.П. Щека и лейтенант А.И. Красногорский, которые накануне решающих боев смогли обеспечить части дивизии необходимыми боеприпасами, разгрузив горящий эшелон. Их подвиг помог дивизии встретить противника огнем артиллерии и минометов всех калибров, значительно ослабив удар [Пронин, Белозерцев, 1976, стр. 14-15].

3 июля противник, скрытно сосредоточившись у села Юневки, неожиданным ударом сбил боевое охранение 498-го стрелкового полка (сп) 232-й сд. Немцы сразу же стали подтягивать к Дону свою 57-ю пехотную дивизию. Одновременно в селах Приволье, Латной, Девице, Дмитриевке появилось около 100 немецких танков. К исходу дня фашисты попытались форсировать Дон у села Малышево. Части 232-й сд вступили в неравный бой и мужественно отбросили врага [Бирюлин, 1970, стр. 36].

5 июля командир саперного взвода младший лейтенант Карелин совершил подвиг, взорвав железнодорожный мост и сорвав переправу противника через Дон [ЦАМО РФ Ф.417. Д.237, 1942, лист 2 об.; ЦАМО РФ Ф.33. Д.137, 1942, лист 394].

Дни с 3 по 7 июля 1942 г. остались в памяти у бойцов и командиров 232-й сд как самые страшные во всей войне. Необстрелянные, еще недостаточно обученные, без огневого и авиационного прикрытия полки дивизии оказались на главном направлении удара 4-й танковой армии противника. Против одной дивизии наступало семь вражеских: пять пехотных и две танковые, усиленные авиацией, артиллерией, минометами.

Противник поставил перед собой задачу одним ударом сломить на этом направлении сопротивление советских войск, форсировать Дон, занять Воронеж, после чего, повернув на юг, создать угрозу окружения войск Юго-Западного фронта.

Однако, планам противника не суждено было сбыться, поскольку на его пути стали части 232-й сд. Дивизия сорвала планы немецкого командования. Бывший командующий Воронежским фронтом, Маршал Советского Союза Ф.И. Голиков позднее вспоминал: «...Это была свежая сибирская дивизия. Многие ее бойцы и командиры – юноши 18-19 лет, не имели боевого опыта. Но воинская дисциплина, политико-моральное состояние были крепкими... 232-я дивизия первой остановила врага, спешившего ворваться в Воронеж. С 3 июля навязала ему тяжелые бои... Сражаясь на левом фланге 232-й дивизии, 498-й стрелковый полк ни на шаг не отступил, потеряв всех командиров батальонов – П.И. Зайцева, В.И. Конькова, А.В. Махотина, командиров

полка майора А.А. Ермолаева, затем майора Б.Д. Марцыленко, а также большинство офицеров строевых подразделений.

Брошенный здесь в атаку учебный батальон нанес врагу тяжелый удар в рукопашном бою.

Здесь же, на южном участке обороны, отбивая танковые атаки, погибли во главе с командиром противотанковый дивизион 232-й дивизии и две батареи арtpолка. С этой стороны и рвались к городу 24-я танковая и 16-я моторизованная дивизии, имевшие более 200 танков и самоходных орудий «артштурм».

Но с ходу враг так и не смог ворваться в город.

Так же тяжело обстояло дело на участке 605-го полка в районе Терновое –Ендовище– Семилуки – Подклетное – Подгорное. Здесь, не желая отступать, бросился под вражеский танк раненый командир батальона старший лейтенант А.М. Ушаков. Вызвал огонь на себя и погиб, не сдавшись в плен, командир 5-й батареи арtpолка лейтенант И.С.Афанасьев. Срывая атаку немцев, бросился под танк с связкой гранат сержант Чернов. На участок 605-го полка, которым командовал майор Г.С. Васильев, наступало не менее 150 вражеских танков.

Тяжелое испытание выпало на долю штаба и управления 232-й стрелковой дивизии: ударом вражеской авиации в 8 часов утра 5 июля на командном пункте был убит начальник штаба дивизии подполковник П.С. Шилов, с ним погибли многие другие офицеры. Был контужен, но не покинул пост командир дивизии полковник Улитин» [Голиков, 1968, стр. 13].

Стойко и храбро сражался личный состав 232-й сд, прикрывая подступы к Воронежу. В ходе ожесточенных боев дивизии советские воины нанесли противнику серьезный урон. За двое суток непрерывного боя ими было убито около 13 тысяч немецких солдат и офицеров, подорвано 63 танка, 160 автомашин с войсками и грузом. Но все же, понеся большие потери, дивизии пришлось отойти. Остатки её заняли новый оборонительный рубеж в районе Буровлянки–Новоподклетного [Бирюлин, 1970, стр. 39].

Несмотря на то, что части вермахта все же захватили большую часть правобережья Воронежа, дальше они продвинуться не смогли. К этому времени подошли основные силы 60-й и 40-й армий, которые провели в июле-сентябре ряд наступательных операций, пытаясь уничтожить воронежскую группировку противника.

Неувядаемой славой покрыли себя в ходе наступательных июльских боев воины 161-й сд под командованием полковника П.И. Кочеткова. 14 июля в 5.00 утра части дивизии совместно с

танкистами и артиллеристами при поддержке соседей справа – 232-й сд и слева – 107-й сд после многочасового боя сломили сопротивление врага и к 12.00 очистили село Подгорное от гитлеровцев. В ходе этих боев был уничтожен 417-й пехотный полк 168-й пехотной дивизии немцев и подразделения, поддерживавшие его. Оставшиеся в живых 42 солдата и офицера были взяты в плен. Однако, большие потери понесла и 161-я сд, потеряв в боях за Подгорное убитыми, ранеными и пропавшими без вести 2 367 солдат и офицеров [Бирюлин, 1970, стр. 42].

В этих боях смертью героя погиб военком батальона политрук П.И. Олиференко и был тяжело ранен комбат старший лейтенант Шумилин. Заместитель политрука роты разведки 565-го сп старшина В.Е. Туранский, ворвавшись в Подгорное, увидел стоявший без движения советский танк и сразу же бросился к нему. Оказалось, что башенный стрелок убит, а водитель ранен. Туранский оказал помощь водителю, а сам занял место башенного стрелка. Танк вновь принял участие в бою. Старшина Туранский вел разящий огонь по фашистам до тех пор, пока сам не пал смертью героя. Политрук роты автоматчиков 569-го сп Самохвалов трижды был ранен, но не покинул поле боя. Истекая кровью, он продолжал сражаться. Комсомолка военфельдшер З.А. Генералова, будучи сама ранена, не оставила поле боя. Находясь в огне сражения, она оказывала помощь раненым солдатам и офицерам, вынесла с поля боя 38 раненых воинов вместе с их оружием [Бирюлин, 1970, стр. 43].

Разгром фашистов в селе Подгорное способствовал развитию успеха наших частей и соединений, наступавших непосредственно на Воронеж. 107-я сд ворвалась на северную окраину города, 195-я сд заняла район областной больницы и вышла на улицу Пролетарскую, 121-я сд, тесня противника из района СХИ, выбила его со стадиона «Динамо» и продолжала продвигаться по улице Ленина. Успеха добились и другие части и соединения 60-й армии.

Во время атаки в районе областной больницы 7-я рота 849-го сп 303-й сд попала под сильный пулеметный огонь. Командир 849-го сп полковник М.К. Губанов позднее вспоминал: «И тогда, сливаясь с землей, к дзоту пополз парторг роты старшина М.П. Абызов. Пули ложились рядом, а он, меняя направление, медленно, но упрямо продвигался вперед. Казалось, прошла целая вечность, пока он достиг спасительного «мертвого» пространства. Вамбразуру дзоталетит одна граната, другая... Но попасть в узкую щель не удается. Старшина бьет по ней из автомата. На какое-то мгновение пулемет замолкает. Абызов поднялся и бросился

вперед. Но взот открыл еще более яростный огонь. Смертельно раненный Абызов упал на амбразуру и закрыл ее своим телом. Рота поднялась в атаку... Михаил Петрович Абызов посмертно награжден орденом Красного Знамени. Именем его названа одна из улиц Коминтерновского района Воронежа» [Губанов, 1973, стр. 95-96].

На поле боя творили чудеса храбрости и выносливости танкисты 17, 18-го и 25-го танковых корпусов (тк), включенных в состав 60-й армии. В Центральном архиве Министерства обороны РФ (г. Подольск) хранится документ: «Признания нашими частями роши Фигурная было обнаружен подбитый танк KB322 танкового батальона (180-я танковая бригада 18-й танковый корпус.— Е.Ш.) со старшим механиком-водителем тов. Тарабан, который находился в машине с 24.7. по 12.8.42 г. в расположении противника и предпочел лучше умереть в своем танке, чем сдаться в плен противнику. Тов. Тарабан был жив, отправлен в санчасть на отдых» [ЦАМО РФ Ф.417.Д.92, 1942, лист 39]. Необходимо подчеркнуть, что «имея в танке четыре рыбины, одну банку консервов и около килограмма хлеба, Ф.А. Тарабан мужественно и стойко, как подобает истинному воину, переносил все трудности в течение двадцати суток...» [Потанин, Федорчук, 1968, стр. 82]. 7 августа младший лейтенант Кутарев (25-й тк) при сборе трофеев проявил бесстрашие и мужество. Он прополз в распоряжение противника, где «нашел свой подбитый танк и вынес из него 2 станковых пулемета, радиостанцию и оптический прицел» [ЦАМО РФ Ф.417.Д.92, 1942, лист 31].

К началу октября 1942 г. наступательные операции 60-й армии прекратились. Яростный огонь утих, поскольку противники перешли к активной обороне. Началась взаимная охота: немцы открывали огонь на шорох, на выстрел, советские воины экономили патроны, били короткими очередями, прицельно и точно. В этих условиях на первое место выдвинулись снайперы. В частности, с 15 октября по 30 ноября 1942 г. снайперами 60-й армии было уничтожено 2 733 фашиста [ЦАМО РФ Ф.417.Д.43, 1942, лист 29]. Лучшими снайперами в 60-й армии были: по 121-й сд—Конарев, Стрелков, Беляев, Козырев, Бодриков, Невзоров, Стрельников, Чухарев, Усик, Кавальчук и Никишев; по 107-й сд—Валеев, Волков, Моршалин и Загородный; по 303-й сд—Сафронов, Кондаков, Данилевский, Лошкарев и Хохлунов; по 232-й —Катериненко, Улыбин, Климов, Соколов, Попов, Хомченко, Нечаев, Ченьчик, Востейков; по 8-й истребительной бригаде—Шельтенев, Чернуха, Щапов, Сидоркин, Лушников, Москалев, Шевелев и др. [ЦАМО РФ Ф.417.Д.43, 1942, листы 1, 3, 9, 10, 11].

Не отставали от снайперов и воины других подразделений. Так, казах боец 6-й стрелковой роты 574-го сп 121-й сд Калиев служил химинструктором. В октябре 1942 г. он подал рапорт на командира части, в котором писал: «Направьте меня в роту на передовую. Когда я уходил на фронт отец, мать, жена, родные приказали убивать немцев. Что я им скажу? Отсюда не видно немцев, а чтобы убивать немцев надо их видеть. Проклятые фашисты хотят отнять свободную жизнь у моего народа. Мстить немцам, истреблять их, вот что я хочу» [ЦАМО РФ Ф.417.Д.27, 1942, лист 101]. Просьба Калиева командованием была удовлетворена. Он был отправлен на передовую. За период с 10 октября по 6 ноября 1942 г. Калиев из трехлинейной винтовки уничтожил 33 фашиста [ЦАМО РФ Ф.417.Д.27, 1942, лист 99].

В ноябре 1942 г. казахи сержанты 232-й сд Кушумбаев, Тушиев и красноармеец Мурзахметов в разведке захватили в плен немецкого обер-ефрейтора. При отходе Тушуев, Мурзахметов и Кушумбаев убили 15 и ранили 10 солдат и офицеров противника [ЦАМО РФ Ф.417.Д.27, 1942, листы 100 об.]. Еще раньше братья Кушумбаевы взяли в плен ценного «языка». Командующий 60-й армией генерал-майор И.Д. Черняховский лично вручил братьям Кушумбаевым ордена Красного Знамени [Пронин, Белозерцев, 1976, стр. 50].

В ночь с 21 на 22 ноября 1942 г. разведгруппа от взвода пешей разведки 574-го сп 121-й сд в составе 22 человек под командованием лейтенанта Андросова, преодолев препятствие переднего края противника, решительным броском атаковала намеченный дзот, где уничтожила до 30 фашистов и взяла в плен командира взвода 222-го пехотного полка 75-й пехотной дивизии немцев и без потерь вернулась обратно. За проявленную доблесть и мужество при выполнении боевой задачи участников операции командование дивизии наградило 5 человек орденом Красной Звезды и 8 человек медалью «За отвагу» [ЦАМО РФ Ф.417.Д.7, 1942, листы 71-71 об.].

В январе 1943 г. воины 60-й армии под командованием генерал-майора И.Д. Черняховского провели Воронежскую наступательную операцию, в ходе которой также показали образцы доблести и героизма многие солдаты и офицеры. В частности, 605-й сп 232-й сд под командованием подполковника Г.С. Васильева отличился в бою за Кочетовку, где «противник, сосредоточив превосходящие силы и технику, хотел задержать успешное продвижение войск... бойцы тов. Васильева уничтожая живую силу, захватили село с большим количеством складов... Васильев все время находился в боевых порядках

батальонов, сам лично несколько раз водил бойцов в штыковую атаку, где и погиб смертью храбрых» [ЦАМО РФ Ф.33.Д.8, 1942, листы 133-134]. За умелое руководство полком, за личную храбрость в бою, за преданность родине до последней минуты жизни подполковнику Васильеву было посмертно присвоено звание Героя Советского Союза.

В целом, в ходе Воронежской операции было освобождено 110 населенных пунктов, включая правобережную часть Воронежа, уничтожено свыше 8000 и взят в плен 5859 солдат и офицеров противника. Кроме того, было уничтожено 120 дзотов, 28 артбатареи, 37 минбатарей, 9 складов с боеприпасами, а также захвачено в качестве трофеев 7 103 винтовок, 290 автоматов, 230 ручных пулеметов, 143 станковых пулемета, 266 орудий, 42 миномета, свыше 1 000 000 патронов, 45 разных складов, 16 танков, свыше 600 автомашин, 205 мотоциклов, 307 велосипедов и много другого имущества [ЦАМО РФ Ф.417. Д.431, 1942, лист 1].

Резюме

В целом, как показали проведенные исследования, воины 60-й армии наряду с другими частями Красной Армии внесли существенный вклад в оборону Воронежа. На проявление героизма в армейских условиях оказали влияние система воинского обучения и воспитания, организация службы войск, героико-патриотические традиции вооруженных сил, а также их предназначение и выполняемые задачи. В условиях кровопролитной войны, постоянной опасности для жизни советские воины выстояли и победили. Огромной движущей силой для них являлись такие качества, как патриотизм, глубоко укоренившийся в их сознании за годы строительства новой жизни, национальная гордость за свою страну и готовность отдать все силы, даже самую жизнь, для отражения агрессии. Народы СССР, защищая Родину в годы Великой Отечественной войны, продемонстрировали такую ратную, физическую и духовную стойкость, какой еще не знала история. Даже в самые драматические моменты ожесточенной борьбы с врагом советские люди не теряли веры в победу и стремления делать все, что было в их силах, для её приближения.

Спустя годы, это по достоинству оценило политическое руководство России. 16 февраля 2008 г. Президент В.В. Путин подписал Указ №206 о присвоении г. Воронежу почетного звания Российской Федерации «Город воинской славы», в котором подчеркнул «мужество, стойкость и массовый героизм, проявленные защитниками города в борьбе за свободу и независимость Отечества» [Указ №206, 2008]. 6 мая

2008 г., выступая в Кремле на церемонии вручения грамот о присвоении почётного звания «Город воинской славы» Воронежу, Луге, Полярному, Ростову-на-Дону и Туапсе, Владимир Владимирович отметил заслуги Воронежа в годы Великой Отечественной войны, подчеркнув, что в «те годы это был единственный город, поделённый линией фронта на две части. 212 долгих дней и ночей продолжалась героическая оборона Воронежа, так и не сдавшегося врагу» [2008].

Воронежцы чтят память солдат и офицеров 60-й армии, отдавших жизнь за освобождение их родного города. Многие улицы носят имена воинов и названия частей 60-й армии. В Воронеже воздвигнуты памятники, к которым приходят жители города отдать свой долг павшим героям, возложить венки к подножию памятников. Преподаватели учебных заведений, в частности сотрудники кафедры истории, философии и русского языка Воронежского государственного аграрного университета им. императора Петра I, на занятиях рассказывают школьникам и студентам о солдатах и офицерах 60-й армии, которые в боях против немецких захватчиков и их сателлитов творили чудеса героизма и храбрости, презирая опасность и смерть и проявляя невиданные в истории войн мужество, отвагу, стойкость и самоотверженность

Список литературы

1. Бирюлин, И.Ф. (1970). *Верхний и Средний Дон в Великой Отечественной войне. Партийно-политическая работа в войсках и прифронтовых районах (июнь 1942 г. – март 1943 г.)*. Воронеж: Центрально-Черноземное книжное издательство.
2. Бронтман, Л.К. (2007). *Военный дневник корреспондента «Правды». Встречи. События. Судьбы. 1942-1945*. Москва: ЗАО Центрполиграф.
3. Голиков, Ф.И. (1968) В боях за Воронеж. *Сборник Воронежское сражение*. Воронеж: Центрально-Черноземное книжное издательство.
4. Губанов, М.К. (1973) Сибирская закалка. *Сборник На воронежском направлении. Статьи, очерки, воспоминания*. Воронеж: Центрально-Черноземное книжное издательство.
5. Зайцев, А.Н., Ковалевский, О.С. (2003). Содержание проблемы патриотического воспитания и обоснование необходимости ее решения

программными методами. *Сборник Историческая роль и место города Воронежа в разгроме фашистских войск в годы Великой Отечественной войны*. Материалы городской научно-практической конференции, посвященной 60-летию разгрома фашистских войск под Воронежем. 17 января 2003 г. Воронеж: Типография ВИРЭ.

6. Потанин, А., Федорчук, И. (1968) Герои. *Сборник Воронежское сражение*. Воронеж: Центрально-Черноземное книжное издательство.

7. Пронин, Ф.З., Белозерцев, В.Ф. (1976). *Право на память*. Барнаул: Алтайское книжное издательство.

8. Указ №206 о присвоении г. Воронежу почетного звания Российской Федерации «Город воинской славы» (2008) <http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=044202>

9. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ) (1942). Ф.33. Оп.682525. Д.137.

10. ЦАМО РФ (1942). Ф.33 Оп.793756. Д.8.

11. ЦАМО РФ (1942). Ф.417. Оп. 10564. Д.7.

12. ЦАМО РФ (1942). Ф.417. Оп.10564. Д.92.

13. ЦАМО РФ (1942). Ф.417. (60 А). Оп. 10564. Д.237.

14. ЦАМО РФ (1942). Ф.417. Оп.10564. Д.431.

15. ЦАМО РФ (1942). Ф.417. Оп.10597. Д.27.

16. ЦАМО РФ (1942). Ф.1 510. Оп.1. Д.1.

17. Церемония вручения грамот о присвоении почётного звания «Город воинской славы» Воронежу, Луге, Полярному, Ростову-на-Дону и Туапсе (2008) http://www.kremlin.ru/appears/2008/05/06/1656_typel22346_164907.shtml

Шендриков Е.А.

ХЕРОЈСКИ ПОДВИЗИ БОРАЦА 60. АРМИЈЕ ТОКОМ РАТНИХ
ДЕЈСТАВА У ВОРОЊЕШКОЈ ОБЛАСТИ У ПЕРИОДУ ОД ЈУЛА 1942.
ДО ЈАНУАРА 1943. ГОДИНЕ

Резиме

У раду су представљени херојски подвизи војника и официра 60. армије, који су извршени у току ратних дејстава против њемачко-фашистичких окупатора у Вороњешкој области, у периоду између јула 1942. и јануара 1943. године. Ризикујући живот, а у већини случајева и жртвујући га, совјетски војници су настојали да испуне постављени ратни задатак. Подвизи су били индивидуалног и масовног карактера, одговарали су интересима цјелокупног војничког друштва и захтијевали од војника и команданата изузетно јунаштво, чврстину и спремност на самопожртвовање. Захваљујући подвизима совјетских војника и другим околностима у Вороњешкој области, као и у другим дијеловима совјетско-њемачког фронта, поникао је мит о непобједивости Вермахта.

Кључне ријечи: војно-патриотско васпитање, херојски подвизи, Други свјетски рат 1942-1945. године, 60. армија, ратна дејства у Вороњешкој области.

ИСТОРИЈА ВИЗАНТИЈЕ У СРПСКИМ СРЕДЊОШКОЛСКИМ УЧБЕНИЦИМА ЗА ИСТОРИЈУ У XXI ВЕКУ²

*Мојој драгој куми
Татјани Соколовић*

Образовање о српско-византијској културној баштини и одговоран однос према њој битни су сегменти у обликовању националног идентитета и разумевања утицаја под којима се он у средњем веку формирао. Зато се у раду анализирају ставови наставника историје запослених у средњим школама у Нишу о наставним јединицама које су у вези са историјом Византије у учбеницима за историју гимназија свих смерова и образовних профила трогодишњег и четворогодишњег образовања. Разматрају се разлози који су наставнике историје навели да се одреде за неки од учбеника из одобреног каталога учбеника за средње школе за школску 2016/2017. годину. Упоредном анализом садржаја учбеника који је у вези са историјом Византије и сугестијом наставника историје за кориговање наставних јединица које се односе на историју Византије, настоји се да се допринесе ефектнијој обради византијске цивилизације на нивоу средњих школа у Републици Србији.

Кључне речи: Византија, XXI век, наставни план и програм за историју, учбеници за историју, гимназије и средње стручне и уметничке школе у Нишу, унапређење наставног процеса.

¹ j.saranac@gmail.com; jasmينا.saranac.stamenkovic@filfak.ni.ac.rs

² Овај рад резултат је истраживања у оквиру пројекта *Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од IX до XV века* (бр. 177015) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Осећам потребу да се најтоплије захвалим др Татјани Пауновић, редовном професору на Департману за англистику Филозофског факултета Универзитета у Нишу и Љиљани Марковић, вишем лектору на Департману за англистику Филозофског факултета Универзитета у Нишу, које су ме својим саветима училе како да приступим овој проблематици. Њихове примедбе и сугестије биле су ми од највећег значаја у овом раду.

УВОД

Циљ наставе историје је да код ученика развије историјску свест, учини да разумеју историјски простор и време, као и историјске догађаје, појаве и улоге истакнутих личности. Посебно је важно правилно формирање индивидуалног и националног идентитета и развој ставова неопходних за разумевање савременог света, те обликовање вештина потребних за живот у савременом друштву.

Иако је добро конципиран, садржински и језички уобличен и богат дидактичко-едукативним материјалом, уџбеник за историју, као наставно средство, веома значајан за рад са ученицима, несумњиво не може, као ни друга помоћна наставна средства, колико год била добро написана, да замени улогу наставника историје. Наставник преноси знање ученицима, подстиче их на дискусију постављањем одређених историјски релевантних питања, продубљује њихово интересовање, али развија и активан приступ историји, односно усмерава их на креативан и самосталан или групни рад.

Учење о српско-византијској културној баштини и одговорном односу према њој, без обзира на то да ли је реч о духовном наслеђу или остацима материјалне културе, битан је сегмент у обликовању националног идентитета и разумевања утицаја под којима се он у средњем веку формирао. На важност образовања о српској средњовековној историји (тима и историји Византије), већ у основној школи указао је професор Марко Шуица:

„Српско средњовековно културно наслеђе, стварано под доминантним византијским утицајима, интегрисало је у сопствени идентитет и делове западних утицаја, чиме се јасно истиче шири, регионални карактер. Све то заједно представља спону различитих јаких културних модела који су појединачно или заједно уткани у шире посматрану европску средњовековну баштину. Наглашавајући ученицима такве аспекте наслеђа, ствара се и осећај припадности не само нацији већ и европској цивилизацији“ (2010, стр. 60).

Циљ истраживања овог рада био је добијање релевантних податка о присутности тема везаних за историју Византије у школским уџбеницима за историју средњег образовања. Зато су састављени упитници намењени запосленима на пословима наставника историје у средњим школама. Очекивани исход спроведене анкете био је да се утврди у којим се разредима обрађују наставне јединице о историји

Византије и који то уџбеник у коме се изучава историја византијске државе се најчешће користи у раду са ученицима, без обзира на смер и разред коме наставници предају.

Мотив за бављење овим проблемом пронашла сам у чињеници да овакво истраживање још увек није систематично спроведено, а сматрам да би значајно допринело побољшању квалитета наставног процеса и образовања у целини. У сегменту којим се у раду бавим претходних истраживања нема.

Положај тематике везаних за историју Византије у наставним плановима за средње образовање, различит је. Тако су у програму за први разред гимназије свих смерова теме из области историје Византије заступљене спорадично, јер програм прати хронологију догађања старог века. У другој години гимназије већ се појављују разлике у плану и програму за друштвено-језички смер и гимназије општег типа у односу на природно-математички смер. Присутност тема у вези са историјом Византије већа је на друштвено-језичком и општем смеру. Када је реч о средњим стручним школама постоји разлика између трогодишњег и четворогодишњег образовања. У четворогодишњем образовању је број тема већи у односу на трогодишње, будући да они предмет слушају две године, док је у трогодишњем образовању историја као предмет предвиђена само у једној години.

Међу онима који се активно и веома успешно у Републици Србији баве методиком наставе историје у актуелном тренутку посебно издвајам радове проф. др Марка Шуице (Шуица, 2010, 5–67; 2008; 2007, 243–265; Шуица–Стојановић, 2005). Својим доследним научним прегнућем у последњој деценији веома је унапредио положај наставе историје у целокупном образовном процесу у законским оквирима система образовања.

МЕТОДЕ

Истраживање је спроведено путем упитника на нивоу четири гимназије и петнаест средњих стручних школа у Нишу током септембра и октобра месеца 2017. године и састојало се од анонимног анкетирања наставника историје запослених у тим институцијама.³

³ Испитивање је извршено у четири нишке гимназије: Првој нишкој гимназији „Стеван Сремац“, Гиманзији „Бора Станковић“, Гимназији „Светозар Марковић“ и Гимназији „9. мај“. Међу средњим стручним школама анкетирани су професори

У анкети је учествовао тридесет и један наставник историје. Од тога, њих тринаесторо предаје у гимназијама, а осамнаесторо у средњим стручним школама. Анкета је рађена под шифром да би се обезбедила анонимност и што искренији одговори на питања.

Од наставника је тражено да одговоре на питање у којим разредима обрађују лекције из историје Византије, у складу са правилницима о наставном плану и програму из историје за гимназије (Правилник о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму за гимназије, 2011, стр. 85–91) и средње стручне школе (Правилник о изменама правилника о плану и програму васпитања и образовања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама, 2013, стр. 58–63). Затим, који уџбеник за историју у коме су обрађене наставне јединице из историје Византије користе у раду са ученицима, у зависности од смера и разреда коме предају, а на основу извода из регистра одобрених уџбеника – каталога уџбеника за средње школе, одобрених за школску 2016/2017. годину (Закон о уџбеницима и другим наставним средствима, чл. 35. стр. 1). Наставници историје упитани су за разлоге који су их подстакли да се одреде за конкретан уџбеник. Коначно, замољени су да дају могуће сугестије којима би се наставне јединице, које су у вези са историјом Византије у уџбеницима које су одабрали, могле обрадити на бољи и ефектнији начин, на основу њиховог искуства у настави и у раду са ученицима средњих школа (*Додатак*).

Презентовање ставова евалуираних наставника историје средњих школа у Нишу систематизовано је тако што прати структуру упитника по деловима. Наравно, одвојени су одговори наставника који предају у гимназијама од одговора наставника који предају у средњим стручним и уметничким школама.

историје у следећим установама: Економској школи, Правно-пословној школи, Трговинској школи, Угоститељско-туристичкој школи, Медицинској школи „Др Миленко Хацић“, Првој техничкој школи „Милутин Миланковић“, Техничкој школи „12. фебруар“, Машинској школи, Електротехничкој школи „Никола Тесла“, Електротехничкој школи „Мија Станимировић“, Грађевинској техничкој школи „Неимар“, Прехрамбено-индустријској школи, Школи моде и лепоте, Уметничкој школи и Музичкој школи. Користим прилику да се захвалим на помоћи, стрпљењу и разумевању које су ми наставници историје, учесници евалуације, свих гимназија и средњих стручних и уметничких школа у Нишу, спремно и несебично пружали током израде овог рада.

РЕЗУЛТАТИ

На основу упоредне анализе садржаја уџбеника и наставног програма из историје за гимназије и одговора евалуираних наставника историје у нишким гимназијама, извесно је да се ученици у првом и другом разреду упознају са историјом Византије и њеним културно-уметничким значајем за православно-хришћанску Европу.

Будући да су наставни план и програм из историје за прву годину гимназија свих смерова и одобрени уџбеници који га следе у највећој мери исти, ученици гимназија свих смерова завршавају први разред са једнаким сазнањима о првих шест векова историје византијске државе. Међутим, ђаци другог разреда гимназија друштвено-језичког смера и гимназија општег типа опширније свеобухватније и комплексније изучавају Византијско царство од ученика другог разреда гимназија природно-математичког смера. Разлог томе је садржај наставног плана и програма за ученике другог разреда гимназија природно-математичког смера, који предвиђа мање наставних јединица у вези са историјом Византије у односу на садржај наставног плана за ученике другог разреда гимназија друштвено-језичког смера и гимназија општег типа. Нема сумње да законом одобрени уџбеници за гимназије свих смерова прате наставни план и програм. Стога је историја византијске цивилизације обрађена целисходније у књигама за други разред гимназија друштвено-језичког смера и гимназија општег типа.

Налазим крајње неумесним коментарисање веродостојности података у лекцијама које обрађују Византијско царство, будући да су уџбенике за гимназије писали и рецензирали врсни медијевисти данашњице (Радивој Радић, Смиља Марјановић Душанић, Срђан Пириватрић, Александар Крстић и др.).

Није споран ни одабир садржаја у лекцијама посвећеним Византији. Начињена је, наиме, лепа равнотежа између политичке, друштвене и културно-уметничке историје Византијског царства. Наравно, онолико колико је то наставни план и програм дозволио. Разлике, међутим, постоје у начину интерпретирања података, односно, стилу и језику писања који је код појединих уџбеника успешније прилагођен узрасту ученика средњих школа. Леп пример за то је уџбеник за другу годину гимназије општег и друштвено-језичког смера издавачке куће „ФРЕСКА“ чији су аутори Радивој Радић и Јасмина Милановић.

Пријатно изненађује то што су наставници историје гимназија у Нишу, искључиво сопственим критичким судом, или, пак, договором

актива историчара, бирали уџбенике помоћу којих ће предавати, без обзира на разлоге који су их на то навели. У прилог овом сведочи чињеница да је исти наставник историје који предаје и првом и другом разреду свих смерова у једној гимназији, изабрао уџбенике различитих издавачких кућа. Такође, дешавало се да више наставника једне гимназије који предају истом разреду и смеру користе уџбенике других издавача.

Наставници историје задовољни су, начелно, уџбеницима из историје за први разред гимназија (свих смерова) и други разред гимназија друштвено-језичког смера и гимназија општег типа. Лекције које обрађују историју Византије, у складу са наставним планом и програмом, обликоване су веома успешно.

Када је реч о уџбеницима из историје за други разред гимназија природно-математичког смера, наставне јединице у вези са историјом Византије могу се много боље обрадити, наравно, уколико би наставни план и програм претрпео извесне измене. Средњовековна историја могла би се повезати хоризонтално и вертикално, односно, могла би се направити паралела догађаја из опште историје са догађајима из националне историје.

Према садржају уџбеника и наставног плана и програма из историје за образовне профиле трогодишњег и четворогодишњег образовања и одговорима евалуираних наставника историје у нишким средњим стручним и уметничким школама, јасно је да се наставне јединице у вези са историјом Византије обрађују у првом разреду.

Извесно је да је историја Византије веома штуро заступљена, како у наставном плану и програму из историје за образовне профиле трогодишњег и четворогодишњег образовања, тако и у уџбеницима који га прате.

Иако је у уџбенику из историје за први разред четворогодишњег образовања аутора Драгољуба Кочића прегледно и концизно дата најосновнија историја Византије и њен утицај на Србију у средњем веку, свакако има простора да се у књигу уврсти више илустрација и историјских карата, кључних појмова, кључних личности, као и фрагмената из историјских извора.

Несумњиво је да ученици средњих стручних и уметничких школа заслужују бољи и садржајнији уџбеник из историје за први разред трогодишњег образовања: у концепту, садржају, дизајну и сл. Византијска цивилизација се не обрађује, а оно што се о Византији узгред помиње, углавном српско-византијски односи у време Немањића, урађено је површно и непрегледно.

ДИСКУСИЈА

Анализа наставних програма и планова

а) за гимназије

На основу садржаја наставног програма из историје за гимназије друштвено-језичког смера, гимназије општег типа и гимназије природно-математичког смера, извесно је да се ученици већ у првом разреду упознају са најранијим почецима византијске државе, као и хришћанском вером, која поред римског права и хеленистичке културе представља трећу компоненту без које се Византијско царство не може замислити (Острогорски, 1959, стр. 48).

Садржај наставних јединица у вези са рановизантијским периодом⁴ предвиђених за ученике првог разреда гимназија свих смерова је исти: *Доминат. Реформе Диоклецијана и Константина; Римска култура у раздобљу од I до IV века (религија, наука, уметност); Појава и ширење хришћанства; Римске провинције на Балканском полуострву; Подела Римског царства. Опадање и пропаст Западног царства; Сеоба народа и стварање „варварских“ држава на западу. Источно царство, IV–VI век. Јустинијанова обнова – Култура рановизантијског доба; Аварски походи и насељавање Словена на Балкану* (Правилник о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму за гимназије, 2011, стр. 85–86). Међутим, ученици првог разреда гимназија природно-математичког смера имају још две тематске јединице које су у вези са историјом Византије. Реч је о *покрштавању Срба и њиховој раној писмености* и *Србима и српској држави до краја XII века и њеним односима са Византијом, Бугарима и Угрима* (Правилник о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму за гимназије, 2011, стр. 86).

Када је реч о средњовизантијској епохи и позновизантијској епохи, упоређујући садржај наставних програма из историје за други разред гимназија свих смерова, приметно је да се ситуација битно разликује.

⁴ Према периодизацији академика Георгија Острогорског, историја Византијског царства подељена је на рановизантијски период (324–610), средњовизантијски период (610–1025) и позновизантијски период (1025–1453) (в. Острогорски, 1970, стр. 7–29). О потреби периодизације историје и уопште о томе да ли историју треба делити на периоде видети бриљантну студију Жака Ле Гофа *Треба ли заиста сецкати историју на периоде?* (Ле Гоф, 2017).

С једне стране, ученици гимназија друштвено-језичког смера и гимназија општег типа у другом разреду свог школовања уче о историји Византије од VII до XV века, њеној култури, значају и византијском комонвелту кроз разне наставне јединице: *Хришћанска црква до раскола 1054. године (рано монаштво, мисионарска делатност, улога цркве током IX и X века – цезаропапизам у поређењу са односом државе и цркве у Византији, велики раскол 1054. године и његове последице); Византија од VII до XII века (реформа цара Ираклија, борбе против Арабљана, успон Византије у време Македонске династије); Култура раног средњег века (разлике између култура Византије и западне Европе, манастирска култура, однос према Богу у раном средњем веку); Крсташки ратови; Однос државе и цркве у позном средњем веку; Култура позне Византије (процвет уметности у доба Комнина, Византија после Четвртог крсташког рата, ренесанса Палеолога)* (Правилник о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму за гимназије, 2011, стр. 86–87).

Поред тога, две тематске целине које обрађују *насељавање Словена на Балкан и стварање првих српских држава и српски народ и његове суседе од XII до XV века* (Правилник о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму за гимназије, 2011, стр. 86–87) неизоставно у својим подтематским наставним јединицама говоре о Византији. То је зато што се српска средњовековна држава политички стварала и развијала под утицајем Византијског царства, што су Срби примили хришћанство из Византије, као и то што су се српска култура, право и привреда непосредно ослањали на Византију.

С друге стране, из садржаја наставног програма за ученике другог разреда гимназија природно-математичког смера видљиво је да се термин „Византија“ не помиње ни у једној тематској јединици. Оправдано се може претпоставити да се о Византијском царству, ипак, може „чути“ у оквиру наставних јединица *Словенски свет у доба феудализма и култура средњовековног света у позном средњем веку*. Уз то, тематска целина *Српски народ од XII до XV века (Држава Немањића, Култура српске средњовековне државе, Средњовековна Босна, Продор Турака на Балкан и њихова прва освајања, Држава Лазаревића и Бранковића, Губитак државне самосталности)* (Правилник о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму за гимназије, 2011, стр. 86–87) неминовно се мора дотичати византијске државе под чијим су се друштвено-политичком утицајем обликовале српске земље у овом периоду.

б) за средње стручне школе

Имајући у виду садржај наставног програма из историје за образовне профиле трогодишњег и четворогодишњег образовања (Правилник о изменама правилника о плану и програму васпитања и образовања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама, 2013, стр. 58–63) запажено је да се искључиво у првом разреду обрађују наставне јединице које су у непосредној вези са историјом Византије.

Садржај програма за образовне профиле трогодишњег и четворогодишњег образовања донекле је исти: *Срби и њихово окружење у средњем веку*, са подтематским јединицама: *Срби и њихово окружење у раном средњем веку*, *Срби и њихово окружење у позном средњем веку* и *Срби и остали балкански народи у борби против Османлија* (Правилник о изменама правилника о плану и програму васпитања и образовања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама, 2013, стр. 59; 61). Иако се термин „Византија“ само на једном месту помиње у наставном плану из историје за образовне профиле трогодишњег образовања (Правилник о изменама правилника о плану и програму васпитања и образовања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама, 2013, стр. 59) византијска цивилизација план мора прожимати, будући да је РOMEЈСКО царство утицало на развој српске средњовековне државе.

У оквиру садржаја наставног програма за образовне профиле четворогодишњег образовања, међутим, налазе се тематске јединице које су свакако у вези са историјом Византије. Реч је о *појави и ширењу хришћанства; особеностима развоја друштва и државе у Византији (утицају римског наслеђа, покушају обнове Римског царства – Јустинијан, феудализацији, значају хришћанства и Цркве, односу с Јужним Словенима и осталим народима Балкана); црквеном расколу 1054. године, православној цркви и њеној улози и значају; културним областима и њиховим обележјима на простору Европе и Средоземља; византијској култури – хеленистичком и римском наслеђу, уметности, ренесанси Палеолога; као и српској средњовековној култури – књижевности, уметности, културним везама са суседима и значајним културно-историјским споменицима* (Правилник о изменама правилника о плану и програму васпитања и образовања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама, 2013, стр. 61).

Анализа уџбеника из историје

а) за гимназије

Увидом у каталог одобрених уџбеника за средње школе (Закон о уџбеницима и другим наставним средствима, чл. 35. стр. 1) може се закључити да су издавачке куће у Републици Србији понудиле највише уџбеника за први разред гимназија – чак пет уџбеника. То и не треба превише да изненађује, јер је наставни план и програм из историје за прву годину гимназија свих смерова у највећој мери исти. Тако су ЈП „ЗАВОДУ ЗА УЏБЕНИКЕ“ одобрена два уџбеника. Аутори једног уџбеника су Татјана Катић и Снежана Ферјанчић (Решење министра бр.: 650-00-00029/2003-03 од 4. 7. 2003), а другог Татјана Катић и Душан Илијин (Решење министра бр.: 650-02-10/2012-06 од 4. 12. 2012). Издавачка кућа „KLETT“ понудила је уџбеник Мирка Обрадовића (Решење министра бр.: 650-02-129/2012-06 од 13. 8. 2012). Снежана Ферјанчић, Данијела Стефановић, Радивој Радић и Зорица Недељковић написали су уџбеник за издавачку кућу „ФРЕСКА“ (Решење министра бр.: 650-02-118/2012-06 од 28. 1. 2013). За „НОВИ ЛОГОС“ уџбеник су припремили Душко Лопандић, Владимир Петровић и Ивана Петровић (Решење министра бр.: 650-02-290/2012-06 од 18. 2. 2013).

Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС одобрило је за други разред гимназија друштвено-језичког смера и гимназија општег типа следеће уџбенике (Закон о уџбеницима и другим наставним средствима, чл. 35. стр. 1): ЈП „ЗАВОДУ ЗА УЏБЕНИКЕ“ одобрен је уџбеник Смиље Марјановић Душанић и Марка Шуице (Решење министра бр.: 650-02-00053/2002-03 од 24. 9. 2002), као и уџбеник Катарине Митровић (Решење министра бр.: 650-02-347/2015-06 од 20. 1. 2016). Издавачка кућа „ФРЕСКА“ понудила је уџбеник аутора Радивоја Радића и Јасмине Милановић (Решење министра бр. 650-02-451/2015-06 од 1. 3. 2016), док је за издавачку кућу „KLETT“ уџбеник написао Срђан Пириватрић (Решење министра бр.: 650-02-582/2013-06 од 18. 2. 2014).

За други разред гимназија природно-математичког смера, Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС одобрило је три уџбеника (Закон о уџбеницима и другим наставним средствима, чл. 35. стр. 1). ЈП „ЗАВОДУ ЗА УЏБЕНИКЕ“ одобрен је уџбеник Симе Ћирковића (Решење министра бр.: 601-04-112/91 од 20. 6. 1991). За издавачку кућу „ФРЕСКА“ уџбеник су писали Биљана Крстић и Александар Крстић (Решење министра бр.: 650-02-65/2012-06 од 25. 1. 2013),

док су аутори Душко Лопандић, Александра Колаковић и Ивана Петровић радили уџбеник за издавачку кућу „НОВИ ЛОГОС“ (Решење министра бр.: 650-02-71/2014-06 од 13. 8. 2014).

У уџбенику ЈП „ЗАВОДА ЗА УЏБЕНИКЕ“ из 2003. године, рановизантијски (позноримски) период обрађен је у пет лекција: *Доба домината; Римска култура у доба Царства; Хришћанство; Крај античког света; Балканско полуострво под римском влашћу*, које обухватају последњих тридесет страница у уџбенику (Ферјанчић–Катић, 2003, стр. 216–246). Аутор овог дела уџбеника је Снежана Ферјанчић. Лекције су сразмерно подељене на тематске целине. На почетку сваке од лекција дат је јасан увод о чему ће бити речи у тексту. Врло концизно интерпретиране и садржински веома успешно обрађене наставне јединице прате добро илустроване карте и слике са објашњењима. Ретко се, међутим, у оквиру лекција, може наћи превод из дела неког историјског извора, као и објашњење мање познатих речи. Након сваке лекције налазе се хронолошки постављене и добро осмишљене најважније тезе из градива и јасно конципирана питања за обнављање пређеног градива. На крају долазе вежбања, састављена, углавном, од фрагмената одређеног историјског извора и питања која су у вези са њим, чија је сврха да ђаке подстакну на размишљање.

У оквиру четвртог, последњег, поглавља *Позна антика и рани средњи век* у уџбенику ЈП „ЗАВОДА ЗА УЏБЕНИКЕ“ из 2013. године, седам лекција непосредно изучава историју Византије: *Позно римско царство – доминат и подела државе; Хришћанство; Византијско царство од 4. до 6. века; Култура рановизантијског доба; Аварски походи и насељавање Словена на Балкан; Покрштавање Срба и њихова рана писменост и Срби и српске државе до краја 12. века* (Катић–Илијин, 2013, стр. 189–200; 221–247). Лекције је обрадио Душан Илијин и подељене су по тематским јединицама које на први поглед делују јако сажето, али су концизно садржински уобличене. На почетку лекција налазе се апстракти, којима се уводи у тему, и кључне речи. Богате су картама и илустрацијама са објашњењима. Драгоцено је то што свака лекција садржи део из одређеног историјског извора. На крају лекција налазе се резимеи и најбитнији појмови са главним тезама из градива, као и питања за обнављање. Коначно, вежбања на крају конципирана су веома занимљиво [на пример дате су фотографије Свете Софије у Истанбулу и храма Светог Саве у Београду како би ученици увидели сличности (и разлике) у градитељству] (Катић–Илијин, 2013, стр. 228).

Мирко Обрадовић у уџбенику издавачке куће „KLETT“ обрадио је рановизантијски период у пет лекција. Прве три лекције

(Позно римско царство – период домината; Религије у Римском царству и успон хришћанства и Наука и култура у периоду Римског царства) налазе се у оквиру тематске целине *Антички Рим* (Обрадовић, 2012, стр. 242–263). У последњој, шестој, целини *Позна антика и рани средњи век* конципиране су лекције *Велика сеоба народа и крај античког света и Византија, насељавање Јужних Словена на Балканском полуострву и крај Велике сеобе народа* (Обрадовић, 2012, стр. 264–282). На почетку поглавља дате су хронолошке линије са најбитнијим догађајима, кључне речи и појмови и апстракти који уводе у градиво. Лекције су прилично опширне, подељене на мање тематске јединице са доста детаља, садрже веома лепе илустрације са објашњењима и квалитетно урађене карте. Велики квалитет овог уџбеника чине објашњени непознати појмови, на пример *Порфириогенит – грч. „рођен у пурпуру“, а пурпурна је била царска боја, друго име византијског цара и писца Константина VII* (Обрадовић, 2012, стр. 280). На крају лекција налазе се хронолошке табеле, питања и задаци за обнављање градива. Додатни квалитет уџбеника чине занимљивости из историјских извора за оне који желе да знају више.

Уџбеник издавачке куће „ФРЕСКА“ изучава најранији период Византијског царства кроз десет лекција које се налазе у два велика тематским целинама: *Старом Риму (Римска држава у доба Диоклецијана и Константина, култура Рима у доба царства, Хришћанство, Пропаст Римског царства и Централни и Северни Балкан под римском влашћу) и Раном средњем веку (Византијско царство, IV–VI век. Јустинијанова обнова, Култура рановизантијског доба, Аварски походи и насељавање Словена на Балкану, Покрштавање Срба и њихова рана писменост, Балканско полуострво)* (Ферјанчић–Стефановић–Радић–Недељковић, 2015, стр. 183–213; 214–260). На почетку сваког поглавља дат је концизан увод у проблематику, а пре почетка лекција налазе се апстракти који уводе у градиво. Лекције су сразмерно подељене на мање тематске одељке, садрже велики број веома лепих илустрација са објашњењима и квалитетно одрађене карте. Поред основног текста који је стилски јасно уобличен, велики квалитет уџбеника јесте у пратећем тексту, који најчешће садржи делове превода из историјских извора, углавном намењених оним ђацима мотивисаним да знају нешто више. Неретко су у лекцијама дата објашњења мање познатих речи [на пример: *тема* (грч. *thema*) *првобитни назив за војни одред, а од VII века војно-административна јединица у Византији*] (Ферјанчић–Стефановић–Радић–Недељковић, 2015, стр. 257). На крају лекција налазе се питања и задаци за обнављање градива. Посебну вредност уџбеника чини тзв.

Радни део на крају сваке тематске целине, који садржи дивне одломке из историјских извора и питања у вези са њима која би ученике могла навести на дискусију.

У уџбенику издавачке куће „НОВИ ЛОГОС“ десет лекција је у непосредној вези са историјом Византије. Тако се у поглављу *Стари Рим* обрађују лекције *Доминат – реформе Диоклецијана и Константина*; *Римска култура у раздобљу од I до IV века*; *Појава и ширење хришћанства* и *Римске провинције на Балканском полуострву* (Лопандић–Петровић–Петровић, 2013, стр. 264–297). У тематској целини *Позна антика, Византија и насељавање Словена на Балкан* четири лекције тичу се рановизантијског периода: *Подела Римског царства, опадање и пропаст Западног римског царства*; *Источно Римско царство (Византија) од IV до VI века*; *Култура раног византијског доба*; *Аварски походи и насељавање Словена на Балкан* (Лопандић–Петровић–Петровић, 2013, стр. 298–306, 315–339). Последње поглавље *Рани средњи век* тематизује лекције *Покрићавање Срба и њихова рана писменост* и *Срби и српске државе до краја XII века* (Лопандић–Петровић В.–Петровић И., 2013, стр. 359–373). На почетку сваког поглавља постављена је његова структура, хронолошка линија са најбитнијим догађајима и јасно уводно излагање. Лекције су састављене из мањих тематских јединица и богате су илустрацијама са објашњењима. На одговарајућим местима, прожете су одломцима из историјских извора или стручне литературе. Поред тога, садрже јасно назначене занимљивости из историје које су у вези са обрађиваном темом и текстове нешто комплексније природе за ђаке који желе да савладају више градива од оног предвиђеног за средњошколски узраст. Приложене карте, притом, веома јасно и прецизно урађене, доприносе лакшем усвајању градива, а неретко су дате биографије знаменитих личности. На крају сваке лекције налазе се најважније тезе из градива, кључне речи, кључне личности, као и концизна питања за обнављање. Након сваког поглавља дати су пригодни тестови за проверу и обнављање читаве тематске целине. Великом квалитету уџбеника доприноси речник непознатих појмова који се налази на крају књиге (Лопандић–Петровић В.–Петровић И., 2013, стр. 374–376).

Сви понуђени уџбеници за други разред гимназија друштвено-језичког смера и гимназија општег типа концептуално, садржински, дизајном, као и разноликим дидактичко-едукативним материјалом на завидном нивоу обрађују историју Византије, било да се ради о лекцијама које се директно тичу византијске државе (Марјановић–Душанић–Шуица, 2002, стр. 6–17, 48–53, 218–237; Пириватрић, 2014, стр. 30–34, 42–43, 59–60, 75–76, 84–86, 89–90, 112–119, 137–145, 161–168, 174–176;

Радић–Милановић, 2016, стр. 6–18, 42–47, 94–98, 132–141; Митровић, 2016, стр. 7–19, 35–40, 48–50, 73–78, 125–129), или се у лекцијама ради о српским земљама, које су сагледане кроз државно-правну идеологију средњовековне хијерархије држава на чијем је челу био византијски цар (Марјановић–Душанић–Шуица, 2002, стр. 54–89, 154–215, 238–288; Пириватрић, 2014, стр. 45–57, 93–102, 178–265; Радић–Милановић, 2016, стр. 65–86, 147–237; Митровић, 2016, стр. 52–71, 130–220). Уџбеници обилују преводима фрагмената најрелевантнијих историјских извора и научно-стручне литературе о историји Византијског царства. Богати су веома успешно израђеним илустрацијама у боји, као и квалитетним и прецизним картама. Поред тога, неретко садрже занимљивости из византијске историје. Тако су, на пример, у уџбенику издавачке куће „KLETT“ дати савети византијског аристократе Катакалона Кекавмена намењени младим ромејским достојанственицима (Пириватрић, 2014, стр. 64), док су у уџбенику издавачке куће „ФРЕСКА“ приложене византијске пословице (Радић–Милановић, 2016, стр. 141).

Упадљиво је, међутим, да је уџбеник издавачке куће „KLETT“ опширнији и детаљнији у односу на уџбенике других издавачких кућа, што би могло да буде, у неком сегменту, донекле оптерећујуће за узраст ученика средњих школа. С друге стране, уџбеник издавачке куће „ФРЕСКА“ језиком, стилем и реченичним конструкцијама највише одговара ђачком узрасту средњошколаца. Драгоцено је и то што се једино код овог уџбеника, од свих понуђених за други разред гимназија друштвено-језичког смера и гимназија општег типа, на крају налази хронолошка табела са догађајима паралелно у Европи и свету и у Србији (Радић–Милановић, 2016, стр. 238–246). Структура и дизајн уџбеника за други разред гимназија друштвено-језичког смера и гимназија општег типа ослањају се на структуру и дизајн уџбеника за први разред гимназија својих издавачких кућа.

Будући да је уџбеник за други разред гимназија природно-математичког смера аутора Симе Ћирковића настао с почетка деведесетих година XX века, извесно је да не прати дизајн уџбеника у XXI веку. У поглављу *Јужнословенски народи и њихови суседи у позном средњем веку* површно се и тек узгред помиње историја Византије. То, свакако, мора имати везе с наставним планом и програмом, који је предвиђао другачију концепцију градива деведесетих година прошлога столећа. Наиме, утицај Византије на околне народе обрађује се кроз три лекције: *Осамостаљивање и успон српске државе; Турска освајања балканских земаља и сарадња балканских народа у борби против Турака*

и *Средњовековна култура* (Ћирковић 1995, стр. 25–37, 67–75, 82–86). У њима се, ипак, налазе јасне, црно-беле карте и понека илустрација која није у боји. На крају лекција дати су одломци из историјских извора, кратак подсетник најбитнијег дела градива, као и питања и задаци за обнављање.

У уџбенику издавачке куће „ФРЕСКА“ две лекције из поглавља *Европа у развијеном и позном средњем веку* непосредно обрађују Византијско царство. Реч је о лекцијама *Византија и словенски свет од 11. до 15 века* и *Средњовековна култура* (Крстић Б.–Крстић А., 2013, стр. 23–27, 32). Поред тога, у тематској целини *Српски народ од 12. до 15. века*, недвосмислено се, додуше сажето, говори о политичко-привредно-социолошко-културолошком утицају Византије на средњовековну Србију (Крстић Б.–Крстић А., 2013, стр. 34–55, 60–65). На почетку поглавља дат је јасан увод који смешта обрађено градиво у историјски простор и историјско време. Лекције садрже концизне апстракте, подељене су на мање тематске јединице, обилују добро изабраним илустрацијама и картама у боји, као и објашњењима непознатих речи. Велики квалитет уџбеника чини, поред основног текста, пратећи текст који, углавном, тематизује занимљивости из градива. На крају лекција налазе се питања за обнављање градива, али и одломци из историјских извора или стручне литературе, како би се ђацима додатно приближило градиво. За похвалу је то што је на крају уџбеника дата хронолошка табела са догађајима упоредо у Европи и свету и у Србији (Крстић Б.–Крстић А., 2013, стр. 220–230).

Кроз лекције из поглавља *Европа у позном средњем веку* уџбеника издавачке куће „НОВИ ЛОГОС“ провлаче се, понегде, тематске јединице увези са историјом Византије. Тако је обрађен *Велики раскол (шизма) 1054. године* (Лопандић–Колаковић–Петровић, 2014, стр. 9–10) и *Крсташки ратови* (Лопандић–Колаковић–Петровић, 2014, стр. 14–16). У поглављу *Српски народ од XII до XV века*, природно, прожима се византијска цивилизација у толико колико је утицала на српске земље у средњем веку (Лопандић–Колаковић–Петровић, 2014, стр. 48–109). Уџбеник је концептом и дизајном истоветан уџбенику за први разред гимназије издавачке куће „НОВИ ЛОГОС“.

б) за средње стручне школе

Када је реч о уџбеницима из историје за образовне профиле трогодишњег и четворогодишњег образовања, избор је веома сужен (Закон о уџбеницима и другим наставним средствима, чл. 35. стр. 1). Очито је да издавачке куће у Републици Србији нису биле заинтересоване за уџбенике из историје за средње стручне и уметничке школе. Тако постоји један једини уџбеник за први разред образовног профила четворогодишњег образовања који је издало ЈП „ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ“. Написао га је Драгољуб Кочић (Решење министра бр.: 650-02-79/2005-06 од 12. 7. 2005). Не мање срећна ситуација је и са уџбеницима за први разред образовног профила трогодишњег образовања. Иста издавачка кућа понудила је два уџбеника за први разред образовног профила трогодишњег образовања. Аутори првог уџбеника су Милутин Перовић и Новица Бојовић (Решење министра бр.: 601-04-66/91 од 20. 6. 1991), а другог Данило Шаренац (Решење министра бр.: 650-02-348/2014-06 од 14. 1. 2015).

У уџбенику Драгољуба Кочића прегледно и јасно су обрађене тематске јединице: *Доминат; Рано хришћанство; Криза и подела Царства; Балканске земље под римском влашћу; Крсташки ратови; Византијска култура и Раскол у хришћанској цркви* (Кочић, 2016, стр. 63–68, 81–82, 90–92, 116). У две од петнаест лекција, у оквиру поглавља *Средњи век*, директно се обрађује РOMEЈСКО царство: *Византија и Арабљани у раном средњем веку и Византија под влашћу Палеолога* (Кочић, 2016, стр. 83–85, 126–128). Такође, у оквиру лекција које се тичу *српских земаља у средњем веку преко Србије у доба Немањића до Турских освајања на Балкану* (Кочић, 2016, стр. 99–105, 129–159) неизоставно се провлачи политичко-културолошки утицај РOMEЈА на Србију и на друге балканске народе. Лепе илустрације са објашњењима и прецизно урађене карте доприносе квалитету овог уџбеника. На крају лекција налазе се питања за обнављање градива.

У великој тематској целини *Средњи век* уџбеника Милутина Перовића и Новице Бојовића, кроз десет лекција – *однасељавања Словена на Балканско полуострво преко српске државе у Немањићком периоду до пада балканских земаља под Османлијску власт* – веома површно се говори о Византији, а подаци који се односе на РOMEЈСКО царство тичу се, претежно, политичке историје (Перовић–Бојовић, 2008, стр. 12–50). Извесно је да је то у вези са другачијом концепцијом наставног планирања градива деведесетих година прошлог века. Лекције су подељене на мање тематске јединице и садрже одломке из историјских

извора који се односе на обрађивано градиво. На крају се налази кратак подсетник са најбитнијим тезама из градива и питањима за обнављање. Дизајн уџбеника, његова структура, начин интерпретирања података и представљање илустрација не одговарају XXI веку.

Уџбеник Данила Шаренца састављен је на готово идентичан начин као и претходно наведени. У поглављу *Срби и њихово окружење у средњем веку*, кроз десет лекција, од *досељавања Срба на Балкан преко српске државе у доба Немањића до пада балканских земаља под Османлијску власт*, веома сажето, уткано је градиво из историје Византије и углавном се односи на политичко-културне прилике у којима су Срби имали додирних тачака са Царством (Шаренац, 2015, стр. 17–49). Међутим, за похвалу је то што овај уџбеник на почетку поглавља има концизну хронолошку табелу, као и то што су пре почетка сваке лекције дате кључне речи за лакше кретање кроз градиво. Лекције садрже успешно израђене илустрације у боји, прецизне карте, као и објашњења мање познатих појмова.

Анализа упитника

а) за гимназије

Сви евалуирани наставници историје запослени у нишким гимназијама, без обзира на смер коме предају, одговорили су да њихови ђаци о историји Византије уче у првом и другом разреду током свог четворогодишњег школовања.

Из упитника који су попуњавали наставници историје који предају првом разреду гимназија свих смерова види се да су се определили или за уџбеник Татјане Катић и Душана Илијина ЈП „ЗАВОДА ЗА УЏБЕНИКЕ“ или за уџбеник издавачке куће „НОВИ ЛОГОС“. Разлози које наводе различите су природе.

Из одговора наставника историје који предају другом разреду гимназија друштвено-језичког смера и у гимназији општег типа, видљиво је да су заступљени сви уџбеници из каталога уџбеника за средње школе одобрених за школску 2016/2017. годину, изузев уџбеника издавачке куће „KLETT“. Неки од испитаника навели су и разлог зашто се нису определили за овај уџбеник, *иако наставним садржајем заслужује пажњу и одговара свим правилима дизајна уџбеника (Г1)*. Наиме, каже се да је *агресивна кампања коју је издавачка кућа „KLETT“ водила изазвала потпуно супротан ефекат и усмерила их на друге издавачке куће (Г1)*.

У другом разреду гимназија природно-математичког смера у Нишу, на основу одговара наставника историје из упитника, очито је да је у употреби искључиво уџбеник издавачке куће „НОВИ ЛОГОС“.

За уџбеник Татјане Катић и Душана Илијина каже се да је изабран због *дугогодишње традиције и добре сарадње са ЗУНС-ом (Г8)*. Поред тога, за ученике који *желе да иду на такмичење у области историје, овај уџбеник је најприхватљивији јер је детаљнији од других*, и наставници *сматрају да се питања на тестовима за такмичење фреквентније бирају управо из уџбеника ЗУНС-а (Г9)*. Каже се и то да *ђаци који се одреде да студирају историју на Филозофском факултету Универзитета у Нишу, према неформалном договору професора са Департамента за историју ФФ, припремају градиво за пријемни испит из уџбеника ЗУНС-а*. Стога су се наставници одредили за поменути уџбеник *како би својим ђацима увелико олакшали будућу припрему за пријемни испит (Г9)*. Наставне јединице у уџбенику које су у вези са историјом Византије *прате наставни план и програм, коректно су обрађене и прилагођене су ђачком узрасту (Г12)*.

Уџбеник Душка Лопандића, Владимира Петровића и Иване Петровић *од свих понуђених уџбеника највише прати наставни програм, одговара свим правилима дизајна уџбеника, садржај је јасан и приступачан ученицима (Г3), те је на основу компаративне анализе текста, илустрација и радног дела свих уџбеника за први разред, актив историчара закључио да је овај уџбеник најсадржајнији (Г6)*.

Што се овог уџбеника тиче, дата је сугестија да се *мало јасније уради део о подели Римског царства, јер је ученицима генерално тај део из књиге тешко разумљив (Г3)*. Било је предлога да у уџбенику *буде изворних текстова на оригиналном језику – латинском или грчком, а затим да се да српски превод, будући да ђаке збуњује хеленизација РOMEјске империје (Г6)*.

За уџбеник Смиље Марјановић Душанић и Марка Шуице наставници истичу да се *показао врло задовољавајућим током више од деценије и по, колико је у понуди, те да оно што је добро нису желели да мењају (Г8)*. Сматрају да је у уџбенику *веома добро објашњена историја Византије и њена култура; да се због малог броја предвиђених часова за историју Византије овај период тешко може боље обрадити у уџбенику (Г7)*. Дата је сугестија да се *изда CD са кратким документарним филмом о историји Византије и њеној култури, укључујући и византијску музику, како би се евентуално надокнадило оно што није било могуће приближити ученицима у писаној форми и илустрацијама (Г7)*.

Наставници који су се определили за уџбеник Катарине Митровић наводе да су га изабрали *најпре због издавачке куће у којој је објављен, али и због ђака који се спремају за такмичење у области историје. Но, истичу да њиме генерално нису задовољни и да намеравају да га замене (Г9). Сматрају да су језик и стил неприлагођени узрасту којем је уџбеник намењен, као и то да су се аутору, неретко, поткрадале материјалне грешке (Г9). О којим се материјалним грешкама спекулисало, међутим, није било речи у упитнику, иако је било простора да се наведу. Што се наставних јединица које су у вези са историјом Византије у овом уџбенику тиче, каже се да генерално прате наставни план и програм, али да се могу подићи на много виши ниво, уосталом, као и комплетан уџбеник (Г9).*

За уџбеник другог разреда гимназија друштвено-језичког смера и гимназија општег типа издавачке куће „ФРЕСКА“ наставници наглашавају да *пored тога што прати наставни план, омогућује остваривање општих стандарда постигнућа и подстиче ученике на размишљање и дискусију. Истичу да текст узрочно-последично прати структурне тезе и да није оптерећен сувишним дескрипцијама (Г1). Посебно подвлаче да је предност овог уџбеника у односу на друге у препознатљивој „Радићевској“ реченици која је прецизна, јасна и стилски уобличена, приступачна ученицима средњих школа, као и то да су у тексту веома лепо наглашене кључне речи и врло успешно објашњене непознате речи (Г4). Један од, мени лично симпатичних, одговора на питање зашто су се определили за конкретан уџбеник, у овом случају био је: искрено, највише је утицало име аутора; када се појавио уџбеник са именом Радивоја Радића, определили смо се за њега без увида у структуру уџбеника. Испоставило се да смо направили прави избор (Г5; Г11).*

Изнете су сугестије да се уради електронска верзија овог уџбеника са додатком дидактичког материјала и понуде афирмисани текстови из локалне историје Србије који су у вези са историјом Византије (Г4). Стога су предложили да се у уџбенику осмисле мали истраживачки задаци који би били у вези са локалном историјом Србије која баштини историју Византије (Г5).

Наставници историје сматрају да је уџбеник другог разреда гимназије природно-математичког смера издавачке куће „НОВИ ЛОГОС“ у односу на друга два понуђена *по мери ученика (Г9), односно да су лекције прилагођене узрасту (Г10); да прати наставни програм, као и то да му је садржај јасан и прилагођен ученицима гимназија природно-математичког смера (Г3), да је одлично илустрован, да има*

прецизне карте које прате градиво и добро формулисана питања која помажу ученицима да обнове градиво (Г10).

Међутим, каже се и то да је у уџбенику *недовољно добро објашњена историја Византијског царства*, истичући да то свакако није проблем аутора, него наставног плана и програма који не предвиђа боље упознавање ђака са овом православном средњовековном империјом (Г2). Наглашавају да се у оквиру приче о српској династији Немањића *веома површно обрађује византијски утицај на средњовековну Србију* (Г10).

Наставници су дали предлоге како би се наставне јединице које су у вези са историјом Византије могле ефектније обрадити. Каже се да *уколико би се наставни програм модификовао, садржај би могао бити јаснији ученицима, ако се повеже хоризонтално и вертикално – опишта историја средњег века са националном историјом средњег века* (Г4). С тим у вези, наводе пример: *хоризонтално повезати Четврти крсташки рат, Латинско царство, Никејско царство и околности у којима Срби добијају аутокефалну архиепископију* (Г3).

б) за средње стручне школе

Пратећи садржај наставног плана и програма из историје за образовне профиле трогодишњег и четворогодишњег образовања сви евалуирани наставници историје запослени у средњим стручним и уметничким школама у Нишу одговорили су да у првом разреду обрађују наставне јединице које су у непосредној вези са историјом Византије.

Не изненађује чињеница да је чак тринаесторо наставника историје од осамнаесторо испитаника одговорило да за први разред четворогодишњег образовног профила, у обради наставних јединица из историје Византије, користи уџбеник Драгољуба Кочића, будући да другог уџбеника у понуди нема. Када је реч о уџбеницима за први разред трогодишњег образовног профила наставници историје наглашавају да користе *оно што им је понуђено* (ССШ15; ССШ18), односно, *комбинују лекције из уџбеника Милутина Перовића и Новице Бојовића са лекцијама из уџбеника Данила Шаренаца и да је неопходан нов уџбеник из историје за трогодишње средње школе* (ССШ15; ССШ18).

У уџбенику Драгољуба Кочића *сажета је најважнија историја Византије која је добро упакована са средњовековном српском историјом* (ССШ3). Уџбеник је *веома прегледан, лепо илустрован, разумљиво писан, сразмерно ђачком узрасту обиман и детаљан, и историја Византије*

успешно је обрађена, у складу са наставним програмом (ССШ6). Другим речима, *садржај уџбеника је лепо прилагођен ученицима (ССШ17).*

Сугестије наставника у вези са тим како да се боље обради историја Византије у поменутом уџбенику, упућују на то да треба уврстити *много више слика и историјских карата (ССШ5; ССШ8; ССШ11; ССШ17); додати текстове из историјских извора (ССШ13; ССШ16), али и податке који истичу културни утицај Византије на Србе и Словене у целини (ССШ5; ССШ6); Нагласити да је византијска култура темељ европско-хришћанске цивилизације (ССШ6) и посветити више пажње периоду када су на српском престолу били Немањићи те детаљније обрадити њихов однос са Византијом (на пример: Свети Сава и Византија, краљ Милутин и Византија, цар Душан и Византија) (СС6; ССШ7). Има и конкретних предлога: да се опиширније објасне владавине цара Јустинијана и Ираклија (ССШ8), као и цара Манојла I Комнина (ССШ11). У уџбенику се могу дати шира објашњења кључних појмова и уврстити понеки описи истакнутих личности у Византији, на пример: неког интригантног владара, патријарха, ромејског војсковође или византијске принцезе. (ССШ12).*

Примедбе наставника у вези са обрадом наставних јединица из историје Византије тичу се, најпре, наставног плана и програма који *неоправдано предвиђа мали број наставних јединица из Византије (ССШ9; ССШ10; ССШ16; ССШ17). Наводи се да је статус историје као општеобразовног предмета у целини трагикомичан, те да и историја Византије заузима срамно мало простора у наставном плану (ССШ11); да византијска цивилизација заслужује више простора, како у наставном програму, тако и у уџбенику из историје за средње стручне школе (ССШ7).*

Има, међутим, и супротних ставова у којима се износи да наставни план *солидно покрива број часова везаних за историју Византије (ССШ8). Овде ипак треба нагласити да се ради о усамљеном мишљењу!*

Наставници историје који предају првом разреду трогодишњег образовног профила наглашавају да је *историја Византије – односно, оно што се од ње помиње, а то је веома мало – приказана сувопарно и непрегледно (ССШ3). Истичу да да би требало посветити пажњу макар периоду у коме су Србија и Византија биле први суседи (ССШ7). Посебно упечатљив коментар једног наставника био је да због овако наकारадног наставног плана из историје и уџбеника који га прати, оно што ђацима остане од историје Византије када заврше разред јесу византијске принцезе које су постале српске снајке (ССШ15).*

*

Скренула бих пажњу да одабрани уџбеници треба да буду само полазна основа у наставничком креативном осмишљавању реализације прописаних тема одређених наставним планом и програмом. Разноврсна помоћна наставна средства (па тако и CD-ови са документарним филмовима о Византијском царству, византијском музиком, афирмисани текстови из локалне историје Србије који су у вези са историјом Византије и слично), као и методичарске технике преко којих се реализују одређене историјске теме јесу, и треба да буду, самосталан значајан избор рада сваког наставника историје. Тако компјутери и интернет могу бити легитиман извор података за историчаре. О томе сведочи и књига која је веома битно методолошко упутство, али и леп водич за наставнике историје (Мандић, 2008).

ЗАКЉУЧАК

Циљ изучавања историје јесте културни развој и хуманистичко образовање ђака. У том смислу, настава историје треба да допринесе разумевању историјског простора и времена, историјских процеса и токова, али и да развије национални и европски идентитет и дух толеранције код ученика. Добро познавање српско-византијске културне баштине и одговоран однос према њој неки су од најбитних елемената обликовања друштвене свести ученика у Србији. Зато је као наставно средство веома значајан уџбеник за средње школе у коме се обрађују лекције из историје Византије који је добро конципиран, садржински и језички уобличен и богат дидактичко-едукативним материјалом.

Очигледно је да су уџбеници из историје за први и други разред гимназија свих смерова, као и за први разред средњих стручних и уметничких школа за образовне профиле четворогодишњег образовања, у XXI веку доживели велики ликовни, технички и дидактички напредак у односу на уџбенике писане деведесетих година прошлога столећа. Пратећи програм данашњих уџбеника несумњиво је померио тежиште са тема из политичко-војне историје на теме из културно-уметничко-друштвене историје, док су структура уџбеника за историју и њихов садржај данас у највећој мери далеко бољи од уџбеника прошлог века (поготову мислим на уџбенике из историје за први разред гимназија свих смерова и други разред гимназија друштвено-језичког смера).

Када је реч о наставним плановима и програмима из историје за гимназије друштвено-језичког смера, гимназије општег типа и средњих стручних и уметничких школа за профиле четворогодишњег образовања (тима и уџбеницима који их прате), извесно је нововековна историја неуравнотежено, а према мом мишљењу, и сасвим неоправдано, добила примат у односу на старовековну и средњовековну историју. Значајна достигнућа старовековних и средњовековних светских цивилизација, наиме, остају необрађена ради историјског садржаја XIX и XX века. Но, ова комплексна тема излази из оквира рада те остаје као подстрек за нека даља истраживања.

Искрено се надам да ће ова скромна анализа допринети побољшању квалитета средњошколског наставног процеса, посебно у сегменту који изучава историју Византије, јер је то и један од циљева овог рада.

ДОДАТАК: УПИТНИК ЗА НАСТАВНИКЕ ИСТОРИЈЕ ГИМНАЗИЈА
И СРЕДЊИХ СТРУЧНИХ ШКОЛА У НИШУ

1. Институција на којој сте запослени:

2. У ком разреду и на ком смеру предајете историју Византије?

3. Који уџбеник у коме се обрађују лекције из историје Византије користите у раду са ученицима (наведите издавачку кућу, име аутора и годину издања)?

4. Који разлози су Вас подстакли да се определите за конкретан уџбеник?

5. Да ли сматрате да се наставне јединице које су у вези са историјом Византије могу на ефектнији начин обрадити у уџбеницима и који би то начин био?

Литература

- Закон о уџбеницима и другим наставним средствима,
Службени гласник РС. Број 72 (2009).
- Катић, Т. – Илијин, Д. (2013). *Историја за I разред гимназије свих смерова*. Београд: Завод за уџбенике.
- Кочић, М. Д. (2016). *Историја за I разред средњих стручних школа*. Београд: Завод за уџбенике.
- Крстић, Б. – Крстић, А. (2013). *Историја за други разред гимназије природно-математичког смера*. Београд: Фреска.
- Лопандић, Д. – Петровић, В. – Петровић, И. (2013). *Историја. Уџбеник историје за први разред гимназије друштвено-језичког смера, општег типа и природно-математичког смера*. Београд: Логос.
- Лопандић, Д. – Колаковић, А. – Петровић, И. (2014). *Историја. Уџбеник историје за други разред гимназије природно-математичког смера*. Београд: Логос.
- Ле Гоф, Ж. (2017). *Треба ли заиста сецкати историју на периоде?*. Београд: Карпос.
- Мандић, С. (2008). *Компјутеризација и историографија 1995–2008*. Београд: Историјски архив Београда.
- Марјановић-Душанић, С. – Шуица, М. (2002). *Историја за други разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Митровић, К. (2016). *Историја за други разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*. Београд: Завод за уџбенике.
- Обрадовић, М. (2012). *Историја I. Уџбеник за први разред гимназије*. Београд: Klett.
- Острогорски, Г. (1959). *Историја Византије*. Београд.
- Острогорски, Г. (1970). Периодизација византијске историје. У Г. Острогорски, *Из византијске историје, историографије и просопографије*, СД III (7–29). Просвета: Београд.
- Перовић, М. – Бојовић, Н. (2008). *Историја за I разред трогодишњих стручних школа*. Београд: Завод за уџбенике.

- Пириватрић С. (2014). *Историја II. Уџбеник за други разред гимназије друштвено-језичког смера и општег типа и средњих стручних школа за образовне профиле правни техничар и биротехничар*. Београд: Klett.
- Правилник о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму за гимназије, Службени гласник РС. Број 7 (2011).
- Правилник о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму за средње стручне школе, Службени гласник РС. Број 11 (2013).
- Радић, Р. – Милановић, Ј. (2016). *Историја за други разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*. Београд: Фреска.
- Ферјанчић, С. – Катић, Т. (2003). *Уџбеник за I разред гимназије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ферјанчић, С. – Стефановић, Д. – Радић, Р. – Недељковић, З. (2015). *Историја за први разред гимназије општег, друштвено-језичког и природно-математичког смера*. Београд: Фреска.
- Ћирковић, С. (1995). *Историја за II разред гимназије природно-математичког смера*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Шаренац, Д. (2015). *Историја за први разред трогодишњих стручних школа*. Београд: Завод за уџбенике.
- Шуица, М. (2010). *Настава историје*. У Р. Михаљчић, М. Шуица, С. Кнежевић (прир.) *Приручник за наставнике историје за 6. разред основне школе (5–67)*. Београд: Завод за уџбенике.
- Шуица, М. (2008). *Дневници из прошлости, уџбеник за изборни предмет Свакодневни живот у прошлости за пети разред*. Београд: Завод за уџбенике.
- Šuica, M. (2007). South Eastern Europe – an Historical Region and its Significance, Pulverfass, Powder Keg, Baril de Poudre?, *Studien zur Internationalen Schulbuchforschung Schriftenreihe des GEI*, 118 (243–265). Hannover.
- Шуица, М. – Стојановић, Б. (2005). *Приручник за наставнике историје за 6. разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике.

Jasmina Šaranac Stamenković

THE HISTORY OF BYSANTIUM IN SERBIAN HISTORY TEXTBOOKS FOR HIGHSCHOOLS IN THE 21ST CENTURY

Summary

Teachings about the Serbian-Byzantine cultural heritage and the conscious relation towards it, whether it refers to the spiritual heritage, or the remains of the material culture, is an important segment in the formation of the national identity and understanding of the influence under which it was formed in the Middle Ages. Therefore, a high school textbook which covers the Byzantine history is very significant as a teaching tool if it is well planned, if it has well-formulated content and language and if it is rich in didactic-educational material.

The aim of the research of this paper was to obtain relevant data about the presence of topics related to the Byzantine history in high-school history textbooks. That is why the questionnaires for those employed as history teachers in high schools were composed. The expected outcome of the conducted survey was to determine in which grades units concerning the Byzantine history are taught and which textbook, in which the history of the Byzantine state is included, is used most with students, regardless of the course and grade in which history teachers have classes.

The research was conducted through the use of questionnaires in four grammar schools and fifteen vocational schools in Niš in September and October 2017, and it consisted of an anonymous survey conducted among history teachers employed in these institutions. The total number of 31 history teachers participated; whereby thirteen of them teach in grammar schools, and eighteen of them in vocational schools. The survey was coded in order to provide anonymity and as honest answers as possible.

On the basis of comparative analysis of the textbook content and curriculum of history in grammar schools and the answers of evaluated teachers of history in grammar schools in Niš, it can be said that the students of the first and second grades become familiar with the Byzantine history and their cultural-artistic significance for Orthodox-Christian Europe.

Being that the curriculum of history for the first grade of grammar schools of all courses and approved textbooks which accompany it are to the highest degree equal, students of grammar schools of all courses finish their first grade with identical knowledge on the first six centuries of the

Byzantine state. However, students of the second grade of grammar schools who attend socio-philological department and general department study the Byzantine Empire in a more extensive, comprehensive and complex manner than the students of the second grade of grammar schools who attend science-mathematics department. The reason for this is the content of the curriculum for students of the second grade of grammar schools of science-mathematics department, which includes a smaller number of teaching units related to the history of Byzantium compared to the curriculum for the students of the second grade of grammar schools of socio-philological department and general department. There is no doubt that the legally approved textbooks for grammar schools of all departments are in accordance with the curriculum. Therefore, the history of the Byzantine civilisation is elaborated on more suitably in the textbooks for the second grade of grammar schools of socio-philological department and grammar schools of general character.

The validity of the data in those lessons which cover the direct political-cultural influence of the Byzantine Empire on the Serbian medieval states and the Balkans as a whole is not questionable. This, after all, makes sense because the textbooks for students in grammar schools were written and edited by excellent medievalists of today (Radivoj Radić, Smilja Marjanovi Dušanić, Srđan Pirivatrić, Aleksandar Krstić, et al.).“

Also, the selection of the content in those lessons which cover the Byzantine Empire is valid. Namely, there is a fine balance between political, social and cultural-artistic history of the Byzantine Empire. Certainly, as much as the curriculum allowed that. However, there are differences in the way in which the data is interpreted, or in the style and language in which the textbooks are written, which implies that some are more successfully adapted to the age of students of high schools. A fine example for this is the textbook for the second grade of grammar school of general character and of socio-philological department published by “FRESKA” whose authors are Radivoj Radić and Jasmina Milanović.

It is a pleasant surprise that history teachers in grammar schools in Niš have selected the textbooks which they will use solely according to their own critical thinking or agreement made by the assembly of history teachers, regardless of the reasons that influenced them to do so. What is more, there is the point that the same history teacher who teaches classes in the first and the second grade of all departments in one grammar school has selected textbooks from different publishing companies. Also, there have been cases that several teachers of one grammar school who teach classes in the same grade and department use textbooks from different publishing companies.

History teachers are generally satisfied with history textbooks for the first grade of grammar schools (for all departments) and the second grade of grammar schools of socio-philological department and of general character. The lessons which cover the history of the Byzantine Empire, in accordance with the curriculum, are created very successfully.

As far as the history textbooks for the second grade of grammar schools of science-mathematics department are concerned, those teaching units that are related to the Byzantine history can be planned much better, under the condition that the curriculum is also changed to a certain extent. The medieval history could be interconnected both horizontally and vertically, that is, a certain comparison of events from general history could be made with the events from the national history.

According to the content of the textbooks and the curriculum of history for the educational profiles of three-year and four-year secondary education and the answers of the evaluated history teachers in vocational and art schools in Niš, it is clear that the teaching units that are related to the history of the Byzantine Empire are covered in the first grade.

It is evident that the Byzantine history is very scarcely represented in the history curriculum for educational profiles of three-year and four-year secondary education, as well as in the textbooks which accompany both profiles of education.

Although in the history textbook for the first grade of four-year secondary education the basic history of Byzantium and its influence on Serbia in the Middle Ages is clearly and concisely summarized, there is certainly space to include more illustrations and historical maps, key words, important individuals, as well as fragments from the historical sources.

It is certain that students of vocational and art schools deserve a better and more informative history textbook for the first grade of three-year secondary education: the concept, content, design, etc. The Byzantine civilisation is not taught, and what is mentioned in passing about Byzantium, e.g. mostly Serbian-Byzantine relations at the time of the Nemanjić, has been done superficially and confusingly.

ПОДРУЧЈЕ НЕВЕСИЊА У АНТИЧКО ДОБА²

У раду се презентују подаци о подручју Невесиња у античко доба. Основу за успјешно истраживање античких насеља и комуникација које су их повезивале на југу провинције Далмације (источна Херцеговина) представља писана изворна грађа (картографски извори, епиграфски споменици) и материјални остаци на терену. Антички остаци (остаци римског насеља) откривени су углавном на ободу Невесињског поља, у Кифином Селу, јужно од Кифиног Села (са обје стране ријеке Заломке), у источном дијелу села Братач и у Ступи под Сопотом. Такође, у раду се презентују и подаци о запажањима са терена о значајним античким налазима на овом подручју.

Кључне ријечи: Невесиње, антички извори, провинција Далмација, источна Херцеговина

Крајем XIX вијека показује се интересовање за античку историју Херцеговине кроз описе путописаца и истраживача који су пролазили кроз ову област. Док у наредном вијеку почиње студиозније истраживање и објављивање античке прошлости са овог подручја (Evans, 1883, str. 14–49, 92–102; Truhelka, 1892, str. 340–365; Ballif, 1893, str. 7–8, 64; Patsch, 1893, str. 82, br. 1; Patsch, 1896, str. 282–283; Patsch, 1900, str. 166–172; Domaszevski, 1902, str. 158–211; Patsch, 1902, str. 313–312, 332; Patsch, 1904, str. 78–79, br. 2, fig. 114; Sergejevski, 1948, str. 43–62; Pašalić, 1958, str. 144–145; Pašalić, 1960, str. 103–108; Sergejevski, 1962a, str. 73–105; Sergejevski, 1962b, str. 111–113; Pašalić, 1965, str. 243–249; Bojanovski, 1973, str. 137–187; Bojanovski, 1974, str. 15–36; Bojanovski, 1975, str. 53–64; Шкриванић, 1975,

¹ gligorijas@yahoo.com

² Рад је резултат истраживања у оквиру научноистраживачког пројекта III47023, *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

стр. 50–51; Цермановић–Кузмановић, 1975, стр. 19–20; Bojanovski, 1976, str. 17–44; Bojanovski, 1977, str. 67–98; Самарџић, 2015, стр. 171–172).

Значајни археолошки налази са подручја Невесиња и Невесињског поља потврђују претпоставку о постојању предримских и римских насеља на овом подручју. Из предримског времена потичу релативно бројна градинска насеља са сувозидним утврђењима (Јасена – Руњева главица, Удрежње, Трусина, Братач, Залом, Лукавац, Биоград, Бојишта, Јаздошка градина, Пресјека, Лука, Слато Подграде, итд.), што би такође указивало и на густину насељености на подручју Невесиња у овом периоду (AL BiH III, str. 141–154; Bojanovski, 1988, str. 106).

Римске насеобине на подручју Невесиња су евидентирани на бројним локалитетима. На Бијелој Стијени, Чање, пронађени су једна сполија, фрагмент архитектуре и стећак у облику сандука, оријентисан запад–исток (AL BiH III, стр. 141; Bešlagić, 1971, str. 355). На локалитету Бојишта I (Бојишта) пронађено је римско насеље и гробови, остаци темеља римских зграда, као и фрагменти цигле и цријепа. Недалеко од врела Ступине нађени су римски гробови. На локалитету Бојишта II (Бојишта) пронађена је римска сполија и средњовјековна некропола на којој су у секундарној употреби била два фрагмента римске архитектуре (AL BiH III, стр. 141; Bešlagić, 1971, str. 348). На локалитету Црквине (Џинова Махала) пронађено је римско насеље и велика количина фрагмената цигле и цријепа. Ови налази потичу из II или III вијека (AL BiH III, стр. 142). На локалитету Ћеремит (Пресјека) пронађено је римско насеље. Ту се у широком пречнику налазе фрагменти цигле и цријепа, датирани у II–III вијек (AL BiH III, стр. 143; Sergejevski, 1948, str. 55–56). На локалитету Дреновик (Кифино Село) пронађено је римско насеље. Око извора Дреновик, с обје стране Заломке, налази се обиље римских остатака (обрађен камен, остаци моста, фрагменти цигле и цријепа, гробови и ситни предмети). Остаци моста с обје стране Заломке указују на то да су два дијела насеља, на левој и десној обали ријеке, била повезана мостом. Уз православно гробље нађена су 124 стећка у облику плоча, сандука, саркофага и стела, оријентисаних запад–исток и север–југ. Више стећака је дислоцирано, а неколико римских споменика је употребљено као сполије. Римски остаци датирају се у II–III вијек (AL BiH III, стр. 143; Sergejevski, 1948, str. 58; Bešlagić, 1971, str. 348; Bojanovski, 1976, str. 39; Bojanovski, 1978, str. 84–85). На локалитету Грабовица (Колешко), пронађен је фрагмент римског надгробног споменика са натписом (CIL III 12775; Alföldy, 1969, str. 305; Bojanovski, 1988, str. 107; Šaćić, 2011, str. 154–155). На локалитету Градац (Кифино Село) пронађено је римско утврђење, смјештено на

омањем узвишењу које је доминирало над Дреновицом са сјеверне стране. Нађени су трагови бедема (AL BiH III, str. 145; Bojanovski, 1978, str. 85). На локалитету Гумништа (Лука–Лијешће) пронађено је римско насеље. Уз старо муслиманско гробље, на широком простору се налазе остаци обрађеног камена, цигле и цријепа. Датира се у I–III вијек (AL BiH III, str. 146; Bojanovski, 1978, str. 92). На локалитету Хумчани (Невесиње) пронађена је римска зграда. На гробљу и око њега налазе се фрагменти римске керамике, цигле и цријепа. Датира се у I–III вијек (AL BiH III, str. 146–147; Sergejevski, 1948, str. 56). На локалитету Илино Брдо (Горња Бијења) пронађено је неколико римских сполија, од којих су неке на средњовјековној некрополи са 50 стећака у облику сандука, оријентисаних запад–исток (AL BiH III, str. 147; Bešlagić, 1971, str. 347). На локалитету Изгорјелина (Заборани) пронађено је римско насеље. На овом локалитету се налазе темељи римских грађевина, те веће количине цигле и цријепа (AL BiH III, str. 147; Bojanovski, 1978, str. 93). На локалитету Калуфи (Мијатовци) откривени су римски надгробни споменици на средњовјековној некрополи са 452 стећка у облику плоча, сандука, високих сандука и саркофага, оријентисаних запад–исток и сјевер–југ (AL BiH III, str. 147; Bešlagić, 1971, str. 348). На локалитету Клачине (Удрежње) пронађене су римске грађевине и гробница. На овом локалитету су нађени трагови зидова, обрађеног камена, цигле, цријепа и зидана гробница са сводом (AL BiH III, str. 147; Bojanovski, 1978, str. 83). На локалитету Крушевљани (Невесиње) пронађен је римски новац, који се због слабе очуваности оквирно датира у III вијек (AL BiH III, str. 148). На локалитету Маковиште (Биоград–Лијешчице) пронађени су остаци римског насеља. На овом локалитету су нађени остаци зида, обрађеног камена и цигле. Датирају се у I–III вијек (AL BiH III, str. 149). На локалитету Оцркавље (Лука) пронађено је римско насеље, миљокази, касноантичка црква и гробница са сводом. На простору око средњовјековне цркве је нађена већа количина фрагмената римског цријепа, као и фрагменти споменика и миљоказа у секундарном положају. Откривени су и остаци рушевина који указују на могућност постојања старохришћанске цркве у чијим је темељима пронађена гробница са сводом са два скелета (AL BiH III, str. 150; Sergejevski, 1948, str. 46–48, 53; Bešlagić, 1971, str. 343; Bojanovski, 1978, str. 91–92). На локалитету Оцркавље, (Зови До) пронађено је римско насеље. На овом локалитету се налазе остаци темељних зидова, цигла и цријеп (AL BiH III, str. 150; Sergejevski, 1948, str. 46–48, 59; Bojanovski, 1978, str. 109). На локалитету Постољани I (Постољани) пронађени су остаци мале римске зграде и недовршена стела. Датирају се у III вијек

(AL BiH III, str. 151; Sergejevski, 1948, str. 56). Налокалитету Постољани II (Постољани) пронађена је касноантичка гробница са сводом, са неколико дислоцираних скелета. Датира се у V–VI вијек (AL BiH III, str. 151; Sergejevski, 1948, str. 56). Налокалитету Пупош (Братач) пронађено је неколико архитектонских фрагмената и стела са фигуралним украсом на средњовјековној некрополи (AL BiH III, str. 151; Bešlagić, 1971, str. 349; Bojanovski, 1978, str. 85). На локалитету Срђево Гробље (Слато) пронађен је фрагмент римског стуба на средњовјековној некрополи (AL BiH III, str. 152; Bešlagić, 1971, str. 353). На локалитету Удбина (Невесинје) пронађено је неколико фрагмената римске керамике (AL BiH III, str. 153; Bešlagić, 1971, str. 355). На локалитету Враникуће (Зови До) пронађено је неколико фрагмената римских споменика на средњовјековној некрополиса 108 стећака у облику плоча, сандука, саркофага и стубова (AL BiH III, str. 153; Bešlagić, 1971, str. 353). На локалитету Ступа (Горњи Братач) пронађено је римско насеље. Нађени су остаци цигле и цријепа и трагови старих бунара (AL BiH III, str. 152–153; Bojanovski, 1976, str. 39–44).

Бројни остаци насеља римског типа највјероватније у Удрежњу, Биограду, Зовом Долу, Лукавцу, Кифином Селу (Дреновик), Постољанима, Пресјеци, Луци и Заборанима везани су за римску комуникацију и промет на њој. Док су за прикључне путове била везана насеља у Братачу, Зовом Долу, Циновој Махали, Лукавцу итд. Пут из Гацка (преко Залома), Морина (Улог, Калиновик) и Дабарског поља (преко Трусине) долазили су у Кифино Село (локалитет Дреновик) гдје је била раскрсница. Сматра се на основу археолошких налаза да се на овом локалитету са обје стране Заломке развило највеће римско насеље на подручју данашњег Невесиња (Sergejevski, 1948, str. 58; Bojanovski, 1978, str. 84; Andelić, 1980, str. 73; Bojanovski, 1988, str. 106).

Иако нема античких писаних података који прецизно указују на размјештај племена у источној Херцеговини, сматра се да су Невесињско поље (с мањим пољима: Удрежње, Биоград, Зови До, Слато и Лукавац) и његову околину насељавали Глиндициони (*Glinditiones*) са 44 декурије. На то указује и Апијанов податак да је Октавијан имао потешкоћа у борби са Глиндиционима јер су живјели у неприступачном подручју (App. III. 16), што би за ондашње прилике – како наводе истраживачи – било подручје Невесиња (Bojanovski, 1988, str. 34; Mesihović, 2011, str. 62; Šaćić, 2012, str. 97–112). Податак с тим у вези, и поред његове неодређености, даје Птоlemeј, који каже да у унутрашњости Далмације живе Даорси, а да су у њиховој близини Мелкумани и Ардијејци (Ptol. II 16, 8). Такође,

исто је и са Плинијем који своје *civitates* наводи абecedни редом (како их је нашао у службеним пописима), па се на основу његових навода не може прецизно одредити које је од тих племена живјело на Невесињском пољу (Plini HN III 143). Истраживачи истичу да – ако су Ардијејци живјели на доњој Неретви и јужно, а средиште даорске жупе налазило се на Ошанићима крај Стоца (данас градина у Ошанићима), до лијеве обале Неретве – Мелкумане би ваљало тражити сјевероисточно од Даорса, дакле, највјероватније на Невесињском или Гатачком пољу (Marić, 1973, str. 109–135; Marić, 1975, str. 84; Marić, 1995, str. 43–93; Marić, 1996, str. 7–33). Поједини аутори их размјештају различито на доста широко подручје Невесиња и Гацка, подручје Фоче са околином или сјеверну Црну Гору, што је према броју декурија (Glinditiones XLIII, Melcumani XXIII) једног или другог племена, преширок простор (Tomaschek, 1880, str. 566; Alföldy, 1965, str. 49; Wilkes, 1969, str. 166; Atanacković-Salčić, 1990, str. 7–13; Škegro, 1997, str. 91–92 br. 40; Škegro, 2003, str. 154–157 br. 18, sl. 20). Данас у савременој историографији преовладава мишљење да су Глиндициони и Мелкумани, сваки за себе, морали имати свој дио поља, јер се расподјела племенских територија базирала и на егзистенцијалним потребама односно располагању равницама и планинама. Тако се Глиндициони као веће племе смјештају на Невесињско поље, а Мелкумани на Гатачко поље, из чега слиједи да су Глиндициони били источне комшије Наренса (Bojanovski, 1988, str. 34; Mesihović, 2011, str. 62; Šačić, 2011, str. 97–112; Самарџић, 2015, str. 140–141, 276–178).

Јужно од Кифина Села (на улазу у Невесиње са источне стране), са обје стране ријеке Заломке, Бојановски је пронашао остатке римског зида са уситњеном керамиком у малтеру, као и веће фрагменте керамике, усјеке и остатке старе калдрме широке око 3,5 m (Bojanovski, 1976, str. 39–44). У селу Горњи Братач, на локалитету Лучила, пронашао је фрагмент миљоказа без натписа, који се налази поред пута широког око 4 m, уочљивог кроз цијело село. У атару села Братач Сергејевски је пронашао један миљоказ без натписа, који по њему потиче са комуникације Нарона–Невесињско поље (Sergejevski, 1948, str. 58–59; Bojanovski, 1976, str. 39–44). Међутим, Бојановски сматра да он припада комуникацији Дреновик–Братач–Ступ–Залом. На ову трасу пута указује и мост на Заломки у насељу Дреновик. Према његовом мишљењу, пут је из Братача ишао на превој Заломи даље према Гацку. На Невесињском пољу је нађен скроман број римских налаза (остаци римског насеља, фрагменти цигле и цријепа и трагови старих бунара) (Bojanovski, 1976, str. 39–44; Самарџић, 2015, стр. 276–278). Бојановски тврди да су Римљани на

комуникацији Невесиње–Гацко–Никшић имали низ мањих утврђења или стражарница. Такву функцију је имала градина у Кравареу изнад Грачанице. На њој се, на предримском утврђењу, сачувао зид од камена и цигле у малтеру. Сматра се да је исту функцију имала и градина Грчки град у Сливљу. Бојановски сматра да је римски пут на Гатачком пољу ишао истом или приближном трасом којом и данашња магистрала према Никшићу, наводећи како се у близини ове комуникације налазила римска вила у Казанцима, која је са њом повезана прикључним путем (Bojanovski, 1976, str. 41–44).

Бојановски је пронашао трагове комуникације на Невесињском пољу, у Киџином Селу, Братачу и Ступи. Он сматра да се радио предримском путу који су Римљани доградиле за колски саобраћај. Истраживања Ива Бојановског оповргла су ранију тврдњу Филипа Балифа [Philipp Ballif] да је комуникација Невесиње–Гатачко поље ишла јужније од Киџина Села, кањоном ријеке Заломке, (Ballif, 1893, str. 37; Bojanovski, 1988, str. 103–108) те да је тим правцем ишао пут према Моринама (Bojanovski, 1976, str. 39–44). О постојању комуникације на подручју Невесиња свједочи миљоказ са натписом пронађен на локалитету Удужење. Његов текст гласи: [I]mp(eratori) [Caes(ari)] / M(arco) Iul(io) Phi(lippi) (!) P(io) [F(elici)] / [A]u[g(usto) - - -] / [- - -] (AE 1980, 0680). Миљоказ потиче из времена владавине цара Марка Јулија Филипа Арапина (244–249. године). Сматра се да је комуникација Нарона–Сарајевско поље пролазила подручјем Невесиња, а да је натпис на овој дионици пута по свему судећи резултат одређених поправки цесте. Амра Шачић тврди да је миљоказ подигнут прије 247. године када Филипов истоимени син добија титулу *Caesar*, па се и његово име помиње на споменицима. Исто тако, наводи да је когномен *Philippus* клесар грешком написао у генитиву, а не у дативу. Она споменик датира у прве двије године Филипове владавине (Šaćić, 2011, str. 156–157). По истом основу значајан је и миљоказ са натписом пронађен на локалитету Доња Бијења (Невесиње), на муслиманском гробљу. Иако није нађен *in situ*, он свједочи о постојању пута. Текст миљоказа гласи: [Imp(erator) Cae]s(ar) [C(aius) Iul(ius)] / [Verus] Max[imin]/[us / Pius F(elix) Aug(ustus)] t(ribunica) p(otestate) IX p(ontifex) m(aximus) / G(ermanicus) m(aximus) [i]mp(erator) III co(n)s(ul) / [p(ater) p(atriciae) e]t C(aius) Iul(ius) Verus / Maximus nobi/lissimus Cae(sar) / Augusti (filius) (ILJug 1022). Миљоказ је постављен за владавине Максимиана Трачанина (235–238. године). Поред имена и титулатуре цара Максимиана на споменику је уклесано и име његовог сина Максима. Уз њега на натпису стоји титула *Caesar*, која је царевом сину додијељена 236. године. Такође, истраживачи наводе да је исте године Максимин

Трачанин трећи пут проглашен императором и по трећи пут је стекао трибунске надлежности. Стога овај споменик датирају прецизније у 236. годину (Sergejevski, 1948, str. 49–50, br. 5; Bojanovski, 1978, str. 116, br. 32, tab. I, III; Šačić, 2011, str. 157–158; Самарџић, 2015, стр. 276–278).

Такође, Бојановски наглашава значај старог пута, око кога се налазе остаци античких насеобина, који је ишао са Невесињског поља јужним правцем до Кључа и Цернице. Он сматра да је пут првенствено повезивао насеља на јужном рубу поља (Оцак–Зови До–Лукавац), пролазећи преко Лукавачког кланца и излазећи у села Риоца–Хоџићи–Корита. Међутим, може се закључити да Бојановски износи само претпоставке везане за овај путни правац, јер није детаљније истраживао дату комуникацију. Оквирно је истакао да је овај пут пролазио кроз подручје које је посебно богато праисторијским остацима (Bojanovski, 1976, str. 41–44; Самарџић, 2015, стр. 276–278). Из Гацка је комуникација ишла источно преко Автовца и Казанаца. Улазећи на територију Црне Горе, спуштала се у Андербу (Никшић) и ту се спајала са комуникацијом *Narona–Scodra* (Marić, 1959, str. 87; Bojanovski, 1976, str. 41–44; Самарџић, 2015, стр. 276–278).

За изучавање становништва источне Херцеговине значајан је и већ поменути епиграфски споменик из Грабовице (Слато) код Невесиња. Треба напоменути да Иво Бојановски (Bojanovski, 1976, str. 41, sl. 13; Bojanovski, 1988, str. 107) и Карл Пач [Patsch] (1894, str. 353; 1900, str. 173) наводе да није јасно да ли је нађен на Грабовици или Залому (Невесињско поље), с тим што Бојановски предност даје другом локалитету, тврдећи да је ту била и нека мања стражарница (Škegro, 1997, str. 92, br. 41; Šačić, 2011, str. 154–155). Текст натписа гласи: *[D(is)] M(anibus) s(acrum) / [Ae]l(l)ius Maximus/ et Ael(ia) Tatta p(arentes) / Ael(iae) Marcellae f(filiae) def(un)ctae an(norum) XX vivi sepulcr(um) / fecerunt et sibi / et suis* (CIL III 12775). У натпису се сусрећемо са илирском ономастиком, јер Елија Тата, жена Елија Максима, носи илирски когномен (Alföldy, 1969, str. 305).¹³⁸ Бојановски наводи да је натпис значајан јер указује на романизацију, која је у првој половини II вијека захватила peregrinске области у унутрашњости провинције. Такође, он наводи да се ради о peregrинима који су римски цивитет добили под Хадријаном (117–138. године), као и то да романизација није нужно значила губитак илирског идентитета (Alföldy, 1969, str. 69; Bojanovski, 1976, str. 41–44; Bojanovski, 1988, str. 107).

Епиграфски материјал упућује на закључак да су подручја у унутрашњости источне Херцеговине у римско доба дуго сачувала своје епихорске етничке особености, што се најбоље види по ономастици из Добрићева, Љубомира, Фатнице и Невесиња. Нека од

карактеристичних имена која се налазе на епиграфским споменицима са овог подручја су: *Zorada* (Alföldy, 1969, str. 332), *Zanatis* (Alföldy, 1969, str. 331), *Tattaris* (Alföldy, 1969, str. 306), *Temus* (Alföldy, 1969, str. 306–307) итд. Епихорска ономастика свједочи да су се традиционални облици живота дуго одржали и у римско доба. Међутим, иако се на тим натписима још увијек срећу домаћа илирска имена, она су у извјесној мјери прилагођена римском ономастичком систему (једночлана ономастичка формула с патронимиком и филијацијом). Ако су обични људи из горе наведених мањих мјеста своја имена прилагођавали римском начину, онда је то знак јаког римског утицаја на живот овог становништва уопште (Bojanovski, 1977, str. 67–98; Bojanovski, 1988, str. 110–115).

Закључак

Бројни археолошки налази и скроман број епиграфских споменика потврђују да је подручје Невесиња са својим окружењем било насељено и у римско доба. Антички остаци откривени углавном на ободима Невесиња и Невесињског поља потврђују и указују на то да владавина Рима у источној Херцеговини означава прекретницу у погледу положаја насеља. Она се смјештају, то јест подижу, на равницама испод градина или висова. Насеља домаћег илирског становништва била су грађена у сувозиду, на узвишењима из предримског времена су и, на овом подручју забиљежена, релативно бројна градинска насеља; Јасена – Руњева главица, Удрежње, Трусуна, Братач, Залом, Лукавац, Биоград, Бојишта, Јаздошка градина, Пресјека, Лука, Слато Подграде, итд.), што би такође указивало и на густину насељености на подручју Невесиња у овом периоду. Успостављањем римске власти живот се полако гасио у утврђеним градинским насељима, а домаће становништво се премјештало у долине и поља. С временом се развија знатан број мањих и већих насеља, као и сеоских вила. На основу археолошких налаза видимо да су се уз римску комуникацију развила и насеља римског типа. Од римске комуникације сачувани су малобројни трагови на ободу Невесињског поља, у Кифином Селу, у источном дијелу села Братач и у Ступи под Сопотом. Јужно од Кифиног Села, са обје стране ријеке Заломке, пронађени су остаци римског насеља. На овом локалитету су откривени и усјечи и остаци старе калдрме, широке око 3,5 m. О постојању комуникације на подручју Невесиња свједоче поменути миљокази са натписом пронађени на локалитету

Удрежње (постављен за владавине цара Марка Јулија Филипа Арапина 244–249. године) и Доња Бијења (постављен за владавине Максимиана Трачанина 235–238. године). Сматра се да су се ова два миљоказа са епиграфским натписом налазили на комуникацији Нарона–Сарајевско поље која је пролазила подручјем Невесиња. Исто тако сматра се да је ова дионица римске цесте у том периоду била подвргнута одређеним реконструкцијама. Друга комуникација је ишла источно повезујући Невесиње–Гатачко поље. Истраживања Димитрија Сергејевског и Ива Бојановског негирала су ранију тврдњу Филипа Балифа да је комуникација Невесиње–Гатачко поље ишла кањоном ријеке Заломке. У селу Горњи Братач, на локалитету Лучила, Бојановски је пронашао дио миљоказа без натписа који се налази поред пута широког око 4 m, а који се запажа кроз цијело село. Такође, уз комуникацију се налази и већи број некропола. У атару села Братач, Сергејевски је пронашао један миљоказ без натписа, за који је мислио да потиче са комуникације Нарона–Невесињско поље. Међутим, Бојановски сматра да миљоказ припада комуникацији Дреновик–Братач–Ступа–Залом, на што указује и мост на Заломки у насељу Дреновик. Из Братача је, по њему, пут ишао на превој Залом и даље према Гацку.

Како видимо римске насеобине на подручју Невесиња су евидентиране на бројним локалитетима. Насељеност овог подручја, као и археолошки налази, указују и на постојање комуникације која је пролазила подручјем данашњег Невесиња у античком периоду и повезивала га са даљим и ближим окружењем.

Скраћенице

AE	L'Annee epigraphique, Paris.		
AEM	Archäologisch–epigraphische Mittheilungen aus Österreich– Ungarn, Wien.		
ANU BiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.		
VAMZ	Vjesnik Arheološkog muzeja, Zagreb.		
WMBH	Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien.		
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (Godišnjak).		
CIL	Corpus Inscriptiones Latinarum, Berolini.		
GZM BiH	Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.		
ILJugŠašel, A. et J. (1978).	Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. Ljubljana: Situla 19, Narodni muzej Slovenije.		

Извори

- Appiani, (1877). *Romanorum Historiarum quae supersunt*. Paris: Ed. Firmin Didot.
- L'Annee epigraphique, (1980). *Revue des publications epigraphiques relatives a l'Antiquite romaine*. Paris.
- Plinii, C. S. (1906). *Naturalis Historiae*. Lipsiae: Ed. B. G. Teubner.
- Ptolemaei, C. (1883). *Geographia*. Paris: Ed. C. Müller / C. P. Fischer, Firmin Didot.
- Corpus Inscriptionum Latinarum, (1873). *Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae*. Berolini: Borussicaeditum, ed. Th. Mommsen, Voll. III.
- Šašel, A. et J. (1978). *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*. Ljubljana: Situla 19, Narodni muzej Slovenije.

Литература

- Alföldy, G. (1965). *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien*. Budapest: Mit einen Beitrag von Andras Mócsy, Akademiai kiado.
- Alföldy, G. (1969). *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: Carl Winter UNIVERSITÄT SVERLAG.
- Anđelić, T. (1980). Bratački Gradac, Nevesinje – rimsko nalazište. *Arheološki pregled*, 21, 73.
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, (1988). *Nevesinje* (regija 19 – popis nalazišta iz praistorijskog i rimskog doba). Tom III, Mape 1–4. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Atanacković-Salačić, V. (1990). Rimski epigrafski spomenik iz Kazanaca kod Gacka. *Hercegovina VII–VIII*, 7–13.
- Ballif, P. (1893). *Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina* I. Wien: VOM BOSNISCH–HERCEGOVINI SCHENLANDES MUSEUM.
- Bojanovski, I. (1973). Rimski cesta Narona – Leusinijum kao primjer saobraćajnog kontinuiteta. *Godišnjak ANUBiH*, X, CBI knj. 8, 137–187.
- Bojanovski, I. (1974). *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Sarajevo: Posebno izdanje ANUBiH, Djela knj. XLVII, CBI knj. 2.
- Bojanovski, I. (1975). Novi rimski miljokazi iz Ljubomira i Poljica kod Trebinja. *Tribunia*, 1, 53–64.
- Bojanovski, I. (1976). Gatačko polje u antici. *Tribunia*, 2, 17–44.
- Bojanovski, I. (1977). Rimski natpisi iz doline Trebišnjice. *Tribunia*, 3, 67–98.
- Bojanovski, I. (1978). Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (II): Prethistorijska i rimska cesta Narona–Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima. *Godišnjak ANUBiH* XVII, CBI knj. 15, 51–125, T. I–VI + karta.
- Bojanovski, I. (1988). *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: ANUBiH Djela knj. LXVI, CBI knj. 6.
- Bešlagić, Š. (1971). *Stećci: Kataloško–topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Wilkes, J. J. (1969). *Dalmatia*. London: University of Birmingham.

- Domaszewski, A. (1902). Die Beneficiärer posten und die römischen Strassennetze. *Westdeutsch Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, XXI/2, 158–211.
- Evans, A. J.(1883). *Antiquarian Researches in Illyricum*, I–II. Westminster: NICHOLS AND SONS.
- Marić, Z.(1959). Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja. *GZM u Sarajevu n. s.* XIV, 87–102.
- Marić, Z.(1973). Daorsi. *Godišnjak ANUBIH X,CBI knj.* 8, 109–135.
- Marić, Z.(1975). Daorsi – prastanovnici Hercegovine. *Most*, 4, 84.
- Marić, Z.(1995). Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890–1978). *Hercegovina–Godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe*,1 (9), 43–93.
- Marić, Z.(1996). Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890–1978), II dio. *Hercegovina – Godišnjak za kulturnoi povijesno nasljeđe*, 2(10), 7–33.
- Mesihović, S. (2011). *Rimski vuk i ilirska zmija – Poslednja borba*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Patsch, C. (1893). Bericht über eine Reise in Bosnien. *AEM*, XVI,75–93, 125–141.
- Patsch,C. (1894). Novi i revidirani natpisi. *GZM u BiH*, VI, 341–358.
- Patsch, C. (1896). Archäologisch–epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien I. *WMBH*, 4, 243–295.
- Patsch, C. (1900). Nove rimske epigrafske tečevine iz Bosne i Hercegovine. *GZM u BiH*, XII, 169–193.
- Patsch, C. (1902). Rimska mjesta u Konjičkom kotaru. *GZM u BiH*XIV, sv. 3, 303–333.
- Patsch, C. (1904). Archäologisch–epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien VI. *WMBH*, 9, 78–110.
- Pašalić, E.(1958). O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije (sa naročitim osvrtom na našu zemlju). *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, IX, 139–175.
- Pašalić, E.(1960). *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej Sarajevo,
- Pašalić, E.(1965). Problemi istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu knj.* III, 243–260.

- Самарџић, Г. (2015). *Источна Херцеговина у римско доба*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Sergejevski, D. (1948). Rimska cesta na Nevesinjskom polju. *GZM u BiH*, III, 43–62.
- Sergejevski, D. (1962a). Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe. *GZM u Sarajevu*, XVII, 73–105.
- Sergejevski, D. (1962b). Rimska cesta Naronā–Leusinium. *GZM u Sarajevu*, XVII, 111–113.
- Tomaschek, W. (1880). Die vor slawische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna Gora und der an grenzen den Gebiete, *Mitteilungen der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien* 23, Wien Heft 11, 497–528; Heft 12, 548–569.
- Truhelka, Ћ. (1892). Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine. *GZM u BiH*, IV, 340–365.
- Цермановић–Кузмановић, А. (1975). Југословенске земље на Птоломејевој карти. Београд: *Monumenta cartographica Jugoslaviae* I, античке карте, Историјски институт.
- Šačić, A. (2011). *Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine*. Sarajevo: Filozofski fakultet (rukopis; magistarski rad).
- Škegro, A. (1997). Inscriptiones Latinae et Graecae Bosniae et Hercegovinae. *Opuscula archaeologica*, 21, 85–116.
- Škegro, A. (2003). Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine. *VAMZ*, 3, s. XXXVI, 135–164.
- Шкриванић, Г. (1975). Југословенске земље на Појтингеровој табли. Београд: *Monumenta cartographica Jugoslaviae* I – античке карте, Историјски институт.

Gligor M. Samardžić

THE REGION OF NEVESINJE IN THE ANCIENT PERIOD

Summary

The paper presents data about Nevesinje in the ancient times from sources and contemporary historiography. Numerous archeological findings and not substantial number of epigraph statues confirm that Nevesinje with its surrounding areas was even inhabited during the Roman rule. The ancient remains were discovered mostly at the outskirts of Nevesinje and Nevesinje field in Kifino Selo, the south of Kifino Selo (at both sides of the river Zalomka), in the eastern part of the village called Bratač and in Stupa near Sopot. The paper also presents data and field remarks about the correspondance remains and epigraph statues in this area.

ЈУГОСЛОВЕНСКА И СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ПЕРИОДУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Рад представља покушај приказа стања у бившој југословенској и посебно српској најновијој историографији када је реч о теми Косова и Метохије у Другом светском рату. Приказан је, према ауторовом избору, део библиографије, који има значај за досадашња сазнања о овој теми, али и наставак истраживања. Пажња је усмерена ка страдању српског цивилног становништва. Злочини дела албанске заједнице над Србима обележили су историјска збивања на Косову и Метохији од 1941. до 1945. године, али и током читавог прошлог столећа, нарочито 1998. и 1999. године, као и на почетку 21. века.

Кључне речи: историографија, Југославија, Косово и Метохија, Други светски рат, окупација, Срби, Албанци

У сложеној историјској, националној и верској средини Косова и Метохије, забележене су бројне турбулентне прилике и догађаји, посебно у време светских ратова и других ванредних ситуација (оружане побуне, масовне демонстрације, напади на припаднике власти и цивиле, отмице становништва, оружани сукоби различитог обима, интезитета и временског трајања, тероризам). И тзв. мирна времена обиловала су терором и насиљем, које су Срби трпели од дела албанског живља.

На Косову и Метохији, у периоду Другог светског рата положај српског становништва био је најтежи у италијанској окупационој зони, иако је било појединачних случајева заштите Срба од стране италијанског окупатора. Стање је било тешко и у немачкој окупационој зони. Најповољније стање било је на територији коју је контролисала бугарска војска, због нетрпељивости између бугарског окупатора и албанског становништва (Антонијевић, 2009, стр. 27).

¹ nantont11@gmail.com

Библиографија југословенске и српске историографије садржи значајан број радова различитог обима, садржаја и квалитета у којима се говори о историјским збивањима у току Другог светског рата на подручју Косова и Метохије.

Ова истраживачка тема је обрађена у литератури преко различитих тема. Писано је о настанку идеје о Великој Албанији и њеном остваривању, о окупаторима и албанским квислинзима и њиховим злочинима извршеним над Србима на Косову и Метохији, о Србији под немачком окупацијом, о 21. СС брдској дивизији „Скендербег“, коју су сачињавали Албанци и муслимани југословенски држављани, о италијанском окупационом систему и њиховим војним формацијама у Југославији, о страдању Српске Православне Цркве у окупираној Краљевини Југославији, о ратној штети коју су немачки, италијански и бугарски окупатори нанели југословенској држави, о избеглицама и пресељеницима на територији окупиране Југославије, о логорима и затворима на Косову и Метохији, о деловању партизана – НОВЈ и четника – ЈВуО на овом и суседним подручјима.

О Косову и Метохији у периоду Другог светског рата писано је и у сећањима учесника ратних збивања, у монографијама појединих општина и другој литератури. У публикованим збиркама архивске грађе објављене су стотине историјских извора који се својим садржајем и датумом настанка односе и на Косово и Метохију од 1941. до 1945. године.

Тема злочина на Косову и Метохији током окупације сила Осовине за време Другог светског рата није довољно историографски обрађена у научним радовима.

О теми настанка идеје о Великој Албанији и њеном остваривању у периоду Другог светског рата, у југословенској историографији највећи значај има студија Ђорђа Борозана о Великој Албанији, која нам пружа најважнија тумачења и објашњења идеологије албанског национализма, као и политичког и националног програма који је стуб идеологије „албанства“, који је био основа за деловање албанске политичке и националне елите у 20. веку. Ову тему Борозан је претходно одбранио као докторску дисертацију на Филозофском факултету у Београду (1995).

У СФР Југославији, на територији САП Косово, објављиван је, у издању Института за историју Косова из Приштине, научни часопис Косово (региструјемо период од 1972. до 1986. године и 15 бројева) на чијим страницама је објављено више десетина чланака југословенских, нарочито српских и албанских историчара, а често и са темом Косова и Метохије у периоду Другог светског рата. Текстови су објављивани на

српском и албанском језику, у зависности од националне припадности историчара. Квалитет чланака био је солидан, имајући у виду „de facto“ постојање две паралелне историје, српске и албанске, које је својим идеолошким утицајем настојала да уједначи социјалистичка идеологија преко партијских кадрова (пре свега из редова историчара и стручњака из других научних дисциплина) у Савезу комуниста, који су имали кључну улогу у одређивању и бирању тема и у уређивању часописа. У социјалистичкој Југославији на Косову и Метохији најважнију улогу имала је партијска бирократија албанске националности, а најутицајнија личност био је историчар Али Хадри. У часопису су радове објављивали угледни цивилни и војни историчари и истраживачи: Живко Аврамовски, Слободан Д. Милошевић, Милутин Фолић, Бранислав Божовић, Секула Јоксимовић, Антун Милетић, Гојко Миљанић, Развигор Јакшић, Новица Вељановски, Иван Антоновски, Младен Цолић, Милан Обрадовић и други (Institut za istoriju Kosova, 1972–1986).

Текстови наведених аутора и поред неких општих идеолошких оптерећења времена у коме су настали и ставова редакције (редакција), у коме су снажан утицај имали албански историчари, написани су према правилима научне историографије и уз коришћења обиља историјских извора првог реда, домаћег и страног порекла. Мишљења смо да су, и поред великог протока времена и снажног уплива комунистичке идеологије, издржали тест времена и да су значајни прилози и за нова мултидисциплинарна истраживања, која захтевају проналажење нових тема, али и другачији приступ старим темама и до тада утврђеним чињеницама и досегнутим закључцима. Наравно, све наведено, подразумева и критичко коришћење чланака у овом часопису, уз нарочиту пажњу на често селективни избор архивске грађе, тумачења историјских извора у ранијем времену, другачије ауторске приступе и данас актуелним и значајним темама и, коначно, притисак партијских форума и функционера, којих је било и међу историчарима, који су контролисали да се не публикују закључци, који су могли да угрожавају утврђене чињенице и ставове владајуће партије о Другом светском рату на простору Југославије, а посебно на територијама где је већином живела албанска национална мањина. Нарочито није смело да се доведе у питање став о братству и јединству југословенских народа и народности и утврђене „чињенице“ о једнаком доприносу свих народа и народности антифашистичкој борби и ослобођењу земље.

У објављеној архивској грађи велики број података о људским губицима на Косову и Метохији налази се у збирци зборника докумената под заједничким насловом: *Зборник докумената и података о*

народноослободилачком рату народа Југославије. Едиција докумената је објављивана од 1949. до 1986. године. Састоји се од 174 књиге и подељена је у 15 томова. Зборници су штампани на српскохрватском језику, и ћирилицом и латиницом, без утврђеног распореда према писму. Издавач је био Војноисторијски институт из Београда (Војноисторијски институт, 1949–1986). Код ове едиције, имамо сличне проблеме о којима смо писали приликом осврта на часопис *Косово*.

Осетан је снажан притисак комунистичке идеологије, зацементирани ставови о Другом светском рату, посебно о оружаном отпору окупаторима и њиховим помагачима. Деликатна тема извршених злочина над југословенским држављанима, њихов обим, утврђивање броја страдалих, утврђивање извршилаца злочина била је табу тема, из разлога негирања да је велики број жртава у Југославији био последица компликованих и сложених односа међу југословенским народима (неповерење, сукоби, мржња) које је окупација само донела у први план. Није било могуће истицати велико учешће великог дела неких народа и националних мањина на страни окупатора, као и масовни злочини који су извршени над комшијама и суседима друге нације и вероисповести. Посебно је табу тема била огромна подршка Хрвата и муслимана Независној држави Хрватској, као и масовна сарадња албанске популације са окупаторима током читавог рата. Такође, овде имамо проблем селективног коришћења извора, као и њихово фрагментарно објављивање, које не би пореметило чврсте партијске догме. Ипак, хиљаде и хиљаде извора, нарочито страних (немачких и италијанских), и данас ову едицију стављају као неопходну, приликом нових истраживања. Наравно, неопходно је критичко коришћење и промишљање, прецизна и опрезна анализа докумената одабраних за публикување, пажљиво ишчитавање редакцијских коментара, који често имају за циљ да читаоца и истраживача усмере ка унапред донетим тезама и закључцима. Данашњи истраживачи не смеју да понављају грешке својих претходника, јер сматрамо да поред аутоцензуре и сопственог непрофесионализма и грешака, које су могуће и неизбежне, данас су, ипак, досегнуте слободе изражавања и научног рада, без притисака идеологије, барем у оном институционалном погледу, који је постојао кроз бројну партијску номенклатуру у социјалистичкој Југославији, редакције под утицајем партијских кадрова, партијске органе и организације, на различитим нивоима власти и друштва.

Након разбијања и престанка постојања СФР Југославије, као значајну наводимо збирку докумената у издању Архива Југославије из Београда, у којима су у четири обимна тома објављивана архивска

документа из фонда Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата (*Dokumenti iz Istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata, I–IV, Beograd 1996, 1998, 2000*).

Ова едиција је, у великој мери, избегла грешке едиције Војноисторијског института, а нарочит значај има у публикувању грађе Државне комисије за утврђивање злочина, која је више деценија била недоступна истраживачима. Данас, када смо у прилици да користимо ове фондове, као и ову едицију, можемо рећи да више нису табу тема злочини домаћих квислинга. Ипак, постоје још увек, нарочито у Србији и Црној Гори, јаки утицаји некадашње комунистичке идеологије, па се и даље у истој равни посматрају усташе и четници, али у све мањој мери. Професионализам нових генерација историчара и истраживача савлађује ове старе препреке.

О окупаторима и квислинзима и њиховим злочинима над српским и јеврејским становништвом на Косову и Метохији важну монографију представља издање Института за савремену историју Србије, Републичког одбора СУБНОР-а и Војноиздавачког и новинског центра из Београда, чији су аутори Бранислав Божовић и Милорад Вавић. У овој монографији представљени су масовни и појединачни злочини албанских квислинга, као и део појединачних убистава и ликвидација Срба у Другом светском рату на Косову и Метохији (Божовић, Вавић, 1991). Ова књига представља добар пример како су баштеници некадашње идеологије успели да савладају идеолошке препреке и утицаје у свом раду и да на адекватан начин прикажу бројне ратне злочине које су припадници албанске заједнице извршили на Косову и Метохији над Србима. Утицај комунистичке идеологије присутан је у много мањој мери и само у неким сегментима истраживања и писања, као што су однос према антифашистичким покретима унутар српског националног корпуса. Такође, табу тема је и даље грађански рат међу Србима, злочини победника над побеђенима, убиства и отимање имовине без судских процеса и одлука. Неселективна победничка осветничка „правда“ често је било слепа, нажалост у огромној мери је то на својој кожи осетио српски народ.

О теми окупације нацистичке Немачке на територији Србије велики значај имају студије Венцеслава Глишића (Глишић, 1970) о злочинима немачког окупатора у Србији 1941–1944. и Милана Ристовића (Ристовић, 1991) о утицајима немачког новог поретка на збивања у југоисточној Европи од 1939. до 1945. године, које дају ширу слику о активностима најзначајнијег фактора међу окупационим земљама које

су деловале на тлу Југославије – о идеологији, терору и злочинима Трећег рајха.

Ове синтезе, свака на свој начин, употпуњавају укупну слику Другог светског рата на југословенским просторима и многе догађаје смештају у адекватан историјски контекст. Обе студије засноване су у огромној мери на страним, посебно немачким изворима, што им даје велики значај. Важно је напоменути и да је Глишићева студија публикована на основу докторске дисертације која је одбрањена у Немачкој.

О формирању, деловању и учешћу у злочинима на Косову и Метохији и другим деловима Југославије 21. СС дивизије „Скендербег“ објављена је књига Павла Целетовића Иванова, која осветљава једну од болних тема рата на тлу окупиране Југославије, а то је учешће припадника националних мањина – југословенских држављана у СС војним формацијама, а у овом конкретном случају о дивизији „Скендербег“ и Албанцима припадницима СС дивизије (Dželetović, 1987).

Ова књига, и поред појединачних грешака и непрецизности, има, ако посматрамо у ширем контексту, ипак важну улогу, као једина монографија – синтеза на српском језику о овој СС дивизији, која је имала и поред неиспуњених нацистичких очекивања због недовољне бројности (Албанци обећали људство за две СС дивизије), као и изузетно лош квалитет бораца, који су се показали као слаби и неспособни борци, који су се једино показали приликом ликвидација недужног цивилног становништва, старца, жена и деце (нарочито у Црној Гори). Такође, ова оружана формација имала је важну улогу у спровођењу Холокауста на Косову (хапшење припадника јеврејске заједнице у Приштини 1944. године).

О италијанском окупационом систему у Југославији значајан је магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду и касније објављен у форми студије Драгана С. Ненезића о југословенским областима под италијанском окупацијом, који историографски прецизно приказује окупациони систем фашистичке Италије на тлу окупиране Краљевине Југославије у периоду од априла 1941. до италијанске капитулације септембра 1943. године. Студија, иако невелика обимом, има изузетну историографску вредност. Ово важно питање аутор је обрадио кроз неколико тематских целина: „Краљевина Југославија у плановима Италије до Априлског рата 1941. године“, „Поход и плен“, „Од окупације ка систему“, „Италијанска војска у Југославији 1941–1943. године“, „Управно и судско устројство“, „Обележја економске

политике и привредних прилика“, „Културне и просветне прилике“ и „Слом италијанског окупационог система“ (Nenezić, 1999).

О страдању Српске Православне Цркве у окупираној Краљевини Југославији, а посебно на Косову и Метохији, највећу вредност има монументална монографија коју су приредили Живорад Стојковић и Атанасије Јевтић, као и књига коју је написао Атанасије Јевтић, данас пензионисани епископ СПЦ, који је користио изузетно вредну грађу Светог Архијерејског Синода Српске православне цркве (Јевтић и Стојковић, 1987; Јевтић, 1990). Нарочит значај ове монографије је у прецизно утврђеној топографији косовско-метохијских простора, у попису насеља уз јасну назнаку која су насеља српска, која албанска, а која мешовита. Такође, књига садржи и детаљно наведену црквену, културну и историјску баштину српског народа и Српске Православне Цркве, која неупитно показује српски карактер ове територије, који је настајао и формиран је кроз векове постојања и трајања, без обзира на огромна искушења, које су доносиле ратови, окупације, оружани сукоби и извршени злочини. Такође, морамо нагласити, да је огроман значај публикавање дела грађе из црквених извора, који су у мањој мери доступни световним истраживачима.

О ратној штети коју су немачки, италијански и бугарски окупатори направили у окупираној Југославији за време Другог светског рата, писао је Никола Живковић у три студије. Живковић је, на детаљан начин, приказао један сегмент последица ратних дејстава на југословенским просторима, а то је утврђивање што тачнијих и прецизнијих података, које је претрпела југословенска држава (привреда, индустрија, пољопривреда, рударство, просвета, култура, људски губици и други облици ратне штете) (Živković, 1975; Živković 1985; Živković 1990).

О избеглицама и пресељеницима на територији окупиране Југославије најзначајнија је монографија Слободана Д. Милошевића у којој је приказан један облик страдања цивилног становништва Југославије у Другом светском рату – избеглиштво, присилно премештање становништва као последица ратних дејстава, што је у рату један од најтежих облика страдања цивила, који су изгубили не само чланове својих породица већ и покретну и непокретну имовину и право на живот у свом завичају или месту за које су се определили за живот, услед професионалних, породичних или других разлога (Milošević, 1981).

Изузетно користан и вредан зборник радова објавила је Српска академија наука и уметности 1991. године под називом *Срби и Албанци у XX веку*. У њему су своје текстове објавили угледни југословенски и српски историчари, правници и демографи са важним темама: Владимир Дедијер („Балкан у политици 20. века“), Душан Т. Батаковић („Српска влада и Есад паша Топтани“), Андреј Митровић („Албанци у политици Аустро-Угарске према Србији 1914–1918“), Миодраг Јовичић („Уставноправни положај припадника албанске националности у Југославији“), Ружа Петровић („Демографске особености развоја Косова и етничке прилике“), Бранислав Глигоријевић („Политичке, привредне и социјалне прилике на мешаним подручјима“), Венцеслав Глишић („Албанизација Косова и Метохије 1941–1945“), Бранко Петрановић („Косово у југословенско-албанским односима и пројекат балканске федерације“) и Марина Благојевић („Српске сеобе са Косова од краја 60-тих година: друштвени чиниоци“) (САНУ, 1991). Ова књига представља важан резултат нових почетака у југословенској и српској историографији и науци, а нарочито активност Српске академије наука и уметности о историји српског народа на Косову и Метохији. Ова тема је деценијама након ослобођења у социјалистичкој Југославији била спутавана, па је, чак и у академским круговима, било тешко пробити идеолошке препреке, које су биле присутне и унутар самих институција па и САНУ-а.

Велики значај за нашу тему имају и истраживања о односима Срба и Албанаца у 20. веку тројице историчара Владимира Стојанчевића, Ђорђа Борозана и Љубодрага Димића, која су публикована у специфичној форми као нека врста комбинације студије, хрестоматије и збирке докумената која је намењена стручној публици, али и ширем читалачком аудиторијуму (Стојанчевић, Борозан и Димић, 2004; Димић и Борозан, 1998, 1999). Велики значај ових издања је у научном приступу аутора, без идеолошких утицаја и притисака. Публикована је огромна количина до тада некоришћене архивске грађе, која је нарочито била отрежњујућа за период између два светска рата, што је истраживачима омогућило јаснију слику југословенске државе и друштва на Косову и Метохији, о односу албанског и српског становништва, о страним, посебно италијанским утицајима на збивања на тим просторима, о дуго година нестабилним границама Југославије према суседима, нарочито према Албанији, о качачком покрету, о злочинима које су албанске банде, које су често бројале и по неколико хиљада људи, извршиле и у такозваним мирним временима.

Такође је и Институт за савремену историју из Београда, објавио у новије време две значајне монографије о историји Косова и Метохије у 20. веку, од којих једна представља хронологију збивања. Неспорно велики значај за српску историографију о Косову и Метохији поседује и монографија историчара и дипломате Славенка Терзића из Историјског института у Београду (тренутно амбасадор Србије у Москви), која је објављена 2012. године (Павловић и Марковић, 2006; Павловић и други, 2012; Терзић, 2012). Ове монографије имају нарочит значај због што тачнијег и прецизнијег утврђивања хронологије догађаја на Косову и Метохије. Такође су битне због праћења збивања кроз више векова, што нам омогућава сагледавање историјског контекста и препознавање процеса који су трајали више стотина година. Овакве публикације имају значај и за почетна истраживања, која омогућавају проналажење нових питања и проучавање нових тема. Такође, имају значај и због упознавања шире читалачке публике, јер је тема историје српског народа на Косову и Метохији, ипак, недовољна позната, иако у историјској свести српског народа има огроман значај, нарочито у успостављању националног и верског идентитета.

Битно место у српској историографији о Косову и Метохији имају и бројне студије и други научни радови Душана Батаковића, историчара и дипломате, који је истраживачки обрадио историју Косова и Метохије у 18, а нарочито у 19. и 20. веку, али и у садашњем времену (живот Срба у енклавама). Батаковић је био велики познавалац историје тих простора и директан учесник историјских догађаја: међународни преговори у вези са статусом Косова и Метохије. Био је члан државних делегација на преговорима између Срба и Албанаца на Косову и Метохији, чији је посредник била међународна заједница. Душан Батаковић је своје радове о Косову и Метохији објављивао поред српског и на енглеском, француском, руском и румунском језику, што нажалост није честа појава у српској историографији, тако да бројне значајне студије и други радови мањег обима нису познати у европској и светској историографији. У неким од студија Батаковић је коаутор више поглавља (Батаковић 1988; Батаковић 1989; Батаковић 1991; Batakovic, 1992; Batakovic, 1993; Батаковић, 1998, Batakovic, 2012).

Од студија, монографија и хроника издвајамо и следеће наслове и издања, чији аутори нису само историчари, већ и стручњаци из других области: Смиља Аврамов, Душан Пророковић, Милан Ивановић, Коста Николић, Срђан Цветковић, Радош Љушић, Бошко И. Бојовић и други (Аврамов, 1992, Аврамов, 1998; Пророковић, 2011; Ивановић,

2013; Павловић и други, 2014; Николић и Цветковић, 2014, Љушић, 2015; Бојовић, 2015).

Од хроника једног насељеног места или дела територије Косова и Метохије издвојили бисмо други део књиге Радоша Љушића: „Време суровости – хроника подгорског села Исток“. Аутор је у овој хроници покушао да одговори на бројна питања о Косову и Метохији, избегавајући да препозна и уочи бројне грешке у српском деловању и поступцима. У више поглавља аутор анализира менталитет и карактер метохијског човека, све области друштвеног живота на Метохији (становништво, колонизација, пољопривреда, администрација, жандармерија, школа, вера). У поглављима: „Под окупацијом“, „Злочини су многи и сурови“ и „Избеглице у својој држави“, аутор нам казује факта о страдању српског становништва на Метохији и у Истоку, које је почело још са Априлским ратом 1941. године, затим пише о односима Срба и Албанаца, као и о улози италијанског и немачког окупатора, посвећује пажњу ставовима Комунистичке партије Југославије који су, како је аутор уочио, били на штету националних интереса Срба, али и њиховог опстанка на овој територији. Аутор на основу историјских извора прворазредног значаја, описује мучења, убијања и протеривања Срба са Метохије. У завршним поглављима Љушић анализира и дешавања крајем и после Другог светског рата. Аутор је историчар и хроничар, који користи архивску грађу, штампу и лична сазнања, што ову хронику чини специфичном и вредном за читање, анализу и коришћење (Љушић, 2015, стр. 253–310).

Такође, напомињемо и значај коауторске студије Косте Николића и Срђана Цветковића под називом: Срби и Албанци у 20. веку, 1912–1990., у издању Института за савремену историју из Београда. Аутори су студију засновали на истраживањима у више домаћих архива (Архив Југославије, Архив Србије, КПД Забела, КПД Сремска Митровица, Војни архив), објављеним изворима и мемоарима, великом броју монографија и чланака. Студија се састоји из четири главна тематска поглавља и епилога. Називи главних поглавља су: „У саставу Србије“, „Албански национални покрет у Титовој Југославији“, „Слободан Милошевић и косовско питање“, „Органи безбедности и албански национални покрет“. Завршни део студије носи наслов „Срби и Албанци – епилог“. Иако су аутори насловом студије указали да се баве читавим 20. веком, највећи део студије представља преглед збивања на Косову и Метохији у периоду после Другог светског рата до 1990. године. Аутори су настојали да направе искорак из једностраног посматрања и проучавања

компликованих односа Срба и Албанаца на Косову и Метохији (Николић и Цветковић, 2014).

Од историчара млађе генерације који пишу о историји Косова и Метохије у Другом светском рату издвојили бисмо: Милоша Дамјановића (2016) чије је главна тема страдање косовских Јевреја, Бојана Ђокића (2015) коме је главна тема положај српског становништва на Косову и Метохији у последње две деценије 20. века, потом и теме из Другог светског рата: злочини балиста, страдање цивила рођених на Косову и Метохији у усташком концентрационом логору Јасеновац, Душана Бојковића (2016а, 2016б) коме је главни предмет истраживања Комунистичка партија Југославије на Косову и Метохији 1935–1941, затим сузбијање оружане побуне балиста у зиму 1944/1945. на Косову и Метохији и Милутина Живковића (2011; 2012а; 2012б; 2012в; 2014; 2016) чија је главна тема Рашка област у Другом светском рату, потом биографија Аћифа ефендије Хаци-Ахметовића званог Бљута, једног од најпознатијих организатора злочина над цивилима српске националности на територијама Рашке области и Косова и Метохије.

Наведени истраживачи су представници најмлађе генерације српске историографије и њихова истраживања и публиковани радови имају огроман значај у даљем утирању пута ка што квалитетнијем раду неоптерећеном утицајем идеологије, који је у огромној мери притискао раније генерације истраживача и историчара.

Филозофски факултет у Приштини, са седиштем у Косовској Митровици организовао је више међународних научних скупова и публиковао више међународних тематских зборника радова, међу којима издвајамо зборнике радова објављене у најновије време: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, Косово и Метохија 1912–2012, Век српске Голготе: (1915–2015) и Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније, у којима је објављено више квалитетних текстова о Косову и Метохији за период прошлог века, а једним делом и о периоду Другог светског рата. Такође, редовно се публикује и научни часопис Зборник радова Филозофског факултета у Приштини (Филозофски факултет, 2010; Филозофски факултет 2012, Филозофски факултет, 2016).

Зборник радова Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније у издању Филозофског факултета у Приштини, са седиштем у Косовској Митровици, садржи неколико радова историчара са више важних тема о Косову и Метохији у периоду Другог светског рата: о прогону српских књижевника са Косова и Метохије

1941. године, о страдањима Срба у Ђаковичком срезу 1941. године, о злочинима извршеним у Старом Колашину у Другом светском рату, о злочинима извршеним над Србима на Косову и Метохији 1943. и 1944. године, о плановима црногорских сепаратиста за Метохију 1941. године, о деловању Југословенске војске у Отаџбини на Косову и Метохији, о квислинзима и колаборационистима у немачкој окупационој зони до капитулације Италије, о ослобођењу Косова и Метохије 1944. године, о сузбијању оружане побуне 1944/1945. године и другим темама које се односе на Косово и Метохију на крају Другог светског рата и првим годинама након његовог завршетка (Виријевић и Елезовић, 2016).

У часопису *Баштина*, у издању Института за српски језик и културу из Приштине, са седиштем у Лепосавићу, објављено је више историографских чланака и радова из других друштвено–хуманистичких наука, зборника радова и научних монографија које се односе на историју Косова и Метохије у 20. веку, па тако и на период Другог светског рата. (Институт за српски језик и културу, 1991–2016).

Научни допринос српске научне елите на Косову и Метохији, као и међународни научни скупови, које српске научне и образовне институције организују на овим просторима, као и међународни тематски зборници који су резултат тих великих научних окупљања, имају огроман значај за истраживање ове теме. Посебна вредност рада српских научника на Косову и Метохији је та што је одликује мултидисциплинарност, одсуство идеолошких утицаја, а квалитет њихових резултата рада је огроман, а нарочит значај има ако посматрамо отежане услове рада у којима српске институције науке, културе и образовања и њихови истраживачи делују на Косову и Метохији.

Новија збирка докумената посвећена страдању Срба у 20. веку, а самим тим и за период од 1941. до 1945. године, објављена је 2008. године под насловом *Шинтарски геноцид над у Србима 20. веку*. Главни приређивач ове збирке докумената је Славица Радомировић, а издавач Епархија рашко–призренска и косовско–метохијска Српске Православне Цркве. Обимна збирка докумената публикована је у два издања, а друго издање је штампано двојезично, на српском и енглеском језику, што се изузетно ретко дешава када је у питању српска историографија, и то не само када је анализирана тема у питању. Друго издање је публиковано у издању приватне издавачке куће из Београда. Уредник је Мирјана Литричин, а поред ње као приређивачи су наведени Артемије Радосављевић и Косара Гавриловић, која је одабрана архивска документа превела на енглески језик. Одлука да се друго издање штампа двојезично, на српском и енглеском језику, донета је и из разлога

што је прво издање остало највећим делом неподељено у манастиру Грачаница, и самим тим чином, непознато струци и широј јавности. Са овим чињеницама јавност је упознала Косара Гавриловић у поговору написаном као додатак другом издању ове вредне збирке архивске грађе црквене провенијенције (Радомировић, 2008, Радосављевић и Гавриловић, 2011).

Приказ другог издања објавио је Добрица Гајић у Новој српској политичкој мисли, у коме је, поред прегршт похвалних речи о великом броју одабраних значајних докумената, навео као мањкавост ове збирке архивске грађе и недостатак неких битних докумената о страдању Срба на Косову и Метохији у 20. веку. Гајић је као пример навео подметнути пожар у Пећкој Патријаршији од 16. марта 1981. године и догађаје у вези са том паљевином (Гајић, 2012).

Овај текст није имао претензије да наведе све публиковане наслове историографске литературе и објављиване архивске грађе, које се на директан или индиректан начин односе на тему историје Косова и Метохије у Другом светском рату, већ представља један солидан библиографски избор и преглед публиковане историографске литературе у форми објављених извора, студија, монографија, хроника, тематских зборника радова, тематских бројева научних часописа, научних часописа и научних чланака.

Изабрани и споменути наслови (по избору аутора текста) су различитог обима и квалитета, али представљају битне наслове, које је потребно консултовати, критички анализирати по правилима научне методологије, указати на грешке, искористити тачне податке, а посебно је важно указати на чињеницу да су сви споменути историчари и други научници, отворили нова питања и теме мањег или већег обима и значаја за историју Косова и Метохије у Другом светском рату. Сви ти наслови, на специфичан начин, кроз лични ауторски печат, отворили су нове идеје и тематске рукавце будућим истраживачима овог важног сегмента историје српског народа, која по нашем мишљењу, а посебно за период Другог светског рата, није довољно истражена, а коначно о тој теми није довољно ни писано.

Литература

Објављени извори

- Антонијевић Н. (2009), *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату, Документа*. Друго измењено и допуњено издање, Београд: Музеј жртва геноцида.
- Vojnoistorijski institut (1949–1986), *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*. Београд / *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Beograd: Војноисторијски институт.
- Димић Ј., Борозан Ђ. (1998, 1999). *Југословенска држава и Албанци*. I–II, Београд: Службени лист СРЈ, Архив Југославије, Војноисторијски институт.
- Zečević M., Popović P. J., (1996, 1998, 2000), *Dokumenti iz Istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata (I–IV)*. Beograd: Архив Југославије.
- Радомировић С. (2008). *Шинтарски геноцид над Србима у 20. веку, Документа Архиве Епархије рашко–призренске и косовско–метохијске*. Грачаница–Београд, прво издање: Епархија рашко–призренска и косовско–метохијска, Грачаница.
- Радосављевић А., Гавриловић К. (2011), *Шинтарски геноцид над Србима у 20. веку: документа Епархије рашко–призренске и косовско–метохијске = Albanian Genocide of the Serbs in the Twentieth Century: documents of the Archives of the Diocese of Ras–Prizren and Kosovo–Metohija*. Београд, друго издање: Жагор.

Студије, монографије, хронике

- Аврамов С. (2008). *Геноцид у Југославији 1941–1945, 1991...* Београд: Академија за дипломатију и безбедност, ИГАМ.
- Аврамов С. (1992). *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*. Београд: Музеј примењене уметности

- Batakovic T. D. (2012). *Serbia's Kosovo Drama. A Historical Perspective*. Belgrade: Чигоја штампа, Београд.
- Батаковић Т. Д. (1998). *Косово и Метохија. Историја и идеологија*. Београд–Ваљево: Духовна академија, Београд, Универзитетски образовни православни богослови, Ваљево, Хиландарски фонд, Србиње, Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић“, Београд.
- Batakovic T. D. (1993). *Kosovo. La spirale de la haine*. Lausanne: Lausanne: L'age d'Homme.
- Batakovic T. D. (1992). *The Kosovo Chronicles*. Belgrade: Књижара Плато.
- Батаковић Т. Д., (1991). *Косово и Метохија у српско–арбанашким односима*. Приштина–Горњи Милановац: Јединство, Приштина и Дечје новине, Горњи Милановац.
- Батаковић Т. Д. (1989). *Дечанско питање*. Београд: Просвета.
- Батаковић Т. Д. (1988). *Савременици о Косову и Метохији 1852–1912*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Божовић Б., Вавић М. (1991). *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*. Београд: Институт за савремену историју, Републички одбор СУБНОР-а, Војноиздавачки и новински центар.
- Борозан Ђ. (1995). *Велика Албанија–поријекло, идеје, пракса*. Београд: Војноисторијски институт Војске Југославије.
- Бојовић И. Б. (2015). *Косово и Метохија етничко насиље у служби великих сила*. Београд: Paideia.
- Глишић В. (1970). *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*. Београд: Институт за историју радничког покрета Србије.
- Živković N. (1991). *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd: Институт за савремену историју
- Živković N. (1985). *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*. Beograd: Институт за савремену историју.
- Živković N. (1975). *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji 1941–1944*. Beograd: Институт за савремену историју.
- Ивановић М. (2013), *Метохија, споменици и разарања*. Београд–Нови Сад: Службени гласник и Прометеј.

- Јевтић А. (1990). *Страдање Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990. године*. Приштина: Јединство.
- Јевтић А. и Стојковић Ж. (1987). *Задужбине Косова, споменици и знамења*. Призрен–Београд: Епархија рашко-призренска, Призрен и Богословски факултет, Београд.
- Љушић Р. (2015). Хроника подгорског села Исток, део други, Време суровости. Београд: Фреска.
- Milošević D. S. (1981). *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*. Beograd: Просвета и Институт за савремену историју.
- Nenezic S. D. (1999). *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*. Beograd: Војноисторијски институт Војске Југославије.
- Николић К., Цветковић С. (2014). *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку 1912–1990*. Београд: Институт за савремену историју.
- Павловић М., Бонцић Д., Гаталовић М., Пантелић И., Антонић Г., Миликић Р. (2014). *Косово и Метохија, век важних догађаја*. Бања Лука, Источно Ново Сарајево, Београд, Брчко: Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Ново Сарајево, Институт за савремену историју, Београд и Препород, Брчко.
- Павловић М., Бонцић Д., Гаталовић М., Пантелић И., Антонић Г., Миликић Р. (2012). *Косово и Метохија – век важних догађаја, 1912–2012*. Београд, Нови Сад: Институт за савремену историју, Београд и Центар за истраживање и публикување, Нови Сад.
- Павловић М., Марковић Ј. П. (2006). *Косово и Метохија, прошлост, памћење, стварност*. Београд, Бања Лука, Нови Сад: Институт за савремену историју, Београд, Институт за историју, Бања Лука, Школска књига, Нови Сад, Препород ММ, Нови Сад.
- Пророковић Д. (2011). *Косово: међуетнички и политички односи*. Београд: Geopolitika Press.
- Стојанчевић В., Борозан Ђ., Димић Љ. (2004). *Земља живих*. Београд: Агенција за издавање књига Цар Константин.
- Терзић С. (2012). *Стара Србија: (XIX–XX век): драма једне цивилизације: Рашка, Косово и Метохија, Скопско–тетовска област*.

Београд–Нови Сад: Историјски институт, Београд и Православна реч, Нови Сад.

Dželetović I. P. (1987). *21. SS divizija Skenderbeg*. Beograd: Нова књига.

Тематски зборници радова, тематски бројеви научних часописа, научни часописи

Баштина, 1–41, (1991–2016). Приштина–Лепосавић: Институт за српски језик и културу из Приштине, са седиштем у Лепосавићу.

Век српске Голготе: (1915-2015), I–III, (2016), тематски зборник међународног значаја. Главни уредник: Шуваковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

Kosovo/Kosova, 1–15, (1972–1986). Priština: Instituta za istoriju iz Prištine.

Косово и Метохија у цивилизацијским токовима (2010), међународни тематски зборник, књига 3, историја, историја уметности. Главни уредник: Маликовић Д., уредник: Атлагић М., Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица.

Косово и Метохија 1912–2012 (2012), међународни тематски зборник. Уредници и приређивачи: Јовановић Б. и Шуваковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица.

Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава, књига 2, историја (2016). Лепосавић: Институт за српски језик и културу из Приштине, са седиштем у Лепосавићу.

Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније (2016), тематски зборник. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, катедра за историју, Косовска Митровица.

Срби и Албанци у XX веку (1991), зборник радова са научног скупа (двојезично српско – енглеско издање). Београд: САНУ.

Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији (2014), зборник радова. Лепосавић: Институт за српски језик и културу из Приштине, са седиштем у Лепосавићу.

Расправе, чланци, документа

- Бојковић Д. (2016). Албанско становништво у процесу изградње 'народне власти' на Косову и Метохији 1945. У *1945. Крај или нови почетак?*, тематски зборник радова. Београд: Институт за новију историју Србије и Музеј жртава геноцида.
- Бојковић Д. (2016). Сузбијање оружане побуне балиста на Косову и Метохији током зиме 1944/1945. године, У *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, тематски зборник. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, катедра за историју.
- Дамјановић М. (2016). Холокауст на Космету – студија случаја. У *Топола*, година II, свеска 2. Косовска Митровица, ЈУ Спомен – подручја Доња Градина, Демировац.
- Ђокић Б. (2015). Косово и Метохија и Јасеновац: пострадање птице коса у јасеновом дрвећу. У *Топола*, година I, свеска 1, ЈУ Спомен – подручја Доња Градина, Демировац.
- Ђокић Б. (2017). Балисти као синоним за албанске злочине на Косову и Метохији 1941–1945. године: прилог страдању српског становништва. У *Годишњак за истраживање геноцида*. Београд–Крагујевац, Музеј жртава геноцида, Спомен – музеј „21. октобар“.
- Живковић М. (2016). Нови Пазар под окупацијом и судбина новопазарских Јевреја. У *Баштина*, 41. Лепосавић: Института за српски језик и културу из Приштине, са седиштем у Лепосавићу.
- Живковић М. (2014). Арнаутски и муслимански диверзанти у саставу 9. чете 4. пука дивизије Бранденбург“. У *Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији*, зборник радова. Лепосавић: Института за српски језик и културу из Приштине, са седиштем у Лепосавићу.
- Живковић М. (2012). Етнички сукоби на простору Новог Пазара и Рашке у јесен 1941. У *Војно-историјски гласник*, 2. Београд: Институт за стратегијска истраживања.

- Живковић М. (2012). Аћиф Хациахметовић Бљута: прилози за биографију 1919 – 1941. У *Историја 20. века*, 3. Београд: Институт за савремену историју.
- Живковић М. (2012). Неколико докумената о страдању Срба у Новом Пазару као последици етничких сукоба крајем 1941. године. У *Баштина*, 32. Лепосавић: Института за српски језик и културу из Приштине, са седиштем у Лепосавићу.
- Живковић М. (2011). Дешавања у Санџаку од јулског устанка до краја 1941. године. У *Баштина*, 31. Лепосавић: Института за српски језик и културу из Приштине, са седиштем у Лепосавићу.

Интернет извори

- Гајић Д. (2012). Приказ књиге Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку: документа Епархије рашко–призренске и косовско–метохијске (Albanian Genocide of the Serbs in the Twentieth Century: documents of the Archives of the Diocese of Ras–Prizren and Kosovo–Metohija, *Жагор*, Београд 2011, преводилац Косара Гавриловић). Преузето са: <http://www.nspm.rs/prikazi/albanski-genocid-nad-srbima-u-20.-veku.html>. Датум преузимања: 13. 7. 2017.

Nenad Antonijević

YUGOSLAV AND SERBIAN HISTORIOGRAPHY ON KOSOVO AND METOHIJA IN THE PERIOD OF SECOND WORLD WAR

Summary

Yugoslav and Serbian historiography has more published monographs and articles, which deal with historical events during the Second World War in the territory of Kosovo and Metohija. In this complex historical, national and religious environment, especially during wartime, there were armed conflicts, especially in times of world wars and other emergencies. (armed rebellion, mass demonstrations, attacks on members of the authorities and civilian population, abductions of soldiers, police officers and civilians, especially children, women and old people). The research topic was covered in studies and works of small size on the following topics: the emergence of the idea of Greater Albania and the attempts to achieve it, the occupiers and Albanian quisens and their crimes against Serbs in Kosovo and Metohija (Nazi Germany in Serbia, the 21st SS Mountain Division Skenderbeg, comprised of Albanians and Muslims, the Italian occupation system and military formations in Yugoslavia), the suffering of the Serbian Orthodox Church in Yugoslavia, the war damage caused by the German, Italian and Bulgarian occupiers to the South the Slavs, refugees and immigrants in the territory of occupied Yugoslavia, in the literature on camps and prisons, the operation of the Partisans – NOVJ and Chetnik – JvuO in this and adjacent areas, memories of war participants, collections of archival documents (diplomatic, political, court materials), in the monographs of certain municipalities and other literature.

ДА ЛИ СЕ ИСТОРИЈА БОРБЕ ЗА АУТОНОМИЈУ СРПСКОГ НАРОДА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПОНАВЉА?

У првом дијелу рада, у кратким цртама, приказују се основни елементи борбе српског народа за црквено-школску аутономију у окупираним покрајинама Босни и Херцеговини од почетка аустроугарске окупације до 1905. године, док је други дио посвећен разликама у мишљењу старије и млађе генерације српске елите и интелигенције у окупираним покрајинама о резултатима борбе, непосредно након проглашења „Уредбе о уређењу самоуправних црквено-просвјетних прилика“ 1905. године. На крају, у трећем дијелу, аутор поставља питање: *Да ли се историја борбе за аутономију српског народа у Босни и Херцеговини понавља?* и покушава пронаћи одговор, кроз примјере из садашњости, који се подударају са дешавањима из прошлости.

Кључне ријечи: Аустроугарска монархија, Босна и Херцеговина, Срби, црквено-школска аутономија, Уредба, прошлост, понављање.

Како се српском народу у Босни и Херцеговини:

„[...] историја борбе за слободу и државу понавља [...] планови међународних представника, мапе поделе Босне и Херцеговине скоро у целини се репризирају протеклих сто и више година трајања борбе за аутономну слободу. Само замена личности, имена места одлучивања, бројни састанци, конференције, конгреси и разговори показују да су борба Срба Босне и Херцеговине за аутономију у завршном раздобљу турске власти и борба Срба за Републику Српску стално била објекат великих сила и моћних држава“ (Микић, 2012, стр. 521–522).

Ове реченице професора Ђорђа Микића најбоље показују како се историја српског народа у Босни и Херцеговини понавља. На трагу ових реченица професора Микића, ми ћемо у тексту приказати једну епизоду из борбе српског народа за аутономију у покрајинама Босни и Херцеговини под окупацијом Аустроугарске монархије, прије нешто

¹ brbosko@gmail.com

више од стотину година. Говорићемо о подјели ставова и мишљења српске интелигенције о добијеној Уредби о уређењу самоуправних црквено-просвјетних прилика.

Француз Андре Бар [Bar] је почетком XX вијека записао како српско-православне школе у Босни и Херцеговини: „[...] представљају право огњиште патриотизма, на коме се свакога дана оживљава национални дух, помоћу примера из црквене народне историје, који су од предака остали“ (1906, стр. 61). Заоставштина турског времена, самосталне црквено-школске општине, за Србе су представљале једину установу, која је имала задатак да под аустроугарском окупацијом сачува национални дух српског народа.² Професор Чуковић је, у тексту „Наша просвјетна политика“, 1910. године дао објашњење зашто је српски народ остао хладан према комуналним (државним) школама и зашто се није одрицао својих конфесионалних школа:

„Његов просвјетни идеал остала је и надаље српска школа и то из разлога неповјерења нашега народа према свему новом, нарочито према новом, које долази од земаљске управе [...] То је васпитање народа у националном, политичком и културном погледу. Сваком школом управља један одбор људи из народа. Тих 10–15 људи имају званичну дужност, да се брину за национално васпитање дјеце, да воде рачуна о општинском имању, да се брину и за остале народне установе и потребе, у кратко они су неки народни одбор у оном крају. То васпитава и одрасле, да се интересују за јавне ствари и остале народне послове. И тако школа васпитава не само национално, него и политички“ (Malbaša, 1940, стр. 49–50).

Аустроугарска монархија извршила је окупацију покрајина Босне и Херцеговине на основу члана 25. Берлинског уговора из 1878. године и Конвенције са Турском од 29. априла 1879. године. Према одредбама Конвенције из 1879. године име турског султана и турска застава представљали су симбол турске власти над овим покрајинама. Међутим, комплетна законодавна, судска и извршна власт била је у рукама Монархије. Иза ове политичке рачунице стајала је правна нејасноћа која је утицала на положај покрајина и народа који су у њој живјели, првенствено српског. Према учењу српске правне школе, аустроугарска окупација имала је само међународно правно, али не и

² Основа српских црквено-школских општина у Османском царству постављена је још средином XVII вијека: „Установу сабора и бирање клисара видимо као готов факат године 1658. године 1656. изгорела је црква и када је од власти стигла дозвола за грађење нове цркве, састао се сабор и изабрао одбор за грађење. При крају године састао се код цркве опет сабор и изабрао саграђеној цркви клисаре“ (Скарић, 1928, стр. 99; Скарић, 1985, стр. 110–111).

државно обиљежје, тј. сматрала је то међународним и отвореним, а не унутрашњим и затвореним питањем. На основу овог става кретао се и политички покрет српског народа у окупираним покрајинама, који је за циљ имао развијање националног препорода: „[...] српског народа који је по међународном праву био чинилац у одлучивању судбине његове земље“ (Екмечић, 1994, стр. 555).

Аутономни покрет Срба у окупираним покрајинама Босни и Херцеговини избио је у моменту када се мислило да је апсолутизам недодирљив и непробојан. Појава аутономне борбе, прво Срба, а нешто касније и муслимана у окупираним покрајинама, изненадио је све, од власти Монархије до центара великих европских сила. Избијање једног оваквог покрета у држави каква је била Монархија, држави која је била на врхунцу своје политичке моћи, изненадио је цијелу Европу. Српски покрет открио је све што је Монархија крила иза плашта названог цивилизацијска мисија у покрајинама Босни и Херцеговини. Тадашњој Европи предочене су конкретне оптужбе против окупационе управе, приказано је нагомилано народно незадовољство окупационим властима, репресије које су спровођене у свим сегментима друштва, одузимање права стечених тешким мукама у Османском царству након вијекова борбе за опстанак и очување народности и вјере.³ Од Херцеговачког устанка 1882. године против аустругарског закона о мобилизацији до 1896. године и званичног почетка аутономне борбе Срба за вјерску и просвјетну аутономију, политички и културни живот у већем дијелу окупираних покрајина скоро да је био сасвим стао (Кесмановић, 1965, стр. 369). Одмах по уласку у покрајине Босну и Херцеговину, приликом избора и замјене чиновника у окупационој управи, аустругарске власти се нису придржавале члана I из Конвенције са Османским царством из априла 1879. године, који је гласио: „У случају замјењивања чиновника избор аустро-угарске владе ће падати у првом реду на урођенике ових покрајина.“

Српске црквене аутономне општине су за вријеме османске управе вршиле разне вјерске и просвјетне функције, заступале су народ пред властима и браниле га од самовоље турских ага и бегова. Примивши народно обиљежје под већим утицајем лаичког елемента, општине су, као једина легитимно призната организација поробљеног српског народа у то вријеме, чувале аутономију, у неким тренуцима је

³ Још 1859. године Александар Гиљфердинг је примијетио колики значај за српски народ у покрајинама Босни и Херцеговини има недјељивост народности и вјероисповијести: „За православног Србина они чине недјељиву цјелину: одступити од своје вјере значило би за њега одступити од свог народног бића“ (Гиљфердинг, 1972, стр. 120; Hadžijahić, 1970, стр. 56).

и проширивале, респектовану од стране турских власти, некада мање а некада више, зависно од политичког момента (Бранковић, Милошевић, 2016, стр. 15).

Покрет Срба за вјерску и просвјетну аутономију пратила је и подржавала цјелокупна словенска штампа. Изузетак су били листови субвенционисани од стране аустроугарске владе и поједини листови у Србији и Црној Гори наклоњени Монархији и њеној политици. Листови који су се истицали у подршци покрету у окружењу, били су *Застава* и *Браник* из Новог Сада, *Србобран* из Загреба, *Српски глас* из Задра, *Дубровник* из Дубровника, *Дневник*, *Српска застава* и *Хришћански вијесник* из Београда, *Глас Црногораца* са Цетиња, док се од домаћих истицао *Српски вијесник* из Мостара (Маџар, 1982, стр. 12). Од европских листова највише пажње покрету придавао је чешки лист *Narodni listy*, који је захваљујући чешком књижевнику и новинару Јозефу Холечеку писао у корист аутономног покрета (Бранковић, Милошевић, 2016, стр. 17).

Атмосфера која се створила у окупираним покрајинама, након покретања аутономне борбе Срба, тежак положај народа и првака који су се налазили на челу покрета, у многоме је олакшана изласком овог проблема ван граница покрајина. Све то довело је до врло интересантног писма које су вође покрета упутиле руском цару, које је поред неминовног претјеривања у излагању проблема и застрањивања у неким сегментима, дало исцрпну и заокружену слику положаја српског православног народа у окупираним покрајинама:

„Још само неколико мјесеци па ће да се наврши четврт столећа од онога чемернога дана када је Аустро-Угарска на основу 25 члана злосретнога берлинскога уговора окупирала Босну и Херцеговину и у њима завела своју окупациону управу. Скоро ће четврт столећа како та нова модерна усређитељка тлачи, тиранише и расељава сиромашни српски народ, како земљу и њено богатство црпи и експлоатише у корист своју и својих држављана, да народ под тешким игом и несносним зулумима њеним пишти и тужи горе и теже него икада, него и онда и када, ушљед распаљене вјерске несношљивости, коју посија азијатски непријатељ, вођаше најжешће међусобне братоубилачке ратове и на смрт и живот брањаше вјеру, име и права своја на ову крвљу очувану грудву земље своје и животни опстанак свој [...]“ (Кесмановић, 1965, стр. 370; 371).

Писмо се завршило молбом руском цару:

„[...] Стање је дакле нашега народа у сваком погледу, а нарочито у погледу његова економског, вјерског и националног кретања тих највећих дијелова за живот и опстанак његов – жалосно, да жалосније не може [...] Кад ово износимо, нас обузима највиши страх, да ће ако се овоме свему на пут не стане још док је времена, бити овим поступком и радом Аустро-Угарске потписана смртна пресуда не само православном српском народу у Босни и Херцеговини него и цијелом Српству [...] да би са падом српства пало и св. православље и остао отворен пут продирању германизма на исток [...] Молимо Ваше Величанство, издајте Вашу данас послвије Бога најмоћнију ријеч – да се овом злу у нашој отачбини на пут стане. Одредите ревизију Берлинског уговора о Б. и Х. ако ништа друго израдите Аутономију, без икаква утицаја Аустро-Угарске, на унутарњу и спољну управу тијех земаља“ (Кесмановић, 1965, стр. 396).

Колико су окупационе власти ишле далеко у тортури над становиштвом и њиховим правима, свједочи и чињеница да је Земаљска влада вршила надзор над српским школама, те је низ закона и законских одредби, од којих је кључна она из 1892. године о потврђивању избора учитеља, прилагођавала покушају да одређује профил школе.⁴ Дуго послвије ове одлуке је забрањивано запошљавање учитеља који су школу завршили у Русији и Србији. Посебну улогу у овој владиној репресалији су имали школски надзорници, који су пазили да „[...] наставна тенденција не буде усмјерена против државе“ (Екмечић, 1994, стр. 570). Истовремено, власти су већину српских учитеља и свештеника сумњичиле да раде као агенти Русије или Србије (Василије, 1970, стр. 48).

Страх окупационих власти од тежње Срба за националном афирмацијом и осамостаљењем путем оснивања националних институција, организовањем манифестација повезаних са националним опредјељењем и уопште од пораста српског национализма, за које се сматрало да долазе из Србије, довело је до изједначавања националног опредјељења са националистичким ставовима и до прогона и једног и

⁴ Аустроугарске власти су очито биле „заборавиле“, да су сличан корак предузеле и османске власти пред устанак 1875. године, када су, након афере трговаца у Градишци и Бањој Луци, промијениле политику према аутономији српских црквено-школских општина и покушале 1874. године да у потпуности укину српске црквено-школске општине, те су једним законом на нивоу пашалука српске школе окарактерисали као комитете (Екмечић, 1960, стр. 33).

другог.⁵ Барон Бенко је, схвативши да је ово погрешан приступ, упозорио Земаљску владу 1895. године на проблем који таква политика према Србима производи:

„Уосталом, познато је Земаљској влади како се крајње осјетљиво држи српски елеменат према неповјерењу у његове циљеве и тежње, затим према сваком сузбијању потврђивања своје националности. Али такође не треба да остане непримјећено да се Срби дохватају сваке прилике да би дали израз њихове лојалности према превишњој династији и да би баш обеснажили оно неповјерење. Неугасива тежња овамошњих источно-православних да се осјећају као Срби и да такав национални дух његују по моме мишљењу ће путем мјера цензуре и сл. усмјерених против њега само га распиривати, а никако одстрањивати. Због тога ја држим кориснијим да се повуче линија код „великосрпства“, а да се према „српском“ дјеловању сваке врсте држи равнодушно, иако не благонаклоно. Ово прикривање нашег неповјерења најприје ће у овом случају постојећу раздраженост излијечити и коначно наше узајамне односе битно побољшати.“⁶

Подршка Србије аутономној борби, била је условљена различитим политичким приликама у самој Србији и консталацији снага између Народне скупштине, Владе и Краља. Тајном Конвенцијом, коју је кнез Милан закључио са Аустроугарском 1881. године, Србија се одрекла националног дјеловања у окупираним покрајинама Босни и Херцеговини, што се читовало чињеницом, да се кнез и његова влада нису много освртали на устанак у Херцеговини против аустроугарских власти 1881/82. године. Награда кнезу Милану за лојалност Монархији, била је подршка двора у Бечу да се прогласи за краља. Овај акт кнеза Милана, иако се чинио симболичним, потврдио је много већи значај и утицај Србије међу српским народом у односу на Црну Гору, што је довело до нетрпељивости између црногорског књаза Николе и краља Милана, јер је књаз Никола акт крунисања, схватио као ударац својој династији и престижу Црне Горе. Двор са Цетиња упутио је честитке Милану поводом крунисања, наглашавајући да је круна примљена из Аустроугарске, што је значило „[...] цијену одрицања од активнијег националног рада“ (Ражнатовић, 1984, стр. 83).

⁵ Аустроугарска власт није разумјела како је изједначавање националног с националистичким и прогон, само јачало национално осјећање и инат код српског народа, истовремено учвршћујући српску опозицију у покрајинама (Kraljačić, 2000, str. 370).

⁶ А ВiН, ZV, Res. 552/1895, Benko Zemaljskoj vladi 22. aprila 1895. godine.

Након повратка краља Милана у Србију 9. јануара 1894. године, напредњачка влада Стојана Новаковића⁷ и претежно радикалски кабинет Ђорђа Симића,⁸ водили су проруски оријентисану политику. Оно што је значајно за Србе у покрајинама Босни и Херцеговини у периоду ових двију посљедњих влада, јесте активност српске емиграције из окупираних покрајина у Србији, која је штампала брошуре у којима је нападан окупациони режим (Juzbašić, 1978, str. 153–154). Међутим, јачи интерес српских политичких кругова и појачана национална пропаганда из Србије у овим окупираним покрајинама креће после 1900. године. Политички курс који је тада кренуо из Србије третирао је ове покрајине као српску земљу, у којој живи српски народ различитих вјерских опредељења. Пропаганда је за циљ имала коначно прикључење покрајина Србији, а падом династије Обреновића и повратком на власт династије Карађорђевић у Србију 1903. године, почиње и активније финансирање српског аутономног покрета. У српској националној пропаганди, до аустроугарске анексије 1908. године, истицан је турски султан као легитимни владар Босне и Херцеговине, док се аустроугарска окупациона власт третира као привремена. Оваква политика улијевала је наду српским политичарима, да би једног дана када босанскохерцеговачко питање поново дође на дневни ред Великих сила, могло бити ријешено у интересу српских националних тежњи. Водећи се овом тезом, правна наука⁹ у Србији је доприносила теорији, да су покрајине Босна и Херцеговина: „[...] како државно, тако и међународно правно за Аустро-Угарску туђи обласни дијелови, који су и после окупације остали турске провинције“ (Juzbašić, 1978, str. 148).

Након деветогодишње аутономне борбе дошло је до договора око текста Уредбе о уређењу самоуправних црквено-просвјетних прилика, 1905. године. Како би Уредба имала законско упориште код аустроугарских власти, морала је бити одобрена од стране аустроугарског владара.¹⁰ Он је то учинио 13. августа у Ишлу (Маџар, 1982, стр. 415). Земаљска влада у Сарајеву за датум промулгације Уредбе у покрајинама Босни и Херцеговини одредила је

⁷ Јун 1895 – децембар 1896.

⁸ Децембар 1896 – октобар 1897.

⁹ Ставови који су формулисани као такви настали су прије покретања српског и муслиманског аутономног покрета у Босни и Херцеговини (Б. М. Б.).

¹⁰ Након санкционисања Уредбе од стране аустроугарског владара, Васиљ Грђић је записао: „Толико само могу рећи, да се задња народна ријеч није чула и да уредба није донесена уз пристанак народа. Због тога штатут није примљен нигдје са весељем“ (Грђић, 1906, стр. 22).

18. август 1905. године. Тај дан су, у сарајевском Конаку, чину проглашења Уредбе присуствовали: митрополит Николај Мандић, опозиционе српске вође Глигорије Јефтановић, Војислав Шола и Владимир Јовановић, Одбор српске црквено-школске општине у Сарајеву на челу са владиним повјереником Петракијом Петровићем и делегација Земаљске владе, на челу са шефом управе Алборијем (Маџар, 1982, стр. 419).

Усвајање Уредбе, 1905. године у Синоду Цариградске патријаршије, изложило је српске народне прваке,¹¹ који су били на челу аутономног покрета и новосадског адвоката Емила Гаврилу, оштрој критици млађе српске интелигенције¹² у окупираним покрајинама, која је била незадовољна постигнутим резултатима.¹³ Крајем јуна 1905. године, група од девет српских интелектуалаца, упутила је протест Глигорију Јефтановићу против донесене Уредбе, сматрајући да би прихватање исте значило „велико народно зло“, које би Српску православну цркву у окупираним покрајинама и школу увело у стање које би било горе од дотадашњег (Буха, 2006, стр. 54–55).

Интелектуалци су Емила Гаврилу оптуживали како је својим радом подијелио Србе у окупираним покрајинама и да је међу њих пренио политичку праксу војвођанских Срба, нарочито њихову црквено-школску политику. Млађи нараштаји су сматрали да борбу треба наставити, проширити је и дати јој ново значење преласком на нова социјална и чисто политичка питања (Ђоровић, 1939, стр. 38). Др Гаврила је одбацио све изнесене оптужбе против њега и народних првака, истичући како старије генерације не желе политичке подјеле Срба у окупираним покрајинама: „[...] али како изгледа баш млађе коло хоће ту подвојеност [...] млађе је

¹¹ Разлика у мишљењу између старије и млађе српске елите по први пут у већем обиму на видјело избија након што су вође аутономног покрета одустале од радикалног начина вођења аутономне борбе и постигле споразум с окупационим властима, крајем 1903. године, са циљем да се коначно дође до рјешења српског питања (Грђић, 1906, стр. 8).

¹² У. Круљ, Д. Васиљевић, Ђ. Чокорило, Ј. Малић, Н. Стојановић, В. Грђић, Т. Дакић, К. Крсмановић и Ш. Грђић.

¹³ Текст Уредбе није наишао на одобравајући пријем код цјелокупног српског народа у окупираним покрајинама, што је довело до поларизације, не само на класној и интелектуалној основи, већ и на територијалној. Нпр. Петар Кочић је комедијом *Јазвац пред судом*, која је настала у току борбе за аутономију, представио примјер тадашњег типичног српског газде. Кочић се није слагао са првацима покрета због заобилажења аграрног питања, сматрајући то животним питањем, што и јест било, за српског сељака: „Сељак је народ, и док је сељак роб не може бити ни народ слободан“ (Masleša, 1956, str.19; Микић, 1995, стр. 301).

ушло у живот поцепано. Једна је група око Грђића, на другој је страни Мајкић, а на трећој Др. Лаза Димитријевић“ (Kraljačić, 1979, str. 180–181). Гаврила је оштро одбацио и приговоре, да настоји да политички живот Срба у окупираним покрајинама уреди по узору на Србе у Војводини (Kraljačić, 1979, str. 180–181).

Након што су се противници Уредбе појавили међу Србима у окупираним покрајинама, Михаило Полит Десанчић¹⁴ се крајем 1905. и почетком 1906. године огласио са својим савјетима у Новосадском листу *Браник*. Он је противницима Уредбе поручио: „Силом ништа“.¹⁵ Колико су Срби у окупираним покрајинама били подијељени у таборе „за“ и „против“ Уредбе, најбоље се види из писма које је београдски трговац Михајло Живковић добио од пријатеља¹⁶ из Сарајева почетком новембра 1905. године, у којем се, између осталог, каже:

„Много се ради и пише и говори и галами око црквено-школске аутономије [...] Сви се слажу с тим, да је доста добивено, само што присталице говоре, да се није могло боље, а противници мисле, да се то и још више могло добити и прије 8 година [...] Главно је то, да се добило доста, добио се добар основ на коме би се могло много што шта урадити. Кад би било паметних, одлучних, поштених и несаломљивих радника. Али баш у томе се осјећа недостатак [...] Шта ће изићи од те Уредбе, тешко је прококовати. Зависи о томе, који ће људи бити изабрани у различита тијела. Чини се, да ће већином бити исти

¹⁴ Михаило Полит Десанчић је 1894. године боравио у Сарајеву и Мостару. У Сарајеву је нарочито био задовољан наклоношћу Срба очувању националног идентитета, иако је примијетио да се у свим институцијама већином говори њемачки језик. У посјети Мостару је неугодно био изненађен сазнањем да је дјеловање у правцу српских интереса, у најмању руку, непожељно. Нарочито је био разочаран чињеницом, да на сједници црквено-школске општине присуствује представник окупационих власти – римокатолик. Његов закључак, по завршетку посјете овим градовима, је био, да се српски народ у окупираним покрајинама налази у лошој политичкој позицији, и, сматрао је, да је егзистенција српског народа у овим покрајинама, у будућности, упитна, уколико окупациона власт потраје још једну или двије деценије. Такође, закључио је, да власт не дозвољава Србима политички и културни развој (Микавица, 2007, стр. 404–406). У својим записима са путовања кроз ове покрајине, записао је: „Свуда, куд сам пролазио кроз Босну и Херцеговину, видео сам на лицу Србинову невеселост, видео сам на лицу неки тужни осећај, као да је нека омара на њему. Могао сам доћи до убеђења, да се Србин на сопственом огњишту као у туђини осећа [...] одношаји у Босни и Херцеговини су неприродни [...] не могу дуго трајати“ (Десанчић, 1896, стр. 197–198).

¹⁵ *Браник*, бр. 200, 4/17. септембар 1905; *Браник*, бр. 245, 29. октобар/11. новембар 1905; *Браник*, бр. 200, 16/29. март 1906.

¹⁶ Потпис аутора писма не може се прочитати (Б. М. Б.).

одбори у Општинама, који су и до сада били, а то значи опет једно врло нерационално газдовање [...]самовоља појединаца, занемаривање народног напретка, животарење школа и школске наставе, саможиво натјеривање појединих породица по селима и по Касабама, и још више по шехерима и ћифтинско расположење богатијех према сиромасима и старијех према омладини ... Силом прилика, пристанком на Уредбу, судјеловањем у сваком управном тијелу обавезни су досадашњи „прваци“ да буду у неку руку опортунисте босанској Влади. Они више не могу бити, због свога положаја, опозиција [...] Било би и немогућно водити ову Автономију и управљати њоме против Владе [...] нека буду уз Владу, уколико могу од ње извући: Користи за српски елеменат, само они немају довољно политичке мудрости, да би могли што искористити.“¹⁷

О разликама у схватању старије и млађе српске елите, у писму из 1908. године, свједочи и управник мостарског округа – барон Пинтер, наводећи како српски трговци за српске идеале дневно имају пола сата времена, док новинари умиру од глади: „[...] али за те идеале живе и даље желе да живе“ (Мастиловић, 2011, стр. 36).

Своје мишљење о *Уредби* дао је и Милан Пећанац,¹⁸ секретар српског посланства у Истанбулу. Пећанац је половином јула 1905. године у завршном извјештају српском посланику у Истанбулу – Ђорђу Симићу, поводом усвајања Уредбе, изразио задовољство добијеним повластицама, наглашавајући како у тренутној ситуацији није могло боље. Такође, у извјештају Пећанац је истакао како оваква одлука Синода Васељенске патријаршије значи успјех за Србе у окупираним покрајинама из разлога јер је: „То први пут да Патријарх и Патријаршија у званичном акту г. Јефтановића и другове као представнике народа признају, а то је битно, ако се зна да их је патријарх прије називао: представници дјела народне опозиције у Босни и Херцеговини.“¹⁹

Доношење Уредбе лист *Србобран* третирао је као рјешење проблема између Цркве и Владе, а не народа и Цркве, јер је спор изазвала Влада својим грубим мијешањем у аутономију Српске православне цркве у окупираним покрајинама. Редакција листа држала је да је Уредба доказ

¹⁷ АС, МиД, *Писмо упућено Михајлу Живковићу*, Сарајево, 5/18. новембар 1905. године.

¹⁸ Милан Пећанац је био задужен за питања битна за покрет Срба за црквено-школску аутономију у окупираним покрајинама, у српском посланству, у Истанбулу. У опис посла му је улазила и комуникација са амбасадом Русије и Аустроугарске у Истанбулу, те комуникација са османским државним властима и Цариградском патријаршијом по овом питању (Б. М. Б.).

¹⁹ АС, МиД, Извјештај секретара српског посланства у Истанбулу Милана Пећанца српском посланику Ђорђу Симићу од 14. јула 1905. године.

лоше политике, која је вођена, а која је била концентрисана на црквеном, а не на политичком пољу, на којем се једино исправно могло ријешити питање положаја српског народа у окупираним покрајинама (Гашић, 1997, стр. 239–240). Лист *Српски Сион* борбу за аутономију дефинисао је као „тумарањем од Понција до Пилата“ и „трошењем грдног новца“. Прокламована Уредба је дефинисана као лоша за Православну цркву, свештенство и народ, јер је била много либералнија у односу на важеће уредбе у Карловачкој митрополији: „Ми се и данас од њега не само не надамо никаквом добру по наш народ и цркву у Босни и Херцеговини, него да ће устав учинити чуда и покор док само ступи у живот и док се онако по српски распале страсти и освета.“²⁰

Најважнија тековина борбе за црквено-школску самоуправу била је одлука да се приступи стварању националних удружења. Такође, српски аутономни покрет има велики историјски значај за српски народ у Босни и Херцеговини, јер је у току трајања борбе за аутономна права 1896–1905. године: „[...] остварено [...] историјско преношење народних циљева са завереника на организован, легалан и савремен покрет буржоазије по градовима“ (Микић, 2012, стр. 533–534). По добијању аутономије и зачетка организованог политичког живота, новоформиране српске грађанске политичке странке, по свим елементима, биле су народне организације. Оно што је уследило, код Срба, био је сукоб на политичком и социјалном пољу старије и млађе генерације. Старије, која је била носилац борбе за аутономију, и млађе, коју су чинили факултетски образовани људи.²¹ Све ово био је зачетак борбе за политичку аутономију у окупираним покрајинама.²² Као претходница народних организација, или њихов темељ, били су српски листови, које су формирали прваци старије или млађе генерације, преко којих су окупљали истомишљенике. Међу формираним листовима истицали су се: *Српска ријеч*, покренут 1905. године у Сарајеву, *Народ*, покренут у Мостару 1907. године и *Отаџбина*, покренут у Бањој Луци 1907. године (Микић, 2012, стр. 534).

²⁰ *Српски Сион*, бр. 15, 31. јулија 1905.

²¹ Сукоб“ између прве генерације српских интелектуалаца и буржоазије трајао је до тзв. „Сарајевске резолуције“, којом је 24. маја 1907. године формирана Српска народна организација. Интелектуалци су сматрали како су прихватањем Уредбе издани национални интереси српског народа у окупираним покрајинама (Микић, 1985, стр. 59).

²² Млада интелигенција је хтјела да се, послје добијања Уредбе и завршетка борбе за црквено-школску самоуправу, пређе на политичку борбу, а буржоазија, тј. прваци за црквено-школску аутономију, је тежила ка борби на привредном пољу (Микић, 1985, стр. 59; Grijak, 2008, стр. 51).

Како бисмо показали да се прошлост понавља, можемо кренути од неколико реченица нобеловца Иве Андрића: „Историја једног народа, у својој суштини, то је понављање једног истог биолошког феномена, стално и неумитно једнолично. То понављање је праћено разним и различним моралним и социјалним променама на површини“

(1976, стр. 40). Дакле, можемо констатовати, да је српски народ у Босни и Херцеговини осуђен на сталну борбу за своја права на ову земљу и овај простор, како у прошлости, тако и данас, али исто тако, вође српског народа, чини нам се, праве стално исте грешке, да ли из непознавања сопствене прошлости или нечег другог, на њима је да одговоре. Зашто? Академик АНУРС-а, проф. др Никола Б. Поповић каже:

„Разбијање СФР Југославије тешко је погодило становништво БиХ и на дневни ред поставило питање државе. Из одговора на то питање настало је политичко размимоилажење становништва и – грађански рат. Уколико се жели сређивање стања у БиХ и изградња хомогеног друштва и државе, једини пут к томе је изучавање објективног стања у његовим битним димензијама. То се не чини, већ се даје маха бучној реторици, произвољностима, пристрасностима. О животним питањима и нација и државе публицитет се даје демократским фразама, егзалтираним изјавама појединих политичара, писаца, уметника, научника; све плод личног утиска, производ емоција, импресија, а не изучавања и уважавања речи науке“ (2011, стр. 10).

Трагом ријечи академика Поповића, долазимо до мишљења проф. др Дарка Танасковића, који каже: „Савременици никада не могу бити у пуној мери свесни историјског значаја времена у коме живе [...] савременост ће најпогрешније тумачити, а и будућност предвиђати, они који поверују да историја почиње од њих“ (2010, стр. 5–6). Како се не би предвиђала погрешна будућност, а историја српског народа у Босни и Херцеговини понављала, потребно је знати да: „Позивање на националну прошлост републике/државе БиХ²³ без научне подлоге води у фалсификовање, што не може да донесе позитивне последице“ (Роровић, 2011, стр. 27), јер: „Непостојање већинске идентификације са садашњом Босном и Херцеговином, у основи има неријешене међунационалне сукобе испољене у грађанском рату“ (Митровић,

²³ Академик Никола Б. Поповић мисли на „присвајање“ Босне и Херцеговине од стране бошњачког народа.

2013, стр. 45). Непостојање заједничког погледа на ближу прошлост²⁴ је симптоматично, што српска политичка и научна елита треба да схвати. Посебно јер постоји потреба, да се очува национални идентитет, јер је данас, као и у прошлости, српски национални идентитет у Босни и Херцеговини изложен, како унутрашњим, тако и спољним утицајима, због чега је потребна промишљеност у поступцима, јер без тога се ризикује, да се упадне у замку затворености или ксенофобије, што сигурно неће донијети позитивне резултате српском народу. Окренемо ли се прошлости, видјећемо да се многа дешавања данашњице поклапају са дешавањима из прошлости, посебно из времена аустроугарске окупације 1878–1918. године. Посебно је актуелно одузимање аутономних права српског народа, добијених Дејтонским мировним споразумом, као некада Берлинским уговором. Актуелизује се питање „босанског језика“,²⁵ што ће, неминовно, у будућности водити ка покушају стварања „босанске нације“. Поново су главни чиниоци или судије међународни, западноевропски, чиновници. И данас, као и у прошлости, времену аустроугарске окупације, на овом простору се преплићу различити интереси, прије свих српски, турски, хрватски, руски, мађарски²⁶ и аустријски. И данас се око Босне и Херцеговине, као и у другој половини XIX и почетком XX вијека, воде дипломатска погађања, у којима значајну улогу имају: Аустрија, Турска, Русија, Србија, Хрватска, а као значајни играчи укључене су и Велика Британија, Њемачка и Сједињене Америчке Државе (Slijerčević, 1981, str. 27; Бранковић, 2015а, стр. 38).

²⁴ Овдје се мисли на распад СФР Југославије и стварање Босне и Херцеговине. Неминовност је, да је Република Српска настала у процесу распада СФР Југославије, који су изазвале њене федералне јединице: Словенија, Хрватска и Босна и Херцеговина, супротно Уставу и међународном праву, а свој субјективитет потврдила Општим оквирним споразумом за мир у Босни и Херцеговини, који је парафиран 21. новембра 1995. године у Дејтону (САД), а потписан 14. децембра 1995. године у Паризу (Француска) (Митровић, 2013, стр. 31).

²⁵ Шеф мисије ОЕБС-а у Босни и Херцеговини, Џонатан Мур је 4. марта 2017. године на свом твитер налогу написао: „Веома ријетко да желим исправити цијењене медије – и наравно као странац не без граматичне грешке – али тај је Босански језик“ (Е. В., 2017).

²⁶ Данас немамо мађарског утицаја, не у некој значајној мјери, као у времену аустроугарске окупације.

Сагледавши све ово, не можемо, а да не споменемо великог Петра Кочића²⁷ и његове, бићемо слободни рећи, вјечне поруке српском народу, записане 1907. године, под насловом „Српски Народе!“, у листу *Отаџбина*, гдје, између осталог, каже:

„[...] на томе несретном комадићу земаљске кугле, на ком се је вјечита борба међу разним народима водила, на том вјековном разбојишту, гдје се вјековима већ ломе бојна копља између Истока и Запада; на том страховитом тлу, које толико народа и племена позоба [...] српски народ јуначки се бори за своју егзистенцију. [...] Па када нашем витешком народу [...] никакво зло, никаква биједи и невоља љута не моглоше ништа нашкодити, – зар би онда смјели ми – њихови унуци – ма у чему да клонемо, ма и пред ким да посрнемо ... клекнемо ... паднемо!“²⁸

Српска елита, научна и политичка, не смије дозволити, или не смије упасти у замку, да се брани, како српски народ није аутохтон народ овог простора и ове земље. Вратимо ли се поново у прошлост, вријеме окупације, видјећемо да је тада велики проблем за Србе био покушај да се муслиманско и римокатоличко становништво прикаже као аутохтоно, а српско православно као досељеници, што ни тада, а ни данас (свједоци смо и такви научних конструкција) није страно појединцима из хрватске или бошњачке научне или политичке елите, али и неким европским и свјетским политичарима или научницима који имају додирне тачке са овим простором. Сјетимо се само изјаве Мустафе Церића, бившег поглавару Исламске заједнице у Босни и Херцеговини, на Међународној конференцији за Мир у Сарајеву, одржаној од 9. до 11. септембра 2012. године: „Зна се ко се коме треба извинити и тек онда могу доћи у Босну и Херцеговину и, ако желе, живјети овдје“ (Бранковић, 2015б, стр. 360). Такође, не смије се дозволити ревизија историје, односно покушаји да се Срби именују као искључиви кривци за све, а свједоци смо да им се покушава импутирати кривица за многа дешавања, како у грађанском рату 1992–1995. године, тако и раније. Један од примјера је Први свјетски рат, гдје се Гаврило Принцип

²⁷ ЗаКочића, као борца за национална и социјална права, Радован Вучковић каже: „Кочић данас није могућ [...] Остаје нам [...] да Кочића призивамо. У његовом делу садржане су вредности које су живе у свим временима, па и у нашем данашњем“ (2009, стр. 22). Истовремено, Светозар Кољевић се пита: „Шта мислите шта би Петар Кочић радио да је сада којим чудом међу нама? [...] Вероватно би и данас тражио ослонац у Србији, али шта ли би данас очекивао од „других наших сродника на Словенском Југу.“ (2009, стр. 25–26).

²⁸ *Отаџбина*, бр. 17, 5. октобар 1907.

покушава представити као терориста, а организација „Млада Босна“ као терористичка организација потпомагана из Београда, уз сакривање чињенице да је међу Младобосанцима, поред Срба, било припадника и других народа, који данас живе у Босни и Херцеговини (Милошевић, 2014, стр. 195–196). Не смије се дозволити негирање жртава српског народа кроз историју или брисање злочина других народа над српским, посебно кроз идентификацију српског народа са неким историјским дешавањима и идејама, против којих се борио и дао бројне жртве, које се броје у стотинама хиљада, што међународни чиновници, захваљујући положају који имају у Босни и Херцеговини, различитим изјавама чине. Најбољи примјер је изјава Валентина Инцка:

„За међународну заједницу постоји само дејтонска БиХ и РС која је добила свој легитимитет 21. новембра 1995. у Дејтону. Ако бисмо почели славити празнике, као што је 9. јануар, онда би се неки могли досетити да се слави, рецимо 10. април, дан када је основана НДХ. Мислим да то никоме не пада напамет и да треба гледати према будућности, а не према прошлости“ (М. F.–S. M., 2017).

Све наведено је сасвим довољно да закључимо како се историја српског народа у Босни и Херцеговини понавља, али то није довољно ако знамо какви су резултати били у прошлости и шта се дешавало српском народу, потребно је да схватимо да грешке из прошлости не смијемо правити у садашњости јер ће нас коштати у будућности. Због тога ћемо, овај текст, који смо почели реченицама бањалучког професора Ђорђа Микића, завршити реченицом београдског професора Милоша Ковића, јер она, можда, нуди најбољи опис данашњег стања у српском националном корпусу: „Постоји, дакле, духовни дисконтинуитет између садашњих српских генерација и њихових предака, између садашњих идеала и српских националних сећања“ (2015).

Необјављени извори

Архив Босне и Херцеговине:

- Земаљска влада у Сарајеву.

Архив Србије у Београду:

- Министарство иностраних дела.

Објављени извори

Гиљфердинг, А. (1972). *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*. Сарајево: Веселин Маслеша.

Десанчић, М. П. (1896). *Путне успомене*. Нови Сад: Браћа М. Поповић, Браник.

Кесмановић, I. (1965). Jedna epizoda iz borbe Bosne i Hercegovine za crkveno-školsku autonomiju, *Glasnik Arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, knj. IV–V, str. 369–396.

Штампа

Браник, бр. 200, 4/17. септембар 1905; бр. 245, 29. октобар/11. новембар 1905; бр. 200, 16/29. март 1906.

Отаџбина, бр. 17, 5. октобар 1907.

Српски Сион, бр. 15, 31. јулија 1905.

Интернет

Е. В. (2017). *Šef misije OEBS-a se obratio medijima na Tviteru: Ispravno je BOSANSKI, A NE BOŠNJAČKI JEZIK*. Преузето са: <http://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/sef-misije-oeps-a-se-obratio-medijima-na-tviteru-ispravno-je-bosanski-a-ne-bosnjacki/0ec8xml>. Датум преузимања: 11. 9. 2017.

Ковић, М. (2015). *Знамења победе, узроци пораза: континуитет и дисконтинуитет у српској историји*. Преузето са: <https://stanjestvari.com> Датум преузимања: 11. 9. 2017.

М. F.–S. M. (2017). *Incko poredio RS i NDH!*. Преузето са: http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/republika_srpska/aktuelno.655.html:643978Inckouporedio-Dan-RS-i-osnivanje-NDH-Dodik-Incko-pripada-onima-koji-su-podrzavali-NDH. Датум преузимања: 11. 9. 2017.

Литература

- Андрић, И. (1976). *Знакови поред пута*. Београд: Просвета.
- Бар, А. (1906). *Босна и Херцеговина – аустријска управа од 1878. до 1903. године*. Београд: Војска.
- Бранковић, Б. М. (2015а). Спољнополитичко питање борбе српског народа у Босни и Херцеговини од 1850. до 1878. године. *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 7, стр. 37–47.
- Бранковић, Б. М. (2015б). Значај историјске науке у заштити националног идентитета српског народа у дејтонској Босни и Херцеговини. У *Стање и перспективе истраживања у хуманистичким и друштвеним наукама*. Зборник радова са научног скупа одржаног 13–14. новембра 2015. године (355–365). Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци.
- Бранковић, Б. М., Милошевић, Б. (2016). Поводом 120 година од почетка борбе Срба за црквено-школску самоуправу у Босни и Херцеговини. *Радови*, бр. 24, стр. 13–25.
- Буха, М. М. (2006). „Млада Босна“ – сарајевски атентат. *Аустроугарска владавина Босном и Херцеговином 1878.–1918*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вучковић, Р. (2009). Приповедач Петар Кочић у свом и нашем времену. У *Петар Кочић данас*. Зборник радова са научног скупа одржаног 2009. године (13–23). Бања Лука: АНУРС.
- Гашић, Р. (1997). *Србобран (1903–1914) о Босни и Херцеговини*. *Зборник за историју БиХ*, бр. 2, стр. 235–252.
- Grijak, Z. (2008). Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini tijekom austrougarske vladavine u novijoj domaćoj i inozemnoj historiografiji. *ССР*, br. 61, str. 29–62.

- Грђић, В. (1906). *Пујеч двије о нашем спору*. Нови Сад: пишчево издање.
- Екмећић, М. (1960). *Ustanak u Bosni 1875–1878*. Сарајево: Veselin Masleša.
- Екмечић, М. (1994). Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини. У *Историја српског народа*, књ. VI, том 1. Београд: Српска књижевна задруга, стр. 555–603.
- Епископ жички Василије. (1970). *Улога Српске православне цркве у Бањалучком велеиздајничком процесу*. Београд: Српска православна Епархија жичка.
- Juzbašić, DŽ. (1978). Pokušaji stvaranja političkog saveza između vođstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini. *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 14–15, str.141–202.
- Кољевић, С. (2009) Петар Кочић у свом времену и данас. У *Петар Кочић данас*. Зборник радова са научног скупа одржаног 2009. године (23–35). Бања Лука: АНУРС.
- Kraljačić, T. (1979). Prilog proučavanju veza dr Emila Gavrilice sa političkim pokretima u Bosni i Hercegovini. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, knj. XXVIII, str. 167–188.
- Kraljačić, T. (2000). *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*. Banja Luka, Srpsko Sarajevo: ANURS.
- Malbaša, A. (1940). Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kallaya, *Prilozi proučavanju Jugoslovenskog pitanja u Austro-Ugarskoj*, sv. 1–2, str. 7–84.
- Masleša, V. (1956). Grupa Otadžbina. *Korijen*, br. 8–9, str.19–22.
- Мастиловић, Д. (2011). Генеза настанка нововјековне српске елите у Босни и Херцеговини. У *Наука и политика*. Зборник радова са научног скупа одржаног 22–23. маја 2011. године (27–44). Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Маџар, Б. (1982). *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*. Сарајево: Веселин Маслеша.
- Микавица, Д. (2007). *Михаило Полит Десанчић – вођа српских либерала у Аустроугарској*. Нови Сад: Филозофски факултет, Stylos.
- Mikić, Đ. (1985). Pregled društveno-ekonomskog i političkog života u Bosanskoj krajini u razdoblju austrougarske uprave (1878–1914), *Istorijski zbornik*, br. 6, str. 41–67.

- Микић, Ђ. (1995). *Бања Лука на Крајини хвала*. Бања Лука: Институт за историју.
- Микић, Ђ. (2012). Аутономија као категорички императив српске самоодбране. У *Република Српска двадесет година развоја – достигнућа, изазови, перспективе*. Зборник радова са научног скупа одржаног 2012. године (521–539). Бања Лука: АНУРС.
- Милошевић, Б. (2014). Један осврт на идеју писања заједничких уџбеника историје у Босни и Херцеговини. У *Критичко мишљење – фактор развоја науке и друштва*. Зборник радова са научног скупа одржаног 24–25. новембра 2014. године (191–199). Бања Лука: Филозофски факултет Унверзитета у Бањој Луци.
- Митровић, С. (2013). Правни положај Републике Српске у Дејтонском споразуму. *Политеиа*, бр. 6, стр. 31–45.
- Роповић, Н. В. (2011). *Silom na Bosnu, Pravo i društvo*, бр. 2, стр. 9–27.
- Ражнатовић, Н. (1984). Политички односи Црне Горе и Србије у XIX вијеку. *Историјски записи година*, књ. LVII, св. 3–4, стр. 73–88.
- Скарић, В. (1928). *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*. Сарајево: Државна штампарија.
- Скарић, В. (1985). Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације. Милорад Екмечић (Прир.), *Изабрана дјела*. I. Сарајево: Веселин Маслеша.
- Слијерчевић, Ђ. (1981). *Pitanje Bosne i Hercegovine u XIX veku*. Keln: Ђ. Слијерчевић.
- Танасковић, Д. (2010). *Неоосманизам: доктрина и спољнополитичка пракса*. Београд: Службени гласник, Службени гласник Републике Српске.
- Ћоровић, В. (1939). *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*. Београд: Политика.
- Hadžijahić, М. (1970). Formiranje nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku. *Jugoslovenski istorijski časopis*, бр. 1–2, стр. 55–70.

Бошко М. Бранковић

ЕСЛИ ИСТОРИЯ БОРЬБЫ ЗА АВТОНОМИЮ СЕРБСКОГО НАРОДА В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ ПОВТОРЯЕТСЯ?

Резюме

Показывая основные моменты борьбы сербского народа за церковно-школьную автономию в оккупированных провинциях Боснии и Герцеговине, от начала Австро-Венгерской оккупации в 1878 году, к моменту провозглашения „Законного постановления об устройстве самоуправляемых церковно-образовательных положений“ в 1905 году, как и различия в мнениях старшего и младшего поколения сербской элиты и интеллигенции о результатах борьбы, сразу после объявления „Законного постановления“, автор через пример из настоящего, который соответствует описанным событиям прошлого, пытается найти ответ на вопрос: „Если история борьбы за автономию сербского народа в Боснии и Герцеговине повторяется? Наконец, приходится к выводу, что история сербского народа в Боснии и Герцеговине повторяется, а то приводит к необходимости, что ошибки прошлого не должны повторяться в настоящем, для будущего.

СРПСКА ШТАМПА О ЗЛОЧИНИМА У САП КОСОВО 1981–1985. ГОДИНЕ²

На основу најзначајнијих српских дневних и недељних новина, бавили смо се злочинима извршеним над српским становништвом у Социјалистичкој Аутономној Покрајини Косово у периоду од 1981. до 1985. године. Анализирањем ових злочина бавећи се и њиховом фреквентношћу, њиховим стављањем у историјски контекст и повезивањем са највишим државним и политичким одлукама у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, рад одговара на питање каква је била (зло)употреба и утицај злочина који су узнемиравали српску и југословенску јавност у периоду од 1981. до 1985. године. Ови злочини указују на тежак положај српског становништва у САП Косово у наведеном периоду, али су били и средство стварања антиалбанског расположења и утицали су на погоршавање међунационалних односа у покрајини.

Кључне речи: САП Косово, злочини, међуетнички односи, јавност.

Током осамдесетих година XX века константно су били присутни националистички, антијугословенски и антисрпски експеси и акције у Социјалистичкој Аутономној Покрајини (САП) Косово. У медијима су се чуле разне, често веома различите изјаве и објашњења поводом ситуације у САП Косово, узрока иселјавања српског становништва, резултата и ефикасности појединих мера, као и притисака и насиља које се вршило над припадницима српског становништва. Злочини, насиља и терор, који су вршени над припадницима српског становништва,

¹ bojandjokic2005@yahoo.com

² Чланак је настао као резултат истраживања на пројекту „Злочини на територији бивше Југославије у XX и XXI веку“, које је финансирало Министарство културе и информисања Републике Србије (Годишњим уговором за финансирање Музеја жртава геноцида за 2017. годину), те у оквиру истраживања на докторским студијама историје Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду као део ауторове дисертације.

стварали су неповерење међу националним заједницама, ширили мржњу међу народима, а стање напетости одржавала је клима неповерења и несигурности, јер су их сви случајеви насиља ланчано изазивали. На тежак положај српског становништва у овом периоду указивала је штампа.

Велики нереди албанског становништва који су избили током марта и априла 1981. године продубили су поремећене односе међу народима у САП Косово. За организовање великих нереда оптужени су албански националисти из САП Косово и Албаније (Ђелица, 2006, стр. 419). О расположењу српског и црногорског народа у покрајини Тихомир Влашкалић, председник ЦК СК Србије, сведочио је 6. маја 1981. године на седници тог форума:

„Ширење великоалбанског и иредентистичког национализма и испољавање његове агресивности, уз истовремено недовољно одлучно супротстављање субјективних снага, у сложеној вишенационалној косовској средини створило је напету ситуацију у међунационалним односима, у животу и раду људи разних нација. Једна од последица такве ситуације јесте оно расположење код припадника српског и црногорског народа, који перспективе свог живота и рада виде изван те ситуације, у склоности ка исељавању“ (Покушај организовања отворене побуне, 1981, стр. 6).

Злочини, насиље и терор стварали су код српског становништва осећај да заједнички живот нема перспективу, односно да у САП Косово влада анархија. Иако је постојао недостатак законитости и уставности у многим сферама друштвеног живота, ипак у САП Косово није владала анархија.

Број извршених кривичних дела био је у порасту: у првих шест месеци 1981. године регистровано је у покрајини 3.629 кривичних дела, а за првих шест месеци у 1982. години чак 4.884, што је повећање за 34%. Сви званични подаци у проучаваном периоду указивали су да је далеко највећи број кривичних и прекршајних дела између лица различитих националности извршено на штету лица српске и црногорске националности. Због тога се у жалбама оштећених указивало на неефикасност надлежних органа у САП Косово.

Насиља и терор утицали су на погоршавање међунационалних односа. Због константних злочина тврдило се у политичким и државним форумима СР Србије да, иако се много урадило од 1982. до 1985. године, миран и безбедан живот свих грађана у САП Косово није обезбеђен. Наравно, на исељавање лица српске националности утицали

су и међунационални ексцеси и злочини. Мирног и спокојног живота за српско становништво у САП Косово није било, јер су га реметиле разне свакодневне неугодности. После великих нереда албанског становништва штампа је актуелизовала злочине извршене над српским становништвом у САП Косово. Штампа је објављивала информације о злочинима који су се дешавали у проучаваном периоду, али и злочинима који су извршени у претходним деценијама. Разним злочинствима се доказивало „ненормално“ стање у САП Косово.

Политичка ситуација у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (СФРЈ) током 80-их година XX века мењала се под притиском јавности, а злочини су ту добро послужили. Злочини извршени у САП Косово над српским становништвом искоришћени су за националну хомогенизацију. О тешкој ситуацији у САП Косово најгласнији су били органи СР Србије. Међутим, они нису имали никаквих уставних овлашћења да непосредно предузимају било какву активност. Зато се често чула критика политичког система, односа Републике и покрајина, спорости савезних закона, надлежности извршних органа. У оцени стања у САП Косово често су долазиле до изражаја разлике. Најчешће се стање сликало „ексцесним случајевима“ или се паушално оцењивало као задовољавајуће. То се најбоље видело на релацији република – покрајина. Функционери из САП Косово сматрали су да се политичко-безбедносна ситуација побољшава, док су они из СР Србије сматрали да је ситуација тешка, па и ванредна.

Иако су постојали и раније, потпуна несигурност и неверица усадили су се у свест људи након великих нереда албанског становништва. Међусобно неповерење довело је до тога да су везе српског и албанског становништва у свакодневном животу биле све ређе. Појединачни националистички и други ексцеси који су се често јављали само су продубљивали провалију између два народа. Константни злочини вршени над српским становништвом указивали су да се стање у САП Косово не сређује, што је изазивало незадовољство код грађана српске националности. Због немогућности да се спрече бројни злочини, чули су се и захтеви за промену политичког система.

До тешке кризе међунационалних односа и националне подвојености дошло је са почетком великих нереда албанског становништва. Власт је покушавала да репресијом над „непријатељима“ поправи стање у САП Косово. Само од 1981. до 1986. године ухапшено је и осуђено за „политички криминал“ око 6.500 лица албанске националности (Даниловић, 2010, стр. 309). Кажњавање није довело

до поправљања стања, јер није сасвим сузбијено деловање илегалних непријатељских група и организација, а свакако је довело до стварања антисрпског расположења.

Велики утицај на јавност и на будуће догађаје као и на писање штампе имао је „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову“ који су потписала свештена и монашка лица, укупно њих 21, из многих делова СФРЈ (Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову, 1982, стр. 1–4). Апел је потписан на Велики Петак 16/3. априла 1982. године и упућен Председништву СФРЈ, Председништву СР Србије, Скупштини СР Србије и СА синоду за СА сабор Српске православне цркве (СПЦ), а достављен је и свим већим београдским листовима.³ Потписници су овим апелом желели да подигну свој глас „[...] у заштиту духовног и биолошког бића Српског народа на Косову и Метохији“. За нас је важнији део који је говорио о планском геноциду на Косову и Метохији над српским становништвом, који ће се у наредним годинама, а посебно у другој половини 80-их година XX века често чути у јавности. Овome ће допринети разна (не)дела албанских екстремиста.

Озбиљно поремећени међунационални односи као и угрожавање сигурности и безбедности грађана имали су утицаја на исељавање лица српске националности. Поред тешке економске ситуације, исељавање је у проучаваном периоду био највећи проблем у САП Косово. Атмосфера која је створена после великих нереда 1981. године била је један од фактора исељавања. Све што је рађено у САП Косово од 1981. године, па у наредним годинама, само је успорило исељавање, али га није зауставило. У погледу исељавања често није било јединствених оцена између САП Косово, СР Србије и СФРЈ, а било је и разлика у набрајању и редоследу узрока. Док су се државни и политички органи и организације препуцавали на релацији покрајина – република, неповерење грађана у надлежне органе је све више повећавано. Јавило се неповерење према органима безбедности, правосуђу, општинским органима, итд. И сами органи су, својим радом, недоследном применом закона и неправичним односом према лицима српске и црногорске националности у односу на лица албанске, као и неефикасношћу и неажурношћу, довели до стварања неповерења. До неповерења су посебно довела извршена кривична и прекршајна дела на штету лица српске националности. Али Шукрија, члан Председништва ЦК СКЈ, говорећи политичком активу Косова 1983. године навео је:

³ Датум потписивања Апела није случајан. Потписан је непосредно пре заседања Скупштине СР Србије која је на заједничкој седници свих већа одржаној 23. априла 1982. године усвојила закључке о мерама које је требало да спрече даље и потпуно исељавање лица српске и црногорске националности из САП Косово (прим. аутора).

„Централно питање је како да се створи клима поверења. Да би се то постигло мора да се веома брзо реагује на сваки ексцес“ (Националисти то морају да знају, 1983, стр. 6). У највећем броју случајева одмах су предузимане мере против извршилаца дела. Да се углавном правовремено реаговало сведочио је и делегат Скупштине СФРЈ Момчило Трајковић из САП Косово који је навео да се извршиоци недела откривају у 90% случајева (Ивановић, Ћирковић–Матић, 1984, стр. 5–6).

У јавности је главна одговорност за сређивање нарушених међунационалних односа у САП Косово пребацивана на албанско становништво као припаднике већинског народа у покрајини:

„Они једини могу и морају спречити физичке и друге притиске на исељавање српских и других породица, које показују сву дубину поремећених међуљудских односа. Они једини могу и морају искоренити реакционарну и фашистичку идеологију етнички чистог Косова“ („Говорио сам о одговорности албанског народа...“, 1984, стр. 6).

Поједини новински написи негативно су утицали на сређивање стања и поправљање међунационалних односа. Сензационалистичко и једнострано писање штампе имало је значајну последицу: оптерећивало је ситуацију у САП Косово, а посебно психолошко стање код српског становништва. Делегат Скупштине САП Косово, Рефик Агај сматрао је да су и средства информисања доводила до исељавања:

„Уместо да популаришу позитивне примере јачања међунационалних односа и заједништва, стално истичу бројке исељених. Предимензионирано писање неких листова о појединим ексцесима има супротне ефекте у односу на мере које се предузимају на заустављање исељавања“ (Зејнели, 1983, стр. 6). Готово две године касније поновио је нешто слично (Зејнели, 1985, стр. 8).

На кривична и прекршајна дела извршена на штету лица српске националности углавном се у српској јавности гледало као на притиске за исељавање. Лакша кривична дела, као што су увреда, угрожавање сигурности, принуда, самовлашће, лакше телесне повреде гонили су се по приватној тужби, па је јавни тужилац САП Косово Томислав Цуцуревић најавио 1983. године да ће бити предложене измене Кривичног закона покрајине како би се и за лакша кривична дела, којима се врше притисци на исељавање, омогућило гоњење по службеној дужности. Председништво СР Србије протестовало је

1984. године што су се притисци на исељавање квалификовали као прекршаји, а не кривично дело. Исто је речено на седници Одбора Савезног већа Скупштине СФРЈ за правосуђе која је одржана 11. септембра 1984. године, где је поновљена оцена из ранијих извештаја о исељавању из САП Косово да и правосудни органи у покрајини сnose део одговорности за климу несигурности и неповерења која стимулише исељавање. Зато је председник Уставног суда СФРЈ Васил Гривчев истакао исте године да је у разматрању остваривања уставности и законитости у САП Косово, Уставни суд СФРЈ заузео став да би требало скрнављење гробова, намерно уништавање летине и имања и силеџијско понашање изазвано националном, верском или расном нетрпељивошћу оквалификовати као кривично дело. Савезно веће Скупштине СФРЈ је 27. септембра 1984. године по трећи пут расправљало о проблему исељавања лица српске и црногорске националности из САП Косово под принудом и на седници инсистирало на јачању правосудних органа, а на које се гледало као главни проблем због незаконитости у САП Косово, а Савезном извршном већу је дат задатак да размотри иницијативу о изменама и допунама неких закона.

Тешки злочини и друга кривична и прекршајна дела која су извршена над припадницима српског становништва, а која је штампа будно пратила, довели су до стварања антиалбанског расположења. Тако су у Краљеву 9. јула 1985. године непознати извршиоци разбили излоге на две радње чији су власници били лица албанске националности. Сличне појаве су и раније забележене у Београду и Крушевцу и ти извршиоци су откривени и кажњени.

Притисци на српско становништво у САП Косово константно су били присутни и стварали су осећај личне и имовинске несигурности и националне неправедности. Чести су били оружани напади на лица српске националности. Елементарна права припадника српске и црногорске националности била су угрожена и пре 1981. године, а од великих нереда албанског становништва та угроженост је постала интензивнија. Политичко-безбедносну ситуацију и међунационалне односе у САП Косово оптерећивали су разни случајеви. Лица српске и црногорске националности продавали су своју непокретну имовину и одлазили из САП Косово, а на то су највише утицали разни облици притисака, кривична дела, прекршаји и други експеси албанских екстремиста. Целокупна ситуација, укључујући и економску, доприносила је исељавању, али као главни су били разни облици директних и индиректних притисака, психолошки и физички терор албанских

екстремиста над лицима српске националности, наношење имовинске штете, скрнављење споменика и гробова. Српско становништво које је било у мањини је мноштво угрожавање права осећало као притисак и као мајоризацију. Један од разлога за исељавање била је и психоза несигурности, као и осећај мањине у неким срединама и непознавање албанског језика. Због изложености свим облицима злостављања, застрашивања, угрожавања личних, породичних и имовинских добара, у рубрици *Политике* „Међу нама“ огласио се Милија Шћепановић:

„Немогуће је одредити терапију на овај начин. Немогуће је овако површним прилазима вратити људима поверење и наду. Сигурно је да овакви позиви и етикетирања неће вратити сигурност Љубици Стаматовић из Дубраве код Ђаковице, удовици, мајки десеторо деце, којој из дана у дан уништавају имовину, трују псе, свиње, кокошке и стоку. Сигурно је да овакве и сличне псеудопароле, неће вратити поверење и наду Пољки Живаљевић из Шаптеја, која је више пута физички нападана и премлаћивана. Сигурно је да нико неће зауставити кретање људи ка правди и сигурности, када су им угрожена добра, када нема законитости, када се насрће на њихову имовину, труд и породицу“ (Шћепановић, 1981, стр. 17).

Велики проблем за српско становништво била је и узурпација друштвене имовине: присвајање шума, путева, па чак и гробаља. *Политика* је писала да је узурпација православних гробаља изражена у селима у Косовској Каменици у којима нема српског становништва или га има у малом броју (Ђекић, 1985, стр. 10). И повремене експлозије узнемиравале су грађане у САП Косово. Случајеви подметања експлозија којима је причињена материјална штета имали су и штетну друштвено-политичку и безбедносну последицу. На вишегодишње казне затвора осуђена је 1984. године група терориста албанске националности, јер је у току 1981. и касније укупно 14 пута поставила експлозивне направе у Приштини, а са циљем да изазове узнемирење грађана, панику, психозу напетости, несигурност и неповерење у јавности.

Напади на имовину лица српске националности били су многобројни. Уништавани су виногради, воћњаци, куће су демолиране, убијане домаће животиње, имања су узурпирана, уништаване летине и причињаване друге штете у пољима. Напади су вршени и на друштвену имовину, па је тако поломљено и почупано свих 88 јабукових стабала засађених у мају 1983. године испред Дома културе у селу Раушићу, у знак трајног сећања на Јосипа Броза Тита. Међутим, и код напада на имовину штампа је знала

да претера. Сечење четири храстова дуба на православном гробљу у селу Крушевцу код Пећи од једног лица албанске националности, које је имало одобрење чланова Одбора за одржавање гробља, злоупотребљено је у штампи крајем 1985. године. Поред ових напада, било је и ситних провокација на друмовима, на приредбама и другим јавним местима.

Као непријатељско дело оцењивано је и исписивање парола којим се позивало на рушење уставног поретка и сејала међунационална мржња. Неретко се дешавало да за ово дело лица буду осуђена и на вишегодишње казне затвора. Међу паролама били су разни написи, а велики број њих је био изразито антисрпски обојен: „Дижите се, браћо Албанци“, „Доле југословенски ревизионизам“, „Живела Република Косово“, „Косово Република“, „Доле Србија и Срби“, „Срби одлазите“, итд. У проучаваном периоду штампа је писала о експесима у покрајини о заставама СР Србије и СФРЈ које су скидане са јарбола и цепане. ТВ Приштина је спаљивање заставе СР Србије 1. маја 1984. године у Ђураковцу окарактерисала као непријатељски акт, који је имао за циљ да злоупотребом националних и државних симбола унесе међунационални раздор и неповерење између припадника народа и народности. Каменовања на друмовима била су честа појава. Бројна каменовања возова и оштећења сигнала на пругама реметили су ред вожње. На међународним вагонима исписиване су непријатељске паролe, постављане су гвоздене полуге на пругама, забележени су напади хладним и ватреним оружјем на особље и путнике. Извршиоци каменовања су били, углавном, малолетници. Због великог учешћа малолетне деце у разним експесима и инцидентима, тврдило се да „[...] иредента као извршиоце својих планова врло често користи децу од 15 до 16 година, па и млађу“ (Национализам све агресивнији, 1985, стр. 5). И каменовања возова приписивана су деци, па је приштинско *Јединство* објавило велики ироничан чланак о томе (Ћук, 1985, стр. 6). Каменоване су и српске куће. Због каменовања једне српске куће три лица албанске националности осуђена су на затворске казне „[...] због кривичног дела подстицања националне мржње[...]“ са циљем „[...] да створе осећај несигурности код лица српске и црногорске националности и подстакну их на исељавање“ (Због подстицања исељавања – у затвор, 1984, стр. 8).

Лоши међунационални односи рефлектовали су се и на омладину. Бројни су били сукоби између српске и албанске омладине и разни експеси. У Подујеву се догодио један инцидент који је 1984. године одјекнуо у штампи. Наиме, приликом испраћаја посмртних остатака једног лица српске националности, поједини албански ученици основне школе скандирали су „данас један, сутра два“. У јавности је оцењено

да је ово још једна непријатељска парола која представља притисак на српско и црногорско становништво (Два експреса на Косову, 1984, стр. 6). У ствари, то није била нова парола, већ стара о којој је две године раније писао Атанасије Јевтић (Јевтић, 1982, стр. 3). Велику пажњу јавности привукао је и инцидент који се догодио у српском селу Гојбуље. Више група албанских средњошколских ученика, пролазећи кроз село 27, 28. и 29. маја 1982. године, певало је националистичке песме, узвикивало непријатељске пароле, појединци су вређали и малтретирали мештане и правили су материјалну штету на усевима и сеоским домаћинствима. Ученици су у овом селу имали бојево гађање у склопу практичне наставе из општенородне одбране, а инцидент је окарактерисан као вид притисака на мештане.

Јавност је посебно била узнемирена поводом вести о силовању и покушајима силовања жена српске националности. Атанасије Јевтић је у једном свом тексту 1983. године навео да су случајеви силовања малолетница и старица имали „[...] далеко страшније одјеке у народу него што је то штампа описала[...]“ (Јевтић, 1983, стр. 5–6). Свако силовање у САП Косово имало је и политичку позадину. Силовања су изазивала осећај несигурности код лица српске и црногорске националности и нарушавала међунационалне односе, што је водило ка исељавању. Поводом силовања у покрајини, ТВ Приштина је објавила занимљив коментар у другој половини 1984. године: „Јер, по учесталости, интензитету и карактеру, силовања уперена против малолетница српске и црногорске националности потпуно превазилазе оквире обичних сексуалних деликата. Посматрано у овом контексту, она су, у првом реду, политички деликти“ (Зејнели, 1984а, стр. 7). Велику пажњу јавности изазвала су силовања једне малолетнице и једне старије жене. Узнемирење и огорчење прво је изазвала вест да је силована 12-огодишња девојчица српске националности у селу Љубенић код Пећи 2. августа 1984. године. Силовање је окарактерисано као националистичко-вандалски испад. Месец дана касније, извршилац овог дела је осуђен на казну затвора у трајању од 14 година због „[...] кривичног дела из непријатељских побуда према СФРЈ“ (За силовање малолетнице – 14 година затвора, 1984, стр. 8). У исто време, обзнањена је вест да је у Старом Селу код Урошевца силована самохрана жена црногорске националности С. А. (57) у ноћи између 20. и 21. септембра 1984. године. Поред људских, силовања и покушаји силовања вређали су и национална осећања. Због тога је на седници Скупштине САП Косово која је одржана 30. октобра 1984. године делегат Рефик Агај указивао на опасности:

„Силовање малолетница и старијих жена тешка је увреда и понижење, а истовремено значи и уношење атмосфере несигурности код осталих грађана. Рушење надгробних споменика и паљевине, сеча шуме и воћњака на имањима Срба и Црногораца, каменовање возова у режији су перфидног непријатељског деловања, с циљем да се уноси немир и несигурност код српског и црногорског живља и да се изазове неповерење према албанској народности у широј јавности, да се продуби јаз, међунационално неповерење и прошири међунационална мржња“ (Зејнели, 1984б, стр. 7).

Знајући да силовања вређају национално осећање, медији су се трудили да она буду у средишту пажње, што је утицало на свест, хомогенизацију и мобилизацију српског корпуса, као уосталом и остала кривична и прекршајна дела извршена на штету лица српске националности.

Неколико случајева силовања лица српске националности од припадника албанске, штампа је будно пропратила у периоду од 1981. до 1985. године, а што је довело до стварања уверења да су силовања „намерна“ и да иза њих стоји „непријатељ“ са циљем да се створи и одржава психоза страха. Колико је то било нетачно, говори податак да су за девет месеци 1985. године у Приштини била само два покушаја силовања, у којима су жртве били лица српске националности, а извршиоци албанске односно турске. Такође, у првих шест месеци 1983. године регистрована су три силовања на штету лица српске и црногорске националности (Станојевић, 1983, стр. 13). Овоме иде у прилог и податак да су за силовања и покушаје силовања насилници осуђивани на вишегодишње казне затвора. Тако су три малолетника албанске националности због покушаја силовања малолетнице српске националности 30. септембра 1985. године осуђени на казне затвора због кривичног дела „изазивања националне мржње и нетрпељивости“ (Осуђене малолетне силеције, 1985, стр. 8). Међутим, било је и другачијих примера, па су појединци за покушај силовања одговарали прекршајно.⁴

Случајеви силовања су били тежи кад су насилници остали неоткривени и када се није утврдила позадина силовања. Тако није откривен силоватељ деветогодишње девојчице српске националности у селу Житињу током 1983. године. У другом кварталу 1983. године било је више угрожавања личности жена у општини Витина, па је о томе било речи на седници Председништва ОК СК Витине септембра 1983. године.

⁴ Општински суд за прекршаје у Истоку 18. јуна 1985. године осудио је Агима Зелину Даутаја (20) из села Љугожде у општини Исток, на казну затвора у трајању од 60 дана због покушаја силовања М. Р. (16) српске националности (Због покушаја силовања – шездесет дана затвора, 1985, стр. 10).

Председништво је силовања и покушаје силовања окарактерисало као „неморални иступи“:

„После овог срамног испада у Житињу, 27 грађана овог села обратило се руководећим структурама општине. У разговорима који су вођени са представницима општине један број грађана инсистирао је на томе да је учинилац овог недела албанске националности, али ко је он још се не зна“ (Зука, 1983, стр. 3).

У септембру се потом десио још један покушај силовања жене српске националности у Витини, а силеција није откривен. Учестала силецијска понашања у Витини уносила су немир међу грађане српске националности. Тај немир видљив је по изјавама општинских функционера. Председник Општинског комитета СК Витине, Екрем Арифи изјавио је септембра 1983. године у разговору о привредно-политичкој ситуацији у Витини: „Српски националисти су ишли чак толико далеко да су тражили да се наоружају“ (Ћук, 1983, стр. 3). Треба истакнути да је Радна група радника савезног, републичког и покрајинског СУП-а, као и СУП-а Гњилана и Витине утврдила 1987. године да није била реч о силовању деветогодишње девојчице из Витине, већ о сумњи да је над девојчицом извршена блудна радња. Ипак, овај случај остао је нерасветљен и покривен тмином до данашњег дана (Зејнели, 1987, стр. 6).

Напади на СПЦ, њену имовину и вернике, такође су узнемиравали јавност. У периоду од 1981. до 1985. године највише се писало о уништавању и скрнављењу надгробних споменика.⁵ Уништавање и скрнављење православних гробаља оцењивано је као „[...] непријатељско и вандалистичко дело уперено против братства, јединства и заједништва, као и напад на међуљудске и међунационалне односе“ (Скрнављење споменика – вандализам, 1985, стр. 8). Вандалско понашање екстремних лица албанске националности изазивало је огорчење и узнемирење грађана, али и наилазило на оштру осуду. Један читалац *Политике* огласио се у рубрици „Међу нама“: „Може ли се замислити поразнији тренутак за човека када нађе оскрнављене гробове својих предака и најмилијих“ (Шћепановић, 1981, стр. 17). У неким случајевима вандали су убрзо пронађени, али у многим нису. Дубоко узнемирење грађана изазвао је и напад на једну стару монахињу манастира Гориоч код Истока 1983. године. Због тога је напад оквалификован као политичка диверзија и као смишљен покушај срачунат на дестабилизовање политичко-

⁵ Опширније о случајевима уништавања и скрнављења надгробних споменика, као и о нападима на СПЦ и њену имовину видети: Вукашиновић, Станић, 2013; Јовић, 2012.

безбедносне ситуације, на изазивање несигурности и узнемирености грађана. Узнемирење грађана изазивале су и информације да су на неким православним гробљима мештани напасавали стоку и узурпирали земљиште.

У САП Косово било је око 3.000 пожара у периоду од 1981. до 1985. године и у њима је причињена знатна материјална штета. Многи пожари су избили под сумњивим околностима. Неки узроци пожара нису били довољно разјашњени што је у јавности указивало да „непријатељско деловање“ још постоји, а и да мере које су предузимане нису дале очекиване резултате. Започело је са пожаром у Пећкој патријаршији који се збио током великих нереда албанског становништва у САП Косово.⁶ За неке пожаре се децидирано тврдило да су одговорни албански националисти. Три године за редом су пожари подметнути у манастиру Девич код Србице, а сви одговорни за подметање пожара у овом манастиру 1982, 1983. и 1984. године били су откривени и осуђени на казне затвора. У штампи се наводило да су пожаре подметали са циљем изазивања несигурности, националне нетрпељивости и раздора, али и притиска према особљу манастира. Секретар Председништва ПК ССРП Косова, Исмаил Микуловци навео је за пожар подметнут 1984. године да је „[...] дело албанских националиста и иредентиста и да је циљ био да поремети међунационалне односе у општини Србица и у САП Косово“ (Дело албанских националиста, 1984, стр. 11).

Штампа је писала и о државним органима, односно полицајцима, који су учествовали у насиљима према српском становништву у САП Косово. Ова насиља су изазивала оправдани револт грађана. Полицајци су били одговорни за пребијања и силовања, вређања и нехумано поступање. Новинар Мирко Чупић у приштинском *Јединству* писао је о полицајцима у САП Косово и о кривичним делима које су извршили у току 1982. године. Тврдио је да су случајеви силеџијског и националистичког понашања појединих полицајаца албанске припадности постојали и пре 1981. године, али да су они брижно скривани од јавности. Сматрао је да су провокације, претње, пребијања и хапшења појединаца из српског и црногорског корпуса доказ да међу органима реда иредента и албански националисти имају савезнике и продужену руку. Овакво понашање полиције више је узнемиравало јавност него албански екстремисти, јер су то радили људи у униформи који су били задужени за безбедност свих грађана (Чупић, 1982, стр. 5). Међутим, било је и претеривања. Случај убиства два полицајца албанске националности у селу Драгобиљу код Ораховца 2. априла 1983. године,

⁶ Више о пожару у Пећкој патријаршији видети: Ђокић, 2017

злоупотребио је новинар Славољуб Ђукић написавши у свом тексту да се ово убиство повезивало са „фанатизмом иреденте“ (Ђукић, 1983, стр. 7). Међутим, то није било тачно. Окружни суд у Призрену осудио је лице албанске националности на смрт, због убиства полицајца на подмукао начин, из безобзирне освете.

Пребијања су се јављала као честа појава и узнемиравала јавност. Неколико бруталних и драстичних напада на лица српске националности имали су широк одјек и утицај на међунационалне односе. Шест албанских младића претукла су 30. маја 1982. године Сава Бакића из села Љевоша код Пећи и они су убрзо ухапшени. Није ово био први пут да се српски и црногорски житељи овог села злостављају и физички нападају о чему је посведочио и мештанин Ненад Амруш: „И раније су долазили обесни младићи, који су нам уништавали ограде, палили жито. Тражили смо помоћ од надлежних органа у Пећи, али нисмо наишли на разумевање. Ја више овде нећу остати. Не желим да свакодневно страхујем за живот своје осморо деце“ (Ухваћени дрски одметници, 1982, стр. 7). Дотадашњи експеси и овај последњи напад на Сава Бакића утицали су на десетак српских и црногорских породица из села Љевоша да купе имања у СР Србији и да се иселе. Два нападача су осуђена на прекршајне казне затвора у трајању од 60 и 50 дана. На подручју града Пећи је јуна 1981. године, од непознатих лица, пребијено више од десет особа (Пребијени, 1981, стр. 8; Расветљавање случајева туча, 1981, стр. 6). Физички напади утицали су на међунационалну атмосферу, па је на седници Општинског одбора СУБНОР-а у Пећи, Јанко Лакићевић, говорећи о иселјавању, упитао: „Ко не би бежао ако је свакодневно изложен физичким нападима или харању имовине? Зар није срамота да сада, четрдесет година од почетка револуције, многи од нас морају да носе оружје, да држе прст на орозу?“ (Милошевић, 1981, стр. 8). Неки физички напади оцењени су као смишљени непријатељски акти. (Симоновић, 1984, стр. 11). Физички напади уносили су страх, немир и неспокојство међу грађанима српске националности и стварали напету међунационалну ситуацију. Када су извршиоци дела били откривени, они су за нанете физичке повреде одговарали углавном прекршајно, али је било случајева да одговарају и кривично.

Углавном су физички нападани мушкарци српске националности. Изузетак је пример када су албанске жене нападе и претукле жену српске националности док је била са малолетним дететом на свом имању (Костић, 1982, стр. 6). Мета напада силеција била су и деца. Тако је лице албанске националности претукло 3. јуна 1985. године без разлога пред целим одељењем седмогодишњег Ивицу Стојковића,

ученика првог разреда у селу Варош код Урошевца. Овај акт је оцењен као непријатељско дело са позиција албанског национализма и иредентизма (Затвор за силеџију, 1985, стр. 10). Такође, група лица албанске националности је из чиста мира претукла Богдана Ђокића и његовог братанца Ранка у Урошевцу 28. јула 1982. године. Ово није био први пут да је породица Ђокић физички малтретирана, јер је ова породица и раније имала неприлика са албанским екстремистима. У родном селу Трн, још од 1974. године причињаване су им пољске штете, упућиване претње и наношене телесне повреде, а нападачи су најчешће остајали некажњени. Богдан Ђокић је са горчином наводио: „Жалио сам се, али бадава. Притисак који подносим, нарочито после контрареволуционарних догађаја, неиздржив је, те сам одлучио да се селим. Одлазим да негде мирно проживим ове пензионерске дане. Имање нећу продавати, а кључеве куће и имање у Трну остављам општини“ (Костић, 1982, стр. 6). Често се дешавало да су силеџије прве комшије. У селу Софалија код Приштине, 10. јуна 1985. године Сабит Мушица (24) претукао је Новицу Јанковића (60) у близини његове куће. Нападу је претходила расправа око продаје куће породице Јанковић која је планирала да се исели. Случај је додатно пореметио међунационалне односе у овом селу, а за напад је оцењено да је извршен из националистичких побуда, како би се село заплашило и узнемирило људе, да је у питању непријатељско дело, а не ремећење јавног реда и мира и да се догађај не може другачије оквалификовати него као притисак. Због изазивања националне, верске и расне мржње и нетрпељивости суд је Шахина Реденицу из Софалије код Приштине осудио на казну затвора у трајању од осам месеци, а његовог сестрића Сабита Мушицу на три месеца. И на Универзитету у Приштини били су присутни физички напади на студенте и професоре српске националности. Један од примера је и случај магистра Слободана Бијелића на кога је физички и вербално насрнуо његов колега са факултета албанске националности. Због немогућности да више трпи притиске, Слободан Бијелић је убрзо предао отказ (Дурић, 1981, стр. 8). Иначе, са Универзитета у Приштини је после великих нереда албанског становништва нагло отишло неколицина професора српске и црногорске националности у места ван покрајине. Као један од разлога одласка наводила се мајоризација, као својеврстан вид притиска. Ову оцену је подржао и члан Председништва ПК СК Косова Азем Власи и навео „[...] да се осећају перфидни притисци на професоре српске и црногорске националности“ (Негојевић, 1983, стр. 6).

Штампа је пропратила и више убистава које су извршили лица албанске националности над лицима српске (Возач је притворен, 1984, стр. 8; Милић, 1984, стр. 10). Међутим, два убиства која су извршена средином 1982. године посебно су узнемирила јавност. Оба убиства претворила су се временом у симбол и метафоре страдања српског становништва у САП Косово. Иако су у питању „обична“ убиства, у јавности се стварао утисак да су национално мотивисана. Оба убиства наишла су на опште гнушање грађана и искоришћена су као вид притиска на органе СФРЈ. Оба убиства су се препричавала годинама и добијала нереалне размере само зато што су имала међунационално обележје.

Први злочин који је (зло)употребљен у политичке сврхе је убиство Данила Милинчића почетком јуна 1982. године.⁷ Убиство Данила Милинчића на његовом имању узнемирило је југословенску јавност и убрзо постало симбол и метафора страдања српског народа на Косову и Метохији. Значај овог случаја је у томе што је искоришћен као доказ за тврдње о лошем стању у САП Косово и што је започео процес све отворенијег и већег иступања јавности поводом ситуације у САП Косово. Свирепост убиства Данила Милинчића није заобишло ни лист *Православље* који је на целој страни пренео више текстова који су објављени у разним медијима о трагедији породице Милинчић (Породица Милинчић није напустила огњиште, 1982, стр. 5). Власт је покушала да онемогући писање о овом догађају. Остаће забележено да је *Илустрована политика* морала да уклони 30.000 насловних страна са сликом Данице Милинчић и насловом „Смрт на очиглед мајке“ и 25.000 примерака страница на којима је штампан текст (Николић, Цветковић, 2014, стр. 87). Међутим, власт није могла да спречи писање о случају Милинчић, који је снажно одјекнуо у српској јавности, а потом постао предмет сталне националистичке експлоатације која траје до данас.

Убиство Данила Милинчића постало је симбол континуитета прогона и злочина над српским становништвом, јер је Данилова мајка Даница, тврдила да су јој и супруга Славољуба убили лица албанске националности. Штампа је преношењем информације да је и Данилов отац Славољуб убијен од лица албанске

⁷ Дана 2. јуна 1982. године, на месту званом Даров шљивак, у селу Самодрежа, општина Вучитрн, Муја Ферат, стар 48 година, албанске националности, у друштву са малолетницима М. Ђ. и С. С. из истог села, из пиштоља „парабелум“ калибра девет милиметара, једним хицем из непосредне близине, лишио је живота Данила Милинчића, званог Дачо, старог 21 годину, српске националности, из истог села. Убиство је извршено пошто им је Данило забранио пролазак кроз своје имање (Убица притворен – истрага у току, 1982, стр. 10).

националности указивала на универзалну трагедију српског народа на овом простору. Међутим, према изјави Назима Пантина 1988. године, председника ОК СК Вучитрна, за убиство Славољуба Милинчића осуђени су на временске казне затвора Даничин отац и њен најстарији син Мирослав:

„Ми нисмо за то да се истина прикрива, али смо против тога да Срби, Црногорци, Албанци и други припадници народа и народности износе у својим жалбама неистине које не доприносе решавању проблема, већ стварају још веће невоље у садашњем косовском тешком и сложенем политичко-безбедносном и економском тренутку“ (Кнежевић, 1988, стр. 14).

Да убиство Данила Милинчића није било етнички мотивисано видљиво је и према судској пресуди. Убица је осуђен на смртну казну, али за кривично дело „убиство из ниских побуда, на безобзиран и насилнички начин“ односно није прихваћена тврдња тужилаштва да је то злочин „из непријатељских побуда према СФРЈ, извршен из ниских побуда и са умишљајем“. Поред личне трагедије породице Милинчић, убиство је имало много шире последице: одјекнуло у целој земљи и утицало на међунационалне односе, нанело штету акцији која се спроводила у борби против „контрареволуције“ и стабилизовања стања и изазвало тешке политичке последице, не само у САП Косово.

Месец дана после овог убиства, у селу Меће, општина Ђаковица, догодило се убиство које је тешко погодило све житеље овога места и целе ђаковичке општине и узнемирило југословенску јавност. Након туче, чији је непосредан повод била причињена пољска штета и безазлена расправа, Дед Краснићи, албанске националности, усмртио је хицем из пиштоља свог суседа Миодрага Шарића, српске националности. И ово убиство је извршено на имању и у близини куће Миодрага Шарића после свађе између њега и више чланова породице Шабана Краснићија. Миодраг Шарић је ударцем секире тешко ранио Пренка Краснићија, а потом је Дед Краснићи једним хицем из пиштоља усмртио Шарића (Убиство у селу Меће, 1982, стр. 6; Због зађевица се не пуца из пиштоља, 1982, стр. 6). Штампa је убрзо објавила писмо Миодрага Шарића које је упутио 2. септембра 1981. године највишим институцијама САП Косово, СР Србије и СФРЈ (Ђукић, 1982, стр. 7). У писму је указивао на албанске претње и притисак да Шарићи напусте село, директно физичко насиље, одбијање да се у његову кућу уведе струја, али и да су главни проблеми са породицом Краснићи били имовински. Видљив је и вапај:

„Посебно ме забрињава што сам се безброј пута обраћао органима власти и нисам приметио да су предузете било какве мере, па чак и оном приликом када сам пријавио да је неко оружјем напао ноћу на моју кућу с намером да убије мене или неког члана моје породице. Обраћам се вама с молбом да се предузму најенергичније мере, те да ми се обезбеди нормалан рад и живот на имању чији сам власник. Не верујем да ћу бити заштићен са било чије стране на овом подручју, где ја живим. Зато вас позивам и молим да лично дођете код мене и да се уверите да је ово што сам ја изнео тачно, а то је само један делић онога што сам претрпео и што трпим“ (Исто).

Дед Краснићи и његова сестра Марија су за убиство Миодрага Шарића осуђени на вишегодишње казне затвора због кривичног дела – обично убиство. Иако је у јавности створен утисак да је убиство извршено из националистичких побуда, главни разлог је био имовински сукоб. Убиства Данила Милинчића и Миодрага Шарића искоришћена су у јавности као вид притиска на органе федерације. Под притиском јавности, на седници Савезног већа Скупштине СФРЈ која је одржана 16. новембра 1982. године делегати су први пут расправљали о присилном исељавању из САП Косово, а следећег дана су усвојени закључци о исељавању лица српске и црногорске националности из покрајине.

Најдрастичнији случај који је изазвао свеопште огорчење српске јавности и нанео велику штету политичко-безбедносном стању, био је случај Ђорђа Мартиновића (Мартиновић је нанео штету међунационалним односима, 1985, стр. 11; Случај испитује посебна комисија СУП-а СР Србије, 1985, стр. 14).⁸ Два непозната лица су 1. маја 1985. године у близини Гњилана напала Ђорђа Мартиновића, радника Дома ЈНА у Гњилану. Док је Ђорђе Мартиновић сејао пасуљ и радио на имању, напала су га два лица, везала га, малтретирала и набила му коцем сломљену флашу у тело (кроз анус). Примљен је у болницу, али је непознато како је до ње стигао, јер је био у несвести и доста је искрвавио. Из Гњилана је пребачен у Хируршку клинику у Приштини где је оперисан. Његова огорчена породица навела је да су раније неколико пута долазили купци за ту њиву, али да они нису желели да је продају. Поред СУП-а у Гњилану, у читав случај се укључио и СУП САП Косово (Ђекић, 1985, стр. 13; Свиреп напад на Ђорђа Мартиновића, 1985, стр. 5; Кад истина муца, 1985, стр. 16).⁹ Случај Ђорђа Мартиновића довео

⁸ Колики је био утицај случаја Ђорђа Мартиновића видљиво је и по оценама да се у неким општинама политичко-безбедносна ситуација у САП Косово погоршала од маја месеца (Све агресивнији емигранти, 1985, стр. 7).

⁹ Опширније о овом случају видети: Ристановић, 2016, стр. 283–303; Спасојевић, 1986.

је до огорчења и беса већине грађана у СФРЈ и узнемирио јавност. У почетку је напад на Ђорђа Мартиновића окарактерисан као „[...] смишљено вандалистичко дело непријатеља, напад на систем социјалистичког самоуправљања и уперено против братства и јединства[...]“ и да је „[...]напад усмерен против свих снага које се боре за стабилизацију прилика у САП Косову[...]“ (Смишљен непријатељски акт, 1985, стр. 8). Убрзо су СУП САП Косово и Окружни суд у Гњилану издали саопштење поводом случаја Ђорђа Мартиновића у коме се тврдило да се сам повредио и да је неистинитим изјавама Ђорђа Мартиновића које су пренели медији дезинформисана и беспотребно узнемирена југословенска јавност. Тако су настале две истине, српска и албанска, које егзистирају до данас.

Случај Ђорђа Мартиновића држао је пажњу југословенске јавности током друге половине осамдесетих година XX века и обзиром да је био осетљив, (зло)употребљавао се у националистичке, политичке и друге сврхе, па је нанео озбиљну штету међунационалним односима. И овај злочин је због бруталности снажно одјекнуо у српској јавности, па су га пратиле бројне противречности, сумњичења и гласине, што је додатно отежавало ситуацију. О њему се расправљало и у Скупштинама СР Србије и СФРЈ. Случај је добио политичку димензију, постао „нераскидиво везан“ за косовско питање и „брзо прерастао трагедију једног човека и потрагу за истином како је до ње дошло, и постао симбол страдања Срба на Косову и Метохији, неповерења грађана у надлежне институције и пример нефункционалних односа на линији покрајина – република – федерација“ (Ристановић, 2016, стр. 283, 290). Случај је имао снажну симболику са временима из османлијског робовања – набијање на колац.¹⁰ Монструозност је била ту, што је штампа оберучке дочекала. Српска јавност је од самог почетка живела у уверењу да је злочин етнички мотивисан. Овај случај је потпалио атмосферу која је већ била ужарена и допринео стварању антиалбанског расположења, али и антисрпског, јер је албанско становништво било уверено у верзију о самоповређивању, па су на свако инсистирање да се случај разреши гледали са неповерењем. Противречности и неспособност надлежних да расветли случај стварали су осећај у јавности да се ради о заташкавању целог случаја. Убрзо је створен утисак код оба народа да се ради о закулисним играма. Због тога је Милан Ракас, члан

¹⁰ Добрица Ћосић записао је у свом дневнику: „Не могу да коментаришем ово набијање Србина на колац 1985. године. Да ли је то учинио муслиман или марксиста? Није прошло ни два века од како су Турци набијали Србе на колац. Не најављује ли се овим догађајем у Гњилану повратак Османлија на српску земљу“ (Ћосић, 2009, стр. 118).

Председништва СК ССРН Југославије, на саветовању у Приштини крајем 1985. године упозоравао:

„Наша јавност мора бити истинито и објективно информисана о ексцесима, иредентистичким нападима и испадима, јер заташкавања су нам се у прошлости грдно осветила и платили смо велики данак скривању истине, и зато комплексним критичко-стваралачким информисањем морамо елиминисати и лакировку и нихилизам [...]“ (Бабић, 1985, стр. 7).

Случај је покренуо бројне догађаје односно убрзао њихов ток. Због трагедије Ђорђа Мартиновића реаговало је Удружење књижевника Србије које је 16. јуна 1985. године упутило писмо Скупштини СР Србије тражећи да се формира комисија која ће утврдити праву истину. Случај Мартиновић наводио се као пример страдања српског народа и у Петицији 2011 Срба са Косова и Метохије за промену стања у САП Косово која је упућена октобра 1985. године Скупштинама СР Србије и СФРЈ, а страдање Ђорђа Мартиновића помињало се и у нацрту Меморандума САНУ (Михаиловић, Крестић, 1995, стр. 135). Дејан Јовић је правилно закључио:

„’Случај Мартиновић’ појачао је перцепцију о ’геноцидности’ Албанаца на Косову и створио је осећај страха код Срба, не само у Покрајини. Осим тога, први пут је промовисао критичку интелигенцију у Србији, која је већ неколико година деловала као неслужбена опозиција режиму, као меру патриотизма и одлучности. Тај случај је помогао да се она профилише као национална снага која брине о српским националним интересима који су највише били угрожени на Косову и Метохији“ (Јовић, 2003, стр. 352).

Гласови и захтеви јавности који су се у претходним годинама чули да СР Србија преузме активнију улогу у решавању проблема српског становништва у САП Косово, сада су добили одговор. На примеру случаја Ђорђа Мартиновића видело се да СР Србија нема уставних и законских ингеренција да утиче на ситуацију у САП Косово. У Скупштини СР Србије 1985. године закључено је да треба да се приведе крају расправа о уставном положају СР Србије и изврше неопходне промене у политичком систему, што ће довести до стабилизације стања у САП Косово и зауставити даље исељавање.

Национализам је био у експанзији после догађаја из марта и априла 1981. године у САП Косово, а који су подстакли и друге национализме у СФРЈ, посебно српски. Због константних

кривичних и прекршајних дела извршених на штету лица српске националности, а који су преношени путем штампе, јачао је српски национализам који је истицао да се у САП Косово ствари не мењају и кривица се пребацивала на руководство покрајине. Зато се у САП Косово тврдило да је српски и црногорски национализам сејао неверицу у братство и јединство и додатно оптерећивао ситуацију. Председништво ЦК СК Србије на седници која је одржана 17. марта 1983. године енергично је реаговало против појаве српског национализма и реваншизма. Дугогодишњи неуспех да се поправи стање у САП Косово водио је ка разочарањима и добром тлу да се подстрекавају национална осећања. Органи и организације у САП Косово оптуживали су деловање српског и црногорског национализма „[...] које у својим наступима негира способност СК и социјалистичког система да реши проблеме, уноси неповерење и мржњу према Албанцима, шири дезинформације о геноциду према Србима и Црногорцима и истиче захтев за променама политичког и уставног система, а све појаве и ексцесе приписује албанској народности“ (Зејнели, 1985а, стр. 6).

Можемо рећи да је 1985. година била прекретница у међунационалним односима у САП Косово, јер су тада започела озбиљна заостравања. Велико незадовољство је током 1985. године видљиво у српској јавности када су у питању резултати у борби против албанских екстремиста и целокупног сређивања стања у САП Косово. Тражило се смењивање одговорних лица, али и измене кривичних закона покрајине, републике и федерације, захтев за оштријим политичким прогоном и казненом политиком, да се ревидирају купопродајни имовински уговори склопљени под притиском, испита порекло новца којим се купује имовина исељених лица, уклањање одговорних људи и опортуниста, окончање идејно-политичке диференцијације. Навођено је да се од 1981. до 1984. године из САП Косово у СР Србију доселило 17.000 лица српске и црногорске националности (Милић, Рупар, Бабић, Радисављевић, 1985, стр. 7). Случај Ђорђа Мартиновића је добродошао новим токовима и као претходно случај Данила Милинчића, искоришћен је у политичке, националистичке и друге сврхе.

Извори и литература

Штампа:

Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову (1982).

Православље, бр. 364, 15. мај 1982, 1–4.

Бабић, Р. (1985). Иредента. *Политика*, 6. октобар 1985, 7.

Возач је притворен. (1984). *Политика*, 6. јануар 1984, 8.

„Говорио сам о одговорности албанског народа...” (1984). *Политика*, 20. јануар 1984, 6.

Два ексцеса на Косову (1984). *Политика*, 1. фебруар 1984, 6.

Дело албанских националиста (1984). *Политика*, 15. август 1984, 11.

Дурић, М. (1981). Зашто се пакује магистар Бијелић. *Политика*, 14. новембар 1981, 8.

Ђекић, П. (1985). Злочин на њиви. *Политика*, 4. мај 1985, 13.

Ђекић, С. (1985). Православна гробља претварају у пашњаке. *Политика*, 26. јун 1985, 10.

Ђукић, С. (1982). Поука једног трагичног убиства. *Политика*, 16. јул 1982, 7.

Ђукић, С. (1983). Једна политичка каријера. *Политика*, 5. април 1983, 7.
За силовање малолетнице – 14 година затвора (1984). *Политика*, 25. септембар 1984, 8.

Затвор за силецију (1985). *Политика*, 6. јун 1985, 10.

Због зађевица се не пуца из пиштоља (1982). *Политика*, 6. јул 1982, 6.

Због подстицања исељавања – у затвор (1984). *Политика*, 10. новембар 1984, 8.

Због покушаја силовања – шездесет дана затвора (1985). *Политика*, 19. јун 1985, 10.

Зејнели, З. (1983). Исељавање, повратак. *Политика*, 29. октобар 1983, 6.

Зејнели, З. (1984а). Гнусна непријатељска дела. *Политика*, 7. октобар 1984, 7.

Зејнели, З. (1984б). Поново о исељавању, *Политика*, 31. октобар 1984, 7.

Зејнели, З. (1985). Нису усахли извори исељавања. *Политика*, 27. март 1985, 8.

- Зејнели, З. (1985а). Опасно деловање непријатеља. *Политика*, 23. октобар 1985, 6.
- Зејнели, З. (1987). Сметају им и посмртнице. *Политика*, 18. јун 1987, 6.
- Зука, А. (1983). Оштрије против силеџија. *Јединство*, 5. септембар 1983, 3.
- Ивановић, Д. Ћирковић – Матић, Р. (1984). Сами закони не могу спречити исељавање са Косова. *Политика*, 28. септембар 1984, 5–6.
- Јевтић, А. (1982). Са Косова и око Косова. *Православље*, бр. 366, 15. јун 1982, 3.
- Јевтић, А. (1983). Од Косова до Јадовна (1). *Православље*, бр. 400, 15. новембар 1983, 5–6.
- Кад истина муца. (1985). *НИН*, бр. 1797, 9. јун 1985, 16.
- Кнежевић, Љ. (1988). Породици убијеног Данила Милинчића исплаћена новчана надокнада. *Политика*, 16. јун 1988, 14.
- Костић, З. (1982). Имање општине. *Политика*, 9. август 1982, 6.
- Мартиновић је нанео штету међунационалним односима (1985). *Политика*, 9. мај 1985, 11.
- Милић, Т. (1984). Три младића знају тајну. *Политика*, 26. фебруар 1984, 10.
- Милић, Т. Рупар, В. Бабић, Р. Радисављевић, З. (1985). Враћање на Косово наше стратешко опредељење. *Политика*, 26. јун 1985, 7.
- Милошевић, Б. (1981). Борци отворили срце. *Политика*, 25. јун 1981, 8.
- Национализам све агресивнији (1985). *Политика*, 20. јун 1985, 5.
- Националисти то морају да знају (1983). *Политика*, 30. септембар 1983, 6.
- Негојевић, Р. (1983). Оцене Самарџића и Власија. *Политика*, 24. фебруар 1983, 6.
- Осуђене малолетне силеџије (1985). *Политика*, 24. децембар 1985, 8.
- Покушај организовања отворене побуне (1981). *Политика*, 7. мај 1981, 6.
- Породица Милинчић није напустила огњиште (1982). *Православље*, бр. 367, 1. јул 1982, 5.
- Пребијени (1981). *Политика*, 25. јун 1981, 8.
- Расветљавање случајева туча (1981). *Политика*, 27. јун 1981, 6.
- Све агресивнији емигранти (1985). *Политика*, 27. јун 1985, 7.
- Свиреп напад на Ђорђа Мартиновића (1985). *Јединство*, 4. мај 1985, 5.
- Симоновић, С. (1984). Напад на Борку Павловић је непријатељски акт. *Политика*, 17. август 1984, 11.

- Скрнављење споменика – вандализам (1985). *Политика*, 19. децембар 1985, 8.
- Случај испитује посебна комисија СУП-а СР Србије (1985). *Политика*, 11. мај 1985, 14.
- Смишљен непријатељски акт (1985). *Политика*, 6. мај 1985, 8.
- Станојевић, Б. (1983). Нисмо претерано задовољни. *Дуга*, бр. 253, од 5. до 19. новембра 1983, 13.
- Ћук, М. (1983). Ексцеси подстичу неповерење. *Јединство*, 16. септембар 1983, 3.
- Ћук, М. (1985). Деца каменују возове. *Јединство*, 21. октобар 1985, 6.
- Убиство у селу Меће (1982). *Политика*, 4. јул 1982, 6.
- Убица притворен – истрага у току (1982). *Политика*, 4. јун 1982, 10.
- Ухваћени дрски одметници (1982). *Политика*, 8. јун 1982, 7.
- Чупић, М. (1982). Насиље иза паравана власти. *Јединство*, 25. август 1982, 5.
- Шћепановић, М. (1981). Опет о дезертерима и предводницима. *Политика*, 6. новембар 1981, 17.

Литература

- Бјелица С. (2006). Косово и Метохија у оквиру Југославије. *Култура полиса*, 4–5, 419.
- Вукашиновић, В. Станић Г. (прир.) (2013). *Српски патријарх Павле. Извештаји са распетог Косова Светом Архиепископском Синоду за Свети Архиепископски Сабор Српске Православне Цркве: 1957–1990*. Београд: Издавачка фондација Српске православне цркве Архиепископије београдско–карловачке.
- Даниловић, Р. (2010). *Употреба непријатеља. Политичка суђења у Југославији 1945–1991*. Београд: Завод за уџбенике.
- Ђокић, Б. (2017). Два документа поводом спаљивања старог конака манастира Пећке патријаршије 1981. године. *Црквене студије*, 14, 391–403.

- Јовић, Б. С. (2012). *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији: сведочанство о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*. Нови Сад: Православна реч.
- Јевтић, А. (1990). *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*. Приштина: Јединство.
- Jović D. (2003). *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon i pad četvрте Jugoslavije (1974–1990)*. Zagreb: Prometej.
- Михаиловић, К. Крестић, В. (1995). *Меморандум САНУ. Одговори на критике*. Београд: САНУ.
- Николић, К. Цветковић С. (2014). *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку (1912–1990)*. Београд: Институт за савремену историју.
- Ристановић Р. П. (2016). *Случај Мартиновић – утицај и употреба. Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава: тематски зборник од водећег националног значаја: национални научни скуп са међународним учешћем*. Лепосавић: Институт за српску културу, 283–303.
- Спасојевић, С. (1986). *Случај Мартиновић*. Љубљана: Партизанска књига.
- Ћосић, Д. (2009). *Лична историја једног доба, књ. 3. Време распада 1981–1991*. Београд: Службени гласник.
- Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку: Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*. Београд: Жагор 2011.

Bojan Đokić

SERBIAN PRESS AND CRIMES IN SAP KOSOVO 1981 – 1985. YEARS

Summary

From 1981 to 1985, the Serbian press has seen numerous criminal and misdemeanour acts committed against the Serbian population and its church in SAP Kosovo: murder, rape and attempted rape, psychological and physical assaults, destruction of property, various attacks on the Serbian church and its property all had broad consequences on interethnic relations. They have been particularly noticeable since 1982 when a more liberal press writing came into play, where the policy of the SR of Serbia towards SAP Kosovo played a decisive role because it was politics that gave direction to the events. In 1981, the policy of the SR of Serbia towards SAP Kosovo changed. The largest number of news stories about the committed crimes were written in 1982, 1983, and 1985, which is not accidental since the most important state and political decisions on the situation in SAP Kosovo were made in that period. Their high number indicates that the press followed every crime. Some crimes were portrayed as nationally motivated, although they were not. The crimes committed in SAP Kosovo from 1981 to 1985 point to the difficult position of the Serbian population, but they also influenced the creation of anti-Albanian sentiment, national mobilization of public opinion and national homogenization, harassment of the Serbian and Yugoslav public, worsening of interethnic relations which affected the emigration, creating mistrust, creating the feeling of personal and property insecurity and national inequality, and general feeling that there is no prospect of cohabitation and that anarchy is the one ruling the province. Due to the numerous crimes committed against the Serb population in SAP Kosovo, the Serbian public pointed on the inefficiency of the authorities and also their inability to establish a peaceful and safe life for all citizens in the province and demanded a change in the political system. All crimes caused panic, insecurity and distrust, which affected the consciousness of the Serbian people and created a perception that the Albanian people were genocidal and contributed to the incitement of Serbian nationalism.

Crimes, violence and terror committed against the Serb population by the Albanians maintained the tensions in interethnic relations thanks to the means of public information and media. Tensions in interethnic relations were

significantly worsened by certain media outlets that, by varying and unilateral interpretations of individual events, encouraged anti-Serb and anti-Albanian sentiment, and thus expanded the scope for various manipulations and separatism. Such sensationalist and one-sided examples of public information did not contribute to the calming of the situation.

The Serbian press kept a close eye on every threat to personal and property safety that the people of Serbian and Montenegrin nationality in SAP Kosovo faced and every crime committed against the Serbian population was used for political, national and other purposes. Particularly the crimes committed against Danilo Milincic, Miodrag Saric and Djordje Martinovic were used as symbols and metaphors for the suffering of Serbian people in SAP Kosovo and were used as a mean of pressure on the organs of the SFRY to actively engage in solving the situation in the province.

ГРАНИЦЕ СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ ЖУПЕ ДРИНЕ – ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ИСТОРИЈСКЕ ГЕОГРАФИЈЕ ГОРЊЕГ ПОДРИЊА

Чланак се бави утврђивањем граница средњовјековне жупе Дрине, која се налазила у горњем току истоимене ријеке. У центру истраживања биће рани турски пописи, преко којих ћемо, уз комбинацију са савременим писаним изворима, топономастиком и природно-географским карактеристикама терена, настојати да утврдимо у којој мјери су се границе турских нахија на овом простору поклапале са границама средњовјековних жупа и на тај начин покушати да прецизније одредимо територијални опсег жупе Дрине.

Кључне ријечи: граница, жупа, Дрина, Дринаљева, нахија, Сокол.

Подручје горњег тока ријеке Дрине, у дијелу између Шћепан поља на југу и Међеђанске клисуре на сјеверу, имало је током средњег вијека изузетан значај не само у привредном, већ и у политичком животу наших средњовјековних земаља и било је предмет интересовања већег броја историчара. Међутим, бројна питања везана за овај простор, услед недостатка изворне грађе, још увијек су остала неријешена или недовољно објашњена. Једно од таквих је и питање граница између жупа. Досадашња истраживања утврдила су постојање већег броја ових територијално-управних јединица и њихов положај је само угрубо одређен. Примјера ради, за жупу Дрину, о чијим границама ће у раду бити ријеч, у литератури се углавном наводи да се налазила у горњем току ријеке Дрине на простору између Шћепан поља на југу, и Цвилина на сјеверу, обухватајући и доњи ток ријеке Техотине (Благојевић, 2005, стр.38; Војновић, 2014, стр. 17–32). Разлоге за овакво уопштено позиционирање можемо тражити у малом броју савремених извора,

¹ krunicbojan855@gmail.com

које додатно компликује вишеструко значење термина Дрина,² али и у недовољном коришћењу података из раних турских пописа, јер добро је познато да Турци, након освајања наших земаља и спровођења своје територијално-управне подјеле, нису без нарочитих разлога (војно-политичких, стратегијских или економских) вршили неке битне измјене у територијалној организацији коју су затекли, већ су је углавном без промјена укључили у свој управни систем. Тако су, у највише случајева, од средњовјековних жупа настале најниже редовне турске управне јединице – нахије (Šabanović 1959, str. 101, 110). Захваљујући овом принципу ми смо данас у могућности да проучавањем поменутих пописа, уз комбинацију података из савремених писаних извора, топономастике и природно-географских карактеристика терена, сазнамо многе појединости о територијалној подјели наших средњовјековних земаља. Међутим, треба имати на уму да је одступања од напријед наведеног принципа било и због тога се проучавању овог питања, уз овакав методолошки приступ увијек мора имати и одређена доза опрезности. Ипак, мишљења смо да он може да понуди одговоре на поједина питања и да побуди нова даља истраживања ове теме и на тај начин да допуни или измијени резултате досадашњих истраживања.

Важно је напоменути да се оновремено схватање границе у великој мјери разликовало од данашњег. Нарочито се то односи на период раног средњег вијека. То није било доба које је карактерисало постојање јасних и добро утврђених граничних линија. Граница је могла да буде ужи или шири појас ненасељене и никоме припадајуће територије, али исто тако да буде и прецизно одређена уколико се поклапала са природним границама, попут ријечних токова, који су јасно одвајали територије двије сусједне области. Чак и у доба позног средњег вијека, када је граница била прецизније одређена, на границама посљедњег сеоског атара, простор између два сусједна села која су припадала различитим управним областима је могао да буде поприлично широк појас неприступачног шумовитог терена (Више о термину „граница“ види: Веселиновић, 1999, стр. 129–131).

Полазне тачке за одређивање граница жупе Дрине су, у литератури добро познати, поље Цвилин и село Брусна, која се налазе десетак километара сјеверно, односно источно од Фоче. За оба ова мјеста писац *Барског родослова* изричито каже да се налазе у Дринској

² Термин Дрина је у средњовјековним изворима могао да означава поред жупе и ширу територијално-управну јединицу земљу или кнежину Дрину, којој је ова припадала. Такође, овим термином се у изворима означавало и насеље у жупи Дрини, највјероватније Хоча (Фоча).

жупанији. Према његовим наводима Цвилин је био поприште једног сукоба између Срба и Угара у вријеме кнеза Часлава, док се у Бруснима родио Доброслав, односно Стефан Војислав оснивач знамените српске династије Војислављевића (Кунчер, 2009, стр. 91–93, 141; Живковић, 2009, стр. 272–276). Не улазећи у изворну вриједност ових навода, обратићемо пажњу само на топографске податке који су, како је то још раније примијећено, врло поуздани. Наиме, писац овог, по много чему, занимљивог списка познаје неке наизглед ситне појединости о мјестима које смјешта у *Дринску жупанију*. За село Брусна он изричито каже да се налази на путу из Рашке у Босну, док за Цвилин наводи да је *пored ријеке* што у потпуности одговара стању на терену. Долином ријеке Тихотине, на чијој десној обали се налази село Брусна, током средњег вијека је ишао путни правац који је преко Хоче (Фоче) једним краком повезивао Рашку са Босном, а другим са Дубровником (Шкриванић, 1974, стр. 43–50). С друге стране, и поље Цвилин се, заиста, налази поред ријеке, уз саму десну обалу Дрине насупрот насеља Устиколине. Очигледно је писац Барског родослова добро познавао прилике на терену и добро знао којој жупи поменути мјеста припадају. Није искључено да је он до ових сазнања дошао личним искуством, можда, путујући из Рашке према Босни управо преко Брусана, Хоче и Цвилина, па су му ове појединости због тога и биле познате, или је за њих, пак, сазнао од некога другог. У сваком случају тешко је повјеровати да су оне могле да буду дио сачуваног предања које је доспјело до писца. Вјероватно их је он накнадно уметнуо како би повећао вјеродостојност свог исказа.³

Из раних турских пописа сазнајемо да се поменути простор (између села Цвилин и Брусна), након пада под турску власт, налазио у склопу нахије Сокол,⁴ која је добила назив по истоименом граду, изнад саставака Пиве и Таре, за који поуздано знамо да се раније налазио у жупи Дрини (Šabanović, 1959, str. 138).⁵ Извјесно је, дакле,

³ Упореди са наводима Тибора Живковића који се бавио детаљном анализом овог списка (Живковић, 2009, стр. 202–209, 272–276).

⁴ Села са овог подручја Бољерадина, Драгочава, Орахово, Владикови, Јошаница и Рибари су касније била пописана у нахији Сокол. Овој нахији је припадао и трг Хоча (Aličić, 2008, str. 64, 66, 118, 234; Aličić, 1985, str. 19, 171, 180, 207, 208, 224, 227, 242, 363, 365). Из дубровачких извора сазнајемо да су се у близини Хоче налазила мјеста *Cliana* и *Cerepi* (Vego, 1981, str. 296; Kurtović, 2014, str. 204, 216, нар. 669, 729). Нажалост ниједно од њих нисмо успјели да убицирамо. Исти је случај и са *loco dicto Mirtic* за које се у изворима изричито каже да је *in Drina* (Kovačević, 1961, str. 176, нар. 83). Дио села Цвилин се након пада под турску власт налазио у склопу тимара перибаше Синана и био је уписан уз резерву војника у нахији Сокол (Aličić, 1985, str. 223–231).

⁵ То се најбоље види из повеља, којима, половином XV вијека, арагонско-напуљски

да је територија жупе Дрине представљала основу за формирање поменуте нахије. Међутим, поставља се питање да ли су се границе ове нахије заиста поклапале са границама жупе Дрине. Нахија Сокол се у правцу истока граничила са нахијама Кукањ и Кава. Занимљиво је да се за нахију Кукању поименичном попису Херцеговачког санџака из 1477. године изричито каже да припада Полимљу (Алић, 1985, стр. 31). На основу овога могло би се претпоставити да се линија раздвајања између нахија Сокол и Кукањ поклапала са ранијом границом између жупе Дрине, која је припадала истоименој „земљи“, и њој сусједне жупе Брезнице, која је увијек сматрана као дио ширег Полимља, од чије територије се касније и образовала нахија Кукањ⁶ (Ћук, 1999, стр. 55–67; Миљковић-Бојанић, 1999, стр. 157–169, Томовић, 1999, стр. 72). Очигледно се овдје није радило само о границама жупа, већ и ширих територијално-управних јединица. Нажалост, за нахију Кава, немамо сличне потврде у изворима и тешко је са сигурношћу тврдити којој области је она припадала. Међутим, уколико предиио Буковицу, која се налазила у овој нахији, идентификујемо као простор на којем се можда налазило истоимено насеље, познато из дубровачких извора као прометно караванско мјесто и тргу Полимљу, ствар је поприлично јасна (Динић, 2003, стр. 692; Ћук, 1983, стр. 42–46; Томовић, 2006, стр. 42). С друге стране, могуће је, на шта упућује и рударска етимологија назива Кава, да је територија ове нахије раније била дио шире рударске области која је можда чак била организована и у посебну територијално-управну јединицу – жупу од које је касније образована посебна нахија (Томовић, 2006, стр. 46). У сваком случају чини се да поменути простор није улазио у састав жупе Дрине и да су се границе између нахија, на овој страни, заиста могле поклапати са границама ранијих жупа, тим прије што су поменути простори припадали и различитим ширим територијално-управним областима. Због тога ћемо,

краљ Алфонс V и „римски краљ“ Фридрих III, потврђују Стефану Вукчићу његове, поименично набројане посједе. Тако се у повељи краља Алфонса из 1444. године наводи да је Сандаљевом синовцу припадао Соко са околином која се зове Дрина (*Sochol con un contato che se chiamo Drina*), док у другој, Фридриховој, из 1448. године, стоји: *castrum Soko cum dominio Strypon*, односно, тврђава Соко са владањем (територијом под влашћу и управом), с Дрином (Thalloczy, 1914, стр. 361, 379; Vego, 1980, стр. 452–486; Динић, 1940, стр. 169; Благојевић, 2005, стр. 38; Мишић, 2010, стр. 272–273). За подграђе овог града се у изворима такође каже да је у Дрини (Динић, 1940, стр. 170, нап. 2; Vego, 1980, стр. 455; Kovačević-Kojić, 1981, стр. 124, prilog br. 156; Kurtović, Filipović, 2011, стр. 219, нап. 77).

⁶ Град Кукањ, чије име је послужило за назив нахије, се поуздано знамо раније налазио у жупи Брезници / *...Cochangn in Brisniza castello conlo contato...* (Thalloczy, 1914, стр. 361; Vego, 1980, стр. 462–463, 466; Динић, 1940, стр. 175–177).

имајући ово у виду, као почетну тачку приликом одређивања источне границе жупе Дрине узети сусједна села Папратно и Хајловину која су припадала различитим нахијама – Соколу и Кави (Aličić, 1985, str. 25, 317). Управо између ових села постоји брдо које својим именом – Граничари – несумњиво указује на линију разграничења. Од овог брда, у правцу сјевера, источна граница жупе Дрине је највјероватније ишла правцем Дебело Брдо, Окладник и Враџача, будући да су поменути висови, најдоминантнији на том подручју, са источне стране затварали села која су припадала нахији Сокол, односно раније жупи Дрини. (Г. и Д. Папратно, Мељен, Козаревина). У правцу југа, од брда Граничари, појас раздвајања је ишао према брду Троврх и ријеци Техотини код села Викоч⁷, одакле је, затим, пратио њен ток узводно све до ушћа ријеке Шкопотнице, лијеве притоке Техотине у чијој близини, на десној страни, се налази село Честин које је припадало нахији Кукањ, односно жупи Брезници (Aličić, 1985, str. 309).⁸ Од овог мјеста граница је ишла даље према планинама Љубишњи и Обзир гдје је избијала на ријеку Тару, остављајући простор Челебића и Мештревца⁹ жупи Дрини.¹⁰ Занимљиво је да се поменути гранични појас скоро у потпуности поклапа са данашњом линијом раздвајања између општина Фоча и Пљевља што несумњиво показује континуитет границе на овом простору још од средњовјековних жупа.

Полазна тачка приликом одређивања јужне границе жупе Дрине је добро познати град Соко, главна резиденција властеоске породице Косача за који смо већ раније навели да се налазио у жупи Дрини.¹¹ Судаћи према његовом положају, у пристранку изнад Шћепан-поља, извјесно

⁷ Село Викоч је припадало нахији Сокол (Aličić, 2008, str. 119, 123; Aličić, 1985, str. 19, 22, 300, 434).

⁸ Сусједно село Честину је Куново и оно се налазило у нахији Сокол (Aličić, 2008, str. 121; Aličić, 1985, str. 19).

⁹ Простор Челебића, Завајта и Мештревца је касније био познат под називом Заврш. У поименичном попису из 1477. године помиње се село Заврш у нахији Сокол (Aličić, 1985, str. 19). Из једног документа дубровачке провенијенције сазнајемо да се поменуто село налазило негдје у близини Сокола, могуће на простору Мештревачког платоа, јер се за извјесног Божидача Хвалишевића (*Qualisевич*) каже да је *de Xauerse apud Socol de Bosna* (Kurtović, Filipović, 2011, str. 221, нар. 95). Овом простору припадају и села Горњи и Доњи Продол чији су дијелови били у склопу тимара већ поменутог церибаше Синана (види нап. 4), док се за села Будишићи, Село, Златни бор и Граб, која се такође налазе на овом простору, изричито наводи да припадају нахији Сокол (Aličić, 2008, str. 114, 116, 117, 231; Aličić, 1985, str. 19, 227, 228, 236, 262, 430, 545).

¹⁰ Источну границу жупе Дрине упореди са границама жупе Брезнице и нахије Кава (Томовић, 1999, стр. 69–76; Томовић, 2006, стр. 41–47).

¹¹ Види нап. 4.

је да граница на овој страни није пратила токове ријека, већ су обје обале Пиве и Таре, у једном дијелу њиховог доњег тока, биле у саставу жупе Дрине. Нажалост, рани турски пописи, осим Шћепан поља,¹² не наводе ни једно друго мјесто, на лијевој обали Таре, односно десној Пиве, на основу којих би могли прецизније одредити границу на овој страни. Због тога смо, у рјешавању овог питања, принуђени, најприје, да одредимо територије за које поуздано знамо да нису улазиле у састав жупе Дрине, па тек онда, уз комбинацију географских карактеристика терена, покушамо, бар приближно, да уочимо природне границе које, свакако, нису дефинитивне и прецизне, али у овом случају су једино рјешење које можемо да приложимо.

Добро је познато да је у сливу ријеке Пиве током средњег вијека постојала истоимена жупа – Пива. Писац *Барског родослова* помиње ову жупу као једну од једанаест жупа области Подгорја (Кунчер, 2009, стр. 119). Иако он не наводи коју је територију она обухватала из његовог излагања, на основу редослиједа набрајања, можемо закључити да се налазила између жупа Комарнице и Гацка. С обзиром на конфигурацију терена на овом подручју то нам поприлично даје јасне обресе првобитне жупе Пиве. Несумњиво је она у почетку обухватала само долинске предјеле ријеке Пиве између Мратиња на сјеверу и планине Голије на југу, обухватајући и долину Врбнице, лијеве притоке ријеке Пиве. Управо се овај простор и данас назива Пивском жупом, што, свакако, додатно указује на језгро средњовјековне жупе, одакле се временом проширила и на сусједне планинске области. Сјеверно од Мартиња, према Шћепан пољу, ријека Пива улази у један дубоки стјеновити кањон, дужине око 4 km, у којем није могло бити жупске организације што нас наводи на закључак да се гранични појас између жупа Дрине и Пиве, на овој страни, управо налазио у овом стјеновитом простору.¹³ Важно је напоменути да је водоток Пиве у овом дијелу представљао озбиљну препреку у комуникацији све до XX вијека и углавном су се до тада користили путни правци преко Пивске планине, односно од Мратиња преко планинског масива Вучево до Шћепан поља (Луковић, 2010, стр. 171–194).¹⁴

¹² Шћепан поље је припадало нахији Сокол (Aličić, 2008, str. 233; Aličić, 1985, str. 508).

¹³ Подручје низводно од овог кањона географски припада Шћепан пољу.

¹⁴ У историографији је устаљено мишљење да је жупа Пива гравитирала земљи Дрини, међутим, ако узмемо у обзир конфигурацију терена као и чињеницу да су путни правци између жупа Пиве и Дрине ишли преко тешко проходних планинских предјела, прије би се могло закључити супротно. То у неку руку потврђују, истина малобројни, историјски извори почевши од Барског родослова који ову

Много је теже одредити границу на простору Пивске планине. Јужни и средишни дио ове висоравни се налазио у жупи Пиви. То потврђују двије повеље херцега Стефана Вукчића-Косаче које су издате 19. јула 1453. године у *Пиви на планини на Пиичу*¹⁵ (Стојановић, 2006, стр. 66–72, прилог бр. 667, 668). Поставља се, међутим, питање да ли се жупа Пива протезала и на сјеверни дио Пивске планине или се овај простор налазио у жупи Дрини. Нажалост, због недостатка извора ово питање морамо оставити отвореним. Сигурно је само да су падине на сјеверној страни поменуте висоравни припадале жупи Дрини.

Са сличним проблемима се срећемо и приликом одређивања западне границе жупе Дрине. На овој страни се не можемо поуздано ослонити на податке из раних турских дефтера јер је нахија Сокол, у овом правцу, обухватала и мјеста за која знамо да нису била у саставу жупе Дрине. То се најбоље види на примјеру града Јелеча, који је, након турског освајања и територијалне организације која је уследила, припадао нахији Сокол (Аличић, 1985, стр. 175), а раније се налазио у жупи Говзи (Динић, 1940, стр. 217). Због тога ћемо ово питање покушати да ријешимо на исти начин као и у претходном случају, приликом одређивања границе према жупи Пиви.

Захваљујући архивској грађи познато је да су у долини ријеке Сутјеске, током средњег вијека, постојале двије жупе – Сутјеска и Дриналево. Прва се протезала на простору између Вратара на југу, обухватајући и његову околину, и Тјентишта на сјеверу,¹⁶ а друга је обухватала подручје града Тођевца, што се изричито помиње у

жупу смјешта у област Подгорја (Кунчер, 2009, стр. 119), затим један документ из дубровачког архива датиран фебруара 1467. године у којем се помиње неки Ратко Радишић из Бањана из Пиве дио Босне / *Ratchus Radisich de Bagnana de Piva de partibus Bosne* (Маловић-Ђукић, 1991, стр. 47), и најпослије поименични попис Херцеговачког санцака из 1477. године у којем је нахија Пива, која је обухватала дјелимичан или цијели простор некадашње жупе Пиве, пописана заједно са Бањанима, што, несумњиво, показује да повезаност ових подручја (Аличић, 1985, стр. 70–80). Дакле, из приложеног би се прије могло закључити да је жупа Пива у средњем вијеку више нагињала планинским областима које се налазе јужно од ње, него територији која је припадала „земљи“ Дрини.

¹⁵ Данас истоимено село на Пивској планини.

¹⁶ За оба ова мјеста се у изворима изричито каже да су у Сутјесци. *Tintiste in Sutischa* се спомиње у једној тужби подигнутој у Дубровнику децембра 1445. године (Isaković, 2013, стр. 355, пар. 26), док се град Вратар у Сутјесци, поред Алфонсове повеље (*Vatrarato Sutisti castello conlo cotato*), помиње и у једном дубровачком писму у коме су Дубровчани обавјештавали неке своје земљаке да се Владислав Херцеговић побунио против свог оца и да је заузео неколико његових градова међу којима је био и *Vratar in Sutischa* (Јиречек, 1959, стр. 293, нап. 269).

Алфонсовој повељи из 1444. године. (Thalloczy, 1914, str. 361; Vego, 1980, str. 462, 466). Иначе, град Тођевац је у изворима познат од 1398. године (Јиречек, 1959, стр. 285, нап. 255; Ковачевић-Којић, 1978, стр. 104; Мргић, 2010, стр. 296), док се жупа Дринаљево први пут помиње 1405. у једном упутству дубровачке владе Николи Гучетићу, који је требао да пронађе Сандаља Хранића *in terra de Chelmo, non pasando Chognic, infin in Drinayena* (Jorga, 1899, str. 107; Kurtović, 2009, str. 145, нап. 493). Занимљиво је да је Марко Вего сматрао да Дринаљево није била жупа, већ да се под овим термином у поменутој повељи мислило на кнежину (област) Дрину и да је овај простор припадао жупи Сутјесци. Према његовим ријечима, кад би Дринаљево била посебна жупа, онда сусједна жупа Сутјеска са Тјентиштем и неколико малих села не би имала никаква смисла (Vego, 1980, str. 455). Међутим, ако детаљније анализирамо сам текст повеље видјећемо да Вего, ипак, није био у праву. У поменутој повељи се за сваки град који се налазио у кнежини или земљи Дрини поред имена наводи и име жупе у којој је град лежао.¹⁷ Просто изгледа немогуће да се само у случајевима града Тођевца и Сокола није мислило на жупе, већ на шире територијално-управне области. Док би се за град Соко и могло наћи разумно објашњење, будући да је он био главно мјесто, не само Дрине већ и осталих земаља херцег Стефана, па је због тога и могао да буде на неки начин издвојен, за град Тођевац, за тако нешто, не постоје посебни разлози. Поред тога, немогуће је објаснити и зашто је онда писац повеље, уколико се заиста у оба случаја мислило на кнежину Дрину, овај једноставан термин писао на различите начине, најприје правилно, а одмах затим у наставку у другачијем облику (... *Sochol con un contato che se chiama Drina Toyevacts Vdrinagliano castelo con lo contato...*). Очигледно се овдје, ипак, радило о двије различите жупе, како је и забиљежено у повељи.

С обзиром на локацију града Тођевца¹⁸ и конфигурацији терена на том подручју, могло би се претпоставити да је граница између жупа Сутјеске и Дринаљеве била брдо Кошир, које јасно раздваја долине Хрчавке и Сутјеске, односно град Тођевац од тјентишке долине која се налазила у жупи Сутјесци. Отворено је, међутим, питање да ли је граница са брда Кошир пресецаола ријеку Сутјеску или је пратила њен ток све до ушћа у Дрину, остављајући десну обалу жупи Сутјесци, а лијеву Дринаљеви. Ово питање би се могло ријешити само уколико

¹⁷ ... *Sochol con un contato che se chiama Drina Toyevacts Vdrinagliano... Vatraro Sutisti... Nonio Gorasdo... Samobor Obribudo... Ostraviza Vbistrizi... Hihelech Vgobici...* (Thalloczy, 1914, str. 361–362; Vego, 1980, str. 462–463).

¹⁸ Остаци овог града налазе се изнад лијеве обале Хрчавке у подножју истоимене планине.

бисмо знали којим жупама су припадали градови Косман, који се налазио на ушћу Сутјеске у Дрину, на хидрини коју затварају десна обала Сутјеске и лијева обала Дрине, и Ђурђевица на истоименом брду у близини Космана, на супротној обали Сутјеске. Нажалост, малобројни сачувани савремени подаци о овим градовима не наводе у којим жупама су се налазили.¹⁹

Судећи према самом називу – Дрина-љево – није искључено да је простор ове жупе у почетку припадао жупи Дрини и да је током времена, најкасније на прелазу из XIV у XV вијек (узимајући у обзир прве помене у изворима жупе Дринаљево и града Тођевца), дошло до њене трансформације и подјеле на двије жупе. У том случају је граница вјероватно пратила ток ријеке Дрине, односно, територија на њеној лијевој обали припадала је ново-формираној жупи Дринаљево, док је она на десној задржала стари назив. Поставља се питање до ког мјеста низводно Дрином се могла протезати жупа Дринаљево. За жупу Дрину знамо да је обухватала поље Цвилин на десној обали Дрине. На супротној страни од овог поља се налазио трг Устиколина који се помиње у изворима од 1392. године (Kurtović, 2017, str. 32, prilog br. 169). Нажалост, није нам познат ни један документ у којем се поред имена овог трга наводи и име жупе којој је припадао. Међутим, овај трг се након пада под турску власт налазио у нахији Бистрици (Aličić, 2008, str. 66; Aličić, 1985, str. 190–191). Могуће је да је он раније припадао и истоименој жупи и да је граница између нахија Сокол и Бистрица била успостављена на граници између жупа Дрине и Дринаљеве, са једне, и жупе Бистрице са друге стране.²⁰ Да се Устиколина могла налазити у поменутој жупи може се претпоставити, истина посредно, и на основу савремених извора. Наиме, из једног итинерара дубровачких посланика сазнајемо да је жупа Бистрица, или један њен дио, једно вријеме била под контролом властелоске породице Павловића²¹, која је у исто вријеме држала и трг Устиколину.²² Мада, ову

¹⁹ Више о поменутим градовима види: Динић, 1940, стр. 227–228; Vego, 1980, str. 459; Кајмаковић, 1981, str. 144–147, 161–174; Рудић, 2010, стр. 106.

²⁰ Жупа Бистрица се први пут у изворима помиње октобра мјесеца 1365. године у вези са продајом неке робиње (Динић, 1967, стр. 17–18, прилог бр. 38).

²¹ Приликом настојања Дубровчана да од војводе Радослава Павловића, откупе његов дио Конавла, дубровачки посланици су, јуна мјесеца 1423. године, боравили код овог босанског властелина у жупи Бистрици (Jorga, 1899, str. 217; Јиречек, 1959, стр. 250, нап.115).

²² Дана 8. августа 1402. у Дубровнику је договорен превоз 200 товара соли на трг Устиколине, кнеза Павла у крајевима Босне (Ковачевић-Којић, 1981, str. 114, prilog br. 37). Почетком маја 1413. године дубровачка влада је тражила од Павловића уклањање нових царина у Босни, нарочито у Устиколини (Jorga, 1899, str. 141–142). Посљедњег

претпоставку морамо узети са извјесном дозом резерве и опреза, ипак подаци из раних турских пописа указују на ту могућност. У том случају доњи ток ријеке Бистрице, између Врановских стијена и ушћа Бистрице у ријеку Дрину, није припадао жупи Бистрици, већ Дринаљеви јер је граница између нахија Сокол и Бистрица ишла правцем од Врановских стијена, брдима Радача, Тјеменик, Врвица и Колудрица одакле се спуштала ријеци Дрини управо код Устиколине и поља Цвилин.²³ Томе у прилог иде и конфигурација терена. Наиме, ријека Бистрица у дијелу између Миљевине и села Кута пролази кроз дубоки стјеновити кањон, дужине око 3km, који би могао да представља природну границу на овој страни.²⁴ Важно је напоменути да је путна комуникација која данас пролази кроз овај кањон изграђена тек у XX вијеку и до тада се ова природна препрека савладала заобилазним путевима. Један од њих ишао је од села Кута преко Требичине и Ратаја у долину Говзе и Бистрице.²⁵ Вјероватно је овим правцем ишао и средњовјековни друм, који је преко Говзе и Загорја повезивао ово подручје са долином Неретве. Занимљиво је да се на обје стране на излазу из поменутог кањона, на локалитетима Хоца (Горња Кута) и Кулина (западно од Врановских стијена у атару села Доњи Будањ) налазе остаци два средњовјековна града за које су поједини истраживачи претпостављали да су рушевине неких од познатих градова жупе Бистрице (Прилеп, Островица и Бистрички), а могуће и града Жира који се помиње у двије (1448, 1454), од три, повеље којима се херцегу Стефану потврђују његови посједи²⁶ (Ninković, 1976, str. 19, 23; Bešlagić, 1985, str. 24–25).

дана августа 1427. године у Дубровнику се кредитно задужио Радич Обрадовић из Устиколине за кога се изричито каже да је човјек војводе Радослава Павловића (Динић, 1940, стр. 241; Ковачевић-Којић, 1978, стр. 92, нап. 33; Kurtović, 2009, str. 37, пар. 102; Kurtović, 2017, str. 115, prilog br. 591). Почетком маја 1441. године дубровачка влада послала је на поклон у Устиколину, жени војводе Радослава Павловића, три товара уља (Динић, 1940, стр. 241, нап. 10; Kovačević-Kojić, 1981, str. 120, prilog br. 107).

²³ Поменута брда у једном дијелу раздвајају долине Колуне и Бистрице, а у другом Колуне и Дрине. Села која се налазе према ријекама Бистрици и Дрини (Штовић, Бијелић, Сусјечно, Доња и Горња Брда) припадала су нахији Сокол, док су, са супротне стране у пристранку који гравитира ријеци Колуни (Данчићи, Цапе), припадала нахији Бистрици (Aličić, 2008, str. 114, 117, 138; Aličić, 1985, str. 22, 207, 208, 301).

²⁴ Поменути кањон се на лијевој обали завршава Врановским стијенама.

²⁵ О путним комуникацијама на овом подручју прије XX вијека види аустроугарску војну карту из 1887. године. Преузето са: <http://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C179&bbox=2072435.5115266403%2C5387185.69100367%2C2085487.134106334%2C5392727.375554345>. Датум приступа: 25. 12. 2017.

²⁶ Вишепоменути градови мањих оубикацији види: Динић, 1940, стр. 232–233, 236;

Иако релативно близу један другом, истраживања вршена у склопу научно-истраживачког пројекта *Горње Подриње у доба Косача*, нису показала никакву повезаност између ових градова (Ninković, 1976, str. 22). По свему судећи вјероватно се овдје радило о пограничним утврђењима између жупе Дринаљево са једне и жупе Бистрице са друге стране. У том случају остаци града на локалитету у Горњим Кутима не припадају Прилепу, како се то претпоставља, већ неком другом, нажалост, именом непознатом граду жупе Дринаљево. С друге стране, на локалитету Кулина би заиста могли да буду остаци неког од поменутих градова, будући да је тај простор несумњиво припадао жупи Бистрици. Дакле, жупа Дринаљево је поред Тођевца и доњег тока ријеке Сутјеске, могла да обухвата и шири простор између Дрине на истоку, поменутих брда на развођу између Колуне, са једне, и Бистрице и Дрине са друге стране, на сјеверу, док је на западу, граница, према жупи Говзи, свакако ишла ријеком Отешом, односно шумовитим планинским предјелима на правцу Руда планина, Јабланово брдо и Зеленгора који јасно одвајају простор долине ријеке Говзе.

Пратећи границу нахије Сокол на сјеверу, која је од поља Цвилин даље ишла током ријеке Дрине све до ушћа Огличевске ријеке у Дрину,²⁷ жупа Дрина се, поред жупе Бистрице, на овој страни, граничила и са жупом Осаницом.²⁸

Од ушћа Огличевске ријеке граница је ишла правцем Ухотића брдо, Требињача, Паљика, Царево гувно и Хунка одакле се спајала на већ раније утврђену линију према нахијама Кави и Кукањ. Са једне стране поменутог правца налазила су се села која су припадала нахији Сокол (Доње и Горње Огличево), док су са друге села била пописана у нахијама Прибуд и Самобор (Биљин, Првањ, Брезовина и Вуковине)

Vego, 1980, str. 459, 461–462; Рудић, Копривица, 2010, стр. 108–109; Миљковић, Копривица, 2010, стр. 207; Петровић, 2010, стр. 226. Занимљива су запажања Д. Спасића који град Островицу смјешта у жупу Брезницу, а не у Бистрицу (Спасић, 1997, стр. 57–58).

²⁷ Села на поменутом потезу, на десној обали Дрине, Кожетин и Заводишта су припадала нахији Сокол, док је дио села Горње Кучине, које се налази у близини Заводишта био уписан као резерва војнука такође у нахији Сокол (Aličić, 2008, str. 228, 233; Aličić, 1985, str. 226, 266, 516, 543).

²⁸ На могућност постојања посебне жупе Осанице, поред истоимене нахије која је обухватала села на лијевој обали Дрине и у сливу ријеке Осанице, указује и помињање у изворима Осаничког града који би могао да буде управно сједиште поменуте жупе. Овај град се помиње у повељама којима се потврђују посједи херцега Стефана Вукчића-Косаче, најприје у Фридриховој из 1448. године (...castrum Ossonitzk...), а затим и у другој Алфонсовој из 1454. године (...civitate Hosonichi cum castris et pertinentiis suis.) (Thalloczy, 1914, str. 379, 398; Vego, 1980, str. 471, 481; Динић, 1940, стр. 235–236).

(Aličić, 2008, str. 75, 116; Aličić, 1985, str.15, 19, 243, 264, 280, 285, 344, 544, 545). Очигледно се у овом дијелу жупа Дрина граничила са жупом Прибуд, познатом из извора од 1305. године (Динић, 1955, стр. 60), за коју поуздано знамо да је обухватала и град Самобор.²⁹ Извјесно је, дакле, да је поменута жупа послужила као основа за формирање нахија Прибуд и Самобор. Међутим, немамо никаквих других индиција на основу којих бисмо могли да установимо да ли су се границе поменутих нахија, са једне, и нахије Сокол, са друге стране, заиста поклапале са границама средњовјековних жупа.

Закључак

Анализа података из савремених писаних извора, раних турских пописа, топономастике и природно-географских карактеристика терена показала је да се границе нахије Сокол нису на свим странама поклапале са границама средњовјековне жупе Дрине. Извјесних неслагања било је на западној страни, гдје је поменута нахија обухватала територије које нису припадале жупи Дрини. На осталим странама, по свему судећи, граница је остала непромијењена, односно успостављена је на границама средњовјековне жупе Дрине.

Резултати нашег истраживања указују да је жупа Дрина у почетку обухватала територију која се простирала на обје обале ријеке Дрине. Гранични појас је на источној страни ишао правцем Паљика, Царево гувно, Хумка, Врањача, Окладник, Дебело брдо, Троврх и ријека Ћехотина (од села Викоч узводно до ушћа ријеке Шклопотнице). На јужној страни, од ушћа Шклопотнице, појас раздвајања је ишао према планинама Љубишња, Обзир, Пивска планина, Вучево и брдо Кошир. Западну страну затварали су шумовити планински предјели на правцу Зеленгора, Јабланово брдо, Руда планина и доњи ток ријеке Отеше. На сјеверу, гранични појас је ишао правцем од Врановских стијена према Радачи, Тјеменику, Врвици и Колудрици, одакле се спуштао ријеци Дрини и пратио њен ток све до ушћа Огличевске ријеке, а затим је ишао преко Ухотића брда и Требињаче према Паљици гдје се спајао на источну границу. Међутим, током времена, најкасније на прелазу из XIV у XV вијек, дошло је до трансформације жупе Дрине и њене подјеле на двије мање жупе. Граница између њих је, по свему судећи, ишла током

²⁹ ...*Samobor Obribudo castello conlo contato*... (Thalloczy, 1914, str. 361; Vego, 1980, str. 462, 466; Динић, 1940, стр. 172–173).

ријеке Дрине тако да је територија на лијевој обали издвојена у жупу Дринаљево, док је она на десној задржала стари назив. Резултате наших истраживања ћемо представити и у картографском приказу.

Границе жупе Дрине

Извори и литература

Објављени извори

- Aličić, A. (1985). *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Aličić, A. (2008). *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*. Mostar: Islamski kulturni centar.
- Vego, M. (1980). Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače. *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost, str. 452–486.
- Vego, M. (1981). Ispisi iz historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini. *Hercegovina*, 1, Mostar, str. 279–312.
- Динић, М. (1967). *Из дубровачког архива*, књ. III. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Jorga, N. (1899). *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siecle II*. Paris.
- Kovačević-Kojić, D. (1981). Arhivsko istorijska istraživanja Gornjeg Podrinja (Drina u doba Kosača). *Naše starine*, XIV-XV. Sarajevo, str. 109–125.
- Kurtović, E. (2017). *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/I (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Кунчер, Д. (2009). *Gesta Regum Sclavorum*, том I. Београд: Историјски институт – Манастир Острог.
- Стојановић, Љ. (2006). *Старе српске повеље и писма*, I/II. Београд.
- Thalloczy, L. (1914). *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig.

Интернет извори

<http://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C179&bbox=2072435.5115266403%2C5387185.69100367%2C2085487.134106334%2C5392727.375554345>

Литература:

- Bešlagić, Š. (1985). *Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Благојевић, М. (2005). Подриње између српских средњовековних држава. *Дрина*. Београд–Српско Сарајево, стр. 29–67.
- Веселиновић, А. (1999). Граница, *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић, Р. Михаљчић. Београд: Knowledge.
- Војновић, М. (2014). Границе и жупе „земље“ Дрине. *Браничевски гласник*, 9, Пожаревац, стр. 17–32.
- Динић, М. (1940). *Земље Херцеге Светога Саве*. Београд: Српска краљевска академија.
- Динић, М. (1955). Однос између краља Милутина и Драгутина. *Зборник радова византолошког института*, 3. Београд: Српска академија наука, стр. 49–82.
- Динић, М. (2003). Дубровачка средњовјековна караванска трговина. *Из српске историје средњег века*. Београд, стр. 687–710.
- Живковић, Т. (2009). *Gesta Regum Sclavorum*, том II. Београд: Историјски институт – Манастир Острог.
- Isaković, S. (2013). Tjentište u srednjem vijeku. *Godišnjak BZK Preporod*, XIII. Sarajevo, str. 349–372.
- Лиречек, К. (1959). Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку. *Зборник Константина Лиречека*, I. Београд, стр. 205–301.
- Кажмаковић, З. (1981). Novi arheološko-arhitektonski spomenici (Drina u doba Kosača), *Naše starine*, XIV–XV, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine, str. 141–177.
- Ковачевић, Д. (1961). *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine.
- Ковачевић-Којић, Д. (1978). *Градска насеља средњовјековне босанске државе*. Сарајево.
- Kurtović, E. (2009). *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kurtović, E. Filipović, E. (2011). Četiri bosanska Sokola. *Gračanički glasnik*, 32. Gračanica, 201–222.

- Kurtović, E. (2014). *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Луковић, М. (2010). Трасе средњовековних путева на дурмиторском подручју, У *Шћепан поље и његове светиње кроз вјекове*, Зборник радова са научног скупа (Плужине 24–25. септембар 2006). Беране, стр. 171–194.
- Маловић-Ђукић, М. (1991). Пива у средњем вијеку. *Четиристо година манастира Пива*. Титоград: Историјски институт Црне Горе, стр. 43–50.
- Миљковић-Бојанић, Е. (1999). Пљевља и нахија Кукањ у другој половини XV века. *Гласник Завичајног Музеја*, 1. Пљевља, стр. 157–169.
- Миљковић, Е; Копривица, М. (2010). Островица, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, редактор С. Мишић, Београд: Завод за уџбенике, 207.
- Мишић, С. (2010). Соко, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, редактор С. Мишић, Београд: Завод за уџбенике, стр. 272–273.
- Мргић, Ј. (2010). Тођевац, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, редактор С. Мишић, Београд: Завод за уџбенике, 296.
- Ninković, A. (1976). Stari grad na desnoj obali Bistrice /Prilep?/. *Gornje Podrinje u doba Kosača – međurepublički multidisciplinarni naučnoistraživački program*, III, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, str. 14–20.
- Ninković, A. (1976). Stari grad na lijevoj obali Bistrice. *Gornje Podrinje u doba Kosača – međurepublički multidisciplinarni naučnoistraživački program*, III, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 20 Sarajevo 23.
- Петровић, В. (2010). Прилеп, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, редактор С. Мишић, Београд: Завод за уџбенике, 226.
- Рудић, С. (2010). Ђурђеви, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, редактор С. Мишић, Београд: Завод за уџбенике, 106.

- Рудић, С; Копривица, М. (2010). Жир, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, редактор С. Мишић, Београд: Завод за уџбенике, стр. 108–109.
- Спасић, Д. (1994). Средњовековни утврђени градови средњег Полимља, *Милешевски записи*, 2, Пријепоље: Музеј у Пријепољу.
- Томовић, Г. (1999). Брезница. *Гласник Завичајног Музеја*, 1. Пљевља, стр. 69–76.
- Томовић, Г. (2006). Нахија Кава (1468/9–1477). *Гласник Завичајног Музеја*, 5. Пљевља, стр. 41–47
- Ћук, Р. (1983). Два стара трга у Полимљу. *Историјски часопис*, XXI – XXX, Београд, стр. 39–46.
- Ћук, Р. (1999). Пљевља и пљеваљски крај у дубровачкој архивској грађи *Гласник Завичајног Музеја*, 1. Пљевља, 55–67.
- Šabanović, H. (1959). *Bosanski pašaluk*. Sarajevo: Društvo NR Bosne i Hercegovine.
- Шкриванић, Г. (1974). *Путеви у средњовековној Србији*. Београд.

Bojan Đ. Krunić

BOUNDARIES OF THE MEDIEVAL DRINA DISTRICT – AN
ENCLOSURE TO A STUDY OF HISTORICAL GEOGRAPHY OF
UPPER PODRINJE

Summary

The article deals with the defining boundaries of the medieval district Drina which was placed in the upper stream of the same name river. The main point of the study will be early Turkish indexes with combination of contemporary written resources, toponomastics and natural geographical characteristics of the ground, through which we are going to try to affirm at what level the boundaries of Turkish nahiyes, at this area, coincide with the boundaries of medieval districts. In that manner, we are going to try to define more precisely a territorial expanse of district Drina.

ЗАВРШНЕ ДИПЛОМАТСКЕ ПРИПРЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ ЗА ОКУПАЦИЈУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

На Берлинском конгресу 1878. године Аустроугарска је добила право да изврши окупацију Босне и Херцеговине. Највећу сметњу у остварењу тог циља правила јој је Османска царевина, која је своју сагласност дала тек након што јој је посебном декларацијом гарантовано да ће окупација бити привремена, да њоме султанова права неће бити угрожена и да ће се између двије владе одмах након завршетка Конгреса постићи споразум о детаљима окупације. Обећаваши им то, аустроугарски министар спољних послова, Ђула Андраши, више није хтио да губи вријеме и већ два дана након завршетка Конгреса свом амбасадору Зичију у Цариграду послао је упутства, чиме је Монархија са Османском царевином започела завршне дипломатске припреме за окупацију Босне и Херцеговине. Иако је та фаза трајала кратко, свега петнаестак дана, показала се врло бурна и јасно открила потпуно супротстављене ставове које су двије државе имале о окупацији. Ово врло интересантно питање је у досадашњој српској историографији помињано само оквирно, без залажења у детаље, па је овај рад скоро у потпуности заснован на изворној грађи, прије свега преписци Андрашија и Зичија.

Кључне ријечи: Босна и Херцеговина, Аустроугарска, Османско царство, Ђула Андраши, Ференц Зичи, Сафвет-паша.

¹ slavisa.vulic@ffuis.edu.ba

На Берлинском конгресу, одржаном 1878. године, Аустроугарска је добила право да окупира Босну и Херцеговину чиме су успјешно окончани вишегодишњи напори министра спољних послова Ђуле Андрашија. Овај успјех, међутим, није значао и крај дипломатских активности Двојне монархије по овом питању, услед проблема испољених у односима са Османском царевином која је, упркос свој својој слабости и зависности од Беча по неким другим питањима, током читавог трајања Конгреса пружала снажан отпор намјерама Аустроугарске у вези са Босном и Херцеговином.² У тој својој активности била је потпуно изолована пошто је Андраши, током припрема за Конгрес и у разговорима на самом његовом почетку, успио да за своје намјере обезбједи подршку или бар непротивљење свих осталих учесника, присутних у Берлину.³ Изложена јаком притиску који је, поред Двојне монархије, врло интензивно вршила и Велика Британија,⁴ њен кључни савезник по питању Велике Бугарске, Османска царевина је била принуђена да, након фазе потпуног одбијања, 4. јула ипак прихвати окупацију,⁵ али уз оgradu да она може да се изврши тек након договора Порте са Аустроугарском.⁶ Међутим, у завршни документ Конгреса унијета је само одлука о окупацији, док су сви захтјеви Турске, по питању Босне и Херцеговине, игнорисани. То је међу турским дипломатама изазвало праву узбуну из које је произишла одлука да се Андрашију јасно предочи да Османска царевина своју сагласност са окупацијом условљава претходним договором двије државе који би морао да садржи клаузуле о временском ограничењу окупације, као и признање султановог суверенитета над споменутим провинцијама. Уколико Двојна монархија ове захтјеве, у форми једне декларације, не би прихватила, Османска царевина би одбила да да потпис на све одлуке Конгреса. Ова, слободно се може рећи, уцјена

² Детаљније о томе у: С. Вулић, *Османска царевина и питање Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу*, Радови Филозофског факултета, филозофске науке, број 18, Пале 2016, стр. 147–163.

³ W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878–1880*, London 1963, стр. 41–42; Г. Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу (Расправа из дипломатске историје)*, Београд 1955, стр. 37–38, 40–41.

⁴ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, priredio Bertrand Bareilles, Paris 1919, стр. 148–149.

⁵ Grof Zichy grofu Juliju Andrássyju, Carigrad, 4. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, priredio Berislav Gavranović, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Grada, Knjiga XVIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 14, Sarajevo 1973, dokument broj 68.

⁶ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin...*, стр. 154–155.

саопштена је аустроугарском министру само два сата пред затварање Конгреса,⁷ изазвавши код Андрашија право запрепашћење. Ипак, врло брзо он је схватио да је за њега најбитније да се на Берлинском конгресу донесе одлука о окупацији Босне и Херцеговине. Због тога је одлучио да попусти,⁸ па је из напетих преговора произишла декларација која је садржала већ поменуте захтјеве турске делегације, с тим што је и речено да ће се одмах након затварања Конгреса између двије владе сачинити претходни споразум око детаља окупације. Договорено је и да декларација буде тајна, односно да се не објављује у јавности све док се двије стране о томе узајамно не договоре.⁹ Османски опуномоћеници могли су да одахну јер им се чинило да су, упркос свим неповољним околностима, у Берлину успјели за султана да сачувају Босну и Херцеговину. Сличан став имали су и на Порти, што се види из писма великог везира који је он 14. јула послао Каратеодори-паши, првом османском опуномоћенику на Берлинском конгресу.¹⁰

Оно што је услиједило показало је, међутим, да османски државници нису имали реалног разлога за задовољство. Ђула Андраши је на Берлинском конгресу добио све што му је требало, преостало му је још само да кроз разговоре са Османским царством учини завршне дипломатске припреме за намјеравану окупацију. На тај чин подстакла га је не само потписана декларација и обећање дато османским делегатима, већ још више унутрашњи разлози и очекивање да би договор са Турском могао да утиче на становништво у Босни и Херцеговини да не пружа било какав оружани отпор окупационим трупам Аустроугарске.

У том циљу Андраши је већ два дана по окончању Конгреса послао амбасадору у Цариграду, Ференцу Зичију, писмо у коме је изнио своје ставове о будућим намјерама Двојне монархије. Иако је био спреман да испуни обећање да ће окупацији да претходи споразум двије Царевине, нагласио је да тај споразум мора да буде склопљен у што краћем року, како је било и предвиђено декларацијом. У том смислу затражио је од Зичија да утиче на Порту да одмах опуномоћи Каратеодори-пашу да поведе преговоре о споразуму и на било који начин не одуговлачи његово склапање. Порта, по њему, пошто је добила изјаву о својој сувереној власти у овим провинцијама, не би требало да прави било какве тешкоће у спровођењу одлуке Конгреса о окупацији. Сматрао је, међутим, да се

⁷ *Isto*, str. 164–165, 185–186.

⁸ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 15. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 98.

⁹ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin...*, str. 188–190.

¹⁰ *Isto*, str. 194–195.

до таквог циља тешко може доћи са инструкцијама какве је Османска царевина давала свом првом опуномоћенику на Берлинском конгресу. Било је неопходно је да се оне промјене и да се истовремено у Босну и Херцеговину пошаљу инструкције којима би се утицало на тамошњи народ да приреди пријатељски дочек аустроугарским трупима.¹¹

Веома је занимљив и Андрашијев поглед на збивања током посљедњег дана Конгреса и понашање турских званичника. Аустроугарског министра спољних послова је веома изнервирало понашање Порте, али не толико због захтјева које је поставила, већ због чињенице да је то учинила у посљедњем тренутку и без било каквих претходних разговора о томе са Зичијем. Степен његове огорчености најбоље показује изјава да Турке доживљава као дјecu која не само што не разумију односе, већ нису у стању ни да схвате сопствене интересе, па он мора да их штити од самих себе и погрешних потеза које вуку. Само из тог разлога је, наводно, суздржао осјећај срџбе који га је био обузео пошто је знао да би у супротном Османска царевина била означена као нарушитељ мира, због чега би од читаве Европе била изопштена и њена пропаст била би неизбежна.¹² Међутим, без обзира на ове изјаве јасно је да Андраши пред турском уцјеном није попустио водећи рачуна о интересима Османске царевине, већ што би у супротном сав успјех који је постигао на Берлинском конгресу био поништен.

Чим је добио инструкције свог министра, Зичи се потрудио да са њима упозна турске званичнике. Великом везиру Сафвет-паши оштрим ријечима пренио је Андрашијево незадовољство додајући и лични пријекор што му нису саопштене посљедње инструкције које су послате османским делегатима у Берлин. У свом одговору Сафвет-паша се правдао да је једини разлог зашто су инструкције задржане у тајности био недостатак времена. Што се Андрашијевих примједби тиче, био је јасан – ако су већ у завршном документу Конгреса игнорисани сви захтјеви Турске по питању Босне и Херцеговине, Порта је од аустроугарских опуномоћеника морала да добије посебну декларацију којом би њена права била заштићена. Без обзира на то, у погледу даљње сарадње велики везир се показао као врло помирљив и склон налажењу заједничког рјешења. Андрашију је поручио да, уколико му се турски ставови не допадају, сам направи пројекат о којем би преговарао са турским представником. Такође, прихватио је аустроугарске захтјеве, како у погледу убрзања преговора,

¹¹ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 15. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dokument broj 98.

¹² *Isto*.

тако и у вези са инструкцијама босанском становништву. Истакао је да је још прије осам дана босанској управи послао налоге да умири тамошње становништво и објасни им да окупација која предстоји ни на који начин није непријатељска акција, већ је договорена у сарадњи са Портом. На Зичијев захтјев пристао је да у присуству аустроугарског амбасадора поново пошаље поменуте инструкције, што је истог дана и учинио.¹³

Нешто касније, из сљедећег Зичијевог телеграма, послатог истог дана, сазнајемо да га је Сафвет-паша обавијестио да је Каратеодори-паша већ добио налог да одмах крене у Беч да би покушао са Андрашијем да испослује неопходни договор. Иначе, у средишту размишљања османске дипломатије у том тренутку било је држање Грчке, чије понашање је у Цариграду изазивало велику бригу, па је Турска била принуђена да пошаље знатне војне снаге да би осигурала границу Епира и Тесалије. Све то је утицало да је аустроугарски амбасадор са много муке успијевао да дође у контакт са великим везиром.¹⁴ Без обзира на то, могао је да буде задовољан пошто се у том тренутку чинило да се за Двојну монархију ствари развијају у жељеном смјеру.

Ситуација је, међутим, почела лагано да се компликује након састанка двојице дипломата 18. јула ујутро. Сафвет-паша се негативно изразио о Берлинском уговору, оцјењујући га као несавршеног, због чега би извођење окупације Босне и Херцеговине могло да буде успјешно тек након непосредног договора двије царевине и ратификације.¹⁵ Након што је обавијештен, Андраши је био веома незадовољан таквим размишљањем и великом везиру је у свом одговору поручио да Аустроугарска не дијели његово становиште. По питању Босне и Херцеговине, Двојна монархија је према Османској царевини у посљедњем периоду показала много обзира – није извршила окупацију, иако је за тај чин имала пуну подршку великих сила и трпила је велике трошкове због бројних избјеглица које су биле на њеној територији чекајући репатријацију. Међутим, за аустроугарског министра, сав тај обзир није имао никакве везе са термином ратификације и он се запитао какав интерес има Османска царевина да отеже извођење једне хитне мјере са којом се сложила читава Европа, посебно када се узму у обзир немири који су се у том тренутку дешавали у Босни и Херцеговини. Да би Porta напустила било какве илузије да Двојна монархија неће

¹³ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 16. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 100.

¹⁴ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 16. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 101.

¹⁵ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 18. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 104.

без њеног одобрења ући у поменуте провинције, Андраши јој је јасно поручио да инвазију неће одгодити било какав формалан акт, односно чекање на његово потписивање.¹⁶ Оваква одлучност аустроугарског министра забринула је Сафвет-пашу и он је одмах након што му је Зичи пренио одговор отишао да о томе обавијести султана.¹⁷

У међувремену, аустроугарски амбасадор у Цариграду је одлучио да мало дубље испита какво је размишљање истакнутих турских достојанственика у погледу окупације Босне и Херцеговине.¹⁸ На активност у том смјеру подстакло га је искуство које је стекао током збивања у вријеме Берлинског конгреса. Наиме, иако је Сафвет-пашу једном приликом описао као плашљивог човјека са недостатком иницијативе,¹⁹ Зичи га је доживљавао као државника склоног сарадњи и компромису са Двојном монархијом.²⁰ У том смјеру велики везир је највећу улогу одиграо 4. јула када је својим ангажманом много допринио да Османска царевина прихвати одлуку Конгреса о аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине.²¹ Његов утицај, међутим, није био неограничен и Зичи се неколико пута увјерио да је Сафвет-паша под притиском султана и његове околине био принуђен да мијења свој став.²² Усљед тога, аустроугарски амбасадор тешко да је могао бити изненађен што је велики везир најприје прихватио Андрашијеве захтјеве о убрзању преговора, а онда изнио став о ратификацији којим се све то жељело драстично да успори. Било му је јасно да је надвладао утицај неке друге струје, па је било неопходно, уколико се жељело имати увид у читаву ситуацију, разговарати са још неким истакнутим достојанственицима у султановој околини.

¹⁶ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 19. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 107.

¹⁷ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 20. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 109.

¹⁸ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 20. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 110.

¹⁹ Grof Zichy grofu Juliju Andrassyju, Carigrad, 5. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 73.

²⁰ Grof Zichy grofu Juliju Andrassyju, Carigrad, 5. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 71. (Када је султан у једном тренутку намјеравао да смијени Сафвет-пашу, Зичи је у овом телеграфу Андрашију прокоментарисао да би се то неповољно одразило на интересе Двојне монархије).

²¹ Grof Zichy grofu Juliju Andrassyju, Carigrad, 4. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 68.

²² Grof Zichy grofu Juliju Andrassyju, Carigrad, 24. i 26. jun 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 51 i 52.

Већ кроз разговор са једним од њих, Муктар-пашом, Зичи је сазнао врло занимљиве ставове. Султан и влада били су свјесни да више не могу да задрже Босну и Херцеговину, пошто су знали да ако аустроугарска војска једном уђе у те провинције да их више неће напустити. За њих је, међутим, највећи проблем био како народу објаснити такав губитак јер би он сигурно изазвао врло негативне реакције и могао би довести до побуне против султана, његовог могућег свргавања или чак убиства. Из тог разлога од Двојне монархије се очекивала спремност на споразум којим би Османској царевини била дата правична надокнада.²³ Нешто касније аустроугарски амбасадор је добио информацију да међу турским министрима превладава мишљење да је Аустроугарска, према одлукама Берлинског конгреса, овлаштена да умаршира у Босну и Херцеговину тек након прелиминарног споразума са Османском царевином. Овакво размишљање било је праћено закључком Министарског вијећа по коме Порта стоји на становишту да поводом окупације треба безусловно закључити конвенцију о њеној привремености, трајању, као и да се у Босни и Херцеговини оставе турски административни, судски и финансијски чиновници.²⁴

Сва ова Зичијева сазнања дефинитивно су показала да ствари неће ићи онако брзо како се Андраши надао. Као и раније турска дипломатија је жељела да што је могуће дуже одуговлачи преговоре и ако већ буде морала да попусти, да добије што већу накнаду. Аустроугарском министру је изгледало да је у крајњем случају била спремнија и да прихвати насилну окупацију, него да сама сноси кривицу за губитак провинција. Политика одуговлачења, међутим, овај пут, за разлику од преговора током припрема за Конгрес, није имала никаквих шанси, пошто је однос снага био знатно другачији. Двојна монархија је сада имала мандат за окупацију, а неки европски лидери, попут Бизмарка, савјетовали су Андрашија да је изврши без обзира на став Порте. Истовремено, и ситуација у самој Босни и Херцеговини се све више заоштравала, па је све поменуто на крају утицало на аустроугарског министра да заузме још чвршћи став. У телеграму од 23. јуна наложио је Зичију да Сафвет-паши пренесе да је Аустроугарска спремна да чека још само два до три дана, током којих би Порта требала да свом опуномоћенику у Бечу достави инструкције за договор.

²³ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 20. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 110.

²⁴ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 24. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 117.

У супротном, њена војска би прешла границу Босне и Херцеговине и отпочела са окупацијом.²⁵

Телеграм је оставио снажан утисак на великог везира, који је одлучио да га већ сакупљеном Министарском вијећу одмах саопшти. Међутим, међу другим турским званичницима владало је мишљење да Аустроугарска још увијек није рекла своју посљедњу ријеч, односно да је била спремна да учини још неке уступке,²⁶ тако да и не чуди да су чланови Вијећа реаговали знатно слабије на ултиматум, допустивши ипак опуномоћенику у Бечу већу слободу у погледу редакције споразума са Двојном монархијом. Такође, Каратеодори-паши су послате наредбе да од Андрашија затражи одгађање већ постављених окупационих термина.²⁷ Након што је обавијештен о турским захтјевима, аустроугарски министар је показао да је расположен једино за мале уступке. Полазећи од чињенице да је и сама Porta признала да је анархија у Босни и Херцеговини из дана у дан све већа, улазак своје војске помјерио је само за пар дана, тачније за 28. јули. Истакавши да је то вријеме сасвим довољно да би се направио споразум двије земље и уз помоћ телеграфа спријечио евентуални сукоб трупа, Андраши је са Двојне монархије одбацио било какву одговорност уколико до њега ипак дође услед погрешне политике османских власти. Истовремено, да би турске званичнике подстакао да донесу праву одлуку, обећао је да ће у погледу Србије и Црне Горе не само да проведе оно што је одлучено на Берлинском конгресу, већ и да ће ове двије Кнежевине да спријечи да Османској царевини стварају било какве тешкоће. У истом циљу, рекао је да Porta слободно може окупацију да сматра привременом, да ће уласку аустроугарских трупа претходити проглас у коме ће бити наведено да се окупација извршава на темељу једне европске мисије и са одобрењем султана, да Аустроугарска долази као пријатељ и савезник Османског царства, као и да је Босна и Херцеговина и даље под османском влашћу.²⁸

Када је Зичи изложио великом везиру ставове свог министра, Сафвет-паша је најприје покушао да предложи један нови пројекат по коме би споразум за Херцеговину и Новопазарски санџак био направљен

²⁵ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 23. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 115.

²⁶ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 24. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 118.

²⁷ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 25. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 123.

²⁸ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 25. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 124.

на темељу Андрашијевог приједлога, док би се споразум за Босну темељио на приједлогу који би доставила Порта.²⁹ Био је то наставак политике, већ виђене током Берлинског конгреса, која је показивала да је Османска царевина много више била заинтересована за Босну, него за Херцеговину.³⁰ Зичи је, међутим, без размишљања одбио понуђене приједлоге, а велики везир је обећао да ће истог дана Андрашијеву одлуку да покаже султану и Вијећу министара. Његови ставови су и овај пут били прилично оптимистични, али аустроугарски посланик им сада више, без јасне одлуке Министарског вијећа, није давао никакву вриједност.³¹ Колико је Зичи реално процјењивао ситуацију показало се већ сутрадан, 27. јула, када га је велики везир посјетио и саопштио да министри још увијек нису успјели да донесу било какву одлуку, али су наставили са засједањем. Истовремено, покушао је да изврши притисак на аустроугарског посланика да овај утиче на Андрашија да се улазак аустроугарских трупа одгоди за 4. август да би турске власти, наводно, имале довољне времена да за тај чин припреме становништво и одговоре га од евентуалног отпора. Зичи је, међутим, овај захтјев категорично одбио пошто је имао потпуно другачије поимање ситуације. Сматрао је да би одлагање само дало додатно вријеме становништву у Босни и Херцеговини да се још боље припреми за отпор. Такође, био је и сигуран да давање додатних дана не би донијело ни било какву промјену у понашању турских власти, које су непрестано изналазиле нове разлоге за одлагање, а истовремено нису биле спремне за било какав напредак или промјену става. Из тог разлога био је увјерен да би и 4. августа били у истој ситуацији у каквој су се налазили у том тренутку.³²

У међувремену, док је чекао одговор из Цариграда, Андраши је о својим намјерама и тренутној ситуацији обавијестио два најважнија савезника са Берлинског конгреса – Њемачку и Велику Британију. Службеник у уреду за спољне послове Њемачке фон Радовиц му је 26. јула пренио саопштење владе у Берлину у коме је она изразила спремност за сваки вид дипломатске помоћи Двојној монархији у

²⁹ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 26. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 126; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875-1878*, Београд 1996, стр. 292.

³⁰ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin...*, стр. 135.

³¹ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 26. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 126.

³² Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 27. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 129.

њеним преговорима са Турском око уласка у Босну и Херцеговину.³³ Веома задовољан, Андраши је замолио њемачку владу да она преко свог представника у Цариграду изврши енергичан притисак на Порту да прихвати његове приједлоге.³⁴ Идентичну молбу аустроугарски министар је, преко свог посланика у Лондону, грофа Дејма, послао и лорду Салзбурију, обавијестивши га истовремено да ће трупе Двојне монархије ући на територију Босне и Херцеговине 29. јула, са или без пристанка Порте, због све веће анархије у поменутих провинцијама.³⁵

Овај додатни притисак Њемачке и Велике Британије је, међутим, био узалудан пошто је Османска царевина, иако потпуно усамљена, наставила са дотадашњом политиком. По налогу из Цариграда Каратеодори-паша је 28. јула посјетио Андрашија и пренио му да Порта, због важности питања, још увијек размишља, услед чега је поново затражила одлагање уласка аустроугарске војске. Аустроугарски министар је, међутим, одлучно одбио овај захтјев нагласивши да је цар већ издао наредбу за улазак, с тим што је, за разлику од објашњења која је дао Берлину и Лондону, као разлог навео да српски добровољци, наводно, према извјештајима које је добио, прелазеграницу. Да између турских и аустроугарских трупа не би дошло до сукоба, истакао је да је неопходно да Порта својим надлежним официрима телеграфски нареди да аустроугарску војску дочекају као пријатеље. Да би турским властима олакшао провођење тог захтјева, сложио се да оне при томе могу да истакну да та окупација неће да буде трајна, већ само привремена.³⁶

Истог дана и велики везир Сафвет-паша је у Цариграду покушао посљедњи пут да утиче на аустроугарског посланика с молбом да се одложи улазак трупа Двојне монархије у Босну и Херцеговину. Заузврат обећао је да ће Министарско вијеће сутрадан разговарати и послати дефинитивне инструкције о том питању. За Зичија, међутим, његова обећања нису више ништа значила.³⁷

³³ Der Gesandte im Auswärtigen Amt von Radowitz an den Geschäftsträger in Wien Graden von Dönhoff, Berlin, den 26. Juli 1878, *Die Grosse Politik der Europäischen Cabinete 1871-1914*, II Band, Berlin 1922, dok. br. 438.

³⁴ Grof Julije Andrassy barunu Mayer-u, Beč 27. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 131.

³⁵ Grof Julije Andrassy grofu Deym-u, Beč 27. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 133.

³⁶ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 28. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 134.

³⁷ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 28. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 137.

Аустроугарској дипломатији било је јасно да је са османском влашћу немогуће постићи задовољавајући договор, па је одлучено да се ствар препусти војсци која је у раним јутарњим сатима 29. јула отпочела са окупацијом Босне и Херцеговине. Тиме је и дефинитивно започео крај вишевековне османске владавине над овим провинцијама.

Извори

Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine, priredio Berislav Gavranović, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, Knjiga XVIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 14, Sarajevo, 1973.

Die Grosse Politik der Europäischen Cabinete 1871–1914, II Band, Berlin, 1922.

Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman, priredio Bertrand Bareilles, Paris, 1919.

Литература

Medlicott, W. N. (1963). *The Congress of Berlin and after. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878–1880*. London: Methuen & Co.

Вулић, С. (2016). Османска царевина и питање Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу. *Радови Филозофског факултета, филозофске науке*, број 18, Пале: Филозофски факултет, 147–163.

Јакшић, Г. (1955). *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу (Расправа из дипломатске историје)*, Београд: Српска академија наука.

Чубриловић, В. (1996). *Босански устанак 1875–1878*. Београд: Службени лист СРЈ – Балканолошки институт САНУ.

Slaviša Vulić

THE FINAL DIPLOMATIC PREPARATIONS OF AUSTRIA-HUNGARY FOR THE OCCUPATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA.

Summary

The Berlin Congress in 1878 approved the occupation of Bosnia and Herzegovina by Austria-Hungary. The biggest obstacle in achieving this goal was the Ottoman Empire which gave its consent after it had been guaranteed by a special declaration that the occupation would be temporary, that the sultan's rights would not be compromised and that, immediately after the Congress, two governments would make an agreement on details concerning the occupation. Not wanting to waste any time, two days after the Congress, Austro-Hungarian Minister of Foreign Affairs Gyula Andrassy already sent instructions to his ambassador Zichy in Constantinople in which the Monarchy started final diplomatic preparations for the occupation of Bosnia and Herzegovina with the Ottoman Empire. However, shortly after, it was clear that the two countries still had completely conflicting perspectives. The sultan and the Ottoman diplomacy feared the people's reaction if they caved in and therefore they tried to stall negotiations as long as they possibly could. Andrassy was even under impression that they were even more willing to accept violent occupation in the end than to suffer the consequences for their loss of the provinces. However, the politics of stalling this time did not stand any chances unlike the negotiations over the preparations for the Berlin Congress because the power share was considerably different. Austria-Hungary had mandate for the occupation at the time and some European leaders like Bismarck advised Andrassy to execute it regardless of the Ottoman Porte's perspective. At the same time, the situation in Bosnia and Herzegovina itself got worse, the news about people's readiness for resistance began to emerge, which influenced the Austro-Hungarian Minister in the end to abandon, after only two weeks, negotiations and leave the matter in the hands of army which started action at dawn, on July 29th.

Лингвистика

ФАЗНИ ГЛАГОЛИ У ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ И ЊИХОВИ СРПСКИ ПРЕВОДНИ ЕКВИВАЛЕНТИ²

Фазни глаголи (који се у англистичкој стручној литератури назвају и аспектуализатори) у енглеском језику обухватају три групе лексичких глагола: а) глаголе који означавају почетак догађаја (на пример *start, begin*), б) глаголе који означавају наставак догађаја (на пример, *keep, continue*) и в) глаголе који означавају завршетак догађаја (на пример, *stop, cease*). Дакле, фазни глаголи упућују на одређени сегмент догађаја који је изражен лексичким глаголом у допуни фазног глагола, па између фазног глагола и глагола у његовој допуни постоји синтаксичка и семантичка повезаност. Полазећи од тог општег теоријског оквира, у овом раду се проучавају структуре са фазним глаголима у енглеском језику које се упоређују са одговарајућим структурама у српском језику. Да би се такво проучавање спровело, сачињен је паралелни енглеско-српски корпус који садржи енглеске реченице са фазним глаголима и њихове српске преводне еквиваленте; ти примери су преузети из савременог изворног енглеског књижевног текста и његовог превода на српски језик. Тако осмишљено истраживање омогућава да се сагледају синтаксичке структуре са фразним глаголима, те поједине семантичке компоненте фазних глагола и глагола у њиховој допуни. Наиме, примарни циљ јесте да се сагледа однос фазног глагола и семантичких одлика (на пример, динамичности, стативности, трајности, тренутности, теличности) глагола у допуни у енглеским примерима и у њиховим преводним еквивалентима у српском језику. Уз то, код фазних глагола у српским преводним еквивалентима, сагледаће се и глаголски вид лексичких глагола у допуни.

Кључне речи: енглески језик, српски језик, фазни глаголи, комплементација, преводна еквиваленција.

¹ predragnovakov@sbb.rs

² Овај рад написан је у оквиру научног пројекта *Језици и културе у времену и простору*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (број пројекта 178002).

1. Увод

Фазни глаголи чине једну семантичку групу лексичких глагола која указује на етапе или сегменте у реализацији одређене ситуације. У литератури се обично разликују три основне групе фазних глагола: а) глаголи који означавају почетак догађаја (на пример, енглески глаголи *start, begin*), б) глаголи који означавају наставак догађаја (на пример, енглески *keep, continue*) и в) глаголи који означавају завршетак догађаја (на пример, енглески *stop, cease*). Дакле, фазни глаголи упућују на одређени сегмент догађаја изражен лексичким глаголом који на синтаксичком нивоу представља допуну фазног глагола, па између фазног глагола и глагола у његовој допуни постоји синтаксичка и семантичка повезаност. Ови глаголи се понекад у литератури називају и аспектски глаголи или (посебно у англистичкој литератури) аспектализатори (уп. Бринтон [Brinton], 1988) јер се повезују са видским значењима почетка или завршетка ситуације.

У овом раду проучиће се енглески фазни глаголи и њихова комплементација, као и српски преводни еквиваленти тих глагола, при чему ће се користити дескриптивна и аналитичка метода. Овакво једносмерно контрастирање има два главна циља: а) на морфосинтаксичком нивоу да се анализира комплементација фазних глагола (у енглеском језику инфинитив или партицип презент/перфекта, у српском лична клауза или глаголи са префиксом), и б) да се проучи семантичка повезаност фазног глагола и лексичког аспекта глагола у допуни. Уз то, проучавање полази од следеће три главне хипотезе, односно почетне претпоставке: а) енглески фазни глаголи у корпусу јављају се у непрогресивном аспект, са динамичним трајним глаголима као комплементима; б) фазна значења се у српским преводним еквивалентима не морају означити само фазним глаголом, већ и другим морфо-синтаксичким средствима; в) српске преводне структуре са инхоативним значењем у мањој мери садрже саме фазне глаголе, јер се почетак ситуације може изразити и лексичким глаголима са префиксом (на пример, префикс *за-*).

Што се тиче структуре рада, он се састоји од теоријског увода о фазним глаголима, емпиријске анализе енглеско-српског паралелног корпуса и закључног дела.

1.1. Корпус

За ово истраживање сачињен је паралелни енглеско-српски корпус са одговарајућим примерима из савременог британског романа *Wolf Hall* ауторке Хилари Мантел [Mantel] објављеног 2009. године. Претрагом електронске верзије романа (653 стране) забележене су структуре са фазним глаголима *begin*, *cease*, *continue*, *finish*, *keep* (*on*), *start* и *stop*; од осталих фазних глагола који се обично помињу у англистичкој литератури нису забележени глаголи *commence*, *complete*, *end* (*up*), *go on*, *quit*, *resume*.

Табела 1. Структура енглеског дела корпуса

Број	Енглески глагол	Број примера	Проценат
1	Begin	60	41%
2	Cease	9	6%
3	Continue	5	3%
4	Finish	3	2%
5	Keep	30	21%
6	keep on	2	1%
7	Start	21	15%
8	Stop	16	11%
	УКУПНО	146	100%

У вези са енглески делом корпуса, треба напоменути да у корпус нису ушле енглеске структуре у којима лексички глаголи који следе иза фазног глагола имају синтаксичку функцију адвербијала за циљ, већ само они који имају функцију објекатске допуне. Тако, на пример, нису укључене реченице са фазним глаголом *stop* попут *He stops to look at pictures...* (347) или *Outside he stops to watch a fight.* (449). Наиме, у таквим структурама се између фазног глагола и инфинитива може убацили везни елемент *in order to* који показује да се ради о адвербијалу (*He stops in order to look at pictures*).

У наредној табели приказан је број енглеских глагола из корпуса према три сегмента које означавају фазни глаголи – почетак, наставак или завршетак догађаја:

Табела 2. Број примера из корпуса по фазама догађаја

Број	Фаза	Број примера	Проценат
1	почетак (<i>begin, start</i>)	81	55%
2	наставак (<i>continue, keep/keep on</i>)	37	26%
3	завршетак (<i>cease, finish, stop</i>)	28	19%
	УКУПНО	146	100%

Српски преводни еквиваленти преузети су из превода неведеног енглеског романа *Вучје легло* (2013, превод Владимир Д. Јанковић), тако да корпус садржи и 146 српских реченица са преводним еквивалентима енглеских структура.

2. Теоријски увод

У овом одељку ће се у општим цртама хронолошки приказати неколико релевантних референци из англистичке и србистичке/славистичке литературе.

2.1. Фазни глаголи у англистичким изворима

У својој значајној студији о аспектуалној комплементацији, ауторка А. Фрид [Freed] (1979) пише да аспекатски глаголи (користи термин *aspectual verbs*) за комплементе имају догађаје, а догађаји се могу поделити у временске сегменте или фазе: а) наступ (енгл. *onset*) или припремна фаза, б) нуклеус (енгл. *nucleus*), средишњи део догађаја који се и сам може поделити на почетак, средину и крај, и в) кода (енгл. *coda*) која представља завршетак (1979, стр. 30–37). Аспекатски глаголи упућују на неку од тих фаза, на одређени временски сегмент догађаја означеног глаголом у комплементацији, а у студији се детаљно разматра дванаест енглеских аспекатских глагола (*begin, start, continue, keep, repeat, resume, cease, complete, end, finish, quit, stop*). У анализи тих глагола ауторка запажа разлике у употреби или импликацији код парова или група глагола који означавају исту фазу. На пример, она сматра да *begin* упућује на почетни сегмент нуклеуса догађаја, а *start* на наступ догађаја; наиме, структура са глаголом *start* имплицира да се после почетка тај почетак може прекинути без улажења у саму ситуацију (остаје се у наступу), док структура са глаголом *begin* већ подразумева улазак у нуклеус (Фрид, 1979, стр. 71). Упоређујући глаголе *continue* и *keep*, ауторка закључује да је први формалнији, а други подразумева

ограниченије синтаксичко окружење (Исто, стр. 97). Глагол *resume* из те групе имплицира намеру и упућује на нуклеус. Група глагола који означавају завршетак (*cease, quit, stop*) означавају прекид нуклеуса догађаја који је у току (стр. 108), али *stop* је каузалан док *quit* није (стр. 125). Уз то, аспектски глаголи се могу разликовати и по аниматности субјекта, па се тако уз *cease* и *stop* могу срести и аниматни и ненаниматни субјекти, а глагол *quit* имплицира намеру и захтева аниматни субјекат (стр. 115, 159). Осим тога, глаголи *complete* и *finish* упућују на коду догађаја, а *end* на последњи временски сегмент нуклеуса (стр. 129).

У својој монографији о развоју аспектских система у енглеском језику, Л. Бринтон (Бринтон, 1988) посвећује два поглавља, друго и треће (стр. 59–162) фазним глаголима које назива аспектуализатори (енгл. *aspectualizers*). Она пише да мање или више граматикализовани облици попут *begin, continue* и *cease* у комбинацији са инфинитивима и партиципима изражавају аспектска (видска) значења, у толикој мери да чине секундарни систем за обележавање глаголског вида у енглеском. Ауторка разматра да ли су стога ти глаголи стекли статус помоћних глагола или их треба третирати као лексичке глаголе или као нешто између та два пола. Уз то, она изучава и која видска значења ти глаголи преносе и у каквом су она односу према другим видским одликама, посебно са лексичким аспектом (*aktionsart*) лексичког глагола који следи.

На почетку, ауторка констатује да различити аутори користе различите термине за ове глаголе, попут аспектски помоћни глаголи, аспектуални глаголи, глаголи темпоралног аспекта, аспектуални полупомоћни глаголи, квази-помоћни глаголи, катенативи (Бринтон, 1988, стр. 60). Ипак, када се ради о њиховом значењу, аутори се углавном слажу да ти глаголи спадају у три класе, и то: а) оне који се фокусирају на почетну тачку или иницијацију ситуације, односно који означавају инг्रेसивни аспект (на пример: *begin, start, commence*); б) оне који се фокусирају на наставак ситуације (на пример: *continue, go on, keep on*) и в) оне који се фокусирају на крајњу тачку или завршетак ситуације, односно који означавају егресивни аспект (на пример: *stop, quit, cease, finish*). Поједини аутори (уп. Бринтон 1988, стр. 60) разликују и четврту класу аспектуализатора – итеративне аспектуализаторе (на пример: *keep on, go on, continue*) која се делимично преклапа са другом класом. Међутим, Л. Бринтон поменуте глаголе из четврте групе обрађује заједно са глаголима из друге групе, али ипак одваја посебну групу глагола коју назива хабитуални аспектуализатори и у коју убраја структуре попут *used*

to V, take to, као и изразе попут *make a practice of Ving, have a habit of Ving* (Бринтон, 1988, стр. 61).

Већ је назначено да у енглеском језику иза фазних глагола следи лексички глагол у облику инфинитива или партиципа. Пошто постоје фазни глаголи иза којих могу да се сретну оба облика, Л. Бринтон констатује да се избор између та два облика понекад сматра стилском варијантом, али да неки аутори пишу и о постојећим семантичким разликама (уп. Бринтон, 1988, стр. 91), на пример да енглески партицип презента (*Ving*) имплицира вољну, намерну активност, а инфинитив уобичајени процес.

Разматрајући граматички статус аспектуализатора, Л. Бринтон пише да су они семантички и функционално више попут помоћних, него лексичких глагола, али ипак не задовољавају главне синтаксичке тестове за сврставање у помоћне глаголе у енглеском језику. Уз то, неки аутори сматрају да су они између лексичких и помоћних глагола (1988, стр. 66); наиме, ти аутори помињу извесну субординираност фазних глагола лексичким глаголима који се налазе у њиховој допуни. У такве приступе спада и сврставање фазних глагола у посебну класу глагола названих катенативи (енгл. *catenatives*, на пример, Палмер, 1989); то су глаголи који чине сложени глаголски израз, јер се јављају у низу са лексичким глаголом у инфинитиву или партиципу, осим адвербијалног инфинитива који означава сврху (Бринтон, 1988, стр. 70). Имајући све то у виду, може се претпоставити да у ствари постоји континуум од помоћног до лексичког глагола, при чему су фазни глаголи негде између.

Када се ради о семантици аспектуализатора, Л. Бринтон наводи да неки аутори сматрају да ти глаголи немају пуно лексичко, већ пре граматичко значење (стр. 75). Један од начина да се сагледа њихово значење јесте калкулус промене стања (енгл. *change-of-state claculus*) (стр. 76): уз помоћ оператора показује се да неко стање *n* настаје (не-*n* постаје *n*), престаје (*n* постаје не-*n*) или наставља да постоји (*n* и затим *n*).

Конечно, Л. Бринтон пише о узајамном утицају аспектуализатора и других аспекатских одлика, укључујући и лексички аспект. Тако се, на пример, стања по правилу не јављају са аспектуализаторима (мада Л. Бринтон ту констатацију ублажава, уп. Бринтон 1988, стр. 84–85), а тренутне ситуације (енгл. *achievements*) поразумевају специфична ограничења са аспектуализаторима. Када се ради о теличности као делу лексичког аспекта, на пример уз *stop* и *quit* ситуација се завршава пре него што достигне назначени циљ, а аспектуализатори који означавају

наставак уз тренутне ситуације подразумевају понављање (итеративно значење, Бринтон, 1988, стр. 87).

Од новијих извора поменућемо чланак и дисертацију Т. Нађ [Nagy] (2008, 2010). Ова ауторка полази од поставки А. Фрид (1979) да се догађај састоји од наступа, нуклеуса и коде; наступ је темпорални сегмент који претходи нуклеусу, односно на временској оси лоциран је пре иницирања догађаја, нуклеус је период током којег је догађај у току, али без упућивања на његов почетак или крај, а може се разложити на подфазе (енгл. *subphases*) – почетни, средњи и завршни сегмент. Кода означава коначни завршетак догађаја. Ауторка констатује да постоји повезаност између временске структуре догађаја и аспектуализатора, на пример, тренутни глаголи (енгл. *achievements*) се не могу сегментирати на наступ, нуклеус и коду, већ означавају прелазак из једне ситуације у другу, што утиче на однос према аспектуализаторима, односно повезивање тренутних глагола са аспектуализаторима најчешће имплицира понављање, низ тренутних ситуација. Ауторка, такође, аспектуализаторе дели у групе, оне који означавају почетак, настављање или прекид ситуације, као и оне који означавају коначан крај ситуације. У обимној студији (Нађ, 2010) она упоређује поједине сродне фазне глаголе, на пример *begin* и *start* (стр. 93–112), разматрајући њихову комплементацију и значења која им се уз одређене комплементе (инфинитив и партицип презента) приписују, а од релевантних фактора који на то утичу, између осталог, помиње и аниматност/агентивност субјекта.

2.2. Фазни глаголи у србистичким и славистичким изворима

У свом чланку о употреби презента у једном типу зависне реченице, М. Ивић пише и о фазним глаголима као о посебној семантичкој класи глагола који спецификују фазе у реализацији онога на шта упућује дата синтаксичко-семантичка допуна (1970, стр. 44). Ауторка констатује да у српскохрватском, као и другим словенским језицима, постоје два језичка средства за изражавање фазних момената: а) посебне лексичке јединице и б) префиксалне морфеме које се везују за поједине глаголе. Први начин је знатно распрострањенији, а број глагола којима се могу додати префикси фазног типа је ограничен (на пример, *певати* – *запевати*, *пливати* – *запливати*). Дакле, овакве структуре као предикат имају пунозначни глагол (у презенту или инфинитиву), увек у имперфективном виду. У поменутом раду, ауторка се посебно

бави српскохрватским фазним глаголима који су маркирани по томе што искључују конструкцију са глаголима као допуном (*настаје дан*, **настаје радити*).

Разматрајући словенске инхоативе, Зузана Тополињска констатује да се видска семантика делимично поклапа са фазном семантиком, односно са информацијом о временском растојању између тренутка назначеног у тексту и тренутка почетка односно краја трајања (временске присутности) одређеног односа (1985, стр. 1). Ова ауторка сматра следеће: када би се тај однос приказао на временској оси, тада би се и видска и временска семантика „[...] сводиле на информацију о томе какав је однос између назначеног тренутка и граничних тачака одговарајућег одсека“ (1985, стр. 1). Уз то, информација о фазама обично се остварује различитим перифрастичним конструкцијама, али при томе није лако повући јасну границу између експонената видске и фазне информације које се преплићу. Затим се у чланку детаљније расправља о средствима која су носиоци фазне и/или видске семантике, а посебно се наводи глагол *почети* као типичан инхоатив.

У завршном делу рада ауторка пише да су многи свршени глаголи експоненти предиката који садрже инхоативну компоненту. При томе, почетак новог стања, новог односа, представља промену затеченог стања, а поједини почеци представљају заокружене, свршене радње (на пример: *заспати*, *пробудити се*, *устати*) (Тополињска, 1985, стр. 10). У тим случајевима обично се не користе перифрастичне инхоативне структуре попут *почео је да спава*, него *заспао је*, јер је важно да је субјекат прешао из једног стања у друго, а не само да је почео да буде у том новом стању (Исто). Коначно, ауторка сматра да перифрастичне структуре типа *Почео је редовно да спава после ручка* означавају почетак стечене навике, почетак низа стања и имају хабитуалну семантику (Исто). Дакле, перифрастичне инхоативне конструкције су носиоци видске семантике повезане са информацијом о томе који облик промене говорно лице жели да истакне као посебно важан у датом контексту (Исто).

У *Граматици српскохрватског језика за странце*, ауторке (Мразовићи Вукадиновић 1990, стр. 156, 159–161) обрађују и фазне глаголе, напомињући да су ови глаголи по својим одликама слични модалитетним глаголима, да означавају почетак, настављање и завршетак радње и исказане допунским лексичким глаголом и граде вербални комплекс. У фазне глаголе овдесе убрајају *кренути*, *наставити/настављати*, *поћи* (у значењу *почети*), *почети/почињати*, *престати/престајати*, *стати* и *узети* (у значењу *почети*). Када се ради о допуни, иза ових глагола може да

следи инфинитив и структура *да* + презент.

На крају, поменућемо и чланак И. Антонић (2000) у којем ауторка разматра и аспектску вредност предикације са фазним глаголом. Структуре које се коментаришу обухватају и фазне глаголе попут *почињати/почети*, *настављати/наставити*, *престајати/престати*, *завршавати/завршити*. Ауторка те глаголе сагледава као семантички непотпуне (семикопулативне), чија инхерентна лексичка семантика захтева допуњавање семантиком другог глагола; зато ти глаголи не могу сами представљати предикацију, већ се морају повезати са другим пунозначним глаголом (Антонић, 2000, стр. 94). У чланку се, такође, наглашава да је имперфективност пунозначног глагола обавезна, што је директна последица семантичког обележја фазности. Коначно, ауторка сматра да фазни глагол у тој структури само модификује (односно има улогу модификатора) семантику пунозначног глагола (Антонић, 2000, стр. 96).

Имајући у виду језгровито приказане изворе из стручне литературе, у овом истраживању поћи ће се од поставки да фазни глаголи чине део комплексног предиката који се састоји од фазног глагола и лексичког глагола у његовој допуни, при чему у енглеском језику тај глагол може имати облик инфинитива или партиципа, а у српском финитне клаузе са везним елементом *да* или инфинитива. Осим тога, треба имати у виду и да се у српском језику фаза може означити појединим глаголима са префиксима (Ивић, 1970). У тој структури, фазни глагол модификује значење лексичког глагола тако што упућује на један од три темпорална сегмента: почетак, наставак или завршетак ситуације.

2.3. Фазни глаголи и лексички аспект

Пошто се у приказаној литератури лексички аспект помиње као једна од релевантних компоненти за проучавање структура са фазним глаголима, у овом одељку ће се навести основне поставке о лексичком аспект (познатом и као акционсарт) које ће се користити у анализи корпуса. Наиме, у овом раду поћи ће се од поставки З. Вендлера [Vendler] (1967) о подели глаголских лексема на четири типа: активности (енгл. *activities*), стања (енгл. *states*), остварења (енгл. *accomplishments*) и достигнућа (енгл. *achievements*). Добро је познато да су активности динамичне дуративне ателичне ситуације, стања су статична, дуративна

и ателична, остварења динамична, дуративна и телична, а достигнућа динамична, тренутна и телична.³ Као што је поменуто у прегледу англистичке литературе, лексички аспект значајан је када се ради о повезивању фазних глагола са лексичким глаголом у комплементацији.

За разлику од лексичког, граматички аспект или вид дели се (као што је уобичајено) на перфективни и имперфективни. У одређивању тог аспекта поћи ће се од опште типолошке дефиниције Б. Комрија [Comrie] (1976): перфективни вид подразумева сагледавање глаголске ситуације као целине, а имперфективни као структуре.

Имајући у виду наведена одређења лексичког и граматичког аспекта, фазни глаголи ће се у овом раду третирали као начин за изражавање лексичког аспекта, као модификатори лексичког глагола који следи иза фазног глагола као његов комплемент (уп. Антонић, 2000). Уз то, у складу са поставкама А. Фрид (1979) догађај изражен тим лексичким глаголом делиће се на наступ, нуклеус и коду.

3. Фазни глаголи у паралелном енглеско-српском корпусу

У овом делу рада анализираће се и коментарисати примери из корпуса, према временском сегменту на који енглески фазни глаголи упућују, заједно са њиховим српским преводним еквивалентима.

3.1. Енглески фазни глаголи који упућују на почетак ситуације

У корпусу су забележена два енглеска фазна глагола која упућују на почетак ситуације, *begin* и *start*. Када се ради о комплементацији, у 55 примера иза глагола *begin* у корпусу следи инфинитив, а само у 5 случајева партицип презента (скраћено *Ving*). Са глаголом *start* налазимо уједначенији однос између те две структуре: број структура са *Ving* је 10, уз 11 примера са инфинитивом. Навешћемо и прокоментарисати неколико карактеристичних примера. Почнимо са следеће две реченице у којима се налази глагол *begin*.⁴

³ Овом приликом наведена подела неће се додатно спецификовати и уводити разлика између достигнућа и семелфактива, која се, по неким ауторима (уп. Комри, 1976), односи на теличност, пошто је за ово проучавање примарна тренутност ових глагола.

⁴ Уз енглеске, и српски примери су исписани латиницом, јер је српски превод штампан тим писмом.

- 1) a) It is then that the cardinal collapses, falling into his seat, beginning to talk, and talks, talks, talks, all the way to Putney. (54)
b) U tom trenutku kardnal klone duhom; stropoštava se na stolicu i počinje da priča, i priča, priča, priča, sve do Patnija. (63)
- 2) a) [...]he begins to play with words. (72)
b) [...]počinje da se igra rečima. (78)

Ова два примера илуструју случајеве из корпуса у којима је енглески фазни глагол преведен одговарајућим фазним глаголом у српском. Тако у примеру (1a) иза енглеског фазног глагола *begin* (у облику партиципа презента који представља безличну клаузу) следи динамичан дуративан глагол *talk* (активност), а у примеру (2a) *play* (такође активност) у инфинитиву. Дакле, фазни глагол као модификатор наглашава почетак догађаја означеног лексичким глаголом, што је могуће јер оба лексичка глагола означавају трајан процес из којег се може издвојити почетни сегмент. Већ је назначено да српски превод садржи одговарајући фазни глагол (*почети*) са личном клаузом у комплементацији. Међутим, преводилац је у неким примерима уместо фазног глагола употребио други лексички глагол, као у:

- 3) a) The cardinal begins to cry. (58)
b) Kardinal brizne u plač. (66)
- 4) a) Again Cranmer begins to speak. (276)
b) Opet Kranmer uzima reč. (249)

У оба ова енглеска примера (3a и 4a) лексички глагол у допуни је активност, трајни процес (*cry*, *speak*); српски превод (3b и 4b) користи лексичке глаголе који нису фазни (*бризнути*, *узети*), али имплицирају почетни сегмент догађаја. Уз то, у примеру (4b) превод садржи израз (*узети реч*) који подразумева специфичнију формалнију ситуацију, док енглеска структура (*begin to speak*) представља неутралнију констатацију.

У шест енглеских примера у корпусу фазни глагол је у енглеском прогресивном аспект, чиме се и почетак разлаже у структурисани догађај који у ствари представља наступ, а не сам почетак нуклеуса:

- 5) a) Now the image is beginning to merge with that of her sister Johane, and everything that belonged to Liz is beginning to belong to her[...] (217)
b) Sada ta slika počinje da se meša sa slikom njene sestre Džoen, i svešto je bila i imala Liz počinje da biva da ima i Džoen[...]

- 6) a) But do you know, Henry says, I am beginning to care very little about the Pope and his permissions? (217)
b) Ali znaš li ti, kaže Henri, da je mene vremenom sve manje briga i za papu i za njegova odobrenja? (200)
- 7) a) She's beginning to talk of, I don't know, I'd give my life for the queen, that sort of thing. (223)
b) I sad, eto, počela da priča, šta ti ja znam, život ću dati za kraljicu, takve stvari [...] (205)

Наиме, глагол *begin* у наведеним примерима (5а, 6а, 7а) у ствари и сам имплицира процес који претходи догађају означеним глаголом у допуни; при томе су глаголи у допуни активности (5а *merge*, 7а *talk*) или глагол когниције који представља стање (6а *care*). Када се ради о српским преводним еквивалентима, важно је приметити да пример (5б) садржи имперфективни глагол *почињати* (а не перфективни *почети*), чиме се такође назначава процес. Имперфективни облик фазног глагола могао се употребити и у примеру (7б), а пример (6б) илуструје већ поменуто опцију да се фазни глагол не преведе директно, већ замени адвербијалним изразом који у овом случају такође указује на дуративни процес (*временом*).

Као што је већ поменуто, у корпусу постоје и пет енглеских примера у којима лексички глагол у комплементацији има облик партиципа презента; навешћемо три типична примера:

- 8) a) But where shall I begin looking for a son to rule his country after him? (23)
b) Ali odakle da počnem da tragam za sinom koji će vladati zemljom posle njega? (37)
- 9) a) [...]when the cardinal comes back from France, he immediately begins ordering up banquets. (116)
b) [...]kardinal se vraća iz Francuske i, ne časeći ni časa, počinje da priređuju gozbe. (114)
- 10) a) The crowd began cheering. (355)
b) Masa je počela da kliče. (313)

У складу са поставкама из стручне литературе, може се претпоставити партицип презента у комплементацији додатно наглашава трајност и постепеност процеса; глагол у допуни је активност (8а *look*, 10а *cheer*) и подржава такво тумачење или је тренутно достигнуће (9а *order up*)

што ствара импликацију итеративности чему доприноси и објекат у множини (*banquets*). У српским преводима задржан је фазни глагол (уз перфективан вид), а глаголи у допуни су имперфективни (*трагати*, *приређивати*, *клицати*).

Када се ради о другом глаголу из ове групе, глаголу *start*, он је у корпусу присутан у мањем броју примера. Навешћемо неколико релевантних примера оним редом којим се јављају у роману:

- 11) a) It's starting to rain, and the wind blows the rain across their faces. (58)
b) Kiša počinje da pada, vetar im kapi nanosi na lica. (55)
- 12) a) They start to laugh. (63)
b) Obojica prasnu u smeh. (70)
- 13) a) [...]and a young woman by name Elizabeth Barton started to put on shows for them. (382)
b) [...]a mlada žena po imenu Elizabet Barton počela da izvodi predstave za njih. (336)
- 14) a) His face is crimson and he froths a little at the mouth as he starts to shout. (240)
b) Sav se zajapurio, penica mu se hvata u uglovima usta, viče. (219)
- 15) a) It is at this point that Patch starts screaming. (60)
b) U tom trenutku Ćuba počinje da vrišti. (68)

Почнимо од енглеског примера (13a), јер он илуструје типичну структуру: иза фазног глагола следи инфинитив са глаголом који је активност, при чему фазни глагол упућује на почетак нуклеуса те активности. У овом случају глагол у инфинитиву је фразни глагол *put on*, а српски превод задржава фазни глагол *почети* уз личну клаузу у допуни. У вези са преводним еквивалентима фазног глагола *start* у корпусу треба нагласити да га преводилац у неколико случајева није превео директним српским еквивалентом, што илуструју примери (126) и (146). Пример (126) садржи лексички глагол *праснути* који, стриктно говорећи, не спада у фазне глаголе, али им је по семантици близак; штавише, он уноси додатну стилску нијансу живописности за разлику од глагола *почети* који је стилски неутралан. У примеру (146) енглески фазни глагол је потпуно изостављен, а преводилац није употребио ни префиксални глагол *повикати*, очито процењујући да се драматичност ситуације може пренети и без фазног глагола. Као и примери (5a, 6a и 7a) са глаголом *begin*, пример (11a) садржи фазни глагол у енглеском прогресивном аспекту (*is starting*), такође уз импликацију да се односи на коду, а не на почетак нуклеуса, а

српски превод (11б) садржи имперфективни глагол *падати*. Последњи пример из ове групе (15а) илуструје структуру у којој је глагол у допуни активност (*scream*) и има облик партиципа презента, чиме се наглашава трајни постепени процес; у преводу се комплемент реализује као лична клауза (15б).

3.2. Енглески фазни глаголи који упућују на наставак ситуације

У уводу је наведено да у корпусу наставак догађаја означавају глаголи *continue* и *keep (on)*, од којих је овај други фреквентнији.

Фазни глагол *continue* забележен је у само пет примера, од којих четири садрже инфинитив у допуни, а један партицип презента. Навешћемо три примера:

- 16) а) [...]they laugh at their own wit so much, that he continues asking, just to give people pleasure. (14)
б) [...]da se od srca smeju svojoj sopstvenoj dovitljivosti, a on пита и даље, да им причини задовољство. (29)
- 17) а) The chimney at Esher continues to smoke. (179)
б) Dimnjak u Ešeru još se puši. (168)
- 18) а) [...]Master Cromwell, if he continues to favour you as he does. (224)
б) [...]gazda-Kromvele, ako ti kralj i nadalje bude ovako ukazivao naklonost.(205)

Дакле, у једином примеру који садржи *Ving* (16а) постоји импликација процеса који траје, па се наставак реализује унутар нуклеуса активности *ask*, исто као и када је допуна у инфинитиву (17а, 18а). Сви лексички глаголи у допуни из корпуса су активности, дакле процеси са извесним трајањем. Када се ради о преводу свих пет примера из корпуса, упадљиво је одсуство фазног глагола *наставити*, али се тај сегмент изражава другачијим лексичким средствима: *и даље* (16б), *joш* (17б) и *надаље* (18б).

Други фазни глагол из овог сегмента, *keep (on)*, обухвата донекле специфичнију комплементацију: осим партиципа презента он се у десет примера јавља и са партиципом перфекта, а уз то често постоји и уметнута именичка синтагма (енгл. *intervening nominal*, уп. Кристоферсен [Christophersen] и Сандвед [Sandved] (1977, р. 148) између фазног глагола и допуне. На пример:

- 19) a) [...]your equipment is defective, the gunners keep causing small unwanted explosions[...] (37)
b) [...]oprema ti je neispravna, tobdžije svaki čas izazovu neželjenu eksploziju[...] (48)
- 20) a) If the old gamester keeps coughing like this, the winter will finish him off[...] (109)
b) Ako matori kicoš nastavi ovako da ripa, neće dočekati proleće[...] (109)
- 21) a) [...]they keep their eyes lowered[...] (221)
b) [...]gledaju u zemlju[...] (203)
- 22) a) Because one must keep them employed. (230)
b) Jer moramo nečim da ih uposlimo[...] (211)
- 23) a) Keep him talking. Keep him talking about what Harry Norris said. (64)
b) – Pusti ga neka priča. Neka ti ispriča šta je Hari Noris rekao[...] (71)

Прва два примера (19а, 20а) илуструју фреквентну структуру са фазним глаголом *keep* и партиципом презента; лексички глагол у допуни (20а) је активност (*cough*), процес који се продужава, на шта указује и фазни глагол у преводу (20б, *наставити*). Пример (19а) уз глагол *keep* садржи глагол *cause* који је у овом контексту тренутно достигнуће које уз фазни глагол имплицира понављање; преводилац је у српском то означио адвербијалом *сваки час* (19б). У осталим примерима постоји заменица или именичка синтагма уметнута између фазног глагола и партиципа, а која представља субјекат⁵ у предикацији у допуни; примери показују да иза уметнуте јединице следи партицип перфекта (21а, 22а) или партицип презента (23а). Глаголи у допуни су активности (23а, *talk*) или тренутна достигнућа (21а *lowered*, 22а *employ*): у примеру (23а) *Ving* означава сена настава активности, а у другом (21а, 22а) партицип перфекта имплицира да се дати ентитет налази у ситуацији достигнутој након реализације тренутног догађаја (21а *lowered*, 22а *employed*).

У преводу се не наводи фазни глагол, али се континуитет означава имперфективним глаголом *гледати* (21б), перфективним глаголом *упослити* (22б) који подразумева трајање или императивном конструкцијом (23б).

⁵ Овом приликом неће се детаљније анализирати синтаксички статус уметнуте именичке синтагме, јер то превазилази обим овог рада. О томе, на пример, пишу Бринтон (1988), Нађ (2010), а старији приступ под називом катенативи приказују Кристоферсен и Сандвед (1977) и Палмер (1989). То се односи и на глагол *stop*.

3.3. Енглески фазни глаголи који упућују на завршетак ситуације

У корпусу су забележена три глагола из ове групе – *cease*, *finish* и *stop*, а највише примера постоји са трећим од њих. На почетку треба нагласити да се ови глаголи деле у две подгрупе: а) глаголе *cease* и *stop*, који означавају прекид догађаја и б) глагол *finish* који означава довођење догађаја до краја.

Глагол *cease* појављује се у девет примера, а само у једном од њих у комплементацији се среће партицип презента – у осталим случајевима то је инфинитив. На пример:

- 24) а) [...]and Morgan Williams had ceased boasting and reconstructing the assault[...] (9)
 б) [...]а Morgan Vilijams prestao да се размеће и реконструише напад. (25)
- 25) а) She did not cease to talk about it[...] (231)
 б) Nепrestано је причала о тој огрлици[...] (211)
- 26) а) ‘Princess,’ he says, ‘will you, of your charity, cease to speak ill of a man who never did you harm?’ (290)
 б) – Princezo – каже он – хоћете ли благоизвољети да prestanete да причате лоше о човеку који вам никада nije audio
- 27) а) [...]the cattle didn’t breed, the corn ceased to ripen, the grass stopped growing[...] (350)
 б) [...]stoka nije размножавала, да kukuruz nije sazeo за жетву, trava је prestala да расте[...] (309)

Први пример (24а) илуструје комплементацију са *Ving*: фазни глагол прекида активност у току (*boast*, *reconstruct*) уз наглашавање постепености процеса који је та активност створила. Превод (24б) задржава фазни глагол у перфективном облику (*престати*) иза кога следи лична клауза. Остали примери (25а, 26а) у допуни имају инфинитив са лексичким глаголима који су такође активности (*talk*, *speak*) или телично остварење (27а, *ripen*). Само у једном од та три примера превод садржи фазни глагол *престати* (26б), док остала два нуде другачије преводилачко решење: (25б) садржи адвебијал *непрестано* који преноси негирани фазни глагол (*did not cease*), (27б) само негира лексички глагол у допуни што показује да фазни глагол који означава прекид не мора само упућивати на поремећај догађаја, него одсуство квалитета догађаја. У овом случају томе доприноси компонента

теличности глагола *ripen* 'сазрети' (27а, б) јер се имплицирани циљ (пуна зрелост) не достиже.

Глагол *finish* забележен је у само три енглеска примера у корпусу и сва три као допуноу имају лексички глагол у партиципу презента; навешћемо два примера:

28) а) After Kat had finished swabbing him[...] (9)

б) Pošto ga је Ket oprala[...] (25)

29) а) Sometimes, when Chapuys has finished digging up Walter's bones and making his own life unfamiliar to him[...] (359)

б) Ponekad, u trenucima kad Šapui konačno prestane da čeprka po Volterovim kostima tako da učini Kromvelu njegov vlastiti život nepoznatim[...] (316)

Прва реченица (28а) иза фазног глагола садржи лексички глагол који подразумева активност, процес који траје; фазни глагол назначава да се тај процес доводи до краја, односно захвата и коду догађаја која имплицира достигнути резултат. На то указује и чињеница да је преводилац изоставио фазни глагол, али је употребио лексички глагол са префиксом који имплицира теличност (28б). Као што је поменуто у теоријском уводу, на могућност да се фазност у српском језику изрази глаголима са префиксом указује М. Ивић (1970). У другом наведеном енглеском примеру (29а) у допуни фазног глагола је енглески фразни глагол (*dig up*) који представља трајно, телично остварење, па фазни глагол наглашава достизање имплицираног циља. У преводу је задржан фазни глагол *престати* (29б), а додат је адвербијал *коначно*, чиме се преносе интензитет и довршеност назначени енглеским глаголом са партикулом *up*; у допуни је имперфективни глагол (активност) *чепркати*, па се пожељно окончавање догађаја означава поменутиим адвербијалом и фазним глаголом *престати*.

Последњи фазни глагол из ове групе је глагол *stop*, који је забележен у шеснаест примера и у свим примерима иза фазног глагола следи *Ving*, без обзира на то да ли постоји уметнута именичка синтагма између фазног или лексичког глагола или не. На пример:

30) а) He waits until Anne's tears stop flowing[...] (102)

б) Čeka da Ani stanu suze[...] (103)

31) а) Cranmer has stopped eating[...] (248)

б) Kranmer је prestao s jelom[...] (225)

32) а) I have not stopped her seeing the Spanish ambassador[...] (83)

- b) Nisam je ja sprečio da se vidi sa španskim ambasadorom[...] (87)
- 33) a) [...]to stop Henry marrying his bastard, to the boy's advantage, to someprincess abroad. (517)
- b) [...]ali i da predupredi Henrija u nameri da svog koplana počasti time što će ga venčati s nekom princezom u inostranstvu. (450)
- 34) a) [...]the hard thing has been to stop them complicating the story by rumours and fantasies[...] (514)
- b) [...] i najteže je zapravo bilo sprečiti ih da komplikuju priču glasinama i maštarijama[...] (448)

У прва два наведена примера (30а, 31а) иза енглеског фазног глагола непосредно следи *Ving*, при чему су лексички глаголи у допуни типичне активности (*flow, eat*). Према томе, фазни глагол упућује на прекид активности без достизања конкретног циља (пошто су ситуације ателичне). Превод (30б, 31б) задржава перфективне фазне глаголе (*стати, престати*), али уз изостављање лексичког глагола у допуни уместо којих се наводи именица (*сузе*) или предлошка синтагма (*с јелом*), јер рекција глагола *престати* захтева предлог *с(а)*. Остали енглески примери (32а, 33а, 34а) илуструју допуну са уметнутом именичком синтагмом уз импликацију прекида ситуације која је била у току (34а), или спречавања ситуације која је била планирана (33а); лексички глаголи у допуни су активности (*complicate*), те тренутна достигнућа (*see*, у значењу *срести се*, затим *marry*). Превод на српски језик садржи лексички глагол *спречити* (32б, 34б) који проширује значење енглеског глагола *stop* наглашавајући вољно ангажовање агенса, а исто се може рећи и за пример (33б) са преводом *предупредити*.

4. Дискусија

Након приказа теоријских поставки о фазним глаголима, у овом раду је анализиран паралелни енглеско-српски корпус са циљем да се утврде синтаксичке и семантичке одлике конструкције са фазним глаголима које су подељене у три групе: оне које упућују на почетак, на наставак и на завршетак догађаја означеног лексичким глаголом у допуни. У закључном делу прво се резимирају енглеске структуре, а затим српски преводни еквиваленти.

4.1. Енглески фазни глаголи у корпусу

Анализа прве групе енглеских фазних глагола обухватила је структуре са глаголима *begin* и *start*, који имплицирају да одређена ситуација (означена лексичким глаголом у допуни) није постојала, односно означавају њено иницирање (Нађ, 2010, стр. 96). Код оба глагола у корпусу преовлађује облик енглеског непрогресивног вида: у прогресивном виду забележен је само један пример са *start* и шест примера са *begin*. Као што је већ поменуто, прогресивни вид имплицира да следи почетак нуклеуса, па на основу примера из корпуса износимо став да у том случају оба фазна глагола упућују на наступ догађаја. Међутим, примери из корпуса потврђују и поставку из литературе (Нађ, 2010) да се фазни глаголи *start* и *begin* у непрогресивном облику разликују када се ради о њиховом односу према временској структури догађаја: први (*start*) упућује на наступ, а други (*begin*) на први временски сегмент нуклеуса. Зато је, на пример реченица *?She began to sneeze, but then she didn't sneeze* проблематична, а реченица *She started to sneeze, but then she didn't sneeze* прихватљива (Нађ, 2010, 97).

На синтаксичком плану, када се ради о комплементацији, у корпусу иза оба ова глагола следи инфинитив или партицип презента, при чему партицип наглашава процес, односно структуру догађаја (слично ономе како Комри дефинише имперфективни вид), а инфинитив сагледава догађај као целину (онако како Комри дефинише перфективни вид, уп. Комри, 1976). Коначно, глаголи у комплементацији који су забележени у корпусу већином су активности или остварења, што је очекивано и у складу са ранијим истраживањима (на пример, Бринтон, 1988), јер такви глаголи подразумевају динамично трајање. Уз глагол *start* у једном примеру јавља се тренутно достигнуће (глагол *say*: *When have I, when have I ever forced anyone to do anything, he starts to say: but Richard cuts in...* (438)/ *A kad sam te ja, taman zausti Kromvel da kaže, i tebe i bilo koga, terao na bilo šta; ali Ričard ga prekine....* (384)); у том случају фазни глагол упућује на наступ, на шта указује и српски превод глаголом *заустити* – агенс је намеравао да реализује догађај, али није (нуклеус није ни започео). И уз фазни глагол *begin* у корпусу постоји једно тренутно достигнуће, глагол *come* (...*six years, since the gospel in English began to come into the kingdom.* (454)/... *otkako je jevandelje na engleskom jeziku počelo da se širi po kraljevstvu.* (398)) уз импликацију итеративности, што је у складу са поставкама у релевантној литератури. Српски превод имперфективним глаголом *ширити се* такође указује на понављање догађаја.

У другој групи фазних глагола, оних који означавају наставак, налазе се енглески глаголи *continue* и *keep (on)*. Када се ради о комплементацији, иза првог глагола *continue* следи *Ving* или инфинитив, уз разлику која је поменута: *Ving* наглашава структурисаност процеса, а уз инфинитив се процес сагледава као целина. У корпусу, лексички глаголи у допуни су активности и једно стање (*believe*). Други глагол из ове групе *keep (on)* јавља се уз *Ving* са уметнутом именичком синтагмом или без ње, као и са партиципом перфекта искључиво са уметнутом синтагмом. Већ је поменуто да су глаголи у допуни ателичне активности или телична остварења/достигнућа; уз активности импликација је наставак процеса који је у току, а уз теличне ситуације јавља се импликација понављања тренутног сегмента или задржавања датог ентитета (означеног уметнутом синтагмом) у реализованој теличној ситуацији – на пример, *keep them scraped up to their own standards* (70)/ *да се протежу колики им је губер* (76).

Последња, трећа група обухвата енглеске глаголе *cease* и *stop* који означавају прекид догађаја, те глагол *finish* који указује на завршетак. Већ је констатовано да се у комплементацији срећу партицип презента и инфинитив уз разлику која је такође наведена. Уз прва два глагола већином се срећу активности, уз неколико теличних ситуација и једно стање (*feel*). У свим примерима са ова два глагола прекида се догађај или се захтева прекид догађаја који је у току или се понављао у прошлости.

Када се ради о допунама енглеских фазних глагола у корпусу, већ је поменуто да иза енглеских фазних глагола следе безличне инфинитивне или партиципске клаузе. Бројчани подаци о допунама у корпусу приказани су у следећој табели:

Табела 3. Допуне фазних глагола у енглеском делу корпуса

Број	Фаза	Инфинитивна допуна	Партиципска допуна
1	Почетак	66	15
2	Наставак	4	33
3	Завршетак	9	19
	УКУПНО	79 (54%)	67 (46%)

Табела показује да је знатно више партиципских допуна у односу на инфинитивне било у фази наставка, посебно са глаголом *keep*, а више инфинитивних допуна у фази почетка, посебно са глаголом *begin*.

У фази завршетка било је више партиципа, посебно са глаголом *stop*. Такви резултати у складу са са уобичајеном комплементацијом проучаваних глагола.

4.2. Српски преводни еквиваленти

Када се ради о српским преводним еквивалентима у корпусу, треба нагласити да на преводилачка решења свакако утичу процене преводиоца о томе који преводни еквивалент највише одговара у датом контексту, што свакако треба имати у виду када се резимирају преводни еквиваленти. Дакле, може се констатовати да консултовани превод садржи српске фазне глаголе, али да не прави увек разлику између различитих енглеских фазних глагола. Тако је *почети* еквивалент и за *begin* и за *start*, али се та два енглеска глагола често преводе и нултим еквивалентом, када се фазни глагол изостави. Уз то, као што је већ поменуто, преводилац је у неколико случајева значење енглеског фазног глагола пренео пунозначним лексичким глаголом који имплицира брз почетак ситуације (на пример, *бризнути у плач* (234) уместо *почети плакати*, *праснути у смех* (70) уместо *почети се смејати*, *препустити се мислима* (505) уместо *почети мислити*), али и адвербијалима, на пример *I'm beginning to* – *временом* (217/200), *begins to soak* – *полако упија* (404/355), *starts to say* – *тамап заустити* (438/384). Превода у којима није искоришћен директни еквивалент фазних глагола *begin* и *start* у корпусу има око 10%.

Превод друге групе фазних глагола (настављање догађаја) карактерише готово потпуно одсуство одговарајућег српског фазног глагола (само се у једном примеру среће глагол *наставити*). Преводилац је значење континуитета најешће пренео адвербијалима (на пример: *и даље* (29), *још* (168), *и надаље* (205), *и убудуће* (398), *сваки час* (48), *непрестано* (196), *упорно* (378)), али и глаголима (на пример: *понављати*). У трећој групи фазних глагола (завршетак догађаја) срећу се српски фазни глаголи попут *престати*, *завршити*, али се понекад прекид ситуације преноси као негација која се спаја са лексичким глаголом, на пример *ceased to ripen* (350) – *није сазрео* (309), *stopped prophesying* (560) – *више не пророкује* (488).

Према томе, поједине српске структуре у преводу не садрже фазни глагол, а уколико је фазни глагол присутан, у допуни се среће лична клауза са *да*, уз још нека специфична преводилачка решења која су прокоментарисана у централном делу рада.

5. Закључак

Упоређивање фазних глагола у паралелном енглеском и српском корпусу потврдило је хипотезу да се у допуни у енглеским примерима већином срећу динамични трајни глаголи, али је само донекле потврдило претпоставку о већем броју глагола са префиксима у српским еквивалентима, на шта је можда утицао и стил преводиоца. Уз то, контрастирање је показало да српски преводни еквиваленти углавном садрже фазне глаголе и по томе прате енглеске структуре са фазним глаголима, али садрже личну клаузу као допуну, за разлику од енглеских безличних допуна. На пример, такав је случај када фазни глагол означава почетак ситуације, а у преводу се најчешће среће глагол *почети*. Међутим, као што је већ констатовано у анализи српских примера, корпус је указао и на случајеве када преводилац није употребио српски фазни глагол, већ глаголе који својом семантиком имплицирају почетак или завршетак ситуације (на пример, *бризнути у плач*, *узети реч*, *спречити*), као и на случајеве када је наставак ситуације у преводу означен адвербијалима, што може указивати на тенденцију да се фазност у српском у мањој мери него у енглеском изражава експлицитним фазним глаголом.

На самом крају рада треба констатовати да фазни глаголи представљају комплексну тему која се може разматрати на синтаксичком и семантичком плану, посебно имајући у виду временску структуру догађаја и лексички аспект глагола. Поједине нијансе у значењу енглеских фазних глагола свакако треба истражити на већем корпусу, као и српске преводне еквиваленте (посебно у изворном српском тексту), те проверити тенденцију уочену у овом корпусу да преводилац енглеске фазне глаголе изоставља или их замењује српским адвербијалима или пунозначним лексичким глаголима у око 10% случајева.

Литература

- Antonić, I. (2000). Aspekatska vrednost predikacije s faznim/modalnim glagolom na primeru rečenice s temporalnom klauzom. *Južnoslovenski filolog* 56 (1–2), 93–101.
- Brinton, L. (1988). *The development of English aspectual systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, B. (1976). *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cristophersen, P. and A. O. Sandved. (1977). *An advanced English grammar*. London: Macmillan.
- Freed, A. (1979). *The semantics of English aspectual complementation*. Dordrecht: D. Reidel.
- Ivić, M. (1970). O upotrebi glagolskih vremena u zavisnoj rečenici – prezent u rečenici s veznikom *da*. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XIII/1: 43–54.
- Mrazović, P. i Vukadinović Z., (1990). *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića/Novi Sad: Dobra vest.
- Nagy, T. (2008). Begin and start. Aspect and complement choice. *Bucharest Working Papers in Linguistics* 1, vol X, pp. 69–77.
- Nagy, T. (2010). *The semantics of aspectualizers in English*. Doctoral dissertation, University of Debrecen.
- Palmer, F. R. (1989). *The English verb*. Longman: London.
- Topolinjska, Z. (1985). Iz problematike slovenskih inhoativa (odnos glagolskog vida i faze radnje). *Južnoslovenski filolog* XLI. Beograd, 1–12.
- Vendler, Z. (1967). Verbs and times. *Linguistics and philosophy*. Ithaca: Cornell University Press, 97–121.

Извори за корпус

- Mantel, H. (2009). *Wolf Hall*. London: Fourth Estate.
- Mantel, H. (2013). *Vučje leglo*. Beograd: Mladinska knjiga.
(Prevod: Vladimir D. Janković).

Predrag Novakov

ASPECTUALIZERS IN ENGLISH AND THEIR SERBIAN TRANSLATION EQUIVALENTS

Summary

Aspectualizers or phasal verbs include three groups of lexical verbs: a) those denoting beginning of a situation (e.g. *begin, start*), b) those denoting continuation (e.g. *continue, keep*) and c) those denoting ending of a situation (e.g. *finish, stop*). Thus aspectualizers point to a segment of an event denoted by the lexical verb in their complementation, creating a specific syntactic and semantic link between the aspectualizer and the lexical verb. Starting from this theoretical framework, the paper discusses structures with English aspectualizers and compares them with their Serbian translation equivalents. The research is based on a parallel English-Serbian corpus consisting of examples from a contemporary British novel with two basic goals: a) to describe the structures with aspectualizers in the two languages and b) to investigate temporal structure of such events, particularly the influence of lexical aspect of the verb (i.e. of activities, states, accomplishments, achievements) in this complementation. The comparison showed that in addition to corresponding Serbian aspectualizers, the translator in about 10% of the Serbian examples omitted aspectualizers, used adverbials instead of them or replaced them by other lexical verbs denoting quick changes of state. Prefixation as an option for expressing inchoativity in Serbian was used by the translator in only a few cases.

ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИЙ ФОНД РУССКОГО ЯЗЫКА И ЕГО РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ РУССКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ КАРТИНЫ МИРА (НА МАТЕРИАЛЕ ПОСЛОВИЦ О СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ ТРУДЕ)

Аннотация. В статье рассматриваются единицы русского паремиологического фонда, прежде всего, пословицы, связанные с сельскохозяйственным трудом, которые закрепились в русском языковом сознании как созидательная сила и основа жизни. Значимость таких пословиц объясняется тем, что традиционный уклад русского народа на протяжении многих лет предполагал возделывание земли, и земледельческий труд являлся основным источником самого существования человека. Обладая яркой национально-культурной спецификой и выражая целый комплекс культурных смыслов, сельскохозяйственные пословицы играют особую роль в сохранении духовной и интеллектуальной составляющей русского этноса.

Ключевые слова. Пословицы русского народа, сельскохозяйственный труд, менталитет русского народа, русская национальная картина мира.

Введение.

В условиях политических, экономических, социальных и культурных изменений в России на рубеже XX – XXI вв. активизируется потребность русских людей в самоидентификации, в поиске истоков национальной составляющей традиционной русской культуры. Менталитет русского народа, представляющий собой жизненные установки людей, их верования, устойчивые образы мира, относительно целостную совокупность мыслей, эмоций, несомненно, весьма ярко

¹ t_dankova@mail.ru

представлен в паремиологическом фонде русского языка, прежде всего в пословицах, так как в указанных языковых единицах выражаются наиболее яркие и образные суждения о многосложной семейной, общественной, нравственной, религиозной жизни русского народа, о его быте, духе, нравах, обычаях, вересуевериях, а также о природе и Боге. В.И. Даль писал, что пословицы – «это свод народной премудрости и суемудрия, это стоны и вздохи, плачи и рыдания, радость и веселье, горе и утешенье в лицах; это цвет народного ума, самобытной стати; это житейская правда, своего рода судебник, никем не судимый» [Даль, 2000, стр. 15; ср: Алефиренко, 2009; Кацюба, 2013; Севостьянова, 2014; Степанок, 2015 и др.].

Анализ русских пословиц о сельскохозяйственном труде.

Как показали проведенные исследования, в паремиологическом фонде русского языка присутствует обширный пласт пословиц о сельскохозяйственном труде, в которых весьма отчетливо представлена система приоритетов русского общества. Сказанное объясняется тем, что жизненный уклад русского народа на протяжении многих лет предполагал возделывание земли, и земледельческий труд являлся основным источником самого существования человека. Изучение пословиц, связанных с сельскохозяйственной деятельностью людей, позволяет выявить мировоззрение народа России через его отношение к земле, к сельскому труду и тем самым определить связь русского языка и русской культуры, вопрос о которой является одним из актуальнейших вопросов в современной отечественной лингвистике [ср.: Культурология, 1997, стр. 271; Ратушная, 2015, стр. 115 и др.].

Анализ русских пословиц, связанных с сельскохозяйственным трудом, показал, что рассматриваемые языковые единицы объединяются в тематические группы и отражают следующие жизненные установки русского народа:

1) трудолюбие и терпение земледельца, приносящие необходимый материальный достаток: *Что помолотишь, то и в закром положишь; Не пиры пировать, коли хлеб засеять; Поживешь счастливо, паши не лениво!* и др. [см.: Даль, 2000];

2) надежда на милосердие Бога и его помощь в сельскохозяйственной работе: *Даст бог дождь, уродится и рожь; Бог не даст, и земля не родит; Богу молись, крепись да за соху держись! Не посеяв ни горсти, да пошли, Бог, пригоршни!* [Даль, 2000] и др.;

3) вера в народные приметы в процессе возделывания земли: *От привозных (чужих) семян лучший урод; Сей под погоду, будешь есть хлеб год от году; Как в мае дождь, так будет и рожь* [Даль, 2000] и др.;

4) любовь русского народа к сельскохозяйственному труду, проявляющаяся в трепетном отношении ко всему, что связано с земледелием: *Весна цветами красна, осень снопами; У матушки сошки золотые рожки* [Даль, 2000] и др.

Примечательно, что в целом ряде пословиц, входящих в состав рассмотренных выше тематических групп, отражается одна из отличительных особенностей русского человека – его противоречивое отношение к труду. Так, например, в одних пословицах представлена такая черта русского национального характера, как трудолюбие, приносящее доход (ср.: *Тот и хорош, у кого родилась рожь; Есть на гумне, будет и в суме; Каково в амбаре, такого и в кармане; Работай до поту, так поешь в охоту* [Даль, 2000] и др.), в других – праздность и лень (ср.: *У ленивого что на дворе, то и на столе; Не вспахал, так не дивись и сурепице; Пашню пашут – руками не машут; И того не намолотит, что проглотит* [Даль, 2000] и др.) [подробнее см.: Борщева, 2011, стр. 7].

Следует отметить, что одним из проявлений русской ментальности в пословицах является характеристика в них такого качества русского человека, как убежденность в том, что никакие усилия, затрачиваемые на работу, не могут привести к настоящему богатству. Ср.: *От трудов праведных не нажить палат каменных; От трудов своих сыт будешь, а богат не будешь* и др. [Даль, 2000]. Данный факт, вероятно, объясняется тем, что для русских людей гораздо более значимым, чем богатство, является моральная ценность труда, а также проявление в работе нравственности и доблести, необходимых для осознания себя человеком. Во многих русских пословицах четко прослеживается, что труд получает одобрение коллектива, придает смысл человеческому существованию: *Скучен день до вечера, коли делать нечего; Без дела жить – только небо коптить;*

Не то забота, что много работы, а то забота, как ее нет [Даль, 2000].

Таким образом, как показала анализ, пословицы о сельскохозяйственном труде органично связаны со всем укладом жизни русского народа, с традиционной символикой русской национальной культуры. Рассматриваемые единицы паремиологического фонда представляют собой особую ценность для русского человека, что подтверждается широкой распространенностью сельскохозяйственных пословиц в русском языке, их значительным разнообразием, способностью вступать

в различного рода системные отношения, в том числе парадигматические, а также ярко выраженной образностью исследуемых паремий.

Парадигматические отношения русских пословиц связаны не только с возможностью анализируемых языковых единиц объединяться в различные тематические группы, но также с их способностью образовывать многочисленные синонимические и антонимические ряды. Так, например, отношения синонимии характерны для следующих пословиц сельскохозяйственной тематики: *Хорошо бы орать, да рук не марать – Нам бы так пахать, чтоб мозолей не набивать; Люди пахать, а мы руками махать – Люди жать, а мы под межою лежать; Хоть хлеба и хороши, а пашню паши! – Готовые хлеба хороши, а на лето, по-старому, пашню паши!* [Даль, 2000] и др. Антонимические отношения пословиц русского языка, связанных с земледелием, ярко представлены в примерах: *Сей слезами, радостью пожнешь; Сеют – плачут, молотят – скачут; Где господь пшеницу сеет, там черт – плевелы* [Даль, 2000] и др.

Кроме того, среди русских пословиц о сельскохозяйственном труде встречаются варианты парадигмы, отличающиеся переменным составом компонентов, но обладающие одним и тем же значением. Ср.: *Будешь счастлив, паши не лениво – Поживешь счастливо – паши не лениво; Мужик на счастье сеял хлеб, а родилась лебеда – Сеяли рожь, а косим лебеду; Тот и хорош, у кого родилась рожь – У кого есть рожь, тот и хорош; Что помолотишь, то и в закрое положишь – Что умолотишь, то и в засек положишь; Плохие года, коли во ржи лебеда – Видима беда, что во ржи лебеда* [Даль, 2000] и др.

Как отмечалось выше, пословицы русского языка, связанные с сельским хозяйством, обладают ярко выраженной образностью и отличаются особым совершенством художественной формы. При этом художественные средства в пословицах используются не столько для украшения речи, сколько для более яркого, точного и образного воплощения содержания, выражения обобщенного значения, которое в большинстве случаев достигается за счет использования в паремиях изобразительно-выразительных средств русского языка, придающих пословицам экспрессивность. Выразительность русских пословиц достигается прежде всего путем взаимодействия в семантике паремий оценочного и эмоционального отношения субъекта речи к тому, что происходит во внешнем или внутреннем для него мире [подробнее см.: Алефиренко, 2009, стр. 249-250; Москвин, 2007, стр. 4; Телия, 2003, стр. 637 и др.].

Проведенные исследования позволяют утверждать, что в русских сельскохозяйственных пословицах встречаются такие изобразительно-выразительные средства, как метафора, сравнение, олицетворение, метонимия, антитеза, образный параллелизм.

К числу наиболее распространенных тропов в составе русских пословиц о сельскохозяйственном труде относятся метафора (*Сей добро, посыпай добром, жни добро, одевай добром; Сей добро, и жди добра; Правду не стоит сеять; Правды не молотить, ни веять; Чуждадельная сторона: она горем посеяна, слезами поливана, тоскою покрывана, печалью горожена; Знать, по судьбе нашей бороной прошли* [Даль, 2000] и др.) и сравнение (*Избывает его, как лихую траву из поля; Житье, что гороху при дороге: кто ни пройдет, тот и скубнет; Врет, как редьку садит; Борода – трава, скосить можно* [Даль, 2000] и др.).

Способность пословиц к опредмечиванию, являющемуся одним из главных свойств метафоры, тесно связана с таким стилистическим приемом, как олицетворение, которое основано на приписывании неодушевленным предметам признаков и свойств живых существ [см.: Розенталь, 2003, стр. 273]: *Жесткий колос сварлив живет; Не смейся, горох, не лучше бобов: размокнешь, надуешься – лопнешь* [Даль, 2000].

В контексте русских пословиц о сельскохозяйственном труде присутствует и такое изобразительно-выразительное средство языка, как метонимия, иносказательность которой основана на смежности явлений, чаще всего на замене целого частью. Отношения смежности могут возникать между категориями, принадлежащими принципиально разным пространствам, например, реальному миру и его идеальной модели [см.: Алефиренко, 2009, стр. 254; Арутюнова, 2003, стр. 236]. Ср.: *Рабочий конь на соломе, а пустоплясна овсеи* др. [Даль, 2000].

В основе многих русских пословиц лежит антитеза, которая служит для максимально яркого выражения смысла путем резкого противопоставления понятий, мыслей, образов [см.: Розенталь, 2003, стр. 26; Алефиренко, 2009, стр. 256]. Антитеза образно подчеркивает высказываемую мысль, усиливает эмоционально-стилистическое звучание речи, может быть использована как средство иронической или сатирической характеристики описания [см.: Одинцов, 2003, стр. 305]. Ср.: *Муж в поле пахать, а жена руками махать; Муж – как бы хлеба нажить, а жена – как бы мужа избыть; Не то беда, что во ржи лебеда, а то беды, как ни ржи, ни лебеды; Живет не жнет, а хлеб жует* [Даль, 2000] и др.

Помимо вышеназванных стилистических приемов, в русских сельскохозяйственных пословицах присутствует образный параллелизм, представляющий собой одинаковой синтаксическое построение соседних предложений или отрезков речи [см.: Розенталь, 2003, стр. 305]. Ср.: *Не зрел виноград – не вкусен, а молод человек не искусен; Зелен виноград не сладок, а молод человек не крепок; Обидны в поле горох да репа; завидны в мире вдова да девка; Каково семя, таков и плод* [Даль, 2000] и др.

Таким образом, как показал анализ, русские пословицы, связанные с земледелием, могут употребляться как в прямом, так и в переносном значении. Рассматриваемые единицы паремиологического фонда русского языка способны передавать не только отношение русского человека к сельскохозяйственной работе, но и его мироощущение, эмоциональные состояния, а также самые разнообразные оценки личности, содержащие одобрение, уважение, почтение и, наоборот, пренебрежение, иронию, насмешку и др. [ср.: Москвин, 2007, стр. 3]. Сказанное подтверждает особую значимость лексических единиц сельскохозяйственной сферы для русской языковой картины мира, поскольку в них ярко представлены особенности русского национального характера и жизненных установок русского народа.

Как показала анализ специальной литературы по рассматриваемому вопросу, одним из важнейших свойств русской пословицы является ритмико-фонетическое совершенство формы. Наличие рифмы и ритма в русской пословице задают ей особый лад: *Не потрудиться, так и хлеба не родится; Один с сошкой, а семеро с ложкой; Держись сохи плотнее, так будет прибыльнее; До солнца пройти три покоса, ходить будешь не босо; Глубже пахать – больше хлеба жевать; Даст бог дождь, уродится и рожь* [Даль, 2000].

Отдельного внимания заслуживает и такой прием словесной игры, представленный в русских сельскохозяйственных пословицах, как аллитерация, то есть повторение одинаковых согласных звуков (*Проленился – и хлеба лишился* [здесь и далее см.: Даль, 2000] – повторение согласных звуков [л], [с]; *У богатого гумна и свинья умна* – повторение согласных звуков [м], [н]; *В поле серпом да вилой, так и дома ножом да вилой* – повторение сонорного согласного звука [л]; *Колос от колоса – не слышать и голоса* – повторение согласных звуков [л], [с] и др.

Особая рифма и четкий ритм делают пословицу более удобной для запоминания и в определенной мере возводят ее в ранг поэтического произведения.

Резюме.

В целом, как показали проведенные исследования, русские пословицы о сельскохозяйственном труде обладают значительным разнообразием, что, очевидно, объясняется их органической связью с развитием русской национальной культуры. Как известно, возникновение и становление русских пословиц происходило одновременно с формированием истории и культуры русского народа. Во многих пословицах нашли отражение особенности возделывания и обработки земли, выращивания культурных растений, а также отношение русского человека к сельскохозяйственному труду, что, несомненно, объясняется самым жизненным укладом русского крестьянства, который с давних пор был связан с земледелием. Именно поэтому пословицы стали отражением ментальности русского общества, его жизненных установок, устойчивых образов мира, эмоциональных предпочтений и т.п. Изучение русских пословиц позволяет выявить мировоззрение русского народа через его отношение к земле, к сельскому труду и тем самым определить основы формирования русской национальной картины мира. Исследование пословиц способствует выявлению тесной взаимосвязи русского языка и русской культуры, вопрос о которой является одним из актуальнейших вопросов в современной отечественной лингвистике.

Следует отметить, что многие пословицы, вошедшие в сборник В. И. Даля «Пословицы русского народа» (1879 г.), активно употребляются и в настоящее время, о чем свидетельствуют материалы современных словарей русских пословиц: *Какова земля, таков и хлеб* [Даль 2000, стр. 96; ср.: Бондаренко, 2001, стр. 5], *Лучше голодай, да добрым семенем засевай; Посеешь в погоду – больше приплоду; Земля – тарелка: что положишь, то и возьмешь; Что пожнешь, то и смолотишь; Что посеешь, то и пожнешь* [Даль, 2000, стр. 452; ср.: Бондаренко, 2001, стр. 5]; *В землю до зерна, из земли ни зерна* [Даль, 2000, стр. 453; ср.: Бондаренко, 2001, стр. 5] и др.

Подобная актуальность пословиц, в том числе и сельскохозяйственных, в русском языке начала XXI столетия, на наш взгляд, объясняется тем, что рассматриваемые языковые единицы, обладая яркой национально-культурной спецификой и выражая целый комплекс культурных смыслов, играют особую роль в сохранении духовной и интеллектуальной составляющей русского этноса. Об актуальности русских пословиц свидетельствует также повышенный интерес современных языковедов к изучению паремиологического фонда русского языка, в котором хранится отражение глубинных

мифологем и архетипов человеческого сознания, мнений, выработанных русским народом как лингвокультурной общностью, а также важных константных составляющих, раскрывающих понятия русской души, нравственности, семейности, трудолюбия, религиозности, патриотизма [подробнее см. об этом: Басова, 2004; Кацюба, 2013 и др.].

Список литературы

1. Алефиренко, Н.Ф. (2009). *Фразеология и паремология*. Москва : Издательство «Флинта»-«Наука».
2. Арутюнова, Н.Д. (2003). *Метонимия*. В энциклопедии «Русский язык». Москва: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия».
3. Басова, Л.В. (2004). *Концепт ТРУД в русском языке (на материале пословиц и поговорок)* (автореферат диссертации). Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета.
4. Бондаренко, В.Т. (2001). О лексическом варьировании пословично-поговорочных выражений в свете фразеологической переходности. *Сборник Переходные явления в области лексики и фразеологии русского и других славянских языков*. – Великий Новгород: Издательство Новгородского государственного университета.
5. Борщева, О.В. (2011). Паремология русского языка в традиционной и современной картинах мира (на материале пословиц о труде). *Сборник Известия Саратовского университета*, серия «Филология. Журналистика», номер 4.
6. Даль, В.И. (2013). *Пословицы русского народа*. Москва: АСТ.
7. Кацюба, Л.Б. (2013). Нравственные ценности русских паремий как фактор духовной безопасности. *Сборник Вестник Челябинского государственного университета*, номер 21 (312): Филология. Искусствоведение, выпуск 80.
8. *Культурология. XX век: словарь* (1997). Санкт-Петербург: Университетская книга.
9. Москвин, В.П. (2007). *Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры: терминологический словарь*. Ростов-на-Дону: Феникс.

10. Одинцов, В.В. (2003). *Антитеза*. В энциклопедии «Русский язык». Москва: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия».

11. Ратушная, Е.Р. (2015). Отражение земледельческого труда в русских пословицах и поговорках. *Сборник Успехи современной науки и образования*, номер 2.

12. Розенталь, Д.Э. (2003). *Справочник по русскому языку: словарь лингвистических терминов*. Москва: «Оникс 21 век», «Мир и Образование».

13. Севостьянова, О.С. (2014). Связь русских пословиц и поговорок с национальной культурой народа. *Сборник Международного журнала экспериментального образования*, номер 6, часть 2.

14. Степанок, О.В. (2015). Русские пословицы и поговорки как отражение идеациональной составляющей русской традиционной культуры. *Сборник Ученые записки Комсомольского-на-Амуре государственного технического университета*, том 2, номер 3 (23).

15. Телия, В.Н. (2003). *Экспрессивность* в энциклопедии «Русский язык». Москва: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия».

Данькова Т.Н.

ПАРЕМИОЛОШКИ ФОНД РУСКОГ ЈЕЗИКА И ЊЕГОВА УЛОГА
У ФОРМИРАЊУ РУСКЕ НАЦИОНАЛНЕ СЛИКЕ СВИЈЕТА (НА
КОРПУСУ ПОСЛОВИЦА О ПОЉОПРИВРЕДНИМ ПОСЛОВИМА)

Резиме

Апстракт: У раду се анализирају јединице руског паремиолошког фонда, прије свега, пословице у вези са пољопривредним пословима, које су се усталиле у руској језичкој свијести као стваралачка снага и основа живота. Значај таквих пословица објашњава се тиме да је традиционални стил живота руског народа, током много година, подразумијевао обрађивање земље, а земљораднички послови су били главни извор човјековог постојања. Садржавајући јаку национално-културну специфичност и изражавајући читав комплекс културних смислова, пољопривредне пословице имају посебну улогу у очувању духовне и интелектуалне компоненте руског етноса.

Кључне ријечи: пословице руског народа, пољопривредни послови, менталитет руског народа, руска национална слика свијета

РЕЦЕПЦИЈА ЗАКОНОПРАВИЛА СВЕТОГ САВЕ (1219)²

У раду се даје преглед двјестогодишњих истраживања *Законоправила Светог Саве* и то с три аспекта – *хронолошки*: а) XIX стољеће, б) XX стољеће и в) почетак XXI стољећа; *проблемски*: а) ауторство *Законоправила*, б) његов преводилац; в) простор употребе; *научни аспект*: а) канонски и б) филолошки.

Кључне ријечи: историја проучавања, *Законоправило Светог Саве*, канонски и филолошки аспекти.

1. Историја српске редакције византијског номоканона траје скоро двјесто година откако је Ј. Копитар³ 1823. године покренуо питање критичког издања тог изузетног споменика словенског права. Помислили бисмо да је за тако много времена настало и много резултата истраживања. Међутим, за светосавско *Законоправило* данас, у другој деценији трећег тисућљета, могло би се рећи исто што историчар Н. Радојчић давне 1935. године закључује о резултатима историјских монографских истраживања о најзначајнијој личности српске историје Светом Сави – да је вриједност толиких истраживања још више смањена неметодичким начином истраживања кога се српска историографија тешко ослобађа (1935, стр. 6). По његовом мишљењу неколико је разлога слабих и невјеродостојних резултата историјских истраживања о Светом Сави. 1) Св. Сава се често посматра ван свог географског и временског оквира, 2) дају се погрешне хипотезе које заводе и успоравају научно мишљење у чијој основи није ослонац на изворе већ рационалистичко довијање, 3) реторска природа бројних списа с главном пажњом на стилским ефектима. Међу овим погрешкама, посебно мјесто заузима вјерска,

¹ zorica.nikitovic@flf.unibl.org

² Овај рад настао је у оквиру пројекта *Српски језик у споменицима средњовјековне Босне и Хума* чији је носилац Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци.

³ Преглед најстарије и старије литературе в. Мошин 2005; Žužek 1964.

национална и конфесионална тенденциозност, која према ријечима Н. Радојчића, тамо где се јави онемогућава сваки научни успјех (1935, стр. 7). Исти закључак могао би се извести гледајући двовјековна филолошка истраживања *Законоправила Светог Саве*, књиге која у србистици још увијек није добила мјесто које јој по значају припада, као ни филолошку обраду. Више је о њој писано прије једног вијека, него у нашем времену, и више из пера страних, него српских слависта, што не би требало пуно да чуди, јер осим овога „[...] заостају и многа друга истраживања“ (Богдановић 1979, стр. 91). Оно што и данас као и половином прошлог вијека гони на преиспитивање јесте чињеница да све до нашег времена није објављен ни један од сачуваних једанаест српских преписа – „[...] зачудо до сада још не постоји научно издање тога споменика, који је иначе првостепеног правног и културног и уопће значаја“ (Мошин, 1952, стр. 59).

Законоправило је настало настојањем Светог Саве да просвијетли земљу људи својих о вѣсакѣмъ правилѣмъ свѣтыхъ апостолѣмъ и отѣчѣскихъ оуставѣмъ, да просвијетли црквенимъ правилима све оне, који су у српској земљи позвани на управу црквену (Милаш 2005, стр. 427). кнѣгы снѣ глаголѣмъмъ грѣтѣскимъмъ ѣзѣкомъмъ подоканонѣмъ и сказанѣмъмъ нашѣмъ ѣзѣкомъмъ законѣмъмъ правило⁴ јесу правни спис, књига коју је за потребе новоосноване српске архиепископије у ослонцу на грчки изворник почетком XIII вијека приредио Свети Сава, књига којом је српска Црква прије пуних 800 година задобила своју самосталност. Најобимнија књига српске традиције можда најбоље илуструје како се „[...] са преводима древнохришћанских византијских богослужбених и богословских текстова крштавала и благодатно преображавала сама стихија српске мисли и речи и постајала словесна, логосна, тј. богословна, теолошка (Јевтић 2001, стр. 248).

⁴ До сада устаљени код Срба назив *Крмчија* настао је у руској средини – *Кормчаја* књига. Будући да је у богословљу Црква изједначена са бродом (рус. корабљ) који плови ка спасењу, а бродом се управља кормилом, тако и *Законоправило*, канонски и грађанскоправно управља Црквом и државом. Други, такође симболичан семантички слој, јесте глагол хранити рус. кормить, па је „[...] тај израз појачавао важност Законоправила, јер је значило да је оно храна за душу и управљање за тијело [...] Тако је Законоправило на путу од Жиче, преко Бугарске и Русије, вративши се након шест вијекова у Србију постало Светосавска Крмчија. Мада није било никаквог разлога да се Законоправило Светог Саве назива Светосавска Крмчија, такав назив остао је све до пред крај 20. вијека“ (О Законоправилу 2013, стр. XX).

Поред неколико руских сачувано је једанаест српских преписа: Иловички (1262), Сарајевски (крај 13. – прва четвртина 14. в), Рашки (1305), Дечански (1340), Пчињски (1360–1370), Београдски (друга половина 15. в), Хиландарски (15. или 16. в), Савински (1602), Пећки (1552), Милешевски (16. в., одн. 1295), Морачки (1651., одн. 1252).

2. На тему овог рада, иако је у питању период од два вијека, могло би се одговорити с три тачке гледишта – хронолошки: а) XIX стољеће, б) XX стољеће и в) почетак XXI стољећа; проблемски: а) ауторство Законоправила, б) његов преводилац; в) простор употребе; научни аспект: а) канонски и б) филолошки. Одговарање на свако од постављених питања подразумијева преплитање двају или више наведених фокуса, тако да ћемо у најкраћем, хронолошки сумирајући закључке најзначајнијих истраживања, покушати приказати проблеме двостолјетних истраживања Законоправила Светог Саве.

Ауторство Законоправила за већину истраживача XIX вијека није представљало научни проблем – као његовог аутора, организатора превођења, избора текстова – најзначајнији канонисти источне Цркве (Голубински, Розенкампф [Rosenkampff], Павлов, Милаш) сматрали су Светог Саву. Поставке које су дали тадашњи највећи, руски и српски, канонисти А. С. Павлов (1866, стр. 62–64) и Н. Милаш (2005, стр. 389–479) у потпуности стоје и данас. Аргументација почива на свједочењима која су најближа Савином добу.

„На основу: 1) споменуте свједоцбе Будимљиског епископа Теофила⁵, опетоване послје од ријечи до ријечи Рашким епископом Григоријем; узимјући у обзир 2) свједоцбу самог св. Саве, да је он монасима својих српских манастира предао Номоканон; 3) организаторски његов дух и тежњу његову, да позитивним уставима обезбједи трајност сваке установе; 4) историчке прилике у просвјетном одношају на славенскоме југу у првој половини XIII вијека; 4) околност,

⁵ Запис из Теофиловог зборника датира само петнаест година послје смрти Светог Саве. Морачки препис је преписан са Крмчије епископа Теофила Будимљиског из 1252. У запису који се налази на крају Иловичког, Рашког и Морачког преписа стоји да је та књига настала трудом Светог Саве. изидѣ же на свѣтъ нашего яззыка божѣствънное се писанне потѣщаникѣмъ и любовнѣю многою и желаникѣмъ нѣмъ млада освещѣннааго и благочѣстивааго и прѣосвещеннааго и прѣвааго архиепископа всеѣ сръбьскыѣ земли кнѣзъ сыва преподобнааго оца симеона прѣвааго наставника всеѣ сръбьскѣѣ земли съ же благочѣстивын архиепископъ и кралевство обновини и освѣтинѣ въ сръбьскѣѣ земли „А изаѣе на светлост нашегъ яззыка овај божѣствени спис стараѣмъ и љубављу великомъ и жељомъ из младасти освѣѣногъ, богочастивогъ и преосвѣѣногъ и првогъ архиепископа све Сръпске земље и поморске кир Саве, сина преподобногъ оца Симеона, првогъ наставника све сръпске земље...“ (Соловјев 1932, стр. 21).

што се сачувао приличан број рукописних Крмчија у српској редакцији, дочим нема једнога не само старијега, него ни новијега у бугарској редакцији⁶, и што је у Бугарској и после тога доба у употреби била не нова Крмчија, него стари Схоластиков Зборник, и најпослије 6) приведену из Доментијана свједоџбу⁷, ми сматрамо ријешеним питање о поријеклу Крмчије, и то, да се она први пут на славенском језику појавила старањем св. Саве српскога“ (Милаш 2005, стр. 427–428).

Филолози су, међутим, имали другачије мишљење. Базирајући своје закључке на само једном, најстаријем, препису – *Иловичком*, најауторитативнији филолошки глас онога времена покушао је одрећи и преводилачки рад, али и ауторство српског номоканона Светоме Сави. В. Јагић, који се у суштини *Законоправилом* није ни бавио, написавши само један рад у коме је одређене фонетске рефлексе тумачио као бугаризме, за дуги низ деценија читаву плејаду научника усмјерио је на погрешну страну, јер према његовом мишљењу, у *Законоправилу* „[...] не влада језик књижевних старина српских, који би се једва затајио, да је састав ове крмчије дјело оснивача српске цркве, првога архиепископа Саве, или људи његова народа“ (1874, стр. 93). „Уз све те недостатке у данашњим средствима могу ја опет бар толико рећи, да је читање иловичке крмчије учинило не ме импресију не српскога већ бугарскога споменика“ (1874, стр. 80). У писму Илариону Руварцу, штитећи своје гледиште на питање о преводиоцу Крмчије, В. Јагић ће рећи следеће:

„[...] Г. Милаш (судећи ваљда по себи) не допушта да би шокац, католик, хрват, нетеолог, etc.etc. могао паметно и непристрасно говорити о Сави. Ја сам већ давно привикао таквим предрасудама те ми ни мало не смета што говори г. Милаш. А о самој ствари немам ни данас

⁶ Бугарско поријекло *Крмчије* које је заговарао Јагић, Н. Милаш је оспорио јаком аргументацијом (2005, стр. 419–426).

⁷ Као савременик, ученик и први биограф Светог Саве „богоумни јеремонах Доментијан“ посвједочио је и забиљежио да је 1217. године Сава дошао у Солун, у манастир Филокал, у ком „остаде колико хтеде, и књигы цнѡгѣи прѣписа законъныѣ о исправленіи вѣрѣ, нѣхъже трѣбоваше съборнаа кдоу цркъвн. И све учинивши што је на потребу светињи његовој, крете тако ка земљи отаџбине своје“ (Доментијан, 2004, стр. 212). А такође да је поставио епископе за своју цркву и послао их свакога у своју епархију прѣдавъ нѣхъ кдоуждо кнѣгы законъныѣ (Милаш, 2005, стр. 427). На полисемију глагола прѣписати, који осим значења 'преписати' у старом српском језику има значење 'превести', указује још Н. Милаш као изворе наводећи Шафарика и Флоринског. „Шестодневъникъ светааго Иоанъна Златоуста пруписа поъ Венедикъ отъ грѣхъскааго языка на сръбъскыи“ (2005, стр. 474, 431).

другог мишљења но што сам га имао некад (у загребачким Starinama) т.ј. ја разуме се не нијечем већ држим за доказану истину, да је Сава српску главну столицу Жичу снабдио Крмчијом коју је са собом донео из Солуна и да је његов егзамплар послужио матицом за све остале преписе, што их је требало за сваког епископа бар по један егзамплар. Зато је и онај запис оправдан, који присвоји његовој заслуги тај посао. Али мени никако не иде у главу, да би он био састављач, аутор, камо ли преводилац ове 'законе књиге'. Тај је посао израђен или на Атону или у Солуну. За тај посао у оно доба још није било довољно образованих људи међу Србима, док су се на Атону и у Солуну Словени мијешали с Грцима и уопће били образованији и за такве ствари били боље приправљени. Та и Руси обратише се к Бугарима да добију исту овакву Крмчију у Кијев. Или зар бисте Ви могли вјеровати да су Бугари истом касније са српског оригинала преписали себи егземплар?" (цит. према: Троицки, 1951, стр. 5).

Међутим, у каснијем писму Илариону Руварцу овај еминентни слависта ће отворено признати неколико ствари, међу њима и најзначајнију – неће порећи идеолошку подлогу научних закључака тога времена. „Мени је некад док је био жив Рачки (1894) понуђено да издам Иловичку крмчију – али тај посао није лак [...] Тако сам ја тај посао оставио другима, којих боље код нас никако и нема – *нас је изјела политика*⁸! (Архив САНУ XXII бр. 4979).

У умањењу Савине улоге у настанку *Законоправила* глас В. Јагића је одиграо кључну улогу, настављајући да поријекло књиге процјењују на основу *Иловичког преписа* и уочених русизмима којим је обиловало само првих 50 страница рукописа за Јагићем је кренуо читав низ научника, посебно Руса (Срезневский 1871–72; 1873; Сперанский, 1921, стр. 171–192) који, као и А. Соболевски [Sobolewski], закључују да је превод светосавске редакције *Крмчије* изашао из пера руског човјека, а да је свети Сава само „преписао“ тј. превео руску редакцију на српску, те да је понегдје уметнуо типичне јужнословенске изразе којих је толико мало да они тексту не дају свој колорит. Према А. Соболевском *Крмчију* су превели руски монаси крајем 12. или почетком 13. в. (1911, стр. 178–185). А. Соловјев сматра да је Сава могао наћи велики дио грађе у готовим руским преписима, али да није преписао готов тип крмчије, већ је саставио самосталну компилацију (1932, стр. 39). Иако сматра да ће расправа о овом питању трајати све дотле док сви преписи не буду објављени и буде извршена потпуна филолошка анализа, ватикански канониста И. Жужек (1964, стр. 35) предност даје онима који сматрају да је оригинал Рјазанске – српске фамилије настао судјеловањем монаха Руса, Бугара и Срба на Атосу. По мишљењу Ј. Н. Шћапова [*Щапов*] за

⁸ Истицање наше.

Крмчију су коришћени текстови већ преведени на Атосу средином и у другој половини 12. в. Његов закључак је следећи:

„Степен учешћа у новоствореној Крмчији првога архиепископа Србије Саве није јасан. Несумњиво је његова улога кључна у прихватању новог официјалног канонског правног зборника цркве те његово коришћење у епископијама. Врло је вјероватна и његова улога као састављача тог зборника, не само текстова насталих у његовом времену, већ и текстова преведених раније. Питање о Савином преводу дијелова Крмчије, о карактеру и саставу на Атону насталог Номоканона с тумачењима до специјалних историјских и лингвистичких истраживања остају отворена (1978, стр. 123).

У покушају одузимања ауторства Светоме Сави најдаље је ипак отишао А. Белић који закључује да би се „из података Иловичке крмчије лако могао реконструисати и правопис руског оригинала“ (1999, стр. 382).

Само у једном су филолози били једногласни са канонистима – по питању територијалне функционалности овог јединственог споменика црквеног и, у мањој мјери, грађанског права за читав ареал славна *ортходокса*. Говорећи ријечима Викентиа Вуића, Савина *Крмчија* у току седам вијекова „[...] представљала је једну чврсту вековну златну копчу, која веже у нераскидиво духовно јединство све православне словенске цркве (Гласник СПП, 1930, стр. 455, према: Троицки, 1952, стр. 2).

„Почев од 1219. године па до XIX столећа, а делом и у XX столећу, ова је К служила као главни правни извор, као *црпѹс ѹнс ѹтрнѹсѹѹ* за све источно словенство, за све православне и словенске цркве, а делом и за државе са православним словенским становништвом – за Србију, за Бугарску и за Русију, те делимично и за Румунску цркву“⁹ (Троицки, 1952, стр. 1).

„Тај Номоканон потпуно оправдано је добио име Светосавске крмчије, а значење тог рада за православну цркву види се одатле што је иста редакција врло брзо била уведена у Бугарској, а одавле је још почетком друге половине XIII вијека пресла у Русију. Ту је она на црквеном сабору у Владимиру 1274. била усвојена као једини званични канонски зборник и касније је послужила као подлога за штампана издања Крмчије“ (Моšin 1952: 59; Новаковић Искра, 1898, стр. 311–312, цит. према: Ђоровић, 2010, стр. 189; Троицки, 1952, стр. 1–2).

⁹ Шире о овом питању в. Шапов (1978; 1976).

Исто тврди и Соловјев:

„Видимо како је руска црква почела од краја вијека да се служи Светосавском Крмчијом: ово је леп пример руско-српских духовних веза. Познато је да је иста Светосавска Крмчија, још нешто попуњена, штампана у Москви 1650. године (одмах после издања и штампања великог световног законика, Соборног уложенија 1649. г.) и да је после тога почела опет долазити у Србију у руском штампаном издању, одржавајући исте руско-српске везе. Ипак мање је познато да је у самом свом извору Светосавска крмчија плод руско-српске сарадње, да се Св. Сава у главном послужио готовим руским преводима“ (1932, стр. 38–39).

Као што видимо, политика је наставила да „једе“ и науку XX вијека, који је, као још изразитији вијек политике него претходни, истраживања вратио на почетак, изнова проблематизујући питање и ауторства и преводиоца *Законоправила*. У одређеној мјери поновивши закључке XIX (садржане у раду Н. Милаша), а у већој мјери износећи нове закључке, неутемељене на изворима и историјској аргументацији, тј. увидима у сачуване преписе, опет су реактуализована иста питања – питање ауторства *Законоправила* и његовог преводиоца.

Најзначајнија студија, која у расправама између два стољећа и дијалогу између филолога и канониста има највећу тежину, свакако је капитална студија руског канонисте Сергија Троицког из 1952. године *Како треба објавити Светосавску Крмчију*, из које сазнајемо да је уствари 130 година писано о *Законоправилу*, а да се није ни знало шта је тачан садржај те књиге – пером највећих филолошких ауторитета мијешали су се садржаји *Крмчије* и *Властареве синтагме*, два средњовјековна правна споменика. У наведеној студији, али и у другим својим радовима, С. Троицки зналачки и веома студиозно исправља многобројна погрешна мишљења која су, према мишљењу В. Мошина, због недовољног познавања споменика износили највећи ауторитети. С. Троицки побија Новаковићеву тврдњу да је Душаново законодавство замијенило Крмчију, истиче да се цитирања закона Светих Отаца у *Душановом законнику* не односе на *Властареву синтагму*, већ на *Крмчију* и показује да је Савино *Законоправило* вриједило као основни „божјествени закон“, „закон црквени“, „законик св. оца“, као на свим познати, основни, неизменљиви кодекс, на који се кроз историју позивају бројни споменици. Посебно се утврђује неоснованост Јагићеве сумње у Савино ауторство *Законоправила* као и позната тенденциозност бугарских научника који такође одбијају признати Савино ауторство (Троицки, 1952; 1949).

Мишљење ауторитетних филолога који претпостављају да је Крмчија била преведена од стране руских калуђера, док је Сава дао

њој само српску редакцију С. Троицки оповргава сасвим умјесним запажањем да питање о поријеклу Крмчије није такве природе да би га филолози могли безапелационо рјешавати. Филолози су мјеродавни о лингвистичком карактеру неког текста „[...] али питање о пореклу дотичног текста спада у компетенцију пре свега историчара а пошто је у питању споменик канонског садржаја онда има право гласа и канониста“ (1955, стр. 115), што је вијек прије изрекао и Н. Милаш: „[...] у питању о поријеклу Крмчије филологија има сасвијем споредни значај, поред свију оних фактичких података који о том поријеклу говоре“ (2005, стр. 424). С. Троицки ће се у овој студији осврнути и на оспоравања В. Јагића, сматрајући да

„Јагићева аргументација није убедљива, шта више, његови аргументи говоре баш против његова гледишта и у корист ауторства св. Саве. [...] Али зашто Јагићу ‘никако не иде у главу’ да је тај непознати Словен био баш Сава, који је као члан владалачке породице био образованији од других Словена и који се не само дуго време кретао баш на Атону и у Солуну у грчком друштву, него се и бавио преводима са грчког језика? Али зар су Срби који су много пре Бугара и Руса примили хришћанство, и усвојили грчко-римску културу, били у оно доба на нижем културном нивоу но Бугари и Руси“ (Троицки, 1952, стр. 5).

Кад је у питању гледиште историчара, С. Ћоровић у предговору *Сабраним дјелима Светог Саве*, не износи никакве нове аргументе, сумира мишљења дотадашњих проучавалаца *Законоправила*, дајући им равноправан статус. Заправо, не баш ни равноправан, за мишљење Н. Милаша да „Крмчија наша мора се сматрати дјелом св. Саве Српскога и дошљедно може и мора бити названа Крмчијом св. Саве“, изведеног на основу свестране аргументације Ћоровић сматра да овакав закључак није стваран и критичан, те да свака аподиктичност¹⁰ даје исувише утисак

¹⁰ „Аподиктичност“ међутим С. Ћоровић не налази код В. Јагића, јер и поводом превода *Хиландарског* и *Студеничког типика* обилато цитира опет В. Јагића који Сави Немањићу овај пут одузима и познавање граматике. „Све ми се чини да имам пред собом човјека који никако није умио нешто подужи низ ријечи саставити у граматичку везу, јер се у његовој кући или бар у његовој глави већ знатно помјерио стари граматички организам“. По В. Јагићу, Сава је као и *Крмчију*, дао превести и *Евергетидски типик*, „[...] не бих рекао да је код тога и он помагао[...]“ и у готов превод унио неке своје уметке и прераде. „Сава је могао и осјећати неразумљивост словенског текста, али као млад човјек, који сам јоште није дотле дотјерао да би умио боље преводити с грчкога, клањао се тамној византијској мудрости, мислећи да тако баш и треба да буде“ (Споменик XXXIV, стр. 59–52, цит. пр: Ћоровић, 2010, стр. 161). Пишући о овом типик, Д. Богдановић ће извести сљедећи закључак: „Стил којим је овај типик писан ни у грчкој верзији није сув и некњижеван, али у Савиној интерпретацији и нарочито у његовим додацима добија свежину даровите

заинтересованости“ (2010, стр. 210). Ћоровићев крајњи закључак је на трагу В. Јагића. „Ја држим да се после јасних речи наших раних записа, а донекле и Доментијана, може узети неоспорно засад само ово: да је Сава дао иницијативу и организовао рад за компилацију Крмчије стумачењима Аристиновим и Зонариним коју је он увео у српску цркву“, (2010, стр. 189), да би разматрања о српској *Крмчији*, коју је смјестио у поглавље у којем се разматрају „[...]“ списи који нису несумњиво Савини[...]“, завршио цитатом С. Новаковића:

„Текст Номоканона, с објашњењима Аристиновим и Зонариним, који је постао у Цариграду између 1059–1069 а који је преведен око 1119. старањем св. Саве за Србију, преписали су наскоро потом Бугари за своју земљу и цркву, као најновије дело црквено-грађанског права, а од Бугара су га за своје потребе преписали Руси“ (Новаковић Искра 1898, 311–312, цит. пр: Ћоровић, 2010, стр. 189).

Према Д. Богдановићу „[...] питање ауторства до сада није дефинитивно решено али је дилему: да ли је састављач и преводилац Номоканона свети Сава или је тај превод дело других, старијих и несрпских аутора – Сергије Троицки решавао веома категорично у прилог Савиног ауторства“ (2010, стр. 93). Сводећи закључке познатих научника различитог профила о том питању (које смо већ навели), почев од потпуног приписивања ауторства *Законоправила* Светом Сави до умањења и порицања његове улоге, тј. свођења његове улоге на препис рускословенског предлошка, Д. Богдановић закључује да „[...] нема озбиљног разлога да се сумња у главну тезу Сергија Троицког да је Крмчија у својој коначној форми настала трудом Светог Саве у Солуну 1220. г. „Савина је иницијатива и старање око израде ове компилације а превод је вероватно дело разних аутора, и старијих и Сави савремених. Битно је, међутим, да је избор ове Крмчије јединствен¹¹:

експресивности и обогаћеног језика. Нема никакве сумње да је у њему препознатљив писац *Житија светог Симеона*“ (2010, стр. 201).

¹¹ Још већи значај има чињеница што до данас није пронађен ниједан грчки кодекс типа Светосавског номоканона, нити у византијским правним изворима има трага некаквом спајању Аристинових и Зонариних тумачења у јединствен зборник, поготову такав зборник у коме би се поред Аристина и Зонаре нашли и 'градски' тј. грађански закони. Нема, дакле, не само словенског предлошка него ни грчког прототипа српској Крмчији“ (Богдановић, 1979, стр. 94). [...] Мислим да се превеише расправљало о томе ко је преводио грчке текстове Номоканона; далеко је важније питање садржаја, састава и правно-политичке оријентације која је дошла до изражаја у овом Номоканону. Ту се откривају мотиви његове израде, а преко ових – иницијатор и творац српске Крмчије, зборника који је у тој мјери нов да се поводом њега с правом

нема га у сачуваној грчкој рукописној традицији,“ (Богдановић 2010, стр. 202), а што је још 1884. године закључио Н. Милаш (2005, стр. 430).

Заслуга за коначно објављивање прве фототипије српског номоканона, *Иловичког преписа из 1262.* која је научној јавности постала доступна тек пред крај XX стољећа, припада М. Петровићу¹² који у самом наслову једној од „крмчија“ враћа њено изворно име – *законоуправило*. У оквиру својих проучавања *Законоправила* (2002; 2000; 1990, и др.) М. Петровић ће, извршивши текстолошку анализу 1. главе 85 *Апостолских правила* и њихових тумачења, показати гдје, на који начин и која врста преводилачких интервенција је извршена (2002, стр. 27–45).

„Спроведена анализа 1. од укупно 64. главе *Законоправила* која садржи Апостолске каноне, упућује на закључак да су далеко од истине досадашњи покушаји појединих научника који теже да умање стварну Савину улогу у изради те књиге. Сава је тај који је за потребе како цркве тако и државе у Србији, могао и смео, не само да изврши избор грчке грађе¹³ од које је састављено *Законоправило*, него и да спаја

може говорити о самосталној, оригиналној кодификацији византијског права у Србији, за Србију. У томе је важан историјски аргумент за тезу да је прави творац српске Крмчије свети Сава. Такав канонски, односно црквено-грађански зборник могао је да буде направљен само за потребе конституисања једне нове автокефалне цркве и нове, независне државе“ (Богдановић, 1979, стр. 97). Према актуелном правном и политичком поретку Византије творци српске средњовјековне државе и цркве имају став критичког преузимања онога што се процјењује као добро и ортодоксно и онога што не угрожава стечену независност у држном и црквеном смислу. Читава светосавска кодификација изведена је ради конституисања српске автокефалне црквености; отуда у њој нема ничега из Византије што би оспоравало и угрожавало автокефалност [...] Сава је у однос између автокефалне Српске цркве и српске државе уградио тезу о супрематији канонског права као услову за „симфонију“ цркве и државе, као и тезу о потчињености владара законима; цар има строго условљену управну и законодавну власт. Држава нема права да се мијеша у битни дјелокруг црквене власти (избор и постављање епископа), држава има право моралног надзора над владарем. Црква ужива широке судске имунитете, али и активан однос према држави: епископ нпр. има право интервенције у корист сиромаша и неправедно прогоњених. „Сава је српској земљи дао кодекс какав је одговарао специфичном положају српске државе и њеној политици независности у сложеним временима кризе Византијског царства у првој половини 13. в.“ (Богдановић, 1979, стр. 97–98).

¹² *Законоправило или номоканон Светог Саве. Иловички препис 1262. година, фототипија*. Приредио и прилоге написао Миодраг М. Петровић, Горњи Милановац: Дечје новине, 1991.

¹³ На исти начин је, према Д. Богдановићу, правећи типик за манастир Хиландар правила поста и богослужења Сава прилагођавао српском манастиру (или истицање начела братске љубави у већој мери него што га има Савин Евергетидски изворник) што говори о његовом разумевању за посебне навике, обичаје и могућности Срба у средини светогорског монаштва.

више сродних текстова у један, које понекад проширује или скраћује, и одређује им ново место. Отуда и многе својеврсности у српском Номоканону, појава да понекад пуно правило заузме мјесто тумачења, да тумачење заузме мјесто правила и сл.“ (2002, стр. 41).

Мијењање мјеста грађе, вјешто ткање спајањем сродних текстова које или проширује или скраћује која почињу са *рѣкше*, *снѣтъ*, и др. могла је и смјела у *Законоправилу* само да изведе најпозванија личност тада у Србији, а то је без сваке сумње једино могао бити Свети Сава,¹⁴ закључак је М. Петровића (2002, стр. 40).

¹⁴ Мишљење да је састављање и одабирање византијских текстова и њихово превођење на српскословенски језик у обиму какво је *Законоправило* урађено у два наврата јер је због обима рукописа Светом Сави требало вријеме дуже од 1217. године, када је отишао из Студенице, до 2019. када се из Константинограда преко Свете Горе и Сулуна вратио у Србију и стао на трон српске архиепископије (Петровић, 2002, стр. 29–30), такође је већ дао Н. Милаш сматрајући да је превод изведен првих година XIII в. у Хиландару, и други пут, по Доментијановом и Теодосијевом свједочењу, у манастиру Филокал непосредно прије постављања епископа за Српску Цркву (2005, стр. 431).

Напомињемо да је *Законоправило* обимом заиста велика књига и да су закључци које без имало или са врло мало резерве износе еминентни лингвисти базирани на спорадичном одабиру примјера из рукописа Иловичког преписа, док су и каснији закључци формирани посредно, у ослонцу на исте, преузете примјере (Белић 1999, стр. 380–388). Потреба за лингвистичко-типолошким проучавањима светосавског *Законоправила*, које има једанаест сачуваних преписа, још није стигла на дневни ред истраживачких задатака и циљева српске филологије, а с обзиром на динамику реализације српског филолошког програма, вјероватно премашује снаге наше научне заједнице (Никитовић 2015, стр. 318).

Након што је у датом поглављу изнио мишљење да је светосавска Крмчија руског поријекла, А. Белић ново поглавље почиње следећим ријечима: „Када је несумњиво да је Крмчија св. Саве руски споменик, који су Савини људи за употребу у нашим црквама (управо, епископијама), преписавши је нашом редакцијом, размножавали, онда је јасно да се помињање словенски преведених тих књига у запису тиче те рускословенске редакције њихове, а помињање српски („на наш језик“) преписаних – да се односи на српску редакцију њихову, извршену, вероватно, у поручбини св. Саве“ (1999, стр. 384). Разлог што А. Белић није нашао ортографију какву је очекивао да ће наћи у Иловичком препису, Ј. Штављанин Ђорђевић налази у томе што се послужио објављеним Јагићевим примјерима од стр. 1 до стр. 53 које није писао главни писар Богдан, који је од 53. до 400. стране писао овај велики кодекс и на крају оставио запис о томе. „У Богдановом тексту заправо, Белић би се сусрео с ортографијом коју је тражио а која је почивала управо на традицији светосавске преписивачке школе“ (1996, стр. 57).

4. Након свега реченог, реторско је питање како су највећи признати ауторитети славистике, гледајући у истеријечи, исте фонолошке и морфолошке облике, *Иловички препис* проглашавали различитим редакцијама. Док је В. Јагић одређене фонетске рефлексе тумачио као бугаризме, и тиме, одричући ауторство протографа Сави, порицао удио српске редакције у преводу и састављању најзначајнијег кодекса средњег вијека, дотле је А. Белић на истим, преузетим примјерима, без увида у оригинални рукопис ишао за ставовима Срезњевског (1871–72, стр. 189–203) и исте облике сматрао русизмима, такође, поричући Савин лични удио у превођењу и састављању *Законоправила*, тиме и равноправност а камоли супериорност српске редакције по питању *Номоканона* осталим словенским редакцијама, а коју је она, захваљујући ванредно даровитој личности Светог Саве, у датом периоду несумњиво имала у овом домену.¹⁵ „Па ипак у једном је Јагић имао право: оригинал са којег је преписивана Крмчија св. Саве није био српски, али он није био ни бугарски; он је морао бити руски“¹⁶ (Белић, 1999, стр. 382).

Свој поглед на Иловички препис и у њима спорне русизме дала је Љ. Штављанин Ђорђевић, један од преводилаца овог преписа, која примјећује да су се посљедњих година појавили радови у којима је присутно једно ново виђење и тумачење русизама чија је суштина у

¹⁵ Напомињемо да је *Законоправило* обимом заиста велика књига и да су закључци које без имало или са врло мало резерве износе еминентни лингвисти базирани на спорадичном одабиру примјера из рукописа *Иловичког преписа*, док су и каснији закључци формираны посредно, у ослонцу на исте, преузете примјере (Белић 1999, стр. 380–388). Потреба за лингвистичко-типолошким проучавањима светосавског *Законоправила*, које има једанаест сачуваних преписа, још није стигла на дневни ред истраживачких задатака и циљева српске филологије, а с обзиром на динамику реализације српског филолошког програма, вјероватно премашује снаге наше научне заједнице (Никитовић 2015, стр. 318).

¹⁶ Након што је у датом поглављу изнио мишљење да је светосавска Крмчија руског поријекла, А. Белић ново поглавље почиње следећим ријечима: „Када је несумњиво да је Крмчија св. Саве руски споменик, који су Савини људи за употребу у нашим црквама (управо, епископијама), преписавши је нашом редакцијом, размножавали, онда је јасно да се помињање словенски преведених тих књига у запису тиче те рускословенске редакције њихове, а помињање српски („на наш језик“) преписаних – да се односи на српску редакцију њихову, извршену, вероватно, у поруџбини св. Саве“ (1999, стр. 384). Разлог што А. Белић није нашао ортографију какву је очекивао да ће наћи у *Иловичком препису*, Љ. Штављанин Ђорђевић налази у томе што се послужио објављеним Јагићевим примјерима од стр. 1 до стр. 53 које није писао главни писар Богдан, који је од 53. до 400. стране писао овај велики кодекс и на крају оставио запис о томе. „У Богдановом тексту заправо, Белић би се сусрео с ортографијом коју је тражио а која је почивала управо на традицији светосавске преписивачке школе“ (1996, стр. 57).

томе што црте руског језика нису објашњене поријеклом предлошка, већ поријеклом самог писара (1996, 57). За полазиште свог рада Љ. Штављанин Ђорђевић узима закључке Л. Цернић која је у овом препису идентификовала три преписивача, првог који је исписао 53 листа, другог Богдана који је оставио запис на крају рукописа и преписао странице од 53 до 400, и трећег чији је удио унутар Богдановог корпуса незнатан: дио листа 277 и лијеви стубац 288. листа. Као првог писара Л. Цернић идентификовала је једног новгородског писара (1981, стр. 49–54).

У свјетлу овог новог податка русизме анализирају Ј. Рајнхарт [Reinhardt]¹⁷ (1983) и Љ. Штављанин-Ђорђевић која је све примјере русизама које је В. Јагић ексцерпирео и приказао као бугаризме подијелила у шест група и нашла им потврду у рукописима новгородских повеља на брезовим корама (1996, стр. 60–62).

За почетак 21. в., поред прегалничког подухвата Братства манастира Добрунска ријека¹⁸ – објављивања фототипије (2013) и превода (2015) *Сарајевског преписа Законоправила Светог Саве* из XIV в., који су научној јавности скренули пажњу и на овај препис – значајна су истраживања руског академика А. Турилова [Турилов] који је датирање *Сарајевског преписа* помјерио неколико деценија унапријед и палеографском анализом утврдио да је рукопис писан руком тројице писара од којих други, грђшны цнрослакъ, с високим степеном вјероватноће може бити поистовјећен с првим писатељем *Српског Апостола* па у том контексту Сарајевска крмчија у потпуности може бити датирана не после прве трећине XIV вијека, чему не противрјечи ни веома скромна илуминација¹⁹ (2013, стр. 46).

¹⁷ Ј. Рајнхарт је групишући русизме према количини исписаног текста запазио да је број русизама далеко већи код писара Новгородца него код Богдана, те да је ријеч о различитим типовима русизама – да све врсте русизама који су присутни у тексту писара новгородског поријекла не садржи дио *Законоправила* писан Богдановом руком и обратно (1983, стр. 10–11).

¹⁸ Носилац овог великог издавачког и преводилачког подухвата јесте „Дабар“, издавачка кућа Митрополије дабробосанске, а приређивачи обију књига – Сарајевски препис *Законоправила Светог Саве из XIV вијека – фототипија* (2013), *Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека – превод* (2015), Станка Стјепановић и јеромонах Серафим (Глигић), док су потписници превода: Слободан Продић, Братство манастира Добрунска Ријека и Станка Стјепановић.

¹⁹ А. Турилов је закључио да црвени танки иницијал С у лијевом стубцу на стр. 366 има блиску аналогију са л. 84 на повељи краља Милутина манастиру Бањској. И новооткривени писар идентификован као писац *Никодимова типика* употребљава мале иницијале украшене зубићима, карактеристичне за рукописе из времена краља Милутина (1282–1321) и Стефана Дечанског (1321–1331). „Учешће главног писара *Никодимовог типика* у преписивању

Како је наше истраживање правописа *Сарајевског преписа* показало, овај рукопис носи све ортографске карактеристике млађег рашког правописа²⁰ што такође упућује на то да је рукопис настао у архиепископском односно хиландарском скрипторију на међи XIII и XIV вијека (2018). Наша досадашња лексичка истраживања истог преписа показала су богатат лексички фонд теолошког терминосистема који је у цјелости карактеристичан за „језик књижевних старина српских“ (2018б, 2018в), што је у сагласју са истраживањем лексике које су вршили Рајнхарт (1985, стр. 67–78) и Родић (1985, стр. 79–85).

5. Хронолошки сумирајући резултате истраживања светосавског номоканона, закључак који се намеће вјерујемо да је јединствен у широкој панорами научних достигнућа српске филологије XX стољећа, а која у односу на XIX стољеће доживљава процват у свим научним областима и готово свим предметима истраживања – а то је да пионирска истраживања *Законоправила* покренута почетком, средином и током XIX стољећа, и даље представљају основна научна полазишта, и чак би се, након детаљног увида у литературу, могло закључити да је већина истраживања у XX в. била корак уназад. Темелјне поставке које је изнио Никодим Милаш и њему претходећи руски канонисти XIX стољећа, поновљене су и незнатно проширене у XX стољећу, док су студиозна системска истраживања изостала. Уопштено гледајући, (изузимајући Јагићево мишљење), XIX стољеће је доказаним сматрало чињеницу да је Свети Сава аутор *Крмчије*, док су мишљења о њеном преводиоцу била подијељена – једни су мислили да је Свети Сава сам превео *Законоправило*, док су други имали став да се улога Светог Саве свела на организаторски рад и одабир грађе, сарајевског рукописа *Законоправила* с великом вјероватноћом указује на њен настанак у архиепископском или хиландарском скрипторијуму (Турилов, 2013, стр. 47).

²⁰ У погледу система јотације ортографија овог споменика се подудара са другим српским споменицима из друге половине XIII и почетка XIV стољећа. Гласовна група *ја* скоро досљедно је означена графемом *ѣ*. Употреба *ѣ* у значењу *ја* је спорадична, док трагова употребе *ѣ* у овој позицији нема. По правилу се и *је* пише као *ѣ*. Традиционална је употреба *ю*. Групе *лю* и *ню* су досљедне у значењу *љу* и *њу*, као и *жю*, *цю*, *тю*, *шю*, *щю*, али има и одступања (наложницѣ 39,1/23, помѣшницѣ 37а,1/13). Групе *ља*, *ња* / *ље*, *ње* пишу се двојачко – у првих 100 страница рукописа претеже писање без лигатуре, док је у другом дијелу корпуса досљедно спроведена норма са лигатуром што овај рукопис у складу са хронологијом еволуције ортографије коју је дао М. Пешикан (1973, стр. 82) датира у половину XIII стољећа и почетак XIV стољећа. И друге правописне црте показују да је ортографски систем *Сарајевског преписа* *Законоправила* *Светог Саве* јасан, са великом сигурношћу примјењен рашки правопис (и млађи рашки правопис, односно млађи српски правопис, онај који се везује за име и књижевни рад Светог Саве): дјелимично растерећење текста од слабог *јера* у свим позицијама; етимолошко писање *јери*, са ријетким одступањима; писање меког *р* (Никитовић, 2018а).

док су сав посао у вези с превођењем, извршили руски монаси. XX стољеће је у настојању страних слависта да умање стварну Савину улогу, и пренебрегнувши резултате истраживања канониста претходног стољећа, у плодним расправама стручњака различитог профила: историчара, историчара језика, историчара књижевности те канониста, изнова проблематизовало и питање ауторства и питање преводиоца. На сва ова лутања о ауторству *Законоправила Светог Саве* стављена је тачка капиталном студијом руског канонисте С. Троицког. Филолошка истраживања *Законоправила* и даље остају у повоју.

Законоправило Светог Саве не носи случајно атрибут божјествени законъ. *Иловички препис* (XXXV–XXXVI) се завршава ријечима које позивају на самоиспитивање и самокориговање појединца.

„И сваки учитељ, хоћу да кажем епископ или презвитер, или неко други с учитељским чином, ако не сазна добро ове књиге, ни сам неће знати ко је. Али проникне ли у дубину богонадахнутих ових књига, као у огледалу видеће и сам себе какав је и какав треба да буде, а и друге ће упутити и научити.“

Осим као појединци, и као народ смо дужни огледати се у огледалу божјествених закона. Том књигом ћемо прије или касније морати преиспитати и вредновати минуле епохе, као и улогу одређених научника, србистичких првака у њима, те уз пробуђену савјест одговорити на питање јесмо ли и колико одужили дугове минулим епохама? Зашто вуковска и поствуковска епоха нису објавиле светосавску *Крмчију*? Зашто капиталани извор и споменик средњовјековног права није објављен у времену Љ. Стојановића и С. Новаковића, у времену када се пред учени свијет Европе износила највреднија српска културна, језичка, књижевна, правна, историјска заоставштина? Када је објављено неколико издања *Душановог законика*, зашто нам XIX вијек није оставио бар један објављен препис светосавске *Крмчије*? Ако не у тој епоси, зашто *Законоправило*, тај извор првог реда „божанског права“, није објављено у времену великих историчара српског језика А. Белића и П. Ивића? У коначници размишљања о множини неодужених дугова, држећи, како би Дучић рекао, „очи на оба света“, запитајмо се шта би светородни Немањићи, свети првоначелници Симеон и Сава, који су *књигом законом* задужили читав православни словенски свијет, а не само Србе којима су оставили и државу и Цркву, рекли што 800-годишњицу самосталности Српске Цркве умало па дочекасмо с необјављеним *Законоправилом*, и, што је још поразније, у готово потпуној научној, а и личној, незаинтересованости за њен садржај.

Стара је истина да, ако хоћете један народ да затрете, онда му одузмите памћење. Пренебрегавањем *Законоправила* у претходним стољећима, истиснувши га на маригине личног и колективног интересовања, Срби су у значајној мјери изгубили свој светосавски идентитет. Хоћемо ли бити у стању обновити своје историјско памћење и свеукупно биће, чија је стожерна вертикала био и остао Свети Сава, показаше вријеме.

Извори

Законоправило или номоканон Светог Саве. Иловички препис 1262. година, фототипија. Приредио и прилоге написао Миодраг М. Петровић, Горњи Милановац: Дечје новине, 1991.

Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека, фототипија. Приређивачи: проф. др Станка Стјепановић и јеромонах Серафим (Глигић). „ДАБАР“ Издавачка кућа Митрополије дабробосанске, 2013.

Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека, превод, 2015.

Слободан Продић, Братство манастира Добрунска Ријека и Станка Стјепановић. „ДАБАР“ Издавачка кућа Митрополије дабробосанске.

Законоправило Светога Саве 1. Приредили и превели: Миодраг М. Петровић и Љубица Штавланин-Ђорђевић. Београд: Историјски институт, 2005.

Литература

Белић, А. (1999). Учесће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика (1936). У *Изабрана дела Александра Белића, Историја српског језика, студије, расправе, критике*, седми том. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 357–396.

Богдановић, Д. (1979). Крмчија Светога Саве. Међународни научни скуп *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*. Београд, стр. 91–99.

Богдановић, Д. (2010). Свети Сава, У *Свети Сава*. приредио Т. Јовановић. Десет векова српске књижевности, књ. 1. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, стр. 195–221.

- Доментијан (2001). *Житије Светог Саве* (предговор и превод Љиљана Јухас-Георгијевска, издање на српскословенском Томислав Јовановић). Београд: Српска књижевна задруга.
- Дучић, Н. (1877). Крмчија Морачка. Гласник СУД II одељење књ. VIII. Стр. 34–134.
- Дучић Н. (2003). Крмчија морачка [1877]. У *Монографија Хиландара и други књижевни радови*. Гацко: Друштво за очување баштине – Доб.
- Јевтић, А. (2001). *Духовност православља*. Библиотека Пут, књ. 8, Београд.
- Милаш, Н. (2005). О каноничним зборницима православне цркве. Крмчија Савинска [1884] *Аутобиографија. Студије. Чланци*. Дела Никодима Милаша, Књ. VII. Београд–Шибеник: Истина, издавачка установа епархије Далматинске, стр. 389–479, стр. 479–510.
- Никитовић, З. (2015). Првоучитељи, просветитељи, преводиоци словенски и српски – Свети Кирило и Методије и Свети Сава, *Књижевност и језик*. Београд, LXII 3–4, стр. 309–321.
- Никитовић, З. (2018а). *Правописне одлике Сарајевског преписа Законоправила Светог Саве из XIV вијека*. Радови, Пале, (у штампии).
- Никитовић, З. (2018б). Семантичко поље вјере, право[в]ѣр[и] (*православља*) и з[л]ов[о]в[о]ѣр[и] (*јереси*), У *Законоправилу Светога Саве (1219)*. Зборник са Научне конференције *Српско писано наслеђе и историја средњовјековне Босне и Хума*, Андрићев Институт у Андрићграду, Вишеград 19–20. јуна 2017. (у штампии).
- Никитовић, З. (2018в). О јересонимима у Законоправилу Светог Саве. *Црквене студије*. Центар за црквене студије, 15, Ниш, стр. 707–721.
- О Законоправилу (2013). О Законоправилу Светог Саве. Поговор фототипског издања *Сарајевског преписа Законоправила из XIV вијека*. Станка Стјепановић и јеромонах Серафим (Глигић), XIX–XXIII.
- Павлов, А. С. (1869). *Первоначальный славянорусский Номоканонъ*. Казан.
- Петровић, М. М. (2002). Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила – српског номоканона. *Историјски часопис*; књ. XLIX, стр. 27–45.

- Петровић, М. М. (1990). *Крмчија Светога Саве. О заштити обесправљених и социјално угрожених*. Библиотека „Репринт“ – прво коло, друга књига.
- Петровић М. М. (2000). Златоустово тумачење Оченаша у Законоправиљу Светога Саве. *Даница*, српски народни илустровани календар за годину 2001. Београд: Вукова задужбина, 60–65.
- Радочић, Н. (1935). Свети Сава. *Годишњица Николе Чупића*. Књ. XLIV, Државна штампарија краљевине Југославије, 6–49.
- Райнхарт, Й. (1983). Восточнославянское влияние в древнесербской Кормчей. У *Венские доклады к IX международному съезду славистов в Киеве*, Институт славистики, Виена.
- Родић, Н. (1985): Крмчија као извор нове лексике. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 14/1, 79–85.
- Соболевский, А. И. (1911). Изъ переводческой дурости св. Саввы Сербскаго, У *Материялы и изслудовання в области славянской филологии и археологии* IX. Сборник ОРЯС, т. LXXXVIII, N 3, стр. 178–185.
- Сперанский, М. Н. (1921). Къ истории взаимоотношений русской и югославянскихъ литературъ. ОРЯ, XXVI, 171–192.
- Соловјев А. В. (1932). Светосавски номоканон и његови нови преписи. *Братство* XXVI, стр. 21–43.
- Срезневский И. И. (1873). *Судуния и замутки о малоизвустнихъ и неизвустнихъ памтникахъ* 47. Зап. Имп. Академии Наукъ XXII.
- Срезневский И. И. (1871–72). Крмчајакњига српскога писма, XIII–XIV вијека, *Starine Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu*, 3-4, стр. 189–203.
- Суботин Голубовић, Т. (1999). Номоканон. *Лексикон српског средњег века*. Приредили: Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд, стр. 446–449.
- Троицки, С. В. (1949). Ко је превео Крмчију са тумачењима?. *Глас*, САН 193, 119–142.
- Троицки, С. В. (1970). Главе светосавског Номоканона у Хиландарским зборницима. *Историјски часопис, орган Историјског института*, 1966–1967, Књ. XVI–XVII, Београд 1–14.

- Троицки, С. В. (1952). *Како треба издати Светосавску Крмчију (Номоканон са тумачењима)*. Споменик СП, Нова серија 4, Београд: Српска академија наука, Одељење друштвених наука.
- Турилов, А. А. (2013). О датировке и происхождении двух сербских пергаменных списков Святосавской Кормчей. *Славянский альманах 2012*. Москва: Индрик, стр. 43–62.
- Турилов, А. А. (1999). Роль сербской традиции в сохранении древнейших памятников славянской литературы *Славянский альманах 1998*. Москва: Индрик, 17–29.
- Ћирковић, С., Богдановић Д., Кораћ, В., Максимовић Ј., Мијовић П. (1970). Иловичка крмчија. *Историја Црне Горе од краја XII до краја XV вијека*, књига друга, том први, стр. 108–111.
- Ђоровић, В. (2010). Предговор. Уз списе Св. Саве (1928) *У Свети Сава*, приредио Т. Јовановић. Десет векова српске књижевности, књ. 1, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 153–193.
- Цернић Л. (1981). Нека запажања о писарима Иловичке крмчије, *Археографски прилози* 3, стр. 40–54.
- Щапов Я. Н. (1976). Рецепция сборников византийского права в средневековых балканских государствах. *Византийский временник* 37, стр. 123–129.
- Щапов Я. Н. (1978). Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. Москва, стр. 117–158.
- Штавланин Ђорђевић, Љ. (2003). О облицима неодређених замјеница са интерполираним предлозима у *Законоправилу Светога Саве*. *Археографски прилози*, бр. 25, стр. 33–38.
- Штавланин Ђорђевић, Љ. (1996). Још један поглед на русизме у *Иловичкој крмчији*, *Археографски прилози*, бр. 18, стр. 55–67.
- Штавланин Ђорђевић, Љ. (1998). О сложеници законуправило, *Археографски прилози*, бр. 20, стр. 237–250.

*

- Mošin, V. (1953). Dr Sergije Troicki, Kako treba izdati Svetosavsku krmčiju (Nomokanon sa tumačenjima). Srpska akademija nauka, Spomenik CII, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija 4, Beograd 1952, 144 str. I 10 tablica sa 20 reprodukcija, Slovo, časopis Staroslavenskog instituta, No 2, rujan, str. 57–67.
- Troicki, S. V. (1955). Da li je slovenski nomokanon sa tumačenjima postojao pre Svetog Save. *Slovo*: časopis Staroslavenskog instituta, 4–5, rujan, str. 111–122.
- Jagić, V. (1867). *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga*, Zagreb, str. 179–180.
- Jagić, V. (1874). Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovenskih rukopisa, Priobćio pravi član prof. dr V. Jagić, VIII, Krmčaja ilovička godine 1262, *Starine Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu*, 1874b, str. 60–112.
- Reinhart J. (1985). Leksički slojevi u svetosavskoj krmčiji. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 14/1, str. 67–78.
- Žužek, I. (1964). *Kormčaja Knjiga*. Orientalia Christiana Analecta 168. Roma.

Zorica Nikitović

THE RECEPTION OF THE NOMOCANON OF ST. SAVA

Summary

The paper offers a survey of two hundred years of research directed at the Nomocanon of St. Sava, starting from three points of view: 1. chronological aspect:

- a) 19th century, b) 20th century and c) the beginning of the 21st century; 2. problem aspect: a) the Nomocanon's authorship, b) its translator, c) the sphere of use; and 3. scientific aspect: a) canonical and b) philological.

МОГУЋНОСТИ ПРЕВОЂЕЊА ЛАКУНА (НА МАТЕРИЈАЛУ РУСКЕ И СРПСКЕ ЛИНГВИСТИКЕ)

Полазећи од чињенице да је лакуна специфична лингвистичка појава која је интересовала многе истраживаче, пре свега, са свог базичног лексичког аспекта, а упоредо с њим, фразеолошко-паремиолошког и стилистичког, као и лексикографског, желимо да посебно истакнемо проблеме у превођењу које она као таква доноси у контакту било сродних или несродних језика. Из тога произилази потреба за подробном анализом преводилачких поступака за превођење лакуна чији смо преглед покушали да сачинимо на основу већ постојећих преводилачких метода, и то кроз призму руске и српске лингвистичке литературе

Кључне речи: транскрипција, транслитерација, међујезичка хомонимија, калкирање, приближни превод, трансформациони превод.

1.0. Превођење је она област менталне људске делатности кроз коју се и проблем људске комуникације испољава, и то, првенствено, проблем међујезичке комуникације.

Наиме, путем превођења се открива феномен лакуна и проблем који она ствара у међујезичкој комуникацији. Он се, наравно, најпре испољио а ригорі, а онда су проистекла сва теоријска тумачења и покушаји да се објасни шта овај феномен у језику заправо представља.

Неоспорно је да лакуна не може бити објашњена па самим тим ни правилно преведена без позивања на животну, тј. националну културну стварност у којој је настала.

С тим у вези, проблем превођења лакуна уз међујезичку хомонимију, уз проблем превођења поезије – тј. индивидуалног песничког израза, спада у нај-битније проблеме превођења.

Зато је овај феномен и изазвао занимање научника, почев од различитог именовања самог феномена па све до његове јасне и конкретне дефиниције. Радећи на истраживању и анализи теоријске

¹ violeta.dzonic@filfak.ni.ac.rs

литературе, дошли смо до закључка да многи аутори не користе термин *лакуна*². Многи га посматрају као безеквивалентну лексику, што је већ речено, а многи, вероватно зато што се срећу са нечим посебним и у исто време неистраженим, иако га примећују, не сматрају потребним и да га објасне. Без обзира на све те термилошке недоумице и недоречености, многи аутори теорије превођења покушали су да предложе бар начине за могуће пре-вођење феномена лакуна.

1.1. У руској литератури о теорији превођења проблемом превођења безеквивалентне лексики (а наравно, у оквиру ње лакуна, не користећи термин *лакуна*) бавио се Л. С. Бархударов. Пошто је истраживање вршено на руско-енглеском плану, ми нећемо наводити примере, али је свакако битно да поменемо методе превођења које је у својим истраживањима Бархударов издвојио.

а) Први метод је преводилачка транскрипција или трансли-терација која подразумева преношење графичке односно фонетске форме речи средствима језика превода (ЈП).³ Ове методе се користе при превођењу властитих имена страног порекла, географских назива, назива различитих компанија, фирми, хотела, часописа и сл. Такође, овај метод се широко користи при превођењу реалија; веома је чест у литератури друштвено-политичког карактера и публицистици, како преводној тако и оригиналној, која описује живот и догађаје у иностранству.

Посебно је значајно ово Бархударовљево мишљење: »К такomu приему нередко прибегают двуязычные словари при передаче безэквивалентной лексики: так, в *Русско-английском словаре* под ред. А. И. Смирницкого слова *борщ, щи, калач, квас, рассольник, окрошка, самовар* передаются как *borshch, schi, kvass, kalatch, rassolnik, okroshka, samovar*, как правило, с последующим пояснением, т. е. описательным переводом« (Бархударов, 1975: 98).

Наравно, овом начину превођења прибегавају и двојезични руско-српски речници, нпр.: *Русско-сербскохорватский словарь*, у ред. Б. Станковића⁴ који наводи исте речи на следећи начин:

борщ – кув. боршч (чорба од цвекле и другог поврћа са месом)
(стр.53)

² Први пут тај термин користи В. Финк (Финк, 1960: 10).

³ У даљем тексту ћемо користити скраћенице: ЈП – језик превода и ЈО – језик оригинала.

⁴ Види Изворе под 3.

щи –	мн. шчи (чорба од купуса и другог поврћа) (стр. 957)
калач –	калач (печиво у виду велике переце) (стр. 274)
рассольник –	кув. расолник (говеђа или рибља чорба са киселим краставцима) (стр. 730)
окрошка –	1. ⁵ окрошка (хладна чорба од кваса с месом и поврћем) (стр. 465)

Ипак, *самовар* и *квас* се не објашњавају, али се даје њихова транслитерација: *самовар* – самовар (стр. 755); *квас* – квас (стр. 283). Понекад је то питање субјективног језичког осећаја састављача речника – да ли се поједина реч толико одомаћила да је не треба објашњавати, већ се у свом изворном облику узима из језика у којем је настала⁶.

У погледу преношења сличних речи у оквиру уметничке литературе по мишљењу Бархударова ова се метода ређе користи. Овде нећемо наводити како то изгледа у енглеском преводу, али ћемо навести руски оригинал, јер се не можемо отети утиску о лепоти и аутентичности описа руске ношње, нпр. у приповеци М. Горког *Детинство* која практично „ври“ од назива руске ношње, а који су заправо лакуне:

„В сундуках у него лежало множество диковинных нарядов: штофные юбки, атласные *душегреи*, шелковые *сарафаны*, *кики* и *кокошники*, шитые жемчугами...” (гл. XI) (Бархударов, 1975: 98).

У пракси превођења 60-70-их година прошлог века овај начин превођења је био у експанзији, али пошто су уочени његови недостаци, доста је критикован. Данас је он ређе у употреби, и наравно, закључак је да га треба користити умерено и у комбинацији са неким другим методама превођења.

б) Други метод је к а л к и р а њ е, које се као метод превођења састоји у преношењу безеквивалентне лексике на страни језик помоћу замене њених делова – морфема (или речи, кад су у питању синтагме) њиховим директним језичким еквивалентом. Калкирање се, дакле, обично користи при превођењу сложеница или везаних синтагми. Међутим, треба имати у виду да њихово значење не можемо сводити на значења појединачних компонената, а да се цела вишечлана реч пренесе као скуп тих значења. Услед тога, целокупно значење такве

⁵ Ова реч је само у првом значењу лакуна.

⁶ О томе аутор говори у оквиру одељка „Трансјезичке појаве код лакуна“ своје докторске дисертације „Лакуне као лексикографски и преводилачки проблем на плану руског и српског језика“, Београд, 2010., стр. 200.

речи остаје „неоткривено“.⁷ Тако за неприпремљеног читаоца нпр. речи *заднескамеечник* или *большое жури*⁸ неће ништа значити без ширег објашњења.

Интересантно је објашњење М. Сибиновића у вези са калкирањем на примеру руске речи *подстаканник* и његовог српског еквивалента. Он каже: »Она означава неку „врсту навлаке с дршком (металне или дрвене) у коју се ставља чаша напуњена врелим чајем“. Пошто се код нас чај не пије тако често као у Русији *подстаканники* код нас нису прављени, тако да ни српски језик нема речи за означавање тог појма« (Сибиновић, 1983: 87). Међутим, иако ће носилац српског језика схватити о чему се ради, задатак преводиоца да се послужи прилагођавањем, тј. адаптацијом за реч *подстаканник* коју ће, ако буде потребно, објаснити у фусноти, напомени или ће се послужити стварањем новог израза у оквиру наше лексике евентуалним буквалним превођењем стране речи.

Тај поступак М. Сибиновић назива *калкирањем*. Он га објашњава практичним примером: »У овом случају, пошто руско *стакан* значи чаша, а префикс *под* има исто значење као и у српском, калкирањем би се добило: *подчаша* или *подчашник* (Сибиновић, 1983: 87). (Нећемо улазити у оцену конкретног решења јер нам је циљ да укажемо само на поступак.)

в) Описни (рус.: описательный, разъяснительный) п р е в о д као начин преношења безеквивалентне лексике се по Бархударову заснива на „откривању“ значења лексичке јединице језика оригинала (ЈО) помоћу развијених синтагми, које разоткривају битне карактеристике појаве означене одређеном језичком јединицом, тј. уз помоћ њене дефиниције у језику превода (ЈП) (Бархударов, 1975: 112).

У поменутом примеру, превод лакуне *подстаканник*, применом описног превођења, како је то нпр. учињено у *Руско-хрватском речнику* Р. Ф. Пољанеца и С. М. Мадатове-Пољанец, изгледао би овако: *подстаканник* – „дршка за чајну чашу (метална)“ који наводи и М. Сибиновић, или у издању истог речника из 1973. године⁹ „(метални) подметач с дршком за чајну чашу“ (Пољанец, 1973: 787). Осим тога, М. Сибиновић наводи још један термин за описни превод — п а р а ф р а з и р а њ е. Ипак, није тешко уочити да описни превод, иако

⁷ Прим. аут.

⁸ заднескамеечник – последњи у свему, неважан, маргиналан; большое жури – жири који је састављен од стручних људи различитих специјалистичких области. Прев. аут.

⁹ Види Изворе под 2.

открива значење аутентичне лексеме, има један озбиљан недостатак: може бити веома неекономичан и својом дужином оптерећивати превод. Због тога, мада је и он уобичајено средство преношења значења безеквивалентне лексике и лакуна у двојезичним речницима, приликом превођења текстова, посебно из белетристике, његова примена није увек могућа, као уосталом и транслитерација и калкирање. Због тога преводиоци прибегавају комбинацији две методе – транскрипције, односно, транслитерације или калкирања и описног превода који се дају у фусноти или у коментарима. Објаснивши на једном месту пун семантички садржај проблематичне лексеме, преводилац у даљем преводу може да користи или транслитеровану реч или калк у језику превода без поновног објашњавања.

г) Приближни превод, или како га Л. С. Бархударов назива преводом уз помоћ „аналога“, представља преводилачки метод тражења најближег еквивалента по значењу у језику превода (ЈП) за одређену лексичку јединицу у језику оригинала (ЈО) за коју у језику превода нема одговарајућег еквивалента. Иако аналог само приближно преноси садржину одговарајућих руских речи, ипак, услучају изостанка прецизних еквивалената у српском језику, он је у потпуности оправдан уколико даје неку представу о карактеру, о некој специфичној особини предмета или појаве. Тако нпр. за руску реч *душегрея*, *душегрейка* – *Руско-хрватски речник* Р. Ф. Пољанеца и С. М. Мадатове-Пољанец даје следећи приближни превод „кратак топао женски капут или врста блузе без рукава“ (Пољанец, 1973: 225) или обратно: *вута*, *вутарка* се у *Српскохрватско-руском речнику* И. И. Толстоја¹⁰ тумачи на следећи начин: „пестрый шерстяной передник, юбка, часть женского национального костюма“ (Толстой, 1982: 59).

Треба имати у виду приликом превођења помоћу оваквих „аналога“ да онисамо приближно преносе значење изворне речи и у неким случајевима могу да створе не баш правилну представу о карактеру превођене појаве или предмета.

То је разлог што искусни преводиоци при коришћењу „аналога“ дају потребна појашњења у коментарима уз превод. Нпр. у руском постоје три речи које се односе на разне врсте кола са коњском запрегом, кочија: *дрожки* – „мала кола, лаке кочије, кочије на федер“; *тарантас* – „дуга покривена путничка кола, кочије“; *пролётка* – „лака отворена кола или једнопрежна кола са два седишта“. Код превода обухваћених

¹⁰ Види Изворе под 4.

нашом анализом¹¹ налазимо само „кочије“ или „кола“ у сва три случаја. У руском оригиналу се наравно мисли на тачно одређена кола, те стога сматрамо да преводи нису потпуни и обавезно треба дати напомену у фусноти или коментарима.

д) Трансформациони превод подразумева да се у низу случајева при превођењу лакуна или безеквивалентне лексике прибегава прерадисинтаксичкеструктуререченице, лексичким заменама потпуним мењањем значења изворне речи или пак и једном и другом истовремено, тј., лексичко-граматичким преводним трансформацијама. Пример за то је руско-српска морфолошко-синтаксичка лакуна *причастие* и *причастный оборот*. Овакви глаголско-придевски облици у српском језику немају граматички истозначне еквиваленте тако да се приликом превођења на српски језик користи односна реченица с речју „который“. Тврдњу ћемо илустровати примером из романа *Подросток* Достојевског и преводима Р. Маројевића и М. Ивковића.

„... с жившим по той же черной лестнице,
где-то в углу внизу, отставным мичманом
Осетровым, ...“

(Подросток, 335)

Преводиоци су овако прилагодили превод српској реченици:

„... са бившим морнаричким потпоручником
Осетровом, који је становао на том истом
помоћном улазу, у неком кутку у приземљу...“
(Прев. Р. Маројевића, 2, 102)

„... неког Осетрова, који је становао према
дворишту негде до угла...“
(Прев. М. Ивковића, 448)

Сличан је пример морфолошка лакуна *второй час*.

„Был второй час в начале.“
(Подросток, 1, 38)

„Тек је било прошло један.“
(Превод Р. Маројевића, 1, 55)

„Био је прошао један час после подне.“
(Прев. М. Ивковића, 1, 57)

¹¹ Ф. М. Достојевски, Дечко I, II, прев. Р. Маројевића и М. Маројевић, Москва, 1992.

Код Ивковића¹² постоји прецизирање „после подне“, што може бити важно, јер се у руском језику не користе бројеви од 12 до 24 за означавање времена у часовима у другом делу дана до поноћи. Ипак, овде за саму радњу то није тако битно, јер је из контекста јасно време њеног вршења па је довољно и у српском језику рећи само „тек је прошао један сат“.

Али *второй час, третий час* и сл., тј. означавање одређеног сата редним бројем, односи се на сат који је у току, значи прву половину сата – дакле, „после један“, „после два“.

Уколико основни број стоји у једнини с предлогом *к*, има се у виду друга половина текућег сата: *к двум часам* – означава време између „пола два и два“. Јасно је да постоји разлика у граматичкој форми изражавања овог значења. Зато је ту понекад потребно објашњење у фусноти.

Определили смо се за овај преглед преводилачких метода за превођење лакуна, као и безеквивалентне лексике уопште, које даје Л. С. Бархударов, јер сви други покушаји класификације преводилачких метода у области овог проблема полазе од њега. Разлике су, и ако постоје, минималне. Код свих аутора, у принципу, у преводилачке методе укључени су: транслитерација или транскрипција, калкирање, описни и приближни превод. Негде има поклапања, па ћемо и на то указати.

В. С. Виноградов је такође покушао да да преглед преводилачких метода при превођењу лакуна. И он говори о транскрипцији (транслитерацији), такође и о описном преводу, само што користи термине „перифрастички“, „дескриптивни“ и „експликативни“ превод (рус. *перифрастический, дескриптивный, экспликативный*) (Виноградов, 1978: 102). Разлике између ове класификације преводилачких метода у односу на Бархударовљеву класификацију су још и *тзв.: х и п о н и м и ч к и п р е в о д* (рус. *гипонимический*) и *у с к л а ђ и в а њ е* (рус. *уподобление*).

Хипонимички превод – за овај преводилачки метод карактеристично је утврђивање еквивалентности између речи у оригиналу, тј. изворном језику, која указује на *видску припадност*, тј. припадност по врсти одређеног појма који дотична лакуна именује у језику оригинала и речи у језику превода. Томе би у нашој анализи руског и српског језика одговарали следећи примери:

¹² Ф. М. Достојевски, Младић, прев. М. Ивковић, Београд, 1965.

кашалот – „уљарка (врста кита)“ антерија – „антерия (вид старинной одежды)“

коверкот – „коверкот

(врста глатке вунене тканине)“

баккара – „врста кристалног стакла“;

(вид

жилета, расшитого и

ђечерма – „дјечерма

незастегивающегося

разукрашенного

блестиками)“

Треба истаћи да примери обрнуте зависности – када би реч у језику оригинала изражавала генски појам, а у преводу му одговарао видски појам, тј. по припадности врсти, у анализираном корпусу нису заступљени.

Врло често преводиоци комбинују хипонимички превод и транслитерацију, што се види из наведених примера. Они најпре транскрибују лакуну, а када се следећи пут појави у тексту – наводе њен хипоним.

У с к л а ђ и в а њ е (рус. уподобление) – Ова преводилачка метода је врло слична хипонимичком преводу. Разлика међу њима је само у томе што „усклађивање“ речи именује појмове међусобно потчињене у односу на генски појам, а не подређени и надређени појам као што је то било карактеристично за претходно наведену методу, нпр.:

чихирь – „чихир (домаће непреврело озимче–„зимний телёнок“
кавказско вино)“

чуни – „опанци од конопља“

Ови преводилачки поступци су веома слични не само међусобно него и са описним и приближним преводом. Зато сматрамо да нема потребе разграничавати их као посебне преводилачке поступке, већ их треба наводити као подврсте описног или, евентуално, приближног превода.

Код С. Влахова и С. Флорина (Влахов/Флорин, 1970: 439-440) налазимо већ поменуте преводилачке методе: транскрипција, калк, приближни и описни превод, али и два досад ненавођена, који се разликују само формално: грађење нове речи и усвајање, од којих овај други тешко да бисмо могли да сврстамо у преводилачке поступке. Наиме, образовање нових речи није ништа друго до калкирање. Зато се на овим поступцима не бисмо даље задржавали.

1.2. Код аутора на српском језичком подручју заступљени су исти преводи-лачки поступци. Већ смо навели пример калкирања, тј. адаптације код М. Сибиновића. Уз то, он говори о различитим моделима превођења уопште, наводећи и теоријски трансформациони модел превођења, који смо већ објаснили, и који можемо применити на превођење синтаксичких и морфолошких лакуна. Ту су још и семантички теоријски модел и модел нивоа еквивалентности плана садржаја, који се односе на преводачке поступке уопште. Како не налазимо њихову применљивост на проблем који истражујемо, нећемо се задржавати на њиховом опису.

М. Стојнић, такође, у својој анализи преводачких поступака за област лакуна, тј. како их она назива *права безеквивалентна лексика*, која је у пуном смислу те речи ограничена на област *реалија и специфичних реалија* у сваком појединачном језику (Стојнић, 1980: 12) издваја три која се могу свести на: 1. делимичну или поступну транслитерацију; 2. калкирање; 3. приближни превод, о чему је било речи. У вези са тим она доста говори о превођењу афоризама и фразеологизама, на чему се овде нећемо задржавати.¹³

1.3. На крају овог прегледа најкарактеристичнијих и најприменљивијих поступака превођења лакуне желимо да закључимо да се ниједан од њих не може, нити треба примењивати изоловано. У зависности од специфичности саме лакуне, најбоље је комбиновати их, што нас је уверила и сама анализа речничког корпуса, као и појединих превода. Ако не желимо да оптерећујемо текст превода додатним објашњењима, треба их увек дати у фусноти или у коментарима уз превод. А уколико је објашњење једном дато, треба наставити даље превођење текста применом транслитерације или калка.

Најзад, извршићемо неку врсту класификације датих преводачких поступака, тако што ћемо:

I. транскрипцију (транслитерацију) и калкирање сврстати у основне преводачке поступке у превођењу лакуна, који, уосталом, и остају у тексту превода, а

II. приближни и описни превод уврстити у пратеће преводачке поступке, јер они, објашњавајући семантички садржај лакуна бивају смештени у оквиру коментара уз превод и најчешће нису непосредно укључени у сам текст превода. Тиме никако не желимо да умањимо њихов значај. Управо обрнуто: они су суштински

¹³ Види т. 2.6. поменуте ауторове дисертације..

значајнији него прва група преводачких поступака, јер преносе, тј. откривају праву суштину семантичког садржаја.

III. трансформациони превод искључити из ове класификације и сматрати га самосталним, јер се не односи на семантичку страну структуре лакуна, већ на синтаксичку и морфолошку. Њега сматрамо применљивим нарочито у превођењу фразеологизама и паремија.

Извори

1. Достоевский, Ф. М. (1947), Подросток (роман в трех частях), Москва; преводи: М. Ивковић (Ф. М. Достоевски (1965), Младић, Београд) и Р. Маројевић, М. Маројевић (Ф. М. Достоевски (1992), Дечко I и II, Москва: Дечје новине, Радуга).
2. Руско-српскохрватски речник (1988), у ред. Б. Станковића, Нови Сад – Москва: Матица Српска, Русский язык.
3. Полянец, Р. Ф., Мадатова-Полянец, С. М. (1973), Русско-хорватский словарь, Изд. 3-е, Загреб: Школска књига.
4. Толстой, И. И. (1982), Сербско-хорватско-русский словарь, Москва: Русский язык

Литература

1. Бархударов, Л. С. (1975), Язык и перевод (вопросы общей и частной теории перевода), Москва: Международные отношения.
2. Виноградов, В. С. (1978), Лексические вопросы перевода художественной прозы, Москва: Изд. Московского университета.
3. Влахов С., Флорин С. (1970), Непереводимое в переводе. Реалии, *Мастерство перевода*: 432 – 478.
4. Илић, Виолета (2010), Лакуне као лексикографски и преводачки проблем на плану руског и српског језика (докторска дисертација), Београд.
5. Сибиновић, Миодраг (1983), Оригинал и превод, Београд: Привредна штампа.

6. Стојнић, Мила (1980), О превођењу књижевног текста, Сарајево: Свјетлост, Завод за уџбенике.
7. Финк В. (1960), Литературные воспоминания, Москва: Советский писатель.

Виолета Џонић

ВОЗМОЖНОСТИ ПЕРЕВОДА ЛАКУН (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОЙ И СЕРБСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ)

Резюме

Исходя из того факта, что лакуна является особым лингвистическим явлением, в особенности, на ее базовом – лексическом уровне, а рядом с ним фразеологическо-паремиологическом, стилистическом и лексикографическом уровнях, которым интересовались многие исследователи, мы хотели бы, в первую очередь, указать на переводческие проблемы, которые возникают в связи с лакунами между как родственными, так и между неродственными языками. В свете этого появилась идея заняться способами перевода лакун. В настоящей работе мы сделали обзор способов перевода лакун, анализируя уже существующие переводческие методы в русской и сербской лингвистической литературе.

КАКО ДОЧАРАТИ ФИЗИЧКУ РЕАЛНОСТ АРТИКУЛАЦИЈЕ ГЛАСОВА? – УТИЦАЈ АНДЕРХИЛОВОГ МЕТОДА НАСТАВЕ ИЗГОВОРА НА ПЕРЦЕПЦИЈУ ВОКАЛА СТРАНОГ ЈЕЗИКА

У раду се испитује ефекат наставног метода Адриана Андерхила (Underhill, 2005) на перцепцију вокалског система енглеског језика код српских ученика. Поменути метод базира се на идеји да изговор страног језика ученицима треба представити као видљив и опипљив, тј. физички сазнајно.

Имајући у виду потешкоће са којима се српски ученици енглеског као страног језика сусрећу приликом савладавања изговора енглеског језика, у нашем случају вокала (Рауповић, 2003; Marković, 2007), као и претпостављену повезаност перцепције и продукције гласова (Flege, 1995), циљ нам је да истражимо могуће предности метода у настави изговора какав је Андерхил у односу на традиционални, нарочито по питању ефекта на перцепцију енглеских монофтонга и дифтонга. Сprovedено истраживање састојало се из тестирања пре и после практичне примене метода са студентима прве године англистике на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, подељених у експерименталну и контролну групу. Иако резултати нису показали статистички значајну разлику у постигнућу између две групе, повремено је примећен значајно виши проценат тачности перцепције код експерименталне, мада је често недоследан и зависи од вокала до вокала.

Након дискусије о резултатима представили смо важне педагошке импликације не бисмо ли наставницима указали на могућност побољшања наставе изговора енглеског језика, те дали предлоге за даља истраживања.

Кључне речи: настава изговора, вокали енглеског језика, перцепција, Андерхил.

¹ danica.jerotijevic.tisma@kg.ac.rs

1. Увод

Перцепција представља когнитивни феномен којим људски мозак категорише и прави менталне репрезентације гласова (Taylor, 2002, p. 79). Студије су типове перцепције поделиле у две групе: категоријалну и континуалну, при чему прва зависи од излагања матерњем језику и фонемским категоријама које се тако стварају у когнитивном апарату, док је континуална независнија у том смислу и може се користити за звукове који нису нужно говор (Wode, 1981). Имајући претходно наведено у виду, учење фонологије страног језика требало би да доведе до боље категоризације гласова датог језика, што за практичну наставу и наставнике значи да треба пронаћи адекватне начине да се ученици оспособе да препознају и користе фонемске категорије страног језика. Учинковит наставни метод, довољно време посвећено практичној настави и адекватна повратна информација кључни су чиниоци успешности учења и усвајања нових фонемских категорија (Fraser, 2006).

Погрешно уврежено мишљење да све грешке у изговору потичу од директног трансфера из матерњег језика у међујезички систем, додатно је допринело томе да истраживања у области усвајања фонетике и фонологије буду запостављена 70-тих и 80-тих година 20. века, чак се може рећи да готово нису ни постојала у поређењу са далеко бројнијим студијама у другим областима (Tarone, 1978, pp. 15–18). Сматрало се да познавање међујезичког фонолошког система није интересантно за надоградњу постојећих теорија о усвајању страног језика. Многи се и данас слажу са тим без обзира на пораст истраживања, пре свега зато што још увек нису одгонетнута питања повезаности и развоја перцепције и продукције говора, али и због тога што доприноси истраживања у овој области остају изоловани од осталих лингвистичких поддисциплина. Међутим, велики број успешних студија крајем 20. и почетком 21. века сведочи о покушајима да се проблеми поменутог типа реше и да се обезбеди прецизнији одговор на недоречености, јер је сасвим јасно да ученици не могу усвојити једино граматику и вокабулар страног језика (Hammond, 1995; Best et al., 2001; Hansen, 2001; Major, 1996; Rochet, 1995; Faulkner, Rosen, 1999).

Последњих година преовладало је мишљење да је изговор саставни део комуникативне компетенције, те му ваља посветити нарочиту пажњу, како у настави, тако и у истраживањима (Gilbert, 2010, pp. 3–5; MacDonald, 2002, pp. 15–16; Derwing, Munro, 2009, p. 483). Квалитетан инпут и варирање материјала и технологија у настави сматрају се фундаменталним у процесу побољшања продукције, не

занемарујући свакако факторе попут пола, индивидуалних склоности ка учењу језика, мотивације, временаведеног у земљи изворних говорника, итд. Настава изговора требало би да инкорпорира оба фонолошка нивоа, и сегментални и супraseгментални, а на исправљање грешака би требало да се гледа позитивно, јер указује на посвећеност наставника и поспешује развој међујезичког система (Murphy, 1991, pp. 51–55). Фонологија је суштински део укупне језичке способности и као таква у основи је говора, али исто тако тесно повезана са говорниковим идентитетом (Trofimovich, Gathbonton, 2006, p. 520). Изговор такође представља једну од фундаменталних вештина коју ученици страног језика треба да усвоје, пре свега јер лош изговор може довести до прекида комуникације, неразумевања, неспоразума, али и до озбиљнијих последица као што је дискриминација приликом разговора за посао или на самом радном месту (Morley, 1991, p. 488). Ако се за циљ учења страног језика постави могућност комуникације са припадницима неке друге говорне заједнице, па се у први план постави међусобно разумевање, онда се важност савладавања изговора не сме занемарити, те се верује да лош изговор може онемогућити разумевање, чак и ако су граматика и вокабулар на завидном нивоу (Lord, 2005, pp. 560–562).

Међујезички фонолошки систем је једини језички ниво који захтева уско повезану интеракцију когнитивних и физиолошких процеса, те при усвајању долази до сложене реорганизације артикулаторних процеса (Lund, 2003, pp. 9–14). Тачан изговор доприноси лакшем споразумевању, док ће лош изговор умањити утисак чак врхунског познавања вокабулара и граматике. При усвајању страног језика се може говорити о поједностављеној граматичкој и вокабуларној доволности за споразумевање, али не постоји категорија поједностављеног изговора.

2. Настава изговора у контексту наставе страног језика

Иако се последњих двадесетак година број студија везаних за наставу изговора и међујезичку фонологију уопште знатно повећао у односу на крај 20. века, постојеће студије углавном представљају резултате истраживања ставова наставника о настави изговора и сведочења наставника о томе како држе наставу изговора (Macdonald, 2002; Jenkins, 2007). Значајно мање има радова који анализирају оно што се стварно дешава у учионици, што поново упућује на недостатак адекватних практичних студија наставе изговора у контексту учења страног језика (Derwing, Munro, 2005; Gilbert, 2010).

Колико ће времена бити уложено у наставу изговора зависи углавном од самог наставника (Macdonald, 2002, p. 1), а често више фактора утиче на избегавање вежбања изговора – недостатак адекватног материјала, необученост и неприпремљеност наставника и неодлучност по питању наставних метода (Alley, 1991; Arteaga, 2000; Yates, 2001). Додатно је проблематично одлучити се за фонолошки ниво на који ће се настава преваходно фокусирати, тј. традиционално сегментални, или супraseгментални у нешто модернијим виђењима (Yates, 2001). Ипак, посвећујући време изговору, наставници као „тренери изговора“, у неку руку и психолози, доприносе развоју говорне продукције на страном језику на микро и макроплану, јер их уче које стратегије да употребе у тренуцима када дође до потешкоћа (Morley, 1991, p. 507). Употребљени наставни метод за подучавање изговора зависиће од годишта ученика, нивоа постигнућа, ставова према језику, окружења, и најважније – од њиховог матерњег језика (Nation, Newton, 2009).

Заједно са повећањем интересовања за проучавање наставе изговора, и саму наставу и истраживања у тој области поспешило је развој технологије и имплементација компјутера и интернета. Модерна технологија омогућила је лакше снимање и дигитализацију снимљеног материјала, али и обраду добијених података. Самим тим је аутентични контекст, односно спонтани говор, много доступнији за анализу, чиме се стиче бољи увид у ток конверзације на страном језику у свакодневним ситуацијама. Уз помоћ рачунарских софтвера ученици такође могу снимати себе и анализирати изговор, слушати изворне говорнике и користити визуелна помагала како би себи приближили фонолошки инвентар циљног језика (Hardison, 2004; Seferoglu, 2005).

Претпоставља се да било каква посвећеност настави изговора доводи до бољих резултата, него одсуство исте (Bongaerts et al., 1997; Fullana, 2006), и то не само у енглеском већ и у настави других страних језика попут шпанског (Lord, 2005), француског (Walz, 1980) или немачког (Moyer, 1999). Са друге стране, има и истраживања која сумњају у ефикасност и прихваћеност експлицитне наставе изговора, нарочито ако се у обзир узима перспектива ученика (Couper, 2003).

Приступи настави изговора углавном се деле на две групе: а) интуитивно-имитационе, који се фокусирају на слушање и имитирање гласова без подробнијег познавања гласовног система страног језика и б) аналитичко-лингвистичке, који поред имитације, укључују анализу гласовног система и фокусирају се на правилну продукцију гласова (Celce-Murcia, Brinton, Goodwin, 1996, p. 2). Традиционална настава

изговора углавном се базира на наглашавању сличности и разлика између матерњег и страног фонолошког система, те истицању кореспонденције у писању и изговору (Fraser, 2000, p. 29). Такав експлицитни приступ настави требало би да олакша усвајање гласова и да доведе до приближавања изговора одабраном изворном моделу (Elliott, 2003). Вежбе перцепције обично укључују идентификацију и дискриминацију фонема, мада се не може рећи да је дата пракса честа, бар не из нашег искуства са српским контекстом наставе енглеског као страног језика.

3. Наставни метод Адриана Андерхила

Метод Адриана Андерхила [Underhill] представља метод наставе изговора умногоме другачији од традиционалних метода, које подразумевају увежбавање гласова понављањем или читањем наглас (2005). Читав метод почива на идеји да су гласови физички опипљиви, тј. физички репрезентабилни. Енглески гласовни систем представља се демонстрацијом артикулаторних гестова за сваки глас појединачно, али у тишини. Наставник показује карактеристични покрет или пантомиму за одређени глас на дијаграму Интернационалног фонетског алфабета, а задатак ученика је да на основу покрета и мимике изговоре глас опонашањем наставника. Такође, ученицима се сугерише да прстима додирују артикулаторе, када је то могуће, како би стекли што бољи увид у покрете. Карта фонемских симбола Интернационалног фонетског алфабета ученицима се представља систематично и организовано, поштујући принципе распореда симбола у складу са позицијама језика за вокале и месту и начину артикулације за консонанте. С тим у вези, сви гласови уче се у односу на остале гласове и повезују се њихове сличне и различите карактеристике. Активно учешће се поспешује хорским понављањем чиме се снижава афективни филтер и наглашава допринос свих чланова групе. Афективни фактори се додатно уважавају тиме што се сваком ученику представља идеја о могућности изговарања било ког гласа страног система, тј. да је самим тим што поседујемо сва потребна средства – артикулаторе заједничке читавој људској раси – могуће дате артикулаторе прилагодити изговору било ког гласа, чак и оним непостојећим у матерњем инвентару.

4. Методологија

а. Циљ истраживања

Циљ истраживања јесте да испитамо да ли један другачији приступ настави изговора, попут Андерхиловог, који је заснован на идеји да гласове треба представити на физички опипљив начин, може имати утицај на перцепцију енглеских вокала од стране српских студената енглеског као страног језика.

б. Истраживачка питања

- Да ли Андерхиллов метод утиче на тачност перцепције вокала енглеског језика код српских ученика? Да ли је утицај позитиван или негативан?
- Ако упоредимо традиционални приступ настави изговора и Андерхиллов метод, где наилазимо на виши ниво постигнућа када је идентификација и дискриминација вокала у питању, има ли разлике између експерименталне и контролне групе испитаника након спроведеног експеримента?
- Код којих вокала уочавамо највеће промене, уколико промена уопште има?

в. Испитаници

У истраживању су учествовала укупно 42 студента прве године англистике на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу, подељена у експерименталну ($N = 20$) и контролну групу ($N = 22$). Детаљи о испитаницима налазе се у Табели 1.

Табела 1. Опис узорка испитаника

Група	Пол	Године старости	Просек на пријемном испиту (макс. 40)	Просек на тесту познавања фонетике (макс. 60)
Експеримент.	М: 6 Ж: 14	19.35	27.95	16.7
Контролна	М: 9 Ж: 13	19.22	26.2	18.1

Ниво постигнућа студената контролисан је релативно уједначеном поделом студената по групама на основу резултата на пријемном испиту, док је познавање фонетике испитано уводним дијагностичким тестом датим пре почетка експеримента. Тест је садржао 30 питања (укупно 60 поена) везаних за основне фонетско-фонолошке карактеристике гласова енглеског и српског језика, нпр. подела гласова по звучности, месту и начину артикулације итд. На основу дијагностичког теста уверили смо се да је ниво познавања фонетике матерњег и циљног језика на сличном нивоу у две групе, прецизније, у експерименталној је просечан број поена био 16.7/60, а у контролној 18.1/60. Висок ниво постигнућа на дијагностичком тесту није ни очекиван, бар што се тиче гласова енглеског језика, с обзиром на то да је дијагностички тест рађен на самом почетку курса Фонетике енглеског језика академске 2016/2017. године.

2. Инструменти

Инструмент коришћен за мерење тренутног нивоа постигнућа јесте тест квалификационог испита, док је познавање фонетике тестирано унапред спремљеним тестом провере знања из комбинованих извора попут уџбеника за фонетику и фонологију и интернет извора.

За претест и посттест испитивање перцепције вокала користили смо уобичајене тестове фонемске идентификације и дискриминације у складу са препорукама литературе (Fry, 1975; Best, 1994; Mora, 2007; Carlet, Sebrian, 2014), а који су и раније коришћени у српском научном контексту (нпр. Рауновић, 2002; Марковић, 2007). Тест фонемске идентификације састојао се из два задатка: у првом је требало препознати изговорени вокал у постојећим енглеским речима, док је други задатак био фокусиран на препознавање изговореног вокала у непостојећим, односно бесмисленим комбинацијама КВК слогова. Први задатак имао је двадесет (што одговара броју вокала у енглеском језику), а други десет примера. У тесту фонемске дискриминације, такође, су формулисана два задатка са постојећим и непостојећим речима, с тим што је у овом случају требало разликовати изговорени вокал у понуђеним минималним паровима. Тест фонемске дискриминације имао је тридесет примера, двадесет у првом и десет у другом задатку. Постојећи примери су преузети из речника изговора (Jones, 2003), а минимални парови су састављани по угледу на онлајн изворе².

² <https://www.englishclub.com/pronunciation/minimal-pairs.htm>

Тестирањем су обухваћени монофтонзи и дифтонзи енглеског језика за које се, током вишегодишње наставне праксе, испоставило да су често проблематични за српске студенте. Све речи у задацима изговарао је изворни говорник британског варијетета, с обзиром на то да је читав курс Фонетике, који су студенти похађали у тренутку експеримента, био заснован на датом варијетету.

д. Ток истраживања

Експериментални део истраживања спроведен је у фебруару и марту 2017. године, а трајао је три часа, односно спроведен је током три недеље у летњем семестру 2016/2017. академске године за време трајања курса Фонетике енглеског језика. Време спровођења експеримента није трајало дуже из разлога што Андерхилов метод управо нуди савладавање изговора за релативно кратко време, односно већ након једночасовног вежбања. За време трајања експеримента контролна група имала је уобичајена вежбања традиционалног типа у форми писмених и усмених вежби понављања, док је експериментална група радила по Андерхиловом методу (Underhill, 2005). Дати метод подразумевао је емпиријско и опипљиво истраживање, учење и вежбање фонетских карактеристика енглеских гласова, као и специфичан начин појашњења и приказа организације дијаграма фонемских симбола. Тестирање перцепције вокала урађено је пре и после експерименталног периода.

ђ. Статистичка обрада података

Добијени резултати обрађени су статистичким програмом SPSS, верзија 20.0, а коришћени су дескриптивна статистика и процентуални прорачун тачности одговора на тестовима перцепције, као и студенатов т-тест независних узорака за поређење резултата по групама испитаника. Статистичка обрада података рађена је у складу са типом варијабли и претпоставкама које претходе извођењу т-теста, као што су претпоставка о нормалности дистрибуције и хомогеност варијансе.

5. Резултати и дискусија

Ради лакше прегледности резултате тестирања приказујемо у табелама. Табеле наизменично приказују резултате по групама (експериментална група (Е. Г.), контролна група (К. Г.) на тесту урађеном пре експерименталног периода (претест) и на тесту урађеном након завршене планиране наставе изговора (посттест). Што се тиче тумачења резултата статистичког тестирања, ваља напоменути да смо интерпретацији статистичког аутпута приступили тек након што смо се уверили да су испоштоване све претпоставке неопходне за спровођење одабраног теста – т-теста независних узорака у нашем случају. Најпре је испоштована претпоставка о типу варијабли, тј. зависна варијабла је континуалног типа, док је независна варијабла две групе, експериментална и контролна. Такође, испоштоване су претпоставке о нормалности дистрибуције, одсуства значајних одступања и независности посматрања. Левинов тест једнакости варијансе у свим мерењима показао је вредност $p > 0.05$, што нам је омогућило да резултате тестирања посматрамо као валидне, а групе као једнаке.

а. Резултати теста фонемске идентификације

Резултати тачности теста фонемске идентификације налазе се у табелама 2 и 3 за први и други задатак по реду. Након приказаних процената тачности одговора за сваки пример вокала појединачно, у табелама се дају резултати спроведеног студентовог т-теста независних узорака.

и. Резултати теста фонемске идентификације: задатак 1

Табела 2. Резултати теста идентификације: задатак 1

Вокал	Пример	Тачност идентификације претест		Тачност идентификације посттест	
		Е. Г.	К. Г.	Е. Г.	К. Г.
/æ/	Pat	45%	45.45%	55%	45.45%
/ɑ:/	Car	55%	63.64%	55%	50%
/ʊ/	Put	70%	68.18%	80%	50%
/ɜ:/	First	60%	68.18%	65%	72.73%
/ə/	Just	45%	50%	55%	68.18%
/ʌ/	Shut	55%	45.45%	65%	54.55%
/ɪ/	Pick	65%	72.73%	70%	72.73%
/i:/	Feet	75%	68.18%	80%	77.27%
/e/	Pet	70%	59.09%	75%	63.64%

/u:/	Root	75%	72.73%	80%	86.36%
/ɔ:/	Floor	60%	68.18%	55%	72.27%
/ɒ/	Pot	55%	59.09%	50%	54.55%
/aʊ/	Cow	55%	50%	70%	54.55%
/əʊ/	No	40%	50%	60%	50%
/eə/	Pear	60%	72.73%	55%	68.18%
/ɪə/	Fear	75%	72.73%	75%	77.27%
/ʊə/	Sure	70%	77.27%	80%	72.73%
/eɪ/	Stay	85%	81.82%	80%	77.27%
/aɪ/	Sigh	85%	81.82%	90%	90.9%
/ɔɪ/	Boy	75%	86.36%	75%	77.27%
Резултати т-теста		$t = 0.482$ $p = 0.632$ степен слободе = 41 станд. грешка разлике = 4.006		$t = 0.432$ $p = 0.668$ степен слободе = 41 станд. грешка разлике = 3.943	

ii. Резултати теста фонемске идентификације:
задатак 2

Табела 3. Резултати теста фонемске идентификације: задатак 2

Вокал	Пример	Тачност идентификације претест		Тачност идентификације посттест	
		Е. Г.	К. Г.	Е. Г.	К. Г.
/æ/	/kæk/	40%	45.45%	60%	54.55%
/ɑ:/	/pɑ:p/	40%	54.55%	55%	63.64%
/ʊ/	/bʊb/	60%	50%	65%	77.27%
/ɜ:/	/sɜ:s/	50%	59.09%	60%	45.45%
/ə/	/təl/	45%	63.64%	55%	54.55%
/ʌ/	/tʌt/	55%	63.64%	70%	68.18%
/ɪ/	/pɪp/	60%	68.18%	65%	72.73%
/ɪ:/	/gɪ:g/	70%	63.64%	85%	68.18%
/əʊ/	/kəʊk/	65%	59.09%	75%	77.27%
/eə/	/teət/	65%	72.73%	60%	63.64%
Резултати т-теста		$t = 1.164$ $p = 0.260$ степен слободе = 41 станд. грешка разлике = 4.297		$t = 0.102$ $p = 0.920$ степен слободе = 41 станд. грешка разлике = 4.451	

Резултати тестирања фонемске идентификације у оба задатка показују мале разлике у постигнућима две групе. То додатно потврђује и резултат статистичког тестирања који и на претесту и на посттесту не показује статистички значајну разлику у постигнућима између експерименталне и контролне групе. Ипак, напретка у процентима тачних одговора има код експерименталне групе, једино што он није конзистентан за све примере вокала. У појединим случајевима идентификација на посттесту боља је за чак 20% (што видимо рецимо код /æ/ у другом задатку), али има случајева када тачност опада (нпр.

код појединих дифтонга у првом задатку), што је вероватно додатно допринело да резултати статистичке анализе не укажу на статистичку значајност разлике између експерименталне и контролне групе. Ваља напоменути да је напредак уочљив и код контролне групе, групе која је прошла кроз традиционални приступ настави вежбања изговора, али да се и код ње примећује недоследност код различитих примера вокала. Када је у питању разлика између два задатка, првог у ком су испитаници имали пред собом постојеће речи и другог у ком су се циљне фонеме налазиле унутар непостојећих слогова, може се приметити да су резултати перцепције у другом задатку нешто нижи у процентима када се упореди са првим задатком за обе групе. То може бити последица теже идентификације вокала у непознатом контексту или мања успешност решавања задатка са којим се нису раније сретали. Неконзистентност је присутна у великој мери, од релативно високог процента напретка до драстичног пада у тачности на посттесту за поједине вокале.

b. Резултати теста фонемске дискриминације

Као и у случају задатка фонемске идентификације, резултати тачности теста дискриминације фонема налазе се у табелама 4 и 5 за први и други задатак по реду. Након приказаних процената тачности одговора за сваки пример вокала појединачно, у табелама су приказани резултати статистичке обраде, тј. студентовог т-теста независних узорака.

5.2.1 Резултати теста фонемске дискриминације: задатак 1

Табела 4. Резултати теста фонемске дискриминације: задатак 1

Контраст	Пример	Тачност дискриминације претест		Тачност дискриминације посттест	
		Е. Г.	К. Г.	Е. Г.	К. Г.
/i:/-/ɪ/	reach-rich	45%	50%	65%	59.09%
/æ:/-/e/	bag-beg	45%	36.36%	55%	59.09%
/ɑ:/-/ʌ/	heart-hit	40%	40.9%	55%	68.18%
/æ:/-/ʌ/	bass-bus	40%	45.45%	50%	59.09%
/ɔ:/-/ɒ/	caught-cot	45%	36.36%	55%	40.9%
/eɪ:/-/e/	hall-hell	60%	40.09%	60%	54.55%
/əʊ:/-/aʊ/	no-now	60%	63.64%	65%	63.64%
/ɔ:/-/ɑ:/	taught-tart	50%	68.18%	45%	54.55%
/æ:/-/e/	head-had	40%	45.45%	45%	40.9%
/eɪ:/-/aɪ/	tile-toil	55%	36.36%	60%	50%
/æ:/-/ɑ:/	cat-cart	65%	45.45%	75%	63.64%
/ɔ:/-/əʊ/	bought-boat	60%	59.09%	70%	63.64%
/e:/-/ɪ/	let-lit	65%	63.64%	70%	63.64%

/e/-/æ/	pen-pan	50%	36.36%	45%	50%
/au/-/ɑ:/	cow-car	65%	59.09%	60%	45.45%
/ɑ:/-/ʌ/	car-cut	55%	50%	70%	63.64%
/eə/-/ɑ:/	cares-cars	65%	63.64%	75%	63.64%
/eə/-/ɪə/	fear-fair	75%	63.64%	70%	72.73%
/e/-/ɒ/	let-lot	60%	68.18%	75%	63.64%
/ei/-/ai/	kate-kite	55%	63.64%	70%	72.73%
Резултати т-теста		$t = 0.854$ $p = 0.398$ степен слободе = 41 стандардна грешка разлике = 3.481		$t = 0.936$ $p = 0.355$ степен слободе = 41 стандардна грешка разлике = 3.059	

5.2.2 Резултати теста фонемске дискриминације: задатак 2

Табела 5. Резултати теста фонемске дискриминације: задатак 2

Контраст	Пример	Тачност дискриминације претест		Тачност дискриминације посттест	
		Е. Г.	К. Г.	Е. Г.	К. Г.
/æ-ɑ:/	/pæp-pɑ:p/	30%	36.36%	45%	40.9%
/u:-ʊ/	/ku:k-kʊk/	35%	40.9%	40%	54.55%
/ɜ:-ə/	/sɜ:s-səs/	40%	45.45%	50%	68.18%
/ɑ:-ʌ/	/tɑ:t-tʌt/	40%	50%	55%	45.45%
/i:-ɪ/	/pi:p-pip/	55%	50%	50%	59.09%
/ɜ:-ʌ/	/sɜ:s-sʌs/	50%	54.55%	65%	40.9%
/əʊ-əʊ/	/kəʊk-kaʊk/	45%	40.9%	55%	59.09%
/eə-ʊə/	/teət-tʊət/	60%	45.45%	75%	54.55%
/ei-ai/	/deɪd-daɪd/	55%	59.09%	60%	63.64%
/ɔ:-əʊ/	/tɔ:t-təʊt/	55%	63.64%	70%	68.18%
Резултати т-теста		$t = 0.512$ $p = 0.615$ степен слободе = 41 стандардна грешка разлике = 4.172		$t = 0.220$ $p = 0.829$ степен слободе = 41 стандардна грешка разлике = 4.767	

Када погледамо резултате фонемске дискриминације у табелама 4 и 5, одмах примећујемо нешто нижи проценат тачних одговора у односу на тест идентификације, нарочито у случају другог задатка са непостојећим речима. Могуће је да такво стање ствари произилази из чињенице да је студентима теже да разликују два гласа, него да их само идентификују. Боље постигнуће на посттесту повремено уочавамо и код експерименталне и код контролне групе, мада су резултати недоследни и мењају се у зависности од вокала, што указује на утицај матерњег језика, али и друге факторе који могу утицати на перцепцију гласова страног језика, попут индивидуалних и психолошких, нпр. анксиозности, мотивације итд. Иако се уочава разлика код претеста и посттеста код

обе групе, дата разлика није довољна да би била статистички значајна ни у случају теста дискриминације.

Овакви резултати упућују на закључак да Андерхилов метод није довео до статистички значајног побољшања перцепције у односу на традиционални метод. Као један од могућих фактора који су утицали на такво стање ствари можемо навести временски период трајања експеримента, јер је свакако пожељније да обука траје дуже, иако аутор метода тврди да је уз помоћ оваквог метода гарантовано побољшање чак после једночасовне примене. Међутим, не смемо занемарити чињеницу да је у појединим случајевима метод довео до високог процента повећања тачних одговора на посттесту, иако је изостала статистичка потврда значајности напретка. Чињеница да је и традиционални метод доводио до побољшања перцепције сведочи о корисности посебно посвећеног времена вежбању изговора, јер је било какав приступ делотворнији од одсуства пажње посвећене изговору, што има важне импликације за наставу енглеског као страног језика.

6. Закључак

Након представљања релевантне литературе и истраживања у области наставе изговора, у раду смо изнели резултате спроведеног истраживања. Тронедељни експериментални период обухватио је експерименталну и контролну групу студената англистике, а превасходни циљ био је утврдити да ли један иновативни метод наставе изговора скоријег датума, метод Адриана Андерхила, има предност у односу на традиционални метод вежбања изговора, бар кад је у питању перцепција енглеских вокала од стране српских ученика енглеског као страног језика.

Узевши у обзир спроведени статистички прорачун, видели смо да напредак у перцепцији није био довољан да покаже статистички значајну разлику између експерименталне и контролне групе. Упркос томе, у резултатима смо видели напредак и у идентификацији и у дискриминацији фонема, мада се примећује недоследност напретка у зависности од појединачних примера вокала. Повремено смо могли видети да су код појединих вокала резултати идентификације и дискриминације били нижи на посттесту, него при ранијем мерењу. Свакако се такво стање ствари може објаснити интерференцијом и тешкоћама изазваним асимилацијом у сличне вокалне матерњег система. Не треба занемарити чињеницу да је и традиционалан приступ настави изговора довео до напретка у перцепцији у појединим случајевима, али је и даље присутна

недоследност, чак и повремено смањење нивоа постигнућа у односу на претест. Имајући све претходно наведено у виду, не можемо рећи да је Андерхилов метод довео до значајног побољшања перцепције у односу на традиционални приступ вежбању изговора, али треба напоменути да је могуће да су постојали одређени ометајући фактори који су потенцијално умањили ефекат метода, попут ненавикнутости на вежбање изговора, јер се студенти први пут срећу са таквом врстом наставе, те недостатак формалног тестирања који би утицао на коначну оцену и студенте навео да озбиљније приступе тестирањима.

Потенцијална ограничења истраживања леже у одабиру популације испитаника, јер би резултати можда били још позитивнији у корист Андерхиловог метода ако би се дати метод применио на ученике млађег узраста. Такође би ваљало предавача што детаљније упознати са методом и дозволити му да метод примени више пута пре самог експерименталног периода са одређеном групом испитаника, не би ли био сигуран да у потпуности поштује поставке метода. Упркос ограничењима, сматрамо да резултати истраживања нуде важне педагошке импликације, тј. смернице наставницима енглеског као страног језика о могућности примене једног другачијег метода наставе изговора, који би нарочито млађим ученицима могао приближити артикулацију гласова. Без обзира на одсуство статистичке значајности, можемо рећи да метод, ипак, доводи до побољшања и могао би се применити уз одређене модификације како би довео до што бољих постигнућа. Метод је додатно олакшавајући јер не захтева додатно време за припрему наставног материјала и различитих помагала, већ је довољна карта фонемских симбола и припрема наставника у смислу познавања принципа и техника показивања артикулације гласова. Ваља поменути да је и традиционалан приступ у појединим случајевима утицао на побољшање перцепције, што сведочи о прекој потреби примене било каквог метода у настави изговора.

У будућа истраживања би ваљало укључити лонгитудиналну проверу постигнућа студената који пролазе кроз Андерхилов курс савладавања изговора, односно требало би поновити тестирање након извесног времена и проверити дугорочност напретка у перцепцији.

Литература

- Alley, D. C. (1991). Contextualizing Pronunciation Exercises through the Use of Fluency Squares. *Hispania*, 74, 1091–1096.
- Arteaga, D. (2000). Articulatory phonetics in the first-year Spanish classroom. *Modern Language Journal*, 84, 339–354.
- Best, C. (1994). The emergence of native-language phonological influences in infants: A perceptual assimilation model. Y C. Goodman & H. Nusbaum (Eds), *The development of speech perception*, 167–224. Cambridge: The MIT Press.
- Best, C. T., McRoberts, G. W., Goodell, E. (2001). Discrimination of Non-Native Consonant Contrasts Varying in Perceptual Assimilation to the Listener's Native Phonological System. *Journal of the Acoustical Society of America*, 109 (2), 775–794.
- Bongaerts, T., van Summeren, C., Planken, B., Schills, E. (1997). Age and ultimate attainment in the pronunciation of a foreign language. *Studies in Second Language Acquisition*, 19, 447–465.
- Cebrian, J., Carlet, A. (2014). Second-language learners' identification of target-language phonemes: A short-term phonetic training study. *Canadian Modern Language Review*, 70, 474–499.
- Celce-Murcia, M., Brinton, D. M., Goodwin, J. M. (1996). *Teaching pronunciation: A reference for teachers of English to speakers of other languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Couper, G. (2003). The value of an explicit pronunciation syllabus in ESOL teaching. *Prospect*, 18, 53–70.
- Derwing, T. M., Munro, M. J. (2005). Second language accent and pronunciation teaching: A research-based approach. *TESOL Quarterly*, 39 (3), 379–397.
- Derwing, T. M., Munro, M. J. (2009). Putting accent in its place: Rethinking obstacles to communication. *Language Teaching*, 42 (4), 476–490.
- Elliott, R. A. (2003). Staking out the territory at the turn of the century: Integrating phonological theory, research, and the effect of formal instruction on pronunciation in the acquisition of Spanish as a second language. Y B. A. Lafford & R. Salaberry (Eds.), *Spanish second language*

- acquisition: State of the science* (pp. 19–46). Washington, DC: Georgetown University Press.
- Faulkner, A., Rosen, S. (1999). Contributions of temporal encodings of voicing, voicelessness, fundamental frequency, and amplitude variation to audio-visual and auditory speech perception. *Journal of the Acoustical Society of America*, 106, 2063–2073.
- Flege, J. E. (1995). Second language speech learning theory, findings and problems. Y. W. Strange (Ed.) *Speech Perception and Linguistic Experience: Issues in Cross Language Research* (pp. 233–277). Baltimore, MD: York Press.
- Fraser, H. (2000). Tips for teaching pronunciation: Recording voices in the classroom. *ATESOL Journal (ACT and NSW)*, 1–4.
- Fraser, H. (2006). Helping teachers help students with pronunciation: a cognitive approach. *Prospect*, 21 (1), 80–96.
- Fry, D. B. (1975). Simple reaction-times to speech and non-speech stimuli. *Cortex*, 11 (4), 355–360.
- Fullana, N. (2006). The development of English (FL) perception and production skills: Starting age and exposure effects. In C. Muñoz (Ed.), *Age and the rate of foreign language learning* (pp. 41–64). Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Gilbert, J. (2010). Pronunciation as orphan: what can be done? *SpeakOut: The newsletter of the IATEFL pronunciation special interest group*, 43, 3–7.
- Hammond, R. M. (1995). Foreign accent and phonetic interference: The application of linguistic research to the teaching of second language pronunciation. In F. R. Eckmann, D. Highland, P. W. Lee, J. Mileham, R. R. Weber (Eds.), *Second language acquisition theory and pedagogy* (pp. 293–303). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Hansen, J. (2001). Linguistic constraints on the acquisition of English syllable codas by native speakers of Mandarin Chinese. *Applied Linguistics*, 22, 338–365.
- Hardison, D. M. (2004). Generalization of computer-assisted prosody training: Quantitative and qualitative findings. *Language Learning & Technology*, 8, 34–52.

- Jenkins, J. (2007). *English as a Lingua Franca: Attitude and Identity*. Oxford: Oxford University Press.
- Jones, D. (2003). *Cambridge English Pronouncing Dictionary*, 18 Ed. (PB +CD-ROM). Cambridge University Press.
- Lord, G. (2005). (How) Can We Teach Foreign Language Pronunciation? On the Effects of a Spanish Phonetics Course. *Hispania*, 88 (3), 557–567.
- Lund, K. (2003). Age and Accent. *Sprogforum*, 26, 9–17.
- Macdonald, S. (2002). Pronunciation – Views and Practices of Reluctant Teachers. *Prospect: An Australian Journal of TESOL*, 17 (3), 3–18.
- Major, R. C. (1996). Markedness in second language acquisition of consonant clusters. У R. Bayley & D. R. Preston (Eds.), *Second language acquisition and linguistic variation* (pp. 75–96). Amsterdam: John Benjamins.
- Marković, M. (2007). *Kontrastivna analiza akustičkih i artikulacionih karakteristika vokalskih sistema engleskog i srpskog jezika*. Neobjavljena doktorska disertacija. Filozofski fakultet. Univerzitet u Novom Sadu.
- Mora, J. C. (2007). Learning context effects on the acquisition of a second language phonology. У C. Pérez-Vidal, M. Juan-Garau, & A. Bel (Eds.), *A portrait of the young in the new multilingual Spain* (pp. 241–263). Clevedon: Multilingual Matters.
- Morley, J. (1991). The pronunciation component in teaching English to speakers of other languages. *TESOL*, 25 (3), 481–521.
- Moyer, A. (1999). Ultimate attainment in L2 phonology: The critical factors of age, motivation, and instruction. *Studies in Second Language Acquisition*, 21, 81–108.
- Murphy, J. M. (1991). Oral Communication in TESOL: Integrating Speaking, Listening, and Pronunciation. *TESOL Quarterly*, 25 (1), 51–75.
- Nation, I. S. P., Newton, J. (2009). *Teaching ESL/EFL listening and speaking*. Routledge, Taylor & Francis.
- Paunović, T. (2002). *Fonetsko-fonološka interferencija srpskog jezika u percepciji i produkciji engleskih vokala*. Neobjavljena doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu.

- Paunović, T. (2003). *Fonetika i/ili fonologija: Kritički prikaz fonoloških teorija XX veka*. Niš: Prosveta.
- Rochet, B. L. (1995). Perception and production of second-language speech sounds by adults. In *Speech Perception and Linguistic Experience: Issues in Cross-Language Research*, edited by W. Strange York, Timonium, MD. 379–410.
- Seferoglu, G. (2005). Improving students' pronunciation through accent reduction software. *British Journal of Educational Technology*, 36 (2), 303–316.
- Tarone, E. (1978). The phonology of interlanguage. Y J. C. Richards (Ed.), *Understanding second and foreign language learning: Issues and approaches*. (pp. 15–32). Rowley, MA: Newbury House Publishers.
- Taylor, J. (2002). *Cognitive Grammar*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Trofimovich, P., Gathbonton, E. (2006). Repetition and focus on form in processing L2 Spanish words: Implications for pronunciation instruction. *The Modern Language Journal*, 90, 519–535.
- Underhill, A. (2005). *Sound Foundations: Learning and Teaching Pronunciation*. Oxford: Macmillan Education.
- Walz, J. (1980). An empirical study of pronunciation errors in French. *The French Review*, 53, 424–432.
- Wode, H. (1981). *Learning a second language 1. An integrated view of language acquisition*. Tübingen Gunter Narr.
- Yates, L. (2002). „Setting goals for teaching pronunciation“ AMEP Fact Sheet, Adult Migrant English Program Research Centre.

Danica M. Jerotijević Tišma

HOW TO DEPICT THE PHYSICAL REALITY OF SOUND
ARTICULATION? – THE EFFECT OF ADRIAN UNDERHILL'S
PRONUNCIATION TEACHING METHOD ON SERBIAN EFL
LEARNERS VOWEL PERCEPTION

Summary

The paper explores the effect of a pronunciation teaching method by Adrian Underhill (Underhill, 2005) on Serbian EFL learners' perception of the English vowel system. The aforementioned method is based on the idea that pronunciation could be visible and touchable, i.e. physically real.

Having Serbian EFL learners' pronunciation difficulties in mind, i.e. vowels in the case of the present study (Paunović, 2003; Marković, 2007), as well as the presupposed interrelatedness of perception and production (Flege, 1995), the goal is to investigate the possible advantages of Underhill's method in teaching English pronunciation, especially the effect related to the perception of English monophthongs and diphthongs. The conducted research consisted of pre- and post-testing after the practical application of the method with first-year students of anglistics at the Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac, divided into an experimental and control group. Although the results did not show statistically significant difference between the two groups involved in the research, we could detect considerable improvement occasionally, though often inconsistently across vowels.

After the discussion of the results we present important pedagogical implications aiming to emphasize the possibility of improving pronunciation teaching practice in Serbian EFL context to teachers, as well as to introduce the suggestions for further research.

A RESEARCH ABOUT CHINESE TEACHING IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: This paper is based on the present situation of Chinese teaching in Bosnia and Herzegovina (BiH), analyzes main problems of Chinese teaching in BiH, and puts forward suggestions: training and dispatching of teachers; improved curriculum; improved study of Chinese teaching in BiH.

Key words: East Sarajevo University, Chinese teaching, Postmethod Pedagogy

1. Basic introduction

Bosnia and Herzegovina (BiH) is located in central and western parts of the European Balkans, with about 3.51 million populations. With the cooperation initiative of China's The Belt and Road (B&R) and "16+1 cooperation", the increasing exchanges in economic, culture, education between China and BiH, Chinese teaching is in its infancy but the trend is better.

The author takes advantage of the favorable conditions for teaching Chinese in East Sarajevo University, and completes the investigation of the present situation of Chinese teaching in BiH.

Chinese teaching in BiH started from 2011, under English Department of Philosophy Faculty of East Sarajevo University. It started as an elective course, later became a compulsory course. At present, there are 683 learners in BiH. Among them, there are 190 learners in East Sarajevo University, 185 learners in Chinese class (amateur) and 308 learners in Confucius Institute at Sarajevo University.

¹ cxz12@160.com

Form 1: Basic list of Chinese language teaching in BiH

University	Nature	Quantity	Number of Chinese teacher	Number of local teachers	Number of China teachers	Number of students
East Sarajevo University	Public universities	1	5	3	2	190
	Chinese class (amateur)	1	11 (Including excellent students)	9 (Including excellent students)	2	185
Confucius Institute at Sarajevo University	Public universities	1	6	0	6	308
Total						683

1.1 University

1.1.1 East Sarajevo University

East Sarajevo University is the only University with Sinology Department in BiH. East Sarajevo University separated from Sarajevo University in 1992, and it has 17 faculties, including Faculty of Philosophy (and Sinology Department), Agricultural Faculty, Electrical Engineering Faculty, Mechanical Engineering Faculty, Economics Faculty, Art and Music Faculty etc., distributed in 10 different cities. The history of Sarajevo University dates back to 1531, when it was established by Sarajevo Oscar Islamic School, with its modern university history beginning in 1949. Faculty of Philosophy was established in 1950, as a predecessor of Faculty of Philosophy at East Sarajevo University. At present, Faculty of Philosophy has become the largest faculty in East Sarajevo University. It has 15 Departments, Philosophy, Sociology, Journalism, History, Serbia, Chinese, and English etc. At the beginning, Chinese course was set up by the Faculty, and Chinese Language was established under English Department. In September 2011, East Sarajevo University signed a cooperation agreement with China Hanban to set up a Sinology Department, which became the first and the only Sinology Department in BiH. It holds great significance for enhancing the understanding and expanding cooperation in various fields between China and BiH. There are 156 students now. The basic situation of East Sarajevo University is presented in Form 2:

Form 2: Number of Sinology Department in East Sarajevo University

Time Category		2011 year	2012 year	2013 year	2014 year	2015 year	2016 year	2017 year
Undermasters	Enrollment	24	30	23	24	28	31	30
	Graduate	0	0	0	0	3	9	6
Masters		0	0	0	0	0	6	6
Chinese class (amateur)		0	0	0	0	52	71	62

1.1.1.1 Chinese Undergraduate Education

Sinology Department of East Sarajevo University has been incorporated into European Credit Transfer System (ECTS). One academic year of undergraduate is equivalent to 60 ECTS credits for corresponds of 1500-1800 hours' study. Undergraduate students completed 4 years of study, completed 240ECTS credits, obtained two professional certificates of Chinese and English, awarded a bachelor's degree in philosophy, and therefore awarded a bachelor's Philosophy degree. Sinology Department's undergraduate students can complete four years' study; there is no limit about extension. They may apply for graduation in the fourth or fifth year.

In July 2016, 1379 students passed the entrance examination of East Sarajevo University. Every Foreign Languages department of Philosophy Faculty planed on enrolling 30 students, 31 were enrolled in Sinology Department, 30 in German Department, 19 in English Department and 25 in Russian Department. Sinology Department has developed since 2011 and has become one of the most popular major of Philosophy Faculty. The direct reason is that economic and cultural exchanges are stronger then ever between China and BiH, and another reason is the rapid development of China's economy and comprehensive national strength. At the same time, it very valued by China Ambassador in BiH. On March 12, 2012, Wang Fuguo, who is China's ambassador in BiH visited Jiao Ke who is Vice President of East Sarajevo University and Babic who is Dean of Philosophy Faculty, and met with Chinese teachers and students, where he delivered a speech - "China's development" and accepted the local media interview^①. On July 1, 2015, China ambassador Dong Chunfeng, who is on behalf of Chinese Hanban signed *Memorandum of sending Chinese teachers to East Sarajevo University*, with Grujic, who is president of East Sarajevo University^②. Chinese Ambassador, Mrs. Chen Bo personally attended 15th "Chinese

Bridge” Chinese Proficiency Competition for Foreign College Students in BiH on May 26, 2016.

1.1.1.2 Chinese Masters Education

Sinology Department of East Sarajevo University applied to enroll masters’ qualification in 2015. Prof. Radosav Pusic and Associate Prof. Ana Jovanovic from Belgrade University came to evaluate the new study programme on July 21, 2016. On October 31, Sinology Department recruited masters, and set up three research directions of Chinese-Serbian translation, Chinese linguistics and Chinese literature. We enrolled six master students, all of which are excellent students of East Sarajevo University. They have to complete 120 ECTS credits in a year and will be awarded a master’s degree in philosophy.

1.1.1.3 Chinese class (amateur) Education

Secondary schools in BiH haven’t set up Chinese course. Chinese and BiH teachers of Sinology Department led excellent Chinese language course to provide Chinese classes for secondary school students and others in their spare time. In addition, they have also set up calligraphy, tai chi and table tennis classes since 2015. Chinese class has aimed mainly to teach Chinese daily conversations and cultivate to initiate their interesting.

1.1.1.4 Chinese Proficiency Test (HSK) center

There is Chinese Proficiency Test (HSK) center in East Sarajevo University, which is the only center in BiH. Li Yujie, who is administrative counselor of Chinese Embassy in BiH and Draga Mastilovic, who is the Dean of Faculty of Philosophy at East Sarajevo University, attended unveiling ceremony on September 12, 2016. The first HSK was held in November 2016. There were 72 examinee participate (2 YCT1, 6 YCT2, 1 YCT3, 14 HSK1, 21 HSK2, 8 HSK 3, 4 HSK4, 16 HSK 5), pass rate is 94%. Undoubtedly, it will play a positive role in improving Chinese teaching in BiH, and will certainly lay a good foundation for the wider promotion of Chinese language in BiH.

1.1.1.5 Chinese Bridge Preliminary Contest

East Sarajevo University held four sessions of Preliminary Contest in BiH of Chinese Bridge Chinese Proficiency Competition for Foreign College Students and two sessions of Preliminary Contest in BiH of Chinese Bridge Chinese Proficiency Competition for Foreign Secondary School Students.

Champions of Preliminary Contest in BiH of Chinese Bridge Chinese Proficiency Competition for Foreign College Students are college students of East Sarajevo University. 13th Chinese Bridge Chinese Proficiency Competition for Foreign College Students in BiH was held on May 30, 2014^③. There were 10 students participated competition, which was the first Competition in BiH, and Tijana Paradjina won the first place. 14th Chinese Bridge Chinese Proficiency Competition for Foreign College Students in BiH held on May 14, 2015, there were about 300 people attending the competition, Chinese Ambassador Dong Chunfeng and Dejan Bokovic, who is Vice President of East Sarajevo University gave the speech^④. Jelena Vujicic won the first place. 15th Chinese Bridge Chinese Proficiency Competition for Foreign College Students in BiH was held in Pale Cultural Center on May 26, 2016^⑤, Chinese Ambassador Chen Bo and Grujic, Rector of East Sarajevo University and Grkovic, who is BiH Foreign Affairs Department of Asia and Africa Secretary, etc. attended the competition. Doroteja Klacar won the first place. 16th Chinese Bridge Chinese Proficiency Competition for Foreign College Students was held in BiH on May 25, 2017, Andjela Djorda won the first prize. The four champions all represented BiH in China participating in Chinese Bridge competition, winning as a prize of half year scholarship to study in China half a year.

Champions of Preliminary Contest in BiH of Chinese Bridge Chinese Proficiency Competition for Foreign Secondary School Students are secondary school students of Chinese class (amateur) of East Sarajevo University. Sinology Department of East Sarajevo University held Preliminary Contest in BiH of 9th Chinese Bridge Chinese Proficiency Competition for Foreign Secondary School Students on August 29, 2016, which was the first in BiH, two secondary school students participate in 9th Chinese Bridge Chinese Proficiency Competition for Foreign Secondary School Students, and two students participated in the observation group. 10th Chinese Bridge Chinese Proficiency Competition for Foreign Secondary School Students held on June 29, 2017, two secondary school students participate in 10th Chinese Bridge Chinese Proficiency Competition for Foreign Secondary School Students.

1.1.2 Confucius Institute of Sarajevo University

Confucius Institute at Sarajevo University held unveiling ceremony on April 2, 2015, co-founded by China Northwest Normal University and Sarajevo University, which is the first Confucius Institute in BiH[®]. Dong Chunfeng, who is China Ambassador in BiH and Afdis Pasic, who is President of Sarajevo University as well as Liu Zhongkui, who is President of China Northwest Normal University attended the unveiling ceremony. The presidents of Confucius Institute are Dr. La Weixin from China and Miroslav Zivanovic from BiH. There are 308 students from the beginning to October 2017. On June 25, 2016, Confucius Institute at Sarajevo University established a Chinese teaching center at the Youth Activity Center in Brcko District of BiH. Confucius Institute in BiH was established to provide students with more opportunities to learn Chinese and understand Chinese culture.

1.2 Teachers

Sinology Department's dean is Dr. Bojana Pavlovic, who got Bachelor of Chinese Language and Literature at Belgrade University in 2004, got Master's degree in Chinese Language and Literature of Nanjing Normal University in 2007, and got Doctors degree in Chinese Language and Literature of Nanjing Normal University in 2011, teaching here since 2012.. There are two local teacher assistants Jelena Vujicic and Doroteja Klacar recruited in June 2017. There have been 6 government-sponsored teachers from China since 2011.

There are 3 government-sponsored teachers and 3 volunteers from China in Confucius Institute at Sarajevo University currently.

1.3 Textbooks

Chinese textbooks used by East Sarajevo University are mainly "New Practical Chinese Textbooks" (edited by Liu Xun, 2002, Beijing Language and Culture University Press), "Chinese Grammar for Foreigners" (Li Dejin, Cheng Meizhen, 1998, Chinese Teaching Press), "Contemporary Chinese Language " (edited by Wu Zhongwei, 2003 edition, Chinese publishing Press) etc. There are self-teaching materials by teachers, for example "Ancient Chinese Language". Government-sponsored teachers from China lead students to translate "New practical Chinese textbooks" from Book 1 to Book 4 into Serbian Language, and recorded audio materials in Chinese and Serbian Language, which is used in teaching. It's a good method and provides a great convenience for students. It has helped us with creating a new

way to teach Chinese to BiH students in accordance with local conditions. Chinese textbooks used by the Confucius Institute at Sarajevo are mainly “New practical Chinese textbooks” (edited by Liu Xun, 2002 edition, Beijing Language and Culture University Press) for adult classes, “Follow me to learn Chinese” (Chen Yi editor, 2008 edition, Peking University Press) for secondary school students, “Monkey King Chinese” (Liu Fuhua, Wang Wei, Zhou Rui’an edited, Beijing Language and Culture University Press (child version) for kindergarten class.

Therefore, Chinese textbooks all teach Pinyin and simplified Chinese characters in BiH. The shortest textbook is a contrast textbook of Serbian and Chinese.

1.4 Studying Chinese in China

In addition to learning Chinese in BiH, students also study abroad through Chinese government scholarships (mainly one or half a year). There are 54 students (2 in 2012, 1 in 2013, 5 in 2015, 16 in 2015, 19 in 2016 and 11 in 2017) to receive Chinese government scholarships to study in China since establishment of Sinology Department of East Sarajevo University.

2. Problems

Through the investigation, we found that although the development of Chinese teaching in BiH is relatively faster and better, there are still some problems in teaching due to its weak foundation.

2.1 Serious lack of teachers

Sinology Department of East Sarajevo University began in September 2011, but until March 2017, only one BiH teacher. Two new teachers (they are masters of Sinology Department of East Sarajevo University) were recruited in April and June 2017. They need a long process to be excellent teachers. There are two Government-sponsored teachers every year. There are 156 students currently. The ratio of teachers and students is 1:31. Since this year, teachers have taught masters as well, their work load is too big. Since last year, two Government-sponsored teachers and the Head of Sinology Department must teach master students as well. This shows a serious shortage of teachers.

2.2 The curriculum is unreasonable

The courses of Sinology Department of East Sarajevo University are divided into compulsory and elective courses. The compulsory courses are divided into professional and public compulsory courses. The professional courses are divided into three languages: Serbian, Chinese and English. Students can also choose German, French and Russian etc.. Chinese courses are Chinese Characters, Chinese History, Ancient Chinese, Chinese Art, and Chinese-Serbian translation. English courses are Modern English, English History, English Linguistics, English Literature, Semantics, Syntax, and English Teaching Method. Public compulsory courses are Psychology and Pedagogy. Besides German, French, Russian, elective courses have Chinese Modern History, Ancient Chinese Literature, Chinese Philosophy, British Modern Literature (Poetry), British Postmodern Literature, American Literature. Sinology Department's students need to complete 240 ECTS credits, including compulsory courses 216 credits (professional compulsory course 204 credits, public compulsory course 12 credits) and elective courses 24 credits. Professional courses include: 16 credits for Serbian courses, 95 credits for Chinese courses, 93 credits for English courses; 12 credits for public compulsory courses. See Form 3:

Form 3: Curriculum for Sinology Department of East Sarajevo University

Course Classification		Course Name	First year		Second year		Third year		Fourth year		Credit	
			First Sem	Senc Sem	Firs Sem	Sencond Sem	First Sem	Sencond Sem	First Sem	Sencond Sem		
Compulsory courses	Professional compulsory courses:	Serbian	3	3	3	3					4*4=16	
		Chinese	Comprehensive Chinese	8	8	6	6	6	6	6	6	8*8=64
			Chinese Character	2								4
			Chinese Culture	2	2							2*2=4
			Chinese Grammar		2							5
			Chinese History			2	2					3*2=6
			Ancient Chinese						2			4
			Chinese Art					2				4
			Chinese-Serbian Translation						2			4
		English	Modern English	6	6	6	6	6	6	6	6	7*8=56
			British History	4	2							4*2=8
			English Linguistics			2	2					4*2=8
			British literature						4	4		4*2=8
			Semantics							4		4
			Syntax								4	5
	English Teaching Method									4	4	
	Public compulsory course	Psychology			4	4					4*2=8	
		Pedagogy					4				4	

Elective courses	German					2	3
	French					2	3
	Russian					2	3
	Chinese Modern History					2	3
	Ancient Chinese Literature					2	3
	Chinese Philosophy					2	3
	British Modern Literature (Poetry)					2	3
	British Postmodern Literature					2	3
	American Literature					2	3
Note: Elective courses at third and fourth year, up to 6 credits per semester, up to 24 credits.							

The curriculum is unreasonable from Form 3: First, the amount of Chinese courses isn't enough. Chinese courses (95 credits) accounted for 39.58% of total credits; English courses (93 credits) accounted for 38.75% of total credits, both of them evenly divided, it is clear that the total amount of Chinese courses isn't enough. Second, the curriculum structure system is unreasonable. The purpose of Chinese as a second language teaching is to cultivate the ability of learners to communicate in Chinese. However, there are no listening, speaking and reading courses, and the emphasis on communicative competence is not obvious. Some courses are not being taught in a suitable time, such as grammar class offering for second semester of the first year of studying, which is obviously too early.

Although Sinology Department was established in September 2011, there were only one local teacher and two Government-sponsored teachers from China for a long time, all courses arranged by English Department until now, it can be said that Sinology Department is still in a transitional period, and did not become Sinology Department in true sense.

2.3 Graduation rate is very low

There are 18 masters from Sinology Department of East Sarajevo University established in 2011. (See table 2), the graduation rate is 22.9%. I interviewed many students, the main reasons are: First, tendency to give up study. Some of them gave up study for economy reasons, applied for a temporary work, maybe they will return to continue to complete their studies if their economic conditions permit, so it elongated graduation time and it pulled down the graduation rate. Some of them are reluctant to bear too much learning pressure for various reasons and have opted for a temporary dropout, permanent dropout or transfer university. Second, passively

abandon study. Some of them feel learning Chinese is difficult, they can't overcome cultural barriers, and can not get credits of Chinese courses or other courses, which made them have to give up study. Of course, from the lower graduation rate we also see the East Sarajevo University rigorous mission: to ensure the quality of graduation. Those students who did not get credits can not graduate as expected. But in any case, graduation rate 22.9% is worthy of our thought.

3. Suggestions

In order to solve problems mentioned above, promote development of Chinese teaching in BiH, and better meet the needs of the Chinese talents in BiH, we put forward the following suggestions and countermeasures:

3.1 Training and dispatching of teachers

Sinology Department enrolled 6 masters (including the 3 Chinese Bridge champion), through two-way selection, according to their research direction, the 3 Chinese Bridge champion chose government-sponsored teachers from China to do their master tutor, Chinese teachers teach them Chinese linguistics, Chinese language and culture, Chinese modern literature, Chinese contemporary literature, and give them all-round guidance from their Chinese level to the Chinese teaching level. At present, two masters have been recruited as the new teachers of Sinology Department. On November 5, 2016, dean of Sinology Department led three champions to participate in Central and Eastern European countries Sinology research and Chinese teaching seminars by Confucius Institute at Latvia University. On November 10, 2016, Jelena Vujicic participated in "Training local Chinese teachers in Central and Eastern Europe", which is the fifth Chinese language teaching theory and skills for Chinese teachers in Central and Eastern Europe Training. This meeting held in Confucius Institute at Lorraine University in Hungary. These measures can all lead to better working conditions of the local teachers.

At the same time, Sinology Department of East Sarajevo University should strengthen cooperation with European Chinese Teaching Association, which was established on January 31, 2015. "European Chinese Language Teaching Association aims to promote and improve teaching and exchange of Chinese language and culture in Europe. It provides a platform for mutual exchange and cooperation for European Chinese language teaching associations and individuals. Its purpose is to promote Chinese language

teaching and cultural studies in Europe.”^⑥ Sinology Department of East Sarajevo University should actively involve in all activities organized by European Chinese Teaching Association.

We should support that Sinology Department of East Sarajevo University is training base for cultivating native Chinese teachers of BiH. Not only to support Sinology Department of East Sarajevo University establishes their own teachers, but also for BiH to cultivate native Chinese teachers. East Sarajevo University is Chinese talent training base of BiH, which cultivate the four Chinese bridge champions. They are talents together with the excellent students teaching in Chinese class (amateur). Based on Sinology Department of East Sarajevo University, influent other universities, and promote Chinese teaching in primary and secondary schools in BiH.

Chinese government should continue to send teachers. From 2011 to now, six teachers have been sent; the development of Sinology Department is inseparable from their silent dedication.

3.2 Reasonable curriculum

At present, the curriculum of Sinology Department of East Sarajevo University may be an expedient measure in the absence of teachers. With cultivation of teachers, it is necessary to rethink the existing curriculum and teaching plan. According to new situation, we should increase proportion of Chinese courses, and change Chinese listening, speaking, and vocabulary by a comprehensive Chinese situation, at the same time, we should be to cultivate talent of applying of Chinese, strengthen their Chinese skills training.

According to urgent need situation for some professional Chinese talent of BiH, we should adjust curriculum. There are many needs of trading with China, traveling to China, we should draw up teaching plans, set up related courses, and even organize teaching materials. Some people think that it is very promising for the Chinese people to develop tourism in BiH, of course, this requires specialized research. Sinology Department has opened a translation course, but also need the corresponding tourism agenda, tourism laws and regulations, tourism psychology and other supporting courses, the curriculum must pay attention to the students of good professional quality training.

3.3 Strengthening research of Chinese teaching in BiH

The fundamental way to solve above problems lies in research of the current situation and demand of Chinese teaching in BiH. Since 2011, teaching Chinese in BiH has basically lacked relevant macro-research and guidance. The teaching plan and the curriculum are lack of detailed investigation and study. Not only the number of teacher isn't enough, but the teacher often change, which leads to inconsistency. We should have a sense of mission; have responsibility to help students who choose Chinese learn Chinese well, through our hard work make them not to regret their choice. We are responsible for the future of Chinese education in BiH. We can not change the objective causes of students in BiH, such as family economy, but we can do our best to improve Chinese teaching. This is our mission that we should do a good job of Chinese teaching; help students to overcome cultural barriers, improve the graduation rate from the perspective of Chinese teaching so that they have a chance in the future.

3.3.1 Strategies to Stimulate Motivation in Learning Chinese

Teachers should make full use of theory of learning motivation, stimulate motivation to learn Chinese, help students establish their own internal stability of incentive mechanism to enable students to keep their interest of learning Chinese.

3.3.1.1 Establish a harmonious relationship between teachers and students

Teachers should communicate with students, and timely listen to students on teaching and learning feedback. In the classroom teachers should always maintain their own affinity to eliminate the tension of students, use modern communication tools such as We Chat, Facebook to maintain communication with students to establish after-class interaction and share each other's life, work and learning. Students can ask questions at any time, teachers provide individual counseling, while teachers will also send to them relevant materials about Chinese culture. If we make students feel that "My Chinese teacher is always with me", their difficulties have disappeared, which will enhance their self-confidence in learning Chinese and improve their enthusiasm for learning Chinese.

3.3.1.2 Cultural infiltration assists teaching

Chinese language and Chinese culture has always been interdependent, a moderate understanding of China's geographical environment, cultural customs etc. will be mobilize their integrative motivation of learning Chinese. This teaching can not be vividly reflected in textbooks; therefore it is necessary to use modern teaching methods. Students are so young that they are always very keen on new things, it is easy for them to accept some of contemporary Chinese culture watching videos during the recess, such as Chinese music show "our Shanghai", "Yangtze" by "Vocal Force", which will shorten distance between Chinese contemporary culture and BiH' culture, so that they accept influence of Chinese culture unconsciously, and also start falling in love with Chinese culture. Not giving them opportunity to watch the whole video, just some inserts, we mobilize their curiosity and get them to be motivated for further research. This moderate culture infiltration can help students to establish their own internal stability of incentive mechanism. It is good for keeping their integrative motivation of learning Chinese.

3.3.2 Strategies to Strengthen Chinese Classroom Teaching

At present, Chinese classroom teaching is the main position, which is the stage our teacher can control. Chinese teaching philosophy of "Postmethod Pedagogy" based on the recognition of classroom teaching a high practical, comprehensive and dynamic. It is teachers who play a vital role that for students to successfully study in Chinese as a second language classroom. "Postmethod Pedagogy" is similar with teaching students in accordance with their aptitude in the traditional Chinese teaching, which is only that give different education to different students' interest, ability and other specific circumstances. Teacher should not only teach students by their own measures, but also according to teaching materials, environment, interaction, etc. to make a comprehensive and timely appropriate treatment. Chinese teachers should try to conduct a comprehensive investigation and analysis of the various variables in teaching. On this basis, they will adjust teaching strategies, and then sum up their lessons, reflect and revise their beliefs and absorb new ideas, build the concept of practical principles to form their own even immature teaching theory.

Attention to initial Chinese pronunciation, character teaching. The initial six weeks are the key period for a foreign college student who is a beginner. Under the correct guidance of Chinese teachers, they will be able to develop correct "word sense" in the first six weeks and lay a solid

foundation for future study of Chinese. We must find ways to help their initial pronunciation, learning Chinese characters. After study 60 class (45 minutes each class) in six weeks, foreign students can master 21 initials, 38 finals, master the Chinese characters of the six basic strokes (dot stroke, horizontal stroke, vertical stroke, left-falling stroke, right-falling stroke, raising stroke), 12 compound strokes; Chinese characters generally stroke rules: first horizontal stroke second vertical stroke (such as 十), first left-falling stroke second right-falling stroke (such as 人), from left to right (such as 妈), from top to bottom (such as 只), first outside second inside (such as 月), first outside second and inside then sealed (such as 国), first middle second two sides (such as 小), master 110 Chinese characters (including 60 basic Chinese characters). As high-rise buildings can not ignore foundation, we must help beginners to build a "foundation" - Chinese pronunciation and Chinese character. In the initial phonetics teaching, students in BiH have some difficulties in resolving the initials j, q, x, and it is difficult to master the finals ü. It is necessary to correct teaching in addition to the explanation and practice spelling. At the same time teaching the four tones is a hard work, the second tone and the fourth tone is their difficulty, we need to lead them do a lot of practice. Combined with their characteristics, we can be through a poem "The view on Guan Que Tower" to practice, this poem has both "j" (the initial of "尽" consonants), "q" (the initial of "雀"), and "ü" (The final of "欲"), in addition to the four tones making wonderful rhythm and cadence. This poem gives them a reference frame for their difficult, so we can solve their voice problems in the fun and poetic solution. This is only the shallowest learning of this poem; they will naturally be high-spirited by Chinese national spirit impressed until they understand this magnificent, far-reaching connotation of the 20-word poetry in the future. In the early teaching of Chinese characters, we teach from the pictographic characters, which are in line with their cognitive way, so that they complete the writing of square words with Chinese ancients to "painting" with relaxed mind and sense of appreciation. At the same time, we tell students not to have circle strokes while writing and to avoid triangular stroke they often draw "中" into a circle in the middle of a vertical stroke, or draw the third stroke of "云" into a triangular stroke. There are lots of software developed to help with the writing of Chinese characters strokes, but these softwares can only play a supporting role, which can not replace the teacher's demonstration. They must be paint one stroke by one stroke on the blackboard. After writing characters, using leading reading, reading together, etc. to help students remember basic words. Through test found that the problems in characters which are then stressed, we should let students repeatedly practice. In short, teachers must have deep love for students in

early teaching of Chinese characters, look forward to them to learn how to write beautiful words, and let students feel the teacher's joy, students will get great confidence, and then they will be happy to see their work, when learning Chinese brings him into a sense of accomplishment, teaching is the nearest from the success.

Chinese teaching is a science. Only we have a rigorous attitude to follow its inherent laws, we can ensure steady development of Chinese teaching career in BiH. All aspects of Chinese teaching, from the overall design, teaching materials, classroom teaching to assessment and testing, need to be re-examined. Some need re-structuring according to the actual needs, such as curriculum, teaching plan and so on. If we attach importance to the study of Chinese teaching itself, Chinese teaching can be spontaneous and free. At the same time, we teaching Chinese cannot in any sense be just passing the knowledge onto students; we want to cause their interest and motivation to learn Chinese. Helping young people in BiH who choose Chinese language as a life call, giving them more development of their own ability to further improve their personality, not only the dissemination of Chinese culture, but also as a responsibility to human culture. Chinese enterprises participated in the large-scale exhibition of Mostar in 2015. Sarajevo "16+1 cooperation" economic and trade forum which was successfully held, there were around 150 participants of Chinese government and entrepreneurs delegation creating the biggest scale of bilateral exchanges since the establishment of diplomatic relations in 21 years. Enterprises of BiH got to China to participate in "16+1 cooperation" Investment and Trade Fair. Thermal Power Station at Stanari was officially completed, which was the first large-scale infrastructure cooperation project between China and BiH, and the first project to complete the 10 billion US dollar special loan with "16+1 cooperation". The completion of the project will create about 1,000 Jobs for BiH citizens.^⑦ It is foreseeable that Chinese teaching will be further developed with the great impetus of social demand. It is believed that the further development of the relations between China and BiH will inject new impetus into the cause of Chinese teaching in BiH.

As educators engaging in Chinese teaching, we should seize the opportunity to promote exchanges and cooperation between China and BiH, cultivate more outstanding Chinese talents. Through continuous improvement, we believe that Chinese teaching in BiH will be on the next level, and get the rapid development.

Thanks

During the writing of this paper I have to express my gratefulness to Dr. Bojana Pavlovic, Chief of Sinology Department of East Sarajevo University; Jelena Vujicic and Doroteja Klacar, assistants of Sinology Department of East Sarajevo University; Dr. Youxi Yue, who is China government-sponsored teacher; Srdjan, the secretary of English Department at East Sarajevo University, and Chen Lin of Confucius Institute at Sarajevo University, who have helped the investigation process.

References

1. Wang, Boguo, China Ambassador at BiH visited East Sarajevo University and delivered a lecture. <http://roll.sohu.com/20120315/n337819952.shtml>
2. China Embassy at BiH and East Sarajevo University to send memorandum of Chinese teacher. Http://news.youth.cn/jsxw/201507/t20150703_6820659.htm
3. The first time is held, the “Chinese Bridge” World University Students Competition in BiH. Http://news.xinhuanet.com/overseas/2014-05/31/c_1110944505.htm
4. Dong Bofeng, China Ambassador at BiH, attended the preliminaries of the “Chinese Bridge” Chinese Competition in BiH <Http://china.huanqiu.com/News/fmprc/2015-05/6462187.html>
5. Confucius Institute at Sarajevo University of BiH Unveiled. http://news.xinhuanet.com/2015-04/03/c_1114858666.htm
6. He Nong. European Chinese Teaching Association was established. Guangming Daily. February 17, 2015 12 edition
7. China Embassy in BiH held 67 anniversary of the National Day meeting http://www.fmprc.gov.cn/web/zwbdt_673032/gzhd_673042/t1402539.shtml

Cui Xiuzhong

ИСТРАЖИВАЊЕ О НАСТАВИ КИНЕСКОГ ЈЕЗИКА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Резиме

Овај рад заснован је на трнутој ситуацији када се говори о настави кинеског језика у БиХ, анализира главне проблеме подучавања кинеског језика у БиХ и предлаже неке од начина побољшања наставе: усавршавање слања наставника; побољшани наставни план и програм; побољшање изучавања наставе кинеског језика у БиХ.

Кључне ријечи: Универзитет у Источном Сарајеву, настава кинеског, пост-методички период наставе кинеског језика

МОТИВАЦИОНИ СТАВОВИ ПРЕМА УЧЕЊУ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА СТУДЕНАТА И ОДРАСЛИХ ПОЛАЗНИКА КУРСЕВА СТРАНИХ ЈЕЗИКА

У овом раду истражују се и пореде ставови према учењу енглеског језика и мотивација студената на Катедри за Примењену и ликовну уметност Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу где је енглески обавезан предмет на основим студијама и одраслих полазника курсева енглеског језика који су самостално донели одлуку да те курсеве похађају. Анализа је извршена према социјално-динамичкој перспективи Золтана Дерњеија методом упитника, а према Ликертовој скали и коришћењем софтверског пакета СПСС, како бисмо утврдили статистичку значајност разлика међу аритметичким срединама. Резултати овог истраживања потврђују примењивост Дерњеијевог социо-динамичког модела и на микроистраживања мотивационе структуре за учење страног језика у специфичним образовним локалитетима и посебним образовним ситуацијама.

Кључне речи: мотивација, интегративност, „идеално ја“, „препоручљиво ја“ етноцентризам, страх од асимилације

¹ merimaks@gmail.com

Увод

У примењеној лингвистици мотивација се дефинише као „[...] покретачка снага која у одређеној ситуацији води ка акцији“ (Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics, 21. 8. 2014.). Бројна истраживања показала су да мотивација представља један од значајних фактора који утиче на успех у учењу страног језика, као и да постоји позитивна корелација између нивоа мотивације и постигнућа ученика. Постоје становишта (Stern, 1983) да афективни фактори, међу које спада и мотивација, процесу учења доприносе подједнако, а често и више, колико и когнитивни фактори. Шуман [Schuman] (1976, р. 143) чак тврди да без афективних фактора когнитивни уопште не би могли да делују јер су они у ствари покретачи афективних фактора.

Постоје неколико периода у проучавању мотивације у области страних језика: социјално-психолошки, процесни и социо-динамички период (Ushioda & Dörnyei, 2012). Гарднер [Gardner] је шездесетих година двадесетог века започео истраживања из ове области. По Дерњеиу (Dörnyei & Ushioda, 2011) социјално-психолошки период у испитивању мотивације, који је између осталог заговарао Гарднер, углавном карактеришу истраживања везана за то како ставови ученика према одређеном страном језику, његовим говорницима и култури, утичу на жељу појединца да учи тај језик. Гарднерова (1972) истраживања спроведена у Канади, у билингвалној заједници, довела су до закључка да ставови ученика према језику, култури и његовим говорницима у многоме утичу на успех у учењу одређеног језика. У овим се студијама по први пут помиње и истиче разлика између интегративне и инструменталне мотивације. Гарднер је интегративност дефинисао као заинтересованост за учење другог језика са циљем да се појединац приближи другој језичкој заједници. Интегративност према томе укључује отвореност и поштовање других културолошких група и њиховог начина живота, а у екстремном облику и потпуну идентификацију са том заједницом, па и раскидање веза са групом из које појединац потиче (Gardner, 1985).

Деведесетих година двадесетог века дошло је до извесног заокрета у теоријама мотивације у учењу страних језика, те су истраживања и истраживачи у оквиру новог когнитивно-ситуационог метода уложили напоре да премосте јаз између теорија мотивације у оквиру образовне психологије и оних у оквиру учења страног језика (Dörnyei, 2011, р. 47). Критиковало се претерано поклањање пажње друштвеној димензији мотивације на уштрб других аспеката. Заснивајући се на значајним

теоретским достигнућима у области учења с једне стране, и новим теоретским стремљењима / правцима са друге стране, настао је нови модел проучавања страних језика са самим тим и мотивације. По Дерњеиу (2009) појам интегративности добио је потпуно нову димензију у односу на ону коју је представио Гарднер јер су се сада истраживања обавила на испитаницима ван оквира Канаде. По њему ситуација учења енглеског језика у Канади може се окарактерисати као „интеграција“, али се то не може тврдити и за средине у којима ученици немају директан контакт са изворним говорницима тог језика, већ језик уче само у школама, стога термин интегративности губи своје првобитно значење.

Почетак двадесетпрвог века обележио је настанак процесног модела мотивације у оквиру којег се истражују промене у мотивацији са протоком времена (Dörnyei, 2000; Ushioda & Dörnyei, 2011). Новина је да се мотивација посматра као темпорална, динамичка структура која се током процеса учења мења. Слабост овог приступа огледа се у нејасноћи везаној за прецизно временско дефинисање процеса учења, а такође и успостављања граница између процеса учења страног језика и других процеса учења у које ученик може да буде укључен истовремено (Dörnyei, 2005).

Подстакнут проучавањем ових приступа и њихових недостатака, Дерњеи је са становишта социо-динамичке перспективе проучио мотивацију за учење страних језика. Надаље, Дерњеи (2009, 24) сматра да оно што додатно оспорава Гарднеров концепт интегративности јесте процес глобализације и појава енглеског као глобалног језика. По Арнету [Arnett] (2002) услед настанка и постојања новог светског поретка долази до стварања бикултуралних идентитета. Они су једним делом укорењени у домаћој култури појединца, а другим делом у том глобалном идентитету. С обзиром на чињеницу да је енглески језик постао језик глобалног идентитета, нејасно је како дефинисати његове изворне говорнике, односно ону друштвену и културолошку заједницу са којом ће ученици настојати да се потенцијално идентификују.

Због свих горе наведених разлога Дерњеи се окренуо психологији и популарним селф-теоријама у настојању да нађе излаз из интегративности. У психологији селф концепт се односи на самопоимање, односно на субјективни доживљај властите личности (Shavelson, R. J., et al., 1976, p. 424). Као елемент концепта себе наводи се слика о себи (self image) коју појединац има и ствара, а која заједно са самопоштовањем (self esteem) проистиче из схема селфа – схема себе (self schemes), које формирају, похрањују и класификују карактеристике које појединац има о себи, другима и свету у коме живи. Дакле,

поимање – концепт себе одвија се како на индивидуалном тако и на друштвеном нивоу индивидуалном (Gross, 1992, p. 35). У складу са новом перцепцијом и тежњом да изађе из појма интегративности који је до тада био у оптицају, Дерњеи (Dörney & Csizer, 2002, p. 456) сматра да појам интегративности не треба дефинисати као тежњу за стапањем, приближавањем и идентификацијом са изворним говорницима и њиховом заједницом, већ као процес идентификације са поимањем себе (селф-концептом) појединца. По Дерњеиу, уколико је „идеално ја“ ученика повезано са овладавањем неким страним језиком, тј. ако слика којој ученик тежи подразумева овладавање тим језиком, можемо рећи да је он, у складу са Гарднеровом терминологијом, интегративно мотивисан. То значи да је главна тежња Дерњеијеве теорије да се појам интегративности у свом традиционалном смислу изједначи са „идеалним ја“. Тако Дерњеи (2011, стр. 86) у оквиру социо-динамичке перспективе предлаже нови модел интегративности који укључује следеће три димензије:

– „идеално ја“ (ideal self) које представља све оне особине које појединац настоји да поседује, укључујући жеље, циљеве и тежње тог појединца. Ако слика којој ученик тежи обухвата овладавање неким страним језиком, његова мотивација за учење је снажна јер покушава да смањи јаз између актуелне слике и идеалне слике о себи;

– „препоручљиво / пожељно ја“ (ought-to self) подразумева особине за које појединац сматра да треба да има како би испунио одређена очекивања, и избегао негативне последице. Ова димензија је резултат обавеза и одговорности појединца као ученика и одговара екстринзичним типовима инструменталних мотива;

– искуство појединца у учењу страног језика које се односи на мотиве везане за непосредно окружење у којем се обавља учење (нпр. утицај наставника, наставног плана, других ученика, итд.).

Дерњеијева теорија представља спој теоретских достигнућа у истраживању мотивације у учењу страних језика и истраживања у области психологије личности.

Након вишегодишње студије у Мађарској (Dörneyi, Csizér & Németh, 2006), он је поставио чврсте темеље својој теорији, а касније је уследило више истраживања која су обезбедила чвршће емпиријско утемељење. Најважније студије су спроведене у Јапану, Кини и Ирану (Ryan 2009; Taguchi et al., 2009), а поред ових главних димензија ове теорије (идеалног и препоручљивог / пожељног ја) испитиване су још неке димензије важне за мотивацију у учењу страних језика, као што су страх од асимилације и етноцентризам. Етноцентризам се дефинише као истицање припадности етничкој групи, што представља основу

друштвене интегрисаности и идентитета појединца или те групе (Hrvatski leksikon, 2017). Под страхом од асимилације подразумева се страх од губитка свог културног идентитета услед присуства друге културе. У процесу асимилације појединци или групе прихватају другу културу као сопствену, њен језик, обичаје, начин живота и слично (Žegarac i dr., 2016, p. 20).

Држећи се новог схватања интегративности, у овом истраживању се бавимо примењивошћу и специфичностима манифестовања Дерњеијевог социо-динамичког модела мотивације за учење страног језика, у посебним образовним локалитетима, у једном граду и упоредно у две образовне институције у којима се учи енглески језик. Сврха оваког истраживања није уопштавање резултата добијених испитивањем репрезентативних узорака на велику (и нужно шаролику тј. нехомогену) популацију, већ откривање специфичне мотивационе архитектуре за конкретне групе оних који уче одређени страни језик, и према којима треба применити специфичне методе учења.

Анкетно истраживање мотивационих ставова

Емпиријски део овог рада било је анкетно истраживање спроведено на узорцима од 64 студента Одсека за примењену и ликовну уметност Филолошко-уметничког факултета и 27 одраслих полазника школе страних језика, у Крагујевцу, током октобра 2017. године. Оба узорка су у пуној мери репрезентативна само за овогогодишње студенте наведене студијске групе, односно за одрасле полазнике школе страних језика у текућој школској години, али се резултати вероватно могу уопштити и на популацију студената исте студијске групе, односно полазника школе, из претходних и из наредних година.

Садржај или предмет овог истраживања су мотивациони ставови према учењу енглеског језика, према социо-динамичком моделу Золтана Дерњеија (Дерњеи, Ушиода, 2011) и према моделу истраживања Анице Крсмановић и Катарине Аксић (2015). Сходно томе и овде су посматрани мотивациони ставови према учењу енглеског језика као четири скупине варијабли: „идеално ја“, „препоручљиво/пожељно ја“, „страх од асимилације“ и „етноцентризам“. По одобрењу ауторки, овде је коришћен исти упитник као и у њиховом раду. У том упитнику, свака од четири димензије мотивационих ставова је операционализована са по неколико тврдњи, а испитаници су одговарали заокруживањем једне од шест бројки које су значиле степен слагања са наведеном тврдњом (Ни мало се не слажем – 1, Не слажем се – 2, Углавном се не слажем – 3,

Углавном се слажем – 4, Слажем се – 5 и Слажем се у потпуности – 6).

Прва група варијабли, као „обједињена“ посебна димензија мотивационих ставова према учењу енглеског језика, означена именом „идеално ја“ (ideal self), приказана је Прегледом 1. Варијабле из ове групе се односе на идеалну слику о себи (self-concept) којој испитаник тежи.

Преглед 1.

Питање број:	Димензија: ИДЕАЛНО ЈА
1	Ствари које бих желео/желела да радим у будућности подразумевају коришћење енглеског језика.
2	Надам се да ћу у скоријој будућности бити у стању да успешно користим енглески језик.
3	Када помислим на своју будућу каријеру, замишљам себе како успешно користим енглески језик.
5	Волео/волела бих да једног дана будем у стању да водим професионалну комуникацију на енглеском језику са колегама из иностранства.
7	Много би ми значило када бих једног дана могао да говорим енглески као да ми је то матерњи језик.
8	Био/била бих поносан/поносна када бих једног дана био/била у стању да студирам на универзитету где се целокупна настава одржава на енглеском језику.
9	Волео/волела бих да једног дана будем у стању да са лакоћом пишем мејлове на енглеском језику.
15	Волео/волела бих када бих у будућности био/била у стању да живим у иностранству и споразумевам се на енглеском језику.
25	Волео/волела бих да, ако будем живео/живела у иностранству једног дана, користим без проблема енглески у свакодневним контактима.
32	Много би ми значило када бих једног дана могао/могла да без проблема водим конверзацију на енглеском језику са странцима.

Операционализовање друге скупине варијабли је приказано Прегледом 2. Варијабле које чине димензију „Препоручљиво / пожељно ја“ или „очекивани селф“ се односе на одлике које појединац опажа као пожељне у његовом социјалном окружењу. Уз овакву социјалну аутоперцепцију иде и антиципирање позитивних и негативних последица стицања или губљења тих одлика.

Преглед 2.

Питање број:	Димензија: ПРЕПОРУЧЉИВО / ПОЖЕЉНО ЈА
10	Моји родитељи сматрају да једна образована особа треба да зна енглески језик.
11	Моји блиски пријатељи мисле да је енглески језик веома важан.
13	Ако не будем успео/ла да научим енглески језик, људи, до чијег мишљења ми је стало, биће разочарани.
16	У данашњим условима за једну образовану особу је нарочито важно да говори енглески језик.
17	Имам утисак да ће ме други људи више поштовати ако будем говорио енглески језик.
27	Ако будем добро напредовао/напредовала у учењу енглеског језика, доживећу признања својих другова/наставника/породице.
28	Ако не научим енглески језик то ће се негативно одразити на мој живот.
30	Људи из моје околине, до чијег мишљења ми је стало, мисле да је енглески језик веома важан.

Скупина варијабли којима је операционализована трећа димензија њприказана је Прегледом 3. Варијабле из скупине „Страх од асимилације“ одсликавају познати феномен да људи поред свести о бенефитима од учења енглеског језика и усвајања енглеског говорног подручја уочавају и извесне опасности од, са тим повезаног, удаљавања од културног миљеа сопственог народа.

Преглед 3.

Питање број:	Димензија: СТРАХ ОД АСИМИЛАЦИЈЕ
19	У нашој средини се претерује са коришћењем енглеских речи и фраза уместо домаћих израза.
20	Претерана употреба енглеских израза, посебно код младих, потискује богатство мог матерњег језика.
21	Уз продор енглеског језика, стране вредности потискују проверене, традиционалне, моралне норме мог народа.
22	Култура и уметност западног света данас потискују достигнућа наше културе и уметности.
23	Постоји реална опасност од губљења идентитета мог народа због ширења интернационализама.

Најзад, Прегледом 4., приказано је и операционализовање „етноцентризма“ као четврте скупине варијабли мотивационих ставова, које смо посматрали у овом истраживању. Овим варијаблама испитује се приврженост испитаника јединствености и вредностима сопственог културног идентитета. Иначе, ставке из овог дела упитника представљају скале судова сличне онима који се користе у социјалној психологији за мерење етноцентризма.

Преглед 4.

Питање број:	Димензија: ЕТНОЦЕНТРИЗАМ
4	Поносим се прошлошћу и културом свог народа.
6	Поштујем вредности и обичаје других култура. (R)
12	Други народи би имали на шта да се угледају када би боље упознали добре стране културе нашег народа.
14	Често не знам да се понашам у сусрету са људима који припадају другим културама.
18	Било би лепо када би друге културе биле сродније култури мог народа.

24	Радо упознајем вредности и обичаје других култура. (R)
26	Нерадо сарађујем са људима који имају другачије обичаје и вредности.
29	Свет би био бољи када би се и међу другим народима прошириле врлине које има наш народ.
31	Културе неких развијених друштава нису баш напредније у односу на нашу културу.

У мерењу етноцентризма, варијабле из питања број 6 и питања број 24, наведене у прегледу 4 и обележене ознаком „(R)“ су реверзне по свом смислу у односу на остале варијабле „етноцентризма“, јер за разлику од њих највећа бројка у одговору (заокружен број 6) не значи највише, већ најмање етноцентризма. Због тога су, пре даље статистичке обраде, одговорима на ова два питања приписане супротне (реверзне) вредности.

Предмет и циљ истраживања, истраживачка хипотеза

Главни циљ нашег истраживања, применом оваквог анкетног инструмента, је да се испитају и упореде мотивациони ставови студената посматране студијске групе Филолошко-уметничког факултета према учењу енглеског језика у односу на ставове према учењу енглеског језика одраслих полазника школе страних језика у Крагујевцу.

Истраживачка хипотеза, у вези са наведеним циљем, је да се мотивациони ставови према учењу енглеског језика у посматране две групе испитаника, бар у неким димензијама, статистички значајно разликују. Ова претпоставка произлази из чињенице да се одрасли полазници школа за стране језике опредељују за учење одређеног језика по својој вољи, док се студенти опредељују за факултет зависно од заинтересованости за одређену будућу професију, а учење језика на том факултету могу прихватити и као обавезу коју не могу избећи.

Ради провере наведене истраживачке хипотезе, коришћен је методолошки поступак утврђивања статистичке значајност разлика међу аритметичким срединама „t“ тестом у оквиру софтверског пакета СПСС.

Резултати и њихова интерпретација

Одговори обе групе испитаника у овом раду нису посматрани као детаљна дескриптивна слика на нивоу свих појединачних ставки упитника, већ као накнадно израчунате средње вредности за сваку од четири група варијабли, којима су исказане четири димензије мотивационих ставова према учењу енглеског језика. Захваљујући томе, било је могуће да се битни резултати анкетног истраживања представе само једном табелом (Табела1). Ова табела садржи четири пара средњих вредности (М од енглеског „Mean“), са њима припадајућим стандардним девијацијама (SD). Главни резултат је приказан у последњој колони табеле и односи се на статистичку значајност разлика у појединим димензијама мотивационих ставова према учењу енглеског језика, између групе студената и групе одраслих полазника школе страних језика. Како се види у Табели 1., средње вредности за све четири димензије мотивационих ставова су нешто више код групе „одрасли“, него код групе „студенти“. У погледу три димензије („Идеално ја“, „Страх од асимилације“ и „Етноцентризам“) утврђене разлике нису статистички значајне, па се могу занемарити. У погледу једне преостале димензије, показало се да је код одраслих полазника школе страних језика статистички значајно јаче изражено „препоручљиво / пожељно ја“ као димензија мотивационих ставова према учењу енглеског језика, него код посматране групе студената.

Ниво статистичке значајности ове разлике је врло висок ($p < 0,000$ што је виши ниво од $p < 0,01$). Иако, дакле, није било значајних разлика у три од посматране четири димензије, у једној димензији је утврђена значајна разлика у мотивационим ставовима према учењу енглеског језика, између групе студената и групе одраслих полазника школе страних језика. Тиме је потврђена наша истраживачка хипотеза.

Резултати, који указују на највећу сличност између две посматране групе испитаника, односе се на доминантну заступљеност „идеалног ја“ као димензије мотивационих ставова.

Табела 1

РАЗЛИКА У СТАВОВИМА ПРЕМА УЧЕЊУ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА ИЗМЕЂУ ГРУПЕ
ОДРАСЛИХ ПОЛАЗНИКА ШКОЛЕ СТРАНИХ ЈЕЗИКА И ГРУПЕ СТУДЕНАТА

Групе испитаника Блокови Варијабле	Студенти (1) N = 64	Одрасли (2) N = 27	Значајност разлика средњих вредности ($M_1 - M_2$)
„Идеално ја“	$M_1 = 5,39$ $SD_1 = 0,62$	$M_2 = 5,44$ $SD_2 = 0,59$	Dif. = -0,04965 Није статистички значајно
Препоручљиво/ пожељно ја“	$M_1 = 4,06$ $SD_1 = 0,83$	$M_2 = 4,77$ $SD_2 = 0,80$	Dif. = -0,70721 Статистички значајно на нивоу $p < 0,000$
„Страх од асимилације“	$M_1 = 3,51$ $SD_1 = 1,18$	$M_2 = 3,66$ $SD_2 = 1,32$	Dif. = -0,14725 Није статистички значајно
„Етноцентризам“	$M_1 = 3,00$ $SD_1 = 0,74$	$M_2 = 3,23$ $SD_2 = 0,86$	Dif. = -0,23748 Није статистички значајно

Резултати који указују на највећу сличност између две посматране групе испитаника односе се на доминантну заступљеност „идеалног ја“ као димензије мотивационих ставова према учењу енглеског језика и код студената и код одраслих далеко је најизраженија. И редослед по јачини заступљености четири посматране димензије је у обе групе истоветан. Најизраженије је „идеално ја“, затим „препоручљиво / пожељно ја“, затим „страх од асимилације“ и најзад „етноцентризам“. Овај поредак је јасно изражен па би највероватније био потврђен и евентуалном анализом значајности разлика средњих вредности унутар истих група испитаника. Занимљиво је приметити да је исти ранг-поредак регистрован и у групи студената Англистике, у истраживању колегиница Крسمановић и Аксић, али не и у групи студената Србистике, у истом истраживању (2015, стр. 410). Овакве специфичности мотивационе структуре различитих група, дакле не само преовлађујуће сличности, већ и јасне разлике, оправдавају нашу усмереност на образовне локалитете и од општег ка посебном.

Тумачење наведених резултата требало би да се ослања првенствено на разлике у мотивационом смислу појединих овде посматраних димензија ставова, као и на разлике у професионалном статусу, односно, ситуацију одраслих полазника школе страних језика у односу на статус и ситуацију студената.

Како можемо да приметимо, skupина варијабли или димензија ставова, која је у Дерњеијевом моделу означена као „идеално ја“, односи се на „его мотивацију“, достизање идеалне слике о себи, као достигнућа коме појединац тежи. За разлику од те димензије „препоручљиво / пожељно ја“ одражава првенствено социјалну мотивацију јер се односи на саображавање са очекивањима релевантних других особа. Димензије „страх од асимилације“ и „етноцентризам“, такође одражавају првенствено социјалну мотивацију, али везано не за очекивања сопствене примарне групе (као у случају „препоручљивог / пожељног ја“), већ за припадност великим друштвеним групама, у овом случају одређеној нацији. Резултати нашег истраживања, дакле, указују да најважнију разлику мотивације за учење енглеског језика код одраслих полазника школе страних језика, у поређењу са студентима, треба видети у испуњавању очекивања релевантних особа из сопственог социјалног микроокружења, дакле, особа из ужег професионалног миљеа, односно из ужег породичног или пријатељског круга. То даље значи да најважнија специфичност мотивације за учење енглеског језика код одраслих полазника школе страних језика произлазе из њихове потреба за стицањем угледа и стицањем бољих позиција у референтним групама којима теже или у којима желе да се одрже. У сличном смислу, могу се интерпретирати и резултати који показују истоветан ранг – поредак четири посматране димензије ставова у обе групе испитаника. Из тих резултата може се закључити да најважније мотиваторе за учење енглеског језика у обе групе наших испитаника треба тражити у области њихове его мотивације, првенствено као мотивацију достигнућима.

Закључак

Резултати овог истраживања потврђују примењивост Дерњеијевог социо-динамичког модела и на микро истраживања мотивационе структуре за учење страног језика у специфичним образовним локалитетима и посебним образовним ситуацијама. У обе групе наших испитаника, и код студената и код одраслих полазника школе страних језика, потврђен је доминантан утицај мотивационе димензије „идеално ја“, као и у другим истраживањима. Ради се, дакле, о доминантности „его мотивације“. Тежња испитаника обе групе да задовоље идеалну слику о себи може бити позитивна полазна основа за наставак њиховог успешног напредовања у страном језику, а тиме и животу.

Практичне импликације резултата добијених овим истраживањем су првенствено у њиховој важности за прилагођавање наставних садржаја мотивационој структури студената односно полазника наставе. Како је већ наведено позитивна мотивација ка учењу може довести и до лакшег савладавања наставног материјала и веће успешности у учењу.

Најзад, исход нашег рада може охрабрити даља истраживања мотивационих ставова у учењу страних језика у специфичним образовним ситуацијама на већем узорку испитаника, уз примену истраживачких модела које је иницирао Золтан Дерњеи, а који су развијани у каснијим међукултуралним истраживањима (cross-cultural research).

Таква истраживања могу да помогну бољем сагледавању и разумевању мотивационих ставова испитаника и помогну бољем остварењу њихових циљева током учења страног језика и надаље дају један значајан допринос науци.

Литература

- Arnett, J. J (2002). The psychology of globalization, *American Psychologist*, Vol 57 (10), 774–783.
- Gardner, R. C. & Lambert, W. E. (1982). Attitudes and motivation in second language learning. Rowley, M. A.: Newbury House.
- Gardner, R. C. (1985). *Social psychology and second language learning: The role of attitudes and motivation*. London: Edward Arnold.
- Dörnyei Z. & Csizer (2002). Some dynamics of language attitudes and motivation: Results of longitudinal nationwide survey, *Applied linguistics*, 23, 421–462.
- Dörnyei Z. (2005). *The psychology of language learner: Individual differences in second language acquisition*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum
- Dörnyei Z. (2009). The L2 Motivational Self System, Dörnyei & E. Ushioda (Eds.), *Motivation, language identity and the L2 self*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Dörnyei Z. & Ushioda E. (2011). *Teaching and researching motivation*. Harlow: Pearson Education.
- Gross, R. (1992). *Psychology: The Science of Mind and Behaviour*. London: Publisher, Hodder & Stoughton.
- Крسمановић, А. & Аксић, К. (2015). Мотивација и ставови студената Србистике и Англистике према учењу енглеског језика, с освртом на питања интегративности, етноцентризма и страха од асимилиације, *Наслеђе, часопис за уметност, језик и културу*, бр. 28, Крагујевац: ФИЛУМ, 407–415.
- Ryan S. (2009). Self and identity in L2 motivation in Japan: The ideal L2 self and Japanese learners of English, y: Z. Dörnyei & E. Ushioda (Eds.), *Motivation, language identity and the L2 self*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Richards, J. & Schmidt, R. (2014). *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*. London: Pearson Education.
- Shavelson, R. J., Hubner, J. J., & Stanton, G. C. (1976). Self-concept: Validation of construct interpretations. *Review of Educational Research*, 46, 407–441.

- Stern, H. H. (1983). *Fundamental Concepts of Language Teaching*, OUP.
- Schumann, J. H. (1976). Social Distance as a Factor in Second Language Acquisition, *Language Learning*, 26, 135–143.
- Taguchi T. et al. (2009). The L2 motivational self system amongst Chinese, Japanese and Iranian learners of English: A comparative study, у Z. Dörnyei & E. Ushioda (Eds.), *Motivation, language identity and the L2 self*, Clevedon: Multilingual Matters.
- Ushioda E. & Dörnyei Z. (2012). Motivation, S. Gass and A. Mackey (Eds.), *The Routledge handbook of second language acquisition*, New York: Routledge, 396-409

Интернет извори

- Hrvatski leksikon. <https://www.hrleksikon.info/definicija/etnocentrizam.html>
Датум приступа: 27.10.2017.
- Žegarac N., Kišjuhas A. & Koprivica I. (2016). *Pojmovnik kulturno kompetentne prakse*. Novi Sad: Biblioteka Matice Srpske. Преузето са: http://pzs.gov.rs/multimedia/dodaci/pojmovnik_kkp.pdf Датум приступа: 28. 7. 2017.

Marijana Matić

THE MOTIVATIONAL ATTITUDES TOWARDS LEARNING ENGLISH OF UNIVERSITY STUDENTS AND ADULTS TAKING INDIVIDUAL LANGAUGE COURSES

Summary

This paper looks into and compares the attitudes towards learning English and the motivation by the students at the Department of applied Arts at the Faculty of Philology and Arts in Kragujevac where English is an obligatory subject and adult learners who have chosen to learn English at private course.

The analysis was carried out according to the social-dynamic perspective by Zoltan Dörney by the use of a questionnaire, according to the Likhert scale and by the use of the SPSS software package in order to determine the statistic value of the differences among the arithmetic mean values.

The analysis was carried out according to Zoltan Dörney's social-dynamic perspective by the use of a questionnaire, and by using Likhert's scale and applying the SPSS data analysis in order to determine the statistical significance between the arithmetical means differences.

The results of this research confirm the applicability Dörney's social-dynamic model on the micro motivational structures for learning a foreign language in specific educational settings and educational institutions.

ОРИЈЕНТАЦИОНЕ МЕТАФОРЕ У ЕТИМОЛОГИЈИ ЛАТИНИЗАМА С ИЗВОРНИМ ПРЕФИКСОМ *E(X)*- У СРПСКОМ И ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ У РЕЛАЦИЈИ ПРЕМА СИНХРОНИЈСКИМ МЕТАФОРАМА

Полазећи од теорије појмовне метафоре, у раду се идентификују оријентационе појмовне метафоре које су довеле до развоја актуелних значења латинизама са изворним префиксом *ex* ('из') у српском и енглеском језику, у циљу утврђивања њиховог односа са данас активним појмовним метафорама. Уједно се спроводи контрастивна анализа језичких израза оријентационих метафора у српском и енглеском језику утврђених у етимологији, а у српском језику се траже и савремени изрази тих метафора творени по сличном обрасцу од домаћих елемената (пре свега, од префикса *из-* и еквивалентне основе). Показује се да све оријентационе (појмовне) метафоре идентификоване у етимологији делују и у савременој синхронији српског и енглеског језика, тј. да су биле активне више од 1000–1500 година. За велики део анализираних латинизама показују се кореспонденти који у синхронији српског језика изражавају исте оријентационе метафоре, а образовани су од домаћих елемената семантички еквивалентних етимолошкој структури латинизама.

Кључне речи: оријентационе метафоре, етимологија, латинизми, српски језик, енглески језик.

¹ trupko@outlook.com

1. Увод

Полазећи од теорије појмовне метафоре, у раду се идентификују оријентационе појмовне метафоре које су довеле до развоја актуелних значења латинизама са префиксом *e(кc)*- у српском језику, односно *e(x)*- у енглеском, пореклом од латинског *ex* 'из', у циљу утврђивања њиховог односа са данас активним појмовним метафорама. Уједно се спроводи контрастивна анализа језичких израза оријентационих метафора у српском и енглеском језику утврђених у етимологији, а у српском језику се траже и савремени изрази тих метафора творени по сличном обрасцу од домаћих елемената (пре свега од префикса *из-* и еквивалентне основе). Полази се од хипотезе да ће оријентационе метафоре идентификоване у етимологији углавном бити сродне, ако не идентичне, онима активним у савременој синхронији српског и енглеског језика.

Према теорији појмовне метафоре Џ. Лејкофа [Lakoff] и М. Џонсона [Johnson] (2003), метафора је ментални механизам помоћу кога се један појмовни домен, циљни, типично апстрактнији, разуме путем другог, изворног, појмовног домена. Тако схваћена, назива се појмовном метафором, док су „језичке метафоре“ њихови изрази, изрази метафоричког мишљења. Према когнитивној функцији, метафоре се условно могу поделити на структурне и неструктурне, од којих потоње обухватају онтолошке и оријентационе метафоре (в.: Lakoff & Johnson, 2003; Kövecses, 2015: p.3). Структурне метафоре (селективно) пресликавају структуру једног појмовног домена на други (в. *ibid.*). Рецимо, у случају структурне метафоре ЛУБАВ ЈЕ ПУТОВАЊЕ² елементи изворног појмовног домена, ПУТОВАЊА (путници, одредишта, препреке, и сл.), пресликани су на одговарајуће елементе циљног, ЛУБАВИ, тако да ЛУБАВНИЦИ СУ ПУТНИЦИ (*Њих двоје су много прошли заједно.*), ЦИЉЕВИ ВЕЗЕ СУ ОДРЕДИШТА (*Још нису у вези дотле стигли.*), ЛУБАВНЕ ТЕШКОЋЕ СУ ПРЕПРЕКЕ НА ПУТУ (*Заједно су пребродили много препрека.*), итд. Онтолошке метафоре су базичне метафоре путем којих апстрактни појмови добијају онтолошки статус, односно уоквирују се, конципирају као физички ентитети, материје и садржатељи, тако да се конкретније могу разрадити путем структурних метафора (Kövecses, 2010, p. 38; в. Lakoff & Johnson, 2003, ch. 6). Онтолошка је метафора, нпр., УМ ЈЕ ЕНТИТЕТ (*Тај човек је пукао.*) или УМ ЈЕ САДРЖАТЕЉ (*Усадили су јој ту идеју.*). Оријентационе метафоре организују циљне појмове у (кохерентан) систем углавном на основу просторне оријентације (в.: Lakoff & Johnson, 2003, ch. 4; Kövecses, 2010,

² Појмовне метафоре се конвенционално пишу малим верзалом, некад верзалом, у форми циљни домен ЈЕ/КАО ИЗВОРНИ ДОМЕН.

р. 40), нпр. ВИСОК СТАТУС ЈЕ ГОРЕ (*Заузели су високе функције.*), а НИЗАК СТАТУС ЈЕ ДОЛЕ (*Пао је на друштвеној лествици.*).

С обзиром на изворни смисао префикса *e(кс)*-/*e(x)*-, из(ван), 'изнутра', очекује се да ће истраживање изнедрити, превасходно, метафоре садржавања. Оне су истовремено оријентационе и онтолошке, засноване на оријентационој сликовној схеми унутра–изван. С обзиром на то да су сликовне схеме (енгл. *image schema*) динамични ментални обрасци који структурирају искуство и разумевање, а засновани су на (универзалним) телесним интеракцијама (в. Johnson, 1987, р. 27), постављена хипотеза истраживања је основана.

Путем метафоре садржавања неки појам се представља као ентитет који има унутрашњост и спољашњост (и границу између), и који може садржавати нешто. Такве су метафоре (в. Lakoff & Johnson, 2003, pp. 30–32): видна поља су садржатељи (*Изашао је из видокруга.*; *Није више у видном пољу.*), активности су садржатељи (*У учењу је много задовољства.*; *Уронила је у учење.*), стања су садржатељи (*Изашли смо из невоље.*; *Ушао је у еуфорију*). Метафоре садржавања имају значајну улогу у концептуализацији категорија (КАТЕГОРИЈЕ СУ САДРЖАТЕЉИ), класа (КЛАСЕ СУ САДРЖАТЕЉИ), конструисању таксономија и тим путем разумевању различитих домена искуства (в.: Lakoff, 1987, pp. 300, 458; Lakoff & Johnson, 1999).

Од других оријентационих метафора, у когнитивнолингвистичкој литератури најзаступљеније су оне засноване на сликовној схеми вертикалности (горе–доле), која проистиче из константног и свеprisутног дејства гравитације у људском животу. Таква је поменута метафора ВИСОК СТАТУС ЈЕ ГОРЕ (НИЗАК СТАТУС ЈЕ ДОЛЕ), утемељена у корелацији између величине и снаге и типично већој контроли у борби онога ко се физички налази изнад (уп. МОЋ/КОНТРОЛА ЈЕ ГОРЕ), или метафора ВИШЕ ЈЕ ГОРЕ (*Оборили су високе цене.*; последично, МАЊЕ ЈЕ ДОЛЕ), утемељена у томе што гомила на коју се додаје још ствари расте (в.: Lakoff & Johnson, 2003, pp. 15–16, Lakoff, 1987, pp. 276–277). Заснованост оријентационих и других појмовних метафора на корелацијама у (телесном) искуству сугерише да је бар део тих метафора (готово) универзалан, док су друге културно, односно контекстуално специфичне, зависне од различитих контекстуалних фактора, нпр. интертекстуалних, физичких, историјских, идеолошких, и сл. (уп. Kövecses, 2005; 2015).

Када се етимологија узима у обзир у когнитивним студијама метафоре, то се најчешће чини узгредно, те махом изостају систематске анализе појмовних метафора на основу етимолошке структуре. У својој утицајној синхронијско-дијахронијској студији Ив Свитсер [Sweetser]

(1990, ch. 2) показује да су многе вишезначне речи независно у различитим индоевропским језицима стекле апстрактна, нефизичка значења метафоричком екстензијом конкретних, физичких значења. Тако су, нпр., речи које значе виђење редовно добијале и значење знања, и то посредством метафоре ЗНАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ, која је, у ствари, конкретизација општије метафоре УМ ЈЕ ТЕЛО (КОЈЕ СЕ КРЕЋЕ КРОЗ ПРОСТОР).³ Свитсерова закључује да су се такве метафоре развиле рано у индоевропском прајезику, те су преношене с колена на колено (в. и Lakoff & Johnson, 1999, pp. 88–89), што сугерише да су многе појмовне метафоре које су данас на делу заправо биле активне хиљадама година.

2. Анализа

2.1. Методологија истраживања.

Латинизми са изворним префиксом *ex-* посматрају се прво у *Великом речнику страних речи и израза* И. Клајна и М. Шипке (2008), те се детаљније, преко енглеског, проверава њихова етимологија у *Мрежном етимолошком речнику* (Harper 2017),⁴ у консултацији са којим се истовремено установљавају енглески формални кореспонденти и изрази метафора садржавања и других оријентационих метафора (чији изворни појам представља етимолошко, а циљни актуелно значење латинизама). Заједничка етимологија мотивише еквиваленцију између српског и енглеског па се узима као *tertium comparationis* (ТС), заједно са оријентационим појмовним метафорама. Детаљнији увид у значења енглеских израза стиче се у консултацији са *Вебстеровим*

³ Имајући у виду, с једне стране, метафору УМ ЈЕ ТЕЛО, као централну структурну метафору за ум, а, с друге стране, представе о људском телу као садржатељу у који примамо храну споља, долазимо до раније поменуте метафоре УМ ЈЕ САДРЖАТЕЉ (*Они су отвореног ума.; Он је празноглав.*), која представља „[...] пројекцију ентитетског статуса са оријентацијом унутар–изван на нашу когнитивну способност“ (Lakoff & Johnson, 2003, p. 214). ИДЕЈЕ СУ САДРЖАНИ ПРЕДМЕТИ У ПИТАЊУ (*Усадили су јој ту идеју.; Избаци то из главе.*), као што је храна садржана у телу, којој аналогiji одговара структурна метафора ИДЕЈЕ СУ ХРАНА (*Не могу да сварим све податке.; Ова идеја је превирала годинама.*).

⁴ Речник (*Online Etymology Dictionary*) је заснован на Виклијевом [E. Weekley] *Етимолошком речнику модерног енглеског* (*An Etymological Dictionary of Modern English*), Клајновом [E. Klein] *Обухватном етимолошком речнику енглеског језика* (*A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*), Барнхартовом *речнику етимологије* (*Barnhart Dictionary of Etymology*), другом издању *Оксфордског речника енглеског језика* (*Oxford English Dictionary*), и др.

неспраћеним речником у електронском издању Рандом Хауса (*Random House Webster's Unabridged Dictionary*, 2013), а, по потреби, и другим речницима и тезаурима. Оријентационе појмовне метафоре се утврђују довођењем у везу и уопштавањем појединачних, језичких, метафора. Исте или сродне појмовне метафоре се настоје наћи у синхронији, посебно на творбено-семантички сродним примерима, и у консултацији са когнитивнолингвистичком литературом (тамо где су метафоре или примери пронађени у литератури наведено је у којој).

Идентификују се именички, глаголски и придевски (не) кореспонденти између српског и енглеског, с тим што се претрагом формалних типова текстова на интернету у српском језику траже додатни кореспонденти енглеских израза, који нису пронађени у речницима (неки глаголски и придевски деривати, којих нема у Клајн–Шипкином *Великом речнику*, налазе се и у Вујаклијином *Лексикону страних речи и израза*). У питању су односи пуне кореспонденције, делимичне кореспонденције, у виду сличности или контраста, као и нулти односи. На нивоу појединачних метафоричких израза: (1) пуном кореспонденцијом се сматра конгруенција, формално и семантичко подударање тих израза, као и дистрибутивно (1:1); (2а) сличношћу се сматра подударање примарног смисла израза у једном језику и секундарног у другом; (2б) контрастом се сматра семантичка и/или дистрибутивна разлика (конвергентни/дивергентни односи – 1:2, 2:1, итд.); и (3) нултим односима се сматра постојање израза у једном језику, а непостојање поредивог у другом (уп. Ђорђевић, 2000, стр. 53–67). На нивоу појмовних метафора: (1) пуна кореспонденција подразумева пуну кореспонденцију свих идентификованих метафоричких израза у претходно наведеном смислу; (2) сличност и контраст су ствар степена, тако да сличност подразумева претежност релација пуне кореспонденције и сличности над контрастом и нултим релацијама између метафоричких израза, а контраст обрнуто.

На тај начин, у својству ТС, формална сличност индукована заједничком етимологијом релевантнија је на нивоу метафоричких израза, као нижем, базичном нивоу апстракције, претежно квалитативном, док су оријентационе (појмовне) метафоре релевантније управо на нивоу појмовних метафора, као вишем, сложенем, првенствено квантитативном нивоу (уп. Krzeszowski, 1990, pp. 31–32) и појмове крајње релевантног и непосредно релевантног ТС⁵).

⁵ *Ultimately Relevant TC, Immediately Relevant TC.*

2.2. Резултати.

2.2.1. Људи уобичајено ствари које се појављују опажају на начин као да излазе из некаквог садржатеља где су претходно биле скривене. Метафора извори су садржатељи у енглеском је изражена у примерима као *cry out, sing out, beach out* (Dirven, 2002, p. 489).⁶ Још општија метафора, МЕСТО ОДАКЛЕ СЕ НЕШТО ПОЈАВЉУЈЕ ЈЕ САДРЖАТЕЉ, у српском језику се може идентификовати у полисемантичкој структури лексема *истећи* и *изронити*, које имају и смисао 'проистацати' (*На учињену од стране штампарове понуду истекло је министарско решење.*), односно 'појавити се' (*Наједном изрони из грма танка кошута.*) (в. Simić i Simić, s.a.). Такав смисао, само као примарни, као и еквивалентну етимолошку структуру (в. Harper, 2017), имају редом латинизми *еманирати*: *emanate* и *емергирати*:*emerge*, који воде порекло од лат. *emanare* 'тећи из' (фиг. 'проистећи'), односно *emergere* букв. 'изронити' (фиг. 'произаћи'). Од других посматраних латинизама тог порекла, само енгл. *emergence* и *emergency* према срп. *емергенција* представљају однос контраста (дистрибуција 2:1), а остали случајеви, речју придеви *emanant* (= *emanative/emanatory*) : *еманентан* (= *еманативан*) и *emergent*:*емергентан*, и именице *emanation*:*еманација* и *emersion*:*емерзија*, илуструју пуну кореспонденцију (табела 1).

Табела 1. Изрази метафоре МЕСТО ОДАКЛЕ СЕ НЕШТО ПОЈАВЉУЈЕ ЈЕ САДРЖАТЕЉ у етимологији латинизама у српском и енглеском: $\equiv$ – пуна кореспонденција; $\sim$ – сличност; $\sim$ – контраст; $\mathbb{R}$ – нулти однос; $\emptyset$ – нулти кореспондент; % – израз потврђен само у употреби; < – постало од.

ЕНГЛЕСКИ	РЕЛ.	СРПСКИ	САВРЕМЕНО ЗНАЧЕЊЕ	ЕТИМОЛОШКО ЗНАЧЕЊЕ
<i>Emanate</i>	$\equiv$	<i>еманирати</i>	(про)истацати, зрачити	
<i>emanant/ /emanative/- ory</i>	$\equiv$	% <i>еманентан</i> / /% <i>еманативан</i>	који (про) истиче	'истећи, извирати' (<i>emanare</i> < <i>ex-</i> + <i>manare</i>)
<i>Emanation</i>	$\equiv$	<i>еманација</i>	истицај	

⁶ Уп. и метафору ПРИРОДНО УЗРОКОВАЊЕ ЈЕ КРЕТАЊЕ НАПОЉЕ (*NATURAL CAUSATION IS MOTION OUT*), у Lakoff & Johnson, 1999.

<i>Emerge</i>	≡	%емергирати	појавити се	'изронити, помолити се' (<i>emergere</i> < <i>ex-</i> + <i>mergere</i>)
<i>Emergent</i>	≡	%емергентан	који се појављује	
<i>Emersion</i>	≡	емерзија	помаљање	
<i>Emergence</i>	≡	емергенција	појављивање	
<i>Emergency</i>	≡	емергенција	изненадан догађај	
<i>Eloquent</i>	≡	елоквентан	речит	(eloquens < eloqui 'изрећи' < <i>ex-</i> + <i>loqui</i>)
<i>Eloquence</i>	≡	елоквенција	речитост	
<i>exclaim</i>	≡	екскламирати	узвикнути	'(уз)викнути' (<i>exclamare</i> < <i>ex-</i> + <i>clamare</i>)
<i>exclamative/</i> <i>/exclamatory</i>	≡	екскламативан/ /%екскламаторан	узвичан	
<i>Exclamation</i>	≡	екскламација	узвик	

Пронађени су и нешто специфичнији примери, везани за говор, односно потврде конкретније метафоре извори говора су садржатељи говора. Они вуку порекло од лат. *verba dicendi* (*eloqui* < *ex-* + *loqui*, и *exclamare* < *ex-* + *clamare*), а илуструју пуну кореспонденцију: *eloquent*:елоквентан, *eloquence*:елоквенција, *exclaim*:екскламирати, *exclamative/exclamatory*:екскламативан/екскламаторан, *exclamation*:екскламација (в. табелу 1). Аналогно су постали домаћи глаголи *изговорити* (али смисао 'који радо, много говори; речит' нема *изговорљив* већ *говорљив*), *изрећи*, *извикати* (уп. *изустити* и енгл. *speak out, cry out*). Ако је ум извори идеја (место одакле оне потичу), онда се и метафора сродна претходној, ум је садржатељ (за идеје), може посматрати као посебан случај (конкретизација) метафоре извори су садржатељи.

На основу пронађених потврда, метафора место одакле се нешто појављује је садржатељ реализује се, дакле, слично у српском и енглеском.

2.2.2. Метафора укљученост је садржавање има искуствену основу у томе што су ствари које су присутне у неким оквирима истовремено укључене у процесе и релације у тим оквирима, док ствари ван тих оквира нису. Нпр. чланство неког клуба типично је везано за просторије тог клуба, одакле и изрази наведене метафоре као *membership in a club/članstvo u klubu*, односно *signing out of a club/ишчлањење из клуба*. Ту метафору налазимо и у примерима као *У плану су наставне и ваннаставне активности.*, или *Неважећи листићи су изузети из бројања*. Пронађене потврде у анализираној етимологији, укључујући антониме са префиксом *in-/im-*, показују сличност у изражавању те

метафоре у српском и енглеском језику, сведочећи да се укљученост конкретније реализује као затвореност и уплетеност, а искључивање као непштање унутра, изношење преко прага, узимање из нечега и разматавање (табела 2).

Табела 2. Изрази метафоре укљученост је садржавање у етимологији латинизама у српском и енглеском: $\equiv$ – пуна кореспонденција; $\sim$ – сличност; ∞ – контраст; $\mathbb{R}$ – нулти однос; $\emptyset$ – нулти кореспондент; % – израз потврђен само у употреби; < – постало од.

ЕНГЛЕСКИ	РЕЛ.	СРПСКИ	САВРЕМЕНО ЗНАЧЕЊЕ	ЕТИМОЛОШКО ЗНАЧЕЊЕ
<i>Exclude</i>	≡	<i>ексклудирати</i>	изоставити	'не пустити унутра' (<i>excludere</i> < <i>ex-</i> + <i>cludere</i>)
<i>Excludable</i>	℞	∅	изостављив	
<i>Exclusive</i>	≡	<i>ексклузиван</i>	искључив	
<i>Exclusory</i>	≡	%ексклузоран	који изоставља	
<i>Exclusion</i>	≡	<i>ексклузија</i>	изостављање	
<i>Include</i>	≡	<i>инклюдирати</i>	обухватати	'закључати, затворити' (<i>includere</i> < <i>in-</i> + <i>cludere</i>)
<i>Includable</i>	℞	∅	обухватљив	
<i>Inclusive</i>	≡	<i>инклузиван</i>	обухватан	
<i>Inclusion</i>	≡	<i>инклузија</i>	Обухватање	
<i>Eliminate</i>	≡	<i>елиминисати</i>	уклонити	
<i>Elimination</i>	≡	<i>елиминација</i>	уклањање	'преко прага изнети' (<i>eliminare</i> < <i>ex limine</i>)
<i>eliminary/</i>	≡	<i>елиминаторан/</i>	који уклања	
<i>/eliminate</i>	≡	%елиминативан		
<i>Eliminable</i>	≡	%елиминабилан	уклоњив	
<i>Except</i>	≡	<i>ексципирати</i>	изузети	'извадити, узети' (<i>exceptare</i> < <i>excipere</i> < <i>ex-</i> + <i>capere</i> 'узети')
<i>Exception</i>	≡	<i>ексцепција</i>	изузетост	
<i>Exceptional</i>	≡	<i>ексцепционалан</i>	изузетан	
<i>Exceptive</i>	≡	<i>ексцептиван</i>	изузетачки	
<i>Exceptable</i>	℞	∅	изузимаљив	
<i>Explicate</i>	≡	<i>експлицирати</i>	разјаснити	'размотати' (<i>explicare</i> < <i>ex-</i> + <i>plicare</i>)
<i>Explicit</i>	≡	<i>експлицитан</i>	јасан	
<i>Explicative</i>	≡	<i>експликативан</i>	који разјашњава	
<i>Explicable</i>	≡	<i>експликабилан</i>	разјашњив	
<i>Explication</i>	≡	<i>експликација</i>	разјашњење	

<i>ImPLY</i>	≡	имплицирати	подразумевати	
<i>Implicate</i>	≡	%импликовати	асоцирати	
<i>Implicit</i>	≡	имплицитан	подразумеван	’уплести’
<i>Implicative</i>	≡	%импликативан	који подразумева	(<i>implicare</i> < <i>in-</i> + <i>plicare</i>)
<i>Implication</i>	≡	импликација	нешто подразумевано	
<i>implicature</i>	≡	%импликатура	ванлогичка импликација	

Латинском глаголу *excludere* и његовом реверзиву *includere*, насталим префиксацијом од *claudere* ’затворити’, одговарају енглеско-српски кореспонденти *exclude*:ексклудирати, односно *include*:инклудирати. Од осталих деривата поменутих лат. глагола у поређеним језицима једино енгл. модални придеви *excludable/includable* немају парове у српском (нулти однос), док остали случајеви илуструју пуну кореспонденцију (табела 2). Домаћи еквиваленти *искључити* (за *ексклудирати*) и *укључити* (за *инклудирати*) одражавају сличну етимологију (уп. *кључати* ’затварати кључем’, у: Skok, 1972, str. 105) и исту метафору, укљученост ЈЕ САДРЖАВАЊЕ.

Слично, од лат. глагола *eliminare* ’преко прага изнети’ (*ex-* + *limen* ’праг’) воде порекло пуни кореспонденти у виду *eliminate*:елиминисати, *elimination*:елиминација, *eliminary/eliminative*:елиминаторан/елиминативан, *eliminable*:елиминабилан (смисао ’искључивања’ потврђен у енглеском 1714. г., (према: Harper, 2017); уп. *избацити*, *истерати*, који представљају синхронијску потврду дате метафоре). Такође, од лат. *exceptare* ’извадити, узети из’ (фиг. ’изузети’) воде порекло глаголи *except*:ексципирати, именице *exception*:ексценција и придеви *exceptional*:ексценционалан и *exceptive*:ексцензиван, који су пуни кореспонденти, док, опет, модални придев *exceptable* остаје без кореспондента (в. табелу 2). Са њима кореспондентан је и домаћи глагол *изузети*, односно његови деривати (укључујући и модални придев ’изузимљив’), који, с обзиром на творбу (*из-* + *узети*), такође изражавају метафору УКЉУЧЕНОСТ ЈЕ САДРЖАВАЊЕ.

Пронађене су и потврде метафоре ИНФОРМАЦИЈА КОЈА СЕ ЗАКЉУЧУЈЕ ЈЕ САДРЖАЈ,⁷ у виду деривата пореклом од лат. глагола *explicare/implicare* (< *plicare* ’смотати, савити’ < пие. **plek-* ’плести’, о чему в. Harper, 2017), *explicate*:експлицирати, *explicit*:експлицитан, *explicable*:експликабилан, *imply*:имплицирати, *implicate*:импликовати, *implicit*:имплицитан,

⁷ DEDUCIBLE INFORMATION IS CONTENTS, у: Grady, 1997, p. 296.

и др., који показују пуну кореспонденцију (табела 2; смисао 'разјаснити' односно 'асоцирати' присутан у латинском). Актуелност те метафоре у српском језику својом полисемантичком структуром потврђују глаголи сличне етимологије као *имплицирати* – као *увити* и *замотати*, односно као *експлицирати* – нпр. *развити*. Наведена метафора може се сматрати конкретизацијом општије метафоре (индиректна) укљученост ЈЕ САДРЖАВАЊЕ. О тој општијој метафори у синхронији сведочи и полисемантичка структура управо глагола *уплести*, који са глаголом *импликовати* кореспондира у свом секундарном смислу (укључући и његову унеколико пејоративну конотацију) 'умешати у нешто', као и у етимолошком, свом примарном, смислу. С друге стране, реверзивни глагол *исплести*, етимолошки кореспондент глагола *експлицирати*, својим секундарним смислом 'извући из неприлике' такође изражава ту општију метафору, док смислом 'протумачити' (в. Simić i Simić, s.a.), слично као латинизам *експлицирати*, изражава и метафору ИНФОРМАЦИЈА КОЈА СЕ ЗАКЉУЧУЈЕ ЈЕ САДРЖАЈ.

2.2.3. *Норма* потиче од лат. *norma*, што буквално значи 'винкл'. Винкл обезбеђује стандард, шаблон на основу кога занатлије могу израђивати правоугле предмете, и отуда проширење значења лат. *norma* на 'правило'. Поређења ради, у српском језику постоји израз *није у винклу* 'неуравнотежен', па ако норма је винкл, онда не изненађује да и НОРМЕ СУ САДРЖАТЕЉИ, а ОДСТУПАЊА СУ ИЗВАН САДРЖАТЕЉА. Тако, неко дело може бити у *оквирима закона*, тј. *унутар закона* / within the (frame of the) law, или ван правног оквира / outside the legal frame. У анализираној грађи, лат. *enormis* од *ex-* + *norma* дало је кореспонденте *enormous*/енорман, који подразумевају одступање од нормe величине (в. табелу 3).

Табела 3. Изрази метафоре НОРМЕ СУ САДРЖАТЕЉИ у етимологији латинизама у српском и енглеском: $\equiv$ – пуна кореспонденција; $\sim$ – сличност; ∞ – контраст; $\mathbb{R}$ – нулти однос; $\emptyset$ – нулти кореспондент; % – израз потврђен само у употреби; ² – секундарни смисао; < – постало од.

ЕНГЛЕСКИ	РЕЛ.	СРПСКИ	САВРЕМЕНО ЗНАЧЕЊЕ	ЕТИМОЛОШКО ЗНАЧЕЊЕ
<i>enormous</i>	$\equiv$	<i>Енорман</i>	огроман, превелик	'ван правила' (<i>enormis</i> < <i>ex-</i> + <i>norma</i> 'винкл'; правило')
<i>eccentric</i> (n.)	$\equiv$	<i>Ексцентрик</i>	неконвенционална особа	'изван центра' (<i>eccentricus</i> < грч. <i>ékkentros</i>)
<i>eccentric/-al</i>	$\equiv$	<i>ексцентричан</i>	неконвенционалан	
<i>eccentricity</i>	$\equiv$	<i>ексцентрицитет/</i> <i>/ексцентричност</i>	неконвенционалност	
$\emptyset$	$\mathbb{R}$	<i>Еминенс</i>	одличан	'штрчећи' (<i>eminens</i> < <i>eminere</i> < <i>ex-</i> + <i>-minere</i>)
<i>eminent</i>	$\equiv$	<i>Еминентан</i>	угледан	
<i>eminence</i>	$\equiv$	<i>Еминенција</i>	угледност, узвишеност	
<i>exceed</i>	∞		премашити	
		<i>Ексцедирати</i>	правити изгреде	'изаћи, удаљити се' (<i>excedere</i> < <i>ex-</i> + <i>cedere</i>)
<i>excess</i> ² (n.)	$\sim$	<i>Ексцес</i>	изгред	
<i>excess</i> ² (adj.)	$\sim$	<i>Ексцесни</i>	изгредни	
<i>excessive</i>	$\equiv$	<i>Ексцесиван</i>	претеран	

Даље етимолошке потврде метафоре одступања од НОРМЕ СУ ИЗВАН НОРМЕ-САДРЖАТЕЉА, налазе се у виду кореспондентних придева *eccentric*:*ексцентричан*, и именица *eccentric*:*ексцентрик* и *eccentricity*:*ексцентрицитет*, који преко латинског воде порекло од грч. *ékkentros* 'изван центра' (табела 3; смисао 'неконвенционалности' потврђен тек у енглеском од 17. века, према: Harper, 2017). Још потврда долази у виду деривата лат. *eminens* 'који штрчи, који се измаља' (< *eminere* < *ex-* + *-minere* < пие. **men-* 'штрчати', о чему в. *ibid.*), фиг. 'еминентан', његовог потомка *еминенс* без кореспондента у енглеском, и кореспондентних деривата *eminent*:*еминентан* и *eminence*:*еминенција*, с тим што изгледа да ту суделује још једна оријентациона метафора, ВИСОК СТАТУС ЈЕ ГОРЕ⁸ (уп. и лат. *mons* 'узвишење', и в. следећи одељак).

Метафору одступања од НОРМЕ СУ ИЗВАН НОРМЕ-САДРЖАТЕЉА потврђују и деривати лат. *excedere* 'изаћи' (фиг. 'премашити'): контраст

⁸ HIGH STATUS IS UP, у: Lakoff & Johnson, 2003, p. 16.

испољавају глаголи *exceed:ексцедирати*, с обзиром на неподударност значења ('премашити' : 'правити изгреде'); именице *excess:ексцес* и придеви *excess:ексцесни* се подударају у значењу, када је у питању секундарни смисао енглеских парњака (однос сличности); придеви *excessive:ексцесиван* потпуно кореспондирају (в. табелу 3). Интересантно је да *изгред*, с обзиром на порекло од глагола *грести*, *гредем* 'корачам, идем' (Skok, 1971, р. 615), по етимологији значи 'искорак', као и његов еквивалент *ексцес*, те такође манифестује наведену појмовну матафору.

На тај начин, метафора НОРМЕ СУ САДРЖАТЕЉИ, са својом последицом ОДСТУПАЊА СУ ИЗВАН САДРЖАТЕЉА, изражена је слично у анализираној грађи.

2.2.4. Осим метафора садржавања, идентификоване су и неке метафоресизворним доменом ГОРЕ, слично изражене у српском и енглеском (табела 4). Тако, од лат. *excellere* 'надвисити' (фиг. 'одликовати се') имамо кореспондентне глаголе *excel:ексцелирати*, придеве *excellent:екс(ц)елентан*, и именице *excellence:екс(ц)елентност*, који изражавају метафору КВАЛИТЕТНИЈЕ ЈЕ ГОРЕ (уп. GOOD IS UP, у: Lakoff & Johnson, 2003), као и именице *excellency:екс(ц)еленција*, које изражавају метафору ВИСОК СТАТУС ЈЕ ГОРЕ (уп. и деривате лат. *eminens* у одељку 2.2.3). Од деривата лат. *exaltare* 'подићи' (фиг. 'величати'), делимично кореспондентни придеви *exalted:егзалтиран* (секундарни: примарни смисао) реализују метафору ЗАНОС ЈЕ ГОРЕ, док глаголи *exalt:егзалтирати* и именице *exaltation:егзалтација* изражавају метафору ВИСОК СТАТУС ЈЕ ГОРЕ када је реч о примарном смислу енглеских и секундарном смислу српских парњака, а метафору ЗАНОС ЈЕ ГОРЕ у обрнутом случају (двоструки однос сличности).⁹

Табела 4. Изрази метафора КВАЛИТЕТНИЈЕ ЈЕ ГОРЕ, ВИСОК СТАТУС ЈЕ ГОРЕ и ЗАНОС ЈЕ ГОРЕ у етимологији латинизама у српском и енглеском: $\equiv$ – пуна кореспонденција; $\sim$ – сличност; ∞ – контраст; $\mathbb{R}$ – нулти однос; $\emptyset$ – нулти кореспондент; % – израз потврђен само у употреби; ² – секундарни смисао; < – постало од.

⁹ За глагол *егзалтирати* и именицу *егзалтација* Вујаклијин *Лексикон* (Vujačlija, 1986) прво наводи смисао 'узвисити', док Клајн и Шипка (2008: 409) за *егзалтирати* не наводе такав смисао (само 'доводити у стање егзалтације ... усхитити') а за *егзалтацију* наводе га као секундарни. С обзиром на то да је потоњи речник актуелнији, смисао 'узвисити', овде је сматран секундарним и за *егзалтирати* и за *егзалтацију*. Глаголе *ексцелирати* и *елевирати* такође бележи само *Лексикон*.

ЕНГЛЕСКИ	РЕЛ.	СРПСКИ	САВРЕМЕНО ЗНАЧЕЊЕ	ЕТИМОЛОШКО ЗНАЧЕЊЕ
<i>Excel</i>	≡	<i>ексцелирати</i>	одликовати се	'надвисити' (<i>excellere</i> < <i>ex-</i> + <i>-cellere</i>)
<i>excellent</i>	≡	<i>екс(ц)елентан</i>	одличан	
<i>excellence</i>	≡	<i>екс(ц)елентност</i>	одличност	
<i>excellency</i>	≡	<i>екс(ц)еленција</i>	титула високих функционера	
<i>exalt</i>	~	<i>егзалтирати</i> ²	узвисити	'подићи' (<i>exaltare</i> < <i>ex-</i> + <i>altus</i>)
<i>exalt</i> ²	~	<i>егзалтирати</i>	усхитити	
<i>exalted</i> ²	~	<i>егзалтиран</i>	еуфоричан	
<i>exaltation</i>	~	<i>егзалтација</i> ²	узвисивање	
<i>exaltation</i> ²	~	<i>егзалтација</i>	занос	

Енглески глагол *elevate*, постао од лат. *elevare* '(уз)дићи' односно *ex-* и *levare*, садржава изворни смисао, па у савременој синхронији реализује метафоре: ВИСОК СТАТУС ЈЕ ГОРЕ (смислом 'довести на виши положај'), ЗАНОС ЈЕ ГОРЕ (смислом 'озарити') и КВАЛИТЕТНИЈЕ ЈЕ ГОРЕ (смислом 'духовно унапредити'). Српски глаголистог порекла, *елевирати* ('дигнути, подигнути, уздигнути, узвисити', према: Vujaklija, 1986), кореспондира са енглеским у синхронијском изражавању метафоре ВИСОК СТАТУС ЈЕ ГОРЕ.

Синхронијске паралеле у изразима домаћег порекла углавном налазимо с префиксом уз-, као *уздићи* и *узнети*, чија полисемантичка структура одражава метафору ВИСОК СТАТУС ЈЕ ГОРЕ смислом 'узвисити', а ЗАНОС ЈЕ ГОРЕ смислом 'одушевити' (в. Simić i Simić, s.a.). *Узвисити* и *надвисити*, глаголи настали од придева *висок*, слично као *exaltare* (< *ex-* + *altus* 'висок'), изражавају такође метафору ВИСОК СТАТУС ЈЕ ГОРЕ, као и метафору КВАЛИТЕТНИЈЕ ЈЕ ГОРЕ. Има, међутим, и примера глагола с префиксом *из-* (додатим основи еквивалентној латинским примерима), као *издићи*, који изражава метафору ВИСОК СТАТУС ЈЕ ГОРЕ.

3. Закључак

Етимолошка структура латинизама с изворним префиксом *ex-* у српском и енглеском језику очекивано, с обзиром на изворни смисао тог префикса, открива метафоре садржавања – МЕСТО ОДАКЛЕ СЕ НЕШТО ПОЈАВЉУЈЕ ЈЕ САДРЖАТЕЉ, УКЉУЧЕНОСТ ЈЕ САДРЖАВАЊЕ, НОРМЕ СУ САДРЖАТЕЉИ (ОДСТУПАЊА СУ ИЗВАН САДРЖАТЕЉА), односно њихове подметафоре – ДОК СУ ДРУГЕ ИДЕНТИФИКОВАНЕ ОРИЈЕНТАЦИОНЕ МЕТАФОРЕ, оне са изворним доменом вертикалности – КВАЛИТЕТНИЈЕ ЈЕ ГОРЕ, ВИСОК СТАТУС ЈЕ ГОРЕ, ЗАНОС ЈЕ ГОРЕ – изражене изворним значењем етимолошких основа латинизама. Показано је да све те метафоре, идентификоване у етимологији, делују и у савременој синхронији српског и енглеског језика. С обзиром на то да је пренос смисла путем тих метафора (за метафору ЗАНОС ЈЕ ГОРЕ су потребне додатне потврде) у већини случајева остварен већ у (класичном) латинском, у питању су појмовне метафоре активне више од 1000–1500 година.

Анализиране метафоре у етимологији латинизама су изражене на врло сличан начин у српском и енглеском језику. За велики део анализираних латинизама показују се кореспонденти који су образовани од домаћих елемената семантички еквивалентних елементима етимолошке структуре латинизама, те тако ти кореспонденти не само да у српском језику (у синхронији превасходно) изражавају исте оријентационе (под)метафоре већ то чине на идентичан начин. Разлози за то могу бити двојаки; не искључујући могућност међујезичких контаката за неке случајеве (развој секундарних смислова по аналогiji превасходно са енглеским), за друге који су метафорички смисао стекли пре краја 19. века (као *истећи*, *исплести*, и др.; из етимолошке перспективе *искључити*, *изузети*, о чему уп: Budmani, 1891; 1897; Simić i Simić s.a.) најверодостојније је објашњење да су ти смислови развијени посредством одговарајућих појмовних метафора, које су у српском језику постојале одраније. Те оријентационе метафоре утемељене су, у принципу, у (универзалном) људском искуству са телесном оријентацијом, па је могуће да су неке наслеђене од прасловенског језика.

Литература

- Budmani, P. (1891). *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (III). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Budmani, P. (1897). *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (IV). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Dirven, R. (2002). Recent cognitive approaches to English phrasal verbs. In Barbara Lewandowska-Tomaszczyk & Kamila Turewicz (Eds.), *Cognitive linguistics today* (pp. 483–500). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Đorđević, R. (2000). *Uvod u kontrastiranje jezika*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Grady, J. (1997). Foundations of meaning: Primary metaphors and primary scenes (Unpublished doctoral dissertation). University of California, Berkeley.
- Harper, D. (2017). *Online Etymology Dictionary*. Преузето са: <http://www.etymonline.com>. Датум преузимања: 15. 9. 2017.
- Johnson, M. (1987). *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Клајн, И., и Шипка, М. (2008). *Велики речник страних речи и израза*. Треће издање. Нови Сад: Прометеј.
- Kövecses, Z. (2015). *Where Metaphors Come From: Reconsidering Context in Metaphor*. New York: Oxford University Press.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. Second Edition. New York: Oxford University Press.
- Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. New York: Cambridge University Press.
- Krzeszowski, T. P. (1990). *Contrasting Languages: The Scope of Contrastive Linguistics*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. Second Edition. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1999). *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.

- Simić, M., i Simić, V. (s.a.). Речник српског језика. *SRPSKI JEZIK – rečnici i alati na veći*. Преузето са: <http://www.srpskijezik.com>. Датум преузимања: 15. 9. 2017.
- Skok, P. (1972). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* II. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Skok, P. (1971). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Sweetser, E. (1990). *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Vujaklija, M. (1986). *Leksikon stranih reči i izraza*. Dopunjeno, prošireno i redigovano treće, fototipsko izdanje. Beograd: Prosveta.

Списак коришћених симбола и скраћеница

- ≡ – пуна кореспонденција
~ – сличност
∩ – контраст
ℜ – нулти однос
∅ – нулти кореспондент
% – израз потврђен само у употреби
< – 'постало је од'
* – реконструисан облик
+ – 'и' (конјункција делова твореница)
² – секундарни смисао лексеме
букв. – буквални смисао
грч. – грчки
лат. – латински
пие. – праиндоевропски
срп. – српски
фиг. – фигуративни смисао

Marko Janićijević

ORIENTATIONAL METAPHORS IN THE ETYMOLOGY OF LATINISMS WITH THE ORIGINAL PREFIX *E(X)*- IN SERBIAN AND ENGLISH IN RELATION TO SYNCHRONIC METAPHORS

Summary

On the basis of the Conceptual Metaphor Theory, we identify the orientational conceptual metaphors which have led to the development of actual meanings of Latinisms with the original prefix *ex-* in Serbian and English, with a view to establish their relationship with the conceptual metaphors active today. At the same time, a contrastive analysis of the Serbian and English linguistic expressions of the orientational metaphors identified in etymology is conducted, establishing relations of graded correspondence against the common etymology as the *tertium comparationis* restricted by the identified orientational metaphors. Furthermore, contemporary expressions of the orientational metaphors metaphors derived from domestic Serbian elements according to the same pattern (chiefly from the equivalent prefix *iz-* and equivalent stem) are looked for.

Given the original sense of the prefix *ex-* 'out of, from within', the investigation was primarily expected to reveal containment metaphors, which are simultaneously orientational and ontological in their cognitive function. A predominantly manual dictionary search (including dictionaries of contemporary Serbian and English, as well as etymology) is conducted in order to acquire evidence of orientational metaphors in the etymology of prefixed Latinisms. The conceptual metaphors established in etymology by linking the linguistic metaphors (individual metaphorical expressions) together and generalizing over them are checked for in contemporary synchrony, by consulting the cognitive linguistic literature and acquiring their contemporary instances.

The orientational metaphors identified in etymology include the containment metaphors PLACES FROM WHICH SOMETHING EMERGES ARE CONTAINERS, INVOLVEMENT IS CONTAINMENT, NORMS ARE CONTAINERS (DEVIATIONS ARE OUTSIDE THE CONTAINER), and the vertical orientational metaphors MORE QUALITY IS UP, HIGH STATUS IS UP and RAPTURE IS UP. It is shown that all the orientational (conceptual) metaphors identified in etymology also operate in the contemporary synchrony of Serbian and English, i.e. that they have been active for more than 1000–1500 years. For the significant quantity of the analyzed Latinisms the correspondents are identified which express the same

orientational metaphors in the synchrony of Serbian, while being formed from domestic Serbian elements semantically equivalent to the elements of the etymological structure of Latinisms.

ТРАНЗИТИВНОСТ КАО ВИД УБЈЕЂИВАЊА У РЕКЛАМНИМ ПОРУКАМА²

Узевши у обзир присутност рекламног дискурса у савременом друштву, као и чињеницу да он постаје све привлачнији за анализу не само социолога, психолога него и лингвиста, овај рад је настао у тежњи да опише један од начина којим се постиже примарна функција рекламних порука – убјеђивање потрошача да купе и користе производ који се рекламира. Служивши се методолошким приступом критичке анализе дискурса која ставља тежиште на текстуалну анализу, контрастирали смо категорију транзитивности као вид убјеђивања у енглеском и српском језику. Циљ нам није био само описати употребу језика у сврхе персуазије, него и класификовати резултате, те објаснити зашто се поменута категорија користи у сврхе убјеђивања. Овакво интерлингвално контрастивно проучавање остварено је произвољним избором новинских и ТВ реклама. Корпус чини укупно 220 примјера (110 на енглеском и 110 на српском језику). Квантитативном анализом утврдили смо сличности стратегија у енглеском и српском језику, потврђујући тезу хомогенизације култура у медијском дискурсу под утицајем глобализације.

Кључне ријечи: функционална граматика, транзитивност, реклама, убјеђивање.

¹ minja.radonja@ffuis.edu.ba

² Овај рад је прерађена верзија једног поглавља мастер рада *Стратегије убјеђивања у домену рекламних кампања – контрастивна анализа*, који је одбрањен 1. 12. 2016. године на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву.

1. УВОД

Рекламни дискурс постао је саставни дио живота сваког човјека. Рекламе имају функцију да обавијесте потрошаче о томе шта је доступно на тржишту, али и да их убиједје да купе одређени производ. Прве модерне маркетиншке компаније јављају се у Сједињеним Америчким Државама двадесетих година прошлог вијека и њихова циљна група биле су жене, јер су оне биле задужене за куповину производа за домаћинство (Machin & Van Leeuwen, 2007). Рекламирање је у уској вези са конзумеризмом, за чије су настајање заслужни економски, технолошки и културолошки услови (Fairclough, 1996). Баш из разлога што су рекламе свуда присутне и у толикој мјери, „[...] рекламирање може да постигне свој најзначајнији квалитативни ефекат: стварање културних заједница које ће замијенити оне које је капитализам уништио, и које људима пружају потребе и вриједности³“ (Fairclough, 1996, p. 201)⁴. Те алтернативне заједнице Ферклаф [Fairclough] назива потрошачким заједницама (енгл. *consumption communities*).

Кренувши од претпоставке да рекламне поруке имају за циљ да наведу потрошача да купи производ, у овом раду биће анализирана граматичка категорија транзитивности у рекламама на српском и енглеском језику. Теоријско-методолошки оквир заснива се на критичкој анализи дискурса (КАД), и то на оним инструментима критичке анализе дискурса који испитују начине грађења стварности. Ту се КАД примарно ослања на идеациону димензију граматике клаузе која се у системској функционалној лингвистици назива транзитивност (Fairclough, 1992). Овај рад има за циљ да опише, класификује и објасни како избор врсте процеса у оквиру транзитивности може имати убјеђивачку функцију.

³ “It is on the basis of sheer quantity that advertising is able to achieve its most significant qualitative effects: the constitution of cultural communities to replace those which capitalism has destroyed, and which provide people with needs and values” (Fairclough, 1996, p. 201).

⁴ Сви преводи у раду су ауторови.

1.1 СИСТЕМСКА ФУНКЦИОНАЛНА ЛИНГВИСТИКА

Системска функционална лингвистика (СФЛ) један је од значајнијих приступа у оквиру функционалне лингвистике која се везује за име М. А. К. Халидеја [М. А. К. Halliday] (в. Borucinsky & Tominac, 2016). Укоријењена је у Сосировом виђењу језика као система знакова, те посебно Прашке школе, која у Европи наставља Сосирову мисао, а чије је принципе у свом раду проширио Ферт [J. R. Firth] (Young, 2011). У литератури се СФЛ пореди са другом значајном парадигмом која је такође настајала у другој половини 20. вијека и која даје формалне приступе описа језика – генеративном граматиком. Насупрот виђењу формалних лингвиста да језик треба описати независно од његове употребе, системска функционална лингвистика описује и објашњава употребу језика и то не раздвајајући синтаксу од прагматике и семантике. Јанг [Young] (2011, р. 635) овако објашњава системску функционалну граматiku: „Посматрати језик са функционалне перспективе значи да можемо почети да схватамо како се праве језички избори у датој ситуацији, што нам омогућава да размотримо зашто су они направљени а зашто други нису, и како скуп избора доприноси значењу одређеног текста”⁵. Инструменти анализе коју предлаже СФЛ, нарочито анализа транзитивности, показали су се плодотворни у оквиру критичке анализе дискурса.

1.2 ТРАНЗИТИВНОСТ

Прва метафункција језика, која се тиче грађења стварности путем језика, у дискурсу се остварује транзитивношћу. Баркер и Галасински [Barker & Galasinski] (2001) скрећу пажњу на проблем терминологије. Транзитивност у смислу у којем га схвата Халидеј разликује се од значења овог термина у традиционалној лингвистици, која је разлика између прелазних и непрелазних глагола. За Халидеја, са друге стране, транзитивност је граматички систем помоћу којег се представља стварност. Као основне елементе Халидеј уводи процес који се одвија кроз вријеме, учеснике у процесу и околности које су повезане

⁵ ‘Looking at language from a functional perspective means that we can begin to understand how language selections in a given situation are made, which allows us to suggest why they were made and why others were not, and how a set of choices contributes to the meaning of a particular text’ (Young, 2011, p. 635).

са процесом. Процес је централни елемент, учесници су блиски процесу, док су околности необавезне и одређују процес временски, просторно, каузално итд. (Halliday & Matthiessen, 2004). Халидеј и Матијесен [Halliday & Matthiessen] разликују шест врста процеса: материјалне, менталне, релационе, бихевиоралне, вербалне и егзистенцијалне. Општа разлика међу овим процесима је између вањског и унутрашњег искуства. Материјалне клаузе обухватају процесе дешавања, стварања, радње. Ове врсте процеса и клауза су најучесталије, јер је „[...] прототип 'спољашњег' искуства радња и догађај: ствари се дешавају и људи или други актери раде нешто или узрокују дешавања⁶“ (Halliday & Matthiessen, 2004, p. 170). Менталне клаузе се, с друге стране, односе на унутрашње процесе (мисли, осјећања). Идентификација и класификација изражава се клаузама релационих процеса. На граници између материјалних и менталних клауза су процеси понашања, бихевиорални процеси, који испољавају шта људи раде на основу онога што мисле и осјећају. Прелаз између менталних и релационих процеса означен је као вербални процес: испољавање мисли и осјећања ријечима. И да се затвори круг процеса, граница између релационих и материјалних клауза покривена је егзистенцијалним процесима, који препознају постојање одређених феномена.

2. КОРПУС

Корпус рекламних порука који је прикупљан за ово истраживање састоји се од ТВ реклама и реклама у часописима. Изабрали смо ове двије врсте оглашавања јер су оне најдоступније јавности. Корпус на српском језику броји сто десет примјера рекламних порука, од којих је шездесет новинских и педесет ТВ реклама. И на енглеском језику смо прикупили исти број примјера (шездесет новинских, педесет ТВ реклама), те наш корпус укупно чини двјеста двадесет примјера у оба језика. Начин прикупљања корпуса је разнолик. Новинске рекламе на српском језику проналазили смо у штампаним издањима часописа *LJEPOTA I ZDRAVLJE*, *COSMOPOLITAN*, *CASAVIVA*, *JOY*, *ELLE*, *ENTERIJER*, *BLIC Žena*, *Vita*, *Zdravlje u kući*, *Sensa*, *BRAVACASA*, те онлајн издањима часописа *WOMEN & THE CITY* и *ENTERIJER*. За новински

⁶ “The prototypical form of the ‘outer’ experience is that of actions and events: things happen, and people or other actors do things, or make them happen” (Halliday & Matthiessen, 2004, p. 170).

корпус на енглеском језику консултовали смо сајт <http://magzus.com/>, који садржи колекцију бесплатних издања часописа из различитих сфера живота који су намијењени различитој публици. Тако корпус обухвата часописе намијењене женама и мушкарцима, онима који су заинтересовани за аутомобиле, дизајн, уређење интеријера, филмове, бизнис, спорт, науку, путовања: *ARCHITECTURAL RECORD*, *BAZAAR*, *EATING WELL*, *ELLE*, *ELLE DECORATION*, *Forbes*, *GLAMOUR*, *GQ*, *marie claire*, *COSMOPOLITAN*, *Sport Diver*, *TATLER*, *VANITY FAIR*, *VOGUE*, *allure*, *SHAPE*, *Women's Health*, *cheers*, *Rolling Stone*. Корпус је сакупљен у различитим издањима наведених часописа у периоду од новембра 2013. до септембра 2016. године. Такође, уврстили смо различите варијетете језика, те смо узели у обзир различита издања часописа који су намијењени за тржиште Уједињеног Краљевства и Сједињених Америчких Држава, односно БиХ и РС. У корпус нису уврштени сви огласи из датог издања часописа, него је селекција вршена методом случајног избора.

Иако корпус обухвата рекламирање различитих врста производа, од козметике за мушкарце и жене, прехранбених производа, производа из домена здравља и медицине, до технологије, морамо истаћи да не постоји баланс ових производа у оној мјери у којој смо то намјеравали, нарочито када се ради о рекламама у часописима, из разлога што су најдоступнији часописи намијењени женама и што управо они садрже највише реклама. Из тог разлога, али и да би корпус био што разноликији, анализирали смо и рекламе које се оглашавају путем телевизије. ТВ рекламе на српском језику пратили смо на домаћим телевизијским каналима (*PTPC*, *PINK BH*, *OBH*, *PTC1*, *PTC2*, *FOX Life*, *Прва српска телевизија*), али највећим дијелом смо их проналазили на јутјубу, као и цјелокупан ТВ корпус на енглеском језику.

3. АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА

Када смо се одлучили да у анализи примјенимо граматички систем транзитивности, циљ је био да утврдимо значење ријечи у нашем корпусу: какви су процеси најучесталији; да ли су процеси онакви каквим се чине, ко су учесници; коме је додијељена улога онога ко дјелује, а ко трпи радњу. У даљем тексту ћемо представити најучесталије врсте процеса који су опажени у корпусу.

3.1 МАТЕРИЈАЛНИ ПРОЦЕСИ

Већ смо скренули пажњу на термин транзитивности и рекли да се он не односи на прелазне и непрелазне глаголе. Међутим, и Халидеј користи ове термине када уводи врсте материјалних клауза. Нетранзитивне материјалне клаузе имају једног учесника (актера), вршиоца неке радње. Процес који је описан утиче на тог једног учесника. Уколико, пак, процес обухвата два учесника, једног који врши радњу и другог који је обухваћен радњом, то су транзитивне материјалне клаузе. Код транзитивних материјалних клауза, процес је усмјерен на другог учесника који је циљ радње – (енгл. *Goal*), те више утиче на њега, него на оног који радњу врши. Основна подјела материјалних клауза јесте подјела на креативне (енгл. *creative*) и трансформативне (енгл. *transformative*). Прве подразумијевају стварање једног од учесника процеса – актера или циља радње. Друге се односе на одређену врсту трансформације учесника који већ постоје.

Креативне клаузе се јављају у свега 20 (9%) примјера у цијелом корпусу и најчешће описују настајање производа. Актери су изостављени јер се ради о пасивним конструкцијама. Креативни процеси обухватају глаголе као што су *настати*, *изградити*, *створити*, *развијати*. На примјер:

(1) Born in Amsterdam. Raised by the world (*Heineken, Rolling Stone*, септембар 2016).

Примјер за Хајнекен пиво илуструје непрелазне креативне клаузе. Ипак, више је примјера прелазних клауза:

(2) Nutella is made with simple quality ingredients like hazelnuts, skimmed milk, and a hint of cocoa (Nutella, ТВ реклама).

(3) Whatever you're building, build it with Chocolate Milk (*Chocolate Milk, Shape*, април 2014, САД).

(4) Patek Philippe Geneve

Begin your own tradition (PATEK PHILIPPE, Forbes, мај 2013, САД).

У наведеним примјерима уочавамо креативне процесе изражене лексичким глаголима *make*, *build*, *begin*. Исход поменутих процеса је стварање једног од учесника у процесима, а то су у свим примјерима циљеви радње, наиме *Nutella*, *whatever you're building*, *your own tradition*.

У корпусу су далеко заступљеније трансформативне клаузе. Овакве клаузе подразумијевају да учесници радње – актер и циљ, већ постоје прије него што се радња изврши. Међутим, радња утиче на њих тако што мијења неке њихове особине. Од 220 анализираних примјера,

оне се јављају у свега 119 или 54% примјера, те су присутније од свих осталих врста клауза.

(5) Astalift Jelly Aquarysta Concentrate brings firmer, brighter, more youthful-looking skin – day after day (*ASTALIFT, Marie Claire*, децембар 2013, УК).

(6) Introducing Levi's Revel

SHAPES

LIFTS

LENGTHENS (*Levi's, Cosmopolitan*, март 2014, УК)

(7) *Plimycol* крема лијечи гљивичну инфекцију и тако ублажава сврбеж, смирује црвенило те зацјељује испуцалу кожу (*Plimycol, Cosmopolitan*, август 2016.).

У примјерима (5), (6) и (7) видимо да су актери сами производи који се рекламирају. У примјеру (5), актер је крема за лице *Astalift*, процес је означен глаголом *bring*, из домена *extending – possession*, циљ радње је кожа, као други учесник процеса, до чије трансформације долази поменути процесом и дјеловањем актера. Промјена другог учесника се односи на текстуру и изглед. Реклама за Левис панталоне (примјер 6), за актера опет наводи производ, а процеси су *shapes, lifts, lengthens* (категорија *elaborating – shape*). Овдје примјећујемо да се ради о елипси, односно изостављању појединих реченичних дијелова, који се могу закључити на основу контекста примјера. Тиме што је глагол дат са морфемом за 3. лице једнине презента индикатива, јасно је да је актер производ поменути раније у тексту. На основу знања о свијету и особине производа можемо логички закључити да се циљ радње односи на фигуру, бедра, ноге, које опет, уз дјеловање производа, мијењају нека своја својства:

(6a) Levi's Revel shapes (your figure), (A) lifts (your thighs), (A) lengthens (your legs).

Примјер (7) је сличан по својим особинама анализираним примјерима (5) и (6), с тим да процеси *лијечи, ублажава, смирује, зацјељује* припадају категорији *elaborating – make-up*.

Ипак, није увијек актер производ, иако је овај тип примјера најзаступљенији. Други најучесталији тип јесте да се сам адресат, тј. онај коме се порука упућује, позива на акцију. Сам актер је најчешће изостављен из површинске структуре, али се подразумева, из разлога што су поруке ове врсте дате у императивној форми:

(8) Change your view (Ray Ban Commercial – Going Up, ТВ реклама).

(8a) (You) change your view.

(9) Узми додатни саобраћај у *mt:s* водичу (*Mt:s* контрола трошкова – невероватно лака одлука, ТВ реклама).

(9а) (Ти) узми додатни саобраћај у *mt:s* водичу.

Производ је најучесталији актер у оба поткорпуса, с тим да је присутнији у поткорпусу на српском језику (60%), него на енглеском (38%). Други по учесталости актер је имплицирано ти или ви, са 28% у српском поткорпусу и нешто више, 33% на енглеском. Видимо да рекламе на енглеском језику више дају моћ на дјеловање адресату, него што је то присутно у српском поткорпусу. Поред ових, присутни су актери у виду компаније, познатих личности које говоре у 1. лицу једнине, затим ми (у значењу адресат и производ), те глумци који представљају свакодневне људе, с тим да је проценат оваквих примјера занемарљив (табела 1).

АКТЕРИ	Рекламе на српском језику	Рекламе на енглеском језику
Производ	60%	38%
Имплицирано <i>ти/ ви/ Ви</i>	28%	33%
Компанија	5%	6%
Ми (производ и адресат)	2%	9%
1. лице	3%	10%
Остали актери	2%	4%

Табела 1. Процентуални приказ актера у материјалним клаузама

Посматрајући класификацију друштвених актера (Van Leeuwen, 2008), примијећено је да корпус нуди богатство примјера персонализације, представљање искустава појединаца, номинација и функционализација, те агрегација. Детаљнија анализа друштвених актера захтјева више простора, али би свакако дала одговоре на питања која класификација је најучесталија, на примјер да ли се чешће користи номинација (ко су људи који се представљају) или функционализација (позивање на оно што раде).

Иако је немаркирано глаголско вријеме за ове врсте процеса трајни презент, анализа корпуса рекламних порука показује да су материјални процеси у простом презенту, да би се радња представила као опште позната чињеница, као нешто што је увијек тачно. Занемарљиви су примјери трајног презента:

(10) But now, Pantene is making my hair practically *unbreakable* (Selena Gomez: Love Your Hair Longer with Pantene | Pantene Commercial, ТВ реклама).

Из овог примјера видимо да поред актера, процеса и циља радње, материјалне клаузе могу имати још учесника, као што је *unbreakable*. Овај елемент је назван атрибут (енгл. *Attribute*). Реципијент (енгл. *Recipient*) је у материјалним клаузама знатно присутнији од атрибута:

(11) Red Bull gives you wings (2013 World of Red Bull Commercial, ТВ реклама).

Из примјера видимо да је у улози реципијента најчешће адресат.

Употреба материјалних клауза у рекламном дискурсу је директан позив потрошачима да побољшају било који сегмент свога живота. Нарочито је то изражено употребом трансформативних клауза у којима се производу приписује улога актера.

3.2 МЕНТАЛНИ ПРОЦЕСИ

„Док се 'материјалне' клаузе односе на наш доживљај материјалног свијета, 'менталне' клаузе тичу се нашег доживљаја свијета сопствене свијести⁷“ (Halliday & Matthiessen, 2004, p. 197). Да би се описала стања изражена овим процесом, употребљавају се стативни глаголи (енгл. *stative verbs*, в. Гринбаум и Кверк [Greenbaum & Quirk], 2003), изузев оних који описују стања постојања и посједовања, која су, према Халидеју, карактеристична за релационе клаузе, о којима ће касније бити ријечи. Из тог разлога, немаркирано глаголско вријеме је прости презент, што је карактеристично за ове глаголе и што менталне клаузе разликује од материјалних. Халидеј и Матијесен (2004) менталне процесе дијеле на перцептивне (енгл. *perceptive*), когнитивне (енгл. *cognitive*), дезидеративне или жељне (енгл. *desiderative*) и емоционе (енгл. *emotive*). Такође, учесници у менталним процесима друкчије су означени, наиме сенсер (*Senser*) и феномен (*Phenomenon*). Сенсер мора бити живо биће, јер је он тај који „[...] осјећа, мисли, жели или опажа⁸“,

⁷ “While ‘material’ clauses are concerned with our experience of the material world, ‘mental’ clauses are concerned with our experience of the world of our own consciousness” (Halliday & Matthiessen, 2004, p. 197).

⁸ “[T]he one that ‘senses’ – feels, thinks, wants or perceives” (Halliday & Matthiessen, 2004, p. 201).

док је феномен „[...] то што се осјећа, мисли, жели или опажа”⁹.

Знајући да се рекламне кампање позивају на емоције конзумента, очекивали смо да ће анализа показати велику фреквентност ових врста процеса. Ипак, у цјелокупном корпусу, ове врсте клауза јављају се у 45 од 220 примјера, 18 (16%) у поткорпусу на српском језику, и у 27 (24%) примјера у рекламним порукама на енглеском језику. Најучесталији процеси, односно подврсте менталних клауза у оба језика су перцептивни:

(12) Након 1 дана 91% жена примећује смањење бора (SHISEIDO, ELLE фебруар 2014, РС).

(13) Senses danger and increases braking power (Mercedes- Benz E-Class W212 Commercial ‘Sorry’, ТВ реклама).

У примјеру (12) свједочимо агрегацији улоге сенсера, гдје се потрошачи квантификују, што указује на већу поузданост информација. Феномен је позитивна перцепција исхода кориштења производа – смањење бора. Међутим, феномен не мора нужно бити позитивно вреднован, што илуструје примјер (13). То може бити и указивање на опасност уколико се не користи баш тај производ. Сенсер је маркиран у смислу да не испуњава услов да је живо биће, али и то са предумишљајем – говоримо о приписивању људских особина предметима или апстрактним појмовима.

Когнитивни процеси су на другом мјесту по присутности у корпусу:

(14) So smart, it knows what your skin needs (ESTEE LAUDER – BAZAAR фебруар 2014, САД).

(15) Жене знају (Афричка шљива, за потенцију, ТВ реклама).

Реклама за крему за лице *Estee Lauder* враћа нас на примјер (13), гдје опет можемо констатовати да се у рекламном корпусу доста употребљава персонификација, али видимо да сенсери најчешће јесу потрошачи или они који имају неку корист од производа, као у примјеру (15). Иако је феномен у том примјеру изостављен, с обзиром на сврху производа можемо лако дозвати елемент који недостаје, што индиректно води до производа.

Емоциони процеси тек су на трећем мјесту:

(16) Because the best landscapes in the world enchante you. Because you enjoy the company of your best friends. Because you take pleasure in the best foods. You no doubt love the best in yogurts. New Oikos Greek yogurt. (Oikos, Greek yogurt, ТВ реклама)

⁹ “[T]hat which is felt, thought, wanted or perceived” (Halliday & Matthiessen, 2004, p. 203).

(17) *Сви га воле* на свој начин! (Марго, Љепота и здравље, новембар 2013)

Као што видимо, сенсер је у оба примјера потрошач. Процеси су изражени глаголима који су маркирани, а феномен је у оба случаја производ.

Дезидеративни просеци су најмање заступљени. Сенсери су родитељи који желе добробит својој дјечи, а производ је тај који им то омогућава:

(18) *We all want what's best for our kids* (McDonald's Chicken McNuggets, ТВ реклама).

(19) Мама сам двоје дјеце и као свака мама желим да се они хране здраво (Аргета, ТВ реклама).

У претходна два примјера дезидеративни процеси означени су глаголом *want* (жељети), али могу бити означени и глаголима *wish*, *would like*, *desire*, *hope (for)*, *long for*, итд.

Иако менталне клаузе нису толико честе, њихова убјеђивачка функција лежи у перципирању позитивних резултата кориштења производа и његовом персонификовању. Другим ријечима, њиховом употребом у рекламним порукама се поручује публици да су резултати производа већ доказани и видљиви онима који га користе, те да куповина производа испуњава жеље корисника.

3.3 РЕЛАЦИОНИ ПРОЦЕСИ

Релациони процеси поменути су код објашњења менталних клауза, гдје је речено да стативни глаголи постојања и посједовања карактеришу релационе клаузе. Ове клаузе увијек морају имати два учесника између којих се ствара релација глаголима бити/имати, и њима сродним глаголима, као што су значити, представљати и слично. Двије основне категорије релација су атрибутивне (енгл. *attributive*) и идентификационе (енгл. *identifying*), те Халидеј и Матијесен (2004) разликују атрибутивне и идентификационе подврсте релационих клауза. Код првих, долази до приписивања неке особине или класе другом учеснику. Тај учесник, који је најчешће на првом мјесту, прије глагола, назива се носилац (енгл. *Carrier*), док је особина која се приписује носиоцу – атрибут. Када говоримо о идентификационим клаузама, опет долази до приписивања, али не атрибута, већ идентитета (енгл. *Identifier*) онемо што се идентификује (*Identified*). Сасвим је очекивана

фреквентност релационих процеса у нашем корпусу, узевши у обзир да се производима приписују атрибути, стога су и атрибутивне клаузе заступљеније од идентификационих.

(20) Instantly, skin **is** softer, cleaner, more radiant- revitalized (*ESTEE LAUDER, BAZAAR*, фебруар 2014, САД).

(21) Након 5 примена, коса је гушћа, пунија и раскошнија (*LOREAL ELSEVE, ELLE* фебруар 2014, РС).

(22) Clean, quiet, powerful (*BMW Advanced Diesel - Changes* – 2011, ТВ реклама).

Посматрајући који су глаголи најдоминантнији у атрибутивним релационим клаузама, видимо да је најчешће употребијен глагол *бити*. Овај глагол стоји као спона између носиоца и атрибута. У примјеру (20), носилац је именица *skin*, док у примјеру (22), носилац недостаје, али је он присутан у виду слике. Овдје видимо да недостаје и глагол, те да је вербално присутан само атрибут релационе клаузе. Реченица је из ТВ рекламе и док мушки глас изговара атрибуте, видео приказује аутомобил у покрету, чиме закључујемо да се атрибути у форми придјева односе на њега. Због паузе у говору између атрибута и носиоца атрибута, можемо констатовати да се не ради о фрази са придјевом у атрибутивној функцији (22a):

(22a) *clean / quiet / powerful BMW

Као најоптималнији глагол који се може наћи у датом контексту је глагол бити (*to be*):

(22б) BMW is clean, quiet, powerful.

(22в) *BMW has clean, quiet, powerful.

Можемо закључити да је реченица означена као 22в неграматична. Свакако, ово није једини примјер овог типа релационих клауза, гдје је дат само атрибут. Понекад је присутан носилац атрибута и атрибут, а изостављен глагол. Тиме се, пак, не губи на комуникативној поруци.

(23) THE NEW CITROEN C4

ALIVE WITH TECHNOLOGY (*Citroen C4 Transformer*, ТВ реклама)

Дати примјер нам још олакшава анализу, јер је атрибут у форми придјева *alive*. Овакви придјеви се ријетко могу наћи у атрибутивној функцији, а придјев из примјера има своју паралелну форму *live/living* која стоји атрибутивно (в. Greenbaum et al., 1985).

И у новинским и у ТВ рекламама видљиво је да је пожељно да буде што мање текста, а да се порука пренесе индиректно, кроз слику

или видео. Ово је карактеристично за све врсте клауза, не само за релационе. У материјалним клаузама најчешће недостаје актер, који је имплицитан, јер је присутан на слици, што је у складу са правилима кохезије, у оваквим случајевима можемо рећи да се ради о ванјезичкој кохезији.

Поред глагола *бити*, налазимо примјере гдје је процес изражен глаголом *имати*, *посједовати*, *садржати* (*to have*, *to contain*). Код оваквих примјера, описује се какве особине производи посједују:

(24) Chocolate Milk has high-quality protein to build lean muscle and nutrients to refuel your body after a hard workout (Chocolate Milk, Shape, април 2014, САД).

(25) [Пик шунке] настају од најквалитетнијег комада меса, свињског бута, садрже мање од 2% масноће, а њежном аромом увијек изнова пружају врхунски ужитак (Пик шунка, 2011, ТВ реклама).

Провјерили смо како су све означени носиоци реклама и утврђено је да је носилац атрибута најчешће, али не искључиво производ. Рекламе за производе за његу тијела често као носиоца атрибута наводе дијелове тијела за које је производ намијењен, те се у функцији носиоца често налазе коса, кожа, стопала. У нешто мањој мјери носиоци могу бити и апстрактне именице као што су живот, љубав, сан, као у рекламној поруци за шампањац која гласи *Life can be perfect* (BOLLINGER, Tattler, децембар 2013, УК) или за Cartier накит: *True love has a color and a name* (ELLE, јануар 2014, САД).

Атрибути у нашем корпусу су у форми придјева, али и именица. Придјеви се односе на особине производа. У енглеском језику налазимо придјеве *great*, *perfect*, *different*, *soft*, *stable*, *resistant*, *reduced*, *less visible*, *thin*, *light*, *powerful*, *genuine*, *intuitive*, *beautiful*, док су у примјерима на српском језику најучесталији придјеви *природан*, *раскошнија*, *бујнија*, *гушћа*, *пунија*, *најбоља*, *нежна*, *еластична*, *мекша*, *сјајнија*, *модеран*, *умрежен*, *задовољне*. Именички атрибути најчешће се јављају у релационим клаузама које означавају посједовање, дакле након глагола *to have*, и односе се на карактеристике производа: *bare perfection*, *ISO Compliant Driver*, *adaptive remote start*, *Jewel-like LED headlamps*, *high-quality protein*, *source of calcium*, *nutrients*, *unique style*, *structured contour*, *precision*, *strenght*, *spirit*, да поменемо само неке.

Видимо, дакле, да су атрибутивне клаузе присутне јер се помоћу њих ствара веза између производа, који је најчешће у функцији носиоца атрибута, и самог атрибута који се том производу приписује. Атрибути

који су наведени описују корисне стране производа, чиме се постиже убјеђивачка функција.

Табела 2. приказује процентуалну заступљеност врста процеса у корпусу.

Врсте клауза		Рекламе на срп. ј.	Рекламе на енгл. ј.
материјалне	креативне	3.6%	14.5%
	трансформативне	51%	57%
релационе	атрибутивне	33%	43.6%
	идентификационе	7.2%	9%
менталне	когнитивне	4.5%	6.3%
	перцептивне	5.5%	11 %
	жељне	1.8%	3.6 %
	емоционе	4.5%	3.6 %

Табела 2. Процентуални износ процеса у рекламама на енглеском и српском језику

Када смо почели да говоримо о транзитивности, нагласили смо да Халидеј и Матијесен разликују шест врста процеса, од којих смо се до сада бавили материјалним, менталним и релационим. Ова три процеса су свакако најзаступљенија и имају персуазивну функцију. Преостала три – бихевиорални, вербални и егзистенцијални занемарљиви су те њих нисмо укључили у анализу.

3.4 ОКОЛНОСТИ

Као додатну врсту процеса, Халидеј и Матијесен уводе околности (енгл. *circumstances*), које надопуњују остале процесе. Од девет врста околности, у корпусу су најупечатљивије и најзаступљеније начин (*manner*), вријеме (*time*), узрок (*cause*), локација (*location*) и угао (*angle*).

Начин нам говори о томе како се врши неки процес. У оквиру начина, пронашли смо поткатегорије средства (*means*), квалитета (*quality*), и поређења (*comparison*), који су распоређени тако да већина примјера припада првој поткатегорији, којом се исказује инструменталност, тј. помоћу чега се врши радња, као што је приказано у примјеру (26):

(26) With a special blend of our gentlest cleaners and NutriumMoisture, Dove nourishes deep down leaving your skin soft and smooth (Dove, Allure, фебруар 2014, САД).

Околност средства је и на српском језику представљена на сличан начин, гдје се показује чиме или помоћу чега се врши процес који је дат као главни. Инструмент је по правилу производ или неки састојак производа који омогућава да се процес изврши.

(27) Уз помоћ Др. (sic!) Цолић маске за лице, анатомске папирне маске, нахранићете, хидрирати и подмладити своју кожу (Космополитан, август 2013, издање Србија и Црна Гора).

Поред средства, начином се још исказује како се радња врши (*quality*), најчешће се позивајући на лакоћу постизања резултата датим производом:

(28) Cleans the tough stuff. Easily. (*VIM Cream*, ТВ реклама)

(29) Јело се спрема брзо и лако, чак и без уља (Металац, ТВ реклама).

Поређењем се показује каква би ситуација могла бити да се производ користи:

(30) Smell like a man, man (Old Spice, ТВ реклама).

У примјерима на српском језику није запажен ниједан примјер поређења.

Док је околност начина најдоминантнија у енглеском поткорпусу у односу на остале врсте околности, у српском језику то припада околности времена. То не значи да вријеме није упечатљиво на енглеском језику, заступљено је свакако и у тим примјерима.

(31) Можете видети и осетити разлику ... за само три дана! (JOY, јул 2013)

Овом околношћу се исказује временски интервал у којем се главни процес одвија, као на примјер: *у трену, одмах, за само пет секунди, након 1 дана, већ данас, до 2 минута, 48 сати, за две недеље, 24 сата, у периоду од две недеље, ово љето, за пет минута, до 12 недеља*. Видимо да се ради о временским интервалима који су одређени, што адресатима даје сигурност да су производи и услуге дјелотворни и јавља се очекивање да се резултат види у датом временском оквиру. Оквир трајања процеса релативно је кратак, од оних који исказују да се радња реализује одмах, у неколико минута, дана, до нешто дужих као што је 12 недјеља. Најчешће се позива на 2 недјеље, што је довољно дуг период да се потенцијални потрошач усуди покушати побољшати свој живот уз производ, а опет није толико дуг да потрошач нема мотивацију да покуша.

У енглеском језику су такође одређени временски интервали: *in two weeks, up to 2 years, this winter, after just one use, now, suddenly, in five days, every day, after every shave, now.*

(32) Removes up to 80% of surface stains in just 2 weeks (*Oral B, Vogue*, новембар 2013, УК).

Околност узрока даје разлог извршења радње, сврху, или говори у чијеимесерадњаврши. Каоврстуаргументацијеиуспјешнијегувјеравања адресата у дејство и квалитет производа, користи се околност разлога. У примјеру (33) ова околност прати релациону клаузу и образлаже зашто производ носи атрибут *phthalate-and PVC-free*. У примјеру (34) даје се разлог зашто актер у реклами бира Плиденту, али и зашто би сви требало да раде исто – јер има приступачну цијену.

(33) Thanks to an innovative, patent-pending formulation, Ecolibrium is phthalate-and PVC-free (*Johnsonite, Arhitectural record*, мај 2013, САД).

(34) Ја купујем паметно. Плидента, јер се исплати. (Плидента, ТВ реклама)

У примјерима (35) и (36) видимо сврху извршења радње, намјеру с којом се радња врши.

(35) Salon-quality formulas reinforce hair's natural protective barrier and repair up to 2 years of damage. For hair with all its beautiful strength. And it's great for color-treated hair. (*TRESemme, Glamour*, мај 2013, САД)

(36) Нови *Gliss Ultimate Color* за ултимативно задржавање боје (*Gliss*, ТВ реклама).

А синтагме *for the next generation* и *за цијелу породицу* из примјера испод представљају особе за коју се радња врши, односно онај ко има бенефите од извршења радње:

(37) You never actually own a Patek Philippe. You merely take care of it for the next generation. (*PATEK PHILIPPE, Forbes*, мај 2013, САД)

(38) Доказана терапија продуктивног кашља за цијелу породицу! (*Ekspktorans Flavamed*, Љепота и здравље, новембар 2013)

Конечно, дајемо примјере за околност локације, која говори потрошачима гдје могу наћи производ (39), али неријетко и одакле производ потиче, како би се позвали на квалитет (40).

(39) Experience Visionnaire (1 Minute Blur) at your Lancome counter or at Lancome.com (*VISIONNAIRE, Cosmopolitan*, април 2014, САД)

(40),, [...] Организам препознаје биљке са наших простора[...]"
Made in Serbia

ВРСТЕ ОКОЛНОСТИ	РЕКЛАМЕ НА СРПСКОМ	РЕКЛАМЕ НА ЕНГЛЕСКОМ
НАЧИН (<i>manner</i>)	21%	36%
ВРИЈЕМЕ (<i>time</i>)	32%	33%
УЗРОК (<i>cause</i>)	20%	14%
ЛОКАЦИЈА (<i>location</i>)	13%	11%
УГАО (<i>angle</i>)	9%	6%
ОСТАЛЕ ОКОЛНОСТИ	5%	

Табела 3. Процентуални приказ најучесталијих околности у свим типовима процеса

Табела 3. представља заступљеност околности у једном и другом језику. Видимо да се од свих врста процеса најчешће користе начин на који се радња врши, шаљући поруку потрошачу да лако може доћи до рјешења проблема који га мучи куповином одређене марке, и вријеме – које свједочи о брзом рјешењу проблема.

4. ЗАКЉУЧАК

Након анализе примјера, направили смо статистичку анализу за српски и за енглески поткорпус и процентуално представили учесталост процеса у оквиру једног и другог поткорпуса. Збир процената није и не може бити 100% у оквиру једне категорије или стратегије, због природе корпуса и чињенице да један примјер рекламе најчешће садржи неколико реченица или је порука дата у само једној или неколико ријечи. Неколико врста процеса се могло јавити у истом примјеру.

Осврнувши се на идеациону функцију језика, видимо да категорије које се јављају у енглеском такође постоје у српском језику. Анализа транзитивности показује да су у оба језика најзаступљеније материјалне клаузе, 54.6% у српском поткорпусу и 71.5% у енглеском. У материјалним клаузама ниједан учесник не мора бити живо биће, што је у складу са нашом анализом. Код примјера материјалних клауза у корпусу, дјеловање се највише приписује производу, 60% у примјерима на српском и 38% на енглеском, с тим да је, као што видимо, проценат

већи у српском поткорпусу, док се у енглеском дјеловање у 33% случајева приписује адресату. Након материјалних, најчешће се јављају релационе, те менталне клаузе, с тим да су проценти већи у примјерима на енглеском језику. Можемо констатовати, дакле, да се реалност конструише употребом сличних језичких средстава.

Док постоје радови који се баве стратегијама убјеђивања у рекламном дискурсу, ријетки су они који упоређују стратегије у два или више језика и који користе квантитативну анализу. Особеност овог рада лежи и у примјени елемената функционалне граматике на српски језик. У уводу за *An Introduction to Functional Grammar* [Увод у функционалну граматiku] Халидеј (1994) наводи како је то увод за функционалну граматiku енглеског језика, али да се може сматрати уводом у функционалну граматiku уопште. Иако смо се бавили транзитивношћу у свјетлу функционалне граматике и показали да постоји подударност у представљању значења употребом сличних форми којим се та значења реализују, ово је, ипак, мали узорак и истраживање није залазило у детаљнију анализу друштвених актера као учесника у рекламама, те се оставља простор за нека друга истраживања која би дала систематичнији осврт на ову проблематику.

Помоћу анализе транзитивности примјећујемо да избор различитих процеса има персуазивну функцију која се огледа у трансформисању проблема у рјешење помоћу трансформативних материјалних процеса, или рјешење буде креирано креативним процесима. Поручује се да је битно, али и могуће видјети резултат на експлицитно указани проблем, те да производ испуњава жеље изражене жељним процесима. Адресатима и производима даје се моћ на дјеловање, а адресатима се дају и смјернице у виду околности гдје наћи производ. Не изостају обећања брзог и лаког рјешавања проблема путем производа. Позитивна слика производа гради се пажљиво бираном лексиком у виду атрибута који се приписују производу.

Литература

- Barker, C. & D. Galasinski (2001). *Cultural Studies and Discourse Analysis: A Dialog on Language and Identity*. London: SAGE Publications Ltd.
- Borucinsky, M. & S. Tominac Coslovich (2016). Formalno i funkcionalno u jeziku: sistemska funkcionalna gramatika u odnosu na ostale funkcionalne gramatike i kognitivnolingvističke pristupe. *FLUMINENSIA*, 27 (2), 11–29.
- Fairclough, N. (1996). *Language and power*. United Kingdom: Longman.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Press.
- Greenbaum, S. et al. (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London and New York: Longman Group Limited.
- Greenbaum, S. & R. Quirk. (2003). *A Student's Grammar of the English Language*. London: Longman.
- Halliday, M. A. K. & C. Matthiessen (2004). *An Introduction to Functional Grammar* (3rd ed.). London: Arnold.
- Halliday, M.A.K. (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.
- Machin, D. & T. Van Leeuwen (2007). *Global Media Discourse: A critical introduction*. London: Routledge.
- Van Leeuwen, T. (2008). *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Young, L. (2011). Systemic functional linguistics. In James Simpson (Ed.), *The Routledge Handbook of Applied Linguistics* (625–637). London & New York: Routledge.

Minja Radonja

TRANSITIVITY AS A MEANS OF PERSUASION IN ADVERTISEMENTS

Summary

Taking into account the presence of advertising discourse in contemporary society, as well as the fact that it is becoming more and more appealing for the analysis not only on the part of sociologists, psychologists, but also linguists, this paper is made in tendency to describe one of the linguistic devices by means of which primary function of advertisements is achieved – persuading potential buyers to buy and use the product being advertised. Using the methodological approach of critical discourse analysis which is primarily text-based, we contrasted the category of transitivity as a persuasion strategy in English and Serbian. The aim was not only to describe language use, but also to classify results, and explain why different types of processes are used in persuasive function. Such interlingual contrastive research is accomplished by means of arbitrary choice of newspaper and TV commercials. Corpus comprises 220 examples (110 in English and 110 in Serbian). By means of quantitative analysis we inferred similar use of strategies in English and Serbian, thus confirming the hypothesis of homogenisation of cultures in media discourse, influenced by globalisation.

ИНТРАЛИНГВАЛНЕ ГРЕШКЕ У УЧЕЊУ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА КОД СТУДЕНАТА АНГЛИСТИКЕ

Предмет овог рада су интралингвалне (унутарјезичке) грешке у учењу енглеског језика као страног код одраслих ученика. Интралингвалне грешке још се називају и развојним и уобичајена су појава у учењу страних језика, како на раном узрасту, тако и код одраслих. Посљедица су недовољног познавања правила и ограничења језика који се учи, те њихове погрешне примјене. Анализирајући примјере прикупљене из есеја и тестова српско-енглеског превода студената завршних година англистике, покушали смо да установимо који тип интралингвалних грешака је најчесталији. Истраживање је показало да су такве грешке најбројније у сљедећим областима познавања и употребе енглеског језика: детерминатори, лексика, слагање субјекта и предиката, употреба глаголских времена, морфологија, глаголски вид, елипса, слагање времена, неправилни глаголи.

Кључне ријечи: интралингвалне грешке, анализа грешака, одрасли ученици, међујезик, детерминатори

1. Увод

Грешке су уобичајена појава при учењу и усвајању страног језика. Као два најважнија фактора² која узрокују грешке Севил-Тројки [Saville-Troike] (2006, р. 39) наводи *интерлингвалне* (међујезичке) факторе, који су посљедица негативног трансфера из матерњег језика, и *интралингвалне* (унутарјезичке), који се не могу приписати међујезичком утицају. Интерлингвалне грешке карактеристичне су за почетне фазе учења, док се интралингвалне јављају нешто касније.

¹ srdjan.sucur@ffuis.edu.ba

² Елис [Ellis] (1999, р. 60) овоме додаје и тзв. *индуковане грешке* (енг. *induced errors*) чије узроке треба тражити у пропустима у настави страног језика.

У нашем истраживању покушаћемо да утврдимо у којој мјери се интралингвалне грешке јављају и на напреднијем нивоу учења страног језика, код студената завршних година англистике.³ Након краћег осврта на анализу грешака, те на грешке и омашке, као и разлику између интерлингвалних и интралингвалних грешака представимо корпус, а затим одговарајућим примјерима описати најзаступљеније категорије интралингвалних грешака.

1.1. Анализа грешака

Анализа грешака ученика, истиче Севил-Тројки (2006, р. 48), дуго је била дио наставе језика. То је први приступ проучавању усвајања страног језика који разматра ученикову креативну способност да конструише језик који учи. Ради се заправо о анализи правих/стварних грешака које ученик прави на страном језику (Исто, р. 37). Због утицаја бихевиоризма вјеровало се да су грешке, углавном, (ако не и у потпуности) посљедица навика пренијетих из матерњег језика.

Временом се увидјело да „[...] не могу све грешке које ученици праве да се припишу искључиво утицају њиховог матерњег језика“ (Lightbown & Spada, 2006, р. 79), као и да „[...] се не реализују све потенцијалне интерлингвалне грешке, односно да код свих разлика између матерњег и страног језика појава грешака није обавезна“ (Ђорђевић, 2004, стр. 47). Због тога се у други план све више потискује идеја о предиктивности, а наглашава експликативна вриједност анализе грешака која је значајна и за наше истраживање.

Кордер [Corder] (1974, р. 48) издваја пет етапа у анализи грешака: 1) прикупљање узорка језика ученика; 2) идентификовање грешака; 3) опис грешака; 4) објашњавање грешака и 5) евалуација грешака. Кључним етапама могу да се сматрају: идентификовање грешака (јер је од изузетне важности утврдити ради ли се у неком случају о грешци или омашци, пошто се омашке не сматрају значајним за анализу грешака), опис грешака (који се бави површинским структурама реченица које ученици произведу), те објашњавање грешака (чији циљ је, како истиче Елис (1999, р. 57) откривање њиховог узрока, као и зашто су начињене).

³ Наше истраживање проведено је у току једне академске године, а том приликом анализирани су радови приближно једне трећине (32%) од укупног броја студената који су тада похађали 3. или 4. годину студија.

1.1.1. Недостаци и ограничења анализе грешака

Терон [Tarone] и Свирцбин [Swierzbis] (2009, p. 12) наводе да је анализа грешака тек један од начина да се сагледа језик ученика, а као главно ограничење истичу то што се занемарују ситуације у којима ученици користе тачне облике, пошто се на тај начин стиче само половична слика о њиховом знању.

Елис (1999, p. 67) наводи да постоје двије главне критике анализе грешака. Једна се односи на слабости у методолошким процедурама, а друга на ограничен обим. Слабост у методолошким процедурама углавном се односи на утврђивање у којем случају се ради о грешци, а у којем о омашци, као и на одређивање извора, узрока и описа грешака. Под ограниченим обимом подразумева се то што је већина студија која се бави анализом грешака ученика (баш као и наша) синхроног карактера и на тај начин пружа само статичан приказ учења страног језика. Ријетки су случајеви у којима је истраживање вршено дијахроно, а грешке анализиране на различитим стадијумима развоја међујезика ученика. Ова слабост није несавладива, јер се у одговарајућим условима може спровести дијахроно истраживање које би понудило увид у то како се грешке ученика мијењају у зависности од тога у којем се стадијуму учења страног језика они налазе, што би поближе објаснило процес учења другог језика.

Севил-Тројки (2006, p. 40) као још једно од ограничења анализе грешака истиче могућност *избјегавања* (енг. *avoidance*⁴). Под тим се подразумева да мањак грешака у продукцији ученика може бити посљедица избјегавања структура које они сматрају сложеним, а такве ситуације анализа грешака не може да препозна.

Па ипак, значај грешака и њихове анализе, како истиче Кордер (1967), огледа се у томе што грешке: 1) пружају наставнику увид у то колико је ученик научио; 2) пружају истраживачу показатеље о томе како је језик учен; 3) служе као средства помоћу којих је ученик открио правила језика циља. Стога сматрамо да анализа грешака, премда је данас неки сматрају превазиђеном, може да има практичну примјену и у савременим лингвистичким истраживањима, али и у настави страних језика поготово ако се у обзир узме њена експликативна вриједност.

⁴ Хеџ [Hedge] (2000, p. 53), говорећи о комуникативној компетенцији (енг. *communicative competence*), а конкретно о *стратегијској компетенцији* (енг. *strategic competence*), за сличну појаву наводи термин *стратегија редуковања* (енг. *reduction strategy*).

1.1.2. Грешке и омашке

Елис (1999, р. 47) истиче да дјеца, усвајајући матерњи језик, праве „грешке“, те додаје да их праве и одрасли изворни говорници, нпр. изостављањем неке граматичке морфеме.⁵ Па ипак, важно је истаћи да ове грешке немају исту „тежину“ какву имају оне које се јаве у продукцији ученика страног језика. Исти аутор даље, позивајући се на Џорџа [George] (1972), наглашава да се грешке које праве ученици сматрају „непожељним облицима“ (енг. *unwanted forms*), док се оне које се јављају код дјеце која су изворни говорници сматрају „прелазним облицима“ (енг. *transitional forms*), а код одраслих изворних говорника „лапсусима“ (енг. *slips of the tongue*). Грешке које се јављају у учењу страних језика су, наглашава Дејвис [Davies] (2007, р. 84), заправо празнине (попуњене или непопуњене) у знању које ученик има о језику који учи. Са друге стране, до омашки у учењу страног језика долази када, како наводи Елис (1999, р. 51), ученици не успију да остваре своју компетенцију. Ради се у омашкама у говору или писању, које су озбиљније од лапсуса које праве изворни говорници, а ученици су у стању да их сами препознају и исправе.⁶

Елис (Исто) наглашава да уколико ученик понекад користи исправне облике, а понекад неисправне, на основу тога не може са сигурношћу да се тврди да заправо познаје облике присутне у језику који учи, а да употреба неисправних облика представља омашку. Оно што је могуће јесте да је знање које ученик има о облицима у језику који учи непотпуно, тј. да можда још није научио све контексте у којима се конкретан облик може користити.

1.1.3. Интерлингвалне и интралингвалне грешке

Почетне фазе учења страног језика, наводи Браун [Brown] (2000, р. 224), карактерише присуство интерференције, односно негативног трансфера. Ученици се тада углавном ослањају на структуре из свог матерњег језика. Интерлингвалне грешке су оне које се могу

⁵ *My father live in Gloucester* (Ellis, 1999, р. 47).

⁶ Неки аутори (Waltz, 1987, р. 56) истичу да су ученици на напредном нивоу учења (какви су обухваћени и нашим истраживањем) у стању да исправе чак 95% сопствених грешака. На основу тога, може се претпоставити да би неко слично будуће истраживање, у коме би студенти били у прилици да сами препознају и исправе своје грешке, могло показати значајно другачије резултате од оних до којих смо дошли овим истраживањем.

(дјелимично или у потпуности) приписати негативном трансферу из матерњег језика. До негативног трансфера долази када се структура или правило из матерњег језика употребе у реченици на језику који се учи, на начин који је нетачан и сматра се грешком (Saville-Troike, 2006, p. 19).⁷

Како наводе Терон и Свирџбин (2009, p. 13), дјечији језик, који је производ усвајања првог језика, стално се развија и еволуира све док не достигне стандард изворног говорника. Према Селинкеру [Selinker] (1972), ово није случај са међујезиком одраслих ученика. Систем језичких правила одраслих ученика готово увијек се фосилизује, тако да се на неки начин (иако је то понекад незнатно) разликује од система језичких правила какав имају изворни говорници језика који се учи.

Када ученици почну да усвајају дијелове новог језичког система долази до појаве тзв. интралингвалног трансфера, односно уопштавања унутар језика који се учи. У интралингвалним грешкама се, истиче Елис (1999, p. 58), огледају опште карактеристике учења правила као што су: погрешне претпоставке, непотпуна примјена правила, те непознавање услова у којима се та правила примјењују.

Елис (p. 59) разликује сљедеће врсте интралингвалних грешака:

- 1) Грешке претјераног уопштавања, које се јављају када су у учениковој продукцији присутне девијантне структуре као посљедица комбиновања других структура присутних у језику који се учи (нпр. **He can sings*, а у енглеском су могући случајеви *He can sing* и *He sings*).
- 2) Грешке које се јављају усљед непознавања правила, те њихове примјене у контекстима гдје се не примјењују (нпр. **He made me to rest*, усљед погрешне аналогije са *He asked/wanted/invited me to go*).
- 3) Грешке које су посљедица непотпуне примјене правила, што укључује појаву непотпуних структура. (нпр. коришћење изјавног реда ријечи у питањима **You like to sing?*, умјесто упитног *Do you like to sing?*)
- 4) Четврти тип интралингвалних грешака односи се на оне које настају усљед погрешних претпоставки због неразумијевања извјесних дистинкција присутних у језику који се учи (нпр. употреба глагола *was*, као маркера за прошло вријеме – **One day it was happened*).

2. Корпус

Корпус обухваћен нашим истраживањем састоји се од: двјеста седамдесет и једне реченице⁸ издвојене из седамдесет два есеја и

⁷ Севил-Тројки: „When an L1 structure or rule is used in an L2 utterance and that use is inappropriate and considered an 'error' “ (2006, p. 19).

⁸ Одабир те 271 реченице није био произвољан, већ су истраживањем обухваћене

двадесет три теста српско-енглеског превода студената завршних година англистике. За потребе овог истраживања издвојени примјери организовани су тако да је прво наведена реченица преузета из радова студената (додатно означена астериском), која садржи неку грешку, а затим одговарајућа коригована реченица. У случајевима гдје су примјери преузети из тестова С-Е превода наведене су и одговарајуће реченице на српском језику.

3. Анализа корпуса и интерпретација

При интерпретацији грешака у нашој анализи употребили смо ону коју Кордер (1974) назива „нормалном“⁹ (енг. *normal*). Овом интерпретацијом истраживач исказу издвојеном из ученикове продукције одређује значење на основу правила и ограничења присутних у језику који се учи. На тај начин могуће је утврдити ради ли се о грешкама интерлингвалног или интралингвалног типа. У опису грешака претежно смо користили таксономију коју Елис и Баркизен [Barkhuizen] (2005, р. 51–72) називају *лингвистичком*¹⁰ (енг. *a linguistic taxonomy*), док смо таксономију *површинских структура*¹¹ (енг. *a surface structure taxonomy*) користили повремено.

Анализом прикупљеног корпуса установили смо да су интралингвалне грешке заступљене на сљедећи начин (в. Графикон 1.): најбројније су грешке у употреби детерминатора – 58 (18.35%), те у слагању субјекта и предиката – 29 (9.17%), затим грешке лексичке природе – 27 (8.54%), грешке у употреби глаголских времена – 17 (5.37%), грешке у употреби глаголског вида – 8 (2.58%), морфолошке грешке – 7 (2.53%), грешке у употреби елипсе – 7 (2.21%), слагању времена – 4 (1.26%), у облику неправилних глагола – 3 (0.94%), употреби инфинитива – 3 (0.94%), премодификацији – 1 (0.31%), употреби приједлога – 1 (0.31%).

искључиво оне које садрже неки тип грешака (укупан корпус чине 2,482 реченице).

⁹ Поред ове интерпретације, Кордер (1974) наводи и тзв. „ауторитативну“ (енг. *authoritative*) и „разумну/увјерљиву“ (енг. *plausible*).

¹⁰ Елис и Баркизен (Исто) истичу да је лингвистичка таксономија обично заснована на категоријама преузетим из дескриптивних граматика језика који се учи.

¹¹ Ова таксономија заснива се, како истичу Елис и Баркизен (Исто), на „[...] начинама на које су површинске структуре измијењене“ у реченицама које садрже грешке.

Графикон 1.

Због ограниченог обима рада овдје ћемо представити само најбројније грешке, односно оне чија заступљеност износи 5 и више процената.

3.1. Детерминатори

У корпусу је уочено укупно педесет и осам примјера¹² у којима је дошло до грешке у употреби детерминатора. Александер [Alexander] (2003, р. 55) наводи да су детерминатори ријечи које се користе испред заједничких именица, а њима се утиче на именицу, односно, одређује (енг. *determine*) њено значење. Свака бројива именица у једнини требало би да испред себе има неки детерминатор. Детерминатори се дијеле на двије групе. Прву групу чине детерминатори помоћу којих се врши класификовање, односно идентификовање, а то су: *неодређени* и *одређени чланови, показне и присвојне замјенице*. Другу групу чине ријечи којима се описује квантитет, а то су *бројеви и квантификатори*.

У корпусу који смо анализирали, у двадесет и осам примјера члан је погрешно изостављен, у осамнаест случајева члан није требало

¹² Присуство грешака у употреби детерминатора у нашем истраживању подудара се са резултатима до којих су дошли Вајт [White] (2003) и Робертсон [Robertson] (2000) (изостављање чланова), те Хибнер [Huebner] (1987), Терон [Tarone] и Периш [Parrish] (1988) (непотребно коришћење чланова).

употријебити, у три примјера употребљен је погрешан члан, а у преосталих осам грешке су уочене у употреби неке друге врсте детерминатора.

Елис (1999, р. 62) наводи да неки истраживачи не могу да се усагласе да ли су нпр. грешке у употреби чланова у продукцији оних ученика чији матерњи језик не препознаје ову категорију интерлингвалне (Duskova, 1969) или интралингвалне природе (Dulay & Burt, 1974). Браун [Brown] (2000, р. 225), позивајући се на Ричардса [Richards] (1971, р. 187), истиче да су све грешке у употреби чланова интралингвалне, те као типичне издваја: 1. изостављање одређеног члана *the*; 2. употребу одређеног члана *the* умјесто нултог $\emptyset$; 3. употребу неодређеног члана *a/an* умјесто одређеног *the*; 4. употребу неодређеног члана *a/an* умјесто нултог $\emptyset$ и 5. изостављање неодређеног члана *a/an*.

3.1.1. *Погрешно изостављање члана*

Најбројнију групу грешака које се односе на употребу детерминатора чине они примјери у којима је члан погрешно изостављен. Таквих је двадесет и осам примјера. У свим овим примјерима члан је изостављен испред бројивих именица. У шеснаест случајева неодређени члан изостављен је испред бројиве именице у једнини, а такве грешке могу се сматрати непознавањем правила. Наводимо један такав примјер:

- 1) *We have person who is with us when we have problems, when we try to *success* in diferent spheres of our life.
We have a person who is with us when we have problems when we try to succeed in different spheres of our life.

3.1.2. *Непотребно коришћење члана*

Осамнаест случајева гдје је присутна грешка у употреби чланова односи се на непотребно коришћење чланова. Наводимо један примјер:

- 2)*All these difficulties may have a big impact on *a* children in their later life.
All of these difficulties may have a big impact on children, in their later life.

Грешка у примјеру (2) огледа се у томе што је неодређени члан употријебљен испред бројиве именице у множини, те се може сматрати интралингвалном, а њен узрок, такође, можемо тражити у непознавању правила или њиховој непотпуној примјени.

3.1.3. Остали детерминатори

Преосталих осам примјера у којима је присутна погрешна употреба неке друге врсте детерминатора садрже грешке које се, такође, претежно могу сматрати интралингвалним. Изузетак је примјер (3) у коме се грешка можда може приписати и негативном трансферу:

- 3) * Family life has changed because nowadays people get divorced often, people are having *less* children than before, but one thing stays the same and that is that people marry because of the wrong reasons.
Family life has changed because nowadays people get divorced often, they are having fewer children than before, but one thing stays the same and that is that people marry for wrong reasons.

У овом случају је квантификатор *less*¹³ употријебљен испред бројиве именице у множини (*children*) на начин који није тачан у енглеском језику, јер би овај квантификатор требало користити само са небројивим именицама, док би испред бројивих именица у множини требало користити квантификатор *fewer*.

Оба ова квантификатора представљају компаратив и могу се сматрати преводним еквивалентима прилога за количину *мало (мање)* (Ignjatić, 2006, str. 910). Пошто у српском језику нема ограничења када је у питању употреба овог прилога испред бројивих и небројивих именица, ова грешка можда се може приписати и интерференцији.

Преосталих седам примјера одликује се употребом погрешног детерминатора или су заједно употријебљена два детерминатора, а све те грешке можемо сматрати интралингвалним. У примјеру (4) употријебљен је погрешан детерминатор:

- 4)* Even though *they* families are against it they do not quit, do not *surrend* and that is something everyone should admire.

¹³ Александер (2003, р. 97) наводи да се све чешће и код изворних говорника може чути како овај квантификатор користе испред бројивих именица у множини, али и испред збирних именица (попут *people*), али и додаје да то не значи да је таква употреба прихватљива.

Even though their families are against it, they do not quit, do not surrender, and that is something everyone should admire.

У овом случају употребељен је основни облик показне замјенице за треће лице множине (*they*), умјесто њеног присвојног облика (*their*), што је можда последица неразумијевања дистинкција присутних у језику који се учи.

Споменућемо и примјер у којем су употребељена два¹⁴ детерминатора:

5)* *The main Holden's problem* was his believing that grown ups are phonies.

Holden's main problem was his believing that grown ups are/were phonies.

У примјеру (5), у оригиналној реченици, у оквиру именске фразе чија глава је именица – *problem*, присутни су одређени члан *the* и властита именица *Holden* у облику генитива. Управо због присуства властите именице у овом облику, која има функцију детерминатора (Aarts, 2011, p. 118) глава именске фразе је одређена, те нема потребе и за детерминатором у облику одређеног члана. И за ову грешку, као и за остале изове категорије, можемо да претпоставимо да је интралингвалног типа. Такав тип грешака може се сматрати последицом претјераног уопштавања.

3.2. Слагање субјекта и предиката

У енглеском језику слагање (енг. *Concord* или *agreement*) се дефинише као однос између двије граматичке јединице од којих једна показује извјесну карактеристику (нпр. множину) која одговара карактеристици која је уочљива у другој јединици (или је семантички имплицирана). Најзначајнији тип слагања у енглеском јесте онај у броју, између трећег лица и предиката, а правило употребе врло је једноставно: „Субјекат у једнини захтијева предикат у једнини. Субјекат у множини захтијева предикат у множини“ (Quirk, Greenbaum, Leech & Svartvik, 1985, p. 755).

У нашем корпусу уочено је двадесет и девет примјера у којима није примијењено правило о слагању субјекта и предиката у енглеском језику. Девет примјера односи се на случајеве гдје је изостављен

¹⁴ Александер истиче да се у енглеском језику испред именице обично користи један детерминатор (2003, p. 54).

наставак -s, за презент трећег лица једнине. Прво наводимо примјер у коме, грешком, није присутно слагање између субјекта и предиката у множини:

- 6)* *The partners often forgives them and that is a closed circle.*
The partners often forgive them and that is a closed circle.

Грешка у овом примјеру огледа се у чињеници да се уз субјекат у множини у оригиналној реченици налази предикат у облику за треће лице једнине. Грешке овог типа на напредном нивоу учења не могу се сматрати посљедицом интерференције.

3.2.1. -s3

Један од ријетких флективних наставака у енглеском језику који је опстао јесте наставак -s којим се гради садашње вријеме за треће лице једнине. Иако је правило за његову употребу (како смо већ споменули) врло једноставно, ученици страног језика без обзира на узраст и матерњи језик понекад праве грешке изостављајући овај наставак, те умјесто одговарајућег облика глагола користе крњи инфинитив. У корпусу је уочено укупно девет примјера у којима је присутна грешка овог типа. Наводимо један примјер из ове групе:

- 7)* He married her or he is in a relationship with her because of her youth, her beauty, and stories that *hehave* a young woman beside him, and things like that.
He married her, or he is in a relationship with her, because of her youth, her beauty, and rumors that he has a young woman beside him, and things like that.

Овакве грешке готово увијек су интралингвалне, односно развојне, тако да се не могу сматрати посљедицом интерференције. Крашен [Krashen] (1982, р. 93) овај тип грешака сматра и посљедицом непажње јер су правила која су занемарена поприлично јасна, али додаје и да до њих долази у случају гдје је ученик неко правило научио, али га није и усвојио.

3.3. Лексичке грешке

У корпусу смо уочили и двадесет седам примјера који садрже неки тип лексичке грешке. Те грешке смо даље класификовали на: формалне лексичке грешке и семантичке лексичке грешке.

3.3.1. Формалне лексичке грешке

У оквиру формалних лексичких грешака издвојиле су се сљедеће категорије: грешке у спелингу (претјерана употреба графема и изостављање графема), те употребе погрешне врсте ријечи.

3.3.1.1. Спелинг

Како наводе Бо [Baugh] и Кејбл [Cable] (2005, р. 12), они који покушавају да науче енглески језик често имају замјерку на „хаотичну“ природу спелинга у овом језику, као и на недостатак корелације између начина на који се нека ријеч пише и изговара. Они даље наводе да би идеалан систем био онај у коме је један исти глас увијек представљен једним истим знаком, и обратно, те истичу да ниједан европски језик није достигао овај идеал и додају да су италијански и њемачки језик овом идеалу ближи од енглеског (у потпуности игноришући српски језик који је овом идеалу најближи, прим. аут.).

Садашња ситуација, када је у питању спелинг у енглеском језику, између осталог, последица је његове еволуције, уплива великог броја позајмљеница, те утицаја мноштва језика који су га обликовали¹⁵. Када се све ово узме у обзир, могло се претпоставити да ће удио примјера који садрже интралингвалне грешке у спелингу бити значајнији, али испоставило се да је њихов број релативно мали.

¹⁵ Међу значајнијим јесу, како наводи Јовановић (2008, р. 265–277), француски, латински, грчки, келтски, дански, холандски, њемачки, италијански, јапански, руски, турски, шпански, хинду, арапски. У мањој мјери присутан је утицај и кинеског, мађарског, норвешког, пољског, португалског, српског, шведског итд.

3.3.1.1.1. Претјерана употреба графема и погрешно изостављање графема

Наводимо два примјера у којима је уочена претјерана употреба графема (8), односно, погрешно изостављање графема (9):

8)* Some prefers one some other, but when you calculate everything good book is *allways* better than a good movie.
Some prefer books, some movies, but when you take everything into consideration, a good book is always better than a good movie.

9)* I think that I have *succeded* in that, because I am now surrounded with a large number who would help me in some bad periods of my life.
I think that I have succeeded in that, because I am now surrounded with a large number of people who would help me in some bad periods of my life.

У примјеру (8), у оригиналној реченици, у ријечи *allways* графема *l* је погрешно употријебљена два пута, што може бити посљедица претјераног уопштавања због погрешне аналогije с ријечју *all*. У примјеру (9), у ријечи *succeded*, у оригиналној реченици, грешком је изостављена графема *e*. И ови примјери садрже грешке развојног типа.

3.3.1.2. Употреба погрешне врсте ријечи

Погрешна врста ријечи употријебљена је у укупно осам примјера. Грешке присутне у шест примјера можемо сматрати интралингвалним, док су преостале двије, вјероватно, посљедица интерференције. Од примјера које смо сврстали у ову категорију, прво наводимо један у којем је присутна грешка у одабиру хомофона умјесто одговарајуће ријечи:

10)* His friends are as old as he, but she is much younger and *their* is the problem.
His friends are as old as him, but she is much younger and there is the problem.

У овом примјеру дошло је до пермутације између хомофона *there* и *their*. Важно је споменути да употреба ових хомофона, заједно са *they're*, и код неких изворних говорника, претежно америчке варијанте енглеског језика, изазива потешкоће.

У два примјера, (11) и (12), имамо случај да је на мјесту гдје је требало употријебити глагол употријебљена именица. Тако је у примјеру (11) именица *success* (*успјех*) употријебљена умјесто глагола *to succeed* (*успјети*). Овакву грешку можемо да сматрамо посљедицом претјераног уопштавања, али и погрешних претпоставки.

11)* We have person who is with us when we have problems, when we try to *success* in diferent spheres of our life.

We have a person who is with us when we have problems when we try to succeed in different spheres of our life.

У примјеру (12), умјесто глагола *to live* (*живјети*), употријебљена је именица *life* (*живот*). Грешку у овом примјеру можда можемо да сврстамо и у формалне лексичке грешке које се односе на употребу погрешне графеме.

12)* This base, takes as a base for marriage is for those persons who *life* their lives for present moments with shallow *analyses* of their lives in future to come.

This base, if it is taken as a base for marriage, is for those people who live their lives for the present moments with a shallow understanding of their future life.

И сљедећи примјери специфични су по томе што садрже грешке које се јављају и код неких изворних говорника. Наиме, у овом случају ради се о мијешању употребе придјева и прилога. У једном примјеру (13), умјесто придјева *usual*, испред именице употријебљен је прилог *usually*.

13)* Sometimes we learn from mistakes if it is something about *usually* things, things we do every day.

Sometimes we learn from mistakes if it is something about the usual things, things we do every day.

У преосталим примјерима ситуација је обрнута: умјесто прилога, да би се описала радња, употријебљен је придјев. Наводимо један такав примјер:

14)* All in all, one thing is certain, family life has changed *drastic*.

All in all, one thing is certain, family life has changed drastically.

Грешку у одабиру погрешне врсте ријечи у примјеру (14) можда можемо да припишемо и интерференцији. До грешке је можда дошло због тога што ријеч *драстично* у српском језику, у зависности од контекста, може да буде и прилог и придјев.

3.3.2. Семантичке лексичке грешке

У овој категорији грешака издвојило се неколико група: употреба погрешног синонима, ко-хипонима, колокације¹⁶, те једна произвољна комбинација. Из сваке групе навешћемо по један примјер.

Примјер (15) преузет је из тестова С-Е превода. Грешка у њему посљедица је одабира погрешног синонима.

- 15)* The first time he felt like falling apart, he *laid* down in the main street and started growling in a muffled voice so as to make the *passers by* pity him.

Први пут када је осетио да се распада, *легао* је на средину главне улице и почео потмуло да јечи не би ли изазвао сажаљење пролазника.

The first time he felt that he was falling apart, he lay down in the middle of main street and began to moan in a muffled voice in order to arouse the sympathy of passerby.

У овом случају, у оригиналној реченици, облик глагола *lay* одабран је умјесто одговарајућег облика глагола *lie*. Грешка у овом примјеру развојног је типа, а и употреба ова два глагола често доводи до недоумица код ученика. И грешка у преосталом примјеру преузетом из тестова С-Е превода, у којем је присутан погрешан одабир синонима, интралингвалног је карактера.

Примјер (16) садржи интралингвалну грешку, чији узрок је одабир погрешног ко-хипонима:

- 16)* With presumption that male is *elder* than female it can be said that good sides are *maturiness* and sincere love and respect, but on the other side persons could be totally different.

With the presumption that the male is older than female, it can be said that the good sides are maturity and sincere love and respect, but on the other side, persons can be totally different.

¹⁶ Метјуз [Matthews] (2007, p. 63) наводи да је колокација однос између два појединачна лексичка елемента, унутар једне синтаксичке јединице. То је заправо однос између лексема које се, у говору и писању, обично појављују скупа.

У овом примјеру употребијебљен је погрешан облик компаратива придјева *old*. Ово је један од придјева у енглеском који има неправилне облике компаратива и суперлатива и то *older* и *oldest*, и *elder* и *eldest*. Ти придјеви су ко-хипоними, али се синонимно не могу користити у свим контекстима. Александер (2003, р. 325) наводи да се облици *elder* и *eldest* користе када се говори о члановима породице, а нарочито када се говори о редослиједу рађања (енг. *the order of birth*) (Quirk et al., 1985, р. 459) и иза њих никада не долази прилог/везник *than*. Узрок ове грешке можемо потражити у претјераном уопштавању.

У нашем корпусу уочено је шест примјера у којима се колокацијска¹⁷ грешка огледа у употреби погрешне лексеме. Наводимо један примјер издвојен из есеја.

- 17)* Unfortunately, there are many people who *do* the same *mistake* more times.
Unfortunately, there are many people who make the same mistake repeatedly.

Претрагом фразе из оригиналне реченице утврђено је да не постоји ниједан унос који би јој одговарао. Исто се показало и након претраге фразе *do mistakes*. Са друге стране, претрагом фразе из парафразиране реченице, дошло се до 92, односно 1243 уноса. Ову грешку можемо сматрати посљедицом претјераног уопштавања.

За грешку у сљедећем примјеру са сигурношћу можемо рећи да је интралингвалног типа. Одабир погрешне лексеме у колокацији у оригиналној реченици односи се на именицу *way* која слиједи придјев *opposite*. Премда је претрага показала да се ове двије ријечи у колокацији јављају десет пута више него ријечи из реченице коју смо понудили као парафразу, именица *way* није одговарајућа у овом контексту:

- 18)* In the opposite *way*, a woman is in a relationship with a man because of his beauty and his youth.
In the opposite case, a woman is in a relationship with a man because of his beauty and his youth.

У наставку наводимо колокацијску грешку, интралингвалне природе, уочену у тесту С-Е превода, која је посљедица произвољне комбинације:

¹⁷ Учесталост колокација у енглеском језику провјеравали смо у *Корпусу савременог америчког енглеског језика* (енг. *COCA – Corpus of Contemporary American English*), који нам се учинио најподобнијим јер његову базу чини 520 милиона ријечи.

- 19)* The first time he felt as if he was decaying, he lay down in the middle of the main street and started to yell in a muffled voice in order to provoke the sympathy with the passerby.

Први пут кад је осетио да се распада, легао је на средину главне улице и почео потмуло да *јечи* не би ли изазвао сажаљење пролазника.

The first time he felt that he was falling apart, he lay down in the middle of main street and began to moan in a muffled voice in order to arouse the sympathy of the passerby.

И у овом случају грешку можемо сматрати развојном, која је посљедица претјерног уопштавања, јер је дошло до произвољне комбинације употребом ријечи којом се описује гласно произвођење звука говорним органима.

3.4. Грешке у употреби глаголских времена

Грешка у употреби глаголских времена уочена је у 48 примјера. Од тога, интралингвалне грешке можемо препознати у седамнаест случајева. (в. Табела 1.)

Табела 1. *Интралингвалне грешке у употреби глаголских времена*

Интралингвалне грешке у употреби глаголских времена	Укупно
	17
Просто садашње вријеме	11
Просто будуће вријеме	3
Садашњи перфекат	2
Просто прошло вријеме	1

У наставку ћемо представити најбројнију категорију интралингвалних грешака из ове групе, а то су грешке у употреби простог садашњег времена, те један примјер из следеће мајбројније категорије, а то је употреба простог будућег времена

3.4.1. *Просто садашње вријеме*

Александер спомиње да се у енглеском језику просто садашње вријеме користи за тврдње које су увијек истините, затим за догађаје, радње или ситуације које су истините у тренутку говорења, а вјероватно ће такве остати и даље (2003, р. 163). Ово вријеме може да се користи и за радње које описују навике и радње које се стално понављају. Један од начина изражавања будућности у енглеском јесте управо помоћу простог садашњег времена, и то за распореде или програме или дешавања. Садашње вријеме може да се користи и у препричавању догађаја који су нам се десили, како би они звучали интересантније, драматичније.

Наводимо један примјер из ове групе:

- 20) *Today, there are a lot of girls who *got* pregnant and *left alone* without any men support.

Today, there are a lot of girls who get pregnant and are left on their own, without any support from men.

Интралингвална грешка у овом примјеру огледа се у употреби облика за прошло вријеме глагола *to get*, у случају гдје је требало употријебити садашње вријеме, пошто се описује радња која је истинита у тренутку говора. И грешку у овом примјеру можемо сматрати посљедицом претјераног уопштавања.

3.4.1. *Просто будуће вријеме*

Просто будуће вријеме у енглеском језику, наводи Александер, прави се помоћним глаголом *shall/will* и основним обликом главног глагола (2003, р.178). Основна употреба овог глаголског времена јесте за предвиђање догађаја, тј. да кажемо шта мислимо да ће се догодити. Наводимо један примјер у коме се огледа грешка у облику овог глаголског времена:

- 21) * Those who act with the idea of success *will* certainly *overcame* almost any obstacle and will therefore be “above” those who easily give up.
Those who act with the idea of success will certainly overcome almost any obstacle and will therefore be “above” those who easily give up.

Грешка у овом примјеру је унутарјезичка јер је главни глагол (*to overcome*) наведен у облику за прошло вријеме, умјесто у свом основном облику. Постоји и извјесна вјероватноћа да је до грешке дошло услед претјераног уопштавања, и недовољног познавања употребе и облика будућег перфекта. Грешка у овом примјеру би се и у том случају могла сматрати интралингвалном.

4. Закључак

Циљ овог истраживања био је да се утврди у којој мјери се присуство грешака у међујезику студената завршних година може приписати интралингвалном трансферу. Одређивање јединственог извора грешака у оваквим истраживањима често је веома захтјевно, нарочито ако се у обзир узме комплексна природа учења страних језика. Категорије интралингвалних грешака које су се издвојиле као доминантне односе се на употребу детерминатора (18.35%), затим слагање субјекта и предиката (9.17%), као и грешке лексичке природе (8.54%), те грешке у употреби глаголских времена (5.37%), што у извјесној мјери потврђује резултате до којих су дошла слична истраживања. Интралингвалне грешке које су у нашем истраживању заступљене у мањем броју односе се на глаголски вид, грешке морфолошке природе, елипсу, слагање времена, неправилне глаголе, итд. Занимљиво би било провести истраживање дијахроног типа, већег обима, у коме би се пратиле развојне етапе у учењу енглеског језика, те начин на који се омјер и присуство интралингвалних грешака мијењају, што би можда могло да поспијешу наставни процес.

Детерминатори представљају огроман изазов и у настави и у учењу енглеског језика, поготово уколико та категорија није присутна у матерњем језику ученика. Пошто су у нашем истраживању учествовали студенти на напреднијем нивоу учења енглеског језика, мала је вјероватноћа да током свог формалног образовања нису довољно били изложени комуникативној употреби чланова, те правилима за њихову употребу, као и одступањима од тих правила. То је један од разлога зашто се ова врста грешака сматра интралингвалним јер је извјесно правило научено, али не и усвојено, те се код студената није развио аутоматизам у употреби ове врсте ријечи, неопходан свакоме ко жели да достигне ниво познавања енглеског језика какав имају изворни говорници. Разлоге томе можда можемо пронаћи и у фосилизацији, која је честа појава у учењу страних језика, као и у назадовању у учењу, те губитку мотивације за учење. Начин да се присуство овог типа грешака умањи

могло би бити подизање свијести студената о значају који детерминатори имају у енглеском језику, што је директно у вези са категоријом бројивих и небројивих именица (нарочито када је у питању употреба чланова). На тај начин студенти би били „опремљени“ да запажају детерминаторе и у писаном и у говорном енглеском језику, те би можда постајали свјеснији њихове улоге и значаја, што би неминовно водило правилној употреби детерминатора у властитој продукцији.

За грешке које смо сврстали у сљедећу најбројнију групу – слагање субјекта и предиката, можемо рећи да су за нијансу озбиљније од оних присутних у употреби детерминатора, премда се као лапсуси јављају и код изворних говорника, али су они у стању да их (обично одмах) сами препознају и исправе. Појава овог типа грешака на напредном нивоу учења понекад се може сматрати и посљедицом немара, али њихово присуство у значајном броју можда је и изненађујуће, поготово што се ради о писаној продукцији. Па ипак, не треба занемарити чињеницу да се, када се у обзир узме редослијед усвајања/учења морфема, флективни наставак *-s3* усваја међу посљедњим, било да се ради о енглеском као матерњем језику (7. по реду) или о учењу енглеског као страног (9. по реду). Због тога, можда, понекад преовлада употреба крњег инфинитива, односно основног облика глагола, у случајевима гдје је потребно употријебити облик за 3. лице једнине.

Грешке лексичке природе можемо сматрати посљедицом претјераног уопштавања, те погрешних претпоставки о специфичностима језика који се учи. Нажалост, данас смо путем медија неријетко изложени „исквареном“ енглеском језику, те извор унутарјезичких грешака лексичке природе можда можемо тражити и у тој чињеници. Идеалан начин да се присуство оваквих грешака сведе на минимум било би интензивно и екстензивно читање на енглеском језику.

Од грешака које смо представили у овом раду, грешке у употреби глаголских времена заступљене су у најмањем броју случајева; присутне су у приближно сваком двадесетом примјеру који смо обухватили овим истраживањем. За овај тип грешака можемо претпоставити да је посљедица претјераног уопштавања, те непотпуне примјене правила.

Оно што се намеће као идеја за неко будуће истраживање, сличног или већег обима, била би промјена методологије, гдје би се студентима пружила прилика да сами уоче и исправе грешке у својој писаној продукцији. На тај начин би се могла добити повратна информација о томе зашто неки облик јесте или није употријебљен, те би се извјестан број грешака можда могао сврстати у индиковане грешке или омашке.

Литература

- Aarts, B. (2011). *Oxford Modern English Grammar*. New York: Oxford University Press.
- Alexander, L. G. (2003). *Longman English Grammar*. Edinburgh Gate, Harlow, Essex CM20 2JE, England: Pearson Education Limited.
- Baugh, C. A. & Cable, T. (2005). *A History of the English Language*. Fifth Edition: Taylor & Francis e-library.
- Brown, H. D. (2000). *Principles of language learning and teaching (4th ed)*. New York: Longman.
- White, L. (2003). *Second Language Acquisition and Universal Grammar*. New York: Oxford University Press.
- Waltz, J. C. (1982). *Error Correction Techniques for the Classroom*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
- George, H. (1972). *Common Errors in Language Learning: Insights from English*, Rowley, Mass.: Newbury House.
- Dulay, H. and Burt, M. (1974). *Errors and strategies in child second language acquisition*. Y *TESOL Quarterly* 8: 129–136.
- Davies, A. (2007). *An Introduction to Applied Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Duskova, L. (1969). *On sources of errors in foreign language learning*. Y *International Review of Applied Linguistics* 7: 11–36.
- Đorđević, R. (2004). *Uvod u kontrastiranje jezika*. Beograd: Čigoja.
- Ellis, R. (1999). *The Study of Second Language Acquisition*. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education press.
- Ellis, R. & Barkhuizen, G. (2005). *Analyzing Learner Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Ignjatić, Z., Kovačević, J., Meseldžija, B., Vartabedijan, D., Vrtačnik, V., Vučković, P. i Vučković, V. (2006). *Englesko-srpski srpsko engleski rečnik sa gramatikom*. Beograd: Institut za strane jezike.
- Jovanović, V. Ž. (2008). *English Morphology – A coursebook*. Niš: Filozofski fakultet.
- Krashen, S. D. (1982). *Principles and practice in second language acquisition*. Oxford: UK: Pergamon Press.

- Corder, S. P. (1974). *Error Analysis and Interlanguage*. Oxford: Oxford University Press.
- Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G. & Svartvik, J. (1985). *A comprehensive grammar of the English language*. London and New York: Longman.
- Lightbown, P. M. & Spada, N. (2006). *How languages are learned*. Oxford: Oxford University Press.
- Matthews, P. H. (2007). *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Richards, J. (1971). *A non-contrastive approach to error analysis*. In *English Language Teaching Journal* 25 (204–219). Oxford: Oxford University Press.
- Robertson, D. (2000). *Variability in the use of the English article system by Chinese learners of English*. Y *Second Language Research*. Vol. 16, No. 2. (135–172). London: Sage Publications
- Saville-Troike, M. (2006). *Introducing Second Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Selinker, L. (1982). *Interlanguage*. International Review of Applied Linguistics 10, p.p. 209–231.
- Tarone, E. & Parrish, B. (1988). *Task-related variation in interlanguage: The case of articles*. Y *Language Learning – A Journal of Research in Language Studies*, 38 (21–44). University of Michigan: Wiley-Blackwell.
- Tarone, E. & Swierzbin, B. (2009). *Exploring Learner Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Hedge, T. (2000). *Teaching and Learning in the Language Classroom*. Oxford: Oxford University Press.
- Huebner, T. (1983). *A longitudinal analysis of the acquisition of English*. Ann Arbor, MI; Karona

Srđan R. Šućur

ENGLISH MAJOR STUDENTS' INTRALINGUAL ERRORS

Summary

The subject of this paper are intralingual errors in adult EFL learning. This type of errors, also known as developmental errors, is a common occurrence in foreign language learning, both at an early age and with adult learners. Their source is an incomplete knowledge of rules and restrictions in the L2, and their wrong application. Through an analysis of examples gathered from essays and tests of Serbian-English translation, we have tried to determine what the most frequent types of errors are. The analysis has shown that errors are most numerous in the following areas of the English language knowledge and use: determiners, lexicon, SV agreement, the use of tenses, morphology, aspect, ellipsis, the sequence of tenses, and irregular verbs.

СТАВОВИ ГОВОРНИКА О ДИЈАЛЕКАТСКИМ ОБЕЛЕЖЈИМА У ГОВОРУ И ЈЕЗИЧКОМ ПРИЛАГОЂАВАЊУ

У оквиру перцептуалне дијалектологије, веровања и ставови самих говорника о језику служе као основа за успостављање граница између варијетета. Ставови испитаника представљају важан извор података за истраживача исто као и објективне чињенице о начину говора. На статус појединих језика и варијетета утичу многи фактори: распрострањеност, број говорника, социокултурно наслеђе и традиција, функционална улога. Када се ради о ставовима о сопственом начину говора, говорници се најчешће поносе њиме и сматрају да га треба чувати и развијати, али у случају друштвено инфериорних заједница понекад се матерњи језик/начин говора посматрају као препрека ка напредовању и позиционирању у новој средини (што за последицу има слабљење и губитак националног идентитета, појаву двојезичности и постепено утапање у језик средине, те коначно одумирање језика/варијетета).

Намера нам је да путем истраживања спроведеног међу говорницима српског језика у мањим урбаним срединама (Шабац, Сремска Митровица, Шид) утврдимо какве ставове испитаници имају према стандарним формама и дијалекатским особинама, да ли су им поједини дијалекти разумљиви, да ли се досељени говорници прилагођавају говору средине у којој живе – да ли за говорнике постоји једна језичка заједница или више њих истовремено или у потуности напуштају донесени идиом.

Кључне речи: перцептуална дијалектологија, дијалекатски маркиран говор, ставови, језичка заједница.

¹ vuleticsanja01@gmail.com

Увод

Ставови се могу посматрати из различитих углова и дефинисати према различитим теоријама. Социјални психолози су истакли три главне компоненте ставова које не треба изједначавати са самим ставовима, већ их посматрати као њихов узрок. Тако, прву компоненту представља афект/емоција – став може бити изазван емоционалном реакцијом на аспект који се оцењује; другу компоненту чине веровања, што представља проверу вероватноће и исправности стања или односа. Наиме, веровања су, као и емоције, у узрочно-последичној вези са ставовима, али се и разликују од њих; трећу компоненту представља бихевиорални или конативни аспект (Preston, 2010 у Књижар, 2011, стр. 362).

Ставови према језику се могу одредити као вредносне реакције на различите језичке варијетете, а преко њих најчешће и на њихове говорнике. Језички ставови осликавају друштвено раслојавање у погледу расне, етничке или националне припадности, друштвене класе, пола и узраста с обзиром на идентитет и статус тако дефинисаних и перцепираних група. Поред тога, у вредновању других група важну улогу имају представе о сопственој групи. Ставови према језику у једној друштвеној заједници имају више функција.

Говорници имају предрасуде према одређеним језичким карактеристикама, али се оне не заснивају на лингвистичким разлозима, већ друштвеним и често политичким. Предрасуде се тичу људи, а не језика у коме се заправо предрасуде само рефлектују.

Ставови се не испољавају увек јавно, а понекад их нисмо ни свесни – углавном их препознајемо када се јављају у негативном контексту.

Питање ставова према језику обухвата шира питања у оквиру феномена социјалне психологије: на који начин се говорници позиционирају у друштву, у каквом су односу према другим појединцима и групама, да ли ставови утичу на то да се одређене групе третирају боље или лошије на тржишту рада или образовном или правном систему, да ли говорници у изражавању избегавају употребу одређених речи или структура, односно, да ли они проистичу из самих разлика у оквиру заједница (етничких, регионалних, професионалних и слично), утицаја медија или представљају научене обрасце понашања (запажамо и опонашамо понашање људи из околине).

Перцептуална дијалектологија изучава субјективна веровања о различитим дијалектима или језичким варијететима. У социјалној

дијалектологији границе између варијетета утврђују се на основу запажањалингвиста о конкретним фонетским и граматичким обележјима која утврђују разлике између варијетета. У регионалној дијалектологији, границе се дефинишу на основу онога што теренски истраживачи могу да чују од говорника (испитаника) или на основу извештаја говорника о свом начину говора. У оквиру перцептуалне дијалектологије, веровања и ставови самих говорника о језику служе као основа за успостављање граница између варијетета. Ставови испитаника представљају важан извор података за истраживача, исто као и објективне чињенице о начину говора (Meyerhoff, 2006, p. 65).

Језичко прилагођавање и промена кода

У комуникацији говорника чији се изговор разликује од говора средине примећено је да постоји тенденција да се изговор мало приближи саговорницима. Овај процес познат као *акомодација* – прилагођавање, објашњава начин на који особа која се пресели у нову средину постепено мења свој начин говора како би се прилагодила новом облику језичке комуникације.

Дешава се и супротно, када говорник бира да не буде конвергентан, већ дивергентан, те се удаљава својим начином говора од друге стране. Говорник може да одабере да нагласи особине које га повезују са другом особом која није присутна, већ са одсутном, али вреднованом публиком као што је вршњачка група или цењени аутсајдер (Spolsky, 2010, p. 42).

Говорник који може да контролише више од једног варијетета бира ниво говора према публици којој се обраћа. Можемо свесно да бирамо неформални стил када разговарамо са непознатима како бисмо деловали пријатељски, а у вези са овим је несвесно прилагођавање, односно појава да аутоматски прилагођавамо свој говор како бисмо били слични саговорнику. Оба ова приступа нуде представу о важности језика у успостављању друштвених односа и у представљању говорниковог осећања идентитета (Spolsky, 2010, p. 33).

Промена стила је креативан процес у коме говорник обликује свој говор како би се повезао или удаљио од одређене друштвене групе. Наиме, сваки говорник ужива одређену слободу у оквиру домена који називамо стил (Coupland, 2007, pp. 82–83).

Ми не користимо језик као да је у питању недиференцирана целина, већ заправо учимо како да комбинујемо елементе језика у креативном процесу. Нико не говори на исти начин све време, говорници истражују језичке могућности у широком спектру употребе. Но, с друге стране, постоје и ограничења у варијацији: говорници нису слободни

да чине са језиком шта им је воља (Wardhaugh, 2006, p. 5). Не можемо да изговарамо речи како ми то желимо, да уводимо наставке или их изостављамо, драстично мењамо ред речи и слично.

Постоји низ друштвених правила о језику која дете треба да усвоји да би се успешно социјализовало. Једно од њих је организација разговора: када говорити, када заћутати, како се укључити у разговор, када говорити тихо. Збуњују и прагматичка правила као што је појава да питање, заправо, може да представља захтев. Једна од најочигледнијих прилика за изучавање језичке социјализације је случај одрастања билингвалне деце, јер она не само да успевају да држе одвојено два језика, већ и брзо науче који језик треба да користе у разговору са којом особом (Spolsky, 2010, p. 44)

Билингвали често мењају два језика усред разговора. Ова промена кода може да се догоди између или чак у оквиру реченице, обухватајући фразе или речи или чак делове речи. Промена речи је почетак позајмљивања које се дешава када нова реч постане мање или више интегрисана у други језик. Термин који се користи у социјолингвистици за овај феномен јесте прекључивање или промена кода (*code switching*), при чему се код односи на јасно диференциране језике и употребу најчешће два варијетета у оквиру једне реченице или дискурса у говору истог говорника, но можемо говорити и о прекључивању дијалеката, стилова и слично. Извесни аутори инсистирају на разлици између прекључивања кода које се дешава између реченица и мешања кода (*code mixing*) које подразумева смењивање елемената унутар исте реченице (Филиповић, 2009, стр. 91–92).

Постоје разне врсте промене кода. Имигранти често користе многе речи из новог језика када говоре свој стари језик будући да особе са којима комуницирају познају оба језика. У оваквим ситуацијама билингвали често развијају мешовити код, тако да разликујемо прекључивање између два језика и мешовитог варијетета. Разни савремени облици енглеског, као што су јамајски енглески или новозеландски енглески, могу се сматрати мешовитим кодовима уз додатак локалног лексикона као најочигледнијег обележја. У случају билингвала, промена је често у вези са темом (Spolsky, 2010, p. 49).²

² Занимљиво питање у вези са променом кода тиче се одлуке говорника да користи мешавину два језика, дијалекта, стила, односно, околности у којима се то дешава. Тако [Vivian Cook] (1997, pp. 84–85) наводи неке од могућих објашњења: када преносимо туђи исказ, када користимо маркере једног језика да нагласимо нешто у другом, понекад је прикладније о неким темама расправљати на једном језику, а не на другом, понекад избор језика указује на улогу говорника (у администрацији, трговини и слично).

Насупрот већ помињаном енглеском термину *code switching* за правилно, адекватно, прикладно, односно, прихватљиво прелажење с једног лингвистичког кода на други, Радовановић предлаже термин *code confusing* – замена кода, за погрешно, неприкладно, то јест, неприхватљиво прелажење с једног лингвистичког кода на други, које је, вероватно, изазвано недовољном комуникативном компетенцијом говорних представника (Radovanović, 1982, str. 821).

Осврнућемо се на налазе новијих истраживања у погледу очувања сопственог језичког идиома и промене кода. Истраживање које посебно привлачи пажњу је приказано у раду Т. Петровић (2002) *Избеглице из Хрватске и Босне и Херцеговине у Србији: Културни и језички идентитет*.

У протеклом периоду досељени у Србију су се у мањој или већој мери уклопили у нову средину, а степен прилагођавања зависи од низа фактора (индивидуалних – психолошких и социолошких – узраста, образовања, занимања; средине у коју су дошли – сеоска, градска, избеглички центар; густине социјалних мрежа које су успоставили).

Ауторка анализира стратегије које избеглице користе у процесу изградње идентитета у новој средини и улогу језичког понашања и ставова према језику у том процесу. Саговорници су процењивали своје језичко понашање и промене у њему као и прихваћеност у новој средини. Сваки језички контакт две неједнаке групе, неминовно доводи и до језичког конфликта (Nelde, 1987 у Петровић, 2002, стр. 237). Очекује се да мањина временом пређе на код већине и тиме избегне могућ језички конфликт, али таква стратегија доводи до губитка идентитета и напуштање донесеног идиома. Везаност за територију је основни параметар који се налази у средишту конфликта. Треба, међутим, узети у обзир и тешке економске услове који су довели до осећања „угрожености“ код домаћег становништва и негативне ставове према досељеницима. Закључак овог истраживања је да је фактор узраста један од кључних мотива за задржавање донесеног идиома, односно,

[Wardhaugh] (2006, p.104) истиче да је мотивација говорника важан фактор у избору кода. Ова мотивација не мора да буде свесна, многи говорници не користе један варијетет са посебном намером. Управо је у томе и разлика између диглосије која подстиче разлике између варијетета и промене кода која их умањује. У случају диглосије говорници свесно прелазе са нижег на виши варијетет и обрнуто.

Вокабулар се развија на различите начине за одређене теме на два језика. Говорници који су се професионално образовали на другом језику обично немају адекватне термине у свом језику, те се стога у многим научним областима често користе енглеске речи или изрази, тако да долази до промене кода (Spolsky, 2010, p. 50).

прихватање говора средине. Старије особе, углавном, задржавају свој начин говора, а млађе се чешће прилагођавају средини, јер је и њихов културни идентитет у процесу формирања. Са млађом децом родитељи говоре екавски са жељом да се од почетка уклопе у нову средину, док деца која су већ имала изграђен језички и културни идентитет у оквиру породице говоре ијекавски, а у осталим друштвеним контактима га напуштају.

Млађи говорници, углавном, прихватају говор средине усвајајући и жаргон својих вршњака. Тако једна од анкетираних каже:

„Јесам покупила пуно од београдског сленга, дефинитивно, баш доста. Просто сам ја онда схватила да је то сулудо, да ћу овде да живим од сада надаље и убудуће, просто сам схватила да треба да се уклопим у ту средину и мислим не зато да би ме људи прихватили, него да бих се саживела са тим проблемом који ми се десио што лакше (Петровић, 2002, стр. 239).

Све је већи број студија које се баве језицима у контакту и процесом замене језика који подразумева да се хабитуална употреба једног језика замењује хабитуалном употребом другог језика при чему неколико наредних генерација наставља да користи оба језика (Илић, 2009, стр. 331).

У свом раду М. Илић се бави изучавањем процеса замене језика код националних мањина на територији Мађарске. Када је реч о припадницима српске мањине у Мађарској, може се рећи да су међу њима изражени интензивни међујезички контакти који заједно са дестабилизацијом традиционалистичке релације нација–језик доприносе паду употебе српског. Српски језик се подржава кроз образовни систем (учи се у појединим школама), путем медија (радио и телевизије, штампа), културалне контакте, утицај цркве и слично. Ове говорнике карактерише двојезичност, а често и вишејезичност с обзиром на контакте са припадницима других мањина. Но, у периоду после Другог светског рата примећује се примат мађарског, док српски остаје језик породичних и свих мањинских окупљања (свечаности, конференције). Уобичајена је пракса прекључивања кодова што зависи од говорне ситуације и теме разговора. Старији говорници у афекту и јаким емотивним ситуацијама прелазе на српски, а млађи на мађарски (Прелић, 1995 у Илић, 2009, стр. 348).

У случају мешовитих бракова доминантан је мађарски језик с обзиром на то да је највећи број ових бракова у српској заједници склопљен са Мађарима (у поређењу са припадницима осталих мањинских група).

Налази истраживања показују и да већина говорника боље влада мађарским у писаној и усменој комуникацији. Сви припадници српске мањине сматрају да је неопходно добро познавање мађарског језика, али испољавају подељене ставове о томе који је ниво знања језика потребан говорницима српског који живе у Мађарској. Ови ставови се крећу од способности одржавања једноставне свакодневне комуникације на српском који је матерњи, до равноправне двојезичности на српском и мађарском. Према оцени појединих говорника, значај употребе српског језика на локалном и глобалном плану је мали, те стога дају предност мађарском.

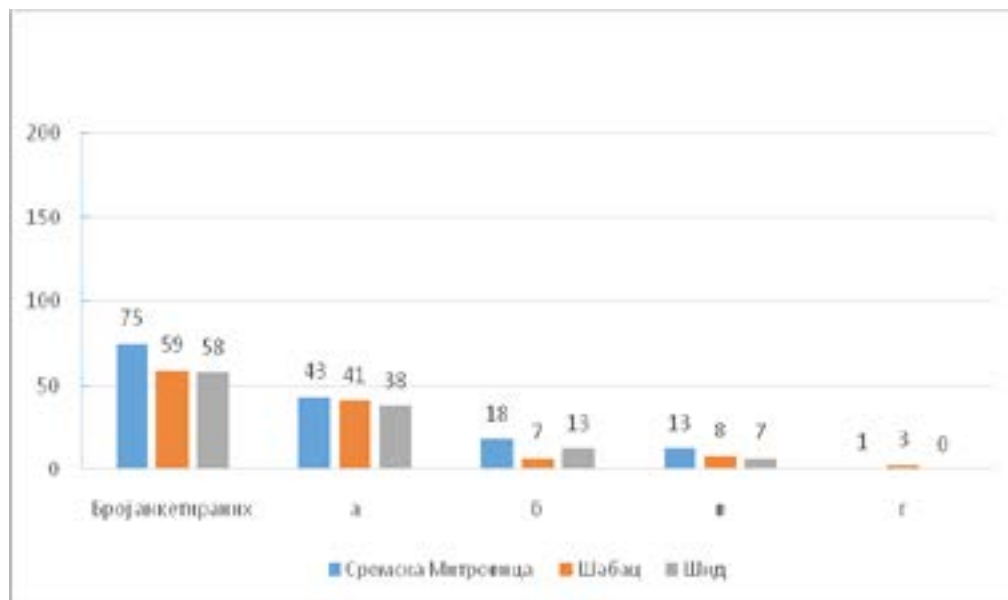
Ставови о српском говорном варијетету су такође подељени: припадници старије генерације имају позитивне ставове о лепоти и чистоти матерњег језика, док говорници средње и млађе генерације оцењују свој говорни варијетет као „мешани, неправилни језик“. У оценама које обухватају емотиван однос, говорници изјављују да „више воле“ српски и да је „лепши“ од мађарског (Прелић 2001, 2008 у Илић, 2009, стр. 350).

Резултати истраживања

Задаци истраживања које ћемо приказати у овом раду тичу се описа фактора на процесе језичког прилагођавања, а који доводе до тога да појединци или групе мењају свој начин говора како би се уклопили у одређене друштвене структуре. Циљ рада је да се одговори на следећа питања: зашто говорници један тип говора сврставају у престижнији од неког другог, којих су облика језичког понашања говорници свесни, а који су испод нивоа њихове свесне употребе, који чиниоци спутавају или промовишу напуштање, чешћу употребу и очување локалних варијетета. Истраживање је спроведено међу 192 испитаника на територији урбаних средина Срема и Мачве (Шид, Сремска Митровица, Шабац) у периоду мај–јуни 2016. године путем анкетних упитника и интервјуа. Овом приликом издвојићемо групу питања (из опсежнијег упитника) на која су били понуђени одговори или тврдње које су испитаници одабирали, уз могућност да сами допишу свој став или коментар, односно, изнесу своја запажања уколико оно што је наведено не изражава њихов став на прецизан начин. У складу са добијеним подацима резултати су приказани квантитативно и квалитативно.

Питање 1. *Како досељеници у вашем месту реагују на разлике између сопственог говора и говора староседелца?*

Одговори: *а – задржавају свој дијалекат, б – понекад мењају свој начин говора и то успешно, в – покушавају да говоре као староседеоци, али не успевају да се у потпуности промене, г – потпуно прихватају говор нове средине*

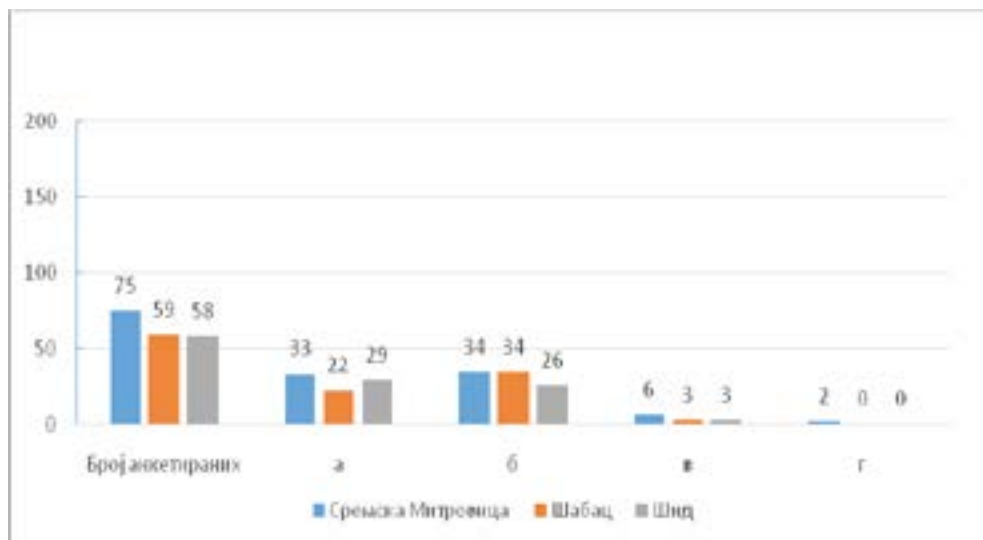

Дијаграм 1. *Како досељеници у вашем месту реагују на разлике између сопственог говора и говора староседелца?*

Највећи број испитаника уочава да досељеници у њихова места задржавају свој начин говора и дијалекат типичан за подручје из којег су се доселили – 122 или 63, 54%; мањи број је приметио да досељеници мењају свој говор, односно успешно се прилагођавају – 38 или (19,79%); труде се да промене говор, али не успевају у томе потпуно – 28 (14,58%) док само 4 (2,08%) испитаника изјављује да досељени сасвим прихватају говор нове средине.

На основу ових података, закључујемо да говорници задржавају свој начин говора у новој средини без обзира на то што се на тај начин аутоматски разликују од окружења и што би то могло да има негативне последице по њих (теже уклапање, неразумевање, подсмех и слично).
Питање 2. *Зашто неки говорници нерадо користе свој дијалект или га напуштају у новој средини?*

Одговори: а – не желе да се разликују од људи у новој средини, б – сматрају да су боље прихваћени у новој средини и да ће им то користити у послу, комуникацији и слично, в – стиде се свог начина говора, плаше се подсмеха, г – желе да прекину све везе са својим пореклом и завичајем

Дијаграм 2. Зашто неки говорници нерадо користе свој дијалект или га напуштају у новој средини?

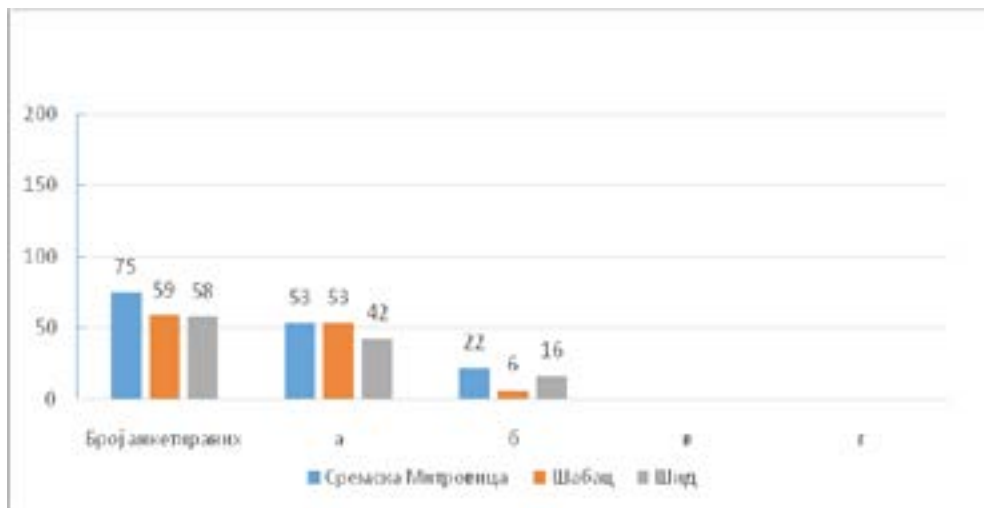
Најчешћи разлог за напуштање сопственог дијалекта, по мишљењу испитаника, јесте тежња да буду прихваћени у новој средини, на послу, у свакодневной комуникацији и слично – 94 (48,96%); приличан број анкетираних сматра да говорници једноставно не желе да се разликују од људи у средини у којој живе – 84 (43,75%); а нешто мањи број одговора односи се на став околине према таквим говорницима у смислу да могу да буду предмет подсмеха што изазива осећај стида – 12 (6,25%), а само 2 (1,04%) изјављује да се говор напушта услед настојања да се прекине свака веза са завичајем и пореклом. Уколико дође до напуштања сопственог дијалекта, узрок је, углавном, жеља за уклапањем у средину и стицање боље позиције у друштву, међу вршњацима, на послу, у суседству и слично.

Када упоредимо резултате у местима у којима су анкетирани испитаници, примећујемо да је у Шапцу било најмање одговора под а) – 22 (37,29%) и највише одговора под б) – 34 (57,63%) што је утицало и на коначан резултат на укупном узорку, док су у преостала два града резултати међусобно слични, а разликују се од резултата у Шапцу. Наиме, испитаници у Шиду и Сремској Митровици предност дају

одговору под а) сматрајући да се досељеници осећају нелагодно када се разликују од околине по начину говора.

Питање 3. *Да ли сматрате да свако треба да чува обележја свог месног говора без обзира где живи и у свим приликама?*

Одговори: а – да, б – не.

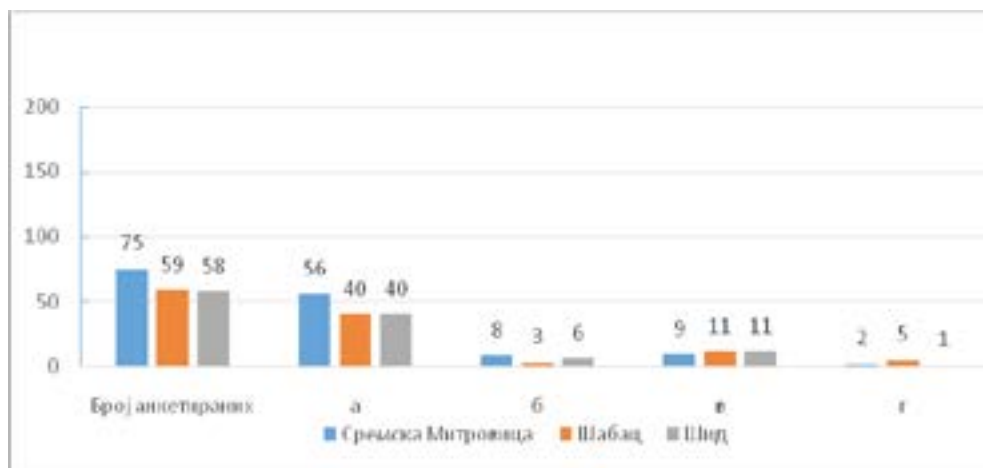
Дијаграм 3. *Да ли сматрате да свако треба да чува обележја свог месног говора без обзира где живи и у свим приликама?*

На укупном узорку став испитаника гласи да би требало чувати свој начин говора без обзира на средину и околности: 148 (77,08%), а негативан став има 44 (22, 92%) анкетираних. Такође, уочавамо малу разлику по местима: у Шапцу је највећи проценат испитаника одговорио потврдно, односно, има најмање одричних одговора у поређењу са друга два града.

Ови ставови се уклапају са раније анализираним одговорима у којима испитаници тврде да се труде да увек говоре на исти начин, да не желе да се прилагођавају измењеним околностима и слично.

Питање 4. *На основу чега се један тип говора сматра бољим, односно приписује му се виши статус од осталих?*

Одговори: а – у питању је правилан говор, односно, књижевни језик очишћен од локализама,
 б – зато што је то говор виших слојева у друштву,
 в – зато што тако говоре образовани људи,
 г – зато што је у питању говор градског становништва

Дијаграм 4. *На основу чега се један тип говора сматра бољим, односно приписује му се виши статус од осталих?*

Највећи број испитаника сматра да виши статус има онај начин говора који називамо књижевним, који је нормиран, те очишћен од локализама – 136 (70,83%); затим следи став да је одређени тип говора бољи јер се њиме служе образоване особе – 31 (16,15%); нешто мањи број сматра да је такав говор карактеристичан за више друштвене слојеве – 17 (8,85) и најмање испитаника сматра да је правилан и узвишенији начин говора – говор града: 8 (4,17%).

Одговори показују да се виши статус говору приписује који је нормиран, правилан, стандардизован, те да социјална стратификација није пресудна – статус у друштву, престиж, утицајне групе и слично.

Навели смо да је уз понуђене одговоре на постављена питања остављена могућност испитаницима да изнесу своје мишљење, али је мањи број анкетираних понудио сопствено тумачење.

Ставови испитаника у вези са запажањима о очувању сопственог дијалекта у новој средини прилично су уједначени. Наиме, они изјављују да досељеници чувају свој начин говора: *не желе да се прилагоде новој средини; желе да покажу одакле су; желе да очувају везу са завичајем;*

неки људи сматрају да губе идентитет приликом мењања дијалекта; ретки су они који се одричу свог дијалекта; не напуштају дијалекат (баи га потенцирају, нарочито Црногорци); у мом окружењу људи се нису одрекли свог дијалекта, само желе да се навикавају, а не да забораве своје порекло; сматрају да чувањем језика задржавају свој идентитет; у питању је традиција коју треба неговати, преносити богатство разлика.

Такође, сматрају да се млађи говорници лакше прилагођавају и да би требало да мењају свој начин говора: старији задржавају, а млађи мењају свој начин говора; мање разлике, мање проблема.

Уколико су запазили да досељеници ипак мењају свој начин говора, анкетирани сматрају да је то због тога што: не желе да се осете изостављено; да се не издвајају, да се боље осећају у новој средини и прихвате је као свој дом; због предрасуда према дошљацима одлучују се за језичко прилагођавање јер тако не скрећу пажњу на себе и лакше се позиционирају; не желе да их исмевају, па се прилагођавају; вероватно су због свог дијалекта имали лоше искуство; у породици говоре другачије.

Неколицина испитаника пак сматра да је у новој средини, промена неминовна: промена се дешава несвесно, дијалекат се губи спонтано, то је природан процес; временом се говор промени сам од себе; дијалекат не може да се сачува без поднебља, нема са киме да се говори.

Већина, такође, сматра да би требало чувати свој начин говора у свим околностима: не треба се стидети свог порекла; због очувања традиције, културе и обичаја; не може човек да мења оно што је од рођења научио; треба чувати дијалекат да се не заборави због потомака; треба сачувати свој идентитет; треба га чувати осим ако је неко у улози васпитача, односно, просветног радника. Међутим, појављују се и супротни коментари: млади треба да се прилагоде; не треба задржати свој начин говора ако је граматички неисправан; не треба чувати говор при трајном пресељењу; уколико намеравају да остану треба да се прилагоде; дијалекат треба чувати у оквиру породице и пријатеља.

Занимљива је и опаска једног испитаника да се политичари труде да мењају свој локални начин говора.

Коментари који се тичу вишег статуса књижевног говора у поређењу са осталим дијалектима и варијететима гласе: да је разумљив свим говорницима и на свим локалитетима; да књижевном говору треба сви да тежимо, јер је чистији, разумљивији, већина га користи и одмах се сматра бољим; да је то правилан говор; да се користи у службеној

комуникацији; да је то говор образованих људи; да је књижевни језик основа за прецизно преношење информација и боље разумевање.

Закључак

Саговорници који су учествовали у интервјуима нису доживели језичку дискриминацију у срединама у којима су раније живели и радили, као ни у срединама у које су се доцније преселили. Самим тим нису развили ни осећање језичке несигурности. Сматрају да нема потребе да се прилагођавају говорницима или средини у којој се налазе, те да свако треба да чува обележја свог научног говора. Међутим, у својим изјавама наглашавају да користе граматички правилан говор (сви су образовани), без специфичних локализама или некњижевних израза. Сличан став налазимо и у резултатима упитника где се наглашава управо та разлика између, на пример, екавске и ијекавске варијанте језика, које сматрамо књижевним и, с друге стране, локалног говора у коме се уочавају неправилности, то јест, одступања од стандарда (одсуство падежа, нагласак на последњем слогу, изостављање гласова).

Премда не можемо да утврдимо да постоје правила понашања у језичком контакту са говорницима чији се начин говора разликује (навели смо позитивна и негативна искуства испитаника), можемо да констатујемо да резултати нашег истраживања указују да се тај однос мења набоље (висок степен толеранције у ставовима, одсуство омаловажавања и подсмеха према говорницима), те да ће језичка разноликост бити прихваћена убудуће у свакој друштвеној заједници. Међутим, са друге стране, испоставља се да време представља и један од фактора који неминовно утиче на ток језичких промена код млађе генерације говорника који постепено напуштају своје локалне идиоме наставши се у новој друштвеној средини.

Литература

- Књижар И. (2011). Ставови Новосађана према месном говору и стандардном језику. *Говор Новог Сада, Свеска 2: Морфосинтаксичке, лексичке и прагматичке особине*, стр. 361–377. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Cook, V. (1997). *Second Language Learning and Language Teaching*. London: Arnold.
- Coupland, N. (2007). *Language Variation and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Filipović, J. (2009). *Moć reči: ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Београд: Задужбина Andrejević, Filološki fakultet.
- Ilić, M. (2009). Dinamika jezičke i socijalne promene u manjinskim jezicima u Mađarskoj s posebnim osvrtom na srpski jezik. *Južnoslovenski filolog LXV*, стр. 331–357. Београд.
- Meyerhoff, M. (2006). *Introducing Sociolinguistics*. London & New York: Routledge.
- Petrović, T. (2002). Izbeglice iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine: kulturni i jezički identitet (237–242). Преузето са: http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/junir/IX/d31/download_ser_lat. Датум приступа: 15. 4. 2016.
- Radovanović, M. (1982). Naše glavne jezičke teme. У *Naše teme*, стр. 813–822. Zagreb.
- Spolsky, B. (2010). *Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Wardhaugh, R. (2006). *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishing.

Sanja Vuletić

SPEAKERS' ATTITUDES ON DIALECT MARKEDNESS IN SPEECH AND LANGUAGE ACCOMMODATION

Summary

Within the framework of perceptual dialectology, the beliefs and attitudes of speakers about the language serve as the basis for establishing the boundaries between varieties. The attitudes of the respondents represent an important source of data for the researcher as well as the objective facts about the way of speaking. Many factors influence the status of certain languages and varieties: distribution, number of speakers, socio-cultural heritage and traditions, functional role. When it comes to attitudes about their own way of speaking, speakers often pride themselves on it and consider it should be kept and developed, but in the case of socially inferior communities, sometimes the mother tongue/way of speaking is seen as an obstacle to advancement and positioning in the new environment (which results in the weakening and loss of national identity, the emergence of bilingualism, gradual merge into the language of the environment, and finally the termination of language/variety). Through the research conducted among the speakers of the Serbian language in smaller urban areas (Šabac, Sremska Mitrovica, Šid), we intend to determine the attitudes of respondents toward standard forms and dialect characteristics, whether certain dialects are comprehensible, whether the newly settled speakers adapt to the speech of the environment they live in - whether a unique speech community or several of them simultaneously exist for the speakers or whether they completely abandon their native idiom.

УСЛОВНЕ РЕЧЕНИЦЕ КАО НАЧИН ИСКАЗИВАЊА МОГУЋЕ СТВАРНОСТИ У ПЕКИЋЕВИМ РОМАНИМА *БЕСНИЛО*, 1999 И *АТЛАНТИДА*

У овом раду настојали смо да утврдимо основне типолошке одлике условних реченица у Пекићевим романима *Беснило*, 1999 и *Атлантида*, узимајући у обзир то да је ријеч о врсти зависне реченице којом се изражава услов за остварење или неостварење радње главне реченице, те да се, на основу тога, управо овакве реченице могу посматрати као модел исказивања могуће стварности. У раду смо обратили пажњу на фреквенцију условних реченица у цјелокупном тексту романа, њихово увођење карактеристичним везницима, као и на типолошку класификацију изведену на основу разликовања реалног, потенцијалног и иреалног услова, као и повезаност различитих типова ових зависних реченица и везника којима се уводе.

Кључне ријечи: српски језик, сложена реченица, синтакса, условне реченице.

1. Условне реченице у српском језику

Условне (погодбене, кондиционалне, хипотетичке) реченице у научној и граматичкој литератури одређиване су као *врста зависних реченица којима се означава услов за реализовање ситуације означене вишом реченицом*² и *које имају функцију одредбе услова* (Станојчић, Поповић 2005, стр. 319), *реченице које казују услов или погодбу под којима се врши или би се вршило оно што се казује главном реченицом* (Остојић 1998, стр. 125), *зависне реченице којима се казује погодба, услов онога што се износи управном реченицом*

¹ sonja.lero@flf.unibl.org

² У литератури о условним реченицама устаљена је употреба назива аподоза и протаза, гдје се протаза односи на саму условну клаузу, а аподоза на ону њој надређену (нпр. Остојић 1998: 126; Стевановић 1991: 902–903).

(Стевановић 1991, стр. 902), *реченице у којима клауза изражава услов који је неопходан за остварење радње главног дијела реченице* (Пипер, Клајн 2015, стр. 526), односно навођено је то да у сложеним реченицама које садрже условну клаузу *постоји очекивање да остваривање ситуације означене зависном реченицом узрокује остваривање ситуације означене главном реченицом, односно да доводи до њеног остваривања* (Звекић Душановић, 2007, стр. 272). Ово посљедње одређење упућује нас уједно на везу која постоји између категорија услова и узрока, гдје се као основна разлика међу овим двјема категоријама истиче однос замишљености и фактивности, тачније *основна разлика везана је за план модалности. Услов је на језичком плану латентни, реално могући још неостварени узрок* (Ковачевић, 2012, стр. 196).

Када посматрамо овај тип реченица у контексту цјелокупног система зависних реченица српскога језика, битно је напоменути да се оне издвајају као подврста адвербијалних реченица (које спадају у ред одредбених реченица) када се оне настоје даље класификовати према критеријуму значења (нпр. Пипер, Клајн 2015, стр. 502; Остојић, 1998, стр. 122).

Нудећи списак везника којима се уводе условне клаузе, различити аутори дају мање или више различита рјешења. Тако се у неким случајевима на том списку налазе само везници *ако, кад и да* (Остојић, 1998, стр. 125), везници *ако, уколико, ли³, кад, да* (Станојчић, Поповић, 2005, стр. 319; Пипер, Клајн, 2015, стр. 526; Mrazović, Vukadinović, 1990, стр. 528, 533), *ако, кад, да, ли* (Стевановић, 1991, стр. 902), *ако, да, када, ли, буди* (Белић, 2000, стр. 293), *ако, кад(а), да, уколико + изрази у случају, за случај* (Алановић, 2014, стр. 634), *ако, уколико, кад, да* (Ivić, 2008, str. 201), а најпотпунију листу даје Милош Ковачевић, који у групу условних субјунктора уврштава њих четрнаест, седам монолексичких – *ако, ли, да, кад, уколико, што, док* и седам полилексичких – *под условом да, уз услов да, услучају да, за случај да, под претпоставком да, с претпоставком да, уз претпоставку да* (2015а, стр. 176–177).⁴

³ О различитим начинима идентификовања и дефинисања лексеме *ли* детаљније ћемо писати у дијелу посвећеном *ли*-реченицама.

⁴ Из групе сложених условних везника издвојени су у *случају да, под условом да, под претпоставком да* као основни, а остала четири (*за случај да, уз услов да, с претпоставком да, уз претпоставку да*) сматрају се као њиховесинтагматске варијације (Ковачевић, 2015а, 196).

Најчешћа подјела на коју се наилази приликом нешто детаљнијих описа условних реченица јесте она која је заснована на критеријуму остварљивости услова, а која подразумева разликовање реалног, потенцијалног и иреалног услова (Остојић, 1998, стр. 125; Станојчић, Поповић, 2005, стр. 320; Стевановић, 1991, стр. 903; Пипер, Клајн 2015, стр. 526; Šarić, 1993, стр. 333). Такође, често се пажња обраћа на питање времена важења услова, при чему се разликују будући, садашњи, прошли и свевременски услов.⁵

2. Условне реченице у Пекићевим романима Беснило, 1999 и Атлантида

Централни дио овог рада представља анализирање прикупљене грађе у виду свих сложених реченица које смо пронашли у романима Борислава Пекића *Беснило*, *1999* и *Атлантида* које у себи садрже барем једну условну клаузу. Издвојене реченице груписали смо у три категорије и то на основу типа услова који је њима изражен – реалноусловне, потенцијалноусловне и иреалноусловне реченице. У свакој од наведених категорија обратили смо пажњу на везник којим се условне клаузе уводе, као и на морфолошке специфичности предиката протазе и аподозе, а затим и на фреквентност различитих модела у оквиру сваке издвојене групе. На тај начин настојали смо да прикажемо што потпунију слику основних специфичности употребе условних реченица у овим романима и однос тако добијене слике према ставовима који се о овој теми могу пронаћи у научној и граматичкој литератури.

2.1. Употреба реалноусловних реченица

Најбројнију групу примјера у прикупљеној грађи чине оне условне реченице којима се изражава реални услов. Реални услов се у литератури најчешће дефинише као актуелни и остварљиви услов (Станојчић, Поповић, 2005, стр. 320; Пипер, Клајн, 2015, стр. 526), односно реалноусловне реченице одређују се као реченице у којима *ће се радња главне реченице стварно извршити ако се изврши радња зависне* (Остојић, 1998, стр. 125); то су реченице којима *се казује само увјет, а не и то остварује ли се он или не* (Šarić, 1993, str. 333)⁶, ака о критеријум

⁵ О теорији менталних модела као могућем оквиру за проучавање условних реченица уп. Šarić 1997, а подјели условних клауза на оне са консекутивном и неконсекутивном аподозом уп. Vasić 2000.

⁶ Питање спознаје о остварљивости услова као критеријум при груписању условних реченица користи и Милка Ивић, која наводи како *условљавајући садржај аподозне*

„реалности услова“ по правилу узима се могућност комбиновања неког од условних везника са типом глаголског облика у предикату условне и надређене клаузе (Ковачевић 2015а, стр. 178).

Када је ријеч о навођењу везника којима се клаузе с оваквим типом услова уводе, најпотпунији списак даје Милош Ковачевић, а тај списак чини 12 условних субјунктора и то 5 простих (*ако, уколико, ли, што, док*) и 7 сложених – *под условом да, уз услов да, у случају да, за случај да, под/с претпоставком да, уз претпоставку да*, гдје су сви сложени искључиво реални, као и прости *ли, што, док*, а везници *ако* и *уколико* могу бити носиоци и реалног и потенцијалног значења (2015а, стр. 176–177). У зависности од тога да ли се овима реченицама изражава прошли, садашњи, свевременски или будући услов, а и од тога који зависни везник је употребијен, могућа је употреба различитих глаголских облика у предикатима аподозе и протазе.

2.1.1. Реалноусловне реченице са везницима АКО и УКОЛИКО

Највећи број реалноусловних реченица у анализираним романима уводи се везником *ако* (преко 600 примјера сложених реченица које у свом саставу садрже макар једну клаузу којом се њиме уводи), а након њега долази везник *уколико* (око 50 примјера).

Висока фреквентност употребе ових двају везника може се повезати с тиме да их карактерише *најшира комбинаторност с различитим морфолошким облицима предиката* и тиме да се *сва четири наведена услова* (мисли се на будући, садашњи, прошли и свевременски) *остварују у реалним условним реченицама* (Ковачевић 2015а, стр. 179). Анализирана грађа потврђује став о позиционој неусловљености ових везника, јер се и у случају везника *ако* и у случају везника *уколико*, као што се може видјети из датог прегледа, јављају примјери са њиховом препозитивном, постпозитивном и интермедијарном употребом у односу на надређену клаузу. Највећи број условних клауза са везницима *ако* и *уколико* јавља се у препозицији у односу на надређену клаузу, а најмање је примјера гдје се овакве условне клаузе јављају у интермедијарној позицији.

Када је ријеч о морфолошким облицима предиката који се користе у протазе и аподози, у грађи су присутне различите комбинације. Јављају се примјери којима се изражава и прошли и садашњи и будући и свевременски услов. Прошли услов најчешће се исказује структурама

реченице садржајем протазне, говорно лице може или (1) знати (2) незнато у каквој је релацији са стварношћу радња коју именује протазни предикат (2008, стр. 202).

перфекат у протазии + перфекат у аподозии, али присутни су и облици перфекат у протазии + презент у аподозии те перфекат у протазии + футур I у аподозии (најмање примјера):

а) перфекат у протазии + перфекат у аподозии

Ако је долазио, убио га је неко ко га је чекао. Ако је одлазио, убио га је неко ко га је пратио (2014, str. 170). Ако су ишта памтили, говорили су о томе као о језивом искуству, од кога је боља и најмучнија смрт (2014, str. 368). Уколико се тренутак приближавао, чинило се да је чак и из ових робота ишчезнуо ентузијазам (2011, str. 425). Вратила се, јер сам одбио оно што су Људи, ако су постојали, звали Судбином, а ми Програмом (2011, str. 8).

б) перфекат у протазии + презент у аподозии

Слика није имала сврху да се са жаљењем опише крај Старог света, већ да се с дивљењем објасне основе Новог и мутантске онтологије, уколико су се тицале каузалитета (2011, str. 121). И управо енорман број нервних стаза којима се вирус креће онемогућава заустављање инфекције ако је захватила кичмену мождину и мозак (2014, str. 216).

в) перфекат у протазии + футур I у аподозии

Ако је Сого одлучила да дође – доћи ће (2014, str. 329). Удружење ће безусловно имати податке о Cortazaru ако је лекар тог имена у Бостону икада живео (1988a, str. 110). Ако је нестао, ја ћу га наћи (1988a, str. 197).

За изражавање садашњег услова пронађене су структуре са презентом имперфективних глагола у протазии, док се у аподозии јављају презент, футур I, императив или потенцијал. Најфреквентније су прве двије варијанте:

а) презент имперфективних глагола у протази + презент у аподози

Он, додуше, ако те то теши, може бити у Парламенту (2014, str. 142). Ако од воде не бежи, шта је угрожава (2011, str. 39)? Људи са својим ослобођењем морају похитати ако мисле да им оно ичему користи (1988b, str. 122).

б) презент имперфективних глагола у протази + футур I у аподози

Он ће написати поверљиво писмо њеном лекару, ако је жена с Острва, или јој дати пријатељски савет, ако је странкиња, и на томе ће се ствар, што се њега тиче, завршити (2014, str. 60). Наравно, мислио је, ако желимо постати људи, мораћемо се те вечности одрећи (2011, str. 224).

в) презент имперфективних глагола у протази + потенцијал у аподози

Јер, ако га немате, ја бих се вратио послу (Рекіћ 2014, str. 542). „Ако је Дарвин у праву“, рекао сам, „нужно би било изабране и наслеђем повезане јединке столећима држати у леду (Рекіћ 2014, str. 450).

г) презент имперфективних глагола у протази + императив у аподози

Пуцајте само ако се мора (2014, str. 108). Ако мислиш данас, на мене не рачунај (2014, str. 241). У реду, прикане, мислио је, изгледаш као ја, мислиш као ја, говориш као ја, али чини ово ако можеш (2011, str. 197)! Ако је немате, маните књигу (1988a, str. 11)!

Највише различитих модела јавља се у случајевима реченица које упућују на будући услов, гдје се у протази јављају или презент перфективних глагола или футур II, а у аподози се могу наћи презент, футур I, потенцијал, императив или перфекат. И овдје су се као најфреквентнији издвојили примјери са презентом у протази, а футуром I или презентом у аподози:

а) презент перфективних глагола у протази + презент у аподози

Ако неоткривену проневеру сам призна, углед му остаје неоштећен, самопоштовање повраћено (2014, str. 105). Спасење је, ако до њега уопште дође, тек нуспроизвод сазнања (2014, str. 148).

б) презент перфективних глагола у протази + футур I

Е па, мислио је, неће га имати ако продужи да ципеле чисти и одоздо, а не престане гристи нокте (2014, str. 34). Појма немам зашто, али је сигуран да ће му нанети зло ако га нађу (2014, str. 47). Уколико се уочи да већи број припадника појединих породица, етничких група или синдиката долази у сукоб с овим актом, на одговорност ће се позвати вође групација (2014, str. 476).

в) презент перфективних глагола у протази + потенцијал у аподози

[...]кад је од рудара тражио да доле, у јамама, држе очи отворене како би, ако сретну подземне демоне, умели да их за науку опишу (1988a, str. 122–123). Ако се насмејем, можда би баш то био знак попуштања живаца (2011, str. 425).

г) презент перфективних глагола у протази + императив у аподози

Нека ме ђаво однесе ако га питам (1988b, str. 131)! Само, опет, нека га ђаво однесе ако дозволи да се његов Медицински центар претвори у центар за истраживање Rhabdovirusa (2014, str. 148).

д) презент перфективних глагола у протази + перфекат у аподози

Ако изађу из строге изолације, можда је постојала шанса да је изведе и са аеродрома (2014, str. 421). Ако се виолентни симптоми ни код једног од нас не појаве до 02.00, успели смо (2014, str. 569).

ђ) футур II у протази + футур I у аподози

Ако га буду хтели, он ће се жртвовати (2014, str. 481). А *ако* и даље будемо оклевали, бићемо тек мртви осуђеници (2014, str. 519). Али, шта ће бити *ако* се не буде држала (2011, str. 53).

е) футур II у протази + презент у аподози

[...]из које га речима „Нека буде светлост“ може вратити само божанско чудо, *ако* за то буде имало боље разлоге од пређашњих (1988b, str. 263).

Присутни су и примјери са савременским условом. Код њих се у протази јавља презент, а у аподози презент или футур I. Најфреквентније су реченице код којих се и у протази и у аподози користи презент:

а) презент у протази + презент у аподози

Уколико је човек беднији, неповерење према обавештењима је веће (2014, str. 194). Болест постаје страшнија *уколико* се о њој више говори (2014, str. 269). *Ако* се неко општешризнато право, мислио је, на срећу или правду, неостварује, не мора одмах значити да се оно хотимично ускраћује (2011, str. 84).

б) презент у протази + футур I у аподози

И најсавршенији емпиријски акти неће имати смисла *ако* их ненадахњује идеја (2014, str. 480). *Ако* човек располаже са довољно непорецивих чињеница и времена да се озбиљно њима позабави [...], неки ће се смисао пре или касније успоставити (1988a, str. 26).

2.1.2. Реалноусловне реченице са субјункторидом ЛИ

Реални услов, како је то у литератури већ навођено, може се изразити и *ли*-реченицама (Ковачевић 2015a, стр. 176–177; Станојчић, Поповић 2005, стр. 319; Стевановић 1991, стр. 902; Пипер, Клајн 2015, стр. 526, Белић 2000, стр. 293, Mrazović, Vukadinović 1990, стр. 533). Али када

је ријеч о дефинисању и именовању лексема *ли*, у научној и граматичкој литератури наилази се на различита рјешења. Тако ће поменута лексема бити одређена као везник, али и као *субјунктороид* (Ковачевић 2015а), *ријечца* (Стевановић 1991, Пипер, Клајн 2015) или *партикула* (Мразовић, Vukadinović 1990). Могуће рјешење те неусаглашености нуди Милош Ковачевић, који наглашава да *лексема ли у условним реченицама не наступа у функцији ријечце или партикуле, него има функцију сродну везничкој*, те да се због немогућности потпуног поистовјешивања на значењском, морфолошком или синтаксичком плану са партикулама или везницима ова лексема може сматрати *субјунктороидом, тј. лексемом која је функционално сродна зависним везницима, али с њима не дијели ни морфолошке ни синтаксичке нужне карактеристике* (2015а, стр. 188).

У анализираном корпусу забиљежени су малобројни примјери употребе субјунктороида *ли* у формирању условних реченица:

Испоље *ли* их, превешће се у болницу, с друге стране ходника (2014, стр. 271). Али, роди *ли* се дете у Vilafranca del Cidu, све се исплатило (2014, стр. 272). Одрже *ли* брзину, у лудници ће бити за двадесет минута, ако не и раније (1988, стр. 206).

Као што се из наведених примјера може уочити, све *ли*-реченице изражавају реални услов и могуће је на њиховом мјесту искористити везнике *ако* и *уколико*. У протази се у свим примјерима јавља предикат у перфективном презенту, а у аподози је употријебљен или футур I или перфекат. Иако су овакве условне реченице позиционо слободне (Ковачевић 2015а, стр. 190), сви пронађени примјери у овим Пекићевим романима садрже условну клаузу у препозицији у односу на главну, тј. надређену.

2.1.3. Реалноусловне реченице са сложеним условним везницима

Зависне реченице којима се изражава реални услов могу се уводити и сложеним везницима.⁷ У групу тих везника, како се у литератури наводи, убрајају се слjedeћи облици: *у случају да, под условом да, под претпоставком да, за случај да, уз услов да, с претпоставком да и уз претпоставку да* (Ковачевић 2015а, стр. 177). У грађи коју смо анализирали пронашли смо неколико примјера у којима писац реалноусловне реченице уводи полилексичким везницима *под условом да* и свега један примјер гдје је то учињено употребом везника *под претпоставком да*:

Из тога се искључује руска делегација *под условом да* сместа полети (2014, стр. 220). Светски ваздушни простор је међународном конвенцијом подељен на ФИР (Flight Information Regions), где је кретање авиона, *под условом да* се придржавају општих правила летења, слободно (2014, стр. 223) [...] *Под условом да* је нахрањен добрим Програмом, кибернет није као човек могао и исправно функционисати и грешити (2011, стр. 208). То ће свакако завући истрагу, али уперспективи, *под условом да* буде успешна, обећавало је неупоредиво значајнију ловину (1988а, стр. 114). *Под претпоставком да* пробни болесници серум приме до поноћи, знаћемо да ли смо успели око 02.00 (2014, стр. 519).

Сложени условни везници изражавају искључиво реални услов (Ковачевић 2015а, стр. 177), а реченице које се њима уводе карактерише предикат који је најчешће у презенту или футуру (Ковачевић 2015а, стр. 196), а ријетко у неком претериталном времену, што наша грађа потврђује. За разлику од условних *ли*-реченица, које Пекић у овим романима користи искључиво у препозицији у односу на надређену клаузу, условне реченице са полилексичким везницима боље осликавају позициону неограниченост, јер се употребљавају и у препозицији (трећи и пети примјер) и у постпозицији (први примјер) и интермедијарној позицији (други и четврти примјер) у односу на реченицу од које зависе.

⁷ Ти полилексички везници у неким случајевима одређени су и као *предлошки изрази* у случају или за случај, углавном *допуњени да-реченицом* (Алановић 2014, стр. 634).

2.2. Употреба потенцијалноусловних реченица

Потенцијални услов одређује се као услов који је остварљив, али за разлику од реалног није актуелан, него је само замишљен (Станојчић, Поповић 2005, стр. 320), а потенцијалне клаузе као реченице којима се изриче увјет чије се испуњење очекује, с тим да се према извршењу увјета изриче каква резерва; потенцијалне реченице казују да је испуњење увјета само могућност (Šarić 1993, стр. 334). Везници којима се овакве клаузе уводе јесу: *ако*, *уколико*, *да*, *кад(а)*, а услов који исказују, ако у обзир узимамо вријеме његовог важења, јесте будући. Највише пронађених примјера којима се исказује потенцијални услов садржи везник *кад*, а након њега и везник *ако*, а најчешће их одликује структура потенцијал протазе + потенцијал аподозе и у случају првог и у случају другог везника. Када је ријеч о односу позиција које заузимају протазе и аподоза, код везника *ако* јавља се највише случајева постпозиције протазе, али је приближан и број препозитивне употребе, док је код везника *кад* нешто више примјера препозитивне употребе протазе, али је њему приближан број јављања протазе у постпозицији.

2.2.1. Потенцијалноусловне реченице са везницима АКО и УКОЛИКО

Везници *ако* и *уколико*, као што је у литератури запажено, могу бити не само носиоци реалног условног значења него и потенцијалног, а да би то значење могли исказати неопходно је да се у протази јави облик потенцијала, а и у аподози потенцијал или презент с епистемичким значењем (Ковачевић 2015а, стр. 186). Најчешће се јавља прва варијанта (потенцијал протазе + потенцијал аподозе), што наши примјери и показују:

Имао бих, наравно, више изгледа ако бих се позвао на твој ауторитет (2014, стр. 162). Слушао бих и пакао, ако би имао добар савет (2014, стр. 228). Али, ако би, случајем који не могу да компјутујем, и он отказао, поправили би ме помоћни роботи специјализирани за контролу мојих механизма (1988а, стр. 95).

Иако је потенцијално значење могуће и код везника *ако* и код везника *уколико*, оно се у примјерима из наше грађа исказује само првим, што се може довести у везу и с односом који се тиче фреквенције употребе ових субјунтора у анализираним романима.

2.2.2. Потенцијалноусловне реченице са везником *ДА*

Када се условним *да*-реченицама изражава упућивање на неку замишљену будућу ситуацију у којој би се услов могао остварити, тада се оне сврставају у групу потенцијалноусловних, гдје се у протази користи перфективни презент, а у аподози потенцијал (Ковачевић 2011, стр. 165).⁸ *Да*-реченице које носе значење потенцијалног услова нису тако учестале као иреалноусловне *да*-реченице, али њихово постојање може илустровати следећи примјер чија структура подразумијева перфективни презент у протази и потенцијал у аподози: *Да је пробуди, не би знала ко је и шта је* (Pekić 2011, str. 308).

2.2.3. Потенцијалноусловне реченице са везником *КАД*

Употреба потенцијала у протази и аподози обавезна је и при исказивању потенцијалног услова реченицама са везником *кад*,⁹ али се томе додаје могућност употребе презента са епистемичким значењем у аподози, док у протази остаје потенцијал (Ковачевић 2015б, стр. 208). У примјерима које смо анализирали јављају се само облици с потенцијалом и у зависној и у њој надређеној клаузи, а како је ријеч о потенцијалном услову, сви примјери упућују на будући услов:

Кад би се сада овде појавила змија или један од смећих пацова који сваке јесени пролазе живицом, ти би била поједена, а не ја (2011, стр. 32). *Можда би знао – одговорио је нервозно – када би је видео на мој начин* (2011, стр. 297). *Амерички свештеник вади срце жртви на олтару предмочима народа, али када би то учинио на тргу, био би осуђен као убица* (1988а, стр. 19).

⁸ Наводи се и како се осим поменутог потенцијала, мада доста рјеђе, у аподози може јавити и футур први или презент и то онда када се користи глагол с епистемичком вриједношћу (Ковачевић 2011, стр. 166).

⁹ О употреби *кад*-реченица које задржавају своје временско значење и не сврставају се у ред условних уп. нпр. Танасић 2014; Ковачевић 2015б.

2.3. Употреба иреалноусловних реченица

Иреалне условне реченице служе за исказивање неостварљивог услова, а уводе се везницима *да* и *кад*, с том разликом што се везник *да* може користити при изражавању и прошлог и садашњег иреалног услова, док се везник *кад* употребљава само при исказивању иреалног садашњег услова (Ковачевић 2015б, стр. 205; Ковачевић 2011, стр. 160). Грађа коју смо анализирали садржи примјере употребе и једног и другог везника у овом значењу.

2.3.1. Иреалноусловне реченице са везником *ДА*

Везником *да* могуће је изразити потенцијални услов, али и прошли и садашњи иреални. При исказивању прошлог иреалног услова реченицама које се уводе везником *да* користе се конструкције перфекат у протазу + потенцијал у аподози те перфекат у протазу + перфекат у аподози, док се за исказивање садашњег иреалног услова користе имперфективни презент у протазу и потенцијал у аподози. Наша грађа је показала да се главнина примјера иреалног значења исказаног *да*-реченицама односи на прошли иреални услов, који се може објаснити као *претпостављени прошли догађај који се није остварио, а који би, остваривши се, узорковао и даље претпостављене догађаје* (Јовановић 2013, стр. 135), и то у реченицама којима одговара модел перфекат протазе + потенцијал аподозе, као и на садашњи иреални услов са структуром имперфективни презент у протазу + потенцијал у аподози, а кад је ријеч о позицији протазе у односу на аподозу, највећи број анализираних примјера показује препозитивну употребу протазе. Пронађен је и примјер исказивања прошлог иреалног услова помоћу везника *да* и перфекта протазе, али са презентом аподозе, међутим и тај презент може се схватити као носилац епистемичког значења,¹⁰ тако да би се и он могао трансформисати у потенцијал: *Па и да је тајну смео саопштити, никавих изгледа нема да је ико схвати* [→ *Па и да је тајну смео саопштити, вероватно је нико не би схватио*] (Pekić 1988b, стр. 154).

¹⁰ За детаљнији преглед оваквих примјера и могућих трансформација глагола са компонентом епистемичке модалности уп. Ковачевић 2011, стр. 162.

1) садашњи иреални услов

а) имперфективни презент у протази + потенцијал у аподози

Да смо у Ирану или на Блакану, знао бих (2014, стр. 149). Да се интересујем за здравље људи био бих лекар, капетане, не војник (2014, стр. 495). Да сам на твом месту ја бих прво свршио с пупољком (2011, стр. 98). Као што би се одвијао и у људској лешини да ова постоји (2011, стр. 345).

2) прошли иреални услов

б) перфекат у протази + потенцијал у аподози

Болесница је продорно крикнула и, да је сестра Lumley није задржала, превалила би се преко ивице кревета (2014, стр. 82). Да сам о беснилу онда знао оно што знам сада, прошао бих и кроз стакло (2014, стр. 445). Да их пацови нису предухитрили, убили би га људи (2011, стр. 40). Да то знао није, само би га убио (1988а, стр. 142). Да сам је ја убио, код мене бисте нашли њену главу (1988а, стр. 153).

г) перфекат у протази + перфекат у аподози

Могао си да се провучеш да си хтео (2014, стр. 445). Да је о томе ко бринуо, могла је она указати на још једну сличност зараћених сила (1988b, стр. 263). Могао је и брже да је имао довољно бензина (1988b, стр. 272).

2.3.2. Иреалноусловне реченице са везником КАД

Везником *кад* изражава се потенцијални услов, који је увијек окренут ка будућности, али и иреални садашњи. За разлику од потенцијалноусловних реченица које се уводе овим везником и које се базирају на моделу потенцијал протазе + потенцијал аподозе,

иреалне кад-реченице карактерише следећа битна одлика – поред такве структуре,¹¹ њих мора да одликује и то да садашњост коју изражавају (ријеч је о садашњем услову) *подразумијева обрнуту комуникативну истиносну вриједност предиката: ако је предикат потврдан, његова вриједност је одрична, и обрнуто* (Ковачевић 2015б, стр. 207):

Кад би били овакви као ви, Lawforde, не бих их ни описивао [→ Нису овакви као ви, па их описујем]¹² (2014, стр. 173). Одговор би био добар када би о томе сведочио траг на лобањи[→ О томе не сведочи траг на лобањи, па одговор није добар] (1988а, стр. 156).

3. Закључна разматрања

Анализирање грађе која је подразумевала све сложене реченице у Пекићевим романима *Беснило*, *1999* и *Атлантида* које у свом саставу садрже макар једну условну клаузу показало је да је аутор користио реченице и са реалним и са потенцијалним и са иреалним условом, али да највећи број пронађених реченица спада у семантичку категорију реалноусловних, док је најмање оних којима се исказује потенцијали услов.

Када је ријеч о изражавању реалног услова, анализирани корпус показује употребу моноксичких везника *ако* и *уколико*, субјунктороида *ли* и полилексичких везника *под условом да* и *под претпоставком да*. Најмање је примјера реалноусловних *ли*-реченица, што се може повезати с чињеницом да су оне ограничене на исказивање будућег услова, док се другим реалноусловним везницима, као што су *ако* и *уколико*, могу исказивати будући, садашњи, прошли и свевременски услов, што условљава, како је у литератури већ навођено, сталну могућност замјене лексеме *ли* везницима *ако* и *уколико*, али не и обрнут случај у свим околностима. Реченицама са везницима *ако* и *уколико* изражава се прошли услов када оне имају перфекат у протази, а у аподози перфекат, презент или футур I, а при изражавању садашњег услова најфреквентнија је употреба имперфективног презента у протази, а

¹¹ Уз битну напомену да је умјесто потенцијала у аподози могуће јављање и презента с епистемичком модалном вриједношћу (Ковачевић 2015б, стр. 208–209).

¹² У заградама смо наводили конструисане облике са обрнутом комуникативном истиносном вриједношћу предиката у односу на вриједност која стоји у реченици пронађеној у грађи.

презента или футура I у аподози, али су забиљежени и примјери са потенцијалом или императивом у аподози. Највише различитих модела јавља се када се изражава будући услов. У протази се тада јављају или презент перфективних глагола или футур II, а у аподози се могу наћи презент, футур I, потенцијал, императив или перфекат. И овдје су се као најфреквентнији издвојили примјери са презентом у протази, а футуром I или презентом у аподози. У примјерима са свевременским условом, у протази се јавља презент, а у аподози презент или футур I. Најфреквентније су реченице код којих се и у протази и у аподози користи презент. У протази свих пронађених условних *ли*-реченица јавља се предикат у перфективном презенту, а у аподози је употребијен или футур I или перфекат, док се у примјерима са полилексичким везницима у протази користи или презент или футур, а у аподози презент (најчешће) или перфекат.

Употребу потенцијалноусловних реченица карактерише то што се као најфреквентнији примјери јављају они који садрже везник *кад*, а након њега и везник *ако*, а најчешће их одликује структура потенцијал протазе + потенцијал аподозе и у случају првог и у случају другог везника. Употребијен је и везник *да* у потенцијалном значењу, али не може се сматрати ни приближно честим као друга два потенцијална везника.

Иреалниусловизраженјекаосадашњиикаопрошли,аискориштени су везници *кад* и *да*. Прошли иреални услов у овим романима најчешће се изражава употребом перфекта у протазии потенцијала у аподози (уз везник *кад*) иако су забиљежени и примјери употребе перфекта и у надређеној и у зависној реченици, као и презент са епистемичким значењем у аподози. Садашњи иреални услов најчешће се исказује употребом везника *да* са имперфективним презентом у протази и потенцијалом у аподози, а забиљежени су и доста рјеђи случајеви употребе везника *кад* са потенцијалом у протази и аподози који због специфично формулисане истиносне вриједности предиката не исказују потенцијални, већ иреални услов.

Извори

- Pekić, B. (1988a). *Atlantida I*. Zagreb: Znanje.
Pekić, B. (1988b). *Atlantida II*. Zagreb: Znanje.
Pekić, B. (2011). *1999*. Beograd: Laguna.
Pekić, B. (2014). *Besnilo*. Beograd: Laguna.

Литература

- Алановић, М. (2014). Погодбене реченице у Травничкој хроници. *Андрићева Хроника* (633–647), Грац–Београд–Бања Лука: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz–Београдска књига–Народна и универзитетска библиотека Републике Српске–Свет књиге.
- Белић, А. (2000). *Универзитетска предавања из савременог српскохрватског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Јовановић, Ј. (2013). Таксемске фразне структуре – комуникативно-синтаксички и стилистички проблеми реченичне импостације. *Лингвистички и стилистички аспекти проучавања реченице* (129–175). Београд: Јасен.
- Звекић Душановић, Д. (2008). О неким синтаксичко-семантичким трансформацијама на релацији кондиционалност–негација–концесивност. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, L, стр. 271–280.
- Ковачевић, М. (2015а). Реченице с реалноусловним везницима. *О реченици и њеним члановима* (176–204). Београд: Јасен.
- Ковачевић, М. (2015б). Синтаксичко-семантички услови употребе везника кад у погодбеном значењу. *О реченици и њеним члановима* (205–217). Београд: Јасен.
- Ковачевић, М. (2012). *Узрочно семантичко поље*. Београд: Јасен.
- Ковачевић, М. (2011). Условне реченице с везником да у српскоме језику. *Граматичка питања српског језика* (159–173). Београд: Јасен.
- Остојић, Б. (1998). *Кратка прегледна граматика српског језика*. Никшић: ИТП Коло.

- Пипер, П., Клајн, И. (2015). *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Станојчић, Ж., Поповић, Љ. (2005). *Граматика српског језика за I–IV разред средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић, М. (1991). *Савремени српскохрватски језик II*. Београд: Научна књига.
- Танасић, С. (2014). О временским реченицама са потенцијалом у предикату. *Јужнословенски филолог*, LXX, стр. 137–150.
- Vasić, V. (2000). Kondicionalne klauze sa nekonsekutivnom apodozom. *Južnoslovenski filolog*, LVI/1–2, str. 177–185.
- Ivić, M. (2008). *Lingvistički ogledi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Mrazović, P., Vukadinović, Z. (1990). *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Šarić, Lj. (1997). Interpretacija pogodbenih rečenica. *Filologija*, br. 29, str. 155–169.
- Šarić, Lj. (1993). Veznici u logičko-semantičkom okružju. *Rasprave ZHJ*, sv. 19, str. 319–337.

Sonja Lero Maksimović

THE USE OF CONDITIONAL SENTENCES IN PEKIĆ'S NOVELS *BESNILO*, 1999 AND *ATLANTIDA*

Summary

In this paper, we tried to determine the basic typological features of conditional sentences that can be found in novels *Besnilo*, 1999 and *Atlantida* in the context of frequency of their use, choice of conjunctions and typological classification based on differentiation of real, potential (probable) and unreal condition as well as on the validity period of the condition. We tried to analyze connections between different types of dependent conditional sentences and their conjunctions and morphological characteristics of the predicate in the main and subordinate clause.

ПРИЛОЗИ У ИЗРАЖАВАЊУ ВРЕМЕНА У КИНЕСКОМ ЈЕЗИКУ

Специфична карактеристика кинеског језика јесте да у њему не постоје глаголске инфлексije, због чега се примјењују друге стратегије да би се указало на одређено вријеме. Прилози за вријеме су, дакако, једна од тих језичких стратегија, прецизније речено, спадају у категорију лексичких елемената који учествују у изражавању времена у кинеском језику. Међутим, многи прилози су и неутрални у том погледу, могу да се користе наизмјенично и за прошло, будуће и садашње вријеме, те њих не можемо сматрати индикаторима времена у реченици. Без обзира на такве прилоге, постоје прилози који имају то својство, који су често експлицитни лексички маркери за прошло, садашње или будуће вријеме. Ово својство, међутим, често није посебно очигледно приликом превода тих прилога на српски језик, гдје многи прилози преведени на наш језик имају своје синонимне парове. Из тог разлога, битно је издвојити најчешће кориштене прилоге и појаснити њихове карактеристике, а у овом раду ћемо се позабавити изражавањем времена на кинеском језику и уопштеној улози прилога у овој сфери.

Кључне ријечи: прилог, садашње, будуће, прошло, вријеме, кинески, категорија.

¹ Jelena.vujicic@ffuis.edu.ba

1. Историја истраживања

Питање да ли у кинеском језику постоји „вријеме“ као језичко – граматичка категорија постало је дискутабилно тек онда када је кинеска лингвистика почела долазити у додир са другим језицима. Суштински, од зачетака кинеске граматике, која сама по себи није стара научна дисциплина, ово питање је разматрано од стране многих кинеских лингвиста и стручњака, али је, тек у компаративној анализи са другим језицима, оно постало једна права компликована лингвистичка заврзлама. Проблем лежи у томе што „вријеме“ као граматичка категорија на коју смо ми, говорници српског језика, навикли, као таква не постоји у кинеском језику, а ми упорно, поредећи језике, покушавамо да је створимо. Међутим, треба бити и јасна ствар да је човјеку потпуно природно да, док се бави кинеским језиком, инстинктивно покушава да га укалупи у норме које постоје у српском језику, ради лакшег разумијевања, и то је потпуно уобичајено, али нажалост – често и потпуно погрешно.

Приликом проучавања категорије времена у кинеском језику, која, дакле, апсолутно постоји, али се изражава на другачији начин у односу на српски језик, морамо се потрудити да имамо увијек на уму то да ћемо комплексне лингвистичке системе словенских језика морати остављати по страни, а да шаблоне и норме кинеске граматике учимо, што је могуће више, без трансфера знања из других, а првенствено матерњег језика, почевши од најосновнијих правила и изузетака. Многи су се кинески лингвисти бавили темом лексичких елемената у изражавању времена у кинеском језику, па би требало нешто рећи и о стручњацима који су се залагали за теорију о лексичким елементима као индикаторима времена.

Лу Шу Сијанг [吕叔湘] (1982, стр. 215–233) је, рецимо, посматрао проблематику на нешто иновативнији начин од устаљене верзије о начинима изражавања времена у кинеском језику. Наиме, он је донио закључак да тзв. прошло, садашње и будуће вријеме треба посматрати као „основно вријеме“ (基点时), „вријеме прије основног“ (基点前时), „вријеме после основног“ (基点后时), с тим да основно вријеме обухвата „вријеме говора“ односно „апсолутно вријеме“ (绝对基点), а не „релативно вријеме“ (相对基点). Он се, такође, упушта у расправу о „апсолутном времену“ и „релативном времену“, те о начинима њиховог изражавања. За разлику од многих теорија у кинеској лингвистици које се базирају на глаголу као главном индикатору времена, теорија Лу Шу Сијанга се базира на претпоставци да глагол не мора да буде

једини елемент разматрања у истраживању о времену, те се он чврсто држи става да се у кинеском језику вријеме заправо изражава кроз лексичке елементе, а посебну пажњу придаје именицама и прилозима. Рјешење види у комбиновању граматичко-лексичких елемената којима ћемо доћи до исказивања жељеног времена. Рецимо, он за „апсолутно вријеме“ (вријеме говора) наводи 现在 (сада) као једну од ознака, за „релативно вријеме“ наводи 那年, 那天 (те године, тог дана), за „вријеме прије основног“, „вријеме послје основног“ као ознаку наводи 前, 后 (прије, послје), итд.

Ли Лин Динг [李临定] (1990, стр. 12) такође стоји иза става да кинески језик има свој систем изражавања времена, али да се он битно разликује од језика у коме постоје глаголске инфлексije. Као главно оруђе изражавања времена помиње помоћне глаголе, прилоге, временске ријечи, али у комбинацији са глаголима. Његов поглед на проблематику је иновативан јер он сматра да, у основи, постоје „три времена“ (三时) и сваком од ова три времена основа је „основна тачка времена“ (时间基点):

1. 他们现在吃呢。{Они сада јести + 呢². Они сада једу.}
2. 他们已经吃了。{Они већ јести + 了³. Они су већ јели.}
3. 他们要吃。{Они хтјети јести. Они ће јести.}

Такозвана „основна тачка времена“ за Лија је у основи означена са „сада“ (现在), односно мисли се на вријеме говора (说话的此刻). Све прије тога је прошлост, све послје основне тачке времена је будућност. Међутим, он наводи да оватрипомену та времена, којима као основа за одређивање служи „основна тачка времена“, коју он назива и „апсолутном основном тачком времена“ (绝对时间基点) могу да се назову и „три апсолутна времена“ (绝对三时). Као упоредни елемент насупрот апсолутности он наводи „релативна три времена“ (相对三时) односно заједно с тим и „релативну основну тачку времена“ (相对时间基点). Иако на прву може дјеловати компликовано, замисао је заправо врло једноставна; само уколико нам је основна тачка времена негдје у прошлости или будућности, онда говоримо о релативним времена, јер главну перспективу на ситуацију измјештамо из времена тренутка говора, и основа нам постаје неко друго вријеме. Као примјер наводи:

1. 昨天我去他家的时候, 他在吃饭呢。{Јуче ја ићи његова кућа вријеме, он сада једе + 呢. Јуче када сам отишао код њега, он је у том тренутку јео.}
2. 昨天我去他家的时候, 他已经走了。{Јуче ја ићи његова кућа вријеме,

² Партикула која се ставља на крај реченице када хоћемо да изразимо да се радња дешава у вријеме говора.

³ Ознака за глаголски вид свршености радње

он већ отићи + 了. Јуче када сам отишао код њега, он је већ био отишао.}

3. 昨天我去他家的时候, 他好像要出去。{Јуче ја ићи његова кућа вријеме, он као да хтјети отићи. Јуче када сам отишао код њега, он као да је желио да крене.}

Дакле, да би се постигла ова врста разноврсности у временском изразу, битно је укључивати лексичке елементе, а притом, дакако и прилоге, како би се створио временски контекст.

Чен Пинг [陈平] (1988, стр. 401–402), попут Гонг Ћиен Јен-а [龚千炎], сматра да се на вријеме у кинеском језику треба гледати као на систем, систем који садржи три категорије: вријеме 时制, глаголски вид 时态 и тзв. фазу глагола или прилога 时相 (која подразумева семантичку ограниченост глагола или прилога у неком смислу, као нпр. када кажемо „умријети“ и „чекати“, први глагол сам по себи нема карактеристику трајности, док други глагол има, или, ако говоримо о прилозима, семантичка ограниченост кориштења прилога за одређено вријеме – погледати табелу прилога у наставку рада). Гонг Ћиен Јен (1995, стр. 5) сматра да изражавање времена не припада граматичкој, него искључиво лексичкој категорији, те да временске ријечи играју главну улогу у изражавању времена. Осим тога, осим стандардне подјеле на садашње, прошло и будуће вријеме, он предлаже додатно и концепте пријашњег, тадашњег и накнадног (先事, 当事, 后事), и то употпуњава примјерима:

1. 昨天我到他家时, 他离开家好几天了。{Јуче ја доћи његова кућа вријеме, он отићи од куће већ неколико дана. Јуче кад сам стигао код њега, он је већ неколико дана био одсутан.} →先事
 2. 昨天我到他家时, 他可能在家里等候。{Јуче ја доћи његова кућа вријеме, он можда већ чекати неко вријеме. Јуче кад сам стигао код њега, он је можда већ неко вријеме био чекао.} →当事
 3. 明天你来我家时, 我恐怕还没动身呢。{Сутра ти доћи моја кућа вријеме, ја бојати се још се није помјерити. Сутра када будеш дошао код мене, бојим се (видјећеш) да се нисам ни помјерио.} →后事
- Ћинг Ченг [竟成] (1996, стр. 15) износи став о томе да реченица у кинеском језику, уколико у њој није исказано вријеме неким елементом, је непотпуна реченица, односно не може бити независна, самодовољна за одређени исказ. Дијели реченице на реченице органичног и неограниченог времена (泛时式/限时式), с тим да износи и став о томе да су реченице тзв. неограниченог времена реченице у којима се исказује стање, а не радња. Такође, заговара и теорију да „глаголски вид“ није исто што и „вријеме“. Немогућност реченице

да буде комплетан, независан исказ уколико нема исказано вријеме, он доказује слједећим једноставним примјерима⁴:

1. (Субјекат + глагол)
×老王来 {Лао Ванг доћи} поредити са 老王明天来 {Лао Ванг сутра доћи}
2. (Субјекат + глагол + објекат)
×老王买东西 {Лао Ванг купити ствари} поредити са 老王买了很多东西 {Лао Ванг купити + партикула за свршени глаголски вид+ много ствари Лао Ванг је купио много ствари.}
3. (Субјекат + придјев)
×枫叶红 {Лишће црвено} поредити са 枫叶红了 {Лишће црвено + партикула за свршени глаголски вид.Лишће је поцрвјењело.}

Још један помена вриједан став је и онај који је изнио Ли Тие Ген [李铁根] (1999, стр. 74), који тврди да у кинеском језику само комбинацијом граматичких елемената са лексичким можемо изразити одређено вријеме у реченици и да је то непобитна чињеница кинеског језика. Као Лу Шу Сјанг, он вријеме дијели на „апсолутно вријеме“ (绝对时) и „релативно вријеме“ (相对时). Када кажемо апсолутно вријеме, тачка времена која је основ временског исказа је вријеме говора, с тим да може да се дијели на већ остварено (已然) и још увијек неостварено (未然), а у тзв. релативном времену тачка времена која је основ временског исказа је вријеме дешавања радње, које он опет дијели на симултану (同时) и радњу која се не дешава симултано (异时).

О семантичким карактеристикама прилога на кинеском језику први пут смо наишли код савременог синолога професора Су Дан у књизи *Увод у кинеску синтаксу*⁵, а затим смо даљим истраживањем дошли до сазнања да су се многи лингвисти бавили управо овим карактеристикама прилога. Гонг Ћиен Јен је још један од оних који се бавио и овим питањем, сматрајући да изражавање времена не припада граматичкој, него искључиво лексичкој категорији, те да временске ријечи играју главну улогу у изражавању времена. Он, такође, говори много о прилозима који врше функцију индикатора времена, те спомиње њихову одређеност за нека времена, али и неутралност прилога у одређеним случајевима.

На конкретно ову проблематику, истицање семантичких одлика прилога које га одређују за неко од три времена, у кинеском језику смо наишли у дјелу *Теорија о функционалним ријечима у савременом*

⁴ Ћинг Ченг (竟成1996, 15) према 朝格吉乐玛: „时“概念的蒙汉对比研究, 上海, 华东师范大学, 2005.

⁵ Introduction to Chinese Syntax, Xu Dan, L'Asiathèque, 2015

кинеском језику⁶ (马真, 陆俭明, 1985, стр. 106) у којем је било много говора о прилозима који се могу користити само за одређено вријеме, тзв. 定时时间副词 (прилози за одређивање времена). Ту смо наишли и на чињеницу да у кинеском језику постоји око 130 временских прилога, што заузима 30% цјелокупног броја прилога у савременом кинеском језику, па нам је овакав поглед на проблематику дјеловао као изузетно привлачан и довољно обиман за разматрање.

Након што смо утврдили да је овај лингвистички феномен истраживан и од стране кинеских стручњака, а који су, попут госпође Су Дан, најчешће познаваоци и неког другог страног језика, увидјели смо потребу да ову проблематику представимо и на српском језику, како бисмо имали барем неки општи преглед најфреквентније кориштених прилога који, притом, имају одређене семантичке одлике на које би требало обратити пажњу.

2. Увод

Уколико говоримо о граматичи кинеског језика, врло често ћемо наићи на лаички став и дезинформацију да у кинеском говору не постоје времена. То је изузетно велика заблуда. Времена у кинеском језику постоје, само се другачије изражавају. Фатална посљедица погрешног става о времену у кинеском језику јесте то да ученици од почетка не обраћају пажњу на стратегије којима се изражава вријеме, односно, не примјећују их као такве. Тако, изражавање садашњег, прошлог или будућег времена у кинеском језику неријетко ствара забуну код говорника којима кинески језик није матерњи језик. Оно што отежава ситуацију јесте и специфичност кинеског језика, у којем не постоје глаголске инфлексije, те препознавање времена неког исказа у изолацији, односно издвојено из контекста, често може да има резултате због којих се двоумимо. Због тога упуштање у овакву врсту истраживања и доказивања шаблона помоћу којих се неко вријеме изражава често зна бити превише опширан посао. Ипак, постоје стратегије којима се прибјегава да би се исказало вријеме радње. Најчешће је погрешна претпоставка да језички елементи који се користе за глаголски вид 了 и 着 и 过 доносе информацију о времену радње. Иако гласоски вид има донекле везе са временом, свршеност или несвршеност радње нису директни показатељи прошлог, садашњег или будућег времена. Да бисмо исказали вријеме на кинеском језику, користимо или именице, или прилоге, или разне врсте синтагми односно фраза које упућују на вријеме, често уз ознаке за глаголски

⁶ Превод аутора рада.

вид. У овом раду ћемо се бавити једним бројем прилога који одређују вријеме реченице. Наиме, требало би да је јасно да нису сви прилози за вријеме показатељи да ли се ради о садашњем, прошлом или о будућем времену. У том случају, за исказивање времена ће се користити неки други лексички елементи, именице или фразе које се односе на вријеме. Али, постоји група прилога која има посебно својство, а посебно је то што се ти прилози користе само у одређеном времену. Самим тим, ови прилози нам директно указују на вријеме. Због тога битно је позабавити се разликама међу њима које се не могу уочити приликом самог превода, а које свим овим прилозима ипак дају за право да играју тако важну улогу – одређују вријеме реченице. Дакле, синонимност у значењу преведена на наш језик не значи да су прилози искористиви у истим ситуацијама нити да ће нам дати исту информацију о времену. Често код говорника српског језика, управо ови прилози и њихово кориштење изазивају својеврсну конфузију и самим тим говорници нису у стању да их правилно искористе у датој језичкој ситуацији на кинеском. Из тог разлога, сматрали смо да је битно издвојити најчешће кориштене прилоге, објаснити их и класификовати за времена којим служе као индикатори.

3. Три концепта која чине систем времена у кинеском језику – 时相, 时态, 时制

“句子的时相结构 – 它体现句子的纯命题意义的内在的时候特征。主要由谓语动词的词汇意义所决定, 其他句子成分的词义也具有相当的制约作用, 因而, 句子的时间特征有时同动词的时间一致, 有时不一致。

句子的时制 - 句子的时制结构- 它指示事件 (句子) 发生的时间, 表现为该时间同说话时间成另一参照时间在时轴上的相对位置。

句子的时态 - 结构- 它表现事件 (句子) 处于某一阶段的特定状态, 是深入过程内部观察其各个发展阶段的情况的结果。现代汉语表示时态的语法成分较为发达, 并且构成了一个严密的系统。”⁷

Да би се говорило о времену у кинеском језику, али и о прилозима као битним лексичким елементима у овој сфери, прво се морамо упознати са три концепта која чине систем времена у кинеском језику.

Из горе наведеног цитата, видимо да први концепт, 时相, можемо превести као семантичке карактеристике (најчешће глагола и прилога). 时相 се односи на унутрашњу семантику ријечи, а уз то, 时相 је уједно и фактор који ограничава кориштење глагола или прилога за неко вријеме. У разговору, изузетно је битно постићи конгруенцију

⁷ 龚千炎: 汉语的时相时制时态, 商务印书馆, 北京, 1995 (стр. 4)

ријечи са реченицом или изразом. Рецимо, уколико узмемо глаголе за примјер, глагол „умријети“ означава стање које се дешава сваком човјеку само једном, па би реченица „Ја често умирем“ била семантички неправилна, мада граматички не видимо неки теоретски проблем. Језичка су неминовност глаголи или прилози који имају семантичку карактеристику динамичности, статичности, трајности, ограничености трајања и све те карактеристике, заправо, морамо узети у обзир када конструишемо израз.

时态 – је концепт који се код нас зове глаголски вид, ради се о свршености или несвршености глагола. Овај концепт је нама, као говорницима српског језика, близак, али се другачије исказује у кинеском језику. Док се код нас неки глагол мијења инфлексijом, префиксом или суфиксом, у кинеском језику се нека од ознака за глаголски вид додаје иза глагола.

时制 – на енглеском звано tense, а код нас вријеме (никако глаголски облик), је цјелокупан систем лексичко-граматичких елемената који чине језичку структуру за изражавање времена.

4. Уопштено о прилозима у изражавању времена

Сматра се да лексички елементи у комбинацији са ознакама за глаголски вид, односно тзв. партикулама дају најпотпуније рјешење за изражавање времена.

У тзв. временске ријечи, што је термин који се налази у стручној кинеској литератури (时间词语), спадају именице (за вријеме), именичке синтагме, прилози и реченични шаблони или структуре (结构) (龚千炎, 1995).

Као и у српском језику, прилози су врста ријечи која између осталог указује и на вријеме обављања радње. Подијелићемо оне који се тичу времена, ради прегледности, у три групе, прво само ради општег прегледа, а касније ћемо се детаљније позабавити сваком од категорија. Дакле, у кинеском језику постоје:

1. Прилози који указују на садашњост:

正 {управо сада}, 在 {сада, управо сада}, 正在 {сада, управо сада}...;

1.1. 我正在去学校。{Ја управо ићи школа. Управо идем у школу.}

1.2. 我在看书。{Ја сада читати књига. Ја тренутно читам књигу.}

2. Прилози који указују на прошлост (најчешће се користе у комбинацији са партикулом 过):

曾 {једном, некада прије}, 曾经 {једном, некада прије}, 已经 {већ}, 刚刚

{малоприје, малочас}, 刚才 {малоприје, малочас}...;

2.1. 我曾经学过法语。{Ја некада учити +партикула + француски језик. Ја сам некада учио француски језик.}

2.2. 我已经学过法语。{Ја већ учити +партикула + француски језик. Ја сам већ учио француски језик.}

3. Прилози који указују на будућност:

将 {ћу убрзо}, 将来 {убудуће}, 快 {убрзо}, 快要 {ћу убрзо}, 马上 {одмах}, 立刻 {одмах}...;

3.1. 我马上去学校。{Ја одмах ићи школа. Одмах ћу отићи у школу.}

3.2. 我快要看书。{Ја убрзо читати књига. Убрзо ћу читати књигу.}

Не носи сваки прилог сам по себи дату информацију о времену, неки захтијевају да уз њих искористимо још неку ријеч која упућује на вријеме. Рецимо, уколико узмемо за примјер прилог 暂时 (привремено, тренутно), моћи ћемо га искористити у сва три времена:

1. 去年他暂时住在酒店。{Прошле године он је привремено боравио у хотелу.}

2. 他暂时住在酒店。{Он привремено борави у хотелу.}

3. 明年他暂时住在酒店。{Сљедеће године, он ће привремено боравити у хотелу. }

Такође, постоји одређена група фреквентно кориштених прилога који се на српски језик преводе као синонимни, иако они то заправо нису. Овдје се мора размишљати о семантичким карактеристикама ријечи као о одлучујућем фактору кориштења. Лу Ђиен Минг [陆俭] и Ма Џен [马真] (1985, 107) временске прилоге су подијелили на двије групе; они прилози који се користе само за одређено вријеме (定时时间副词) и прилози које можемо користити у сва три времена (不定时时间副词). У табели испод, навели смо посебне прилоге на које се мора обратити пажња приликом кориштења, односно, обратити пажњу на то који ћемо искористити уколико говоримо о одређеном времену.

Прилог	Прошло вријеме	Будуће вријеме	Значење
后来 (hòu lái)	+	-	Након,
以后 (yǐhòu)	+	+	послије
刚(gāng)	+	-	Малоприје,
才(cái)	+	+	малочас
又(yòu)	+	-	Опет,
再 (zài)	-	+	поново

常常 (cháng cháng)	+	+	Често
往往 (wǎng wǎng)	+	-	
立即 (lì jí)	+	+	Одмах, истог тренутка
连忙 (lián máng)	+	-	
尽管 (jǐn guǎn)	+	-	Иако
即使 (jí shǐ)	-	+	

Прилози у изражавању садашњег времена у кинеском језику

Садашње вријеме се у кинеском језику изражава уз помоћ временских именица за садашњост, прилога за садашњост и партикула, а најуспјешније и најконкретније комбинацијом сва три елемента, уз додатне партикуле за глаголки вид.

Најчешће кориштени прилози за садашњост су 正 (управо, тренутно), 正在 (управо, тренутно), 在 (управо, тренутно), 至今 (до данас)...

1. 他们正在开会。(现代汉语词典: 1607) {Он тренутно на састанку: Он је тренутно на састанку.}
2. 正下着雨呢。(现代汉语词典: 1605) {Управо падати киша + партикула. Управо пада киша.}
3. 红旗在飘扬。(现代汉语八百词: 645) { Црвена застава управо вијорити: Црвена застава се управо вијори.}

Прилози који означавају да је нека радња почела у прошлости, али траје и у садашњости, односно још није завршена док се о њој говори, могу се сматрати прилозима који упућују на садашњост. Било је говора о прилозима који се могу користити само и искључиво за одређено вријеме, тзв. 定时时间副词, а једини такав прилог за садашњост је 至今 (陆俭明, 马真 1985, 110).

·他回家以后至今还没有来信。(现代汉语词典, 1621) {Он вратити се кући послје до данас још није послати писмо·Откако се вратио кући па до данас никада није послао писмо.}

Шаблон структуре за садашње вријеме	Структура	Примјер
Управо, тренутно	正在+глагол+着+呢	他(正)(在)看(着)书(呢)。

Прилози у изражавању прошлог времена у кинеском језику

Прошло вријеме у кинеском језику је вријеме које има највише начина за изражавање, у зависности од тога да ли говоримо о блиској или далекој прошлости, да ли је радња била трајна, краткотрајна или дуготрајна, да ли имамо тачку у прошлости која нам служи за основ исказа или су нам такве информације у датом исказу небитне, итд.

Овакве информације нам могу бити изузетно битне приликом исказивања прошлог времена у кинеском језику. Динг Шенг Шу је ту идеју изнио у својој књизи 现代汉语语法讲话 (丁声树1979, 70): „Постоје двије врсте временских ријечи за прошло вријеме. Једна врста су оне које нам указују на тачку у прошлости, рецимо „一九五四年, 昨天, 星期六下午“, које нам указују на тачку у времену, па их сходно томе можемо звати „时点“ (временска тачка), а затим постоји и друга врста, а то су ријечи које нам указују на трајност радње или стања, „五年, 三年, 两个钟头“, те такве ријечи спадају у групу „时段“ (временски период).

Међутим, без обзира да ли се ради о првом или другом концепту, додати неки од прилога у израз је увијек начин да се да конкретна индикација времена. Најчешћи прилози који се користе за прошло вријеме су:

1. 曾经, 曾 (једном, већ, некад прије, икада до сада) – прилог који нам указује на то да се некада у прошлости десила нека радња или неко стање;

几年前我曾见过他。(现代汉语词典: 128) {Неколико година прије ја некад видјети + партикула + он. Некада, прије неколико година, видео сам га. }

这里曾经闹过水灾。(现代汉语词典: 128) {Овдје некад прије избити + партикула + пожар. Овдје се је некада прије десио пожар. }

曾经 се може користити и у комбинацији са партикулом 了, коју користимо за свршени вид, нпр.:

他不久前又曾狠心地和他断绝了关系。。。 {Он не дуго прије тешка срца са он прекинути + партикула + везу. Недавно је тешка срца са њим прекинуо однос. }

2. 业已, 业经 (већ) – прилог који нам указује на то да се одређена радња већ десила и завршила до тренутка говора;

业已准备就绪。(现代汉语词典: 1496) {Већ припремити како треба. Све је већ припремљено. }

业经呈报在案。(现代汉语词典: 1496) {Већ пријавити рапорт. Рапорт је већ пријављен. }

Обје верзије прилога се чешће користе у писменој форми кинеског језика, мање у свакодневном говору.

3. 从, 从来, 向来, 一向, 素来, 素, 历来 (Одувијек, увијек, иначе, од прије, никада) – Сваки од ових прилога, са малим разликама у значењу, указује нам на радњу која је од раније па до тренутка говора наставила да се дешава или на стање које је од прије, па до тренутка говора, остало непромијењено.

从没听说过。(现代汉语词典: 211) {Никаданије чути+партикула. Никада нисам чуо.}

老校长历来重视思想教育。(现代汉语词典: 776) {Стари ректор одувијек цијенити идеолошко образовање. Стари је ректор одувијек цијенио идеолошко образовање.}

他的人品, 是我素来佩服的。(现代汉语词典: 1204) {Он морал, јесте ја одувијек дивити се. Одувијек сам се дивио његовим карактерним особинама.}

他做事向来认真。(现代汉语词典: 1377) {Он радити ствари одувијек вриједно. Он је одувијек вриједно радио.}

我一向以为你是好人。{Ја од прије мислити за тебе јесте добар човјек. Увијек сам мислио да си добар човјек. }

从来, 从, 向来, 一向 се чешће користе у говорном кинеском језику, међу њима 从 се увијек користи у негативној реченици, 从来 најчешће у негативној, али може се некада наћи и у потврдној реченици, 向来 и 一向 се користе у оба типа реченица једнако.

素来, 素 и 历来 се користе у писменој форми кинеског језика.

4. 终于, 毕竟, 到底 – (Напокон, коначно) исказују да смо очекивали неку ситуацију, или је предвидјели, а она се прије тренутка говора догодила;

不论怎么说, 他毕竟还回来了。(现代汉语八百词: 78) {Без обзира како рећи, он ипак вратити се + партикула Без обзира шта причамо, он се на крају ипак вратио.}

我想了好久, 到底明白了。(现代汉语八百词: 153) {Ја размишљати јако дуго, на крају разумјети + партикула Дуго сам размишљао, на крају сам схватио.}

问题终于解决。(现代汉语八百词: 687) {Проблем на крају ријешити. Проблем се на крају ријешило. }

终于 се чешће користи у писаној форми, 到底 чешће у говорној. 到底 ћемо најчешће видјети у комбинацији са 没 и/или 了, док 终于 и 毕竟 немају таква ограничења.

5. 一度 – (једном, један период у прошлости, једно вријеме) прилог је који указује да се нека радња вршила у једном периоду у прошлости.

他们年轻的时候曾一度失学。(现代汉语八百词: 604) {Они млади вријеме некад у прошлости престати ићи у школу Када су били млади једно вријеме нису ишли у школу.

他一度休学。(现代汉语词典: 1473) {Он једно вријеме престати са школом Он је у једном периоду престао ићи у школу.}

Затим, чести прилози за прошло вријеме су и 刚才 (управо, малочас, малоприје), 刚刚 (управо, малочас, малоприје, уз додатно наглашавање временске блискости радње садашњем времену), 才 (управо, малочас, малоприје, тек*, већ*), 已 (већ, од прије), 已经 (већ, од прије)... Међу свим управо наведеним прилозима, чије је значење поприлично јасно, битно је навести неке карактеристике прилога 才.

Прилог 才 носи и конотацију личног става према ономе о чему се говори. 才 се преводи као „тек“, а може да се користи и за радњу која је обављена, према нашем мишљењу, касно и за радњу која је обављена рано, а за коју ћемо се варијанту одлучити у зависности је од остатка реченице.

才四点钟天亮了(рано) {Тек четири сата дан свијетао + партикула Тек је четири сата а већ је свануло! }

四点钟天才亮 (касно) {Четири сата дан већ свијетао Четири су сата а тек је свануло! }

才18岁就结婚了(рано) {Тек 18 година већ оженити се + партикула Тек му 18 година а већ се оженио!}

18岁才结婚 (касно) {18 година тек оженити се Он се тек оженио у 18!}

Прилози у изражавању будућег времена у кинеском језику

Прилози за будућност су, такође, многобројни: 早日 (што прије), 及早 (што прије), 终将 (ускоро), 总归 (на крају), 必将 (неминовно (да ће се ускоро десити)), 早晚 (прије или касније), 快要 (убрзо), 即将 (ускоро), 马上 (одмах), 永远 (заувијек)...

1. 雪总归要停的, 你就等雪停了再走吧! (现代汉语词典: 698) {Снијег на крају ће стати, ти управо чекај снијег стати +партикула+ поново отићи +ознака за императив: Снијег ће кад тад стати, сачекај кад буде стао па онда иди!}

2. 他迟早会来的。(现代汉语词典: 651) {Он што прије може доћи + партикула: Он ће доћи што је прије могуће.}

3. 他将要来北京。(现代汉语词典: 625) {Он ће ускоро доћи Пекинг: Он ће ускоро доћи у Пекинг.}

4. 国庆节快要到了! (现代汉语词典: 732) {Дан државности ускоро ће доћи + партикула: Ускоро ће Дан државности!}

5. Закључак

Вријеме у кинеском језику се исказује прилозима, именицама или синтагмама које се односе на вријеме, уз додатке ознака за глаголски вид. Када говоримо о прилозима, који су битна категорија у овој сфери, битно је рећи да постоје прилози који нам могу указати на вријеме, али постоје и прилози којима је потребна додатна подршка у виду именице или фразе која ће појаснити више о времену на које се мисли. Дакле, постоје и прилози који су временски неутрални, али и они који нам директно указују на одређено вријеме. Због тога, сматрамо да је општи преглед најчешће кориштених прилога изузетно значајан за правилно изражавање времена у кинеском језику. Уколико смо, док говоримо кинески језик, навођени на избор прилога само преводом једне ријечи на српски не размишљајући о томе у којем се времену дата ријеч, односно прилог, користи, врло често ћемо доћи у ситуацију гдје је грешка неизбежна. Овом анализом и прегледом најфреквентније кориштених прилога смо покушали указати на чињеницу да, уколико познајемо то да ли неки прилог може да се користи за одређено вријеме, можемо врло лако донијети одлуку о времену реченице чак и када је она изолована или без других директних индикатора на вријеме, а уз то и избјећи неправилне језичке конструкције. Сврха овог рада је да општим прегледом једног броја прилога у кинеском језику укажемо на лакше препознавање времена кинеске реченице на основу искориштеног прилога.

Литература

Introduction to Chinese Syntax, Xu Dan, L'Asiathèque, 2015.

丁声树: 现代汉语语法讲话, 商务印书馆, 1979 (70).

吕叔湘: 汉语语法分析问题, 北京, 商务印书馆, 1979.

吕叔湘: 现代汉语八百词, 北京, 商务印书馆, 1980.

外国人使用汉语语法, 李德津, 程美珍编著, 北京语言大学出版社, 201.

新实用汉语课本1-6, 刘珣, 北京语言大学出版社, 2002.

朝格吉乐玛: „时“概念的蒙汉对比研究, 上海, 华东师范大学, 2005.

李临定: 现代汉语动词, 北京, 中国社会科学出版社, 1990.

李铁根: 现代汉语时点时段研究, 辽宁, 辽宁大学出版社, 1999.

现代汉语虚词散论, 陆俭明, 马真, 北京大学出版社, 1985.

现代汉语词典(第7版)商务印书馆出版社, 中国社会科学院语言研究所词典编辑室, 2016.

陈平: 论现代汉语时间系统的三元结构, 中国语文, 1988.

龚千炎: 汉语的时相时制时态, 商务印书馆, 北京, 1995.

Jelena Vujić

EXPRESSING TENSE IN CHINESE LANGUAGE WITH ADVERBS

Summary

One of the specific characteristics of Chinese language is that there are no verbal inflections in it, which is why other strategies are applied to indicate a specific time. Adverbs are, of course, one of those language strategies. However, many adverbs are neutral in this regard, they can be used interchangeably for past, future and present tense, and they can not be considered indicators of time in a sentence. However, regardless of such adverbs, there are adverbs that possess this feature, and are often explicit lexical markers for past, present or future tenses. This property, however, is often not particularly obvious when translating these adverbs to Serbian language, simply because many adverbs translated into Serbian language have their own synonymous couples. However, although they seem to be synonymous when it comes to the translation, it is important, but often neglected, that this exact feature - whether they can be used in a particular sentence situation for a particular tense – is the distinctive point. In this paper, we will give a simple overview of the most frequent examples of such adverbs, and analyze them as well as limit their use for the purpose of expressing a certain tense.

Књижевност

СЕНТАНДРЕЈСКИ БУКВАР ГАВРИЛА СТЕФАНОВИЋА ВЕНЦЛОВИЋА

Године 2017. навршила су се три вијека од када је чувени бесједник и славни проповједник Гаврил Стефановић Венцловић завршио рад на *Буквару* (1717), који је остао у рукопису и који је претежнији дио времена, од настанка до данас, погрешно приписиван не Венцловићу, него његовом учитељу Кипријану Рачанину. Тек у новије вријеме, помним истраживањима, дошло се до чврстих доказа о томе да је састављач *Сентандрејског буквара* Гаврил Стефановић Венцловић, једна од најистакнутијих личности српске књижевности осамнаестог вијека. Судбина *Сентандрејског буквара* унеколико је слична судбини волуминозног опуса овога марљивог ствараоца. Већим дијелом, Венцловићево дјело, од близу двадесет хиљада рукописних страница, још увијек није проучено, систематизовано и штампано. Упркос драгоцјеној књизи *Црни биво у срцу*, коју је од Венцловићевих текстова саставио Милорад Павић, његов статус у токовима српске културе, духовности и богословске мисли није примјерено сагледан. *Гранични* писац, поетички, стилски и језички близак и старој и новој српској књижевности, Венцловић ту своју позицију потврђује и овим *Сентандрејским букваром*, који су зналачки превели на савремени српски језик и приредили Томислав Јовановић и Димитрије Е. Стефановић. У овом раду нас занима судбина поменутог дјела, нарочито поступак утврђивања његовог стварног састављача; статус дјела у српској букварској традицији и књижевној историји; најзад, доминантан предмет интересовања у овом раду су књижевне особине *Сентандрејског буквара* Гаврила Стефановића Венцловића.

Кључне ријечи: Гаврил Стефановић Венцловић, *Сентандрејски буквар*, букварска традиција, поетичке и стилске особине старе и нове књижевности.

¹ duskopevulja@gmail.com

Што су гођ људи на овоме свијету измислили, ништа се не може успоредити с писмом. Пријатељу или знаоцу своме, који је надалеко преко бијела свијета, послати мисли своје на комаду артије; читати што су други писали прије двије иљаде година, и написати, да могу други послје неколико иљаде година читати; што је наука, која ум љуцки готово превазилази, и могло би се рећи, да је онај, који је први њу измислио, био више Бог, него човјек. Писмо је отворило пут уму љуцкоме, да се приближи Богу по могућству своме (Карацић, 1978, стр. 1).

1. „А ово, нека се зна, чиним вам, вољне придошлице моје који сте на земљи, да се не питате зашто није писано редом, него збрда здола изложено и спреда и страга. Ово беше стога што ово никад није у мој разум дошло, штавише, овако се испуни. Како обичног места не имам, него у туђој земљи нађох књигу звану Библија и прочитах је, рекох: Само ћу ово исписати на листове и поћићу отуд. Затим остадох због незгодного времена, и од месеца до месеца одлагах одлазак за неколико година. Мало-помало док хартија не постаде дебела. И сврши се ово догде године од Христовог рођења 1717. Богу нашем слава у векове. Амин“ (Венцловић, 2013, стр. 306).

Наведене ријечи представљају завршетак обимног кодекса који је, прије три вијека, 1717. године, саставио Гаврил Стефановић Венцловић. Зборник садржи укупно 616 рукописних страница, од којих прве 53 представљају, колико нам је данас познато, први српски рукописни буквар. У штампарији Ђованија Антонија Рампацета у Венецији, 1597. године, отиснут је *Први српски буквар* који је, уз благослов дечанског игумана Стефана, саставио монах Сава. Занимљиво је да су се у размаку од само пет дана појавила два издања овога *Буквара* (Јовановић, 2013, стр. 329).

2. У историји српске књижевности и културе буквари² имају посебно мјесто. Они нису били само поуздани чувари језика и приручници за стицање писмености. У вишевијековном раздобљу буквари су одиграли значајну улогу у одбрани националног идентитета,

² Драгоцјен информативан преглед српских буквара, од Првог српског буквара инокса Саве (1597) до друге половине деветнаестог вијека, разматрајући мијене у књижевном језику и њихов утицај на обликовање буквара, дала је Бранкица Чигоја у раду „Кратак преглед првих српских буквара, њиховог језика и писма којим су штампани“ (Чигоја, 2010, стр. 103–134).

а посредно су доприносили и физичком опстанку српског народа. Потреба за букварима, у ранијим временима константно изражена код Срба, нарочито се осјетила у деценијама послје Велике сеобе (1690). У новој, убрзо ће се испоставити подмукло непријатељској средини, без књига и могућности да их штампају, све више нараста свијест о угрожености и тежини властитог положаја. Одломак из молбеног писма београдско-карловачког митрополита Мојсија Петровића руском цару Петру Великом, можда најбоље одсликава речено:

„Не молимо за телесну већ за душевну помоћ; да бисмо подигли школе, молимо два учитеља: латинског и славјанског језика, а славјански језик је наш језик! Молимо књиге за цркве пошто немамо штампарију; наша оскудица не допушта да не досађујемо Вашем Височанству! Противници наши обманом, иако још не јавно и без насиља, својим лажним проповедима кваре народ; хвале се да ће у нашој земљи основати штампарију – да штампају наше књиге – и школе на словенском језику, и кажу нам: пошто ми то немамо, потребно је онда од њих то узети“ (Милановић, 2010, стр. 79).

На ову, другу по реду молбу, руски цар Петар Велики није се оглушио. Године 1726. из Русије за српског учитеља, у Сремске Карловце, долази Максим Суворов. Том приликом Суворов доноси четири стотине примјерака буквара *Первоје ученије отроком* Теофана Прокоповича, угледног руског писца, професора поетике и реторике на Кијевској академији те реформатора Петра Великог (Грбић, 2010, стр. 44). Епископска штампарија у Римнику, већ те 1726. године, штампа овај буквар за потребе српских и румунских школа основаних на поручју југоисточне Аустрије у првим деценијама осамнаестог вијека. Још два издања, у кратком временском размаку (1727. и 1734. године), биће у истој штампарији штампана само за Србе³.

3. Гаврил Стефановић Венцловић (претпоставља се да је рођен око 1780. године и да је умро средином 18. вијека) био је јеромонах, бесједник и проповједник, пјесник, прозни и драмски писац, преписивач, преводилац, приређивач, прерађивач, редактор, реформатор језика и писма. Двоструко презиме Гаврила Стефановића Венцловића не означава само његову „[...] духовну подељеност између старог и новог света“ (Деретић, 2007,

³ „О томе колико је овај *Буквар* био интересантан и тражен у времену у којем је настао, сведоче подаци да је од 1720. до 1724. само у Петрограду доживео 12 издања. Пре отискивања у Римнику преведен је и на немачки језик, а са немачког предлошка у Лондону су штампана и два енглеска превода“ (Грбић, 2010, стр. 45).

стр. 421). Стилски, поетички и књижевноисторијски Венцловић је *гранични* писац. Његовим књигама писаним на српскословенском језику окончава се стара српска књижевност. Половином опуса насталом на народном језику, Венцловић навјешћује нека од кључних својстава нове српске књижевности, која ће Доситеј Обрадовић, а затим, још изразитије, Вук Караџић, положити у њене темеље. „По језичком богатству и раскошној речитости, Венцловић је јединствена појава у целој српској књижевности. Његов народни језик показује изванредну гипкост, он је подједнако спреман да изрази народну збиљу и апстрактне садржаје“ (Деретић, 2007, стр. 421). О Венцловићевом животу и раду најпоузданије појединости смо сазнали из његових записа: да је рођен у Срему, да је са рачанским калуђерима последије Велике сеобе доспио у Сентандреју, да је био ученик Кипријана Рачанина, да је монашки постриг примио у Храму светог Луке у Сентандреји и да је био један од најдаровитијих ученика *рукописне школе* која је основана при овом храму под руководством Кипријана Рачанина. Венцловић је на српскословенском језику саставио више књига богословског садржаја намијењених за конкретне црквене потребе: *Службена књига* (1711–1716), *Минеј* за март–април (1717), *Минеј* светог Луке за август (1717), *Часови и богородичник* (1725), *Разглаголник* (1717), *Пресађеница* (1735), *Молитве, акатисти* (1739), *Каноник* (1739). „Оригиналнији и обимнији део његове књижевне заоставштине писан је на народном језику између 1732. и 1746. године“ (Павић, 1991, стр. 2004). То су следеће рукописне књиге: три збирке Барановичевих проповеди *Мач духовни* (1736), *Поученија и слова разлика* (1732), *Житија, слова и поуке* (1740), *Великопостник* (1741), *Пентикости* (1743), *Слова изабрана* (1743) и двије књиге под насловом *Поученије изабране* (1745. и 1746). У немирним и драматичним деценијама последије Велике сеобе Венцловић је био пред честим и тешким искушењима, што је остављало трага на његово физичко и душевно здравље: „Не из неке лажне скромности, него у једном од таквих тренутака мучнине Венцловић је рекао својим слушаоцима да му је проповедање изашло на врх главе, да има позванијих, вештијих и ученијих за то и да им он све ово говори *без лаже*“ (Павић, 1991, стр. 201). Своју свештеничку службу Венцловић је обављао у Ђуру, Коморану, Острогону и Сентандреји, у којој је у више наврата у различитим периодима боравао⁴. Поуздан датовник тих боравака

⁴ Један од најбољих познавалаца прошлости Сентандреје, Динко Давидов, о значају преписивачког и укупног рада рачанских калуђера, посебно Кипријана Рачанина и Гаврила Стефановића Венцловића, пише: „Сентандрејску *књижевну школу* предано је водио скромни и вредни *општи духовник* Кипријан Рачанин. У разним записима, поред Кипријана, поименице се помињу Јеротеј, Максим, Михаило, Григорије, Гаврило, а било је и оних који су остали анонимни. Ови су у Сентандреји преписивали тада

није могућно ни приближно прецизно одредити. Зна се поуздано да је 1717. године боравио у овом за српски духовни и културни препород важном мјесту, када је и настао његов кодекс са букваром.

4. Обимни опус Гаврила Стефановића Венцловића, који чини близу двадесет хиљада рукописних страница, још увијек је углавном непознат и недовољно проучен. Много тога написаног о њему или је нетачно или спада у сферу површних претпоставки. Фрагменти из Венцловићевог дјела доступни су нам у редакцијама Гаврила Витковића и Милорада Павића. Кодекс из 1717. године није мимоишла судбина осталих Венцловићевих списа. Великим трудом Гаврила Витковића, више рукописних зборника овог марљивог прегаоца, већ се почетком осме деценије деветнаестог вијека нашло у библиотеци Српског ученог друштва у Београду. Подносећи извјештај о својој племенитој мисији прикупљања и истраживања српских старина у Аустроугарској, он 1871. године пише:

„И тако сам и у овој години најдуже пробавио у Будиму, Сентандреји и њиховој околини, проучивши знатни број важних историјских списова и рукописних књига чисте српске редакције [...] На овом путу набавио сам још и други шест зборника, које је написао јеромонах Гаврило, које сам рад допуне она четири зборника, што сам прошле 1870. године пронашао и собом донео у тој цели, да би учено друштво у својој библиотеци имало свеколика дела Гаврилова, која су важна, што су написана у првој половини прошлога века а на чисто српском језику“ (Витковић, 1782, стр. 2).

тако потребне богослужбене и друге књиге, украшавали их цртежима светитељских ликова и композицијама које се односе на текстове. Биће да су неке књиге преписали још по налогу патријарха Арсенија III, будући да је он за време боравка у Сентандреји обилазио њихов конак. Давно је уочено да је *један од најважнијих Рачана био многогрешни Кипријан јеромонах* [...] Најмлађи и најдаровитији међу српским духовницима од пера био је Гаврил Стефановић Венцловић [...] Као свештеник и беседник служио је у горњодунавским шајкашким српским подграђима, у Коморану и Ђуру. Једно је тачно: у Сентандреји је прошао кроз преписивачко-цртачку школу. На једном мјесту истиче да је *ученик бившаго у Сент-Андреји обштег духовника Кипријана Рачанина. Дирљив је његов запис у минеју за март који говори о годинама учења: списа млади ђакон Гаврил, у свети Андреј више Будима [...] јоште слов до конца не навикох*“ (Давидов, 2011, стр. 56–57).

5. Венцловићев буквар се први пут помиње у *Историји српске књижевности* (1871) Стојана Новаковића. Тада млади књижевни историчар, без чврстих доказа, износи тврдњу да је ријеч о дјелу Кипријана Рачанина. У азбучном редању духовних поука види модел који ће доцније у *Буквици* примијенити Доситеј Обрадовић, затим погрешно истиче да је дјело написано чистим српскословенским језиком (Новаковић, 1871, 182). У расправи „Стари српско-словенски буквар с неколиким белешкама за историју буквара уопште“, у којој објављује поједине дијелове буквара, Новаковић, сада са много више обазривости, констатује да није могуће понудити поуздан одговор на питање ко је његов састављач. Напомињући да је рукопис набављен са Венцловићевим списима, Новаковић прилично изненађујуће износи претпоставку да би „по једнакости руке“ (2010, стр. 17) састављач буквара могао бити Кипријан Рачанин⁵. Тако је, у наредних више од 120 година, у српској књижевној и културној историји, једна несигурна претпоставка легитимисана као неупитна тврдња: букварски дио кодекса из 1717. године приписиван је Кипријану Рачанину.

6. Текстом „Буквар из 1717. године – дело Гаврила Стефановића Венцловића“, објављеним 1996. године, Љупка Васиљев је увјерљиво доказала да је кодекс са букваром из 1717. године – неосновано приписиван Кипријану Рачанину – дјело његовог најврснијег ученика. Ова ауторка је методом атрибуције те палеографском анализом указала на упадљиве разлике између дуктуса Кипријана Рачанина и Гаврила Стефановића Венцловића. За тврдњу да је кодекс са букваром Венцловићево дјело, Љупка Васиљев је навела шест чврстих аргумената: обим Венцловићевих рукописних зборника те особеност обиљежавања појединих листова и свезака; карактеристична препознатљивост његовог дуктуса; неуједначеност полуустановног, односно, брзописног писма (што је илустровано специфичним начином обликовања појединих слова); употреба слова *ћ* и *ђ*, карактеристичних за Венцловића и ни за једног другог писара из његове школе и епохе; манир да се сваки лист завршава кустодом и, најзад, чињеница коју наводи и Стојан Новаковић: кодекс са букваром набављен је заједно са Венцловићевим рукописима (Васиљев, 1996, стр. 170–171).

⁵ За Стојана Новаковића је од рјешавања питања ауторства овог буквара, важније питање откривања извора којима се приликом његовог приређивања послужио састављач: „Али важније је питање, је ли Кипријан свој буквар исписао, као што је то чинио са комадима из Библије, из старијег каког рукописа, или га је у то вријеме свега изнова састављао“ (Новаковић, 2010, стр. 17).

Овим текстом Љупке Васиљев ријешено је и питање мјеста у којем је састављен кодекс са букваром о коме је ријеч. За Стојана Новаковића, поред питања ауторства и мјеста настанка буквара, „[...] важније је питање, је ли Кипријан свој буквар исписао, као што је то чинио са комадима из библије, из старијега каква рукописа, или га је у то вријеме свега из нова састављао“ (2010, стр. 17). У обимној литератури посвећеној *Сентандрејском буквару* овај проблем је истрајно истраживан, али је ријешен тек у скорије вријеме. Димитрије Руварац је назначио сличности између Венцловићевог и једног руског буквара штампаног 1701. године. Његова претпоставка, међутим, корисна је само због тога што је потоњим истраживањима дала корисна усмјерења, јер „[...] и поред знатних сличности до којих се дошло у његовим разматрањима, више би се радило о типолошким контурама сличне композиције ова два буквара, него о њиховој подударности“ (Јовановић, 2013, стр. 334). Томислав Јовановић је утврдио да је руски *Буквар* на који скреће пажњу Руварац, саставио руски писац, преводилац и издавач Фјодор Поликарпович Поликарпов – Орлов. Он савјесно наводи више руских буквара из седамнаестог вијека са којима *Сентандрејски буквар* има извјесне типолошке подударности, с тим да се ни један од њих не може сматрати његовим искључивим предлошком. Дилеме око узора који је послужио Венцловићу приликом састављања *Сентандрејског буквара*, разријешила је Александра Павловић. Систематично спроведеним и визуелно снажно поткрепљеним компаративним анализама, она је доказала да је *Буквар словенских слова* Кариона Истомина из 1694. године био предлошак Венцловићевом букварском дјелу. Поред очигледних истоветности, Александра Павловић је научно одговорно истакла и разлике које између ових буквара постоје (*Сентандрејски буквар* је обимнији, другачије је структуре, итд.). Не ограничавајући се само на *Сентандрејски буквар*, ова ауторка открива да се одломцима из Истоминовог буквара Венцловић користио и у својим *Молитвама и акатистима* (1739).

„Први дио *Сентандрејског буквара* [...] као и буквар у целости прати устаљену структуру источнословенских буквара успостављену у буквару Ивана Фјодорова из 1574, и посебно идања из 1578“ (Павловић, 2017, стр. 122). Најзад, неке елементе *Сентандрејског буквара*, подастирући и визуелне доказе за своју тврдњу, Александра Павловић открива и у „мало познатом фрагментарно сачуваном анонимном буквару чудотворне Кијевско-печерске лавре из 1664. године, данас чуваном у Руској националној библиотеци“ (Павловић, 2017, стр. 126).

7. Букварски дио рукописног кодекса Гаврила Стефановића Венцловића из 1717. године објављен је 2013. године под насловом *Сентандрејски буквар* и данас нам је доступан захваљујући преводилачком и приређивачком труду Томислава Јовановића и Димитрија Е. Стефановића. У овом издању дјело је објављено у четири облика: фототипски, у препису са оригинала, у изговорном облику савременом српском ћирилицом и у преводу на савремени српски језик. Књига је пропраћена и инструктивним студијама у којима су компетентно предочени бројни проблеми које у вези са овим важним спомеником српске културе тек треба рјешавати. *Сентандрејски буквар* је пажљиво кодиколошки и палеографски приказан. Помно су описани водени знаци, повез и орнаментика. Детаљно су изложене основне правописне и кључне језичке особине дјела те начела приређивања српскословенског текста (Стефановић, 2013, стр. 307–328).

8. *Сентандрејски буквар*, како је добро примијетио Јован Скерлић, има „зборнички карактер“ (1966, стр. 191). На почетку, одмах испод наслова „Граматица или учење књижнога слова“ налази се цртеж и објашњење како се треба прекрстити. Обимни кодекс се завршава пишчевим записом, који је једновременно епилог и кодексу и буквару, уколико се он, као у овом случају, презентује самостално. Ради се о запису који представља важно свједочанство о Венцловићу, његовом времену, списатељским плановима и недоумицама. У строгом литерарном одређењу, то је најинтересантнији дио читаве ове књиге.

Иако подијељен на више цјелина, различитих по обиму и садржини, у *Сентандрејском буквару* се јасно препознају три разноврсна сегмента. Први је букварски у најужем смислу. Обухвата азбуку већих уставних и брзописних слова, азбуку мањих уставних слова обрнутим редом, уводне поуке дјечаца и учитељима, штиво за увјежбавање читања двословних и трословних слогова, тросложних ријечи, напосљетку, и неколико реченица духовног садржаја те текст за увјежбавање читања азбучних група ријечи под титлама.

Други сегмент обухвата моралне и духовне поуке и поруке донесене азбучним редом: испод сваког слова исписано је по неколико реченица. Овој цјелини припадају, по истоветном принципу распоређени, и стихови на самом крају *Сентандрејског буквара*, у већим одјељцима, са разрађенијим и смисаоно одређенијим порукама, неријетко императивно саопштеним ставовима. Тематски и концепцијски овако организујући завршни дио *Сентандрејског буквара*, Венцловић његов смисао није видио само у увјежбавању читања, већ у духовном и

моралном изграђивању ученика. То га је морало и одредити да овом одјелу да посебан статус и да га одвоји од остатка текста сажетим образлагањем смисла свога састављачког труда, које у цјелини гласи: „Буквар словенских слова, уставних и брзописних у славу Творца свих у Господа Бога и у част пресвете Деве Богородице Марије и свих светих сазда за учење дечаца и девојчицама, а мушкарцима и женама за писање“ (Венцловић, 2013, стр. 297).

Трећи, најобимнији сегмент дјела је богословског карактера и садржи: јутарње молитве; молитве прије и после ручка, прије и после вечере, прије спавања; Символ или исповиједање православне вјере светог Атанасија, патријарха александријског; десет Божијих заповијести; заповијести Новог завета; бројеве црквенословенским словима; набрајање надредних и интерпункцијских знакова које користе Словени; молитву дјеце која се спремају за учење; исповиједање православне вјере светог Амвросија, епископа медиоланског, и светог Августина, епископа хипонског; кратко излагање о вјери блаженог Атанасија, патријарха антиохијског и Кирила Александријског те кратко излагање о вјери светог Максима. Ова цјелина је у знаку молитвеног обраћања писца светој Тројици, Богородици, небеским чиновима и свим светима.

9. Дјело које је данас доступно у четири облика могућно је на различите начине испитивати: богословски, лингвистички, културноисторијски, књижевноисторијски и литерарноестетски.

Објединили се књижевноисторијски и културноисторијски аспект у јединствен истраживачки приступ, онда је *Сентандрејски буквар* добра прилика да се размотри комплексан однос старе и нове српске књижевности, сусрет вишевековне традиције која тече своје последње деценије и књижевности која се тек успоставља, на потпуну другачијем културноцивилизацијском концепту и поетичким претпоставкама. Венцловићеви списи, од којих је половина писана на српскословенском, а половина на народном језику, поуздан су извор за овако захтјевна испитивања.

Два сегмента *Сентандрејског буквара* – језик и специфични облик пјесничког – нарочито су погодни за ову врсту анализе. Језик овог дјела је српскословенски са елементима народног говора, тзв. „србизирани“ (Ивић, 1979, стр. 167) српскословенски језик. На правописном плану, код Венцловића су уочљива помјерања ка фонетским критеријумима и рјешењима. Оставивши по страни Венцловићеве списе на народном језику, при томе их не занемарујући приликом ових разматрања, може

се констатовати да је ријеч о унутрашњим помјерањима у оквирима српскословенског језика до којих долази услед различитих историјских чинилаца. Те промјене треба разумјети као нужност конкретног тренутка. Оне су, да је судбина Венцловићевих рукописних књига била другачија, могле одиграти одлучујућу улогу у конституисању српског књижевног језика, у успостављању битно друкчијег међуодноса старог и новог језика.

Употреба стихова у римованом облику такође наговјештава једно од кључних диференцијалних обиљежја између средњовјековне и нове књижевности. Моралне поуке *Сентандрејског буквара* презентоване у азбучном поретку, недоследне силабичности и повезане парним римама, зачеци су поезије у новој српској књижевности. Тај образац ће се показати као једно од најважнијих својстава српске поезије у наредних стотину година: „Силабички парноримовани стих доминираће српском поезијом у XVIII вијеку, посебно у рукописним зборницима, али и у великом дијелу објављених пјесама Доситеја Обрадовића и једне групе његових слѣдбеника у првим деценијама XIX вијека (Иванић, 2011, стр. 18). Српска књижевност, од средине 17. до првих деценија 18. вијека, према тачном одређењу Јована Деретића, у знаку је радикалних прекида, етапних прелаза и преображаја (Деретић, 2007, стр. 405). Те одређујуће закономјерности њених најчешће напоредних токова, могу се илустровати управо наведеним својствима Венцловићевог дјела о коме је ријеч у овој раду.

Вриједна књижевна својства *Сентандрејског буквара* представљају изреке и морално-поучни стихови. Поријекло тих поука и порука је разноврсно: библијско, античко, најзад, оно које потиче из вишевјековног српског колективног искуства, неизбрисиво похрањеног у памтитељску свијест. Њихово богатство открива ауторову умјешност реторичке стилизације и широко засновану духовност. У њима је постигнут зналачки баланс између морално-поучног и стилско-језичког. Да је овај необични писац склон сентенциозном типу исказа о томе свједоче бројне његове странице исписане на народном језику, као и напор да се оне сабирањем откину од заборав. Издвајамо овдје само двије групе тих мисли које су у буквару најучесталије:

1. Мисли о језику:

Језиком ко не сажреши, савршен је човек.

Језик је љући од двосеклог мача.

Језик суздрижи и неће те болети глава.

Тих језик на корист према сваком сви људи поштују.

Минђуше женама јесу и узда језику.

Језик је саздан као уд да носи ум кроз реч.

Уздржати језик од зле страсти.

Језик је неукротиво зло.

Језиком да не изрекнеш пре него што размислиш хоће ли бити на корист како се не би потом постидео (Венцловић, 2013, 273–277).

2. Мисли о философији:

Философија о Богу – добит души.

Философија у беди сија.

Философија многа где је мука.

Философија и мудрост крај врата силних.

У философији посматрај све појаве и избавићеш се из пећи гордости (Венцловић, 2013, стр. 275–276).

Изразита литерарна својства има и Венцловићев поетски запис чијим дијелом смо и започели овај рад, а који се налази на посљедње двије странице рукописног кодекса. Тај одломак показни је примјер записа као жанра који у српској књижевности има вишевековну традицију и блистава остварења. И по епилошкој позицији у кодексу он одговара поетичким својствима жанра, јер „[...] запис у виду поговора или предговора старој рукописној или ређе штампаној књизи, маргиналије на белинама преписиваног рукописа, најчешћи су облик ове књижевне врсте“ (Павић, 1986, стр. 11). Приређивачи *Сентандрејског буквара*, Томислав Јовановић и Димитрије Е. Стефановић, са разлогом су овај запис објавили као поговор букварском дијелу текста. Вјештом употребом метафоре о кладенцу мудрости, која је позната из пјесничких антологија под насловом *Ријечи пророчких оштровидних казивања*, Венцловић уобличава ауторски став: знање се оплођава употребом, али само онда када се одабира строгом селекцијом. Метафора мора да сугерише несавладивост – па према томе и неупотребљивост – превеликог знања; метафора морских капи, брижљиво сакупљених, означава примјеравања знања човјековом искуству и ограниченим могућностима:

„Свим православним свакога чина који читају ову књигу звану Буквар или наука за децу и младе, сабрана је од Старог и Новог завета, свагда од Божије заповести, речи пророчких проницљивих изрека доприлих из бацача камена, сакупљених од капљи које испуњавају морске бездане

и у ову малу књигу као у мали кладенац стешњене. И немогуће је, дакле, сами знате, цело море у њу улити и по ширини пловити лађом, а бити у студенцу воде. Стога попут слуге до лица земаљског метеније покорно чиним, а из усрђа душе усрдно молим исправљајте грешке које су се појавиле у садржини, а неприлично истргните брисањем, и овог бедног писца удостојите опроштаја и благослова да се исто и ви удостојите примити награду од Христа бога у дан у коме се свакоме дела покажу пред лицем његовим и према њима награду приме“ (Венцловић, 2013, стр. 306).

Најзад, Венцловићев поетски запис представља убједљиво казивање о драматичним приликама у којима се нашао српски народ после Велике сеобе у првим деценијама осамнаестог вијека. Неспокојство и неизвјесност, појачани свјесним потискивањем у казивачки подтекст, изражени су кроз неугаслу и стално подгријавану наду у повратак на стара огњишта, наду која се, како је вријеме пролазило, престала појављивати чак и у варљивим назнакама.

10. У књижевноисторијској свијести српског народа Гаврил Стефановић Венцловић је углавном присутан захваљујући књизи *Црни биво у срцу*, коју је из његовог импресивно обимног опуса на народном језику саставио књижевни историчар Милорад Павић (прво издање 1966, друго 1996. године). Павић је одломке из Венцловићевих зборника жанровски одредио као пјесме, бесједе и легенде. Након књиге *Црни биво у срцу*, он је објавио и монографију под насловом *Гаврил Стефановић Венцловић* у којој је проширио и заокружио своје бављење овим „језичким магом“ (Павић, 1972). Заслуге Милорада Павића за презентовање и проучавање Венцловића су изнимно велике. Објављивањем обимне књиге једног готово заборављеног ствараоца, значајно је измијењена слика српске књижевности првих деценија осамнаестог вијека, а није претјерано рећи и традицијски поредак читаве српске књижевности. Свако објављивање било ког Венцловићевог дјела иницира два крупна питања на која није лако дати валидне одговоре. Којим изворима се користио овај необични стваралац састављајући своје списе? Какав је био његов однос према тим изворима? Тек након одговора на ова питања може се освијетлити Венцловићев поступак и одредити мјера његове стваралачке оригиналности.

Милорад Павић је само дјелимично дотакао ова питања због чега је његов начин представљања Венцловићевог дјела у више наврата подвргаван строгој и углавном утемељеној критици. На примјер, Ђорђе

Трифунровић критикује Павића што „[...] приказује Венцловића више као оригиналног писца, него као преписивача или преводиоца“ (2009, стр. 67). Павићев избор из Венцловићевог дјела, наглашава Трифунровић, „[...] није произашао из испитивања изворности чланака свих Венцловићевих зборника“ (Исто). Истина, Павић нигдје у својим радовима о Венцловићу не тврди да је његов обимни рукописни опус оригиналан рад, што му приписује Трифунровић. У предговору зборнику *Црни биво у срцу* Павић напомиње: „Оригиналнији и обимнији део његове књижевне заоставштине, писан је на народном језику између 1732. и 1746. године“ (Венцловић, 1996, стр. 24). Будући да „[...] тек предстоје упоредна проучавања и испитивања извора свих Венцловићевих богатих зборника[...]“, не може се тврдити да је ријеч о оригиналном писцу, каквим га је, врло често неутемељено, настојао представити Павић, али ни да је Венцловић, „[...] углавном преписивач, преводилац и прерађивач старијих књижевних избора, а у скромнијим тек сразмерама може се говорити о њему као оригиналном писцу у савременом значењу те речи[...]“, како тврди Трифунровић. Компаративном анализом појединих Венцловићевих текстова и извора на основу којих су они састављени, Челица Миловановић веома обазриво и са много смисла за нијансирање разматра тај однос. Венцловић је понекад прилично вјеран преводилац, неријетко веома слободно преводи и у текст утква властита објашњења и допуне, док у појединим случајевима његови преводи нису вјерни и не одражавају стварни смисао оригиналног предлошка. У посљедњем случају, објашњава ова ауторка, ради се о брзини са којом је радио Венцловић, о којој је и сам оставио јадиковку у запису на крају кодекса из 1717. године. Венцловићеву оригиналност Челица Миловановић види у томе што је у зборнике традиционалних проповједи уносио бесједе савремених украјинских писаца (Лазара Барановича и Јоаникија Гаљатовског). Понека анегдота, на примјер, која је код Гаљатовског испричана блиједо и беживотно, код Венцловића зазвучи живо, добивши нову димензију и семантичку пуноћу. Венцловић није био прост преводилац и преписивач, већ стваралац који је посједовао оригиналност посебне врсте:

„Састављајући сваку од својих бројних збирки беседа, он је користио више различитих извора и из њих одабирао оно што се њему лично допадало и што је сматрао значајним. Значи, тек ако анализирамо састав, не садржај његових збирки, моћи ћемо да сагледамо макар само летимичан поглед на Венцловића-човека, на његове књижевно-естетске погледе и уметничке идеале“ (Миловановић, 1981, стр. 34).

Павићев начин приређивања Венцловићевих текстова такође је посебно критички преиспитиван. На првих скоро стотину страница зборника *Црни биво у срцу*, у оквиру четири засебна циклуса, објављено је више десетина Венцловићевих „пјесама“, које се у том стихованом облику не налазе у његовим оригиналним рукописима. Међутим, како истиче Јован Деретић, то „[...] нису у ствари никакве песме, а најмање песме које је у том облику написао Венцловић, већ су то само поетски фрагменти из разних његових текстова, у првом реду из беседа, издвојени, а често и насилно истргнути из контекста а потом презентирани у стихованој форми, као песме“ (1972, стр. 716)⁶.

Одломке које објављује у зборнику *Црни биво у срцу* Павић приређује у књижевним врстама обликованим према његовим стваралачким креацијама, којих ни у назнакама нема код Венцловића. На примјер, како показује Ђорђе Трифуновић, „Беседу или Слово на дан Благовести“, Павић објављује у драмској форми истичући да је то „прва драма на српском језику“. Међутим ова бесједа, у оригиналу, дата је у форми разговора двије личности, што је форма која је позната у „[...] омитици још од античке књижевности и најстаријих црквених отаца“ (Трифуновић, 2009, стр. 70). Најзад, за текстове за које је Челица Миловановић пажљивом анализом и са највишим степеном научне скрупулозности установила да су готово дословни преводи, Павић тврди да су зачеци модерне књижевноисторијске прозе, есејистике и критике.

⁶ Завршетак расправе „Мистификације око Венцловића и старе српске поезије“ Јована Деретића наводимо овдје не само због критике Павићевог приређивачког концепта, већ због разматрања могућих начина презентовања и приближавања књижевне прошлости у новим издањима: „Основно питање је у томе какав ће однос имати књижевни историчар према књижевноисторијским чињеницама: да ли однос коаутора који дорађује старе текстове, дајући им облик битно другачији од оног у којем га је његов аутор презентирао [...] или однос тумача који неће и не сме да било шта мења код писаца, али који такође не дозвољава да га заведу неке спољашње датости текста, већ настоји да продре у њега, да на основу непривлачног имена и изгледа открије у њима оно што је трајно, па чак и оно што одговара садашњем књижевном тренутку. Први поступак је поступак песника којем је стало до поезије али не и до књижевности времена у којем је створена та поезија. Други поступак је поступак књижевног историчара чији је примарни задатак да реконструише књижевну епоху, писца, дело, па тек онда да их оцени и протумачи на начин који ће их приближити садашњем времену. Павић се определио за први поступак али је у томе, ипак, хтео да важи за књижевног историчара а не за песника. Он најпре у својству песника даје свој облик текстовима из времена које обрађује [...] а затим о тим облицима које је претходно сам створио говори, сада у својству књижевног историчара, као о књижевним чињеницама које припадају епоси чију књижевну историју пише. Резултат таквог поступка може бити само један: нетачна, погрешна слика о датој епоси и њеној књижевности“ (Деретић, 1972, стр. 722).

Нама се чини да су поменути аутори, упркос својим аргументованим оспоравањима Павићевог приређивачког поступка, имплицитно негирали и оно на чему је Павић оправдано инсистирао, а то је став да је Венцловић по својим концепцијама, књижевним замислима, вјештини увезивања фрагмената различитог поријекла, затим по тананом осјећају за језик, мисаоним и изражајним нијансирањима, ипак, ближи оригиналном ствараоцу него пуком преписивачу и приређивачу. *Сентандрејски буквар*, иако у првом реду преводилачко и компилаторско дјело – на особен начин потврђује ту оригиналност.

11. Буквар Теофана Прокоповича *Первоје ученије отроком* био је први корак у увођењу рускословенског језика у српску књижевност, културу и цркву (у којој се задржао до данас). То је „[...] један од три најкрупнија заокрета у историји књижевног језика код Срба[...]“, по далекосежним импликацијама мјерљив са почецима писмености „[...] на ћирилометодском дијалекту место на домаћем[...]“ те са раскидањем са језиком заснованом на тој основи и враћању властитом (штокавском) дијалекту у Вуково вријеме (Ивић, 1979, стр. 174). Да ли би до оваквог заокрета дошло да је штампан Венцловићев *Сентандрејски буквар* у вријеме када је настао, а то је скоро једна деценија прије доласка првих Прокоповичевих буквара у српску средњу, питање је које спада у домен претпоставки! Оно што се не може подвести под било какве претпоставке, јесте чињеница да штампање *Сентандрејског буквара* у нашем времену представља културни и научни догађај првога реда и чин одговорности према властитој традицији. Појава ове књиге омогућава нам да адекватније сагледамо стваралачки профил Гаврила Стефановића Венцловића и одредимо његово мјесто у токовима српске књижевне прошлости. Такође, ријеч је о важном прилогу за проучавање српскословенског наслеђа из његове завршне фазе. То посебно треба нагласити у тренутку у којем српска филологија нема много зналаца какви су Томислав Јовановић и Димитрије Е. Стефановић.

Литература

- Васиљев, Љ. (1996). Буквар и 1717. године – дело Гаврила Стефановића Венцловића. *Зборник за филологију и лингвистику*, књ. 39, св. 2, стр. 217–232.
- Венцловић, Г. (1996). *Црни биво у срцу*. М. Павић (Прир.). Београд: Просвета.
- Венцловић, Г. (2013). *Сентандрејски буквар*. Т. Јовановић и Д. Е. Стефановић (Прир.). Будимпешта–Београд: Радионица „Венцловић“–Арте.
- Витковић, Г. (1870). Нови подаци за историју српских пресељења у Угарској. *Гласник српског ученог друштва*, св. XXVIII, стр. 450–489.
- Грбић, Д. (2010). Буквари за Србе у XVIII веку. У *Буквари и букварска настава код Срба*, Зборник радова са научног скупа (41–53). Београд: Педагошки музеј.
- Давидов, Д. (2011). *Сентандреја: српске повеснице*. Београд–Нови Сад: Српска академија наука и уметности–Прометеј–Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине.
- Деретић, Ј. (1972). Мистификације око Венцловића и старе српске поезије. *Књижевна историја*, књ. IV, св.16, стр. 705–722.
- Деретић, Ј. (2007). *Историја српске књижевности*. Зрењанин: Sezam Buk.
- Иванић, Д. (2011). *Ка генези српске лирике*. Београд: Лицеј.
- Ивић, П. (1979). *Српски народ и његов језик*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Јовановић, Т. (2013). Сентандрејски буквар на размеђи епоха. У Т. Јовановић и Д. Е. Стефановић (Прир.), *Сентандрејски буквар* (329–340). Будимпешта–Београд: Радионица „Венцловић“–Арте.
- Карацић, Вук. (1978). *Први српски буквар*, репринт издање. Голуб Добрашиновић (Прир.). Београд: Народна библиотека Србије.
- Милановић, А. (2010). *Кратка историја српског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике.

- Миловановић, Ч. (1981). О изворима и књижевном поступку Гаврила Стефановића Венцловића. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. XXIX, св.1, стр. 27–42.
- Новаковић, С. (2010). Стари Српско-словенски буквар с неколиким белешкама за историју буквара уопште. У Н. Савковић (Прир.), *Од Рачана до Стерије* (13–37). Нови Пазар–Нови Сад: Државни универзитет у Новом Пазару–Завод за културу војводине.
- Новаковић, С. (1871). *Историја српске књижевности*. Београд: Државна штампарија.
- Павић, М. (1972). *Гаврил Стефановић Венцловић*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Павић, М. (1986). *Стари српски записи и натписи*. Приредио и предговор написао М. Павић. Београд: Просвета–Српска књижевна задруга.
- Павић, М. (1991). *Историја српске књижевности: барок*. Београд: Досије–Научна књига.
- Павловић, А. (2017). *Пелен и мед. Српска дидактичка поезија од барока до романтизма*. Нови Сад: Академска књига.
- Скерлић, Ј. (1966). *Српска књижевност у XVIII веку*. Београд: Просвета.
- Стефановић, Е. Д. (2013). Венцловићев Сентандрејски буквар из 1717. године. У Т. Јовановић и Д. Е. Стефановић (Прир.), *Сентандрејски буквар* (307–328). Будимпешта–Београд: Радионица „Венцловић“–Арте.
- Трифунровић, Ђ. (2009). *Стара српска књижевност*. Београд: Чигоја штампа.
- Чигоја, Б. (2010). Кратак преглед првих српских буквара, њиховог језика и писма којим су штампани. У *Буквари и букварска настава код Срба*, Зборник радова са научног скупа (103–104). Београд: Педагошки музеј.

Душко Певуља

СЕНТЕНДРЕЙСКИЙ БУКВАРЬ ГАВРИЛА СТЕФАНОВИЧА ВЕНЦЛОВИЧА

В 2017 году исполнилось три века с тех пор как знаменитый оратор и славный проповедник Гаврил Стефанович Венцлович закончил работу над Букварем (1717), который сохранился в рукописном виде, и который большую часть времени, от появления по сегодняшний день, ошибочно связывался не с Венцловичем, а с его учителем Киприаном Рачанином. Лишь относительно недавно тщательные исследования привели к веским доказательствам о том, что составителем Сентендрейского букваря является Гаврил Стефанович Венцлович, одна из самых выдающихся личностей сербской литературы XVIII века. Судьба Сентендрейского букваря во многом похожа на судьбу всеобщего, к слову, он стал результатом очень плодотворного творчества этого универсального писателя. Большая часть творчества Венцловича, которое насчитывает примерно двадцать тысяч рукописных страниц, по сей день не изучена, систематизирована и напечатана. Вопреки драгоценной книге *Черный буйвол в сердце*, объединяющей стихотворения, легенды и речи, составленной Милорадом Павичем, значимость Венцловича, его позиция в течениях сербской культуры, духовности и богословской мысли недостаточно изучена. Писатель на грани, по поэтике, стилю и языку весьма близкий и старой, и новой сербской литературе, Венцлович данную позицию подтверждает и этим Сентендрейским букварем, который умело перевели на современный сербский язык и подготовили Томислав Йованович и Димитрий Е. Стефанович. Настоящая работа рассматривает судьбу данного произведения, в первую очередь, способ определения его составителя; статус произведения в сербской букварной традиции и в сербской истории литературы; и последнее, главным предметом исследования в данной работе предстают литературные особенности и важность Сентендрейского букваря Гаврила Стефановича Венцловича.

1a

Прилог 1: Прва страница *Сентандрејског буквара* (фототипски).

АНѢ(ТЪ) ·А.

1a

І(НС)С(Ъ) Х[РИСТО]С
ННКА

ЅКАЗЪ РЪКН С(ВЕ)Т(А)ГО АП(О)С(ТО)ЛА ПРВОЗВАННАГО АНДРЕА. ЕАКОЖЕ
ПОДОБАСѢ. ЗНАМЕНАТИ СЕ.

ГРАМАТИКА· НАН ХУЕНІЯ

ПИСМЕНИ КНИЖЬ·НАГО. НАТННАСѢ
ОТРОУЕ СЪНТИ СЕ ОУ ЗНАДЕ-
НІА КР(Ъ)СТА· ОУ НАДЕНИ
В(О)ЖІАГО, ДА НАДНЕТ· ЗНАДЕ-
НАЮЩІИ СЕБѢ· И Г(ЛАГО)ЛЮЩИ
ГЗ[ДЫ]· БЪ НАД О(Т)ЦА
И С(Ы)НА. И С(ВЕ)Т(А)ГО Д(С)КА-
ЛІАНИЪ:— АЗ[ДЫ]·
КР(Ъ)СТНОЕ ЗНА-
МЕНІЕ· ТА-
КО СЛОЖЕ-
НІЕМ ПРСТОБѢ.
ДЕСНІЕ РЪКН.
П[О]ДОБАСѢ ЕАКАКОДѢ

Прилог 2: Прва страница *Сентандрејског буквара*
(рашчитан српскословенски текст).

БАЛКАНСКА СТВАРНОСТ У КЊИЖЕВНОМ ДЈЕЛУ ЈОХАНЕСА ВАЈДЕНХАЈМА

У раду се приказује и анализира стваралачки опусподунавског Швабе Јоханеса Вајденхајма. Центар његовог приповједног свијета смјештен је у тихо мјесташце између Дунава и Тисе названо Марези. Марези је велико село широких улица са бијело окреченим кућама, алејама дудова, црквама у необарокном стилу. Мјесто гдје на истом простору живи мноштво народа и конфесија, симбол заједничког живота. Ту сви говоре три језика: њемачки, српски и мађарски, при чему је редослијед небитан. Централне теме Вајденхајмовог књижевног дјела су сјећање на дјетињство проведено у мултикултурној панонској средини Марезија и чежња за изгубљеним завичајем.

Кључне ријечи: Балкан, Јоханес Вајденхајм, Марези, стварност, дјетињство, сјећање, чежња, повратак у завичај.

1. Увод

Књижевност као особени вид умјетности је стваралачка дјелатност људског духа остварена у језику. Јединствена и незамјењива улога књижевности у људском друштву произилази из потребе да се људски живот спозна и осмисли. Књижевност је увијек на извјестан начин нераскидиво повезана са стварношћу. Свијет дјела који не би био ни у каквом односу према стварном свијету никога не би занимао. Међутим, не треба сметнути с ума да књижевност није само пуки одраз стварности јер би се у том случају књижевна дјела могла поистовијетити са свим осталим културним споменицима, чиме би се запоставила улога коју књижевност има у друштвеном животу, а то је цјеловита и непоновљива

¹ ljiljana.acimovic@ff.unibl.org

умјетничка спознаја, што „захтијева да се књижевност увијек у првом реду разматра и тумачи као умјетност“ (Solar, 1988, str. 18).

У умјетничким дјелима садржано је људско искуство живота и свијета изражено на самосвојан и незамјењив начин, из чега произилази закључак да умјетност, а самим тим и књижевност као вид умјетности, „производи, односно ствара, нову стварност која на свој начин даје људском животу сасвим нову смислену димензију“ (Solar, 1988, str. 11).

2. Балкан

Сумирајући виђења и тумачења термина Балкан, Балканско полуострво, Југоисточна Европа и сличних ознака региона између Јадранског и Јонског мора на западу, Егејског на југу, Црног мора на истоку и Карпатских планина на сјеверу, бугарска историчарка Марија Тодорова [Maria Todorova] у књизи *Имагинарни Балкан* [Imagining the Balkans] каже: „Најопштије гледано, дефиниција Балкана одређена је низом географских, политичких, историјских, културних, етничких, верских и економских критеријума, а најчешће њиховом комбинацијом“ (Todorova, 1999, str. 59).

Иако је полуострво у географском смислу сасвим јасно одређено морима на западу, југу и истоку, простор за расправе географâ чине сјеверна и сјеверозападна граница региона. На том мјесту, наглашава Тодорова, у дискурс географâ улазе историјски и културни критеријуми. Према Јовану Цвијићу, сјеверне границе Балканског полуострва чине ријеке Сава и Дунав, чиме он Румунију искључује са Балкана. С друге стране, он, како наводи Тодорова, прави изузетак у погледу Јужних Словена, уводећи политички и антрополошки критеријум да би Хрвате и Словенце укључио у такозвану балканску цивилизацију (Todorova, 1999, str. 60).

Стандарди приступ географâ сматра неспорним границе које чине морâ: Црно, Мраморно, Егејско, Средоземно, Јонско и Јадранско, а најчешће се сматра да сјеверна граница иде југоисточним ободом Јулијских Алпа и да се подудара са путањом Саве и Дунава. У складу са тим, неки географи тврде да Балкану, поред Албаније, Бугарске, Грчке и свих земаља бивше Југославије, припадају само још Добруца као дио Румуније и европски дио Турске. Другису, пак, свјесни чињенице да се политичко-географске и физичко-географске границе не поклапају. Ова група у Балкан укључе цијелу Румунију, али не и Турску. Шири приступи Балкану укључују све бивше југословенске републике, Албанију, Грчку, Бугарску, Румунију, Турску, Кипар (Todorova, 1999, str. 60–61).

Узимајући у обзир све претходно наведене критеријуме, Тодорова балканским народима сматра Албанце, Бугаре, Грке, Румуне и све бивше Југословене. Теоријски гледано, наглашава она, Словенце не би требало укључити међу њих јер никад нису живјели под отоманском влашћу, док Хрвате, сматра Тодорова, треба укључити, будући да су значајни дијелови територија насељени Хрватима веома дуго били под влашћу Отоманâ (Todorova, 1999, str. 62).

Хрвати, како наводи Тодорова, нису били под влашћу Отоманског царства нимало дуже од Мађара, а Словенци нису уопште, али је она и Хрвате и Словенце укључила у балканске народе, „зато што сеисторија Балкана у XX веку не може ни замислити без историје целовите југословенске државе“ (Todorova, 1999, str. 62).

Овај дио нам је био потребан да бисмо теоријски и методолошки оправдали наслов рада, будући да је књижевно дјело Јоханеса Вајденхајма [Johannes Weidenheim] географски везано за Панонију. Тиме оно, по мишљењу географâ, не би требало да носи ознаку балканско. Но, ако се има на уму да је Јоханес Вајденхајм рођен 1918. године у Бачкој Тополи, да је дјетињство и рану младост провео у Врбасу и да централну тему његовог потоњег књижевног опусачини сјећање на дјетињство проведено у мултинационалној и мултикултурној панонској равници и жал за изгубљеном југословенском (или је можда боље рећи подунавскошвапском) домовином, његово стваралаштво, по мишљењу Марије Тодорове, спада у балкански дискурс.

3. Књижевно стваралаштво Јоханеса Вајденхајма

Њемачки колонисти и њихови потомци који су се од почетка 18. вијека населили у југоисточну Европу (Бачка, Банат, Срем, Барања, Славонија) названи су Подунавским Швабама [Donauschwaben]. Њемачко насељавање територија дуж Дунава (у то вријеме у саставу Аустроугарске монархије) услиједило је убрзо након протјеривања Турске из Угарске, а условљено је привредним и стратешким разлозима. Упркос устаљеном називу „Швабе“, мањи проценат колонизованог становништва стигао је из југозападне области данашње Њемачке, Швапске, а много већи из Баварске, Хесена, Пфалца, Алзаса и Лотарингије (Geiger, 1991, str. 319–320). Подунавски Шваба био је и књижевник Јоханес Вајденхајм.

Јоханес Вајденхајм, односно правим именом Ладислаус Јакоб Јоханес Шмит [Ladislau Jakob Johannes Schmidt], рођен је 25. априла 1918. године у Бачкој Тополи, тада у Угарској, као потомак њемачких колониста који су се у другој половини 18. вијека доселили из Пфалца у

Бачку. Дјетињство и рану младост провео је у Врбасу, гдје је, одрастајући у мултикултурној средини – говорио је њемачки, српски и мађарски –, завршио гимназију и приватну њемачку учитељску школу (Бекић, 2005, стр. 353; Бекић, 2006, стр. 86).²

Послије Другог свјетског рата живио је прво у Аустрији, потом у Њемачкој, бавећи се разним пословима: до 1952. године радио је као учитељ, а од 1955. до 1973. био је уредник келнског листа *Blätter für deutsche und internationale Politik*. Након тога посветио се искључиво књижевном раду. Вајденхајмов стваралачки опус, који је током педесетих и шездесетих година 20. вијека био веома запажен у књижевној критици, обухвата осам романа, двије новеле, седам збирки проповиједака, једну збирку пјесама, двије краће једночинке, те бројне есеје (Teppert, 2011, р. 4). Био је веома активан и плодан као посредник између српске и њемачке културе, превodeћи на њемачки дјела Ива Андрића, Михаила Лалића, Ериха Коша, Миодрага Булатовића, Јаре Рибникара, Младена Ољаче (Бекић, 2005, стр. 354; Бекић, 2006, стр. 86–87). Умро је у Бону 8. јуна 2002. године.

За књижевни рад награђен је, између осталог, наградом Андреас Грифијус, наградом за културу подунавских Шваба покрајине Баден-Виртемберг, као и угледном наградом српског ПЕН клуба за преводе југословенских књижевних дјела на њемачки језик.

Вајденхајм је био члан чувене Групе 47 и тада почиње да објављује и прве романе.³ Сјећања на дјетињство и заједнички живот различитих

² Прије Другог свјетског рата Вајденхајм је уређивао часопис *Das deutsche Volksblatt* у Новом Саду, гдје је било сједиште Швапско-њемачког културног савеза. Потом је прешао у Београд и ту је 1938/39. године радио као учитељ у њемачкој школи, након чега се јавио на одслужење војног рока. Његова ратна биографија је фрагментарна и нејасна: након уласка њемачких трупа заробљен је као војник југословенске краљевске војске у Херцеговини. Потом је у Берлину прошао обуку за радијског спикера, након чега је постао подофицир у СС дивизији Принц Еуген са задатком да уређује и води емисију *Volksdeutsche Stunde* на окупационом радио-Београду (Beli-Genc & Zobenica, 2010, стр. 1142).

Радикалан идеолошки преокрет до којег је дошло у његовом послеријатном књижевном стваралаштву и јавном дјеловању, узрокован је, према Вајденхајмовом свједочењу, пријатељством са једним српским Јеврејином који је током Другог свјетског рата убијен у гасној комори (Beli-Genc & Zobenica, 2010, стр. 1142).

³ У његова прозна остварења спадају романи: *Ништа сем мало музике* [*Nichts als ein bißchen Musik*, 1947], *Калемегдан* [*Kale-Megdan*, 1948], *Турски оченаш* [*Dastürkische Vater unser*, 1955], *Састајалиште с оне стране кривице* [*Treffpunkt jenseits der Schuld*, 1956], *Човјече, каква времена или бува у њемачком крзну* [*Mensch, was für eine Zeit oder Eine Laus im deutschen Pelz*, 1968], *Теодора* [*Theodora*, 1993], *Повратаку Мареџи* [*Heimkehr nach Maresi*, 1994]; приповијетке: *Љетна светковина у Мареџи* [*Ein Sommerfest in Maresi*, 1956] и *Ни код когјош не гори свјетло*

етничких група у панонској равници, као и чежња за изгубљеним завичајем чине основну тему Вајденхајмових дјела. Центар његовог приповједног свијета смјештен је у тихо мјесташце између Дунава и Тисе названо Марези у којем живи мултиетничко становништво. Као модел за Марези [Maria-Theresiendorf], топоним изведен из имена царице Марије Терезије (Константиновић, 1999, стр. 193), „место свих места на овом свету“ (Вајденхајм, 2011а, стр. 9), аутору је послужио његов завичајни Врбас. Своју везаност за њега Вајденхајм је исказао и тиме што је за своје умјетничко (а касније и грађанско име) узео сложеницу „Weidenheim“, сачињену од њемачких ријечи „Weide“ (врба, алузија на Врбас, град у којем је одрастао) и „Heim“ (дом) (Бекић, 2005, стр. 355; Бекић, 2006, стр. 87; Radović, 2005, str. 4). Међутим, Марези није само слика конкретног мјеста, завичаја за којим писац чезне, већ представља пространство Паноније редуковано на једну тачку, репрезентујући на тај начин једну утопију, један свијет којег више нема:

Једна од изворних побуда и подстрека за моје приче, које пишем готово педесет година, јесте неутољива чежња за завичајем, за Панонијом. Тиме је већ речено да се ради о чежњи за нечим што заправо никад није постојало. Јер, никада није било државе, а камо ли мјеста по имену Панонија. А ипак је (или можда баш због тога) Панонија за мене једна силна, пространа, продуктивна реалност, која се одликује животношћу и снагом једног сна. Али да би ову ширину и то пространство свео на једну тачку, (боље речено: да се не бих изгубио у том бескрајном панонском простору и пространству), ја сам то пространство редуковао на име Марези. Класична дефиниција романа гласи: роман треба да прикаже опште у посебном. Код мене и за мене то посебно помоћу којег покушавам и настојим да прикажем оно опште има своје име и оно гласи МАРЕЗИ. При томе ми је као модел послужило моје завичајно место Врбас у средњој Бачкој, само што то не треба схватити превише буквално (Бекић, 2005, стр. 355; Бекић, 2006, стр. 87).

[BeiNiemandsbrenntnochLicht, 1957], збирка приповиједака *Марезијана* [Maresiana, 1960], новела *Животна повијест Катарине Д.* [LebenslaufderKatharinaD., 1963] – друго публикување под насловом *Панонска новела* [PannonischeNovelle, 1991], збирке приповиједака *Јутром између четири и пет* [Morgenszwischenvierundfünf, 1963] и *Поема о прабини* [LiedvomStaub, 1992], те аутобиографско дјело *Марези. Дјетињство у једномподунавско-швапскомселу* [Maresi. EineKindheitineinemdonauschwäbischenDorf, 1999].

Лоцирајући радњу у готово свим својим дјелима у тај и такав Марези, Вајденхајм уобличава један упечатљив и јединствени свијет који своје упориште има у реалности, а ипак није пуки приказ тог свијета. Марези је и особени културни и социјални простор у којем живе различите националне, етничке и вјерске групе, што му је дало карактеристичну боју, али и условило његов судбински ток. Равнотежу заједничког живота у Марезију угрожавају националне и политичке снаге извана, које настоје да неметну свој утицај и угрозе свијест о мултиетничкој регионалној припадности формираној током вијекова. У том погледу Вајденхајм није типичан представник завичајне књижевности, јер његов панонски свијет није затворен и недодирљив. Иако он у својим дјелима тежиште ставља на живот швапског становништва са његовим карактеристичним „етнографским“ обиљежјима, аутор не наступа као његов бранилац, већ у слику тог свијета укључује и особености и вриједности и „других“ становника Марезија, не стајући ни на чију страну. На тај начин он је успио да прикаже сву драматичност и трагичност живљења на овим просторима (Бекић, 2001, стр. 132–134; Бекић, 2005, стр. 356–357, 360; Бекић, 2006, стр. 88, 90).

Читаоци на српском језику упознали су дио Вајденхајмовог опуса захваљујући српском германисти и професору њемачке књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду Томиславу Бекићу (1935–2008), који је превео неколико његових дјела. Интересовање за овог писца јавља се крајем деведесетих година 20. вијека у контексту интересовања за судбину и егзодус подунавских Шваба крајем, а нарочито по завршетку Другог свјетског рата. У посљедњој деценији 20. и првој деценији 21. вијека интензивно се пише о овој теми и у српској и у хрватској историографији, али и у књижевности. На тај начин актуелизовано је питање судбине југословенских Нијемаца, иако су још многа питања отворена и неријешена (Geiger, 2005).

Превод прве Вајденхајмове приче, *Летна светковина у Марезију*, Бекић је објавио 1996. године. Услиједили су преводи приповиједака *Слатки колач Светог Саве* [*DersüßeKuchenderheiligenSava*], *Панонска новела*, *Поема о прашини* и *Професор Севера* [*ProfessorSzevera*]. Ових пет прича су 2001. године обједињене и објављене у збирци *Приче из Марезија са поговором Томислава Бекића под насловом Од регионалног ка универзалном: приповедачко дело Јоханеса Вајденхајма*.⁴ Круном

⁴ Три краће приповијетке: *Слатки колач Светог Саве*, *Поема о прашини* и *Професор Севера*, преузете су из Вајденхајмове *Марезијане* [*Maresiana*, 1960] и то из различитих циклуса: *Слатки колач Светог Саве* и *Професор Севера* из циклуса *Коло* [*Kolo*], а *Поема о прашини* из циклуса *Рајнска игра* [*Rheinländer*]. Интересантно је да су *Приче*

цјелокупног Вајденхајмовог књижевног стваралаштва Бекић је означио *Панонску новелу* (преведена 1998. и објављена у Сремским Карловцима) и роман *Повратак у Марези* (превод публикован 1999. такође у Сремским Карловцима, 2. издање истог романа угледало је свјетло дана у Врбасу 2002. године). Управо је Врбас она додирна тачка која повезује аутора и преводиоца: у Вајденхајмовом Марезију – Врбасу – одрастао је и похађао школу и сам Бекић (Radović, 2005, str. 4–5). У Врбасу је 2011. године објављено и 3. издање овог романа.

Исте, 2011. године, публикована је и *Марезијана*, састављена из два дијела. У првом су обједињене *Приче из Марезија*, које се у односу на издање из 2001. године незнатно разликују.⁵ Други дио *Марезијане*, *Марези. Детињство у једном подунавском швапском селу*, је превод (готово цјелокупан) посљедњег Вајденхајмовог дјела *Maresi. Eine Kindheit in einem donauschwäbischen Dorf*, „аутобиографије у којој се преплићу сећања на један ишчезли свет и особена литераризација у сећању задржаних карактеристичних појава и људи из детињства“ (Бекић, 2005, стр. 354–355; Бекић, 2006, стр. 87). Публикацију закључује Бекићев поговор, *Приповедачко дело Јоханеса Вајденхајма*, датиран маја 2005. године.⁶ Бекићевим преводима сабраним у ове двије репрезентативне

из *Марезија* отворене *Поемом о прабини* којом почиње и оригинална ауторова збирка *Марезијана* из 1960. године.

⁵ Разлика се огледа у томе јер су претходно публикованим додате још двије, до тада непреведене, приче: *Бака* [Die Ahne] и *Слика из свакидашњег живота* [Genrebild], чиме је Бекић заокружио први циклус прича из оригиналне *Марезијане* из 1960. године, *Рајнска игра*. Остaje нејасно зашто је преводилац или приређивач, будући да је књига објављена након Бекићеве смрти, „разбио“ изворну структуру тог циклуса. Будући да су у издању из 2011. преведене све три приповијетке из првог циклуса, било је за очекивати да двије новопреведене приче стоје одмах иза *Поеме о прабини*. Но, у *Марезијани* је преузет редослијед из *Прича из Марезија* из 2001. године, којима су на крају прикључене двије поменуте приповијетке.

⁶ Овај поговор публикован је 2006. у часопису *Траг*, а потом и у *Марезијани* из 2011. године. Кратку напомену о овом издању и разлозима Бекићевог интересовања и току сарадње преводиоца са аутором потписала је супруга покојног професора Бекића, такође бивши професор Катедре за германистику у Новом Саду, Олга Бекић. Прије овог интегралног издања, из посљедњег Вајденхајмовог дјела су 2008. године у „Летопису Матице српске“ објављене три приче: „Сплетка и љубав“ код Ремлингера, *Незаборавно све до данашњег дана* и *Ружа са Стражилова*. Упореди ли се оригинална везија са преводом, долази се до следећих закључака: нису преведена три дијела под насловима: *Први дио стварности* (Из дневника Симона Лазара Месера) [Der Wirklichkeitster Teil (Aus Simon Lazar Messers Tagebüchern)], у оригиналу између прве и друге приче, *Други дио стварности* (Из дневника Симона Лазара Месера), између друге и треће приче, и *Трећи дио стварности* (Из дневника Симона Лазара Месера), између

књиге, Вајденхајм је постао „најзаступљенији подунавскошвапски писац у Србији“ (Zobenica, 2014, str. 106).

На почетку процеса рецепције Вајденхајма и његових дјела у Србији примјетно је настојање да се поједине чињенице из његове биографије пређуће или ублаже, како се не би створила негативна слика о аутору. Те чињенице се односе на његову активност пред почетак и у току Другог свјетског рата. Једино Константиновић помиње да је Вајденхајм као младић био опчињен митом о великој Њемачкој, да је служио у њемачкој војсци током рата, али да се послје рата опредјелио за улогу посредника између српског и њемачког народа (Zobenica & Beli-Genc, 2010, str. 1150).

Иако је већи стакнуто да Мареци Вајденхајмовог дјела није пуки одраз реалности, он, ипак, носи многе стварне црте Врбаса и карактеристике живота у панонској равници. То је посвједочио и сам Бекић изјавом да је у Вајденхајмовом Марецију по низу елемената препознао Врбас у којем је одрастао и похађао школу све до матуре (Radović, 2005, str. 4). Павле Орбовић наводи да су Вајденхајмове књиге оставиле снажан утисак на читаоце у Врбасу и да се и „дан данас многи Врбашани у разговору споре око појединих личности или локација који се помињу у причама“ (2013, стр. 148), из чега извлачи закључак да се Вајденхајмово дјело чита као историја Врбаса, а не као књижевно дјело (Орбовић, 2013, стр. 149). Карл-Маркус Гаус [Karl-Markus Gauß] назвао је Вајденхајма вјерним хроничаром панонске свакодневице, који је дао згуснуту и поетску верзију подунавскошвапске историје (Terpert, 2011, p.13). Као увод у разговор који је 1992. водио са аутором, Штефан Зинерт [Stefan Sienerth] га представља као приповједача који до најситнијих детаља пресликава атмосферу, догађаје, доживљаје и искуства, а радњу својих романа и приповиједака – с малим изузецима – смјешта у мултинационални свијет свог завичаја (Terpert, 2011, p.13).

У готово свим Вајденхајмовим дјелима, превасходно мислимо на два посљедња, *Повратак у Мареци* и *Мареци. Дјетињство у једном подунавском швапском селу*, радња се одвија на два приповједна нивоа. На првом нивоу главни јунак ових дјела Симон Лазар Месер [Simon Lazar Messer], пишчев alterego, враћа се након четрдесет година

треће и четврте приче. Приповијетка, *Марешке приче* [Maresische Geschichten], није преведена, а донекле је промијењен и редослијед прича: дио под називом *У завичају стоји једна чврста кућа* [In der Heimat steht ein festes Haus I, II, III, IV], састављен из четири дијела, представља у оригиналу 14, 16, 18. и 20. приповијест. У преводу је то 5. прича обједињена у једну цјелину из четири дијела. Оригинал 15. приповијест *Сунце, мјесец и звезде* [„Sonnen, Mond und Sterne“] „помјерена“ је у преводу у 6. причу (Weidenheim, 1999; Вајденхајм 2011a).

проведених на Рајни у свој завичај, у своје родно село између плавог Дунава и плавичасте Тисе, у свој Марези, с намјером да нађе село свог дјетињства. Његова сјећања на дјетињство, људе, догађаје и грађевине чине други приповједни ниво. А тај други ниво читаоцу приближава седамдесет година европске историје између љепоте и ужаса, идиле и катастрофе (Weidenheim, 1994, *omotnakoricama*). Стога се може рећи да Вајденхајмова дјела по „садржини највише подсећају на мемоарску литературу реминисцентног типа“ (Орбовић, 2013, стр. 149).

Завичајни Марези је центар ауторовог свијета. Помињу се у његовим причама и Београд, и Нови Сад, и Сремски Карловци и Стражилово, па чак и Ниш, али су топоними завичаја далеко бројнији и детаљнији. Пред читаочевим очима настаје „слика“ некадашњег швапског села са његових седам цркава и седам млинова: Стари Марези настањен Србима који су своје куће бојили у плаво и швапски Нови Марези са бијело окреченим кућама са црним „соклом“ (Вајденхајм, 2011a, стр. 292), „Хаверај“ – једна од четири паралелне главне улице мјеста, свака отприлике дуга по један километар и без иједне и најмање кривине или најмањег завијутка, а све оне су биле пресјечене са по четири попречне улице. Један бескрајан дрворед (Вајденхајм, ³2011b, стр. 24). Чисте, неоштећене, читаве куће у „Анделштату“, једном узаном предградском сокаку са приземним кућама које су беспрекорно наслоњене, готово налијеђене једна уз другу, неке са забатом према улици, друге попречно постављене, али од којих ниједна није виша од дрвећа испед њих (Вајденхајм, ³2011b, стр. 22). Готово су све швапске куће и дворишта идентична:

кућа са забатом и с два прозора према улици, са малим вратима према којима воде три степенице, а иза њих се, целом дужином куће, све до повртњака скроз позади, протеже отворени трем (над којим се наднео спуштени кров ослоњен о више стубова), док иза врата долази део зида, затим дворишна капија и онда поново део зида до суседне куће (Вајденхајм, ³2011b, стр. 27).

Канал; сеоски пашњак назван „Бикара“; циганско насеље „Либра“ на најистуренијем дијелу мјеста, гдје је у малим кућицама, направљеним од набоја, пребивао посебан свијет са много босоноге дјеце, а које се налазило на путу у поља; Телечка; Бара; Виногради, у којима су живјеле сиротињске породице; аварски шанац; Шећерана су мјеста која писац често помиње.

Иако претежно насељено Швабама, Марези није био чисто швапско село. Осим Срба из Старог Марезија, у мјесту су се настанили и досељеници из Ломбардије, Венета, Фурланије, Чешке, Мађарске, Молдавије, Украјине и сви они допринијели су томе да Марези није остао

пуко швапско село (Вајденхајм, ³2011б, стр. 87). Месеров отац дружио се у шећерани и са „оним другима“: са Јеврејима, Циганима, Мађарима, Нијемцима, Србима, Чесима, Русинима, Словацима (Вајденхајм, 2011а, стр. 252).

Тај мултинационални свијет најбоље је осликан у причи *Слатки колач Светог Саве*:

Ми смо међусобно говорили немачки и српски и мађарски, били смо лутеранске, калвинистичке, римокатоличке, српско-православне и хебрејске вероисповести, па би католички ђаци суделовали у светковини реформиста, а на Дан мртвих осталих вероисповести би и протестантски ђаци имали слободан дан и нису одлазили у школу, док смо на Три Краља преобучени као Каспар, Мелхиор и Балтазар ходали наоколо, од куће до куће, декламујући стихове и скупљајући прилоге, а са нашом словенском браћом смо заједно славили Дан посвећења воде, Крстовдан“ [...]

После тога су за нас Немце, да смо били само Немци и ништа више, требало да наступе оне празне недеље између Крстовдана и Цветне недеље, у којима се у основи више ништа не дешава, [...] Али ми у једно добро време, које у нашим мислима још увек није нестало, нисмо, као што рекох, били само Немци, барем не у гимназији, па се отуда и за нас крајем месеца јануара на свој мистичан начин приближавао онај дан који је убрзо после кратког божићног распуста поново доносио прекид наставе и уједно најлепши празнични дан свих ђака, ученика и студената, учитеља и професора – дан Светог Саве (Вајденхајм, 2011а, стр. 20–22).

Коло којим се завршавала ова прослава и које је уједињавало све њих представљало је један мали симбол заједништва људи уопште (Вајденхајм, 2011а, стр. 25).

Заједнички живот Шваба са осталим народима аутор приказује и у једној од својих најбољих прича, у *Панонској новели*. Породица Делхас живи у национално мијешаној средини. Главна јунакиња Катарина, коју Срби и Мађари зову и Каталин и Катица, а родитељи и Швабе само Кати, свјесна је да живот подунавских Шваба има много сличности са животом словенског и мађарског становништва. Сличности види у одијевању, исхрани, језику. У њеној кући говоре се три језика, а користе се и стотине ријечи као што су „чардак“, „чутура“, „амбар“, „прслук“, „обор“, „корзо“ (Вајденхајм, 2011а, стр. 51).

Цитирана мјеста дочаравају дјелић мултинационалне стварности тог времена. Међутим, у Вајденхајмовим причама срећемо и другачије слике, из којих се може закључити да заједнички живот није био ни

приближно тако идиличан ни хармоничан, како је то приказано у *Панонској новели*. У роману *Повратак у Марези* Симон Лазар Месер се у једној од својих шетњи обрео у Старом Марезију, у прошлости настањеном српским становништвом. Из сјећања навиру слике:

Први пут је овуда ишао сам. Кћерке и синови Немаца би овамо залазили само приликом школских излета, годишње једном; и тада би ишли у једној дугој колони, увек двоје по двоје, [...] Они су те излете звали „мајализ“ – [...] Чим би код методистичке цркве напустили немачки део места и зашли у српски део, деца би престала да певају своје песме. Тактични учитељ Јакоб Вајман [...] био је у основи велики Немац, али би још у школи упозорио своје ђаке да не треба својим немачким песмама да узнемиравају Србе у њиховом крају, па су тако онда ћутећи пролазили поред српских кућа и своје песмице би поново запевали тек напољу у пољу. [...] Све до дана када су тамошњи Немци с тенковима и гранатама напали Пољску, овдашњи Немци и Срби односили су се једни према другима отприлике као Јевреји према млеку и месу: живели су једни поред других, али не и једни с другима. Немци из Новог Марезија никада нису пролазили кроз Стари Марези певајући, као што ни Срби из Старог Марезија не би пролазили кроз Нови Марези певајући. На улици би једни другима скидали своје шешире у знак поздрава – и свако би без сувишних речи продужио својим путем. Такав је ред и мир владао у Марезију. За две стотине година заједништва никада се није догодило да заједно запевају; отуда је све и морало да се заврши онако како се завршило (Вајденхајм, ³2011б, стр. 205–207).

Из овог цитата произилази неколико запажања: некадашње комшије, Срби и Нијемци, живјели су једни поред других, али не и једни са другима. Међусобно су се толерисали, али се нису познавали. Стога се у потпуности можемо сложити са констатацијом Александре Гојков Рајић да упркос „заједничком“ животу они, у ствари, не познају једни друге, већ његују предрасуде и стереотипе једни о другима (2002, стр. 55). Констатација да је „отуда све и морало да се заврши онако како се завршило“ алудира на егзодус и страдање швапског становништва крајем и по завршетку Другог свјетског рата. Аутор сматра да кривицу не носе само они који су директно учествовали у тим догађајима, већ и они који су били само пасивни посматрачи. То пасивно држање условило је априла 1944. и крај Марезија: „прво су одведени Јевреји, а тачно шест месеци потом [...] дошле су на ред Швабе. И Марези, тај бисер равнице, то средиште света [...] испразнио се за тили час између

Ускрса и бербе кукуруза“ (Вајденхајм, ³2011б, стр. 170). Нити су Швабе помогле Јеврејима, нити су Срби помогли Швабама.

Марезијетомкомсвогпостојања„израстао“уједноспецифичномјесто. У шестој генерацији Марезани су имали једну гиманизацију и један бордел, једну шећерану и једну кудељару, једну фабрику шибица и две уљаре, једну свилару и једну ледару, једног Лухезија и једну циганску „банду“, једну ватрогасну капелу и шест забавних оркестара, једног Грајфенштајна са читалачким и позоришним удружењем, два фудбалска клуба и преко три туцета разних других удружења, туце лекара, две књижаре (Вајденхајм, ³2011б, стр. 134).

Ако се претходно реченом додају описи обичаја и навика швапског становништва, детаљни прикази радова у кући и на пољу, хране и одјеће добија се непоновљива слика једног несталог друштва и једног прошлог времена.

На приповједном нивоу, на којем се из садашњости „оживљава“ прошлост, увијек изнова се наглашава Месерова чежња за завичајем. Вративши се након дугог избивања у родно село, он примјећује да се од његовог одласка много шта промијенило: „Не, више нема парњача, нити фијакера и више нема калдрме него је друм асфалтиран“ (Вајденхајм, ³2011б, стр. 10). Поредећи некад и сад, он опажа:

куће више нису биле окречене бело са црним „соклем“, сада су већином биле обојене плавом бојом. Кућне капије више нису биле од дрвета него од гвожђа, офарбане и са украсом од кованог гвожђа. И дрвеће је било другачије: више то нису били дудови него јасени. Више никоме нису били потребни дудови – сувише су правили прљавштине, а гајење свилене бубе се већ одавно обављало на индустријски начин. Не, ништа више није било као некада (Вајденхајм, ³2011б, стр. 22).

Постаје му јасно да повратка нема, као што нема ни заборав (Матицки, 2000, стр. 202). Некадашње швапско село на Балкану је нестало. Остала су само сјећања на једанишчезли свијет (Бекић, 2005, стр. 354; Бекић, 2006, стр. 87). Али, код Вајденхајма за завичајем не чезну само Швабе протјеране из Марезија, већ за њим пате и нови колонисти који су дошли у Марези (Gojkov-Rajić, 2002, str. 44–47), чиме тема изгубљеног завичаја надраста регионални карактер и постаје универзална.

И у последњем дјелу *Марези. Дјетињство у једном подунавском швапском селу* Симон Лазар Месер резигнирано констатује да током цијелог живота није могао да се одрекне старих навика које је као дијете научио на доњем Дунаву и да је у часовима доколице бивао свјестан да га је цијелог живота непрестано пратила чежња за Марезијем, те да ће га до краја живота пратити његово дјетињство (Вајденхајм, 2011а, стр. 203). Иако је очигледно да је стари свијет неповратно нестао „јер Марези већ одавно више не постоји“ (Вајденхајм, 2011а, стр. 304), Месер се у „овој присној туђини осећао као ослобођен. Уједно је подсвесно почео да осећа да можда уопште није дошао да се сусретне с Марезијем него са самим собом. Да још једном сретне онога дечака, који је некад давно био“ (Вајденхајм, 2011а, стр. 304). Марезија из његовог сјећања више није било, али за Симона Лазара Месера све је остало „незаборавно све до дана данашњег“ (Вајденхајм, 2011а, стр. 207).

4. Закључак

Центар приповједног свијета у књижевном опусу Јоханеса Вајденхајма смјештен је у мултиетнички Марези. Иако није прости одраз реалности, Марези дочаравамноге стварне карактеристике живота у панонској равници и дјелић мултинационалне стварности тог времена. Централне теме Вајденхајмовог књижевног стваралаштва су сјећање на дјетињство проведено у мултикултурној средини Марезија и жал за изгубљеним завичајем.

У књижевном дјелу Јоханеса Вајденхајма осликан је један простор кога више нема и који „живи“ само у сјећању оних који су га насељавали, а њих је сваки даном све мање. Вајденхајмовим дјелом отварају се важна питања кривице и одговорности за почињена дјела. Та тешка питања су неопходан пут да би и Срби и Нијемци увидјели шта су међусобно чинили једни другима и да би разумјели једни друге. Истовремено, та питања треба да буду и опомена да се тако нешто више никад не понови.

Извори

- Вајденхајм, Ј. (2011а). *Марезијана*. Избор, превод и поговор Томислав Бекић. Врбас: Културни центар Врбаса, Музејска збирка.
- Вајденхајм, Ј. (2011б). *Повратак у Марези*. Превео с немачког Томислав Бекић. Врбас: Културни центар Врбаса, Музејска збирка.
- Вајденхајм, Ј. (2001). *Приче из Марезија*. Превео Томислав Бекић. Нови Сад / Вршац: Савез педагошких друштава Војводине / Виша школа за образовање васпитача.
- Вајденхајм, Ј. (1998). *Панонска новела: Животна повест Катарине Д*. Превео Томислав Бекић. Сремски Карловци: Културни центар Карловачка уметничка радионица.
- Weidenheim, J. (1999). *Maresi. Eine Kindheit in einem donauschwäbischen Dorf*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag.
- Weidenheim, J. (1994). *Heimkehr nach Maresi*. Salzburg–Wien: Otto Müller Verlag.
- Weidenheim, J. (1992). *Lied vom Staub. Erzählungen*. Salzburg–Wien: Otto Müller Verlag.
- Weidenheim, J. (1991). *Pannonische Novelle / Lebenslauf der Katharina D*. Salzburg–Wien: Otto Müller Verlag.
- Weidenheim, J. (1963). *Morgens zwischen vier und fünf. Erzählungen*. Berlin: Union Verlag.
- Weidenheim, J. (1960). *Maresiana. Eine erzählerische Suite*. Stuttgart: J. F. Steinkopf Verlag.

Литература

- Бекић, Т. (2006). Приповедачко дело Јоханеса Вајденхајма. *Траг: часопис за књижевност, уметност и културу*, год. 2, књ. 1, св. 5, 86–90.
- Бекић, Т. (2005). Приповедачко дело Јоханеса Вајденхајма. У Ј. Вајденхајм (2011а), *Марезијана*. Избор, превод и поговор Томислав Бекић. (353–360). Врбас: Културни центар Врбаса, Музејска збирка.
- Бекић, Т. (2001). Од регионалног ка универзалном: приповедачко дело Јоханеса Вајденхајма. У Ј. Вајденхајм, *Приче из Марезија*. Превео Томислав Бекић. (131–134). Нови Сад / Вршац: Савез педагошких друштава Војводине / Виша школа за образовање васпитача.
- Beli-Genc, J., & Zobenica, N. (2010). Recepcija Johanesa Vajdenhajma na nemačkom govornom području. U *Susret kultura*, Zbornik radova sa petog međunarodnog interdisciplinarnog simpozijuma održanog 1. decembra 2009, knjiga II. (1141–1148). Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Geiger, V. (2005). Prikaz i sudbina Folksdojčera u hrvatskoj i srpskoj književnosti od 1991. do 2005. *Kolo 4*. Преглед са: <http://www.matica.hr/kolo/298/prikaz-i-sudbina-folksdojčera-u-hrvatskoj-i-srpskoj-književnosti-od-1991-do-2005-20302>. Датум приступа: 21. 10. 2017.
- Geiger, V. (1991). Nijemci u Hrvatskoj. *Migracijske teme*, god. 7, br. 3–4, 319–334.
- Gojkov-Rajić, A. (2002). *Povratak u zavičaj u savremenoj srpskoj i nemačkoj književnosti: (komparativna analiza romana Johanesa Vajdenhajma Povratak u Marezi i Miodraga Matickog Idu Nemci)*. Vršac: Viša škola za obrazovanje vaspitača.
- Zobenica, N. (2014). Podunavske Švabe u polisistemu srpske književnosti. У *Језици и културе у времену и простору IV/2*, Зборник радова са конференције одржане 22. новембра 2014, тематски зборник. (101–116). Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду.

- Zobenica, N., & Beli-Genc, J. (2010). *Recepcija Johanesa Vajdenhajma u Srbiji. U Susret kultura*, Zbornik radova sa petog međunarodnog interdisciplinarnog simpozijuma održanog 1. decembra 2009, knjiga II. (1149–1156). Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Константиновић, З. (1999). Две слике о једном егзодусу. Јоханес Вајденхајм и Миодраг Матицки. У *Српски роман и рат*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Деспотовцу 20–21. августа 1998. (191–198). Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“.
- Матицки, М. (2000). Тема повратка. *Свеске: часопис за књижевност, уметност и културу*, год. 10, бр. 53, 202–204.
- Орбовић, П. Б. (2013). Историјски мотиви у делима Јоханеса Вајденхајма. *Траг: часопис за књижевност, уметност и културу*, год. 8, књ. 8, св. 33, 147–153.
- Radović, N. (2005). Sećanje profesora dr Tomislava Bekića na susret sa Johanedom Vajdenhajmom. *Zaljubljenici u grad vrba. Fenster: poverenje, pomirenje, poštenje*, br. 3, 4–6.
- Solar, M. (¹²1988). *Teorija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Teppert, S. (2011). Genozid in Titos Jugoslawien – Johannes Weidenheims Roman „Treffpunkt jenseits der Schuld“ und einige weitere Beispiele von literarischer Dissidenz, nonkonformer Zeugenschaft und antiideologischer Stellungnahme aus der donauschwäbischen, serbischen, kroatischen und ungarischen Belletristik. Vortrag gehalten am 23. 01. 2011 in Stuttgart-Hohenheim bei der literarischen Fachtagung der Kulturstiftung „Bis hin zum Gulag? – Bestehen und Versagen deutschsprachiger Autoren des Ostens gegenüber den Herausforderungen des Totalitarismus“. (1–58). Преузето са: <http://kulturportal-west-ost.eu/wp-content/uploads/teppert.pdf>. Датум приступа: 25. 10. 2017.
- Todorova, M. (1999). *Imaginarni Balkan*. Prevele s engleskog Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen. Zemun: Biblioteka XX vek; Beograd: Čigoja štampa.

Ljiljana Aćimović

DIE BALKAN-WIRKLICHKEIT IM LITERARISCHEN WERK VON JOHANNES WEIDENHEIM

Zusammenfassung

In diesem Beitrag wurde das literarische Opus von Johannes Weidenheim dargestellt und analysiert. Das Zentrum seiner literarischen Welt befindet sich in einem kleinen Dorf zwischen Donau und Theiß, in Maresi. Maresi ist ein großes Dorf mit sehr breiten Straßen, weißgetünchten Häusern, Maulbeerbaumalleen, Kirchen im Stile des Neubarock. Ein Ort, wo auf einem Fleck viele Völkerschaften und Konfessionen leben, ein Symbol für ein Zusammenleben. Dort spricht jeder drei Sprachen: Deutsch, Serbisch und Ungarisch, wobei die Reihenfolge keine Rolle spielt. Die Hauptthemen im literarischen Werk von Weidenheim sind die Erinnerungen an die Kindheit in der multikulturellen pannonischen Tiefebene in Maresi und die Sehnsucht nach der verlorenen Heimat.

Schlüsselwörter: Balkan, Johannes Weidenheim, Maresi, Wirklichkeit, Kindheit, Erinnerung, Sehnsucht, Heimkehr.

PROBLEMATIKA PROSTORA U NOVELI *SANDOMIRSKI* *MANASTIR* FRANCA GRILPARCERA

Novela *Sandomirski manastir* predstavlja prvi, u naučnim istraživanjima zapostavljeni, a često i negativno okarakterisani pokušaj austrijskog dramskog pisca Franca Grilparcera da se okuša na polju epskog stvaralaštva. U radu se analizira prostor u noveli, ukazuje se na osnovne odlike topološkog i topografskog nivoa teksta, a sa ciljem da se problematika prostora, prevashodno njegov semantički nivo, dovedu u vezu sa rodno specifičnim iskustvom prostora. U radu se ističu najznačajnije prostorne metafore vezane za žensko telo, kao i rodne razlike, pri čemu se u obzir uzima postojanje dva narativna nivoa i prisustvo dve narativne instance, čiji (nesumnjivo) muški glasovi determinišu tok priče, ali i percepciju i recepciju malobrojnih ženskih figura.

Ključne reči: Franc Grilparcer, semantika prostora, studije roda, telesni prostor, rodna drugost.

1. Uvod

Franco Grilparcer [Franz Seraphicus Grillparzer, 1791–1872] austrijski je autor iz vremena restauracije, zvanični dramski pisac Nacionalnog pozorišta u Beču i začetnik austrijske nacionalne književnosti. Nije iznenađujuće da je Grilparcer ukolektivnusvestistorijeknjiževnosti ušao prevashodno kao dramski pisac, jer se njegova slava zasnivala na pozorišnom radu, a on je sebe smatrao dramskim pesnikom i o prozi nije imao visoko mišljenje. Za Grilparcera se podrazumevalo da je jezik poezije, a samim tim i drame, stih (Obermayer, 2001, str. 45): „Nicht der Inhalt, nämlich, sondern seine Darstellung, unterscheidet die Poesie von der Prosa” (Grillparzer, 1963, str. 289). U svojim dnevničkim zapisima ukazuje na dva sastavna dela poezije: na idejno-sadržinski i formalni deo (Poesie der Auffassung und Poesie der Darstellung) (Grillparzer, 1963, str. 291), pri čemu će roman kao reprezentativni primer proze, označiti kao

¹ milica.pasula@ff.uns.ac.rs

„nur höchstens halbe Poesie“, dakle, u najboljem slučaju kao polovinu poezije, tj. polovičnu poeziju. Grilparcerov opus, međutim, obuhvata veliki broj proznih tekstova koji nisu isključivo književnog karaktera, poput obimne autobiografije, putopisa, studija i pisama, ali i dve novele koje se posebno ističu u njegovom stvaralaštvu: *Sandomirski manastir* (1828) i *Ubogi svirač* (1848). Odluka da se, uprkos neprijateljskom stavu prema prozi, okuša i u ovom književnom rodu, može se tumačiti kroz prizmu srodnosti između novele i drame, osobine koja je i samom autoru bila uočljiva: „Der wesentliche Unterschied der Novelle vom Drama besteht darin, daß die Novelle eine gedachte Möglichkeit, das Drama eine gedachte Wirklichkeit ist“ (Grillparzer, 1963, str. 292). Grilparcer smatra da je novela dokaz približavanja poezije prozi i da predstavlja jedinu epsku vrstu koja se može pretočiti u stihove (Grillparzer, 1963, str. 291).

Nastanak novele *Sandomirski manastir* između 1824. i 1826. godine praćen je većim pauzama u radu i mnogobrojnim skicama, kao i autobiografskim i književnim impulsima koji utiču na idejnu i formalnu koncepciju dela (Viviani, 1972, str. 248). Konačna verzija novele obogaćena je dodatnom smernicom za čitaoce, čija je funkcija da od samog početka naracije uvuče čitaoca u igru fikcije i stvarnosti, do kraja ostavljajući otvoreno pitanje o verodostojnosti navodno istorijskog događaja i istinitosti predanja koja svedoče o njemu.

2. Pripovedanje u Grilparcerovoj noveli

U *Sandomirskom manastiru* prisutna su dva diegetička nivoa, a samim tim i dva stepena pripovedanja: ekstradiegetički (primarni) i intradiegetički (sekundarni) narator. Ekstradiegetički nivo naracije, u tradicionalnoj nemačkoj naučnoj terminologiji označen kao „Rahmenerzählung“ (okvirna priča), u Grilparcerovoj noveli ima funkciju da uvede čitaoca u problematiku dela, ali i da ga upozna sa intradiegetičkim naratorom. Pripovedač prvog nivoa, kog bez sumnje odlikuje nulta fokalizacija i heterodiegetički položaj u odnosu prema priči, samo je delimično spreman da sa čitaocem podeli svoje znanje. On na momente nailazi na poteškoće u naraciji, jer ističe svoje navodno neznanje o situacijama sa kojima bi morao da bude upoznat, jer inače ne bi mogao da pripoveda priču, kao ni da bude upućen u određene okolnosti, koje spominje u toku naracije (Obermayer, 2001, str. 52). S druge strane, sekundarni narator poseduje istu osobinu, dakle, sklonost da prećutkuje određene momente o kojima pripoveda. Njegov razlog za taj postupak je opravdan. U pitanju je, naime,

intradiegetičko-homodiegetički tip naratora, dakle, pripovedač drugog nivoa koji pripoveda priču o sebi, ali želi po svaku cenu da sakrije svoj identitet, na taj način se distancirajući od lične prošlosti i pokušavajući da je delom opravda, ali i kritički sagleda.

Početak pripovedanja na primarnom nivou naracije u znaku je visoke ekspozicionalnosti i posvećen je tzv. kompaktnom opisu (Bohnheim, 1982, str. 117; Krings, 2004, str. 168; Pasula, 2017, str. 102), dakle, prikazivanju prostora i setinga: „Sunce je na izlasku zlatilo svojim zracima padine koje su se spuštale prema jednoj od najlepših dolina Sandomirskog vojvodstva. Njegov sjaj je poput oproštajnog poljupca počivao na zidinama prijatno blistavog manastira, koji je sa istočne strane bio pun prozora [...]”² (Grilparcer, 1964, str. 3). Idilični opis zalaska sunca, koje svojim zracima, poput oproštajnog poljupca, pozdravlja prelepu dolinu, kao i pitoresknog manastira, u kontekstu dalje radnje može se tumačiti kao najava za ulazak u mračni svet unutrašnje priče, kao naslućivanje nezaštićenosti figura („dva konjanika, praćena malim brojem slugu”,³ Grilparcer, 1964, str. 3), koje su se u sumrak uputile ka manastiru.

3. Prikazivanje prostora i njegove funkcije

Spominjanje geografskih pojmova poput Sandomirskog vojvodstva, a kasnije i Varšave, ukazuje na Grilparcerovu potrebu da konkretizuje prostor, odlučujući se za Poljsku, koja mnogobrojnim piscima nemačkog govornog područja u 19. veku predstavlja podsticaj i književnu inspiraciju. Sandomirsko vojvodstvo je posle prvog cepanja Poljske 1772. godine pripalo Austriji, da bi nakon 1815. godine postalo nezavisni deo Poljske. Grilparcerova novela je, međutim, situirana u prošlost, u doba vladavine kralja Jana Sobjeskog (1629–1696), čija popularnost dostiže vrhunac u pobedi protiv Turaka kod Beča 1683. godine. Dva jahača, tj. ritera, koji se uvode na samom početku pripovedanja, glasnici su Leopolda I, cara Svetog rimskog carstva nemačke nacije, koji je bio saveznik Sobjeskog u borbi protiv Turaka (Lorenz, 2010, str. 10). U *Sandomirskom manastiru* ime nemačkog cara ostaje nespomenuto, čime Grilparcer izbegava istorijsku preciznost i svojoj noveli poklanja univerzalnost (Lorenz, 2010, str. 11). S druge strane, ime poljskog kralja u delu je prisutno u germanizovanom obliku, Johan umesto Jan (Grillparzer, 1967,

² „Die Strahlen der untergehenden Sonne vergoldeten die Abhänge eines der reizendsten Täler der Woiwodschaft Sandomir. Wie zum Scheidekuß ruhten sie auf den Mauern des an der Ostseite fensterreich und wohnlich prangenden Klosters [...]” (Grillparzer, 1967, str. 3).

³ „zwei Reiter, von wenigen Dienern begleitet” (Grillparzer, 1967, str. 3).

str. 3), čime je uočljiva hijerarhija jezika, ali i kulturna superiornost nemačka nad slovenskom. Opisanim postupkom Poljska se integriše u sferu Zapadnog carstva (Lorenz, 2010, str. 11).

Opis manastira na ekstradiegetičkom nivou priče ukazuje na problematičnu političku situaciju Poljske u 19. veku: „Dva stranca su ušla u određenu prostoriju, u kojoj su sa mnogo preciznosti i namerno podražavani starinski šiljati oblici, mada je odaja, kao i ceo manastir, očigledno građena pre kratkog vremena”⁴ (Grilparcer, 1964, str. 3). Opis novoizgrađenog manastira korespondira sa gotskim stilom gradnje koji je izašao iz mode više od jednog veka pre vladavine Sobjeskog, tako da se ovaj anahronizam (Lorenz, 2010, str. 13) može posmatrati kao istorijski i vremenski neprikladan. U isto vreme pomenuti anahronizam potvrđuje tezu o univerzalnosti Grilparcerovog dela.

Opis zatvorenog prostora u manastiru propraćen je isticanjem atmosfere noći. Postepeno promaljanje meseca i vladavina mira u manastiru korespondiraju sa specifičnošću izolovanog života u njemu. Pridošlice već po samom dolasku dočekuje zatvorena kapija („Zbog večeri, već zaključana ulazna vrata,”⁵ Grilparcer, 1964, str. 3), kao i vratar sumnjičavog pogleda. Vrhunac primarnog nivoa pripovedanja započinje susretom ritera sa neobičnim monahom koji je ušao u njihove odaje da potpali vatru. Detaljni fizički opis ove figure u skladu je sa povučenim životom u manastiru. Opisuje se njegova oronula odora, pogureni stav tela, proseda kosa i brada i pogled ’manastirski pognut’⁶ (Grilparcer, 1964, str. 5). S druge strane, utisak koji monah ostavlja na ritere predstavljen je kao mešavina fasciniranosti i straha, divljenja odlučnosti i snazi njegovog bića i zastrašujućeg sjaja njegovih crnih očiju:

„Čovek bi se osetio lakše kada bi ih široki očni kapci opet pokrili”⁷ (Grilparcer, 1964, str. 5). Monahova reakcija na naizgled bezazleno pitanje pridošlica o patronu i o osnivanju manastira uvodi notu jezivosti u Grilparcerovu novelu: „Tada je kaluđer prasnuo u podrugljivi smeh. Naslon stolice na koji se bio oslonio, slomi se uz tresak pod njegovim pritiskom; činilo se da je planuo pakao u pogledu koji je uputio strancima [...]”⁸ (Grilparcer,

⁴ „Die beiden Fremden traten in das angewiesene Gemach, welches, obgleich, wie das ganze Kloster, offenbar erst seit kurzem erbaut, doch altertümliche Spitzformen mit absichtlicher Genauigkeit nachahmte” (Grillparzer, 1967, str. 4).

⁵ „das bereits abendlich verschlossene Tor” (Grillparzer, 1967, str. 4).

⁶ „klösterlich gesenkt” (Grillparzer, 1967, str. 6).

⁷ „man fühlte sich erleichtert, wenn die breiten Lider sie wieder bedeckten” (Grillparzer, 1967, str. 6).

⁸ „Da brach der Mönch in ein schmetterndes Hohngelächter aus. Die Stuhllehne, auf die er sich gestützt hatte, brach krachend unter seinem Druck zusammen; eine Hölle schien in dem Blicke zu flammen, den er auf die Fremden richtete [...]” (Grillparzer, 1967, str. 8).

1964, str. 6). Stvarajući ambijent horor priče, monah, stojeći pored kamina u kojem je postavio drva i zapalio vatru, odlučuje se na to da zadovolji „ludu radoznalost”⁹ (Grilparcer, 1964, str. 6) putnika i u funkciji intradiegetičkog naratora započinje pripovedanje o grofu Staršenskom.

Priča drugog nivoa započinje topografskom opozicijom između sela i grada. Grof Staršenski prikazan je u svom izvornom okruženju, na selu, gde uz vino bezbrižno provodi svoje dane. Međutim, prelazak topološke granice predstavlja preokret u životu naznačene figure. Odlazak u Varšavu nagoveštava nepovoljne uslove po grofa: „[...] crni kišni oblaci gomilali su se na nebu spremni da se svakog časa isprazne; gusti mrak vladao je svuda unaokolo”¹⁰ (Grilparcer, 1964, str. 8). Tama i mračni oblaci propratni su efekti opisa susreta između Staršenskog i njegove buduće supruge, ali i nagoveštaj nesrećnih događaja koji će obeležiti njihovu budućnost. Varšava je u više navrata u delu predstavljena kao preteći prostor po glavnu figuru. U primarnoj priči ona se spominje kao izvor disharmonije u životu Staršenskog: „’To je rđav grad’, reče kaluđer [...]. ’Svaki razdor potiče iz njega’”¹¹ (Grilparcer, 1964, str. 7). U okviru sekundarne priče Varšava dobija funkciju nepoželjnog prostora iz kog stižu samo loše vesti, koje prete da uruše bračnu idilu: „Te mnoge prijatne događaje prekidoše, na žalost, neprijatne vesti iz glavnog grada.”¹² (Grilparcer, 1964, str. 14).

U *Sandomirskom manastiru* prisutne su dve ženske figure: Elga i njena ćerka. Inicijalni opis Elge korespondira sa načelima patrijarhalne kulture: spominje se njena topla ruka, skromna odeća ispod koje se samo naziru ruke i vrat. Staršenski je zadivljen fizičkim izgledom devojke:

„Devojka je bila lepa, lepa u svakom pogledu. Crni uvojci su joj se kovrdžali oko čela i vrata i sa isto tako crnim trepavicama uzdizali čar svetloplavih sjajnih očiju do nečeg jedinstvenog. Bujno izvijene, skoro suviše crvene usne [...]. Jamice na bradi i obrazima, pa čelo i nos [...] upotpunjavali su izraz dražesne glavice i činili lep sklad sa telom koje je istovremeno bilo i vitko i puno [...]”¹³ (Grilparcer, 1964, str. 9).

⁹ „törrichte Neugierde” (Grillparzer, 1967, str. 8).

¹⁰ „[...] schwarze Regenwolken hingen am Himmel, jeden Augenblick bereit, sich zu entladen, dichtes Dunkel ringsum” (Grillparzer, 1967, str. 10).

¹¹ „’Das ist eine arge Stadt’, sagte der Mönch [...]. ’Aller Unfrieden geht von dort aus’” (Grillparzer, 1967, str. 9).

¹² „Soviel günstige Vorfälle wurden leider durch unangenehme Nachrichten aus der Hauptstadt unterbrochen” (Grillparzer, 1967, str. 21).

¹³ „Das Mädchen war schön, schön in jedem Betracht. Schwarze Locken ringelten sich um Stirn und Nacken, und erhoben, mit der gleichgefärbten Wimper, bis zum sonderbaren Reiz

Opis ženskog tela odgovara očekivanim i stereotipnim predstavama o ženskoj lepoti, pri čemu se akcenat stavlja na lepotu njenog lica i njegove tipično ženske karakterike (usne, kosa), te se u Grilparcerovoj noveli insistira na biološkoj komponenti različitosti između rodova (Postl, 2010, str. 164).

Zatvoreni prostor u koji je devojka uvela grofa oličenje je siromaštva i skromnosti, te je samim tim superiornost Staršenskog prisutna ne samo na rodnom, već i na ekonomskom društvenom polju. Elgina životna priča podrazumeva podređenost muškarcima, koja je prisutna još u predistoriji, a doživljava svoj vrhunac u kasnijem braku. Žensko telo prikazano je u Grilparcerovoj noveli kao sredstvo trgovine: kako bi se poboljšao socijalni i materijalni status Elginog oca, ona je 'prodana' grofu: „Lašeka prevedoše u jedan pristojan stan; njega i njegovu kćer snabdeše potrebnim stvarima”¹⁴ (Grilparcer, 1964, str. 10). Elgin otac manipuliše osećanjima Staršenskog u cilju uvećanja sopstvenog kapitala, dok ćerku, uprkos njenoj nevoljnosti da se približi grofu, primorava da se žrtvuje za 'dobrobit' porodice. Odnos grofa i Elge u početku je obeležen njegovim trudom da je 'spasi' od očeve samovolje, međutim, s obzirom na nedostatak njene lične volje da postane njegova supruga, bračna ponuda se može tumačiti pre kao samovolja Staršenskog i pogrešno uverenje da je sam brak proizvod simpatija i bliskosti, a ne nametnuta obaveza devojke prema porodici:

„Šta god on bude hteo, ma šta naredio – ona će se poslušno povinovati” (Grilparcer, 1964, str. 10). Posed i posedovanje na taj način postaju glavni motivi novele (Lorenz, 1986, str. 58). a u seosko okruženje naizgled predstavlja povratak grofa u idilu („slavujevom pesmom i mirisom cveća,”¹⁵ Grilparcer, 1964, str. 14), na prostor sigurnosti i bezbrižnosti, što se posebno intenzivira saznanjem da je njegova supruga u drugom stanju. Isticanje godišnjih doba, naime, proleća i leta kao perioda srećnog iščekivanja potomstva, kod čitaoca uvodi napetost u vezi sa situacijom koja sledi: „Kada je opalo lišće i kad su surove oluje, prvi vesnici zime, zatresli prozore zamka, približio se čas koji je Elga želela i koga se bojala. Porodila se [...]”¹⁶ (Grilparcer, 1964,

des hellblau strahlenden Auges. Der Mund mit üppig aufgeworfenen, beinahe zu hochroten Lippen [...]. Grübchen in Kinn und Wangen; Stirn und Nase [...] vollendeten den Ausdruck des reizenden Köpfchens und standen in schönem Einklange mit den Formen eines zugleich schlank und voll gebauten Körpers [...]”(Grillparzer, 1967, str. 12).

¹⁴ „Laschek ward in eine anständige Wohnung gebracht, er und seine Tochter mit den Notwendigkeiten versehen” (Grillparzer, 1967, str. 14).

¹⁵ „durch Nachtigallenschlag und Blütenduft” (Grillparzer, 1967, str. 20).

¹⁶ „Als das Laub gefallen war und rauhe Stürme, die ersten Boten des Winters, an den Fenstern des Schlosses rüttelten, nahte Elgan die ersehnte und gefürchtete Stunde, sie gebar [...]” (Grillparzer, 1967, str. 20).

str. 14). Rođenje devojčice lepe poput anđela¹⁷ predstavlja ispunjenje osnovne funkcije Elginog lika – reproduktivne funkcije, te se i njeno telo poredi sa prirodom: „Elga [...] je opet cvetala kao ruža”¹⁸ (Grilparcer, 1964, str. 14). Grilparcer veoma vešto integriše fenomene prirode u svoje delo: smena godišnjih doba, opozicije poput sela i grada i simboli poput ruže samo su neki od primera ovog narativnog postupka. Simbol ruže kroz istoriju kulture poprma višestruku i višeznačnu konotaciju. S obzirom na to da je Elga nakon porođaja „procvetala” poput ruže, integrisanje ovog simbola u delo može se tumačiti kao potvrda erotske komponente ženskog tela (Butzer & Jacob, 2012, str. 350–351), kao iznova stečena privlačnost, a samim tim i ranjivost u odnosu na muški rod.

S obzirom na to da figura monaha, tj. Staršenskog, predstavlja jedini narativni glas na intradiegetičkom nivou, problematika prostora u unutrašnjoj priči novele mora se posmatrati kao subjektivna percepcija prostora. Kada se život na selu, tačnije na seoskom imanju grofa opisuje kao „mir u kući”¹⁹ (Grilparcer, 1964, str. 14), podrazumeva se lični spokoj ove figure, koja, kako će se u daljem toku radnje pokazati, živi u idiličnom neznanju vezanom za njen bračni život. Osećaj blaženstva u braku u uskoj je vezi sa odnosom između oca i ćerke. Ona je opisana kao majčin odraz, s tim što su Elgina crna kosa i njene plave oči kod deteta zamenjene plavim loknama i krupnim crnim očima. Opis izgleda devojčice korespondira upravo sa osnovnim crtama Elginog inicijalnog portretisanja, tj. sa fizičkim karakteristikama koje je Staršenski prvobitno uočio pri prvom susretu. Na taj način se figure majke i ćerke rodno poistovećuju, a prostor njihovog tela postaje prostor Drugog. Tek otkrivanjem skrivenog portreta Oginskog, Staršenski uviđa sličnost između devojčice i njenog biološkog oca, ponovo ističući boju kose i očiju. Opis detetovog izgleda sada poprma opozitne epitete: „Odande ga je gledalo njegovo dete sa crnim zmijskim očima; plava kosa je palacala kao plamen [...]”²⁰ (Grilparcer, 1964, str. 21). Prostor ženskog tela, sa posebnim akcentom na lice – nekadašnje anđeosko lice, doživljava preobražaj u đavolsko. Zmijske oči i kosa poput plamena postaju platno na koje grof projektuje svoj bes zbog otkrivene prevare. Iznova se primat daje biološkoj komponenti – spoznaja da devojčica nije njegova ćerka oduzima joj svu nevinost detinjstva i ogoljava je na čisto biološku funkciju, u ovom slučaju praćenu mizoginijom. Simbol zmije se, pored najčešće povezanosti sa smrću, dovodi i u usku vezu sa

¹⁷ „engelschönes, kleines Mädchen” (Grillparzer, 1967, str. 20).

¹⁸ „[...] und Elga blühte bald wieder einer Rose gleich” (Grillparzer, 1967, str. 21).

¹⁹ „Friede des Hauses blühte” (Grillparzer, 1967, str. 22).

²⁰ „Da schaute ihn sein Kind mit schwarzen Schlangenaugen an, und die blonden Haare loderten wie Flammen [...]” (Grillparzer, 1967, str. 32).

destruktivnom seksualnošću i zavodljivošću (Butzer & Jacob, 2012, str. 373–374), dok plamen, između ostalog, simbolizuje uništenje i izazivanje patnje (Butzer & Jacob, 2012, str. 119–121). Na kraju intradiegetičke priče grof će ćerku oslovjavati kao dete i pokušati da je liši rodni karakteristika, na taj način je u potpunosti objektivizujući. Postupkom projektovanja mržnje na devojčicu, figura Staršenskog potvrđuje tezu o drugosti prostora ženskog tela kao posledice ženske socijalizacije u kulturi kojom dominiraju muškarci. Lis Irigare [Luce Irigaray] na polju prostornih metafora posebno ističe metaforu žene kao ogledala. Po njenom mišljenju muškarcu je uvek iznova potrebna reprodukovana potvrda spolja, te je funkcija žene da predstavlja odraz slike muškarca i da ponovi tu sliku kao da je 'njena'. U njenoj ulozi ogledala žena nikada ne postaje pojava za sebe, već je redukovana na refleksiju, tj. *mimesis* muškog subjekta (Postl, 2010, str. 170). Iz tog razloga se obe ženske figure u delu – Elga i njena ćerka – mogu tumačiti kao ogledalo Staršenskog. U trenucima radosti, on veruje da one zrače istim osećanjima, dok, nakon otkrivanja izdaje, on u njima vidi dokaz obmane i, posebno u ćerki, odraz njenog biološkog oca. U trenucima sumnje u ženinu vernost grof pomišlja upravo na njenu seksualnost, želeći da prostor nesigurnosti zameni prostorom bračne postelje: „Tek sad je sebi priznao da se podozrenje, koje se u njemu javilo, jednim delom odnosilo i na nju, i sad, osećajući svoju nepravdičnost i videvši je u mislima kako bezbrižno usnula leži u devičanskoj postelji, osetio je u duši čežnju za njom [...]”²¹ (Grilparcer, 1964, str. 18). Na taj način prostor ženskog tela postaje belo platno na kojem glavna muška figura slika svoje raspoloženje i osećanja, dok „oči njegove duše” projektuju željenu predstavu na figuru supruge.

Semantička suprotstavljenost prostora prisutna je i u odnosima na topološkom nivou. Pored opozicije selo–grad, u *Sandomirskom manastiru* se insistira na kontrastu između otvorenog i zatvorenog prostora. Zatvoreni prostor, koji u književnim delima najčešće ima funkciju oslikavanja privatne sfere figura, u Grilparcerovoj noveli predstavlja prostor obmane i laži. Staršenski se suočava sa Elgom u odajama njihovog doma, međutim, ishod njihovog razgovora ne predstavlja spoznaju istine o potencijalnoj aferi između njegove supruge i njenog rođaka Oginskog. I sam grof pribegava obmani u zatvorenom prostoru – on planira da se osveti ženi zbog prevare, ali krije svoje planove tako što se za večerom kaže da je „umoran od puta i da se ne oseća dobro”²² (Grilparcer, 1964, str. 23) i odlazi u svoje odaje.

²¹ „Jetzt erst gestand er sichs, daß ein Teil des in ihm aufkeimenden Verdachtes ihr gegolten hatte, und nun, im Gefühle seines Unrechts, ihr Bild, wie sie sorglos schlummernd im jungfräulichen Bette lag, vor den Augen seiner Seele, entstand eine Sehnsucht nach ihr in seinem Innern [...]” (Grillparzer, 1967, str. 27).

²² „unpaß und ermüdet von der Reise” (Grillparzer, 1967, str. 35).

Zatvoreni prostor za Elgu predstavlja utočište, ali i mogućnost prikrivanja istine. Na grofovo ispitivanje u vezi sa tajnim posetiocem i na optužbe koje on iznosi protiv služavke, njegova supruga moli da se ne uznemirava mir doma: „Hladno i nezainteresovano molila ga je u početku da ne remeti mir kuće glasnom grdnjom [...]”²³ (Grilparcer, 1964, str. 19). Kao utočište od potencijalnog otkrivanja njene prevare, ona zatvara vrata sobe, na taj način prostorno potvrđujući izolaciju od muža i beg od istine: „Elga je pošla za njom i zaključala vrata za sobom”²⁴ (Grilparcer, 1964, str. 20). Grofova reakcija na Elgino ponašanje je oponašanje njenog postupka, te se osamljivanje u sobi i zatvaranja vrata za sobom može tumačiti kao prostorna slika poremećenih bračnih odnosa i prelaz iz naizgled harmonične bračne ljubavi u usamljenost i nesigurnost.

S druge strane, upravo otvoreni prostor nudi mogućnost grofu da se upozna sa potencijalno stvarnim pretnjama po njegov brak. U razgovoru sa upravnikom imanja, koji se odvija u hladu drveta, po vreloj letnji, Staršenski saznaje o sumnjivoj muškoj figuri koja se šunja oko njegovog dvora i kojoj služavka noću u tajnosti otvara kapije i pušta ga u odaje. Pokušaj grofa i upravnika da uhvate navodnog zločinca na delu praćen je idiličnim opisom noćnog krajolika: „Mesec je rasipao svoje srebro preko mirno usnulog predela i zamak, koji je pred njima ležao, pretvarao u blistavi vilinski dvorac”²⁵ (Grilparcer, 1964, str. 18). Grilparcerova tehnika kontrastranja, dakle, prikazivanja idiličnog, čak bajkovitog prostora, s jedne strane, i unutrašnjeg nemira figure, s druge strane, jedan je od osnovnih principa strukturisanja naracije u *Sandomirskom manastiru*.

Izolovani prostor osmatračnice ima dvojaku funkciju u radnji Grilparcerove novele. On je iz Elgine perspektive prikazan kao ostrvski prostor (Lynch, 1960, str. 107; Pasula, 2017, str. 53). Uprkos njegovoj blizini zamku, on je izolovan i nepovezan sa ostalim prostorima. Do samog završetka radnje u intradiegetičkoj priči osmatračnica predstavlja prostor Elginog neznanja, ali i potrebu da otkrije njegov značaj za grofa, da dokaže sumnju u njegovu nevernost koja se potencijalno odigrava iza zidina. Međutim, s obzirom na Elginu prevaru, osmatračnica se pre može tumačiti kao prostor straha od razotkrivanja istine i projekcija sopstvene prevare na supruga: „Ali otkrivanje tajne one osmatračnice nećeš sprečiti. Ja lično moram da vidim šta ona skriva”²⁶

²³ „Kalt und teilnahmslos bat sie ihn anfangs, die Ruhe des Hauses nicht durch sein lautes Schelten zu stören [...]” (Grillparzer, 1967, str. 29).

²⁴ „Elga folgte und schloß die Türe hinter sich ab” (Grillparzer, 1967, str. 29).

²⁵ „Der Mond warf sein Silber über die ruhig schlummernde Gegend und verwandelte das vor ihnen liegende Schloß in einen schimmernden Feenpalast” (Grillparzer, 1967, str. 27).

²⁶ „Aber die Enthüllung des Geheimnisses jener Warte ersparst du dir doch nicht. Ich muß selbst schauen, was sie verbirgt” (Grillparzer, 1967, str. 38).

(Grilparcer, 1964, str. 25).

Razotkrivanje istine i kobni događaji u noveli odigravaju se u ponoć, kada je sve usnulo i tiho u zamku. Kretanje grofa, njegove supruge i čerke ka osmatračnici psihološki se intenzivira ponovnim uvođenjem elemenata horora: „Noć je bila pro hladna i tamna. Hiljade zvezda su, doduše, svetlucale na crnom nebu, ali mesec nije obasjavao usamljenu stazu ovih koji su išli [...]”²⁷ (Grilparcer, 1964, str. 26). Grilparcerova potreba da opisom atmosfere noći epitetima poput „tužno obojen” i „usamljen” nagovesti nadolazeću tragediju, s jedne strane korespondira sa njegovim profilom dramskog pesnika, dok, s druge strane, prostoru dodeljuje funkciju ogledala unutrašnjeg sveta likova.

Ispred osmatračnice Staršenski suočava Elgu sa svojim sumnjama u njenu nevernost i napominje joj da ne ulazi ako nije spremna da se sukobi sa istinom. Ni ovog puta se grofova supruga ne odlučuje na iskrenost koja je karakteristika otvorenih prostora u noveli, već, naizgled samouvereno, insistira da uđe u osmatračnicu. Opis ovog zatvorenog prostora ukazuje na njegovu skromnost i skučenost, čime su i figure koje ulaze u njega zarobljene poput životinja: „Peli su se uskim zavojitim stepenicama koje su vodile do nekih isto tako zaključanih vrata”²⁸ (Grilparcer, 1964, str. 27). Tek otvaranjem zaključanih vrata ulazi se u prostranu prostoriju koja predstavlja konačni prostor u Elginom životu i tumači se, upravo zbog svoje prostranosti, kao mesto otkrivanja istine i razrešenja (dramskog) konflikta Grilparcerove novele. Prostorija se preobražava u tamnicu spoznajom da je grof u njoj zatočio Elginog ljubavnika Oginskog, koji tamo provodi dane na slami i u okovima. Ubivši suprugu, Staršenski podmeće požar u osmatračnici, na taj način pokušavajući da izbriše prošlost i vatrom pročisti svoja i Elgina zlodela.

Novela *Sandomirski manastir* završava se na ekstrapodietičkom nivou odlaskom stranaca iz manastira. Njihovo putovanje, tj. kratki opis rute, daju intradiegetičkom nivou posebno značenje: „Otišli su u Varšavu, rešeni da na povratku saznaju nešto više o monahu [...]. Ali izvesne promene u toku njihovih poslova odredile su im drugi put za povratak, i nikad više nisu ništa čuli o tom kaluđeru i o manastiru kod Sandomira”²⁹ (Grilparcer, 1964, str. 31). Saznanjem da se putnici, iako zaintrigirani monahovom pričom, nikada više

²⁷ „Die Nacht war kühl und dunkel. Die Sterne zwar schimmerten tausendfältig am trauergefärbten Himmel, aber kein Mond beleuchtete der Wandler einsamen Pfad [...]” (Grillparzer, 1967, str. 39).

²⁸ „Sie stiegen eine schmale Wendeltreppe hinan, die zu einer gleichfalls verschlossenen Türe führte” (Grillparzer, 1967, str. 41).

²⁹ „Sie zogen nach Warschau und nahmen sich vor, auf der Rückreise weitere Kunde von dem Zustande des Mönches einzuziehen [...]. Änderungen in ihren Geschäften schrieb ihnen eine andere Straße zur Rückkehr vor, und nie haben sie mehr etwas von dem Mönche und dem Kloster bei Sandomir gehört” (Grillparzer, 1967, str. 47).

nisu vratili u manastir, narator doprinosi utisku da se radnja intradiegetičke priče vezuje za neki daleki, nepristupačni prostor, u nekom izmišljenom vremenu, da je obavijena velom misterije i da je samo potencijalno ukorenjena u 'stvarnosti' fikcionalnog sveta novele.

4. Zaključak

Problematika 'drugosti' prostora prisutna je u noveli na dva nivoa. Prvi nivo odnosi se na odabir Poljske kao prostora radnje. Grilparcerova Poljska predstavlja nepoznanicu o kojoj putujući riteri stižu samo kratki utisak (Lorenz, 2010, str. 22). Grilparcer kroz seoski prostor ove države prezentuje ono strano: na istoku se čini da je sve moguće, poput zabranjenih strasti i ubistva koji ostaju pravno nekažnjeni. Sandomir u noveli leži na granici između istorije i mašte, civilizacije i divljine (Lorenz, 2010, str. 15–16).

Drugi nivo odnosi se na prostor tela i isticanje ženskog kao Drugog. Kroz prizmu otvorenog i zatvorenog prostora u noveli se sagledavaju odlike ženskih figura i suočavaju kako biološke karakteristike dva roda tako i njihova socijalna superiornost i inferiornost, iskrenost i prevrtljivost, velikodušnost i nezahvalnost. Konfliktima prikazanim u intradiegetičkoj priči Grilparcer stvara dramsku napetost, time približavajući lik Elge monumentalnim figurama iz njegovih pozorišnih komada poput Medeje iz *Zlatnog runa* (*Das goldene Vließ*) ili Bankbanusove supruge Erni u *Vernom slugi svog gospodara* (*Ein treuer Diener seines Herrn*) (Politzer, 1990, str. 147, 191).

LITERATURA

Primarna literatura

- Grillparzer, F. (1967). *Das Kloster bei Sendomir*. Stuttgart: Reclam.
- Grilparcer, F. (1964). *Sandomirski manastir ; Ubogi svirač*. Mara Jovanović (prev.). Beograd: Izdavačko preduzeće „Rad”.

Sekundarna literatura

- Bonheim, H. (1982). *The Narrative Modes: Techniques of the Short Story*. Cambridge: Brewer.
- Butzer, G. & Jacob, J. (Hg.). (2012). *Metzler Lexikon literarischer Symbole*. 2. Auflage. Stuttgart: Metzler.
- Grillparzer, F. (1963). *Sämtliche Werke*. Hg. von P. Frank & K. Pörnbacher. Bd. 3. München: Hanser.
- Krings, C. (2004). Zur Analyse des Erzählanfangs und des Erzählschlusses. In P. Wenzel (Hg.). *Einführung in die Erzähltextanalyse: Kategorien, Modelle, Probleme* (163–179). Trier: WVT.
- Lorenz, D. C. G. (2010). Die Faszination mit dem Osten: Polen bei Grillparzer, Heine und Freytag. *Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft*, 3/23, 8–22.
- Lorenz, D. C. G. (1986). *Grillparzer: Dichter des sozialen Konflikts*. Wien, Köln, Graz: Böhlau.
- Lynch, K. (1960). *The Image of the City*. Cambridge: Mass.
- Obermayer, A. (2001). Die Bedeutung des Rahmens in Grillparzers Novellen *Das Kloster bei Sendomir* und *Der arme Spielmann*. In T. Mehigan & G. Sauder (Hg.). *Roman und Ästhetik im 19. Jahrhundert* (45–61). St. Ingbert: Röhrig Universitätsverlag.
- Pasula, M. (2017). *Od istorije ka fikciji: Roman „Grethen” autorke Rut Berger*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Politzer, H. (1990). *Franz Grillparzer oder Das abgründige Biedermeier*. Wien, Darmstadt: Paul Zsolnay Verlag.

- Postl, G. (2010). Körperlicher Raum: Geschlecht und Performativität.
In S. Günzel (Hg.). *Raum: Ein interdisziplinäres Handbuch*
(162–176). Stuttgart: Metzler.
- Viviani, A. (1972). *Grillparzer-Kommentar*. Band 1: *Zu den Dichtungen*.
München: Winkler.

Milica Pasula

DIE RAUMPROBLEMATIK IN FRANZ GRILLPARZERS NOVELLE *DAS KLOSTER BEI SENDOMIR*

Zusammenfassung

Die Novelle *Das Kloster bei Sendomir*, die in literaturwissenschaftlichen Forschungen selten behandelt und oft negativ charakterisiert wird, stellt den ersten epischen Versuch des österreichischen Dramatikers Franz Grillparzer dar. In diesem Beitrag wird der Raum in Grillparzers Novelle analysiert und auf die Hauptmerkmale der topologischen und topographischen textuellen Ebenen hingewiesen. Ziel des Beitrags ist es, die Raumproblematik auf der sematischen Textebene mit der geschlechtlichen Raumerfahrung in Verbindung zu bringen und sowohl die wichtigsten Metaphern des weiblichen Körpers als auch die Geschlechterdifferenz hervorzuheben. Dabei wird das Vorhandensein von zwei narrativen Ebenen und zwei Erzählinstanzen in Betracht gezogen, deren (zweifelloso) männliche Stimmen sowohl den Verlauf der Geschichte als auch die Perzeption und Rezeption der wenigen weiblichen Figuren determinieren.

Die Problematik des Anderen wird in diesem Beitrag in zweierlei Hinsicht gedeutet. Einerseits stellt Polen als Handlungsraum das Fremde und das Unbekannte dar, in dem alles möglich scheint. Grillparzers Polen liegt im Grenzgebiet zwischen Geschichte und Phantasie, Zivilisation und Wildnis. Andererseits wird das Andere im Kontext des körperlichen Raums und des Weiblichen erläutert. Durch das Prisma des offenen und geschlossenen Raums in der Novelle werden die Merkmale der weiblichen Figuren betrachtet und die Geschlechterdifferenz sowohl im biologischen als auch im sozialen Sinne analysiert.

Schlüsselwörter: Franz Grillparzer, Raumsemantik, *Gender Studies*, körperlicher Raum, geschlechtliches Andere

ПОЕЗИЈА ДУШАНА СРЕЗОЈЕВИЋА У КОМПАРАТИВНОМ КОНТЕКСТУ (контакти и подстицаји)

Душан Срезоевић, пјесник и приповједач, рођен је 12. октобра 1886. године у Јагодини, у којој је учио основну школу и гимназију до мале матуре. Више разреде гимназије и факултет завршио је у Београду, гдје је провео свој радни и животни вијек. У Крајујевцу 1912. године штампа једину књигу пјесма *Златни даси* у сопственом издању, а Срезоевићеве приповијетке („Врбица“ и „Глад“) доносе часописи *Дело* (1910) и *Ново време* (1911). Иако је једина Срезоевићева књига поезије штампана у малом броју примјерака, сачувана у свега неколико, а тек у наше вријеме два пута прештампавана, ипак је, захваљујући слуху неколицине критичара и антологичара, сачувана од потпуног заборава.

У раду ћемо анализирати Срезоевићеву пролетерску и љубавну поезију, како у контексту епохе у којој ствара, тако и у погледу утицаја европске лектире, која се одразила на пјесничково писмо. Посебну пажњу посветићемо анализи компаративних веза са поезијом М. Ј. Љермонтова и А. А. Блока, а у погледу љубавних пјесама освијетлићемо његове везе са Дучићем, Ракићем и Верленом.

Кључне ријечи: Душан Срезоевић, пролетерска поезија, љубавна поезија, утицај, подстицај.

¹ mirjanalc@yahoo.com

1.0. Ко је Душан Срезојевић?

За пјесника Душана Срезојевића слободно можемо рећи да се својим животом и пјесничким писмом придружио оној скупини поета које називамо *уклетим пјесницима*. Ријеч је о књижевнику без лица² и споменика, пјеснику који је завршио у душевној болници и у њој преминуо у тридесетој години живота, чији је гроб прекопан и који је чекао више од пола вијека да се, тек седамдесетих година прошлог стољећа, научној јавности колико-толико расвијетли његова биографија. Миодраг Павловић својевремено је тачно забиљежио како је Срезојевић пјесник „[...] који је најмање писао, о коме се најмање писало и о коме се најмање зна“ (1964, стр. 95). Готово деценија је прошла од Павловићевог суптилног позива истраживачима на савремено читање и преиспитивање дјела овога пјесника, да би се 1972. године огласио критичар Драгутин Огњановић са књигом *Трагични визионар Душан Срезојевић*.³ Захваљујући Огњановићевом деценијском истраживању умногоме је реконструисан Срезојевићев кратак животни вијек и обимом невелик пјеснички опус. Он први доноси Срезојевићеве биографске податке и цео низ занимљивих свједочења пјесникових пријатеља и савременика.

Породица Душана Срезојевића потиче из Маврова у Македонији, а у Србију су се доселили, по свједочењу пјесникове сестричине, учитељице Милице Петковић, бјежећи од турске одмазде. Димитрије, отац Душанов, из Маврова је морао побјећи са супругом и нејаком кћерком, након што је усмртио Турчина који се загледао у његову младу жену. Првобитно се са породицом настанио у Чачку, али после смрти супруге одлази у Јагодину, гдје се жени други пут Драгом, кћерком угледног трговца Јеремије Гајића. Захваљујући његовој помоћи он убрзо постаје вјешт кафеција и пекар. Имао је четири сина: Владимира, Душана, Петра и Николу и три кћери: Зорку, Живку и Лепосаву⁴. Душан Срезојевић је рођен 12. октобра 1886. године у Јагодини, у којој је учио основну школу и гимназију до мале матуре. Више разреде гимназије завршио је у Београду, а осми окончава ванредно. Пошто не добија стипендију за питомца медицине, Срезојевић одлучује да изучава књижевност, на групи за српски и француски језик и националну

² Не постоји ниједна сачувана фотографија Душана Срезојевића.

³ Књига *Трагични визионар Душан Срезојевић* штампана је у издању библиотеке „Замак културе“ у Врњачкој Бањи и представља полазну тачку за изучавање пјесниковог живота и дјела. На ово издање у раду често ћемо се позивати.

⁴ Душанова браћа и сестре, као и родитељи, поумирали су од туберкулозе, од које је и пјесник боловао.

историју на Филозофско-историјском факултету у Београду. Студира у класи Богдана и Павла Поповића, Јована Скерлића, Александра Белића, Љуба Јовановића и других еминентних професора. Дипломирао је 1911. године, као један од најбољих студената, али ни то му није помогло да добије посао у Београду, гдје је планирао наставити школовање и публикување већ припремљене свеске пјесама. Прво запослење Срезојевић добија још као несвршени студент у приватној гимназији у Ћуприји, али после низа скандала и неспоразума са директором школе и наставним колективом, бива разријешен дужности. После другог неуспјешног покушаја да добије посао у једној од београдских школа, пјесник добија запослење у Другој крагујевачкој гимназији, гдје предаје српски и латински језик до јануара 1913. године. У јагодинској гимназији предаје француски језик једно полугодиште школске 1912/13.

Боравак у Београду, гдје је још као студент држао приватне часове, у великој мјери одредиће каснији Срезојевићев живот. Током студирања пјесник је једно вријеме подучавао Јованку, кћер дворског апотекара Ђурића, и то је, показало се касније, преломни догађај у његовом животу. Срезојевић се заљубио у своју ученицу, па је по окончању студија почео и јавно да испољава осјећања у низу писама. Међутим, дјевојка се у вријеме његовог службовања у Крагујевцу удала за Косту Петровића, тада једног од најбогатијих Београђана. Срезојевић за ову новост у дјевојчином животу није знао, па јој приликом једне посјете Београду поклања корпу цвијећа уз дискретно писмо написано на француском језику. Писмо је завршило у рукама Јованкиног мужа и, наравно, догодио се скандал. Пјесник је пријављен Управи града, а да би се ствар заташкала, Срезојевић завршава на посматрању у Општој државној болници, одакле бива упућен у Душевну болницу. Да ли је пјесник умно оболио и ако јесте каква је била природа његове болести?

„Љекари су констатовали „манију гоњења“ (*paranoia persecutaria*), а штампа је, користећи овај немио догађај, аферу претворила у страначку јавну полемику. Његовим случајем активно су се bavиле *Радничке новине* и *Балкан*, који су у неколико наврата, а током 1913. и 1914, писале о недужном пјеснику, који је *здрав* стрпан у лудницу“ (Огњановић, 1972, стр. 19).

Пјесник је већ и раније показивао знаке душевног обољења, о томе постоје и свједочанства савременика, али није морао бити извргнут јавном руглу и на тај начин постати предмет новинских натписа, те под пратњом полиције бити послат на посматрање у болницу.

У међувремену од туберкулозе му умире отац, а брат и сестра већ носе клицу, па пјесник, коме се смјењују тренуци чистог лудила са потпуно свјесним тренуцима, бива привремено пуштен из болнице (1914). Међутим, од маја 1915. године насилно је враћен у Општу душевну болницу у Београд, гдје је умро 2. фебруара 1916. године⁵ од туберкулозе. До гроба га је испратио једино Петар Кочић, који се истовремено задесио у болници. О пјесниковим посљедњим данима пише Милан Јовановић Стоимировић (1922, стр. 349–363), тада писар у Душевној болници. У тексту „Петру Кочићу In Memoriam“, срећемо реченице и о његовом необичном познанству са Душаном Срезојевићем:

„Чим сам дошао у Душевну Болницу, чим сам добио у њој стан, и кад сам се средио, покушао сам да створим себи једну средину колико толико могућну, да бих могао да живим у оној страшној кући, која заиста вређа осетљиву душу и слабо срце. Требало је онако сам и без друштва мењати са неким мисли и делити бригу, и ја се упознах са Душаном Срезојевићем и П. Кочићем. Природа Срезојевићеве болести онемогућавала је сваки разговор. Он је био болесно горд, *куцнув у узвишено звоно* и осетивши да се пред њим *буди универсална загонетка ствари...* Сем тога он је био свађалица, а његова болест увек му је давала повода за бесмислице и непристојне мисли, које је изражавао без устезања“.

Душан Срезојевић је прије одласка у болницу написао укупно тридесетак пјесама и двије приповијетке⁶, наглашено социјално-

⁵ Око године смрти Душана Срезојевића било је извјесних недоумица. Богдан Поповић је у *Антологији новије српске лирике*, штампане 1936, навео 1914. као годину пјесникове смрти. Сматрајући да је она тачна, исту годину од Поповића преузимају Зоран Мишић, Велибор Глигорић, Божидар Ковачевић и Васко Попа. У покушају да читаоцима освијетли мало познату Срезојевићеву биографију, Драгутин Огњановић први износи тачне податке. У том трагању биће му драгоцен некролог о Кочићу, који је написао „портретиста“ Милан Јовановић Стоимировић

⁶ Приповијетку „Врбца“ овјављује часопис Дело (1910, XV, 54), а другу, „Глад“, штампа *Ново Време* наредне године. Прва приповијетка за тему има несебичну љубав болесне мајке према нејаком сину, а атмосфером, темом и главним мотивом умногоме подсећа на приповијетке из *Цртица из моје младости* словеначког писца Ивана Цанкара, особито на „Десетицу“ и „Шољицу кафе“. Мајчин лик пожртвоване и достојанствене шваље контрастиран је лику лихвара станодавца и грамзивог трговца, који у њој и њеном сину препознају само друштвени талог. Мајчина смрт у изнајмљеном стану и слика дјечака који кроз прозор гледа веселу дјецу, показују Срезојевићеве идејне и социјалне ставове. Слична је тематика и приповијетке „Глад“, тенденциозно и пригодно писане. Бунтовне, оштре у тону и писане у изразито грубој прозној експресији, ове приповијетке понајбоље показују Срезојевићеву немоћ да „ослика“ социјалну стварност свога времена.

критичке, али тематски конвенционалне и пригодне. У Душевној болници пјесник је највјероватније писао, али иза њега нема оставштине. „За собом је оставио гомилу списа међу којима се налази и један дневник [...]. Нажалост, све је то спаљено“ (Огњановић, стр. 26). Иако је једина Срезојевићева књига поезије штампана у малом броју примјерака, сачувана у свега неколико, а тек у наше вријеме два пута прештампавана, ипак је, захваљујући слуху неколицине критичара и антологичара, сачувана од потпуног заборава.

2.0. *Стваралаштво и утицаји*

У јединој збирци пјесама *Златни даси*, коју је Срезојевић штампао о сопственом трошку 1912. године у Крагујевцу, налазе се двадесет и двије пјесме. Збирка је штампана без подјеле на циклусе, уз неколико празних страница на средини (што је очигледно био чест случај код ондашњих приучених штампара), а пјесме су тематски уређене без неког логичког садржаја, невјешто и, чини нам се, у некој журби. Такође, пјесма „Сенке“, штампана у *Бранковом колу* 1909. године (XV, бр. 48, стр. 567) изостављена је, као и садржај пјесама. Највјероватније је пјесник имао намјеру да неке од пјесама коригује или допуни, као што је то раније чинио. И поред одсуства подјеле на циклусе, пјесме у збирци *Златни даси* тематски су разнорodne, па поред рефлексивних пјесама, које су међу првима привукле пажњу критичара, имамо љубавну, дескриптивну и пролетерску поезију. У раду ћемо посебну пажњу посветити Срезојевићевој пролетерској и љубавној поезији, како у контексту епохе у којој ствара, тако и у погледу утицаја европске лектире, која се одразила на пјесниково писмо.

2.1. *Пролетерске пјесме*

Душан Срезојевић се још као гимназијалац заносио идејама Светозара Марковића, а највјероватније се под утицајем социјалистичке Милице Трепчанин и младе књижевнице Лепосаве Мијушковић, пријатељице из Јагодине, придружио радничком покрету Димитрија Туцовића и у његовој *Борби* штампао неколико пјесама. Срезојевић је био заступљен и у другим листовима и часописима социјалистички оријентисаним: *Ново време*, *Социјалист*, *Звезда* и *Покрет*. Под уредништвом Јована Скерлића, чак је и *Српски књижевни гласник* објавио његову пролетерску пјесму „Позив“.

Колико је пјесник дубоко вјеровао у пролетерску идеологију и европску социјалистичку литературу са којом се упознао преко Туцовића, свједочи и његов однос према Јовану Скерлићу. О извјесном расколу

између Срезојевића и критичара оставиће занимљиво свједочанство А. М. Веселиновић у тексту „Сећање на песника Душана Срезојевића“, објављеном у часопису *Корац* (1967, II, бр. 3, стр. 55–59). Веселиновић тврди како му је Срезојевић казивао:

„Са Скерлићем сам се при последњем дијалогу растао заувек, и он ме је означио као свог непријатеља. Био ми је дошао повољан тренутак да му кажем све оно што сам одавно мислио. Наиме, пребацио сам му што је напустио велику социјалистичку идеологију и прихватио уску националну. Затим, што је напустио Социјалистичку партију и уписао се у Самосталну радикалну. И, најзад, што се он, са тако великим способностима, спустио тако ниско да буде самосталац – посланик са претензијама да постане и самосталац министар.“

Бунтован и необуздан, исувише искрен да би прећутао оно што га тишти, Срезојевић критичару не може да опрости одступање од социјалистичке идеологије. Скерлић ће, са друге стране, као социјалистичког пјесника подвући Косту Абрашевића⁷, а о Срезојевићу у том погледу никада неће ни промишљати.

Радомир Константиновић (1983, стр. 376) истиче Срезојевића као најизразитијег пјесника пролетерске идеологије у Срба, а Миодраг Павловић издваја неколико пјесама као „[...] часних почетака наше социјалне поезије“ (1964, стр. 100). Разликујући се тематски од тонова који су владали у тадашњој српској поезији, ове пјесме, како каже Павловић „[...] у себи садрже снажан песнички занос и праву песничку наду“. Међутим, на овом мјесту морамо се сложити са ставом Миливоја Ненина (2006, стр. 304), по коме Срезојевић никако не може стајати на почетку *социјалне поезије*, јер се „[...] знак једнакости између пролетерске и радничке поезије никако не може подвлачити“. Пролетерска поезија, за разлику од социјалне, почива на најави револуције и губи сваки смисао, тј. гаси се послје ње. Одликује је повишен, реторички тон и бунт против постојећег друштвеног поретка. Она преузима нешто из социјалне поезије, али се „[...] од описа социјалних прилика иде даље, позива на револуцију, ка говору о неминовности те револуције“ (Ненин, 2006, стр. 304). Једна од најважнијих ријечи пролетерске поезије јесте *одмазда*. Јован Скерлић је у тексту о Абрашевићу

⁷ Видјети: Јован Скерлић, Један социјалистички песник. Коста Абрашевић: „Песме“, у: *Критике* (избор и редакција Радомир Константиновић). Нови Сад–Београд: Матица Српска–Српска књижевна задруга, 1971, стр. 97–108.

упрво истакао именицу „одмазда“, биљежећи како су његове „[...] песме гнева, песме претње, које предсказују одмазду народну“ (1971, стр. 104). Пролетерске пјесме изискују, дакле, акцију а не моралисање. У њима букти незадовољство, револт, побуна и непрестана борба, али са нестанком револуције, нестаје и пролетерске поезије и тек тада може да почне радничка поезија.

Драгутин Огњановић својевремено је Срезојевићеву пролетерску поезију издвојио у циклус под називом „Песме које туку“, смјестивши у њега сљедеће пјесме: „Мојој лири“, „Позив“, „Место уводног чланка“, „Регеат“, „Гладијатори“, „Пролетерова песма“ и, зачуђујуће, „Носталгију“. Пјесма је први пут објављена у *Бранковом колу* 1911. године (год. XVII, бр. 29 и 30, стр. 456). Пишући монографију поменутог часописа, Синиша Живковић истиче како у њему никада нису штампане Срезојевићеве пролетерске пјесме, јер је тадашњи уредник Милан Будисављевић показивао отклон, или боље рећи опрез, према овај врсти поезији. Живковић биљежи да је Срезојевић пролетерске пјесме објављивао у партијским листовима, док је у *Бранковом колу* објавио седамнаест пјесама, а у збирку је унио њих четрнаест (в. Живковић, 1986, стр. 84–149). Пјесма „Носталгија“ нема у себи пролетерског бунта, нити стихове који „туку“; у њој нема позива на борбу, нити „пишти дух људски међу оковима“ (стихови из „Пролетерове песме“), већ дубоке резигнације и песимизма. Она би се, по мотиву који обрађује, прије могла сврстати у тзв. визионарске пјесме.

У прве двије строфе пјесме даје се суморна слика зимског јутра *маленога града* у коме *вуку се мутне силуете људи*, одлазећи на посао:

У зимско јутро маленога града
Вуку се мутне силуете људи.
Оловни оклоп непојамних јада
Тишти ум, грозно, да се излуди.

Пред перспективом невољнога пута,
Личећи каквој чудовишној буби,
К’о у бунилу силуэта лута
За мишљу које смисао се губи.⁸

⁸ Сви стихови Срезојевићевих пјесама биће цитирани према: Душан Срезојевић, *Златни даси и друге песме*, приредили Миливој Ненин и Зорица Хацић. Београд: Службени гласник, 2008.

Иако ни на једном мјесту не казује експлицитно, Срезојевић у првој строфи ипак подвлачи разлику између себе као пјесника – посматрача и пука, тј. *мутне силуете људи*, касније сведене на *чудовишну бубу*. Заузимајући супериорну позицију наспрам колоне људи, он показује и примарну разлику између њих: пук *не мисли*, већ животиари у мукотрпном раду. Пјесника поглед на свијет у коме битише немислећи човјек (па је стога и сведен на силуету), претвара у *оловни оклоп непојамних јада*. У традиционалном погледу на сликање портрета, силуета би представљала профил човјека или објекта, кога би чинила скица која осликава спољашње линије, док је унутрашњост бивала једнобојна, најчешће црна. Тако је у овом случају. Од треће строфе пјесме, када се у пуку роди вјера у постојање другачијег бољег живота, и њихове силуете попримиће боју, а очи грозничави сјај. Пјесма се завршава колективном епифанијом:

Застремише све главе у висину,
С очима мутног, грозничавог сјаја,
Загњуреним у бездану дубину
Пурпурних њива пружених без краја.

У прве двије строфе пјесме присутан је снажан отпор према малограђанској учмалости и просјечности, па уз пјесников вапај одјекује и Ничеово зазирање од „руље“. Ничеов натчовјек у *Ессе Ното* је Заратустра – тип аристократе, гордог интелектуалца, који је рођен да влада и да се уздиже изнад околине која га окружује. Срезојевићев натчовјек није, наравно, носилац неке више поетске или филозофске идеје, али он је, инспирисан Ничеовим схватањима, постао беспошtedни борац, кога води искључиво мисао ка напретку. Тај натчовјек је окренут ка будућности, ка побједи пролетерске идеологије, па је с тога и док грми „диван и узвишен“.

У програмској пјесми „Мојој лири“, Срезојевић узвишен, силан и горд тражи „песме које туку“, позивајући на револуцију која већ „Тамницу људску из корена љуља“. Отуда се занесен, у *охолој сенци*, обраћа својој лири:

Знај! То у теби, још сен, још нерођен,
Грми Надчовек диван и узвишен.

Поводом ових стихова Тин Ујевић је подсмјешљиво забиљежио како је Срезојевић „човјека пролетера гурно у наручај *Übermenschu*“

(1912: 158–159), не видјевши при томе буђење истог натчовјека у још неколико пјесама из *Златних даха*. У пјесми „Гладијатори“ Срезојевић пјева:

А на свршетак, задовољна јако,
Разићи ће се гомила ваљана.
Нико неће знати да је борац тако
Жртвован ради њега готована.

На капијама спуштене су резе.
Цвиле стројеви пре но што крену.
Тренутак свечан, силан, и пун језе:
Гладијатори су ушли у арену.

Није Срезојевић пролетера гурнуо у наручај *Übermenschu*, већ је „[...] та *гомила ваљана* гурнула овог борца Карла Маркса правцем Ничеа“ (Константиновић, стр. 393). Његов натчовјек представља симбол побуне интелектуалца, прије свега. Борбен, занесен и непоткупљив, морао је Срезојевић у смутно вријеме, пробудити горостаса у себи. Истог оног горостаса који грми и сијева у пјесми „Позив“, уздижући се на тај начин као побуњеник над равнодушним свијетом:

У мени кипи, бес ме хвата луди,
Демонска ватра прождире ме, гори,
Горостас један у мени се буди
Са којим нико не сме да се бори. (Наш курзив)

Немирење са социјалним неправдама, дакле, дато је кроз Ничеов елитизам: пролетер постаје „Натчовјек“. Управо ту се крије пјесникова дубока вјера у снагу и „вољу за моћ“ револуције. Отуда и много химничности и заноса, који често воде у патетику, као у пјесми „Позив“ и „Пролетерској песми“. Са друге стране, призив Ничеових схватања о трагичној истини људскога живота у Срезојевићевом пјевању добија снажан и дубок тон.

Када је ријеч о Срезојевићевом пролетерском пјевању, поред Ничеовог утицаја, опажа се и утицај руских пјесника М. Ј. Љермонтова и А. А. Блока. Љеромтовљева пјесма „Умирући гладијатор“ („Умиращий гладиатор“), испјевана 1836. године,⁹ свакако је могла бити инспиративна

⁹ Пјесма „Умирући гладијатор“ први пут је штампана 1842. у часопису *Отаџбински записи*, без посљедње двије строфе. У цијелости је први пут објављена 1844. у новинама „Русија“.

за настанак Срезојевићевог „Гладијатора“. Она има исту тему и исти пјеснички став према грађанској „руљи“, која узбуђено кличе пратећи борбу до смрти. Љермонтов је пјесму сачинио из два дијела, од којих сваки носи властито значење, а уједињује их алегорија, коју пјесник вјешто спроводи, удружујући догађаје из прошлости (борбе гладијатора у старом Риму) и садашњости („Европе старе“, измучене у Наполеоновим ратовима). У првом дијелу пјесме, Љермонтов описује борбу гладијатора, која може имати само један исход – смрт једног од робова. Над умирућим борцем нико неће пуститу сузу, већ ће ентузијастична публика клицати побједнику. Пали јунак изгубиће живот бесмислено, а пјесник ће резигнирано закључити:

Ал' залуд – паде један роб ко звер у гају,
Веселе Риму разблудном он плати главом...
Развратни Рима, збогом, збогом и мој родни крају...¹⁰

Европа и у њој растрзана Русија, у Љермонтовљевој перцепцији потпуно су безвриједне и слабе воље; оне су потрошачи јефтиног задовољства за који морају плаћати данак не само у виду слободе, већ и живота.

Срезојевић своју пјесму гради на истој идеји жртвовања зарад другога, зарад безосјећајне гомиле „готована“ – власника фабрике, а тиме и људских живота. У обје пјесме борац је сведен на потлаченог роба, који живи и присилно ради за другога:

Чела су наша спокојна и ведрa.
Бојазни нема! Ми смо само гости.
Доле ће за нас мрцварити бедра
И гомилама слагати се кости.
Шумеће песком река људске крви.
И када борци исцепане пути,
Подлегну, редом, последњи к'о први,
Уздах и клетву нико неће чути.

Сличан поглед на потлаченог радника изнијеће и Александар Блок у свом пјесничком програму. Његова пјесма „Фабрика“ из циклуса *Раскришћа* („Фабрика“, цикл *Распутја*), написана 1903. године, могла је Срезојевићу бити подстицајна за стварање „Гладијатора“, у случају да је имао прилику читати је у оригиналу. У српској књижевности прве пјесме

¹⁰ Цитирано према: *Лирске песме/Поеме*, избор, предговор и коментари Миодрaга Сибиновића, Београд: Рад, 1980, стр.135–136. Стихови Љермонтовљеве пјесме у изворнику цитирани су према: М. Ю. Лермонтов, *Собрание сочинений в четырех томах*, Том 1, Библиотека „Огонек“, Москва: Правда, 1969.

Александра Блока појавиће се тек 1914. године и то у зборнику *Звучи руске лире* Ристе Одавића¹¹. Биће извјесније да су потчињени положај српског радника и ондашњи штрајкови у свијету и Србији, Срезојевићу дали довољно повода и материјала за овакву визију. Са друге стране, по својој апокалиптичној инспирацији и визијама опасности која се надноси над градом, Срезојевић је свакако сродан Блоку.

„Његове песме из циклуса *Страшни град*, његове визије пожара и преврата који се над земљу надносе, његово чуло за друштвене напетости и његове способности да их визионарски сложи у симболичне слике, у једној далеко већој мери, у мери великог песника, показују куда су водили правци на којима се Срезојевић, отприлике у истом времену, нешто мало раније, затекао сам [...]“ (Павловић, стр. 105).

Због очигледности поређења, погледајмо како Блокова „Фабрика“ у цјелини изгледа:

На кући суседној прозори жути.
А свако вече – кад заруди,
чује се шкрипа полуга крути,
и вратима прилазе људи.

Чврсто их закучо ко их је стеко,
а са зида – који ту стоји –
укочен неко, црни је неко
черный кто-то
у тишини људе броји.
Ја чујем све са својих међа:
он звонким гласом њима поје
да напаћена погне леђа
сав свет доле окупљен што је.

В соседнем доме окна желты.
По вечерам - по вечерам
Скрипят задумчивые болты,
Подходят люди к воротам.

И глухо заперты ворота,
А на стене - а на стене
Недвижный кто-то,
Людей считает в тишине.

Я слышу всё с моей вершины:
Он медным голосом зовет
Согнуть измученные спины
Внизу собравшийся народ.

¹¹ *Zvuci ruske lire*, preveo R. J. Odavić. [Beograd]: Sveslovenska knjižarnica M. J. Stefanovića, 1914, str. 236.

Напрасно – жалкий раб, он – пал, как зверь лесной,
Бесчувственной толпы минутною забавой...
Прости, развратный Рим, – прости, о край родной... (стр. 261–262)

Они ће ући, раздвојиће се,
упртити цакове, што могу више.
А са жутих прозора засмејаће се
засмеются, што овим бедним подвалише.¹²

Они войдут и разбредутся,
Навалят на спины кули.
И в желтых окнах
Что этих нищих провели.¹³

Прва строфа Срезојевићевих „Гладијатора“ тематски највише упућује на сродност са другим катреном Блокове пјесме:

На капијама спуштене су резе
Цвиле стројеви пре но што крену.
Тренутак свечан, силан, и пун језе:
Гладијатори су ушли у арену.

Улазак радника у фабрику-арену код обојице пјесника пропраћен је и звучном експресијом: код Блока „шкрипе полуге круте“ („Скрипят задумчивые болты“), а код Срезојевића „цвиле стројеви“. Тренутак јесте свечан и пун језе, јер сваки дан представља борбу до изнемоглости. Блокова пјесма испјевана је у четворостопном јамбу, који својим ритмом симболизује марширање радника до улаза у фабрику. Његов лирски јунак саосјећа се са тужном поворком, али и осјећа извјесну нелагоду и срам јер није дио њих, већ посматрач „са врха“ („Я слышу всё с моей вершины“). Срезојевићев лирски субјект такође преузима улогу коментатора, који се налази међу незаинтересованом „гомилом ваљаном“, па са цинизмом у првом лицу множине казује: „Бојазни нема! Ми смо само гости“. Арена у коју улазе гладијатори замишљена је као пакао у коме се врши тјелесно мучење, гдје се „мрцваре бедра“ и слажу кости. У духу Шантићевог „И нико неће чути јад и вапај“, тако ни овдје „Уздах и клетву нико неће чути“. Знатно оштрији у тону од руског пјесника, Душан Срезојевић ће ову петострофну пјесму затворити кружном структуром, понављањем прве стофе као посљедње.

У сличном тону биће испјевана и пјесма „Peaget“, која опет носи дубоку наду и вјеру да ће ропству доћи крај, те предсказује једно ново друштво у будућности. То предсказивање доласка историјске катаклизме, наравно уз осуду друштвеног конформизма свог времена, Срезојевић је исказао и у пјесми „Место уводног чланка“, најављујући „Колено једно високо и зрачно“, које ће повести борбу од које ће се трести земља.

¹² Преузето из: Александар Блок. *Стихови о дивној дами и отаџбини*, превео, поговор и напомене написао М. М. Пешић. Београд: Нолит, 1965, стр. 59.

¹³ Стихови у изворнику преузети из: Александр Блок, *Полное собрание стихотворений*, Москва: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=176042, Public Domain, стр. 558.

Нажалост, то ново покољење о којем Срезојевић пјева 1911. године, заиста ће бити свједок историјске катаклизме, најприје Балканских ратова, а потом и Великог свјетског рата.

2.2. Пјесме о жени

Срезојевићева љубавна поезија доста је неуједначена – понекад симболистички недокучива, а најчешће дучићевски и ракићевски интонирана. Има у њој много конвенционалног и наслијеђеног: жена је каткад као код Дучића – нематеријална, „ваздушаста“, неухватљива, загледана у даљину и бескрајне просторе. Са друге стране, у појединим пјесмама визија жене се не идеализује, већ се истиче чулна опијеност њоме, дакле, „владавина плоти“, како казује Исидора Секулић поводом Ракићеве „Искрене песме“ (1952, стр. 16–20). Критичари су до сада у више наврата указали на слабости формалне структуре Срезојевићеве љубавне поезије, на често баналне и прозаичне слике и ријечи, употребљене онда када пјесник креће од самога доживљаја. У пјесми „Жудња“, на примјер, он исповиједа отворену тјелесну пожуду и ватру чула, али опет не толико отворено као Милутин Бојић.¹⁴ Обојица својим пјевањем у славу путености и страсти наговјештавају оне књижевне тенденције које ће доћи знатно касније са пјесничким појавама Растка Петровића и Оскара Давича. Због тога у књижевноисторијском контексту српске поезије, ове пјесме добијају на значају.

У Срезојевићевој „Жудњи“ нема рафинираности, још мање чедне интима, радичевићевских враголија, нити господствености Милана Ракића. Сав у ковитлацу страсти, он готово програмски захтијева да се игнорише „ћивтински морал“ и слуша само зов „крви вреле и младе“. Слично је и са пјесмама „Чари појединости“, „Цвеће љубави“ и „Опроштај“ у којима је, нажалост, премало пјесничке снаге, а превише угледања на ракићевско-дучићевску традицију. Мало је до краја успјешно изведених љубавних пјесмама у Срезојевићевом пјевању. Додуше, испјевао их је свега седам. Пјесме „Буђење илузија“ и „Пролећна симфонија“, на примјер, као да су варијанте једне исте пјесме. Обје су испјеване у три једанаестерачка катрена унакрсно изримована, а у другом опажамо два скоро идентична стиха:

¹⁴ О Бојићевој љубавној лирици више видјети у тексту Јована Делића „Пјесник страсти, сумње, бола и поноса“, у: *О поезији и поетици српске модерне*, Београд: Завод за уџбенике, 2008, стр. 319–352.

Душа пролећа, што се расцветава
Усиљава се у чауре снова.

Душа пролећа које процветава
Усељава се у чауре снова.

Дакле, измијењена је само замјеница и свршени глагол *расцветава* глаголом *процветава*.

Срезојевић је на тренутке показивао више узлете суптилног лиризма и то онда када пјева о „дивној далекој дами“, непознатој „виновници јада“ која је рођена у сновима, па је неухватљива, снена и недостижна, као у ријеткој формално успјелој пјесми „Сањарија“. Жена је у овој пјесми узвишена, визија „ваздушасте грађе“, романтичарски „болесна од чежње“, а својим погледом у лирском субјекту изазива топлину и милину од које тихо плаче, јер како пјесник каже – „У мени цвеће бола процветава“. Из овог стиха одзвања наслов Бодлерове збирке пјесама *Цвеће зла*, који у оригиналу гласи *Les Fleurs du mal*. Француска ријеч *mal* значи „зло“, али и „бол“, што опет одговара основној идеји књиге. Прва строфа пјесме која казује о идеалној жени – лијепој незнанки чврстог карактера, умногоме подсјећа на Дучићеву пјесму „Жена“ из 1909:

Ја сневам о жени, већој но све жене,
Чија ће лепота бити тајна свима,
Што је као божји дах у просторима,
Који не дотиче никога осим мене.

И ја кључар чудне лепоте, да с тајном
Срећом видим јасно да је ова жена
Од истог светлог ткива начињена
Од кога и болни мој сан о бескрајном.¹⁵

Срезојевић као да препјевава Дучића:

Сањам о једној узвишеној жени
Коју не видех још никад, а које
Визија плави сетом срце моје.
Гледам је. Бledoј предвечерњој пени

Слична је њена ваздушаста грађа....

¹⁵ Цитирано према: Јован Дучић, *Песме*, приредио Слободан Жикић, Београд: Беосинг, 2006.

Треба додати и то да Дучић још раније, 1903. године у *Српском књижевном гласнику*, обрађује ову тему у пјесми „Залазак сунца“, у којој срећемо стихове о непознатој жени: „Бледа, као чежња, непозната жена“. У његовој „Поезији“, пјесма се од „мирне, као мрамор“ претвара у танани неразговјетни женски облик, који „по нечистим улицама пева“ и око кога „Лебди само прамен тајанствене магле“. Овакав захтјев у програмској пјесми „Песничка уметност“ изнио је Пол Верлен, претеча симболизма. Он казује: „И зато дај предност Непару/ Нејаснијем и растворљивијем у зраку“ и „Ништа драже од сиве песме/У којој се Мутно са Јасним спаја“.¹⁶ Са овим пјесмама Дучић отпочиње своју блиставо испјевану пројекцију нестварне љубави. Послије његовог успјеха на пољу ове теме, у српској поезији првих деценија XX вијека биће још цио низ њених наставака.

Ипак, мотив идеалне жене и тема сна присутних код оба пјесника, снажно подсјећају на „чудни сан што осваја“ Пола Верлена из пјесме „*Mon rêve familier*“ („Мој свакодневни сан“) из *Сатурнијских поема* (1866):

Често сањам чудан сан што ме осваја
о незнанки која љубити би ме хтела
и која ме, вечно друкчија и врела,
воли и сву душу с мојом душом спаја.

Она схвата моје срце пуно ваја,
Схватила је, авај! Мене чим ме је срела.
Само она може, с мог бледог чела,
Отклонити сету и дати му сјај.¹⁷

Идеја жене жеља, идеалне драге, и идеја сна у којем се она појављује, те сличан осјећај који прати искуство и жељу већ постоје у Верленовој пјесми из 1886. године. Не можемо знати да ли је Срезојевић пјесму читао у изворнику, али знамо да је познавао француски језик, који је предавао у јагодинској гимназији, те да је писао писма на њему. Превод Верленове пјесме под називом „Мој породични сан“¹⁸ преводиоца који

¹⁶ Верленови стихови су цитирани из: Новица Петковић, *Поезија и критика* (хрестомтија), Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002, стр. 252–253.

¹⁷ Превод Коље Мићевића. Преузето из: *Антологија француске поезије: Нарцис говори/Романтизам и симболизам*, Сарајево: Свјетлост, 1975, стр. 195.

¹⁸ Преводац је очигледно знао да је Верлен гајио романтична осјећања према рођаци Елизи, чије име је уплетено у стихове пјесме, па отуда је и преводи са „Мој породични сан“.

се потписао са Z, штампан је у *Босанској вили* 1908. године (Год. XXII, бр. 17, стр. 261–262), а Адијев препјев са мађарског на српски превео је Вељко Петровић у *Бранковом колу* још раније, 1906. године. Осим у изворнику, могао је Срезојевић, дакле, пјесму испратити из периодике или се са овим мотивом упознати преко Дучића, који је, опет, био изутетан познавалац француске поезије. Прије ће бити да је њему Верлен био лектира, која је подстицајно дјеловала при стварању пјесме „Жена“.

Можда најбоља и најаутентичнија Срезојевићева љубавна пјесма је „У пролазу“. Истина, пјесма је рђаво уређена метрички, са познатим и већ раније испјеваним почетком, гдје се у прве три строфе исповиједа познанство, распламтавање љубави до времена када се међу љубавницима испријечио „бедем предрасуда“. И тек када дође до растанка, у посљедње двије строфе, Срезојевић се открива као велики пјесник, каквим ће се показати у визионарским пјесмама:

Па ипак... ја бих тако силно хтео
Да, милујући твоје меке косе,
Са нежним усхићењем причам цео
Сан о животу, сав од сјајне росе.

И, кроз пољупце честе као киша,
Да слушах како веје, као мана,
Сребрна песма, све блеђа и тиша,
Твог гласа, као оног снежног дана...

3. Закључак

Пролетерску поезију, бунтовног карактера, Срезојевић исписује у декламаторском, реторичком стилу, као и већина ондашњих револуционарних пјесника. Нажалост, иако су ове пјесме тематски и мотивски иновативне, иако одишу једном универзалнијом визијом свијета, оне то ипак нису у погледу изражајних могућности и форме. И, као што је Миодраг Павловић већ констатовао, „[...] као уметник, ако не и као мислилац, остао је дете свога времена. До зрелости – није му било дато да дође“ (1964, стр.101). Срезојевић, нажалост, није стигао да заокружи своје поетско писмо, па његово дјело није уједначеног квалитета (особито љубавна лирика), али је ипак остварио низ поетских визија, које се у његово вријеме биле права ријеткост. Премда је његов пјеснички узлет прекинут прераном смрћу, добрим дјелом и ставом ондашње конзервативне књижевне критике, Срезојевић је за свега неколико година пјевања дао пар изванредних визија и слика човјекове духовне

борбе са силама немерљивим, узалудности те борбе и безнађа последице њеног окончања. Највише пјесничке домете овај трагични визионар неће дати у пролетерској и љубавној лирици, већ у рефлексивним пјесмама – „Безименој песми“, „Универзалном дијалогу“, „Последњем самртнику“, „Сенкама“, којим је наговјестио путеве којима ће ићи тадашња српска поезија.

Извори

Срезојевић, Д. (1912). *Златни даси*. Крагујевац: Штампарија Радивоја Јовановића.

Срезојевић, Д. (2008). *Златни даси и друге песме*. Приредили Миливој Ненин и Зорица Хацић. Београд: Службени гласник.

Посебни извори поезије

Блок, А. А. [б.г.]. *Полное собрание стихотворений*, Москва: Public Domain.

Блок, А. А. (1965). *Стихови о дивној дами и отаџбини*. Превео, поговор и напомене написао М. М. Пешић. Београд: Нолит.

Дучић, Ј. (2006). *Песме*. Приредио Слободан Жикић. Београд: Беосинг.

Odavić. R. J. [прир.] (1914). *Zvuci ruske lire*. Preveo Rista J. Odavić. [Beograd]: Sveslovenska knjižarnica M. J. Stefanovića.

Лермонтов М. Ю. (1969). *Собрание сочинений в четырех томах*. (Том 1, Библиотека „Огонек“). Москва: Правда.

Љермонтов М. Ј. (1980). *Лирске песме/Поеме*. (избор, предговор и коментари Миодрага Сибиновића). Београд: Рад.

Мићевић, Коља [прир.] (1975). *Антологија француске поезије: Нарцис говори/Романтизам и симболизам*, Сарајево: Свјетлост.

Литература

- Веселиновић, А. М. Сећања на песника Душана Срезојевића. *Корац*, Крагујевац, свеска II, бр. 3, стр. 55–58.
- Делић, Ј. (2008). Пјесник страсти, сумње, бола и поноса. У *О поезији и поетици српске модерне*. Београд: Завод за уџбенике, стр. 319–352.
- Живковић, С. (1986). Бранково коло. *Зборник Матице српске за славистику*. Нови Сад: Матица српска, стр. 83–149.
- Константиновић, Р. (1983). Душан Срезојевић. У *Биће и језик 7*, Београд: Нови Сад, стр. 375–396.
- Ненин, М. (2006). Пролетерска поезија Душана Срезојевића. *Жанрови српске књижевности 2*. Нови Сад: Филозофски факултет, стр. 301–308.
- Огњановић, Д. (1972). *Трагични визионар Душан Срезојевић*. Врњачка Бања: Замак културе.
- Павловић, М. (1963). Песме Душана Срезојевића. *Летопис Матице српске*, 1963, год. 139, књ. 392, св. 2–3, стр. 129–137.
- Павловић, М. (1964). *Осам песника*. Београд: Просвета.
- Петковић, Н. (2003). *Поезија и критика (хрестоматија)*. Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Секулић, И. (1952). Милан Ракић: предговор у Ракић, М. *Ново поколење*. Београд, стр. 16–20.
- Скерлић, Ј. (1912). Антологија новије српске лирике Богдана Поповића. *Летопис Матице српске*, LXXXVII, књига 285, свеска 1, стр. 87–91.
- Скерлић, Ј. (1971). Један социјалистички песник. Коста Абрашевић: „Песме“. У *Критике*, избор и редакција Радомир Константиновић. Нови Сад–Београд: Матица Српска–Српска књижевна задруга, стр. 97–108.
- Стоимировић, М. Ј. (1922). Петру Кочићу In Memoriam. *Српски књижевни гласник*, нс, Књ. VII, Бр. 1, 1. септембар, стр. 33.
- Стоимировић, М. Ј. (1971). Последњи дани Петра Кочића. У *Силуете старог Београда*. Београд, стр. 349–363.
- [Ујевић, Т.]. (1912). О књизи Златни даси. *Словенски југ*, Београд, 13.5.1912, IX, бр. 19, стр. 158–159.

Mirjana M. Lukić

THE POETRY OF DUŠAN SREZOJEVIĆ IN A COMPARATIVE CONTEXT (CONTACTS AND MOTIVES)

Dušan Srezojević, a poet and narrator, was born on October 12 1886 in Jagodina, where he finished primary school and grammar school until A level. Higher grammar school grades he finished in Belgrade where he spent his working and personal life. His only book of poetry, *Zlatni dasi*, was published in Kragujevac in 1912 on his own expenses, while his short stories ("Vrbica" and "Glad") were published in the magazines *Delo* (1910) and *Novo vreme* (1911). *Although Srezojević's only book of poems was printed in a very modest circulation, only few copies were preserved and only in our time it was reprinted twice, thanks to the understanding of few literary critics and anthologists the book was embalmed.*

In this paper we will analyse Srezojević's proletarian and love poetry, in the context of the epoch and regarding the influence of the European books which left the traces in the poet's works. We will pay special attention to the analysis of comparative relations with the poetry of M. Y. Lermontov and A. A. Blok. In the analysis of love poetry, we will clarify poet's relation to Ducic, Rakic and Verlaine. .

Key words: Dušan Srezojević, proletarian and love poetry, influence, impetus

КЊИЖЕВНОСТ И ФИЗИЧКА СТВАРНОСТ (КУЛТУРОЛОШКИ АСПЕКТ НАСТАВНЕ КОРЕЛАЦИЈЕ)

У школској пракси данас опстаје оштра раздвојеност на појединачне науке, а посебно је видљива граница између природних и хуманистичких. Међутим, чињеница јесте да и једни и други описују ентитете стварности те би било много продуктивније посматрати их кроз сличности и међусобна претакања него кроз разлике. У овом раду желим да истакнем заједничка својства научне и литерарне имагинације као природне креативне способности човека. Многе физичке појаве кроз векове су чуване у форми мита, легенде, анегдоте, а касније драме, романа или научно-књижевних врста које би све могле бити примењене у настави физике, али би се исто тако могле изучавати и на часовима књижевности, пре свега кроз уочавање аналогија.

Кључне речи: имагинација, физика, књижевност

У актуелној школској пракси у Србији опстаје оштра раздвојеност између природних и хуманистичких наука. Она доминатно почива на превазиђеној идеји да појединачни ученик поседује одређену врсту талента на основу којег лакше усваја *или* вербалне *или* логичке садржаје, њима спонтаније оперише, та сем разумевања, у одређеној области показује и изванредан стваралачки потенцијал. Школа тај аспект његовог знања, способности, па чак и личности, појачано стимулише, док се остали планови занемарују. Новији системи учења (какав је и тренутно код нас најпопуларнији НТЦ), указују на потребу увођења другачијег приступа настави и наставних метода које би код сваког ученика настојале да развију све врсте вештина, способности и интелигенција (моторичку, просторну, сликовну, логичку, вербалну, дивергентно и креативно мишљење...) при чему би доминантна склоност служила само

¹ ankica@ptt.rs

као премосница ка стицању интересовања за друге области и отварању васпитаника према њима. Тиме би се знатно обогатиле и оснажиле персоналне економије појединца (са једне стране стимулираним освешћивањем личних способности, а са друге стицањем широког спектра квалитетног знања из различитих области које међусобно функционално корелирају у његовој свести). У том контексту градиво из свих наставних предмета било би неопходно посматрати у цивилизацијском и културолошком кључу. То значи да би се првенствено полазило од чињенице да је садржај школског програма *канон* кроз који је презервиран *културни капитал* (укупност знања и ставова о томе шта је уметничко, научно и хумано) друштва. То је лако доказати на програму наставе књижевности конципираном на канонизаваним књижевним делима, чије познавање, сагласићемо се, представља општу културу. Но, имамо ли такав став и према природним наукама? Можемо ли, рецимо, прихватити познавање физике као психолошко-когнитивно, друштвено и хуманистички једнако важно искуство као оно стечено естетским доживљајем, или она за нас остаје апстрактна, хладна и компликована математичка загонетка разумљива само посвећеницима?

Овај рад се бави приказивањем физике као интригантног дискурса која спаја математичку формулативну елиптичност потребну да се симболички истакне универзалност појава и вербалну дескриптивност којом се тумачи еманација универзалног у појединачном, чиме нам се отварају капије ка невидљивим световима. Циљ ми је да кроз анализу сугеришем функционалност употребе књижевних облика (мита, фантастике, анегдоте, афоризма...) у настави физике, као и чињеницу да би извесни подстицаји из физике могли бити инспиративни за проблемску наставу књижевности (нпр. однос теорије детерминистичког хаоса и постмодерне, важност Београдског интелектуалног стила за настанак књижевних дела великих научника, утицај усмене културе и фантастичне књижевности на научну маштовитост, етичку одговорност научника у драми *Копенхаген* Мајкла Фрејна...).

Оваква врста промишљања иницијално и веома темељно је исказана у античкој филозофији и уметности, која не познаје диференцијацију између различитих ентитета стварности, већ се и научно и митско и историјско и естетско саопштавају истовремено и кохерентно. Ипак, постоји свест да се оно што се жели рећи може исказати употребом различитих дискурзивних облика, који би, модерним језиком речено, били ближи научном или књижевноуметничком стилу, али је у оба случаја важно да се пренесу суштина и интезитет опажене и

дискутоване појаве. Платон у *Федру* кроз уста Сократа то отприлике овако описује:

Прво морамо знати истину о предмету о којем говоримо или пишемо, односно да га дефинишемо, затим да га прецизно класификујемо; али једнако неопходно је да имамо одговарајућу моћ расуђивања о суштини душе те појаве, да изнађемо врсту говора која описује њену природу, и да сходно томе организујемо дискурс који адекватно исказује, користећи истовремено и панхармонијске и једноставне аналогije, душу појаве и као комплексну, али и као сасвим обичну².

На недавном интернационалном симпозијуму у Олимпији (2006) посвећеном науци и технологији у Хомеровој епизици и античкој литератури, грчки истраживач прошлости Папамаринопулос, скренуо је пажњу и на то како Платон у другој једној расправи, *Тимају*, показује однос између две врсте представе, митске и научне, истог феномена којег назива Фетон: “

И код вас се наине прича како је Фетон, Хелијев син, упрегнувши очева кола, без довољно снаге да их повезе очевом стазом, спалио све на земљи, а сам пао погођен очевом муњом; то се код вас приповеда као мит, а истинито је ово: небеским телима која се крећу око земље својствено

² Одабрала сам да да Сократову реплику наведем у преводу на српски са енглеске верзије коју у свом раду наводи С.П. Папамаринопулос (Papamarinopoulos, 2008, p. 343-344): „Socrates: First you must know the truth about the subject that you speak or write about, that is to say, you must be able to isolate it in definition, and having so defined it you must next understand how to divide it into kinds, until you reach the limit of division, secondly, you must have a corresponding discernment of the nature of the soul, discover the type of speech appropriate to each nature, and order and arrange your discourse accordingly, express the nature of the complex and simple soul with panharmonic and simple analogies”. То чиним стога што је превод тог сегмента Платоновог дела објављен на српском недовољно усмерен да би се исказала поента коју сам желела да истакнем: „Сократ: Пре него што ма ко познаје истину о стварима о којима говори или пише, и пре него што се оспособи да сваку ствар саму одреди, а после одређења опет уме да је растави на њене родове све до границе растављивости; и пре него што на исти начин проникне у природу душе, тражећи род који појединој души одговара, и потом своју беседу саставља и удешава тако да многостраној души даје многостране и њоме у свему сагласне беседе, а простој просте, пре неће бити способан да на правилан начин колико је од природе дано управља родом беседе, ни за поуку, ни за наговарање, као што је то цело наше досадашње расправљање утврдило (Platon, 1979, str. 130).

је скретање са утврђених путања па на Земљи усред многих пожара, у великим временским размацима долази до пустошења...“ (Platon, 1981, str. 58). Папамаринопулос у свом есеју покушава да покаже да је поменута прича везана за ерупцију вулкана на Санторинију која је била праћена драматичним природним појавама, јаком пустошећом ватреном стихијом и неком врстом електричног пражњења које се могло видети надалеко. По њему у миту о Фетону, сачуван је сликовито тај догађај који је добио персонификовани лик Хелијевог недовољно способног сина који је од моћи Сунца поседовао само светлост и разорну снагу и зато је својим несмотреним чином изазвао велико страдање.

Такође, запажа овај научник, Платон осећа атрактивну снагу мита и зато сматра да је он сасвим адекватна форма за привлачење нарочито младих људи дискусијама о одређеним природним појавама. Митови су, опет савремено речено, приче које у себи баштине колективно несвесно, али и драматичност прошлих догађаја, тако да су блиска степеница ка откривању оног што је у њима конзервирано кроз поетске слике и доживљаје, а тиче се конкретних научних чињеница. Платон је чак и рад да сам ствара приче („фабриковане митове“) које би имале једнаку снагу деловања на слушаоце, а чија вредност не би била само естетска, већ и образовна (Papafraginopoulos, 2008, p. 343).

Овакве идеје у савременој настави физике биле би у потпуности функционалне. Користећи интеграцијско-корелацијску методу, могли бисмо да уведемо одређени литерарни садржај у рецимо мотивациону фазу часа, али и било коју другу. Важно је да прича буде адекватно одабрана и да у себи садржи две вредности које су примарно књижевне: маштовитост и драматичност. У том смислу велики извор инспирације су сва синкретична дела: митови, епови, усмена књижевност, одломци из класичних драма, али и анегдоте, афоризми и, наравно, фантастичка литература. По Платоновом моделу, одабрани облици се могу користити у оригиналној верзији, али се могу и модификовати. Суштина овакве корелације није само у томе да се уметност и наука довођењем у исти контекст покажу као културолошки блиски, већ да се освести универзална могућност имагинирања као најважнија творачка снага и литерарног стварања и научних открића.

Покушаћу изнети тезу да поткрепим једним сећањем са часа физике у основној школи. Имала сам срећу да је наставница која ми је предавала тај предмет имала изузетан осећај за вербални и маштовни аспект науке те нас је у сваку физичку категорију уводила кроз причу на почетку часа. Волела бих да на овом месту покажем један такав пример управо као приказ дискурса који се у првом моменту може доимати као

шкрт, али је заправо сјајно одмерен у циљу који се желео постићи:

„У једном давном рату сукобиле су се две војске. Рат је био изузетно тежак, неизвестан, а трајао је веома дуго, чак неколико година. Колико су трпели сами ратници, исто толико болно било је и за њихове код куће, а посебно су са зебњом извештај чекале породице оних који су отишли да се боре у туђој земљи, са друге стране мора. Њима су војници обећали да ће им се јавити у случају да победе, али другим гласовима се нису могли надати. У одсудној бици која је значила и крај рата, срећа је ипак била на њиховој страни. Зато су искористили идеално мрачну ноћ без иједне видљиве звезде и упалили огромне ватре на врховима планина. Тачку по тачку, иако су је они видели као јединствену, светлост се преносила на површину готово идеално равног мора, а онда се од ње, пошто је вода оптички гушћа средина од ваздуха, одбијала. Зрак светлости се преламао, а онда се, опет, тачку по тачку показао на небу као заклону. Тако су породице код куће исход битке пратиле на небу и силно се обрадовале. Пошто су имали информацију на време, грађани су могли војницима да спреме величанствен дочек“.

Зашто је оваква прича веома функционална? Пратећи је, научили смо готово све о светлосној рефлексији: постојање оптички гушће и ређе средине, рефракцију зрака, таласну (тачкасту) природу светлости и њен одраз на заклону. Међутим, суштинска вредност оваког казивања налази се у изузетно добро конструисаном наративу који обилује местима неодређености што интензивно стимулише слушаочеву имагинацију те је његова улога спонтано стваралачка. Иако је говорила о познатом догађају, наставница је намерно изоставила информацију о којем рату је реч те је на основу епитета „давні“, сваки ученик могао да направи интуитивну представу о историјском времену, одећи, оружју, коњима (ја сам рецимо, вероватно под утицајем стрипова, замислила војнике у мундирима). Такође, војска која је дошла на туђ терен није означена као освајачка што би створило антипатију и отуђило интересовање слушалаца, већ нас је чак навела да кроз саосећања са породицом са појачаном емотивношћу и чулношћу очекујемо извештај, али и да га сами детектујемо и разумемо. На крају, посебно узбудљиву, мада потенцијално нетачну, слику ствара несвршени облик глагола *пратити*: „исход битке су пратили на небу“. Наравно, у реалности, све што су заиста могли видети био је бледи отисак светлости на небеском заклону и то неколико дана касније, али је машта спонтано употпунила причу осликавањем целокупног призора битке, која се на тамни свод преносила, тачку по тачку, слично лошем аналогном ТВ-сигналу. Анализа оваког доживљаја показала би да су се у машти слушаоца спонтано уланчавали

кодови културе у којој живи, односно оно што га окружује, а затим су те слике, удружене са узбуђењем које долази из емотивног следа догађаја, произвеле исти онај ефекат који прати доживљај уметничког дела – конкретна природна појава нам постаје *присно-битна*. Да је управо на такав начин разумемо и памтимо, вероватно најбоље показују Закон потиска, који је неодвојиво персонификован у лику Архимеда који истрчава из каде и јури по Сиракузи узвикујући: “Еурека!” и Закон гравитације оваплоћен у анегдотској слици пада јабуке (познања) на главу Исака Њутна. Дакле, емоције, машта, хумор, узбудљивост, необичност, дубоко познавање „душе или природе ствари“ и способност стварања аналогича (чак и кад наше представе нису сасвим тачне), а не конкретно и сувопарно меморисање чињеница, јесу пресудни за могућност креације, било научне или књижевне. А да су оне заиста у толико блиској вези посведочио је својим специфичним искуством славни британски писац епске фантастике Нил Гејмен³:

Био сам 2007. године у Кини, на првој, дакле историјској, од стране Партије одобреној конвенвенцији о фикцији и научној фантастици. У једном тренутку позвао сам високог званичника на страну и питао га:

„Зашто?“ Наиме, научна фантастика је толико дуго времена у Кини била практично забрањена. Шта се променило?

„Веома је једноставно“, одговорио ми је. Кинези су сјајни у копирању туђих изума. Међутим, они уопште немају проналазаче и креативце. А разлог томе је што не маштају. Управо из тог разлога били су послали делегацију у САД, у Ејпл (Apple), Мајкрософт (Microsoft) и Гугл (Google) која је имала задатак да разговара са људима, који креирају будућност, о њиховим личним особинама. Занимљиво је да су сазнали да су сви они, без остатка, у детињству читали научну фантастику.

Фантастика вам може показати другачији свет. Може вас повести тамо где никада нисте били. Када једном посетите друге светове, попут оних који су кушали вилинско воће, трајно више нећете бити задовољни светом у којем сте одрасли. Али незадовољство је добра ствар:

³ Превод аутора овог чланка.

незадовољни људи су спремни да унапреде и преобликују своје светове – оставе их бољим и учине их различитим⁴.

Завршавајући своју инспиративну беседу о важности читања и маштања у детињству за целокупан развој личности: интелектуални, емотивни, спиритуални, креативни... Гејмен се позива на популарну мисао Алберта Ајнштајна, који је упитан како да децу учинимо научницима, одговорио да им обавезно читамо бајке! Занимљиво је да Ајнштанов одговор постао један од омиљених лепих цитата, одвојивши се у потпуности од оригиналног контекста, те га најчешће и налазимо у облику сентенце:

Ако желите да вам деца буду паметна, читајте им бајке. Ако желите да буду још паметнија, читајте им још више бајки. Када преиспитујем себе и свој начин размишљања, долазим до закључка да ми је дар за фантазирање много више значио, него таланат за апстрактно, рационално мишљење.⁵

О вредности жанра бајке за развој детета у прошлости је било много спорења. Под утицајем рационалистичког и утилитаристичког приступа Џона Лока у целој Европи се развила педагошка идеја да децу што пре треба обогатити „најкориснијим научним сазнањима – из географије, историје, математике, а одбацити све дечје, све својствено

⁴ I was in China in 2007, at the first party-approved science fiction and fantasy convention in Chinese history. And at one point I took a top official aside and asked him Why? SF had been disapproved of for a long time. What had changed?

It's simple, he told me. The Chinese were brilliant at making things if other people brought them the plans. But they did not innovate and they did not invent. They did not imagine. So they sent a delegation to the US, to Apple, to Microsoft, to Google, and they asked the people there who were inventing the future about themselves. And they found that all of them had read science fiction when they were boys or girls.

Fiction can show you a different world. It can take you somewhere you've never been. Once you've visited other worlds, like those who ate fairy fruit, you can never be entirely content with the world that you grew up in. Discontent is a good thing: discontented people can modify and improve their worlds, leave them better, leave them different. (Gaiman 2013).

⁵ "If you want your children to be intelligent, read them fairy tales. If you want them to be more intelligent, read them more fairy tales. When I examine myself and my methods of thought, I come to the conclusion that the gift of fantasy has meant more to me than any talent for abstract, positive thinking". Превод аутора овог чланка.

детету, свакојаке игре, песмице и забаве!– давати само оно што је озбиљно, научно општекорисно“ (Čukovski, 1986, str. 257). Корнеј Чуковски, знаменити дечји писац и педагог, ушао је у оштру расправу са, по њему готово погубним, а широко прихваћеним, концептом да је фантазијска литература, а нарочито бајке, изузетно опасна по совјетску децу. Он сматра да су бајке незаменљиве у узрасту до пете године, управо стога што та изванредна естететска форма, која кроз маштовите слике, у себи баштини кроз векове стечена поимања заједнице о међуљудским односима и добру и злу, јесте неопходна деци за развој интелектуалних снага, али и за превазилажење унутрашњих емотивних конфликта, те изградњу комплетне и комплексне личности. У том смислу, ставови Чуковског су потпуно подударни са Бетелхајмовим:

Како би савладало психолошке проблеме одрастања[...] детету је неопходно да схвати шта се збива у његовом свесном ја, тако да може да добије битку и са оним што се збива у његовом несвесном. То поимање, и са њим способност савладавања не може постићи рационалним поимањем природе и садржаја несвесног, већ упознајући се са овим кроз испредање маштарија – премишљајући, прерасподељујући и фантазирајући о прикладним елементима приче, у одговор на несвесне притиске. Чинећи то дете несвесну садржину уклапа у свесне фантазије, које му онда омогућавају да се том садржином бави. Ту бајке имају беспримерну вредност, јер машти детета нуде нове димензије које би њему самом било немогуће да открије. Још важније, форма и структура бајки наговештавају детету слике којима може да структурише своје сањарије и да уз њихову помоћ да бољи смер животу (Betlehajm, 1979, str. 21).

Корнеј Чуковски сматра да је малој деци сасвим природно да се играју различитим димензијама и ентитетима (из) стварности и то на врло креативан начин, управо стога што нису притиснути компулсијом културе (официјелним знањима и представама). То се најбоље види у начину на који користе говорне могућности – изврћу значења и звучача речи, измишљају нове, спонтано додају оне које не бележе стандардизовани речници, поигравају се парадоксима и нонсенсима.

Без те могућности разамишљања, замишљања и креирања, сигуран је Чуковски, ниједно дете не би могло научити матерњи језик. Исто је и са његовом рецепцијом литературе коју у својој машти рекреира на небројено начина, те се главни аргумент за одбрану бајке, фантастичне литературе и нонсенсне поезије у детињству налази у њиховој директној вези са научном имагинацијом одраслог човека:

‘Треба да развијамо природну фантазију или да јој, у крајњем случају, не сметамо да се сама развија. У том погледу за малу децу необично је значајно читање чаробних бајки. Сад се често могу срести родитељи који су против бајки. Они их не читају деци у жељи да васпитају разборите, радне људе. Таквим родитељима сам увек предочавао да од те деце неће постати ни математичари, ни проналазачи...’ (Čukovski, 1986, str. 197).

[..]

Без фантазије ће и у физици, и у хемији бити потпуни застој, јер је постављање нових хипотеза, проналажење нових инструмената, нових метода експерименталног истраживања, откривање нових хемијских једињења – искључиво плод фантазије. [...]

Чувени енглески физичар Џон Тиндал није се без разлога залагао за фантазију. ‘Без удела фантазије– инсистирао је он – сва наша знања о природи ограничила би се само на класификацију чињеница. Односи између узрока и њихових последица распали би се у прах, а заједно са тим срушила би се и сама наука, чији се главни циљ састоји у утврђивању веза између различитих делова природе, јер стваралачка машта – то је способност откривања нових и нових веза. (Čukovski, 1986, str. 205)

Михаило Пупин у својој аутобиографији *Од паињака до научењака* велику пажњу посвећује књижевном стваралаштву које је оформило његов поглед на свет и утицало на приступ науци. У детињству је од неписменог гуслара Бабе Батикина научио мноштво народних песама, а његова мајка, такође неписмена, знала да цитира готово целу Библију и да прецизно у њој проналази аналогije са научним открићима

о којима јој је син причао. Веома рано Михаило је увежбао учење и меморисање великог квантума штива, али не механички, већ са поетском осетљивошћу. Када је на пријемном испиту фасцинирао професоре чињеницом да је знао две књиге *Илијаде* напамет, четири Цицеронова говора и низ латинских цитата, он је лаконски одговорио: „За мене то није било тешко, јер се Срби одушевљавају памћењем лепих мисли“ (Пупин, 2014, стр. 83). Такође, веома брзо је усвајао нове језике и знања, а наука је представљала за њега поље инспирације. Тако он Фарадејеву теорију назива „поетским предвиђањем“ (Пупин, 2014, стр. 234), а Њутнову физику, према Милтону, „божанственом филозофијом“ (Пупин, 2014, стр. 189). Научници су за њега „божији витези, свеци природе, а оно што они говоре „јесте ново јеванђеље идеализма у индустрији“ (Пупин, 2014, стр. 227). Чисто употребну, машинску страну физике, са гнушањем је називао *прозном* (Пупин, 2014, стр. 60), и није је ценио једнако као ни Никола Тесла. Овај други велики научник је поезију држао у блиској вези са духовношћу и настојао је да ту спиритуалност унесе и у науку. Познато је да је до свог великог открића, обртног магнетног поља, дошао рецитијући *Фауста*, али је исто тако знао и *Горски вијенац*, *Хамлета*, народну и романтичарску поезију наизуст, као и друга небројена дела (види Милинчевић 2006). Говорио је да нам „охрабрујућа светла науке и уметности, чији сјај непрекидно расте, осветљавају пут, откривају чуда, пружају уживање“ (Tesla, 2014, str.10) и да у „космосу постоји неко језгро из којег ми сви црпимо своју снагу. Када хоћу да га опишем неким духовним категоријама, онда га називам љубав и самилост, а када хоћу да му припишем материјално значење, онда га називам светлост“ (Tesla, 2014, str. 6).

Ови идеалистички и надахнути ставови свакако могу бити инспиративни у настави књижевности. Из аутобиографских записа великих научника јасно се види колико је за њих усмена култура из које су потекли била пресудна и као начин памћења, размишљања, етике, али имагинативности. Ми данас, наравно, у друштву које се примарно ослања на писменост не можемо варирати све те услове, али можемо постати свеснији неких елемената које су у настави маргинализовани и вратити их у фокус. Оваква сведочења су велика инспирација за стављање у жижу поезије и поетског начина размишљања, али и драме и других облика који су потиснути. Ако посматрамо актуелни школски програм за наставу књижевности у средњим школама, можемо приметити да потпуно изостају и књижевно-научне врсте, као и епска и научна фантастика. Раније сам цитирала Гејменово запажање о важности фантастике за научну имагинацију, али бих волела да

истакнем да су дела великих физичара изванредне уметничке творевине (Пупинова аутобиографија је понела Пулицерову награду), које су све писане са циљем да науку приближе лаицима. Београдски интелектуални стил који је почетком 20. века као неку врсту норме писаног језика донео Богдан Поповић, може се сматрати директним подстицајем за настанак научних дела које у себи баштине литерарни сензибилитет. Тај стил је са за основу имао свеукупну традицију народа оплеменењу најновијим сазнањима из свих области за које се интересовала модерна европска цивилизација.

У себи је спајао „живописност и духовитост, боје и варнице духа“, али и „јасност, концизност, отмену упрошћеност, убедљивост и природност“ те је био једнако погодан и за уметност и за науку пошто се посредством њега култура доживљавала у најекстензивнијем смислу (Скерлић, 1964, стр. 470). “Велики научници Александар Белић, Јован Цвијић, Божидар Кнежевић, Бранислав Петронијевић, Михаило Петровић Алас и други, отворили су видике српској култури епохе модернизма и помогли да се духовна самосвест народа учврсти на основама модерне науке, којој су епохалне доприносе дали и исељеници Никола Тесла и Махаило Пупин“ (Палавестра, 1986, стр. 112). Аутори из тог периода, тежили су да својим рукописима постигну „хармоничан комплекс научника и уметника“ (Секулић, 1977, стр. 110) те је занимљиво поредити како текстови различите провенијенције у одређеним сегментима одражавају сличан сензибилитет за шта као пластичан пример могу навести рецимо *Писма из Норвешке* Исидоре Секулић и *Кроз васиону и векове* Милутина Миланковића. У сусрету са њима подижемо опште читалачке компетенције, али ширимо интересовање у различитим пољима филозофији, музици, духовности, природи, историји...

Желела бих да истакнем и саремене драме у којима се као јунаци појављују велики физичари. Тесла је се у њима описује на различите начине: као егзилант, као заштитник принципа духовног у контрасту са Едисоновом утилитарношћу, као електромађионичар итд. Интересантно је да су неки научници, а то се нарочито односи на Теслу и Ајнштајна, толико постали културолошки важни, једнако својим личношћу и делом, да су у драмама могли бити преобликовани дословно као општепознати митски ликови. То је омогућило Филипу Гласу и Роберту Вилсону да поставе оперу *Ајнштајн на плажи*, која 1976. Године донела потпуну театарску револуцију. Реч је о до тада никад виђеном перформансу, чија је тема Ајнштајнов живот, у трајању од четири и по часа у којој нема класичне нарације, већ се музика, покрет, говор, игре светлости таме

преплићу без линеарне везе, али са савршеном унутрашњом хармонијом. Посебно је занимљива драма Мајкла Фрејна *Копенхаген* у којој се након смрти срећу Нилс Бор и Вернер Хајзенберг и интензивно расправљају о развоју атомске бомбе. Тај текст нам омогућује да сазнамо низ појединости о научним открићима, али и људској трагедији у времену Другог светског рата када су се научници нашли у центру епохалних догађаја. Ово дело је одличан увод у проучавање драматичног момента у људској историји који ће заувек променити свет. Кад кроз драму разумемо Хајзенбергов принцип неодређености у физици који зависи од посматрача (коресподентно са теоријом рецепције), ако смо иоле верзиранији у театарски начин изражавања, лако можемо установити да је агон изграђен управо на литераризованој примени тог принципа. Не случајно, епифанија је сажета у реченици да свету је потребна нова „квантна етика“⁶.

Наравно, физика није само поезија, већ је комплексна комбинација експерименталног, идејног и више математике. Математичку страну обично доживљавамо као сасвим апстрактну, али постаће нам мање туђа ако покушамо да замислимо да је крајњи резултат тих компликованих калкулација једна кратка формула која није ништа друго до високосимболизована реченица којом се исказује универзалност појаве. А унутар те једначине (реченице) како каже Карло Равели, кључа цела васиона“ (Roveli, 2014, str. 16).

Такође, откриће квантног света у покрету, блиско кореспондира са постмодернистичком декомпонованом и високоперформантивном поетиком. Током последњих деценија 20. века откривена је нелинеарност у физичким појавама, односно повремена, али обавезна, тенденција одступања од правила и формула под дејством „чудних атрактора“. Научници су, како у својој замимљивој књижи о детерминистичком хаосу насловљеном једноставно *Хаос* објашњава Џејмс Глајк (Glajk 2001), научили да виде „хаос“. Њих су почели да занимају фрактали, преломи, хијатуси, аберације, коњугације, неподударања са очекивањима. Та открића донела су масивну промену у целокупној епистеми (Фуко) па је тај нови модел мишљења почео да се примењује и у математици, економији, генетици, физиологији... У књижевности га можемо идентификовати у постмодерни и постпостмодерни где имамо разломљеност структуре, декомпозицију,

⁶ Дрamu *Копенхаген* је Мајкл Фрејн написао 1999. године када је и изведена на Бродвеју. У Србији је постављена 2002. године у НП Сомбор, али никада није објављена. Дрamu *Копенхаген* је Мајкл Фрејн написао 1999. године када је и изведена на Бродвеју. У Србији је постављена 2002. године у НП Сомбор, али никада није објављена.

дефрагментарност, парадокс, слободно комбиновање и рекомбиновање делова, флукуацију, текстове као плазматична литерерарна ткива са многим гранањима, обртање смера времена... За разлику од ранијег линеарног модела „мишљења и певања“ који је тежио ка јединствености и успостављању детерминистичког реда, у најсавременијој и науци и књижевности постоји свест да ред није једнозначан, већ се он види као успостављена хармонија упркос потенцијалним или стварним „искушењима“.

И на крају, желела бих да се вратим причи са часа у шестом разреду. Десет година касније наишла сам на оригиналну верзију. То је извештај који Клитемнестра у Есхиловом *Агамемнону* даје окупљенима о томе како је војска њеног мужа ватрама догласницама јавила победу у Троји. Цитираћу само делић:

Хефесто с Иде посла сјајног свјетла сјај,
С видика до видика сијевну огња знак
Полетје амо. С Иде прими Херма хрид
На Лемну; за отоком силни трчи кријес
на Ату плану; на врлети Зеусовој;
Плам до неба лазну, леђа мору прекри жар
С те ватре селице и игра весело
Видику на Макишту гори и шаље глас“
(Sofokle, 1989, 62)

Извори и литература:

Милинчевић, В. (2006). *Никола Тесла и књижевност*. Београд: Библиотека града Београда.

Палавестра, П. (1986) *Историја модерне српске књижевности* (златно доба 1892-1918). Београд: Српска књижевна задруга.

Пупин, М. (2014). *Од Паињака до научењака*. Београд-Нови Сад-Шабац: Српска академија наука и уметности, Матица српска, Епархија шабачка.

Секулић, И. (1977). *Из домаћих књижевности I*. Београд: ИП „Вук Караџић“

Скерлић, Ј. (1964). *Историја нове српске књижевности*. Београд: Просвета.

Betelhajm, B. (1979). *Značenje bajki*. Beograd : Prosveta.

Čukovski, K. (1986). *Od druge do pete*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Gaiman, N. (2013) Why our future depends on libraries, reading and daydreaming . *Guardian*. Преузето са: <http://www.theguardian.com/books/2013/oct/15/neil-gaiman-future-libraries-reading-daydreaming>
Датум приступа 15.4.2017.

Glajk Dž. (2001). *Haos*. Beograd: Narodna knjiga.

Papamarinopoulos, S.P. (2008). A Comet during Trojan War? in S.A Paipets (ed.) *Science and Tehnology in Homer Epics* (341-357) Patras: University of Patras.

Platon (1979) *Gozba/Fedar*. Beograd : Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Platon (1981). *Timaj*. Beograd: Mladost

Roveli, K. (2014). *Sedam lekcija iz fizike*. Beograd: Laguna.

Sofokle (1989). Agamemnon. u V. Topalović i B. Brkić (pr.). *Sabrane grčke tragedije*. Beograd: Vrhunci civilizacije.

Tesla, N.(2015). *Problem povećanja ljudske energije sa posebnim osvrtom na korišćenje sunčeve svetlosti*. Beograd: Neopres.

Ankica M. Vučković

LITERATURE AND PHYSICS REALITY (CULTURAL ASPECT OF TEACHING CORRELATION)

Summary:

There is still a distinct separation between natural and humanistic sciences in the current school practise in Serbia. This is dominantly based on the idea that a single student owns a specific kind of talent, based on which he or she finds it easier to acquire either verbal or logical contents, to operate on them spontaneously, and apart from understanding, in a specific field shows also creative potential. The school will stimulate very hard that aspect of his or her knowledge, ability and even personality, while other plans will be neglected. Newer learning systems (the same are the most popular here, NTC), indicate a need to introduce a different approach towards teaching and teaching methods which would strive to develop all kinds of skills, abilities and intelligences (motor, orientation, art, logical, verbal, divergent and creative thinking, etc.) which would make the dominant skill the key for the student to acquire interest in other fields. This would significantly enrich and strengthen personal economy of a person (on one hand, by conscious stimulating of personal abilities, and on the other hand, by acquiring a wide range of quality knowledge from different fields in order to correlate functionally in his or her consciousness). In that context, it would be necessary to observe school material for all subjects in a civilisational and cultural way. This means that it would be started from the fact that the contents of school program is like a *canon* which is a preserved *cultural capital* (the whole picture of knowledge and attitude about what is artistic, scientific and humane) of society. It is easy to prove it just by looking at literature school program which is based on canonized literature works, and which is the base of general culture, you will agree with it. However, do we have the same attitude towards science? Could we, for example, accept that knowledge of physics as psycho-cognitive, socially and humanistically of the same importance as the knowledge that we acquired through aesthetic experience, or does it remain an abstract, cold and complicated mathematics riddle for us and only understandable to the devoted ones?

This work is about displaying physics as an intriguing discourse which brings together mathematical formulative ellipticity which is needed to highlight symbolically universality of occurrence and verbal descriptiveness which is used to interpret emanation in universal and individual, which helps open

a whole new world to us. In the text we suggest the functionality of using literature features (myth, fantasy, anecdote, aforisms, etc.) in teaching physics, also the fact that certain physics stimuli could be inspiring for problems that occur in teaching literature (for example, the relationship between the theory of deterministic chaos and postmodernism, the importance of Belgrade intellectual style for occurrence of literature works by great scientists, the impact of verbal culture and fantasy literature on scientific imagination, ethical responsibility of scientists in drama „Copenhagen“ by Michael Frayn, etc.).

KEY WORDS: imagination, physics, literature

АРТЕМИДОРОВА СИМБОЛИКА СНОВА О ОСЕЋАЊУ ЧАСТИ У ЧОВЕКОВИМ СТРАХОВИМА И ОЧЕКИВАЊИМА (књижевност и стварност)

Када се говори о човеку античког периода једно од главних питања које се везује за његову личност, о извору његових „акција“, јесте питање психолошке снаге части. Осећање части које, с једне стране, барем делимично, произилази из универзалне људске жеље за указивањем поштовања људи из његовог окружења, а са друге стране исте ове жеље јесте жеља да се истакне, издвоји из масе, било по друштвеном положају, пословном успеху, телесним или умним способностима.

Артемидорова *Симболика снова*, сановник, бавећи се несвесним античког човека даје нам слику његове стварности у 2. веку нове ере, када је дело настало. Покушаћемо преко Артемидорових протумачених снова, који могу, али и не морају имати везе са проживљеним, дати увид у то колико је осећање части оптерећивало човека, како се оно манифестовало у сновима и животу, припадника различитих друштвених категорија становништва из градова римских провинција.

Кључне речи: Артемидор из Далдиса, ониричка традиција, модерна психоанализа, осећање части, богати, сиромашни, градска заједница.

¹ marimla52@gmail.com

Родом из Ефеса, једног од најзнатнијих градова римске провинције Азије и римског Истока (Bowersock, 1969, pp. 17–18)², чији су чувени грађани били филозоф Хераклит, песник Хипонакт, сликар Парасија. Стварао је у време владара династије Антонина и Севера³, када су владале стабилне политичке и економске прилике које су припадницима друге софистике и њима сличнима из грчког дела света Римског царства омогућавале да путују, проширују и усвајају нова знања (Bowersock, 1969, p. 1)⁴ Артемидор одлучује да свом имену у свом најзначајнијем делу дода *cognomen* Δαλδιανός⁵ из једноставне жеље да се чује и пронесе слава о једном малоазијском засеоку, месту одакле је родом била његова мајка⁵, а које је, према његовим речима, имало велики утицај на његов духовни развој. Како каже „[...] ако он то не учини за ово место нико неће чути“ (Artemidorus’ *Oneirocritica*, 2012, 3 66). Осећање захвалности и

² Поред Атине и Смирне, Ефес је у 2. веку н. е. био трећи велики центар софистике римског Истока. Поред економског процвата, за ове градове било је питање престижа бити стетиште софиста, јер су софисти својим чувењем привлачили многе богате, познате и утицајне људе из свих делова Римског царства. Софисти и њихове породице одликовали су се поред осталог и материјалним богатством, које су значајним делом трошили на град и градску заједницу, тако да су користи за град од софиста биле вишеструке (Bowersock, 1969, pp. 17–18).

³ Алузија на сан који је уснио тркач пре учешћа на царским играма које су се одржавале сваке пете године и које је установио Антонин Пије у част свог адоптивног оца Хадријана (Hadr. XXVII, 3, *Царска новест*, доноси *terminus post quem* (138. г. н. е) (1.26: οἶδα δὲ τινα σταδία, ὅς μὲλλον ἀγωνίζεσθαι Εὐσεβεία τὰ ἐν Ἰταλία ἀχθέντα πρῶτον ὑπὸ βασιλέως Ἀντωνίνου ἐπὶ τῷ πατρὶ Ἀδριανῷ, ἔδοξε τυφλὸς γεγενῆσθαι, καὶ ἐνίκησεν). Грубо одређење *terminus ante quem* који се налази код Галена (129-о. 216. г) наговештава да је Артемидор морао објавити своју књигу о тумачењу лета птица у време када је Гален писао *In Hippocratis de victu acutorum*, крајем 2. и почетком 3. века н. е., где Артемидора помиње као чувеног пророка (Harris-McCoy, 2011, p. 155 n. 3; Price, 1986, p. 10 n. 18). У лексикону *Suda* стоји: Ἀρτεμίδωρος, Δαλδιανός [πόλις δὲ ἐστὶ Λυδίας ἢ Δάλδης], φιλόσοφος. ἔγραψεν Ὀνειροκριτικά ἐν βιβλίοις δ’ Οἰνωσκοπικὰ καὶ Χειροσκοπικὰ „Artemidorus“ <<http://www.stoa.org/sol-entries/alpha/4025>> 16. 11. 2017.

⁴ Заговорник термина „друга софистика“, Флавије Филострат (о. 170. г – умро за владавине Филипа Арапина 244–9. г) (s.v. *Philostrati*: *OCL*) у својим *Биографијама софиста* описује њихове животе и дела. Били су учитељи реторике и филозофије, граматичари, доктори, музичари, адвокати. Ривали који су се међусобно уважавали истичући се општим образовањем, познавањем струке и јавном репутацијом. Издвајају се Фаворин, Дион из Прусе, Аристид, Дион Касије (Bowersock, 1969, pp. 8–14).

⁵ Артемидор каже да му је Далдис *завичај са мајчине стране*: πατρίδι πρὸς μητρὸς. (Artemidorus’ *Oneirocritica* 2012: 3. 66). У овом раду позиваћемо се на најновије издање Артемидора објављено на енглеском језику (Artemidorus’ *Oneirocritica* 2012) одакле смо наводили и изворни текст.

потребе да укаже част овако малом месту била је главни покретач за овај његов чин⁶. А за сам настанак његовог најзначајнијег дела, пресудило је осећање части, које га је прожимало као појединца и као онироманта, да одбрани своју професију од критичара⁷ и да јој поврати част која јој је, према њему, с правом припадала⁸.

⁶ Artemidorus' *Oneirocritica* 2012: 3. 66: „τὰ μὲν δὴ χρειώδη, ΚάσσιεΜάξιμε, τοῖς βιβλίοις καθὼς προσήκεν ἐξ ὀλοκλήρου πάντα ἀποδέδοται· τὴν δὲ ἐπιγραφὴν μὴ θαυμάσῃς, διότι Ἀρτεμιδόρου Δαλδιανοῦ καὶ οὐχὶ Ἐφεσίου ἐπιγράφεται, ὥσπερ πολλὰ τῶν ἡδὴ εἰς ἄλλας πραγματείας πεποιημένων μοι βιβλίων· τὴν μὲν γὰρ Ἐφεσον συμβέβηκε καὶ αὐτὴν δὲ ἑαυτῆς περιώνυμον εἶναι καὶ πολλῶν καὶ ἀξιολόγων κηρύκων τετυχηκέναι, Δάλδιδι δὲ πόλισμα Λυδίας καὶ οὐ σφόδρα ἐλλογίμονι διὰ τὸ μὴ τοιούτων ἀνδρῶν τετυχηκέναι ἄγνωστον τὸ μέχρι εἰς ἡμᾶς μεμένηκε. διὸ θρεπτήρια οὖσι μοι πατρίδι πρὸς μητρὸς ταῦτα ἀποδίδωμι αὐτῇ.

Везаност за завичај била је свеприсутна међу интелектуалцима тога доба. Плутарх (родио се пре 50. г-умро после 120. г) исто осећа за свој родни крај, за стари и донекле пропали градић Херонеју (s. v. *Plutarchy OCD*, D. A. R). Чувени беседник Дион из Прусе (родио се о. 40. г. – умро после 120. г) после дугогодишњег прогонства и лутања изван Рима и завичаја, враћа се у Прусу и изнова се укључује у њен јавни живот (s. v. *Dio (I) Cocceianus OCD R.B*). Творац сатиричног дијалога Лукијан из Самосате (родио се око 120. г. – умро после 180. г) у Сирији, после Антиохије, Атине, путовања по Хелади, Галији и Италији, у родном крају појављује се већ као славан човек (s.v. *Lucian* у *OCD*, W. M. E; R. B). Артемидорова одлука, ипак, може изазвати чуђење, будући да су софисти и сви значајнији интелектуалци његовог времена хрилили у културна средишта као што је Ефес (Bowersock, 1969, p. 18).

⁷ Тумаче снова представљали су, понекад, као опсенаре и варалице. Оштре критике овој дисциплини упућују Јувенал, Цицерон и Лукреције у својим делима, а још много раније Аристотел у складу са својом филозофијом. У сновима види конфузне остатке проживљене стварности. Као такви, снови одражавају пре прошлост, него будућност и немају пророчанско значење. Стога Артемидор, истичући да је написао *Oneirocritica*, као одговор ауторима попут Аристотела, Цицерона или Лукреција, наговештава да је био у стању да узме учешће у филозофском дијалогу на највишем нивоу (Artemidorus' *Oneirocritica*, 2012, 1). Осим тога у његовом делу налазе се бројни наводи од Хомера до Менандра, што потврђује његово широко образовање (Price, 1986, p. 31). Снови су играли, ипак, важну одлуку у животима неких истакнутих појединаца попут Лукијана из Самосате, који је захваљујући сну одлучио да се бави науком. Након сна Галенов отац даје сина на медицину, а Гален лично тврди да је давао дијагнозе на основу снова. Цар Марко Аурелије следио је упуте за своје лечење добијене путем снова (Bowersock, 1969, pp. 73–4; Oberhelman, 2008, p. 22).

⁸ Артемидор жели да и његов читалац усвоји одређена знања како би се и он сам оспособио да тумачи снове без помоћи онироманта. У таквим околностима и стању у којем се налазило његово звање и вештина, он се сматра позваним не само да брани своју дисциплину већ и свој идентитет као ониромант (Artemidorus' *Oneirocritica*, 2012, p. 552). Осим тога, Артемидорово опште образовање било је неупитно и иако се бавио, према неким, „недостојном“ дисциплином, он је био представа свестраног интелектуалца 2. века нове ере (Price, 1986, p. 23). Због „сложених околности“, како их

У антици услуге тумача снова, онироманта, биле су јако тражене, а писани сановници ретки (Harris, 2009, p. 134)⁹. Од њих нам је сачувана само *Артемидорова Символика снова*¹⁰ – јединствен извор и примерак на овом пољу књижевности, који нуди техничка упутства у вештини тумачења снова ради предвиђања будућности. Његов аутор не жели само да понуди тумачење сна као обични пророк са тржнице,

је Артемидор представио, пред собом имамо Артемидора, онироманта, епског ратника, колекционара књига, научника, светског путника и лекара, који критике на рачун своје дисциплине прихвата лично (Harris-McCoy, 2011, pp. 423, 443) и сматра се позваним не само да брани своју дисциплину већ и свој идентитет као ониромант (Artemidorus' *Oneirocritica*, 2012, p. 552).

⁹ За фрагменте његових претходника в. D. del Corno, *Graecorum de re onirocritica scriptorum reliquiae*, Milan, 1969. наводи неких 23 аутора који су се бавили ониромантијом и писали сановнике и сви они су били Грци, осим Нигидија Фигула [Nigidius Figulus], Цицероновог пријатеља. Из старијег периода имамо фрагменте асирског сановника, египатски папирус из 13. в. ст. е. који представља кључ за тумачење снова (Oberhelman, 2008, p. 1).

¹⁰ 'Αρτημιδώρου Δαλδιανού 'Ονειροκριτικά представља први покушај систематизације снова и њиховог тумачења. Оно је једини сановник који је преживео „мрачно доба“, а његов аутор као ауторитет опстао у две одвојене традиције. Византинци су знали за Артемидора, али њихови сановници су, ипак, задржали хришћански однос према сновима (Радић, 2014, стр. 295). Најранији постојећи манускрипт Артемидора потиче из 11. века. Његова верзија преведена на латински појавила се у Константинопољу 1165. године и проширила се по Западној Европи заједно са Астрампсихосовим и Ахмет бен Сириновим сановницима. У 9. или 10. веку преведен је на арапски и као практични водич за тумачење снова значајно је утицао на арапску ониромантију. Са открићем штампе Артемидор добија још ширу читалачку публику, будући да се преводи на италијански, француски, енглески и немачки. Прво издање на енглеском појавило се 1606. године у преводу Robert-a Wood-a, 20. издање 1722. (Harris, 2009, p. 82), да би се 1740. године појавило 24. енглеско издање Артемидора (Wigzell, 2004, 181; Price 1986, 32–33). Током 18. и све до краја 19. века, сви они који се баве ониромантијом Артемидора узимају за респектабилан узор. Детаљан приказ традиције Артемидоровог дела, као и детаљне анализе превода на арапски, даје Мавруди (Mavroudi, 2002). Поменућемо још увек доступна критичка издања Артемидоровог дела: R. Hercher, *Artemidori Daldiani Onirocriticon libri V*, Leipzig 1864. и R. Pack, *Artemidori Daldiani Onirocriticon libri V*, Lipsiae 1963; Krauss-ов превод на немачки из 1881. године (S. Krauss, *Artemidorus von Daldis: Traumbuch. Bearbeitet und ergaenzt von Martin Kaiser*, Basel: Schwabe, 1965), превод на енглески шведског научника Claes Blum-a (Claes Blum, *Studies in the Dream-Book of Artemidorus*, Uppsala 1936) и најновији превод са обимним коментаром и грчким текстом *Artemidorus' Oneirocritica: Text, Translation and Commentary*, D. E. Harris-McCoy, Oxford 2012). На италијански Артемидора је превео D. Del Corno (*Libri dei sogni*, 1974), на француски A. J. Festugière (*Clef des Songes*, 1975), на холандски S. Mooij-Valk (*Droomboek*, 2003), на хрватски Daniel Nečas Hraste (*Artemidor iz Daldisa: Sanjarica*, Zagreb, 1993).

које и сам критикује због свог поједностављеног приступа (Price, 1986, p. 31; Harris, 2009, pp. 36, 135)¹¹. Артемидор сматра да снови захтевају озбиљније проучавање (Harris, 2009, p. 113). У свом делу даје алузије да је ово дело настало у зрелој доби, као последица дугогодишњег истраживачког рада и путовања у далеке крајеве (путовао по Азији, Грчкој и Италији)¹² да би искуствено сазнао о што већем броју снова и њихових последица (Price, 1986, pp. 28–29)¹³, да је то енциклопедијско дело по свом карактеру (Harris-McCooy, 2013, pp. 159–162, 167)¹⁴, да би њиме испунио празнину која је постојала у овој области и да би одбранио своју дисциплину¹⁵.

¹¹ Код Артемидора нема културних ни политичких анахронизама, настоји да чињенице које наводи буду тачне, у тумачењу снова, узимајући у обзир промене које се неминовно дешавају у култури (Price 1986, 31). Критикује, такође, и гатаре који предвиђају будућност гледањем у длан (Harris 2009, 36, 135).

¹² У уводном делу 5. књиге он даје напомене о крајевима и градовима које је посетио у Грчкој, Азији и Италији (5. 253. 9). Од градова у Азији помиње Далдис, родно место своје мајке (3. 66), а Аполон Мистес из Далдиса га је надахнуо да напише свој сановник (2. 70); Ефес, град у којем је боравио, са својим борбама бикова (1.8) и Артемидиним култом (4.4), Смирну, са Хадријановим свечаностима (1.64), Пергу у Памфилији (2.35), Кизик (4.1), Лаодикеју (2.35) и Милет (4.24). Из Пергама нам даје само један сан (4.33), вероватно јер је овде и у Александрији (4.22) била у употреби књига из медицине у коју он није имао поверења. У Грчкој је посетио Килену (1.45) и Коринт (4. *praef.*), Истам, Олимпију (5.1; 2. 20,4. 52; 5. 48, 5. 55, 75,76, 5.78). У Италији сведочи о убијању јастребова (1.8) и чини се да је присуствовао фестивалу који је Антонин Пије основао у Хадријанову част у Путеолу (1.26), даје снове и из Рима (4, 42; 5, 69, и можда 4. 33).

¹³ Значај искуственог сазнања у антици био је веома велик за научнике попут Птолемеја који је забележио преко 1020 звезда, Галена који је имао огромно теоријско и практично знање на пољу медицине. Својом методом тумачења снова он је ониричку вештину изједначио са вештинама прорицања на основу знамења и утробе жртвених животиња.

¹⁴ Артемидор на неким местима упркос тежњи да нам понуди свеобухватан приручник за тумачење снова (будући да је потребна информација за тумачење сваког могућег сна у сваком могућем контексту теоретски бесконачна), због велике количине података, и сам признаје да је то немогуће и критикује енциклопедијски приступ показујући извесну самокритичност. Да би овладао толиком количином разноврсних података тумач снова мора бити и антрополог и социолог. Прве две књиге Артемидорове *Oneirocritica* одражавају кумулативну природу енциклопедије. Артемидор инсистира на принципу универзалности снова за све људе. Ипак, будући да људи живе у различитим местима, која одликују различити обичаји, и она се морају узети у обзир као културни контекст сневача, те стога се не могу обрадити сви појединачни случајеви у ограниченом текстуалном простору и стога се нужно мора рачунати на читачеву активност, тј. избегавати пасивно читање текста.

¹⁵ В. напомену 9. Артемидор је био свестан скрајнутог положаја ониричке вештине, у односу на, рецимо, прорицање из утробе жртвених животиња, које је било институционализовано. Иако је тумачење снова било широко распрострањено,

Артемидорово дело преведено на немачки читао је оснивач модерне психоанализе Сигмунд Фројд [Sigmund Freud]¹⁶, који каже да је то најсвеобухватније дело из антике и узимао га је као свог великог претходника¹⁷, иако између Артемидоровог предиктивног и Фројдовог интроспективног приступа стоји суштински јаз (Price, 1986, p. 4; Bowersock, 1994, p. 81). Фројдово велико откриће састоји се у томе да се у сновима манифестују човекове потиснуте, пригушене жеље, човеково несвесно, а тумачење снова је краљевски пут до несвесног у уму које је он давао преко тумачења симбола (Pickand Roper, 2004, p. 239). Артемидоров приступ сновима, методе које је примењивао¹⁸, испитивање сневача не само о сну, већ и о његовом свакодневном животу, његовим навикама, друштвеној припадности, његовој личности, неке су од метода које је примењивао у тумачењу снова и Сигмунд Фројд, творац методе слободних асоцијација (Bowersock, 1994, p. 81)¹⁹. Симболи који се човеку јављају у сну имају много дубље

тумачи снова никад нису били државни службеници (Price, 1986, p. 30; Harris, 2009, p. 114).

¹⁶ Фројдов *magnum opus* *Тумачење снова* (*The Interpretation of Dreams*) први пут је објављено 1899. године и за живота аутора доживело је неколико издања. У сваком од наредних издања он уноси извесне допуне. Тако у издању из 1914. године Фројд велику пажњу поклања области теорије о сновима из различитих епоха и различитих језичких и културних области. Међу њима своје место добио је и Артемидор из Далдиса (Grubrich-Simits, 2004, p. 28).

¹⁷ Модерна дела која се баве историјом анализе снова често упућују на Артемидора као великог претечу ове дисциплине (Price, 1986, p. 6).

¹⁸ Harris-McCoy 2012, 435: Пре свега Артемидор се укључује у ониричку традицију, али се излагањем своје грађе, њеном организацијском шемом, линеарном и кохерентном начину излагања снова, узевши за основу човеков животни циклус (од рођења до смрти) као и човекову свакодневицу, анатомију људског тела, напуштајући свет богова који је био камен темељац у тумачењу снова његових претходника. (1.10) У својој интерпретацији он инсистира да тумач снова треба да буде упознат не само са садржајем сна већ и са сневачевим пореклом, друштвеним статусом, финансијском ситуацијом, телесним здрављем као и годинама старости. Све ово, према Артемидору, утиче на исправно предвиђање и тумачење будућих догађаја на основу снова. „Додавање и одузимање појединих детаља утиче на резултат тумачења“ (1.9). Ипак, сви ови подаци који се односе на сневачеву личност не одговарају модерној концепцији личности (Price, 1986, p. 15). У Артемидоровој ониричкој методологији налазе се три главна елемента учења Емпириста: прихватање традиционалног искуства, уочавање сличности и само искуство, а будући да је игнорисао логику и вероватноћу није успео доћи до закључка да су његова пророчанства из снова производ случајности (Harris, 2009, pp. 276–277)

¹⁹ Према овој теорији сан се не може и не треба тумачити без познавања личности сневача, односно без његових слободних асоцијација на елементе сна и стављања тако добијеног материјала у животну ситуацију сневача.

значење, они носе са собом историју, што значи да исти симбол може имати различита значења и појавити се у различитим временима (Pickand Roper, 2004, pp. 241–243). Стога, врло је незахвално тумачити Артемидора, али и Фројда и њихова дела изван њиховог културног контекста, јер добијени закључци не могу одговарати истини, нарочито ако се односе на специфичне друштвене форме. И треба имати на уму да оно што је у тумачењу снова Артемидор презирао, за Фројда је било циљ краљевског пута (Price, 1986, pp. 4–7, 13, 37).

Артемидора је врло ценио и други велики психоаналитичар Карл Густав Јунг [Carl Gustav Jung], који је својом и књигом својих сарадника *Човек и његови симболи* дао прве подстицаје за групну анализу, која се почиње уводити тек 70-их година 20. века (Freeman, 2014, str. 9–15).²⁰ У њој је показао да снови „обичних“, нормалних, људи могу да им помогну у спознаји своје личности без учешћа психотерапеута, док Јунгова најчувенија ученица Мари-Луиз фон Франц када [Marie-Louise von Franz] говори о тумачењу сна каже како су у тумачењу снова присутне наука и уметност, да постоје корисна и практична правила која се могу применити у раду на сну и која су у суштини, техничка или научна. Поред експозиција сна, сневачевих асоцијација, где се радња догађа и других елемената сна, за исправно тумачење сна важно је и искуство којим тумач снова стиче професионалну осетљивост (*Svet snova*, 2005, str. 214, 46)²¹.

Од Фројда до данас, међутим, много тога се променило у односу према сновима и њиховом тумачењу. Према савременој науци, човеков мозак је у току спавања активан и он одабира, класификује, све информације добијене у току дана, обрађује их са свим оним што већ

²⁰ Занастанаковекњигепресуданјебио сан који је проф. Јунгуснио и који га је подстакао да ипак заједно са својим сарадницима подели „јунговско“ учење о симболима са „обичним“ светом. Када је умро у јуну 1961. године свој део био је завршио, а нацрте својих сарадника одобрио. Из *Uvoda* превода *Man and his Symbols – Čovjek i njegovi simboli*: J. Freeman, *Uvod* 9–15 у: C. G. Jung et al., *Čovjek i njegovi simboli*, Preveli s engleskog Marija i Ivan Selačić, Mladinska knjiga, Ljubljana 1973). Професор Јунг је у Артемидору видео учењака који је обрадио око 3000 снова које треба прихватити и тумачити у складу са „посебним језиком“ снова из антике, њене религије, културе, осећања и вредности (Adler, 2014, p. 17).

²¹ Свестан обимности свога подухвата и његове сложености, Артемидор управо овим својим делом и личним искуством које нам кроз њега саопштава жели да поучи читаоца како би се оспособио да самостално тумачи снове и предвиђа будућност. Због тога (τρίβη καὶ γυμνασία (5. *Praef.*)) пише 5. књигу, као још један допринос искуству и пракси, како би читалац што успешније могао овладати основном логиком тумачења снова (B. 5. *Praef.*).

чува и оно што спавач опажа као разне врсте снова и ситуација које се одвијају пред његовим очима, само је мали део, само површински процес који се у то време одвија у његовој свести. За време сна, такође, мозак испитује и разиграва различите варијанте могућих збивања и покушава пронаћи оптимални модел будућности (Gorbovski, 2007, str. 22–24).

Из наведеног, дакле, видимо да се на функцију снова гледа различито, да снови објашњавају човекову садашњост, прошлост и могу да предвиде будућност, да без сна човек не може обављати основне животне функције. Утврђено је да снови имају знатно вишу и значајнију улогу у свачијем животу (Gorbovski, 2007, str. 5–8, 9–15, 19) и сви они се састоје од неколико стадијума или фаза. Главне су две. Сан без сновиђења и парадоксална фаза у којој се виде снови. Те различите фазе сна савремена наука открила је неких 50-их година 20. века. У древним медицинским текстовима, међутим, оне су описане пре три хиљаде година²². Упркос великом временском јазу који дели ова тумачења свако друштво разуме и тумачи снове на сопствени начин (Harris, 2009, p. 13).

Иако Артемидору то није био циљ, он нам, својим делом кроз бројне примере снова и сневача, приближава живот појединца из римских градова. Откривајући смисао и значење снова у предвиђању будућних догађаја, Артемидор је осмислио и психолошко, али и социјално функционисање античког човека (Pickand Roper, 2004, p. 16).²³

Разговором са тумачем снова клијенти, припадници различитих друштвених слојева (Harris-McCoy, 2012, p. 17; Pack, 1995, pp. 285–287; Bowersock, 1994, pp. 86–98)²⁴, добијали су не само протумачен сан, већ су

²² В. напомену 10. (Gorbovski 2007, p. 17).

²³ Иако су снови бележени вековима, то не значи да се нужно говори о „универзалном“ искуству сањања. Треба одвојити искуство сна од сна као феномена и имати на уму да је култура та која кодира снове кроз различите симболе. Током времена појављују се нови симболи или стари са новим значењем и значајно утичу на психолошко искуство.

²⁴ Већина Артемидорових клијената припадали су нижим слојевима друштва и нису били од већег значаја да би се нашли у стандардним просопографијама. Ипак, Артемидор помиње поименце и неке своје чувене савременике као што су Касије Максим или Максим из Тира, писац опширне филозофске расправе, којем је посветио прве три књиге свога дела, Марко Корнелије Фронтон, Плутарх из Херонеје, софист Елије Аристид. Њихови снови, међутим, имају примат у односу на њихово име и друштвени значај (Pack, 1995, 285–287) иако Bowersock (1994, 86–98) сматра да је Артемидор, скупљач снова, неко ко би се могао назвати окултистом, снововски поносан својом истакнутом клијентелом и да су његова интересовања била усмерена на њих и њима сличне због славе и материјалне користи. Клијентела се састоји од богатих, сиромашних, робова, атлета, беседника. Из његове класификације код Артемидора не може се увек јасно одредити друштвена припадност, али с обзиром на циљ његовог дела оваква класификација је и разумљива. Како каже Harris Mc-

се ослобађали тешких мисли (Harris-McCoy 2012, p. 425; Gager, 1992)²⁵. Са ониромантом су могли поделити не само своје страхове, већ и своја надања и скривене амбиције (Млађеновић, 2007, стр. 218),²⁶ које су великим делом биле везане за осећање које је прожимало читаво биће античког човека од Хомеровог доба до краја антике, само у различитим видовима, а то је осећање части²⁷.

Coу у *Uvody* (Artemidorus' *Oneirocritica: Text, Translation, and Commentary*, D. E. Harris-McCoy, Oxford, 2012, 17) широка клијентела сневача сведочи о Артемидоровој практичној природи тумача снова, јер сваки од њих припадао је некој од категорија или је био богат, сиромашан, роб, млад или стар, болестан, здрав.

²⁵ Према Harris-McCoy-у (Artemidorus' *Oneirocritica: Text, Translation, and Commentary*, D. E. Harris-McCoy, Oxford, 2012, 412) примарна публика оних који су се бавили магијом и прорицањем била је у безнадежном стању, осећали су извесну тежину ситуације у којој су се налазили и била им је потребна било каква назнака и потврда о могућем решењу њихових проблема. Harris-McCoy нас на истом месту упућује на Gager-ову збирку клетви и молитви (J. G. Gager, *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*, Oxford, 1992) којима су појединци прибегавали у тренуцима када су били испуњени анксиозношћу и када им је била потребна утеха и потпора, јер ће се „нека виша сила“ постарати да им крене на боље и да немају више препрека у остварењу својих циљева. На основу анализиране, пре свега документарне грађе, исписаних клетви на бронзаним таблицама, Gager закључује да су појединци прибегавали пракси клетви у тренуцима беса, фрустрације, несигурности и страха од јаке конкуренције (осећати анксиозност због учешћа на надметањима у театру и цирку (pp. 42–78), љубавних и брачних проблема (pp. 78–115). Страх се могао јавити од наступа у судници и приликом јавних беседа будући да су супарници и супарничке стране могле „проклетти“ своје противнике (pp. 116–150), приликом обављања разних послова (pp. 151–174), молили су за правду и освету због осећања да им је нанесена неправда (pp. 175–199). Из ових примера можемо видети чиме се све оптерећивао антички човек и како је настојао да реши своје проблеме.

²⁶ Наш велики хелениста Славко Леовац лепо је уочио, пишући о Исидори Секулић, једну важну, можемо рећи и животну важну, тему за античког човека, како се у речи и појму амбиција (лат. *ambitio*, грч. *filotimia*, која обично има негативно значење: ујдурма, сплеткарење, кортешовање, улизивање, похлепа за чин, таштина, славољубље), види дубоко човечан проблем честољубља и славољубља, један „[...] заплетен и скривен комплекс чије дејствовање можда нико на свету не признаје сасвим искрено“.

²⁷ *LSJ* (H. G. Liddel, R. Scott, and H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, 9th edn, Oxford, 1949) s.v: *tímē*: I I. обожавање, уважавање, част у мн. части које се указују боговима или надређенима, или су дати боговима или људима као награда за учињена добротина; 2. част, достојанство, власт која се односи на богове или краљеве; 3. имати почасно звање, вршити почасну службу, магистратуру, у мн. градске магистратуре, бити овлашћено лице; 4. признавање и исказивање части, дивљења; дарови нпр. боговима 5. поштован, угледан, сјајан, уважен II заствари: вредан, нацени III компензација, задовољство, казна. Из наведеног можемо видети да се реч за част (*tímē*, како се налази код Артемидора (2. 3, 2. 30, 3. 47), могла односити, како на богове, тако и на појединце, који су се истицали

Ово осећање било је и јесте у уској вези са вредностима времена у коме је појединац живео (Димитријевић, 2015)²⁸.

Част као осећање појединца које га покреће, али и указивање почасту у Римском царству као средство власти, добија изузетну снагу и моћ (Lendon, 1997)²⁹. Према Лендону [Lendon] непролазно осећање

у својим друштвеним активностима или личним поступцима који су наилазили на одобравање окружења, као и различите врсте награда које су им због тога указиване те су били *почаствовани*. У *РМС (Речник српскохрватскога књижевног језика, Матица Српска, Нови Сад 1971)* уз ознаку *част* (*РМС VI, 846*) наведени су денотати: 1. скуп морално-етичких начела којима се ко руководи у својим друштвеним и личним поступцима, морална исправност, поштење; 2.а. признање, глас који неко или нешто има у друштву, јавности, репутација, углед, реноме; 2.б. особита почаст, поштовање, уважење; 2.в. високи службени положај, почасно, угледно звање; 3.а. кашћење, гозба, гошћење; 3.б. дар, поклон у јелу, пићу или новцу који донесу званице на свадбу“.

²⁸ У својој докторској дисертацији одбрањеној у Новом Саду 2015. године, под насловом *Вербализација концепта части и поштења у српском језику* др Иван Димитријевић (мр Иван Димитријевић, *Вербализација концепта части и поштења у српском језику*, докторска дисертација, Нови Сад 2015) даје пресек врлине и вредности, части и поштења као њиховим главним носиоцима, што на нашем говорном подручју раније није учињено. Он нам тако излаже појам части кроз историјске епохе од антике до најновијег доба из чега можемо да видимо како се част „прилагођавала“ захтевима времена и како се тај појам разнолико сагледавао кроз историју (стр. 25–44) Наравно, треба поменути дело професора Милоша Н. Ђурића *Историја хеленске етике* која је посвећена искључиво старогрчкој моралности (Милош Н. Ђурић, *Историја хеленске етике*, Београд 1976). У њој проф. Ђурић овако каже за част (стр. 49): „Са одликом је суштински везана част (τιμή), и она у Хомера важи као неодвојива пратиља одлике и заслуге. Док по хришћанском схватању тежња за одликовањем и полагањем права на почаст и признање представљају грешну сујету, у Хелена они значе баш урастање личности у идеалну и надземаљску сферу, па је тако и у њихових богова: и они полажу право на своју част и радују се кад им култна заједница одаје похвалу за њихова дела, и љубоморно се свете за сваку увреду своје части. Хомерски јунаци неуморни су у узајамном одавању почасту и поштовања, јер се на томе оснива цео њихов друштвени поредак, и свој понос, који свагда остаје племенит и никад не прелази у празну надувеност, теже да оправдају унутрашњом вредношћу. Ускраћивање почасту представља највећу људску трагедију, као што показује пример Ахилејев и Ајантов. Ахилеј својим гневом због увређене части доводи ахејску војску на ивицу пропасти, а Ајант остаје до краја опседнут осећањем увређене јуначке части, и најзад неспособан да у такву стању живот продужи извршиће самоубиство. Као појам одлике, тако ће и појам части у доцније време сублимисати и обогатити општијим етичким смислом: њему ће се одузимати сталешка ограниченост, али ће се при томе одлучније потврђивати његова трајна истина и непропадљива идеалност. То се нарочито види у Аристотела, који, као Хелени свих векова, има Хомерове ликове непосредно пред очима и своје појмове о врлинама развија баш на узорима хомерских јунака“.

²⁹ Монографија *Empire of Honour, The Art Government in the Roman World* (J. E. Lendon, *Empire of Honour: The Art Government in the Roman World*, Oxford 1997)

части и њена психолошка снага произилази, барем делимично, из универзалне људске жеље за указивањем поштовања људи из окружења. Потреба за људском солидарношћу, учествовање у животу заједнице, али и награда за извршене подухвате учињене за добробит града и његових грађана, изузетно је снажна мотивација. Са друге стране исте ове потребе, међутим, постоји друга човекова жеља да потисне друге, да се разликује од других, да се истакне било по томе што има више новца, лепшег брачног сапутника или примат у рвању, и да због тога ужива углед. Грчко-римска почаст извличила је своју снагу из оба импулса, способности инклузије (укључивања у заједницу) и из разликовања једног човека од другог истицањем сопствених вредности и постигнућа (р. 33).

Како се један човек из римске провинције борио са ове две, на први поглед, неспојиве супротности у својој личности, без обзира на друштвени положај који је имао³⁰, на порекло, од чега је страховао³¹, а чему је тежио, колико се стварност разликовала од његових жеља и настојања, а колико и од тога да ли су страхови били оправдани, од колике

посвећена је овој теми. У њој аутор исцрпно излаже, пре свега на основу наративне, али и документарне грађе, како су се осећањем части и указивањем почести користиле римска власт и провинцијска елита у спровођењу своје политике у свим деловима Царства, али су истовремено и саме биле под њеним утицајем.

³⁰ Према Артемидору друштвени статус сневача је од кључног значаја за врсту снова које ће имати, као и да снове који су од важности за државу могу имати само владари, магистрати и племство. И у овом се огледа извесни снобовски однос, па можемо рећи, и према већини Артемидорових клијената који су припадали нижим слојевима друштва. У модерној психологији у тумачењу снова друштвени статус сневача нема такву улогу, већ је битан појединац. Артемидора не занима сневачева психологија личности. У тумачењу важан кулурни контекст (Price, 1986, pp. 15–20).

³¹ Када се говори о страху као о човековој емоцији данас је психолози тумаче као основну човекову емоцију у служби заштите и прилагођавања. Употребљава се за сва доживљавања страха без обзира на њихов интензитет, трајност и ситуације у којима се јавља. У психолошкој и психијатријској литератури употребљава се најчешће као израз који означава стање интензивне, краткотрајне, непријатне и нагло настале напетости са интелектуалним садржајем, тј. присуству одређене опасности. Страх је најчешће нормална реакција на одређену и јасно уочљиву опасност која припрема организам да се супротстави претњама које она носи са собом (s. v. *Strah*, Erić, 2007). Према савременој психологији постоје различите врсте страха: страх од Бога, страх од јавног наступа, страх од мртве особе, страх од непознатог, страх од позорнице, страх од празног простора, страх од путовања, страх од распадања леша, страх од смрти, страх од успеха. На страх, међутим, може се гледати и са историјског становишта. Француски историчар Жан Делимо 1978. године објавио је студију *Страх на Западу*, која се бави друштвеним облицима страха у Европи од 14. до 18. века. *Страх у позној Византији, 1180–1453*, студија је Радивоја Радића у два тома (1999), која се бави историјским аспектима за тај временски период.

је важности у његовим унутрашњим борбама било осећање части? Иако му то није био циљ, Артемидор кроз животне приче својих клијената, а и као резултат чињенице да су страхови и тежње које је представио кроз снове њега лично интересовале (Pack, 1955, p. 282), даје можда и најпластичнију представу човекових душевних борби везаних за осећање части и кроз искључиви аспект почаста, нуди изузетан третман критеријума за друштвено рангирање у грчким провинцијама Римског царства (Lendon, 1997, p. 34)³².

Осећање части, како смо већ рекли, за Артемидора је био снажан *spiritus movens* да напише своје најзначајније дело, тако да и из овога, на неки начин, можемо видети да је част заузимала значајно место у његовим интересовањима у тумачењу снова својих клијената. Неколико најрепрезентативнијих снова, њих десет, које се односе на част као осећање, како се могла стећи, али и изгубити, како су се сневачи, Артемидорови клијенти, према томе односили, дајемо по први пут у преводу на српски језик.³³

Иако у антици само имање и богатство није морало нужно значити да је његов власник у части (Lendon, 1997, p. 34), оно му је могло отворити пут да се у неком сегменту истакне у својој заједници и да покаже неку своју другу природу, која дотад није могла доћи до изражаја. Артемидорови снови нам то показују. Символи који наговештавају богатство и увећање имања, а који су се јавили у сновима сиромашних су повраћање чисте крви³⁴, остати у другом стању³⁵, уснити велику главу³⁶, уколико зидови горе чистим пламеном³⁷, утицање чисте

³² Ово је значајан тренутак који Lendon везује за Артемидора као историјски извор, али и рангирање виших слојева друштва кроз почаста. У својој монографији Lendon показује како је власт (римски цар и његови представници по римским провинцијама) јако држала до тога да јој се указују почаста и начин на који се то чини. Исто тако и сама је, указивањем почаста, своје поданике везивала за себе. Тиме се успостављала широка мрежа почаста. Почаста су се додељивале у зависности од друштвеног положаја као и заслуга и оне су међу појединим члановима заједнице правиле разлику у њиховом рангирању.

³³ Издање из којег смо наводили снове, чији изворни текст се налази у напоменама и у тексту, је из најновијег издања Артемидора објављеном на енглеском: Артемидорова *Симболика снова: Artemidorus' Oneirocritica: Text, Translation, and Commentary*, D. E. Harris-McCoy, Oxford, 2012.

³⁴ Сан 3(1.33)

³⁵ Сан 1 (1.14)

³⁶ Сан 2 (1.17)

³⁷ Сан 6 (2.10)

воде у кућу, извор и фонтана у кући³⁸. Чиста река била је весник доласка богатог човека у кућу на добро њених станара. За сиромашне људе и само богатство је могло значити част (част од богова – јер све што се добијало и губило долазило је од њих). Упоредимо са сном у којем се удар грома на учеснике у градским парницама тумачи да „гром удара само оне који су у части“³⁹. Због тога им је град често указивао почаст почасним натписима и статуама.⁴⁰ Уснити да се чине таква давања за човека који живи у крајњој беди био је знак да ће се његово стање поправити. Како Артемидор тумачи: не може дати много онај који нема много⁴¹.

Неки од ових симбола који су се јављали сиромашнима јављали су се и имућнима и за њих су имали повољно значење. Сан да имућан човек усни велику главу уколико је без јавних служби значи да ће добити такву магистратуру која ће му донети јавне почести у виду венца, свештеничке траке или дијадеме⁴². И уснити пурпурно одело за имућне људе значи да им предстоје јавне почести и слава која се везују за ово одело које се виде из самог чина ношења овакве одеће⁴³. Уколико богат човек усни сан да му просторије горе у чистој ватри, следе му почести, напредовање у јавним службама, а јавне службе неминовно за собом повлаче велики утицај у јавности па самим тим и извесне части⁴⁴. Можемо ли претпоставити да су за овим неким делом свога бића прижељкивали и сиромашни? А богат човек сам по себи, с обзиром на свој статус и друштвену моћ, значи добро и уколико се неком јави у сну⁴⁵. Уколико би имућан и угледан човек уснио да је постао бог, предвиђа јавну магистратуру која одговара степену његовог уважавања⁴⁶. Како Артемидор објашњава, они који су на власти могу добро или лоше третирати људе⁴⁷.

³⁸ Сан 8 (2.27)

³⁹ Сан 5 (2.9)

⁴⁰ У стварности лична давања у виду литургија и других магистратура које су могли вршити истакнути грађани била су пожељна и требала су бити на добробит чланова градске заједнице, а за узврат указиване су им почести у виду почасних натписа и подизањем статуа (McLean 2002, 236–244).

⁴¹ Сан 9 (2.30)

⁴² Сан 2 (1.17). Упореди са тумачењем за сиромашне.

⁴³ Сан 4 (2.3). Како Артемидор објашњава, робови и ова боја немају никаквих заједничких веза – робови немају додира са овом бојом.

⁴⁴ Сан 6 (2.10).

⁴⁵ Сан 8 (2.27).

⁴⁶ Сан 10 (3.13).

⁴⁷ Можемо ли овај Артемидоров коментар третирати као неку врсту личне потврде његове савремености, његовог незадовољства? Новија тумачења Артемидоровог дела показују да је оно настало као својеврстан револт против римског полагања права на

Било је истих снова који су различито значили за богате и сиромашне. Богат човек који ужива углед уколико усни реку која отиче из куће, управљаће градом, стремећи за частима и много ће својих средстава дати својим суграђанима, који ће, у случају нужде, бити слободни да им се обрете, док ће сиромашном човеку нанети штету, његовој жени, детету и осталим укућанима, јер су се прељубнички и срамотно понашали⁴⁸.

Међу сиромашнима могли су се наћи и робови. Ако роб усни велику главу – проћи ће доста времена док не добије слободу⁴⁹, док супротно овом сну, уколико усни пурпурно одело, биће ослобођен. Како Артемидор објашњава, ова боја нема ништа са пурпурним оделом⁵⁰. Слобода се робу „гарантује“ уколико усни да заповеда војском⁵¹, а уколико сања да је писар управљаће домаћинством свога господара. Ово би се могло протумачити као извесна част која му се указује – поверење које има његов господар према њему, па можда, и могућност ослобођења⁵². А ако је неко од сиромашних, робова или затвореника уснио да је бог, биће ослобођен од тешких околности у којима се налази⁵³.

Међу сновима о части нашли су место и снови атлета, глумаца, музичара и плесача. Атлети је победу предвиђао сан о великој глави, а победа му је доносила славу. Исти сан за зајмодавца и мењача значи успех у пословним подухватима⁵⁴. За глумце, музичаре и плесаче био је

целокупност знања и да је он изразио мањинске ставове, јер га је написао Грк у време доминације царског Рима, иако према том истом Риму указује респект (Harris-McCoy, 2013, p. 177). Пол Вејн је лепо указао на једну особеност Артемидорових савременика Диона из Прусе и Елија Аристида који представљају елиту источног дела Римског царства. Они су, с једне стране, грчке патриоте, а са друге стране управљачки слој у грчким градовима чији је интерес више био да извуку корист из доброг олигархијског реда и сарадње са римским господарима (Вејн, 2006, стр. 195).

⁴⁸ Сан 8 (2.27).

⁴⁹ Сан 2 (1.17).

⁵⁰ Боја која је била карактеристична за одећу код Грка и Римљана који су припадали вишим друштвеним слојевима, показивала је њихов статус и имала симболично значење (Cleland et al., 2007, p. 153).

⁵¹ Сан 9 (2.30).

⁵² Чести су били случајеви, нарочито када је реч о кућним робовима, да су због своје оданости господару добијали слободу. Један од најпознатијих таквих примера је Цицеронов секретар Тирон.

⁵³ Сан 10 (3.13) Ово би била потврда о тешком положају нижих слојева друштва, иако Артемидор на овом месту, као и на другима, не говори о чему се конкретно ради. То је и разумљиво с обзиром на сврху његовог сановника и обимности тематике и бројности појединачних случајева.

⁵⁴ Сан 2 (1.17).

повољан знак уснити да чине добротинства, како Артемидор објашњава, јер то означава стицање много части у односу на гомилу⁵⁵, јер о онима који чине добротинства добро се говори⁵⁶.

Сви ови снови који се односе на сиромашне, робове, атлете, музичаре, плесаче, глумце показују њихову жељу за поправљањем друштвеног статуса, па и сведоче о тешким животним околностима и неизвесности, те показују колико су били људи који само прижељкују нешто више од онога што им је дато. А неки од ових снова могу им тако нешто и понудити у самом процесу. Ипак, упркос стручности онироманта,⁵⁷ морамо имати на уму да, према неким савременим схватањима, у сновима у којима видимо извесне симболе, они не морају увек бити показатељи стварних жеља и страхова, што сигурно може важити и за снове у антици. Док су Грци и Римљани сневали о ономе што су могли да замисле, нешто што је била њихова пракса, из те праксе, делом, може се дати слика стварности, што се у извесној мери рефлектовало у темама које се јављају код Артемидора којима он посвећује највише пажње (Harris, 2009, pp. 95–130).

Супротно части стоји срамота и поруга. Како су части прижељкивали, а и задобијали, тако су их могли и изгубити. О губитку части Артемидор каже следеће: ако би богат човек уснио да је у другом стању, биће укључен у суђења и невоље⁵⁸ (Можемо претпоставити да је то за њега значило губитак части.). И за богатог човека који је већ преузео јавне службе, беседника или вођу гомиле, предсказује непоштовање масе уколико би богат човек уснио да има велику главу. Немири и погрде од стране заједнице за исти сан следе онима који су се повукли у миран живот. А уколико се усни глава мања од оне која је рођењем дата, логично, означава супротно свакој од последица које су изнад наведене за већу главу, а то је сиромаштво и губитак поштовања, невоље.⁵⁹ Невоља прати и оне који усне да зидови горе у нечистој ватри, а пропаст онога

⁵⁵ У зависности од посла којим се неко лице бави оно свој успех мери признањем околине и то је за њега част. Средњи и најнижи слој био је главна Артемидорова клијентела чије нам страхове, жеље, па и идеале приказује кроз њихове снове. Они су заинтересовани за рад, зараду и напредак који могу постићи у приватном животу, али и заједници (Van Hooff, 2006, p. 23).

⁵⁶ Сан 9 (2.30).

⁵⁷ Као ониромант Артемидор је морао рачунати на ауторитет који има међу својим клијентима, али упркос томе страховао је од критика неистомишљеника. Књиге су, међутим, у Артемидорово време биле скупе тако да су га могли читати само припадници виших слојева друштва, богатији и образованији. (Harris, pp. 203–204).

⁵⁸ Сан 1 (1.14).

⁵⁹ Сан 2 (1.17).

чији су зидови приказани у сну⁶⁰. Велики улов рибе ситним трговцима и софистима је знак да ће први остати без запослења, а други да ће се осрамотити у јавности иступајући пред народом на неодговарајући начин⁶¹. Блатњава и надошла вода, понајвише ако уништава све по кући, означава насиље од стране непријатеља, уништење свега што је у кући, као и њених укућана. Прељубничко и срамотно понашање укућана сиромашног човека доноси губитак угледа и поштовања, и, како Артемидор тумачи, то се може навестити отицањем реке из куће; суви извори и фонтане предвиђају болест и сиромаштво. Нереди и јавну саблазан сиромашном предвиђа уколико усни да заповеда војском и исто тако уколико здрав човек усни да чини јавна добротинства.⁶²

Из ових Артемидорових снова можемо макар наслутити шта је за човека из 2. в. н. е. представљао губитак части (непоштовање заједнице, јавна саблазан, сиромаштво, губитак предузетничких способности, губитак талента, губитак служби). Како се он могао осећати након одсањаног сна за чије симболе је знао да „не слуте на добро“? Сигурно је морао је бити испуњен страхом и неизвесношћу, јер је за њега као „бића заједнице“ „бити у части“ била потврда да постоји.⁶³

Оно што нас брине и што бисмо желели једним делом свога бића да се оствари одлика је античке врсте снова која се репродукује у савременој форми, осим „снова као сећања“ (Harris, 2009, p. 19).⁶⁴ Упркос друштвеним разликама које су постојале између Артемидора и његових клијената (што и сам подвлачи прављењем разлике између снова оних које воде морално исправан и срећан живот⁶⁵) и оних чији живот је пун потешкоћа, испуњен сиромаштвом, дуговањима⁶⁶, ипак сматра, да и њихови снови, чије значење се крије у симболима, може протумачити само стручњак. А ти симболи повезани су са њиховим

⁶⁰ Сан 6 (2.10).

⁶¹ Сан 7 (2.14).

⁶² Сан 8 (2.27); 9 (2.30).

⁶³ Више о губитку части у: Lendon 1997, 40–63.

⁶⁴ О другим врстама снова који имају заједничке особине у антици и модерном добу (Harris, 2009, 17–19).

⁶⁵ Они имају предиктивне снове, снове којима се може предвидети будућност *ὄνειροι* (Bowersock 1994, pp. 81–82; Harris 2009, p. 115). Више о даљој класификацији снова код Артемидора као и њиховој рецепцији в. Kessels, 1969, 389–424.

⁶⁶ Снови који су били последица проживљене стварности испуњене страхом и неизвесношћу су *ἐνύπνια*. Ипак, како Kessels примећује, *ὄνειρος* и *ἐνύπσιον* били су технички термини, позивајући се на Артемидора, да је и овај сам упao у замку тренутне употребе језика као и да су и *ἐνύπνια* могли бити алегорички и тако се приближити *ὄνειρος*. (Kessels, 1969, p. 392).

жељама (Harris, 2009, p. 115). Мада, [Bowersock] истиче да неки аутори претерују са оценом Артемидора као извора за друштвену историју свих слојева управо због Артемидорове поделе сновa и тога да он не жели да пише „свашта“, већ само о предиктивним сновима које може имати „елитна“ клијентела. Он је скупљач сновa, неко ко се бави дисциплином која би се могла назвати окултистичком, сноб који помиње своје истакнуте савременике, људе који су на положајима јер су они клијентела од које може имати материјалну и другу корист (Bowersock, 1994, pp. 82–98). Уколико је тако, могли бисмо поставити питање и самом Артемидору како наводи примере симбола који имају одређено значење за сиромашне и ниже слојеве друштва и даје њихово тумачење ако су то „само“ *ἐνύπνια*. Такође, Артемидор их помиње у контексту части. Да није тако, могли бисмо претпоставити да их не би ни било. Упркос свом статусу, Артемидор је на својим путовањима упознао велики број људи из различитих друштвених слојева и кроз своје приче су му постали „ближи“. Сви су они су били поданици римског цара. Артемидор своје дело пише на грчком и то азијанистичком, повлачи се у Далдис и кроз своје дело настоји да покаже (у сегменту части) како су промене „на боље“ и „на горе“ могуће за све. Како можемо видети, и припадници нижих слојева ипак су се могли уздићи на друштвеној лествици (на основу сновa о почастима) и бити итекако пожељна клијентела, те и њихови снови добијају на значају кад пише о њиховим последицама. Наравно, мора се бити пажљив у интерпретацији оваквих Артемидорових саопштења и не изводити коначне закључке о грчко-римском свету и његовој стварности искључиво на основу сновa.

Из ових сновa можемо видети како је Артемидорова анализа варијала од друштвеног статуса сневача. Тако су исти снови за једну статусну групу били повољни, а за другу неповољни. Међутим, постоје снови о части који се готово исто тумаче за припаднике свих статусних група (Lendon, 1997, p. 33). Иако из његових биографских података, које даје у својем делу, можемо закључити да је припадао имућнијем слоју провинцијалаца, који је могао себи приуштити путовања у далеке крајеве, он се ипак бави „потцењеном“ професијом и приказује страхове и жеље средњег и најнижег слоја и његове идеале⁶⁷. Они су углавном

⁶⁷ У њих су улазили људи са мало или нимало имовине, скромних прихода и проблематичних животних навика. У слој сиромашних често је улазила и четврта категорија, појединци лишени слободе: робови, затвореници и дужници. Сви они су чинили највећим делом основну земљорадничку радну снагу. У Азији је постојала тзв. закупничка земљорадња, али због фрагментарности података тешко је извести закључак о њиховом правном и стварном положају у производним односима (P. Garnsey, R. Saller, 2014, pp. 134–135)

били на маргини дешавања и, према античким ауторима, нису били у толикој мери вредни да би се њима бавили у својим делима. Велике теме намењене су великим и значајним појединцима. А част као осећање, па и њене манифестације, самим тим, великим делом била је намењена царевима, царским службеницима, градској елити. Артемидорови снови, међутим, дају нам једну другачију слику, да су то, ипак, људи који имају жеље, осећања па, можда, и она за које припадници виших слојева нису могли ни замислити да постоје и да су осећања та која изједначавају владаре и поданике⁶⁸.

Упркос постојању имовних и других разлика у друштву, постојала је извесна „друштвена мобилност“ и она је подразумевала да неко из категорије богатих пређе у категорију сиромашних, слободни буду лишени слободе, дужници измире своја дуговања и обрнуто (Garnsey, 2014, p. 134). Сви они, ипак, имали су своје снове о (по)частима.

Овде имамо не само примере супротног значења сна за припаднике различитих друштвених слојева богат-сиромаш већ и последице које су их задесиле у животу и могуће случајеве: сиромаш се могао обогатити и постати угледан, а богат човек не само да је остајао без богатства већ је био оптуживан (проводιο време у судници – нека врста губитка части) и упадао у разне друге проблеме. Као илустрацију можемо навести пример Диона из Прусе, који је, оптужен за малверзације од својих суграђана, морао да иде на суд. И није једини. Било је још таквих примера. Можемо претпоставити да нису спокојно примали овакве вести (о чему Артемидор не говори), да су попут Гагерових личности прибегавали некој врсти магије да би спречили остварење сна ако им се неповољно протумачио. Вероватно им није било свеједно када би уснили сан којим би њихова „ушушкана“ садашњица постала део прошлости. А са друге стране сиромашни би чекали да се тако нешто оствари и да они добију прилику да поправе свој материјални, али и друштвени статус. И они се, највероватније, нису задовољавали само побољшаном материјалном ситуацијом, већ су радили и на свом „реномеу“ као чланови заједнице, макар као чланови разних удружења чија су имена овековечена на појединим почасним натписима, које можемо срести и данас широм света где су се некад простирале провинције Римског царства.

⁶⁸ Једном приликом када је Марко Аурелије, будући цар, оплакивао свог упокојеног учитеља, а дворске слуге га опомињале због показивања жалости, тадашњи цар, Антонин Пије, је рекао: „Дозволите му да буде човек; ни филозофија, нити власт нису га лишиле осећања“. *Животопис Антонина Пија*X, 5, у *Царска повест*, Предговор и коментари Ж. Петковић, Превод с латинског М. Мајхер и Ж. Петковић, Београд, 2009.

Иако, према Лендону, код Артемидора не постоји јединствен критеријум за друштвено рангирање⁶⁹, сматрамо да је Артемидор покушао, управо поделом снова, да направи одређену разлику између друштвених категорија. А сновима је показао колико је феномен (по)части био значајан за сваког појединца и колико је био спона која је повезивала све припаднике заједнице упркос имовној, интелектуалној неједнакости која је постојала. У зависности од контекста сневача и (по)части се разликују, али и припадници свих категорија сањају о њиховом задобијању и страхују да их не буду лишени. А како видимо догађало се и једно и друго.

Из наведеног можемо видети да осећање части није било исто за припаднике различитих слојева. Нешто што је важило за богате није важило за сиромашне, што је важило за слободне није важило за робове или за градске магистрате и обичне занатлије. У Артемидоровом делу значајно се истичу друштвене разлике, као и психологија припадника различитих слојева. Наиме, Артемидор пророчке снове приписује само вишим сталежима, локалној елити и свештенству, док припадници нижих слојева не могу уснити такве снове. Њихови снови везани су за њихову стварност, која је врло често тмурна и тешка. И док овај период располаже са највећим бројем почасних натписа по провинцијама широм Римског царства, а који документовано сведоче колико је и римској власти и локалној елити било важно да укаже и да јој се укаже (по)част, дотле ретку прилику имамо да видимо шта је (по)част значила за ниже слојеве римског друштва у времену „економске и политичке стабилности“. Артемидор је то учинио на, можда, и најобјективнији начин, саопштавањем снова као несвесног дела човекове психе о свесном и показао нам како једно књижевно дело може дати објективну слику стварности.

⁶⁹ Када Лендон говори о почастима код Артемидора, он говори о почастима као јединственом критеријуму за друштвено рангирање у категорији поседника (имућних), док сматра да код Артемидора не постоји јединствени критеријум за рангирање у целом друштву (стр. 34).

Додатак

Сан 1 (1.14)⁷⁰: Ако неко усни да је остао у другом стању, ако је сиромашан, он ће стећи много и задобити велика богатства, будући уздигнут на високу позицију. А ако исто усни богат човек, он ће бити укључен у суђења и невоље.⁷¹

Сан 2 (1.17): Замислити да неко има велику главу добар је знак за имућног човека (који још није вршио јавну службу), а и за сиромаша, атлету, зајмодавца, мењача и еренарха. Јер, у првом случају, предсказује јавну магистратуру за коју ће он тражити венац, свештеничку траку за главу или дијадему, а за сиромаша повољну трговину и нагомилавање богатства и према томе његова глава постаће већа. А за атлету јасно је да предвиђа победу. Јер онда би се његова глава увећала. Јер у ствари богатство се зове „капитал“. И за богатог човека који је већ преузео јавне службе, беседника или вођу гомиле предсказује непоштовање масе. За болесног човека тешку главобољу, за војника, тежак рад, а да роб скоро неће бити ослобођен и, за некога ко се повукао у миран живот, немире и погрде. А уколико се усни глава мања од оне која је природом (рођењем) дата логично означава супротно свакој од последица које су изнад наведене за већу главу.⁷²

Сан 3 (1.33): Повраћање пуно крви, чија боја одговара природној, добро је за сиромашног човека, јер то означава повећање имања и обиље богатства, и зато што новац има исту везу као и крв као што се и за старце сматра да су мудраци.⁷³

⁷⁰ Бројеви у загради односе се на сан како је нумерисан у Макојевом издању Артемидора.

⁷¹ 1.14: Εἰ δὲ τις ἑαυτὸν ὑπολάβοι κυεῖν, εἰ μὲν πένης εἴη, πολλὰ κτήσεται καὶ περιβαλεῖται χρήματα, ὥς καὶ διογκωθῆναι· εἰ δὲ πλούσιος, ἐν βασάνοις ἔσται καὶ φροντίσι. καὶ ὁ γυναῖκα ἔχων στερηθήσεται αὐτῆς, ὥς οὐκέτι χρεῖαν ἔχων στερηθήσεται αὐτῆς, ὥς οὐκ ἔτι χρεῖαν ἔχων τῆς κυοφορούσης.

⁷² 1.17: Μεγάλην δοκεῖν ἔχειν κεφαλὴν ἀγαθὸν ἀνδρὶ πλουσίῳ οὐδέπω ἄρξαντι καὶ πένητι καὶ ἀθλητῇ καὶ δανειστῇ καὶ траπεζίτῃ καὶ ἐρανάρχῃ. τῷ μὲν γὰρ ἀρχὴν τινα προαγορεύει, ἐν ᾗ δεήσει αὐτῷ στεφάνου ἢ στροφίου ἢ διαδήματος, τῷ δὲ εὐπορίαν καὶ χρημάτων ἐπίκτησιν καὶ κατὰ τοῦ τὸ μείζονα τὴν κεφαλὴν ἔσεσθαι. ἀθλητῇ δὲ σαφὲς ὅτι νίκην προαγορεύει· τότε γὰρ ἡ κεφαλὴ μείζων γένοιτ' ἂν αὐτοῦ. δανειστῇ δὲ καὶ траπεζίτῃ καὶ ἐρενάρχῃ πλείονα τὴν τῶν χρημάτων συλλογὴν μαντεύεται. καὶ γὰρ τὰ χρήματα κεφάλια καλεῖται. πλουσίῳ δὲ πρὸς τὸ ἄρχειν ἤδη καθεστῶτι καὶ ῥήτορικαὶ δημαγωγῶ βαρύνσεις καὶ ὕβρεις ἐκτῶν ὄχλων προαγορεύει καὶ τῷ νοσοῦντι καρηβαρίαν καὶ στρατιώτῃ πόνους καὶ δούλῳ τὸ μὴ ταχέως ἐλευθερωθῆναι καὶ τῷ τὸν ἥσυχον ἐπανηρημένου βίον тαραχὰς ἅμα καὶ ὕβρεις μαντεύεται. ἡ δὲ μικρότερα καὶ τοῦ κατὰ φύσιν λειπομένη κεφαλὴ τὰ ἐναντία πρὸς λόγον ἐκάστου τῶν ἀποτελεσμάτων τῇ προγεγραμμένη κεφαλῇ σημαίνει.

⁷³ Αἷμα ἐμῆιν πολὺ μὲν καὶ εὐχρουν καὶ μὴ διεφθορὸς ἀγαθὸν πένητι, πρόσκτησιν

Сан 4 (2.3): А пурпурно одело је добро за уснити и за робове и за богате. Јер за робове то означава слободу јер с обзиром на свој сталеж немају ништа са пурпурним оделом, док за богате наговештава почаст и славу који произилазе из ношења овакве одеће и истакнутошћу која га прати.⁷⁴

Сан 5 (2.9): И на суђењима где се доносе одлуке у грађанским парницама уснити добро је да судионика удари гром. Јер гром удара само на оне који су у части, с обзиром да му је част дата од бога.⁷⁵

Сан 6 (2.10): Просторије које горе у чистој ватри, које не падају у њу, и бивају уништене, за сиромашне значе богатство, а за богатог човека напредовање у јавним службама. Али оне које тињају у нечистој ватри и које су спаљене, претворене у пепео, и чији су зидови упали и које су сасвим уништене ватром значе невоље за све и предсказују пропаст за оне чији су зидови приказани у сну. А уколико зидови постану већи и сјајнији после пожара нечији живот ће кренути на боље (у погледу богатства).⁷⁶

Сан 7 (2.14): И ухватити много великих риба доноси зараду свима осим онима који се баве ситном трговином и софистима. Јер, за ситне трговце сан значи незапосленост услед немогућности да се ангажују у њиховој уобичајеној трговини и истовремено баве риболовом. А за друге да неће говорити на одговарајући начин пред публиком. Јер рибе немају глас. А када се ухвате мале рибе, то означава неугодност и ни трунке зараде. Различите врсте риба могу имати различите врсте значења.⁷⁷

γὰρ σημαίνει καὶ περιουσίαν χρημάτων, ὅτι τὸν ἴσον ἔχει λόγον τῷ αἵματι τὸ ἀργύριον, ὥς καὶ οἱ παλαοὶ ἄνδρες σοφοὶ διέλαβον...

⁷⁴ 2.3: ...πορφύρα δὲ ἐσθῆς δούλοις ἀγαθὴ καὶ πλουσίοις· οἷς μὲν γὰρ διὰ τὸ μὴ μετεῖναι ἐλευθερίαν σημαίνει, οἷς δὲ διὰ τὸ ἐπιβάλλειν καὶ τῷ ἀξιώματι κατάλληλον εἶναι τιμὴν καὶ εὐδοξίαν προαγορεύει...

⁷⁵ 2.9: ἐν δὲ ταῖς δίκαις ταῖς περὶ ἐπιτιμίας συμφέρει τὸ δοκεῖν κεραυνουῖσθαι· οὐδεὶς γὰρ κεραυνωθεὶς ἀτιμός ἐστιν, ὅπου γε καὶ ὡς θεὸς τιμᾶται.

⁷⁶ 2.10: ...Οἴκοι καιούμενοι καθαρῶ πυρὶ καὶ μὴ συμπίπτοντες μηδὲ διαφθειρόμενοι πένησι μὲν εὐπορίαν, πλουσίοις δὲ ἀρχὰς περιποιοῦσιν. οἱ δὲ σμυχόμενοι μὴ καθαρῶ πυρὶ καὶ καταιθαλόμενοι καὶ συμπίπτοντες καὶ ὑπὸ τοῦ πυρὸς διαφθειρόμενοι πᾶσι πονηροὶ καὶ τοιούτων ὄλεθρον σημαίνουσιν ἀνθρώπων, οἷοι ἄν ὦσιν οἴκοι[ῇ οἱ τοῖχοι]... ...οἱ δὲ μετὰ τὸ πῦρ αὐξηθέντες τοῖχοι ἢ λαμπρότεροι φαινόμενοι[πολυτελέστερον] τὸν βίον ἐπὶ τὸ βέλτιον μετάγουσι...

⁷⁷ 2.14: λαμβάνειν δὲ ἰχθύας πολλοὺς αἵμα καὶ μεγάλους ἀγαθὸν καὶ κερδοφόρον πᾶσι πλην τῶν ἐπιδίφριον τὴν ἐργασίαν ἐχόντων καὶ σοφιστῶν· τοῖς μὲν γὰρ σχολὴν σημαίνει τὸ ὄναρ διὰ τὸ μὴ δύνασθαι καὶ πρὸς ἔργῳ τῷ συνήθει εἶναι καὶ ἀλιεύειν, τοῖς δὲ οὐ φησιν ἐπιτηδεῖων τεύξεσθαι τῶν ἀκροατῶν· ἄφωνον γὰρ οἰχθύς.

Сан 8 (2.27): Чиста река која утиче у кућу предвиђа долазак богатог човека у ту кућу на добро њених становника. Али, ако је блатњава и надошла, и понајвише, ако уништава све по кући, означава насиље од стране непријатеља и уништење свега што је у кући као и њених укућана. А река која отиче из куће добар је знак за богатог човека и за веома угледног човека. Јер он ће владати градом и стремећи за частима, у име народа потрошиће много и многи људи ће кренути његовој кући којима треба помоћ и који је желе. Јер свим људима треба река. А сиромашном човеку нанеће штету, његовој жени, детету и осталим укућанима како су се прељубнички и срамотно понашали.

И друга врста воде која утиче у кућу, ако је пуна блата значи да ће неко предвидети да (му се) кућа продаје, а чиста вода означава да ће стећи имовину и богатство. А уснити бунар у кући или на пољу а да га пре није било је добро. Јер то означава стицање богатства и за неочењеног човека или човека без деце, жену и децу. ... А извори и фонтане са чистом водом су добре за све, а највише за болесне и сиромашне. Јер, за прве значи опоравак, а за друге богатство. Јер ништа не окрепљује колико вода. А за оне који су суви и који не садрже воду значи све супротно овом.⁷⁸

Сан 9 (2.30): Уснити да се заповеда војском добро је за оне који су у овој служби, али за сиромашне значи нереде и јавну саблазан а за робове слободу ... Уколико сневач усни да је писар... И за роба, овај сан предвиђа контролу над кућом и његову поузданост.⁷⁹ А чинити јавна добротина из личних средстава предвиђа смрт за болесног човека који је уснио такав сан расипање и уништење његовог имања, а за

⁷⁸ 2.27: ...ποταμός εἰς οἰκίαν ῥέων καθαρὸς ἀνδρὸς πλουσίου εἴσοδον εἰς τὴν οἰκίαν μαντεύεται ἐπ' ὠφελείᾳ τῶν ἐν οἰκούντων, τετραγμένος δὲ καὶ θολερός, καὶ μάλιστα εἰς τισίνηται τῶν τῆς οἰκίας ὄντων, ἐχθροῦ βίαν σημαίνει, ὃς πολλὰ καὶ τὴν οἰκίαν καὶ τοὺς ἐναυτῆς βλαψεί. ἐξ οἰκίας δὲ ποταμός ἐκ ῥέων πλουσίῳ μὲν ἀνδρὶ καὶ μέγα δυναμένῳ συμφέρει· ἄρξει γὰρ τῆς πόλεως καὶ πολλὰ φιλοτιμούμενος εἰς τὸ δημόσιον ἀναλώσει, πολλοὶ τε ἐπὶ τὴν οἰκίαν αὐτοῦ φοιτήσουσι δεόμενοι καὶ χρήζοντες· πάντες γὰρ ποταμοῦ δέονται. πένητι δὲ ἀνδρὶ διαβάλλει τὴν γυναῖκα ἢ τὸν παῖδα ἢ τινα τῶν ἐν τῇ οἰκίᾳ μοιχευόμενον καὶ ἀσχημον οὖντα. ἄλλο δὲ ὕδωρ εἰς οἰκίαν ῥέον θολερὸν μὲν ἐμπιπραμένην τὴν οἰκίαν ὀψεσθαι σημαίνει, τὸ δὲ καθαρὸν κτήσιν καὶ χρήματα περιβαλεῖσθαι σημαίνει, φρέαρ δὲ ἰδεῖν ἐν τῇ οἰκίᾳ ἢ ἐν ἀγρῷ οὐκ ὄν πρότερον ἀγαθόν· οὐσίας γὰρ ἐπὶκτησιν σημαίνει, ἀγάμῳ δὲ καὶ ἄπαιδι γυναῖκα καὶ παῖδας· νύμφαι τε γὰρ εἰσιν ἐν τῷ φρέατι καὶ ὥσπερ γυνὴ τὸ φρέαρ τοῖς ἐν δοντὰ ἐπιτήδεια ὧν χρήζουσι παρέχει. ...πηγαὶ δὲ καὶ κρήναι καὶ πίδακες ὕδατι καθαρῷ πλημμυροῦσαι ἀγαθαὶ πᾶσι μὲν ἐπίσης, μάλιστα δὲ τοῖς νοσοῦσι καὶ τοῖς ἀπόροις. οἷς μὲν γὰρ σωτηρίας οἷς δὲ εὐπορίας εἰσὶ σημαντικά· οὐδὲν γὰρ οὕτω τρόφιμον ὥς ὕδωρ. Ἀνανόμεναι δὲ καὶ μὴ ἔχουσι ὕδωρ τὰ ἐναντία πᾶσι σημαίνουσιν.

⁷⁹ ...στρατηγεῖν δὲ τοῖς μὲν ἡθάσιν ἀγαθόν, πένησι δὲ ταραχὰς σημαίνει καὶ περιβοήσιας, δούλοις δὲ ἐλευθερίαν. ...γραμματεῦν...δούλῳ <δὲ>οἰκονομίας καὶ πίστει περιποιεῖ τὸ ὄναρ τοῦτο.

здравог нереде и саблазан. Само за оне који су у крајњој беди овакав сан је добар и користан. Јер није могуће дати много, осим ако се нема много. А овај сан је добар и за глумце, музичаре и плесаче и за све оне који силазе у гомилу. Јер то означава стицање много части (у односу на гомилу). Јер о онима који чине добротина добро се говори.⁸⁰

Сан 10 (3.13): Ако би неко уснио да је постао бог, он ће постати свештеник или пророк. Јер овакви људи учествују у истим почастима као и богови[...] А ако је неко у сиромаштву, ропству, затвору или у извесним тешким околностима или у каквом лошем стању, овакав сан ће га ослободити од тешких околности које га окружују уколико би уснио овакав сан. Јер, за бога, ослобођење од страшних ствари је издашно и лако се остварује. И за богатог и угледног човека предвиђа јавну службу (магистратуру) која одговара степену његовог уважавања. Јер, као и богови, они који су на власти могу, такође, добро или лоше третирати људе.⁸¹

⁸⁰ 2.30: ἐπιδόσεις δὲ δημοσίας ἐπιδιδόναι παρ' ἑαυτοῦ τοῖς μὲν νοσοῦσι θάνατον προαγορεύει καὶ τῆς οὐσίας σκορπισμὸν καὶ διάλυσιν, τοῖς δὲ ἔρρωμένοις ταραχὰς καὶ περιβοήσας. μόνοις δὲ τοῖς παντελῶς ἀπόροις ἀγαθὸν ἐστὶ καὶ κερδοφόρον τὸ ὄναρ· οὐ γὰρ ἔστι πολλοῖς ἐπιδιδόναι μὴ οὐχὶ πολλὰ ἔχοντα. Ἀγαθὸν δὲ καὶ σκηνικοῖς καὶ θυμελικοῖς καὶ πᾶσι τοῖς εἰς ὄχλον καθιεῖσιν ἑαυτούς· τιμὴν γὰρ πολλήν[πρὸς τοὺς ὄχλους] κτήσασθαι σημαίνει· εὐφημοῦνται γὰρ οἱ τὰς ἐπιδόσεις διδόντες.

⁸¹ 3.13: Θεὸς εἴ τις ὑπολάβοι γενέσθαι, ἱερεὺς ἂν γένοιτο ἢ μάντις· τῆς γὰρ αὐτῆς τοῖς θεοῖς τιμῆς καὶ οὗτοι τυγχάνουσιν. ...εἰ δέ τις ἐν πενίᾳ ἢ δουλείᾳ ἢ δεσμοῖς ἢ περιστάσει τινὶ ἢ ὥτινι οὖν καθεστὼς κακῶ ἴδοι τὸ ὄναρ τοῦτο, ἀπαλλαγῆσεται τῶν περιεχόντων αὐτὸν δεινῶν· πολλὰ γὰρ καὶ εὐπόριστοι τῷ θεῷ αἱ ἀπὸ τῶν δεινῶν σωτηρίαι. ἀνδρὶ δὲ πλουσίῳ καὶ μεγιστάνι ἀρχὴν μεγίστην κατὰ τὸ ἐπιβάλλον τοῦ ἀξιώματος προαγορεύει· ἐπίσης γὰρ τοῖς θεοῖς καὶ οἱ ἄρχοντες δύνανται εὖ καὶ κακῶς τινας ποιεῖν.

Извори

- Artemidorus' *Oneirocritica* 2012: *Artemidorus' Oneirocritica Text, Translation, and Commentary*. D. E. Harris-McCoy, Oxford.
- Suda Online s.v. Artemidorus Преузето са: <<http://www.stoa.org/sol-entries/alpha/4025>> Датум преузимања: 16. 11. 2017.
- Царска повест (2009). Предговор и коментари Ж. Петковић, Превод с латинског М. Мајхер и Ж. Петковић, Београд.

Литература

- Adler, G. (2014). *Artemidorus: Five Books on the Art of Dream Interpretation*. C. G. Jung: ed. John Peck, Lorenz Jung and Maria Meyer-Grass, *Dream Interpretation Ancient & Modern*. Notes from the Seminar Given in 1936–1941: reports by seminar members with discussions of dream series / Princeton (14–21).
- Bowersock, G. (1994). *Fiction as History: Nero to Julian*. University of California Press.
- Bowersock, G. (1969). *Greek Sophists in the Roman Empire*. Oxford.
- Вејн, П. (2006). Грчки идентитет у супротности и у складу са Римом: „колаборација“ и осећај супериорности. У Вејн, П. *Грчко-римско царство* (стр. 144–232). Нови Сад: Светови.
- Wigzell, F. (2004). The dream book in Russia. D. Pick and L. Roper (Ed.) *Dreams and History, The Interpretation of Dreams from Ancient Greece to Modern Psychoanalysis*, pp. 178–199. Brunner-Routledge.
- Gager, J. G. (1992). *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*. Oxford: Oxford University Press.
- P. Garnsey, R. Saller, M. Goodman and all. (2014). *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*. Second Edition, London: Bloomsbury Academic.
- Gorbovski, A. (2007). *Tajanstveni svet snova*. Prev. S. Petrović, Beograd: Naučna KMD.

- Grubrich-Simits (2004). How Freud wrote and revised his Interpretation of Dreams: Conflicts around the subjective origins of the book of the century, D. Pick and L. Roper (Ed.) *Dreams and History, The Interpretation of Dreams from Ancient Greece to Modern Psychoanalysis* (pp. 23–37). Brunner-Routledge.
- Димитријевић, Д. (2015). Вербализација концепта части и поштења у српском језику, (докторска дисертација), Филозофски факултет, Нови Сад.
- Ђурић, М. Н. (1976). Историја хеленске етике, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Kessels, A. H. M. (1969). *Ancient Systems of Dream-Classification*. Mnemosyne, Fourth Series. Vol. 22, Fasc. 4 (pp. 389–424), Brill.
- Cleland L., et al., (2007). *Greek and Roman Dress from A to Z*. Routledge.
- Lendon, J. E. (1997). *Empire of Honour: The Art Government in the Roman World*. Oxford: Oxford University Press.
- Mavroudi, M. (2002). *A Byzantine Book on Dream Interpretation: The Oneirocriticon of Achmet and Its Arabic Sources*. Leiden-Boston-Keln: Brill.
- McLean, B. H. (2002). *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great Down to the Reign of Constantine (323 B.C.-A.D. 337)*. University of Michigan Press.
- Млађеновић, М. (2007). Хеленске теме код академика Славка Леовца. У *Допринос Срба из Босне и Херцеговине науци и култури*, зборник радова са научног скупа (Пале, 20–21. мај 2006), уредник М. Ковачевић, Пале: Филозофски факултет, стр. 215–223.
- Oberhelman, S. M. (2008). *Dreambooks in Byzantium. Six Oneirocritica in Translation with Commentary and Introduction*. Hampshire: Ashgate Publishing Limited.
- Pack, R. (1955). *Artemidorus and His Waking World*. Transactions and Proceedings of the American Philological Association. Vol. 86 (pp. 280–290). The Johns Hopkins University Press.
- Pick and Roper (2004). Psychoanalysis, dreams, history: An interview with Hanna Segal. У D. Pick and L. Roper (ed.), *Dreams and History, The Interpretation of Dreams from Ancient Greece to Modern Psychoanalysis* (pp. 237–247). Brunner-Routledge.

- Price, S. R. F. (1986). *The Future of Dreams: From Freud to Artemidorus*. Past & Present, No. 113, pp. 3–37.
- Радић, Р. (2014). Византијски сановник. У Р. Радић, *Друго лице Византије: Неколико споредних тема*. Београд: Evoluta, стр. 261–307.
- Svet snova (2005). *Svet snova. Mari-Luiz fon Franc u razgovoru sa Frejzerom Boacom*, prev. M. Sovrović, pog. I. Nastović. Београд: As Sovex.
- Freeman, J. (2014). Jung C. G. et al. (1973). *Čovjek i njegovi simboli*. prev. s engleskog Marija i Ivan Selačić, predgovor J. Freeman, Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Harris, W. V. (2009). *Dreams and Experience in Classical Antiquity*. Harvard.
- Harris-McCoy, D. (2011). *Artemidorus' self-presentation in the preface to the „Oneirocritica“*. The Classical Journal. Vol. 106, No. 4 (April–May 2011), pp. 423–444.
- Harris-McCoy, D. (2013). *Artemidorus' Oneirocritica as fragmentary encyclopedia*. У J. König, G. Woolf *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance* (pp. 154–177). Cambridge.

Речници

- Dictionary of Greek and Roman Geography* (1854): W. Smith, Sir, Boston: Little, Brown & Co.
- LSJ (1949): H. G. Liddel, R. Scott, and H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, 9th edn, Oxford.
- Lj. Erić (2007): *Rečnik straha*. Београд: Arhipelag.
- OCL (1970): *The Oxford Classical Dictionary*, ed. N. G. L. Hammond & H. H. Scullard, second edition, Oxford.
- РМС (1971): Речник српскохрватскога књижевног језика, Нови Сад: Матица Српска.

Marijana Ž. Mladenović

ARTEMIDORUS' *SYMBOLISM OF DREAMS* ABOUT THE FEELING OF HONOUR IN MAN'S FEARS AND EXPECTATIONS (literature and reality)

Summary

In ancient times, the skill of oneiromancy and the oneirologist's profession were viewed differently. In the 2nd century AD, when Artemidorus from Daldis lived and worked, the oneirologists' services were sought after among all layers of the Greco-Roman society despite the opposing attitudes towards them. Owing to his preserved work, *Oneirocritica*, we have, today, access to a unique source and an example of this field of didactic literature, that offers technical instructions in the skill of dream interpretation for the sake of predicting the future.

Artemidorus, who was originally from Ephesus, leaves cosmopolitan Ephesus and retreats to the Anatolian place called Daldis, which was his mother's native city. He does so because of his feeling of gratitude and prompted by the desire to honour this place. We have knowledge of this city, whose location is unknown today, only because Artemidorus added the cognomen Daldianus to his name as the author of his greatest and most significant work.

In a large number of histories of psychoanalysis, Artemidorus is identified as the forerunner of this modern scientific discipline, and Sigmund Freud, the founder of modern psychoanalysis, highly valued Artemidorus and named him his great predecessor, despite their different approach to the interpretation of dreams. Carl Gustav Jung was also of similar opinion about Artemidorus. The elements of dreams, the symbols we encounter in them, the cultural context, and the history they carry with them, is something that made Artemidorus timeless because he recognized their value and significance. Furthermore, the fact that even 19 centuries after Artemidorus, science is still failing in the attempt to resolve and give answers to certain questions that dreams carry with them, tells us of the utmost complexity of this phenomenon.

Being a part of the community was of essential importance for a man in Greco-Roman world; it was a confirmation of his existence. In addition to the social status a person had in order to feel as a member of the city community, there was also an inner human need about which Artemidorus tells us, a need which was to be satisfied, and that was the recognition of the qualities and values which that person carries within himself.

This recognition was manifested through tributes which were paid to individuals by the community in different ways. Despite the material and intellectual gap that existed between them, the members of all social categories dreamt about and desired being honoured. Artemidorus is not only telling us about his dreamers' dreams of honour, but he also presents a topic which interests him personally in different ways. Eager to honour his mother's native place, he takes the cognomen Daldianus. He writes *Oneirocritica* to defend his profession and regain its honour, as well as to defend his identity of an oneirologist. Being rather sensitive, Artemidorus experiences very personally both the writing of his work and its evaluation. This can be seen from reading *Oneirocritica*, a work that, by communicating dreams as an unconscious part of the human psyche, speaks of the conscious and the real, and shows, perhaps, in the most objective way, how a literary work can give an objective picture of reality.

Библиотекарство

ШКОЛОВАЊЕ БИБЛИОТЕКАРА ИНФОРМАТИЧАРА НА ПЕДАГОШКОМ ФАКУЛТЕТУ У СОМБОРУ УНИВЕРЗИТЕТА У НОВОМ САДУ

Педагошки факултет у Сомбору од академске 2005/06. године образује библиотекаре. У раду се прате развој и промене студијских програма од увођења смера за школског библиотекара 2005. године до 2012. године када се на Педагошком факултету акредитују четворогодишње студије и мастер библиотекарства и информатике. Приказано је стање и извршено поређење са школовањем библиотекара у окружењу. Сврха студијског програма јесте формирање стручњака из библиотечко-информационих наука који на основу стечених библиотечких и информатичких знања, као и знања из области менаџмента, владају компетенцијама неопходним за обављање послова у свим типовима библиотека.

Кључне речи: Педагошки факултет у Сомбору, студије библиотекарства, основни студијски програм, мастер студијски програм, акредитација, перспектива развоја.

Преглед школовања библиотекара у Србији и окружењу

У поређењу са земљама западне Европе, где школовање библиотекара започиње почетком 20. века, формално образовање библиотекара на простору Србије и Војводине започиње релативно касно, после Другог светског рата. Средњошколско образовање библиотекара постојало је у Београду и Сремским Карловцима. Прво је у Београду основана Средња библиотекарска школа, која је радила у периоду од 1948. до 1979. године. Школа је у почетку била трогодишња, а већ две године касније, 1950, постаје четворогодишња средња школа. У овој школи су се образовали књижничари, а од 1963. године уведен је

¹ kselihar@pef.uns.ac.rs

смер за књижаре. После реформе средњег образовања, школа је престала да постоји, а од школске 1980/81 у Образовно-васпитној организацији усмереног образовања „Звездара“², у оквиру струке „култура и јавно информисање“, школовали су се књижничари у трећем и четвртном разреду (Ињац, 2012, стр. 31). У периоду од 1967. до 1976. године, радила је и школа при Радничком универзитету у Приштини (Вранеш, 2005, стр. 206). Када су школске 1975/76 године уведене Заједничке основе средњег васпитања и образовања, у Гимназији „Бранко Радичевић“ у Сремским Карловцима формиран је Културолошки смер, на којем су се образовали Организатори културних активности (2 одељења) и Библиотекари (1 одељење) (Извештај гимназије, 1981). Последња генерација библиотекара у Карловачкој гимназији матурирала је 1990. године.

Високошколско образовање библиотекара започиње 1963. године оснивањем Катедре за библиотекарство на Филолошком факултету у Београду, прве, не само у Србији, него и у тадашњој Југославији. Катедра је угашена већ после две године, школске 1965/66. године. Школске 1980/81. године на истом факултету основан је Смер за библиотекарство за студенте свих група Филолошког факултета. За смер су се студенти могли опредељивати после завршеног четвртог семестра. Овај смер је постојао једанаест година и из њега се школске 1990/91. развила данашња Катедра за библиотекарство и информатику. Пре формирања Катедре на Филолошком факултету, последипломске студије библиотекарства су се могле завршити у Сарајеву и Загребу. У Сарајеву је још 1972. године на Филозофском факултету основана Студијска група Општа књижевност и библиотекарство у оквиру Одсека за општу књижевност, сценске умјетности и библиотекарство. Такође је, на Филозофском факултету новосадског Универзитета у периоду од 1976. до 1994. постојала Катедра за мађарски језик и библиотекарство (Вукотић, б.г., стр. 7). У Загребу су последипломске студије књижничарства, документације и информацијских знаности покренуте на Природнословно-математичком факултету 1961. године, да би тек 1976. на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу основане и преддипломске студије (Bašić, 2010, str. 8). Како истиче Борјанка Трајковић у тексту „Библиотекар – (ре)волуција једне професије“ (2013, стр. 634), Одсек за општу књижевност, сценске умјетности и библиотекарство у Сарајеву имао је најстручнији кадар у ондашњој

² После реформе средњошколског образовања Библиотекарско-књижничарска школа „Иво Андрић“ спојена је са Шестом београдском гимназијом у Образовно-васпитну организацију усмереног образовања „Звездара“.

Југославији, што је значајно утицало и на унапређење библиотекарске професије и стручност библиотечког кадра. После ратних дешавања у Босни и Херцеговини, на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву основан је Одсјек за општу књижевност и библиотекарство 1997. године, са магистарским и докторским студијама.

Школовање библиотекара на Педагошком факултету

Полазећи од чињенице да је „[...] савремена школска библиотека саставни део школе као васпитно-образовне установе, и библиотечно-информационог система који обједињује збирке публикација у земљи и омогућава проток и доступност информација из целог света свим заинтересованим корисницима, у складу са њиховим потребама“ (Вучковић, 2008, стр. 61), Педагошки факултет у Сомбору започео је образовање школских библиотекара 2005. године. Комисија за акредитацију и проверу квалитета Универзитета у Новом Саду 2009. године акредитовала је основне академске студије у складу са захтевима Болоњске декларације, у трајању од три године, а програм је обухватао општеобразовне, теоријско-методолошке, научно-стручне и стручно-апликативне предмете. Укупан број ЕСПБ које је студент могао да оствари за три године био је 180 ЕСПБ. Студије су се завршавале израдом и одбраном завршног рада, чијом израдом је студент требао да покаже самосталност и креативност у примени теоријских и практичних знања у одабраној области библиотекарства. Студијски програм се састојао из обавезног и изборног подручја, а настава се изводила у виду предавања, вежби, семинара, као и самосталног рада студената у оквирима стручне праксе. Како наглашава Жељко Вучковић у тексту „Студије школског библиотекарства“ (2008, стр. 61), циљ студијског програма био је да „[...] образује и оспособљава школског библиотекара за самостално обављање основних стручних библиотечно-информационих функција[...]“, што би засигурно довело и до унапређења, како саме организације рада савремене школске библиотеке, тако и до унапређења рада са корисницима.

Године 2012. започео је нови акредитациони циклус, када је дошло до битних измена у свим сегментима студија библиотекарства на Педагошком факултету. Акредитован је смер Библиотекар–информатичар и две године касније уписана је прва генерација студената четворогодишњих основних академских студија. Поред основних академских студија акредитоване су и мастер студије библиотекарства.

Сврха студијског програма Дипломирани библиотекар-информатичар јесте образовање студената за професију која има све значајнију улогу у друштву информација и знања. Циљ студијског програма јесте образовање компетентних библиотекара-информатичара оспособљених за рад у савременим библиотекама, за размену информација и комуникацију у библиотечко-информационом систему.

Студијски програм се састоји од обавезних и изборних предмета. Ако упоредимо нову акредитацију са претходном, највише промена било је међу академско-општеобразовним курсевима и курсевима из теоријско-методолошких дисциплина. У новом циклусу задржани су сви предмети који су из области библиотекарства (Савремено библиотекарство, Библиографија, Менаџмент и маркетинг у библиотекарству, Школске библиотеке, Историја писма, књиге и библиотека) и њима су додата три нова предмета – Високошколске и специјалне библиотеке, Јавне библиотеке и Претраживање научних информација. Од стручно-апликативних предмета студенти полажу и Каталогизацију, Класификационе системе, Библиотечко законодавство и стандарде, Савремено библиотекарство, Методику наставе информатике 1 и 2, као и Библиотечку праксу. Издвојићемо предмете из осталих група – Медијску културу, Базе података, Историју српске културе; изборне предмете међу којима се нуди Психологија комуникације, Увод у позоришну уметност, Математичко моделовање, и други (Педагошки факултет, б.г.), и предмете са мастер студија Методологија научно-истраживачког рада, Библиографски истраживачки методи, Архивистика, итд. (Педагошки факултет, б.г.а).

Стручна пракса обавља се у сарадњи са Градском библиотеком „Карло Бијелицки“ у Сомбору. Такође, Катедра има и добру сарадњу са специјалном библиотеком Градског музеја у Сомбору, као и библиотекама у Новом Саду, првенствено Библиотеком Матице српске, Градском библиотеком и Библиотеком Српског народног позоришта. У оквиру стручне праксе, кроз рад у библиотекама, студенти стичу практичне вештине у областима организације рада, набавке, обраде, претраживања, чувања и коришћења различитих извора информација.

Студентима који су завршили трогодишње студије по плану и програму из 2005, 2006. и 2009. године (Школски библиотекар), Одлуком о еквиваленцији наставних планова и програма омогућено је дошколовање и завршетак четворогодишњих студија на смеру Дипломирани библиотекар-информатичар.

Студијски програм Дипломирани библиотекар-информатичар омогућава добијање стручног и оспособљеног кадра, који на основу

стечених знања из библиотечких, педагошко-психолошких и информационих области, може компетентно да конкурише за обављање послова у свим типовима библиотека: школским, високошколским, специјалним, јавним и националним. Академске 2015/16. године уписана је и прва генерација мастер студената библиотекарства. Мастер студије трају годину дана, а интердисциплинарно и интегрисано знање, као надоградња основних студија, омогућава студентима учествовање на пројектима, упознавање са основама научног рада библиотечно-информационих наука, као и обављање сложенијих стручних функција и послова управљања у савременим библиотекама. Мастер библиотекари-информатичари, који су темељно упознати са разноврсним аспектима струке, биће ефикасни како у традиционалним методама библиотечке делатности, тако и у променљивом електронском окружењу.

Промене у образовању библиотекара на Педагошком факултету у Сомбору огледају се и у праћењу савремених токова у модерном библиотекарству и информатици и њиховом укључивању у наставни план и програм. Обавезни и изборни предмети као што су Базе података, Интернет алати, Оперативни системи, Информациони сервиси, Веб-програмирање, Методичка пракса у медијима и информатици, омогућавају студентима да стекну основна информатичка знања и знања о модерним информационо-комуникационим технологијама. Применом ових технологија у библиотечној делатности отворио се простор за модернизацију наставе у предметима као што су Каталогизација, Класификациони системи, Савремено библиотекарство, Библиографија, као и за акредитацију нових предмета као што су Библиотечко законодавство и стандарди, Библиотечка пракса, Библиографски истраживачки методи, Претраживање научних информација, Дигиталне библиотеке.

Модернизација наставе, у смислу употребе информационих и рачунарских ресурса, огледа се кроз коришћење рачунара, интернета, библиотечких информационих система, база података. Захваљујући рачунарски опремљеној учионици, студенти имају прилику да вежбају каталогизацију коришћењем библиотечно-информационог система БИСИС који се користи у великом броју библиотека у Србији, па и библиотеци Педагошког факултета и који је инсталиран са копираном базом библиографских записа за њихове потребе. На тај начин студенти могу да се упознају са свим функционалностима модерног библиотечно информационог система, као и са UNIMARC стандардом за машински читљиву обраду библиографске грађе. Осим тога, коришћењем ресурса у отвореном приступу и посредством сервиса Кобсон, конзорцијума

библиотека Србије за обједињену набавку, студентима је омогућено да претражују велике индексне, цитатне и библиографске базе података као и базе пуног текста, да се упознају са различитим библиографским алатима, тј. сервисима за управљање референцама, да претражују дигиталне библиотеке и слично.

Студије библиотекарства код нас и у окружењу

Квалитет студијских програма Дипломирани библиотекар информатичар и Мастер библиотекар информатичар на Педагошком факултету може се оценити и поређењем са одговарајућим програмима за школовање библиотекара на факултетима у окружењу. Важни центри за школовање библиотекара, поред Катедре за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду, су и Одсјек за компаративну књижевност и библиотекарство Филозофског факултета Универзитета у Сарајеву, Катедра за библиотекарство Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву и Одсјек за информацијске и комуникацијске знаности Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу.

Основне и мастер студије смера Библиотекарство и информатика на Филолошком факултету Универзитета у Београду одвијају се у оквиру студијског програма Језик, књижевност, култура који студентима омогућава избор предмета у зависности од изабраног усмерења. Основне студије трају осам, а мастер студије два семестра. Основне студије усмерења Библиотекарство и информатика садрже, између осталог, два курса из Библиотекарства, шест курсева Библиотечког и четири курса Информатичког практикума, по два курса Дигиталног текста, Информатике за библиотекаре, Историје књиге и библиотека, Организације знања, Структуре информација, Теорије и историје библиографије, Музеологије, Архивистике, затим Проналажење информација, више група изборних предмета, итд. (Филолошки факултет у Београду, б.г.). Програм мастер студија се састоји од обавезног предмета Техника академског писања, изборне групе предмета са укупно 24 ЕСПБ, Студијског истраживачког рада и Завршног рада (Филолошки факултет у Београду, б.г.а).

На Одсјеку за компаративну књижевност и библиотекарство Филозофског факултета Универзитета у Сарајеву библиотекари се школују искључиво у оквиру двопредметних студија, и то у две студијске групе: Компаративна књижевност и библиотекарство и Библиотекарство и друга студијска група. Основне студије трају шест, а мастер студије

четири семестра. Предмети карактеристични за библиотекарство, на обе студијске групе, су: Основе информационих знаности и библиотекарства (два курса), Увод у касификацију, Основе библиотечке дјелатности, Библиотечки стандарди и библиографска контрола, Изградња и управљање библиотечким збиркама, Библиотечка каталогизација и ОРАС, Садржајна анализа – основе и методи, Библиографија Босне и Херцеговине, Дигитализација, Организација знања, Метаподаци итд. Са обзиром на природу двопредметних студија, студенти слушају велики број предмета који су у вези са књижевношћу, односно другом изабраном студијском групом. Навешћемо неколико курсева на студијској групи Компаративна књижевности и библиотекарство: по два курса Увода у знаност о књижевности, Основа драматургије, Превођења и културе и Стилистике, шест курсева Опће повијести књижевности, Поетика лирског текста, Есејистика, Поетика и памћење, Филозофија итд. (Filozofski fakultet u Sarajevu, 2013).

Школовање библиотекара на Катедри за библиотекарство Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву, у основном циклусу (основне студије), одвија се према студијском програму Општа књижевност и библиотекарство у трајању од 8 семестара. У другом (мастер) циклусу дели се на два образовна профила – мастер компаративистике и мастер библиотекарства и траје два семестра. Основне студије првог циклуса садрже предмете карактеристичне за оба профила. Предмети из области библиотекарства су: Историја писма, Информациони извори на интернету, Основе библиотекарства, Историја књиге и библиотека, Библиотечка статистика, Историја периодике, Организација библиотека (два курса), Заштита културне баштине (старе и ријетке књиге и архивске грађе) Каталогизација (два курса), Управљање информацијама и фондовима, Менаџмент и маркетинг у библиотекарству Теорија информација, Стандарди и прописи у библиотекарству, Аутоматизација библиотека, Класификациони системи, Теорија библиографије, Библиографија у БиХ, Предметна класификација, Историја библиографије, Информатика и Информационе службе и сервиси. Навешћемо и поједине предмете који нису из области библиотекарства: два курса Античке књижевности, Фонетика и морфологија савременог српског језика, Стара српска књижевност, два курса Теорије књижевности, Народна књижевност, Историја класичне свјетске драме и позоришта, Европски роман 19. вијека, Педагогија, Теорија критике, Општа стилистика и други (Филозофски факултет у Источном Сарајеву, б.г.). Мастер студије су профилисане за образовни профил Мастер библиотекарства и садрже обавезне предмете

Методологија и техника научног рада, Наука о књизи и Традиционалне и савремене библиотеке и изборне: Дигиталне библиотеке и веб-портали, Организација и управљање знањем, Библиографија и истраживачки методи и Писана културна баштина (Филозофски факултет у Источном Сарајеву, б.г.а).

Одсјек за информацијске и комуникацијске знаности Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу нуди један преддипломски студијски програм под називом Информацијске знаности који може бити једнопредметни или се може комбиновати у двопредметни. Преддипломске студије су у трајању од шест семестара. Навешћемо поједине предмете: Основе информацијске технологије, Логика за информатичаре, Дигиталне збирке, Медијска култура, Алгоритми и структуре података, Рачуналне мреже, Организација знања, Основе библиотекарства, Увод у архивску теорију и праксу, Базе података, Библиографска организација 1, Дигитална књижница 1, Основе веб-дизајна, Списоводство, Увод у музеологију, Напредно програмирање, Стројно превођење, Заштита података, Криптологија и други (Filozofski fakultet u Zagrebu, s.a.). Дипломски студијски програм је у трајању од четири семестра и, такође, може бити једнопредметни или двопредметни. Једнопредметни програм нуди пет смерова: Архивистика, Библиотекарство, Информатика (истраживачки), Информатика (наставнички) и Музеологија и управљање баштином. Двопредметни дипломски програм осим наведених пет смерова нуди и смер Информатологија. Обавезни предмети смера Библиотекарство су Књижнице и књижничке збирке 1, Сустави за означавање и претраживање 1 и 2, Библиографска организација 2, Дигитализација и миграција докумената и Дигитална књижница 2. Понуда изборних предмета је веома велика, рецимо: Базе података у интернетском окружењу, Часописи и знанствена комуникација, Логичко програмирање, Накладништво и књижарство, Програмирање базе података, Школске књижнице, Архитектура музеја, Народне књижнице, Свеучилишно књижничарство, Умјетна интелигенција и многи други (Filozofski fakultet u Zagrebu, s.a.a).

У односу на школовање библиотекара на Филозофском факултету у Источном Сарајеву и на Филозофском факултету у Сарајеву, који имају само двопредметне студије, може се рећи да су студије на Педагошком факултету растеређеније од великог броја предмета из једне, не уско-стручне, области. Са дуге стране, студенти библиотекарства на Филолошком факултету у Београду и Филозофском факултету у Загребу похађају студијске програме који су у одређеној мери више

уско-стручно оријентисани, посебно је у Загребу изразито велики проценат обавезних и изборних предмета из области информатичких и информационих наука.

Закључак

У поређењу са факултетима који образују библиотекаре у нашем окружењу, можемо закључити да Педагошки факултет у Сомбору, посебно након последњег циклуса акредитације, прати све промене у савременом библиотекарству и примењује их у студијским програмима Дипломирани библиотекар-информатичар и Мастер библиотекар-информатичар. Осим уско-стручних предмета, студијски програми из библиотекарства и информатике, уз помоћ стручног кадра факултета, понудио је студентима предмете из области књижевности, образовања, психологије, историје, информатике и омогућио им да стекну широк спектар образовања који библиотекар свакако треба да поседује. Надамо се да ће у будућности сви наведени факултети који школују библиотекаре искористити добра искуства других и наставити да усклађују и развијају своје студијске програме, тако да буду на корист, како студентима, тако и струци и друштву уопште. Примена нових информационо-комуникационих технологија, техничких и технолошких достигнућа у савременом библиотекарству, доноси промене утолико што олакшава, убрзава и унапређује све оно што је традиционално. Тек у спрези модерног и традиционалног, могуће је образовање библиотекара који ће бити способни да одговоре потребама данашњег, веома захтевног корисника, који је био и остао основни чинилац наше делатности.

Литература

- Bašić, J. (2010). Profesionalno obrazovanje knjižničara u Hrvatskoj: jučer, danas, sutra. *Панчевачко читалиште* 17, 2–5.
- Вранеш, А. (2005). Изазови образовања библиотекара. *Инфотека*. Год. 6, бр. 3, 205–208.
- Вучковић, Ж. (2008). Студије школског библиотекарства. *Панчевачко читалиште* 12, 60–61.
- Вучковић, Ж. и Трајковић, Б. (2010). Студије школског библиотекарства на Педагошком факултету у Сомбору. *Панчевачко читалиште* 16, 9–11.
- Извештај Гимназије „Бранко Радичевић“ и Центра „Карловачка гимназија“ у Сремским Карловцима за период од 1953–1981. год. (1981). Сремски Карловци: Центар „Карловачка гимназија“.
- Трајковић, Б. (2013). „Библиотекар – (р)еволуција једне професије“. У *Филолошке науке*. Зборник радова са Научног скупа „Наука и традиција“, Пале, 18–19. мај 2012. (631–638). Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

Електронски извори

- Вукотић, Б. (б.г.) Особље високошколских и универзитетских библиотека у Србији 2005. године. Преузето са: https://www.nb.rs/view_file.php?file_id=1759. Датум преузимања: 21. 4. 2017.
- Ињац Малбаша, В. (2012). Образовање библиотекара у Србији. *Глас библиотеке* 19, 27–58. Преузето са: http://www.cacak-dis.rs/elektronska_izdanja/gb19/27-58-vesna-injac.pdf. Датум преузимања: 29. 10. 2017.
- Педагошки факултет (б.г.). Дипломирани библиотекар-информатичар. Преузето са: <http://www.pef.uns.ac.rs/index.php/2015-03-31-06-44-10/studijski-programi/18-osnovne-studije/23-diplomirani-bibliotekar-informaticar>. Датум преузимања: 28. 10. 2017.

Педагошки факултет (б.г.а). Мастер библиотекар-информатичар.

Преузето са: <http://www.pef.uns.ac.rs/index.php/2015-03-31-06-44-10/studijski-programi/19-master-studije/27-master-bibliotekar-informaticar>.

Датум преузимања: 28. 10. 2017.

Filozofski fakultet u Zagrebu (s.a.). ECTS informacijski paket za akademsku godinu 2017/2018. Informacijske znanosti. Preuzeto sa <http://theta.ffzg.hr/ECTS/Studij/Index/928> (29. 10. 2017).

Filozofski fakultet u Zagrebu (s.a.a). ECTS informacijski paket za akademsku godinu 2017/2018. Informacijske znanosti, smjer Bibliotekarstvo. Преузето са: <http://theta.ffzg.hr/ECTS/Studij/Index/1170>.

Датум преузимања: 29. 10. 2017.

Филозофски факултет у Источном Сарајеву (б.г.). О студијском програму општа књижевност и библиотекарство. Преузето са: <http://www.ffuis.edu.ba/index.php/s-udi-s-i-pr-gr-i/prvi-ci-lus/ps-njiz-vn-s-i-bibli-rs-v>. Датум преузимања: 29. 10. 2017.

Филозофски факултет у Источном Сарајеву (б.г.а). Мастер студије - општа књижевност и библиотекарство. Преузето са: <http://www.ffuis.edu.ba/index.php/s-udi-s-i-pr-gr-i/drugi-ci-lus/ps-njiz-vn-s-i-bibli-rs-v>.

Датум преузимања: 29. 10. 2017.

Filozofski fakultet u Sarajevu (2013). Odsjek za komparativnu književnost i bibliotekarstvo. Nastavni plan i program. Akademska 2013/2014. godina. Преузето са http://www.ff.unsa.ba/files/trajno/npp/komparativna_bibliotekarstvo/Akademska_2013_14.pdf.

Датум преузимања: 28. 10. 2017.

Филолошки факултет у Београду (б.г.). Библиотекарство и информатика, Студијски програм. Преузето са: <http://www.fil.bg.ac.rs/lang/sr/katedre/bibliotekarstvo-i-informatika/studijski-program/>.

Датум преузимања: 28. 10. 2017.

Филолошки факултет у Београду (б. г. а). Мастер академске студије Језик, књижевност, култура. Преузето са: <http://www.fil.bg.ac.rs/wp-content/uploads/studProg/master/MAS%20-%20Jezik,%20knjizevnost,%20kultura.pdf>. Датум преузимања: 28. 10. 2017.

Karla Selihar
Gordana Rudić

SCHOOL LIBRARY OF INFORMATORS IN THE PEDAGOGICAL
FACULTY IN SOMBOR OF UNIVERSITY IN NOVI SAD

Summary

Faculty of Education in Sombor from the academic year 2005/06. It forms librarians. The paper deals with the development and changes of study programs since the introduction of a course for a school librarian in 2005, until 2012, when a four-year study and master of librarianship and informatics were accredited at the Faculty of Education. The situation is shown and a comparison is made with the education of librarians in the environment. The purpose of the study program is to create experts from library-information sciences who, based on the acquired library and IT knowledge, as well as knowledge in the field of management, manage the competencies necessary for doing business in all types of libraries.

АЛЕКСА Ј. ПОПОВИЋ САРАЈЛИЈА (1854–1916), ПИСАЦ И ПРЕВОДИЛАЦ

Алекса Ј. Поповић Сарајлија (1854–1916) написао је, превео и приредио осамнаест монографских публикација. Иако су својевремено, како сазнајемо из написа у новинама, књиге Алексе Ј. Поповића биле радо читане, у научним оквирима његово писано стваралаштво недовољно је истражено.

У раду ћемо представити пет ауторских књига овог писца (*Хаџи Лојина буна у Босни*, 1897; *Пошљедње грчке владике у Босни*, 1905; *Сарајевска револуција 1878*, 1906; *Убиство Султан Азиза*, 1903; *Животопис знаменитих Сарајлија*, 1910), један превод са турског (*Освајање Цариграда*, 1905), потом српско-турски рјечник (1899), а поменућемо и његове књиге народних епских пјесама.

Кључне ријечи: Алекса Ј. Поповић, Сарајево, Аустроугарска, Турска, књига, историја, политика.

1. Писац и преводилац Алекса Ј. Поповић живио је и радио у другој половини 19. и почетком 20. вијека. Рођен је 30. марта 1854. године у Сарајеву. Завршио је три разреда Српске реалке и руждију. Био је чиновник у Рачунарском одсјеку владе Босанског вилајета (1872–1878). У периоду од 1879. до 1894. године радио је као котарски писар у Бугојну и Дувну, а потом као тумач за турски језик у Министарству иностраних дела у Београду (1894–1903). Вратио се у Сарајево 1903, гдје је живио све до смрти 31. децембра 1916. године (Kreševljaković, 1991, str. 182).

Књиге Алексе Ј. Поповића маркиране су локусним детерминатором Сарајлија, чиме је додатно наглашено ауторово поријекло. Потписивао се и псеудонимима Пертев Ефендија Сарајлија и Пертев. Памтимо га и као биографа чувене сарајевске списатељице и учитељице Стаке Скендерове (1828–1891). У књижевном листу

¹ raddica@yahoo.com

Босанска вила објавио је чланак *Стака Скендерова, српска калуђерица и учитељица са сликом преминуле*² (Поповић, 1903, стр. 393–395), који се и данас узима као поуздан извор у проучавању њеног живота и дјела.

Алекса Ј. Поповић аутор је осамнаест књига, од којих је девет забиљежено у једанаестом и тринаестом тому *Српска библиографија: књиге: 1868–1944* (1994: 206; 1996: 213), док су преостале уврштене у допуне ове библиографије, које су у изради.

Књиге Алексе Ј. Поповића, као примјерци ријетке библиотечке грађе, чувају се у библиотекама у Сарајеву, Београду и Новом Саду, док се једна налази и у Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис“ у Чачку.

Иако је Поповићев стваралачки опус разноврстан, он је, прије свега, писац историјско-политичких дјела, како га је окарактерисао и наш угледни књижевни историчар Јован Кршић (1979, стр. 406). Интересујући се за прошлост свога града, Поповић је написао књигу о знаменитим Сарајлијама, преводио је историјску и књижевну грађу са турског на српски језик, саставио је и објавио српско-турски рјечник. Уз све то, сакупљао је и народне умотворине, нарочито усмену епiku.

Алекса Ј. Поповић писао је архаичним језиком са мноштвом турцизама, подражавајући локални сарајевски говор. На више мјеста његово хроничарско казивање прераста у право књижевно приповиједање, што се посебно односи на анегдоте, које имају солидну основу да прерасту у историјске приповијетке.

Послије Поповићеве смрти, његова су дјела постепено падала у заборав. Помињу се тек узгред, у студијама културних историчара 20. и 21. вијека. Стога је наш рад својеврсно подсећање на овог аутора, чије ћемо књиге представити и указати на теме којима се бавио у свом раду.

2. Значајни историјски догађаји, из српске и турске прошлости, инспирисали су Алексу Ј. Поповића да напише четири историјско-политичка дјела: *Хаџи Лојина буна у Босни* (Београд, 1897), *Пошљедње грчке владике у Босни* (Сарајево, 1905), *Сарајевска револуција 1878* (Сарајево, 1906) *Убиство Султан Азиза* (Београд, 1903). Поменутом домену припада и његов превод књиге *Освајање Цариграда* (1905), турског аутора Ахмеда Мухтар паше, као и превод историјске приповијетке *Џезмија* Намика Кемала, турског писца и политичара.

2. 1. Закорачивши у пету деценију живота, Алекса Ј. Поповић објавио је своју прву књигу, штаману у Београду, а не у родном Сарајеву,

² Чланак је прештампан у зборнику *Хаџи Стака Скендерова и српска култура у Босни и Херцеговини* (Бања Лука, 2007, стр. 15–19).

које је било његова стална књижевна инспирација. Боравак у српској престоници омогућио му је да, са извјесне просторно-временске дистанце, јасније сагледа друштвено-политичке прилике у својој земљи, која је, у то вријеме, била под аустроугарском влашћу. У Београду је имао и већу слободу говора, јер је Србија, за разлику од Босне (и Херцеговине), послје Берлинског конгреса (1878), стекла независност и постала краљевина. Дакле, књижевни првјенац Алексе Ј. Поповића била је књига мемоара *Хаџи-Лојина буна у Босни*, која је објављена 1897. године. Као савременик и очевидац, описао је улазак аустроугарске војске у Сарајево 1878. године. Том приликом, муслиманско становништво је, у знак протеста, организовало оружани отпор, на челу са Хаџи Лојом, по којем је тај устанак и добио назив *Хаџи Лојина буна*, позната у историји и као *Сарајевска револуција*. Овог чувеног муслиманског народног вођу, Поповић је познавао још из дјетињства, о чему пише и у предговору:

„Самог покретача револуције Хаџи хафиза Лоју, кога сам још из дјетињства познавао, изнио сам у почетку књиге као разбојника и непријатеља Срба, али пошље, кад се требало борити за општу ствар ће је он први био, изнио сам га онаквог, какав је био и одао му поштовање као народном борцу“ (Поповић, 1897, стр. 4).

Књига *Хаџи Лојина буна у Босни* намијењена је, прије свега, „[...] браћи Мухамеданцима у Херцег-Босни“ (1897, стр. 4). У њој су представљени народни јунаци, који су се „[...] очајнички борили противу Аустрије, да јој улаз у домовину спријече“. Књига је настала, како сам аутор пише, с циљем да „[...] види данашња мухамеданска интелигенција каквих је хероја Босна и Херцеговина родила и да свим моралним и материјалним силама јуначки бране народне светиње“ (Исто).

2. 2. У књизи *Сарајевска револуција* наш писац је, по други пут, описао оружани сукоб из 1878. године. Књига је изашла 1906. године у штампарији „Босанске поште“ у Сарајеву. У овом издању, Поповић критикује актере поменутог догађаја, што се у великој мјери коси с његовим мишљењем, које је изнио у раније објављеној књизи *Хаџи-Лојина буна у Босни*, гдје је с полетом славио побуњене суграђане. У публикацији из 1906. године, пише да је тзв. *Сарајевска револуција* резултат непромишљености појединих муслиманских народних првака, у првом реду Хаџи Лоје. Аутор сматра да је та револуција „[...] однијела много невиних жртава и на окупирани народ извојевала мржњу нових господара“ (1906, стр. 37). Треба имати у виду да је између објављивања наведених дјела прошла готово деценија, стога је природно да је писац

имао довољно времена да сагледа посљедице *Сарајевске револуције* и да наново преиспита своје виђење тог догађаја.

2.3. Поред проучавања проблематике у вези с поменутом револуцијом и њеним каснијим одјецима, Поповића су занимала и питања духовног живота православног становништва у Сарајеву. У том погледу, посебну пажњу посветио је истраживању епохе тзв. фанариота, односно грчких владика, који су били на челу Српске православне цркве у Босни од укидања Пећке патријаршије (1766), па све до 1881. године. О томе је писао у књизи *Пошљедње грчке владике у Босни* (Сарајево, 1905), која је компонована од двије тематске цјелине, логички повезане.

У првом дијелу књиге говори се о фанариотима, који су били на челу дабробосанске епархије у другој половини 19. вијека. Изузев владике Прокопија, опис осталих архијереја дат је према пишчевом сјећању. У вријеме владике Дионисија, Алекса Ј. Поповић је био још увијек школарац. За овог владика се причало да није знао ни српски ни црквенословенски језик, па му је на литургији помагао свештеник Герасим Лалић (Поповић, 1905, стр. 3). Тога се наш писац добро сјећа, јер је присуствовао његовим литургијама. С друге стране, Дионисијев наслједник владика Игњатије, описан је као типичан Грк, господског држања, одјевен у раскошне хаљине. Упркос томе што је сматрао да су грчки архијереји долазили у наше крајеве само због новца, аутор не заборавља да помене како је у доба владике Игњатија основана Богословија у Бањој Луци (1866), као прва школа за православне свештенике у Босни.

Након смрти владике Игњатија (1868), у Сарајево је, одлуком Цариградске патријаршије, стигао зворничко-тузлански митрополит Дионисије Илијевић, родом из села Берковца код Ниша (Поповић, 1905, стр. 6). Иако је служио литургију на црквенословенском и посвећено обављао своје свештеничке дужности, није одговарао појединим Сарајлијама, па је убрзо смијењен и враћен у Доњу Тузлу. Умјесто Илијевића, на мјесто дабробосанског митрополита постављен је временши владика Пајсије, родом из Смирне. Он је освештао, на Илиндан 1872. године, новоизграђени православни храм у Сарајеву и произвео јеромонаха Саву Косановића у чин архимандрита. Освећење храма изазвало је негодовање појединих Муслимана, који су говорили да „[...] влашка звона ни пошто не смију зазвонити, и да ће, ако узазвоне настати пролиће крви“ (Поповић, 1905, стр. 8). Страхујући да не дође до инцидента током поменуте церемоније, Срби су затражили подршку турских власти. Упркос јаком обезбјеђењу, које је организовао војни командант Хамди

паша Черкез, на дан освешћења испаљен је метак у прозор цркве. Истрагом, која је спроведена истог часа, утврђено је да се радило о фанатизму појединца. Он се, наводно, „[...] закleo да ће на влашку цркву макар један хитац бацити, па макар га то и главе коштало“ (Поповић, 1905, стр. 10). Пошто нису могли или „нису хтејли“ пронаћи кривца, случај је затворен, „[...] а и црква на миру, али и у страху буде тога дана до подне освјештана“.

Будући да је био у позним годинама, владика Пајсије је преминуо 1873. године. Наслиједио га је владика Антим. Алекса Ј. Поповић за њега каже (1905, стр. 11) да је био изузетно штедљив, јер је, прије доласка у Сарајево, позајмио преко 80 000 гроша и ставио под залог обје куће у Цариграду. Аутор помиње и то да је за владика Антима хонорарно преводио и писао службене документе на турском језику.

Владика Антим је био добробосански митрополит све до 1881. године, када је ту функцију преузео архимандрит Сава Косановић. Његовим избором је завршена „епоха грчких владика“ у Босни. Међутим, Косановић се није дуго задржао на мјесту митрополита. Он је, под притиском бечке владе, дао оставку већ 1885. године. Након њега је изабран Ђорђе Николајевић, који је све до смрти био добробосански митрополит. На његово мјесто постављен је зворничко-тузлански митрополит Николај Мандић. У то вријеме сарајевски Срби су започели тзв. борбу за вјерску и просвјетну аутономију, која је трајала од 1896. до 1905. године. С тим у вези, други дио књиге *Пошљедње грчке владике у Босни*, посвећен је пишчевом виђењу тока и крајњег исхода те борбе. Иако вођама аутономног покрета признаје да су постигли жељене циљеве, Алекса Ј. Поповић им замјера што је та реформаторска акција трајала чак девет година. Каже и то да су, наводно, у те сврхе потрошили огромну суму новца из народне касе. Поповић, по свему судећи, игнорише чињеницу да су вође борбе за вјерску и просвјетну аутономију Срба били угледни и имућни грађани, који су своје одласке у Цариград и Беч самостално финансирали, а да их је народ, из националних побуда, добровољно новчано помагао. Према томе, ауторове примједбе треба схватити условно. Очигледно се ради о личном сукобу или неслагању са појединим суграђанима и актерима аутономне борбе.

2.4. У свом истраживачком раду Алекса Ј. Поповић показао је велико интересовање за историју, политику и културу Турске. Као добар познавалац турског језика имао је прилику да чита грађу о тој земљи у оригиналу. Нарочито сугазакупљалетемеизживота султана, као и разне сплетке на двору и борбе за престо. Одушевљен политичком историјом

Турске, написао је књигу *Убиство Султан Азиза* (Београд, 1903), штампану ћирилицом, под псеудонимом Пертев Ефендија Сарајлија. Књига је посвећена „мусломанском народу у Босни и Херцеговини”. Како стоји у предговору, настала је с циљем да се расвијетли „[...] прави узрок свргнућу са престола султана Абдул Азиза [1830–1876], које је за собом повукло трагично и грозно његово потајно убиство” (Поповић, 1903, стр. 5). Аутор је уложио велике истраживачке напоре како би написао ово дјело. Прикупљао је и проучавао домаће и стране изворе. У предговору књизи *Убиство Султан Азиза* (1903, стр. 5) Поповић пише да се посебно ослањао на једну арапску публикацију, штампану у Каиру, мада не наводи њен наслов, као ни име аутора. Поред тога, читао је и политичку штампу, која је излазила у Западној Европи, у периоду од 1876. до 1881. године.

Ослањајући се на све те изворе, али и на сопствени разум, Алекса Ј. Поповић је закључио да је султан Абдул Азиз, послје свргнућа с престола, убијен од стране државних званичника. Наводно су високи функционери Турске били незадовољни султановим односом према државним питањима. Абдул Азиз је био једини султан који је ишао у званичне посјете иностранству. У распону између 21. јуна и 7. августа 1867. године, посјетио је Лондон, Париз, Марсеј, Кале, Булоњ, Довер, Брисел, Будимпешту, Видин, Варну и Беч. Његова европска турнеја изазвала је огорчење свјетовних и вјерских великодостојника у Турској. Незадовољство је узроковано и султановим прекомјерним трошењем државног новца, које је земљу довело до банкрота. Осим тога, Алекса Ј. Поповић пише (1903, стр. 6) и то, да је султан Абдул Азиз за вријеме петнаестогодишње владавине чак четрдесетпет пута мијењао министарски ансамбл. Турски званичници су му замјерили и на томе што се, током устанка у Херцеговини и Босни (1875), бавио смјеном министара умјесто сузбијањем побуњеног хришћанског становништва. То су били разлози због којих је султан Абдул Азиз збачен с власти. Због његове загонетне смрти, спроведена је судска истрага за вријеме владавине султана Абдул Хамида II (1842–1918). Према писањима Алексе Ј. Поповића, кривци су пронађени и осуђени на доживотно изгнанство. „За пар година сви заточеници су у тајипу један за другим помрли и тим је дата потпуна сатисфакција Султан Валиди ожалашћеној мајци Абдул Азизовој” (Поповић, 1903, стр. 96). Овим ријечима завршава се књига *Убиство Султан Азиза*.

2.5. У домену проучавања историјско-политичке прошлости турске царевине, Алекса Ј. Поповић превео је књигу *Освајање Цариграда* Ахмеда Мухтар паше (1839–1919), која је објављена 1902. године у

Истанбулу. Превод је добио награду турског Министарства иностраних дела у Београду, у износу од 1000 круна.

Публиковање превода, Алекса Ј. Поповић најавио је 1903. године у *Босанској вили*. Пошто је већ тада била у штампарији, очекивало се да ће књига крајем августа те године бити у продаји (Поповић, 1903, стр. 264). У истом књижевном огласу наводе се и имена сакупљача претплате из Босне, међу којима је био и уредник *Босанске Виле* Никола Т. Кашиковић. У Србији се за то старала Књижара и трговина канцеларијског материјала Јефте М. Павловића из Београда. Превод *Освајање Цариграда* угледао је свјетлост дана тек 1905. године у Првој српској штампарији Ристе Ј. Савића у Сарајеву. Књига је штампана на 238 страница квалитетне хартије. Коштала је три круне и шездесет хелера. За њену продају у том граду био је задужен књижар Ђорђе Рајковић.

У књизи се говори о освајању Цариграда (1453) од стране султана Мехмеда II (1432–1481), који је, због великих војних и политичких успјеха, познат и као *Освајач*. Аутор нам у предговору саопштава повод за објављивање овог дјела:

„Ја као преводилац овога дивнога дјела, који у себи садржи интересантне историјске расправе, хтио сам да преведем и одштапам на нашем језику, и тиме дам прилику да нам народ у Босни и Херцеговини, а нарочито браћу Муслимане са њиме упознам, јер сам увјерен да о овом историјском и епохалном дјелу немају ни појма, и ја, као добар познавалац турског језика, мислим да сам овим дјелом извршио ону дивну арапску пословицу која вели знање је без рада као воћка без плода“ (Popović, 1905, str. 3).

2. 6. Поповић је и прије поменуте књиге Ахмеда Мухтар паше, преводио дјела са турског језика, мада знатно мањег обима. С тим у вези, превео је историјску причу *Џезмија* Намика Кемала (1840–1888), турског књижевника, новинара и припадника реформаторског и националистичког покрета Млада Турска. Приповијетка је, током 1902. и 1903. године, излазила у *Босанској вили* (1902, бр. 5, стр. 87–89; бр. 6, стр. 107–108; бр. 7, 127–128; бр. 8, стр. 147–149; бр. 9, стр. 168–170; бр. 10, стр. 189–190; бр. 11, стр. 211–213; бр. 12, стр. 230–231; бр. 13, стр. 248–250; бр. 14–15, стр. 276–278; бр. 16–17, стр. 309–311; бр. 18–19, стр. 338–339; бр. 20, стр. 367–368; бр. 21–22, стр. 394–395; 1903, бр. 1, стр. 8–10; бр. 2, стр. 31–33; бр. 3, стр. 50–53; бр. 4, стр. 71–73; бр. 5, стр. 91–93; бр. 8, 151–153; бр. 9, стр. 170–172; бр. 10, стр. 189–191; бр. 11–12, стр. 213–216; бр. 13–14, стр. 249–253; бр. 15–16, стр. 280–281; бр. 17–18, стр. 316–319; бр. 19–20, стр. 343–345).

Превођењем дјела турских писаца на српски језик, те преданим занимањем за прошлост Турске, Алекса Ј. Поповић је заслужан за књижевну, културну и политичку афирмацију те земље у нашим крајевима.

3. Алекса Ј. Поповић се истакао и на лексикографском пољу. Саставио је и објавио 1899. године *Речник српскотурски и турско-српски: са најнужнијим додатцима*. Радећи у Министарству иностраних дела у Београду, као тумач турског језика, запазио је да не постоји адекватан српско-турски рјечник. Поповић је сматрао (1899, стр. 3) да постојећи рјечници нису одговарали практичним потребама једног преводиоца. Били су презасићени арапским и персијским ријечима, јер се погрешно сматрало да се ради о једном, а не о три различита језика. Алекса Ј. Поповић је у свом издању рјечника пописао око 15 000 ријечи, а обухватио је само оне персијске и арапске ријечи, које су употребљавају у турском језику. Рјечник је штампан ћирилицом и на српском језику, јер, како наводи у предговору, „[...] ни у једној штампарији српске престонице [Београд] нема турских слова, а господа штампари у турској царевини захтевали су врло велику цену, коју нисам био у стању платити“ (1899, стр. 4).

Као додаток *Речнику*, штампане су и поједине турске пословице, а дат је и низ примјера конверзације из свакодневног живота. Појаву рјечника испратила је *Босанска вила*, уз препоруку да је сачињен тако „[...] да сви који су заинтересовани за учење турског језика могу савладати основе без помоћи наставника“ (1899, стр. 245).

4. Алекса Ј. Поповић написао је и једно дјело, афирмативног карактера, о угледним Муслиманима и Јеврејима из Сарајева, које је, под насловом *Животопис знаменитих Сарајлија*, штампано 1910. године у Сарајеву. То је прва (и једина) свеска из планиране истоимене едиције. У књизи су представљени угледни грађани Сарајева „[...] који су били на гласу као добротвори, евлије, научењаци и, иначе, за вјечну успомену заслужни људи“ (Роровић, 1910, стр. 4). Међу њима су се посебно истицала браћа Хаци Мула Осман-ага и Салих ага Мерхемић, богати сарајевски трговци, који су били веома дарежљиви добротвори и помагачи сиротиње. Они су заслужни и за изградњу бројних џамија, школа, мостова, градских чесми и сл. Давали су робу и на „вересију“ и позајмљивали новац суграђанима, без обзира на вјеру и поријекло, међу којима се нашао и отац Алексе Ј. Поповића (1910, стр. 8–9).

Аутор пише (1910, стр. 11) понешто и о односу браће Мерхемић према језику и писму. Тако сазнајемо да су своје трговачке тефтере, као

и цијелу кореспонденцију, водили на турском језику. Изузетак су српски трговци, са којима су се дописивали ћирилицом и на српском језику.

У књизи *Животопис знаменитих Сарајлија* описан је и особењак Сулејман ефендија Јакубовић, сарајевски евлија и врсни бесједник, који је живио скромно и побожно, као и сваки правовјерни Муслиман и био популаран чак и међу Србима. Алекса Ј. Поповић каже за њега следеће:

„Сулејман Јакубовић био је ријетка појава, која је код народа сматрана као јединствена и безпримјерна, јер бијаше особито добар говорник и проповједник и изврстан познаваоц вјерских догма и као такав уважаван у виду евлије. Не уважавајући новац као вриједност задовољавао се са незнатном милостињом добрих и побожних људи и од ове и он чинио милостињу и дијелио је сиротињи, а свој живот проводио је патеничким дервишким животом, у коме га је и смрт снашла“ (Popović, 1910, str. 22).

Посљедњи од Сарајлија, представљених у књизи, био је лекар Исак Салом, у народу познат као Хећимбаша. Лијечио је чак и војнике Омер паше Латаса, када се 1850. године са војском улогорио на брду Горица изнад Сарајева. Исак Салом уживао је поштовање својих суграђана, јер је помагао свима без обзира на вјеру и сталеж. Његовом биографијом завршава се први том едиције *Животопис знаменитих Сарајлија*. Нажалост, немамо података о томе због чега Алекса Ј. Поповић није наставио издавање те едиције. Материјала је сигурно имао на претек, пошто је у Сарајеву било много добротвора свих вјера. Могуће је чак и то да је наш писац у то вријеме био слабијег здравља, јер је први том ове издавачке цјелине изашао шест година прије његове смрти.

5. На пољу књижевног рада Алекса Ј. Поповић занимао се и сакупљањем и објављивањем народних умотворина. У *Босанској вили* је штампао народну приповијетку *Царска султанија* (1895, бр. 7, стр. 108–109; бр. 8, стр. 125–126; бр. 9, стр. 140–142). Почетком 20. вијека, у засебним књигама, објавио је, под псеудонимом Пертев, више народних епских пјесама: *Султан Сулејман осваја Будим* (1908), *Султан Бајезид* (1908), *Ћуприлић везир* (1912) и *Тале Личанин – будалина Тале* (1912). Поједине јуначке пјесме, које је приредио Алекса Ј. Поповић, штампане су без ознаке године издања: *Омер паша удара на Црну Гору*, *Муса Кесеџија*, *Ропство личког бега Мустај бега*, *Јуначка браћа Мујо и Халил од Кладуше*, *Женидба Хајдар бега, сина Шахинпаше са Гласинца*, *Јуначке муслиманске пјесме о Ђерзелез Алији и Бег Љубовић*. Карактеристично је да су наведене публикације објављене латиницом и у издању Михајла Милановића, сарајевског писца, издавача и књижара.

Ради економичности текста, у раду смо само овлаш „прошетали“ садржајем Поповићевих дјела. Остало је још доста простора за анализу, посебно његових књига муслиманских јуначких пјесама, које су, овдје, само нотиране.

Стваралаштво овог аутора посматрано је, прије свега, из перспективе библиографских истраживања, те из нашег професионалног и личног интересовања за тзв. скрајнуте, заборављене, занемарене или, у овом случају, „затурене“ писце.

Извори и литература

Ahmed Muhtar Pasha (1906). *Osvajanje Carigrada. Napisao Ahmed Muhtar paša Brigadir; s turskoga preveo A. J. Popović*. Сарајево: Књиžарница и папирница Милајла Милановића.

Глишић, С. & Живанов, М. (Прир.). (1996). *Српска библиографија: књиге: 1868–1944. Књ. 13, Мило-Нуки*. Београд: Народна библиотека Србије.

Глишић, С. & Живанов, М. (Прир.). (1994). *Српска библиографија: књиге: 1868–1944. Књ. 11, Мило-Нуки*. Београд: Народна библиотека Србије.

Јањић, Ј., & Бабић, Б. (Ур.) (2017). *Хаџи Стака Скендерова и српска култура у Босни и Херцеговини*. Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске.

Kreševljaković, H. (1991). *Izabrana djela IV*. Сарајево: Veselin Masleša.

Кршић, Ј. (1979). *Сабрана дјела I*. Сарајево: Свјетлост.

Popović, A. J. (1910). *Životopis znamenitih Sarajlija*. Сарајево: Islamska dionička štamparija.

Popović, A. J. (1906). *Sarajevska revolucija 1878*. Сарајево: Štamparija „Bosanske pošte“.

Поповић, А. Ј. (1905). *Пошљедње грчке владике у Босни*. Сарајево: Штампарија „Босанске поште“.

Поповић, А. Ј. (1903). *Убиство Султан Азиза. Написао Пертев Ефендија – Сарајлија*. Београд: С. Хоровиц.

- Поповић, А. Ј. (1903). Стака Скендерова, српска калуђерица и учитељица са сликом преминуле. *Босанска вила*, бр. 23–24, стр. 393–395.
- Поповић, А. Ј. (1903). Књижевни оглас. *Босанска вила*, бр. 13–14, стр. 264.
- Поповић, А. Ј. (1899). *Речник српскотурски и турскосрпски: са најнужнијим додатцима*. Београд: Штампарија „код Просвете“ (С. Хоровица).
- Поповић, А. Ј. (1899). Рјечник српско-турски и турско-српски. *Босанска вила*, бр. 17–18, стр. 244–245.
- Поповић, А. Ј. (1897). *Хаџи Лојина буна у Босни: мемоари*. Београд: Парна радикална штампарија.

Радославка Р. Сударушич

АЛЕКСА Й. ПОПОВИЧ САРАЈЛИЈА (1854–1916), ПИСАТЕЛЬ И ПЕРЕВОДЧИК

Резюме

В данной статье рассматривается письменное творчество Алексы Й. Поповича (1854–1916), писателя, переводчика и сборщика народного творчества из города Сараево.

Для целей настоящей работы, мы попытались учесть базовые части библиотечных фондов национальных библиотек в Сараево, Белграде и Нови-Саде. Мы также рассмотрели печатные каталоги и библиографии сербских и югославских книг. Исходя из этого исследования, мы пришли к выводу, что Алекса Й. Попович является автором 18 книг.

Особое внимание уделяется его исторической и политической работе и хроникам: *Хаџи Лојина буна у Босни* (Белград, 1897), *Пошљедње грчке владике у Босни* (Сараево, 1905), *Sarajevska revolucija 1878* (Сараево, 1906), *Убиство Султан Азиза* (Белград, 1903), *Osvajanje Carigrada* (Сараево, 1905), *Životopis znamenitih Sarajlija* (Сараево, 1910).

В статье также представлен *Речник српско-турски и турско-српски: са најнужнијим додатцима* (Словарь сербский и тюркско-сербский: с наиболее необходимыми дополнениями), опубликован в 1899 году в Белграде, в периоде, когда Попович работал в Министерстве иностранных дел в качестве переводчика турецкого языка.

Также, мы кратко рассмотрели и его дело сборщика народного творчества. В связи с этим, обнаруживается, что Алекса Й. Попович, в начале 20-го века, под псевдонимом «Пертев» опубликовал 11 мусульманских эпических народных песен: *Sultan Sulejman osvaja Budim*, *Sultan Bajezid*, *Musa Kesedžija*, *Tale Ličanin – budalina Tale*, *Omer paša udara na Crnu Goru*, *Ćuprilić vezir*, *Ropstvo ličkog bega Mustaj bega*, *Junačka braća Mujo i Halil od Kladuše*, *Ženidba Hajdar bega, sina Šahinpaše sa Glasinca*, *Junačke muslimanske pjesme o Đerzelez Aliji u Beg Ljubović*.

СРПСКИ ПОЛИТИЧКИ ЛИСТОВИ У ЕМИГРАЦИЈИ У ВРИЈЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАСТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

У раду се говори о српским политичким листовима који су излазили у емиграцији за вријеме аустроугарске окупационе власти у Босни и Херцеговини. То су били: *Босна*, *Босанско Херцеговачки гласник*, *Невесиње* и *Српски преглед за Босну и Херцеговину*. Излазили су на територији Србије и Црне Горе у: Београду, Шапцу и Свилајнцу и Цетињу. Настојали су да прикажу реалну слику о животу у Босни и Херцеговини под окупацијом. Били су прожети националним идејама ослобођења и уједињења и због тога су имали забрану уласка у Босну и Херцеговину. Циљ рада је да укаже на значај ових публикација, будући да оне данас представљају примаран извор за проучавање политичких и културних прилика у Босни и Херцеговини у вријеме аустроугарске власти.

Кључне ријечи: српски политички листови, *Босна*, *Босанско Херцеговачки гласник*, *Невесиње*, *Српски преглед за Босну и Херцеговину*.

У научно-истраживачком посматрању културне прошлости Босне и Херцеговине, периодика заузима значајно мјесто. Прве српске периодичне публикације јавиле су се тек крајем деветнаестог вијека, то јест у првој деценији аустроугарске окупационе власти. Постоје бројни разлози релативно касног јављања овог медија код нас, као што су: неповољне политичке прилике, недовољан проценат писменог становништва за вријеме турске владавине, непостојање адекватних техничких услова за штампу и слично.

Једна од главних обавеза Аустроугарске, према Берлинском конгресу из 1878. године, била је подизање просвјете у Босни и Херцеговини. Међутим, нова власт урадила је много више на пољу привредног

¹ bojana.lasica@ffuis.edu.ba

развоја ових покрајина (изградња саобраћајница, комуналних објеката, почеци индустријализације итд.), него у области просвјете и културе. Просвјета и култура су биле подређене стратешким, политичким и економским циљевима окупационе власти. Ти циљеви подразумијевали су (ограничено) писменог и образованог поданика Двојне монархије. Предузимане мјере, у смислу националног угњетавања становништва, увијек су рађале нове иницијативе и будиле нове подстицаје у редовима домаћег окупираног народа. Поред основаних националних културних установа и друштава, издавање српске периодике утицало је доста на то да просвјета обухвати што шире слојеве друштва.

Сама чињеница да се периодичне публикације јављају баш у том периоду, показатељ је да се новија историја српског народа у Босни и Херцеговини не може ваљано упознати, ако се претходно не проуче услови за покретање, програмска усмјерења и намјена листова и часописа. У то вријеме у Босни и Херцеговини није постојао никакав закон о штампи па је за покретање било које периодичне публикације била потребна дозвола (концесија) владајућег режима. Нису постојали ни прописи за издавање концесије, а она се није лако добијала, без обзира на то што су издавачи испуњавали објективне услове за рад.

Прве српске периодичне публикације у Босни и Херцеговини били су поучно-забавни листови и књижевни и духовни часописи, јер су услови за издавање овакве врсте гласила били нешто повољнији у односу на политичке. Процедура оснивања и покретања једног листа или часописа подразумијевала је низ обавеза. Прије свега, подносила се молба Земаљској влади у којој се наводи наслов листа, име власника и главног и одговорног уредника, потом програм који ће заступати, периодичност излагања и слично. Када лист добије дозволу за излагање, оснивач и власник је дужан да се придржава приложених програма, да поштује превентивну цензуру и да обавијести власти о евентуалним промјенама у редакцији. У противном, одузима се концесија, без навођења икаквих посебних разлога за то. Ипак, у границама могућности, које је дозвољавала строга режимска цензура, покренути листови и часописи су изражавали и бранили национална расположења, права и потребе српских грађана и тако утицали на формирање заједничке националне мисли.

За покретање политичких листова, ситуација је била знатно сложенија. Политички листови у Босни и Херцеговини јављају се након слома устанка у Херцеговини (1882). То су били режимски листови који су заступали интересе Аустроугарске (*Bosnische post*, *Vatan* (домовина), *Glas Hercegovca*) и које је покретала власт да би сузбила утицаје

опозиционе штампе. За покретање српских политичких опозиционих листова, било је тешко добити дозволу од владајућег режима. То посебно долази до изражаја за вријеме Калајевог режима у Босни и Херцеговини, који је трајао двије деценије (1882–1903). Покретање српских листова било је везано за десетогодишњу борбу Срба за црквено-школску аутономију која је окончана 1905. године. У јеку те борбе, власти су након дугог одуговлачења, одобриле сердару Мијату Радовићу и његовом сину Владимиру Радовићу да покрену опозициони лист *Српски вјесник*, који је излазио у Мостару од 1897. до 1904. године и који је подлијегао строгој аустроугарској цензури. Био је то својеврсни национални успјех, јер је лист носио у наслову српско име, а његов главни уредник Владимир М. Радовић (1863–1899) је био један од челника аутономне борбе (Максимовић, 2011, стр. 76). Строги политички режим, јака полицијска контрола и свеприсутна цензура окупаторске власти, санкционисали су сваки вид испољавања православља и националних осјећања. Регистровано је више појединачних покушаја да се покрену неки опозициони листови (*Јавност* 1884, *Просвета* 1885–1888 и *Напредак* 1890–1891), али су они рано, још у коријену били окончани.

Политика коју су спроводиле аустроугарске власти у виду насиља, дискриминације и увођења војне обавезе, изазвала је иселјавање Срба из Босне и Херцеговине. Да би свјетској јавности показали праву и реалну слику о дешавањима у Босни и Херцеговини, поједини Срби у емиграцији, успјели су да покрену неколико политичких листова, који су пратили догађања у завичају. Листови, који су излазили изван граница Босне и Херцеговине, били су прожети националним идејама и идејама ослобођења и уједињења. Због тога су имали забрану уласка у Босну и Херцеговину. Аустроугарске власти су сматрале да „њихов садржај непрестано пријети јавном поретку и миру“, па им је путем поштанских уреда одузимао „postdebit“, то јест дозвола уласка и растурања на босанскохерцеговачкој територији (в. Стојнић, 2016, стр. 16). Такви листови излазили су на територији Србије (Београд, Шабац, Свилајнац) и Црне Горе (Цетиње).

Најстарији лист политичке оријентације, који је намијењен српском народу у Босни и Херцеговини био је *Босна*, са поднасловом „гласник потлаченог српства“. Његов власник и одговорни уредник био је Коста Јездимировић. Излазио је једном седмично у периоду од 1889. до 1892. године у Шапцу. Штампан је ћирилицом, на читавом табаку (44 cm) у „Либерарној штампарији“ у Шапцу.

На првој страни одмах поред наслова истакнуто је „Цељ *Босне* ја да негује, шири и потпомаже мисао ослобођења свеколиког српства.

Чист приход *Босне* одређен је на потпомагање велико-српске идеје“. Лист је имао рубрике: „Домаће вијести“, „Стране вијести“ и „Из српског и словенског свијета“, које су доносиле краће информације о дешавањима у земљи, региону и свијету. Посљедње двије странице попуњене су рекламама, па је врло вјероватно да се лист издржавао од њихових прихода.

Лист *Босна* залагао се за ослобођење Босне и Херцеговини од аустроугарске управе и давао моралну подршку српском народу на овом простору. Доносио је текстове о оснивању кружока за рад са омладином, међу којима се највише истицао Коста Абрашевић. Својим садржајем допринио је развоју радничког покрета и ширењу идеје социјализма у Подрињу.

Други значајни лист политичке оријентације, а који је, такође, штампан у емиграцији, тачније у Београду, је *Босанско Херцеговачки гласник*, орган Босанаца и Херцеговаца. Његов власник и одговорни уредник био је Јово Ћ. Ковачевић Босанац, поријеклом из Босанске Крајине. Рођен је 1862. године у Приједору. Био је доста контроверзна личност. Писао је патриотске радове о Милетићевој *Застави* и због тога је протјеран из Босне и Херцеговине. *Босанско Херцеговачки гласник* је штампан ћирилицом на великом формату (51 cm). Излазио је у два периода од 1896. до 1898. и од 1905. до 1909. године. У почетку је излазио три пута мјесечно, а касније, према потреби и више пута. Од бр. 1 (1905) године лист је имао поднаслов „орган неослобођеног српства“ и упоредни поднаслов на руском и француском језику, а од броја 9 (1908) поднаслов је „орган удружене браће која раде за аутономију Босне и Херцеговине“.

Лист је заступао идеје ослобођења Босне и Херцеговине од аустроугарске власти и ширио је националну пропаганду. У периоду када је његово излажење било прекинуто од 1898. до 1904. године замјењивао га је лист *Глас српства*. Први број *Босанско Херцеговачког гласника* изашао је 24. марта 1896. године. У уводном тексту првог броја, под насловом „Синовима и пријатељима Босне и Херцеговине“, говорећи о тешком положају српског народа који се налази у окупираној земљи и који нема никаква права ни смјелости да јавно изрази своје незадовољство, уредништво о покретању листа каже:

„С тога, а с погледом на предстојеће догађаје, узимамо себи слободу и задатак, да будемо тумач мишљења и осјећања окупираних синова Босне и Херцеговине и тиме заинтересујемо јавно мњење за окупирану њихову отаџбину, [...] због тога покрећемо *Босанско Херцеговачки*

гласник који ће се свим силама трудити да буде прави израз народних жеља, јер биће строго независан лист“.

У даљем тексту се наводи да ће праваци радовог листа бити упућен „[...] једино на то да се што прије изброје дани аустроугарске управе у Босни и Херцеговини“.

Лист је имао рубрике: „Преглед српских земаља“, „Политички преглед“, „Писма из Босне“ и „Разне вијести“. У наведеним рубрикама објављиване су најновије вијести како из српских земаља (Србије, Црне Горе, Војводине, Македоније и Далмације), тако и из иностранства (Аустроугарске, Русије, Француске итд). „Политички преглед“ је доносио најважније вијести из јавног и политичког живота у Србији. У рубрици „Писма из Босне“, објављивана су писма Срба, Хрвата и Муслимана која говоре о појединим догађајима у њиховој земљи и неповољној улози власти у неким ситуацијама. Тако, већ у првом броју сазнајемо да је „бечки заповједник рата“, издао оштру наредбу војним трупима да мотре на „босанску момчад“ да не би читали књиге или новине које о српству говоре или било шта што је писано ћирилицом. Такође, наређено је да се забрани употреба ћирилице и да ће само она писма кадета стићи на адресе родитеља која буду писана „кроватицом“. У касарни „Домановић“, у близини Мостара, два војника су кажњена на петнаест дана затвора у оковима због тога што су у својој соби имали *Босанску вилу* и *Српски глас*. Једна од изричитих наредби је била и да се кадети за вријеме празника не пуштају нигдје из касарне, па чак ни у цркву. Од наредног броја отворена је и рубрика „Глас емигранта“, у којој су емигранти из Босне и Херцеговине могли да изразе своје мисли и жеље и све оно на шта се живот у емиграцији односио.

На крају првог броја уредништво се обратило својим сарадницима из Босне и Херцеговине, упозоравајући их да своја писма шаљу тајним путем, а не никако поштом, јер се она сва контролишу и да се потписују са шифром и назнаком мјеста одакле је писмо послато.

Невесинје, лист за политику и књижевност, излазио је једном недјељно (сваке сриједи) на Цетињу од 6. маја 1898. до 20. јануара 1899. године, ћирилицом на фолио формату. Његов издавач и власник је било Акционарско друштво Никшићке штампарије, а уредник Стево Врчевић (1847–1907), поријеклом Херцеговац. Рођен је у Котору. Стево је био син Вука Врчевића, познатог сарадника Вука Караџића и бившег аустроугарског конзула у Требињу за вријеме херцеговачког устанка 1875. године. Стево Врчевић био је истакнути друштвени и јавни радник, доктор права и професор филозофије. Бавио се и књижевним радом, књижевном критиком, историјом и публицистиком.

У уводном тексту првог броја листа *Невесиње*, у тексту под насловом „Шта ми желимо“, дат је програмски текст листа, његов идејни правац и објашњење његовог имена. Лист је назван по Невесињу, храбром херцеговачком мјесту, у знак сјећања на славни догађај из 1875. године, познатом у историји као Невесињска пушка, када су Срби устали да се боре за слободу од турске власти, а са жељом да се уједине са осталим српством. Па се с тим у вези, каже:

„Као што је прва пушка пукла и објавила устанак у Невесињу из руке Јована Гутића, те пламеном својим захватила цијелу Босну и Херцеговину, привела Црну Гору и Србију да у крв згазе, па и саму руску војску изазвала да се спушти са леденијех својијех пољана и да бој бије на Дунаву за слободу православних народа, тако и ми нађенусмо нашем листу име *Невесиње*, да нас подсећа на та времена, када је српски народ устао да добије потпуну народну слободу, те усвојивши то име, златно у историји српског прегалаштва, узнастојасмо наставити пером пут; гдје је пушка остала, сад би пером крају извели напоре што пушка кадра не би с којекаквих политичких разлога. Прихватисмо то име, да нам увијек пред очима сјаје, да и нас тадашње прегалаштво бодри за нове побједе и течевине“.

Идејни правац листа усмјерен је на слободу, како би његови сарадници могли писати као слободни грађани у слободној земљи. У даљем тексту се наводи да овај лист неће изазивати никакве дипломатске сукобе и да ће своје жеље и осјећања доносити мирно, достојанствено и објективно.

„Наш рад не може бити од сметње никоме, док тај буде вршио свој позив у границама правде и законитости. Туђе нећемо дирати, а своје тражићемо и бранићемо ко зеницу у глави. С тога ћемо се увијек наћи будни, на бранику да одбијемо сваки нападај, ма са које стране долазио“.

Наглашено је и то да ће се лист бавити и свјетском политиком, с намјером да се домаћа читалачка публика упозна са приликама у свијету и да за себе црпи поуке које ће моћи да искористи ако јој буду требале. Аустроугарски посланик на Цетињу, витез фон Кућински је будно пратио долазак штампарске машине у Никшић и припреме око покретања *Невесиња*. О томе подухвату је обавијестио министра спољних послова грофа Голуховског. Саопштио му је да у Никшићу бораве херцеговачки емигранти, који покрећу црногорски лист, који ће носити име устаничког мјеста у Херцеговини. Упозорио га је на опрезност јер је сматрао да би лист могао бити опасан уколико ухвати коријене у Далмацији и другим

српским земљама (Шакотић, 1998, стр. 163). Убрзо након тога, Земаљска влада је издала наредбу о забрани растурања листа *Невесиње*, да се приспјели примјерци конфискују, а они који посједују лист да се строго казне.

Иако је имао забрану уласка у Босну и Херцеговину, лист *Невесиње* је опет успијевао тајним путем да дође до читалачке публике на овој територији. То потврђује један објављени допис, у броју 18 из 1898. године, потписан под псеудонимом Невесињац: „Када нам којом срећом до руке дође, то га тајно читамо и радосни смо да се тако дивно пише и да се за нас живо стара“. Лист је будно пратио догађаје са ових простора и објављивао дописе из ових крајева, најчешће о тешком положају српског народа под окупацијом. Тако у броју 3 (20. мај 1898), у тексту „Калајев сувишак“ аутор потписан под псеудонимом Никша каже:

„Јадни народ просвјете своје нема; не да му се употреба свога језика и ћирилице – мјесто српских гусала одјекују по кафанама и зборовима пјесме кова: Windobona oherrliche Stadt, Die so schöne Mädehen hat! (Што српски преведено значи: о Бечу, ти красни граде, што имаш тако лијепих ђевојака! [...]) цркве нам се затварају, школе постају комуналне са њемачким језиком – народ умире од глади, индустрије народне више и нема – селе се Срби Мухамеданци и Срби православни – пирују само Чивути, Њемци и Мађари, на рушевинама гинућег српства.“

У наставку текста аутор се обраћа новинарима са молбом да се уједине и да пишу о оваквим и сличним приликама у Босни и Херцеговини како би свијету показали „[...] да је већ крајње вријеме да се окупацији босанскохерцеговачкој учини једном крај“. Овакви текстови су најчешће потписивани под псеудонимима као што су: Невесињац, Гачанин, Паћеник, Абдул, Никша и слично.

Лист *Невесиње* је веома често улазио у оштру полемику са листовима који су подржавали присуство Аустроугарске на Балкану. То су били листови из Беча и Пеште, али и из Сарајева, лист *Бошњак*, који је покренула група муслимана који су били лојални аустроугарској власти. У виду одговора на разна прозивања објављени су чланци под насловима: „Бошњаку“, „Бошњаково блебетање“, „Опет Бошњаку“ и слично.

Поред уводних опширнијих текстова који говоре о стању поробљеног српског народа и о тежњи за коначним ослобођењем, у листу су се усталиле рубрике: „Подлистак“, „Политички преглед“, „Српске и савезне земље“, „Наши дописи“, „Књижевност“,

„Домаће вијести“, „Наши телеграми“, „Разне биљешке“ и „Огласи“. Публикован је и знатан број књижевних радова.

Рубрика „Подлистак“ је, поред уводних текстова, најсадржајнија. Доносила је литерарне књижевне прилоге, прилоге из педагогије, историје, путописе и слично. У првим бројевима објављивана је поезија, а касније је превладавала проза. Поезија је пригодног патриотског карактера и објављивали су је следећи аутори: Новица Николић, Симо Шобајић, Цано Рецовић, Љубомир Булатовић Ибријски, Симо Кривокапић, Радоје Црногорац, Божо Милатовић, Шако Перовић и други који су потписани под псеудонимом. Прозне радове у овој рубрици објављивали су: Нико Иванковић, Максим Шобајић, Илија Златичанин, Стево Врчевић, Косто Лучић, Петар М. Стојановић и други.

„Политички преглед“ је доносио информације о догађајима и политичким збивањима у европским и другим земљама, као и текстове слободноумних људи тога доба који су писали о потреби ревизије Берлинског конгреса, који је раздвојио црногорски и херцеговачки ентитет. Српске и савезне земље су објављивале информације из јужнословенских земаља најчешће из: Далмације, Босне и Херцеговине, Чешке, Бугарске и слично. „Наши дописи“ су доносили опширније дописе из разних крајева у Црној Гори и Херцеговини. У рубрици „Књижевност“ објављиване су кратке биљешке о новим књигама, листовима и часописима. Из њих сазнајемо које књиге су српски издавачи објављивали и које су се књиге највише читале. „Домаће вијести“ су доносили званичне вијести из дворског и дипломатског живота, о постављењима и премјештајима у државној администрацији и слично. „Наши телеграми“ су садржавали кратке вијести и значајних европских и других свјетских центара према агенцијским извјештајима Корбира. У листу су објављиване и „Разне биљешке“ са извјештајима о локалним скуповима, комуналним проблемима, цијенама и слично. Огласи су били ријетки и доста кратки.

Посљедњи број *Невесиња* изашао је 20. јануара 1899. године. У овом броју није дато никакво саопштење о даљем престанку излажења листа. Чак је и уводни полемички чланак „Бистримо појмове“ аутор завршио констатацијом: „Нисмо свршили. Наставићемо у следећем броју“, што значи да је дошло до изненадног престанка излажења. Претпостављамо да је аустроугарска интервенисала код књаза Николе па је дошло до овакве изненадне обуставе.

Четири мјесеца након обуставе *Невесиња*, 13. маја 1899. године, у Никшићу је почео да излази политички недјељник *Оногошт*, који је имао истог уредника, издавача, структуру, формат, број страна, као и

Невесинје, али је за разлику од *Невесинја* био лишен отворених бритких чланака против аустроугарске власти у Босни и Херцеговини. *Оногошт* је излазио до 6. децембра 1900. године. Имао је исту судбину као и свој претходник. Због разних интрига споља изненада је престао да излази.

Да ови листови представљају значајан дио културног наслеђа потврђује и то што су поводом стогодишњице Никшићког новинарства и штампарства 1998. године објављена фототипска издања, увезаних бројева *Невесинја* и *Оногошта* у једној књизи, уз опширнији прилог никшићког публицисте Вељка Шакотића о оснивању штампарије у Никшићу и историјату њена два прва листа. Издавачи су Јавно предузеће Центар за информативну дјелатност из Никшића и Централна народна библиотека „Ђурађ Црнојевић“ са Цетиња, а уредници Бранко А. Копривица и Душан Мартиновић. О значају ових опозиционих политичких листова Вукашин Баћовић каже:

„Сваком културном посленику, посебно историчарима, ови листови ће послужити као изразито користан и вјеран материјал за сагледавање наше прошлости, тим прије што се дан-данас наставља иста, ако не и још тежа ујдурма за прекрајањем историје, која има крајњи циљ уништење српске културе у цјелини“ (Баћовић, 2008, стр. 298–299).

Лист *Невесинје* је, у периоду када је излазио, пружао моралну подршку покороном српском народу у Босни и Херцеговини, како симболиком у наслову тако и својим текстовима и полемикама са другим гласилима, а данас нам на најпотпунији начин свједочи о тешком положају нашег народа под окупацијом.

Четврти политички лист који је излазио у емиграцији је *Српски преглед за Босну и Херцеговину*. Излазио је једном недјељно у Свилајнцу 1905. године, пратио је и доносио све што је писано о Босни и Херцеговини, његов уредник био је Саво Пјешчић (v. Рејановић, 1961, стр. 47). Саво Пјешчић, национални пропагатор, био је поријеклом из Коњица. Не зна се тачно година његовог рођења, а ни смрти. Претпоставља се да је умро у Србији око 1920. године. Имао је углед вриједног учитеља и ваљаног свештеника у Коњицу. Говорио је да је „Шваба донео само зло у Босну и Херцеговину“ и „да је наша дужност да га отерамо са својих огњишта“. Због тих својих ставова био је праћен, хапшен, саслушаван и оптуживан од стране аустроугарских власти и био је присиљен да напусти родни крај. Прешао је у Србију. Тамо се посветио васпитном и свештеничком раду. Постао је вјероучитељ на Вишој женској школи у Београду. Својим одговорним радом стекао је велико повјерење међу грађанима. Из ове школе постављен је за свештеника у Свилајнцу.

Свештеничку дужност је уредно обављао и поред тога био је активан и изван цркве: вјероучитељ у гимназији, заговорник нових идеја, новог начина живота и слично. Уједињење Српства и српских земаља су му били стална и главна преокупација (Радојчић, 2009, стр. 162). О овом листу немамо значајнијих података осим из Пејановићеве *Библиографије* и *Босанске виле*, која најављује његов излазак и идејни правац.

Доласком Стефана Буријана на мјесто заједничког министра финансија 1903. године и након што је српски народ окончао борбу за црквено-школску аутономију 1905. године и доношењем Закона о штампи 1907. године остварене су претпоставке за интензивнији развој политичких опозиционих листова у Босни и Херцеговини. У овом периоду јављају се листови: *Српска штампа*, *Српска ријеч*, *Отаџбина*, *Народ* и др. Међутим, они су били стална мета аустроугарске превентивне цензуре. Многи њихови текстови су, након цензорских интервенција, публиковани у скраћеном или измијењеном облику што потврђују бројне бјелине у тексту или мјеста на којима је избрисан штампарски слог. Долазило је до честих забрана појединих бројева, као и до судских процеса против њихових уредника.

Политички листови *Босна*, *Босанско Херцеговачки гласник*, *Невесиње* и *Српски преглед за Босну и Херцеговину* имали су значајну улогу у јавном, културном и политичком животу онога доба. Својим патриотским и просвјетним радом давали су наду, били народно уточиште и духовна снага која је чувала језик, писмо, националну књижевност и културу. Покренули су их српски родољуби и борци за национална права, који су напустили своја родна мјеста због политичких прилика, националних притисака и прогона. Доносили су вијести из локалних заједница. Одражавали су ставове исељеника према свим питањима која су тих година била актуелна у њиховом окружењу, њиховом односу према завичају и матици, а све то слободно, без икакве цензуре и ограничења. Настојали су да широку европску јавност упознају са животом у Босни и Херцеговини под окупацијом. Због националних идеја, листови су имали забрану уласка у Босну и Херцеговину. Данас ови листови представљају примарни извор за проучавање политичког, културног и привредног живота у Босни и Херцеговини с краја деветнаестог и почетка двадесетог вијека.

Извори

- БОСНА: гласник потлаченог српства / власник и одговорни уредник Коста Јездимировић. – Год. 1, бр. 1 (1889)-год. 4 (1892). – Шабац: [б.и.], 1899–1892 (Шабац: Либерарна штампарија). – 44 cm
- БОСАНСКО-херцеговачки гласник: орган Босанаца и Херцеговаца/ власник и одговорни уредник Јово Ћ. Ковачевић-Босанац. Год. 1, бр.1 (децембар 1896)-год. 3, бр.7(1898); год. 4, бр.1 (1905)-год. 8, бр. 147 (26. март 1909). – Београд: [б.и.], 1896–1889; 1905–1909 (Београд: Штампарија Петра К. Танасковића). – 51 cm
- НЕВЕСИЊЕ: лист за политику и књижевност / уредник Стево В. Брчевић. – Фототипско изд. – Год. 1, бр. 1 (1898)-год. 2, бр. 3 (1899). – Никшић: Акционерско друштво никшићке штампарије, 1898–1899. – 49 cm. – (Библиотека Фототипска издања; књ. 17)

Литература

- Баћовић В. (2008). Српски листови *Невесинје* (1898–1899) и *Оногошт* (1899–1900)“, *Календар Просвјета за 2008 годину*, стр. 292–299.
- Максимовић В. (2011). Поглед на српску периодику у БиХ до 1941. године: улога српске периодике у културном, просвјетном и духовном животу у Босни и Херцеговини до 1941. *Читалиште* бр. 19, 74–79.
- Папић, М. (1972). *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije: (1878-1918)*. Sarajevo: „Veselin Masleša“.
- Пејановић Ћ. (1961). *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine: 1850–1941*. Sarajevo: „Veselin Masleša“.
- Радојчић, Ј. (2008). *Срби западно од Дрине и Дунава: биографија*, (П-Ш, књ. 3, стр. 162). Нови Сад: Прометеј.
- Стојнић Б. (2016). *Штампа у Босанској Крајини: 1906–1941*. Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске и Архив Републике Српске.
- Стојнић Б. (2006). *Штампа и штампарије у Бањалуци (до 1941)*. Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске и Архив Републике Српске.
- Шакотић В. (1998). Прва никшићка штампарија и листови *Невесинје* (1898–1899) и *Оногошт* (1899–1900)“. *Невесинје: лист за политику и књижевност: 1898–1998*, фототипско издање поводом 100

година никшићког новинарства и штампарства, Никшић:
Јавно предузеће центра за информациону дјелатност; Цетиње:
Централна народна библиотека „Ђурађ Црнојевић“.

Bojana Lasica

SERBIAN POLITICAL NEWSPAPERS IN EMIGRATION DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN GOVERNMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

This paper deals with the Serbian political newspaperers that were published during the Austro-Hungarian occupation in Bosnia and Herzegovina. These newspapers were: *Bosnia*, the *Bosnian and Herzegovinian Messenger*, *Nevesinje* and the *Serbian Overview for Bosnia and Herzegovina*. With their patriotic and educational work they gave hope, they were a national shelter and a spiritual force protecting language, letter, national literature and culture. They were published by the Serbian patriots and national rights activists who left their homeland for political reasons, national pressure and persecution. They brought news from local communities. They reflected the views of the emigrants in regard to all the issues relevant for their surroundings in those years, their attitude towards homeland and motherland, all of them free, without any censorship and restrictions. They tried to introduce a wide European public with the life in Bosnia and Herzegovina under occupation. Because of national ideas, newspapers had a ban on entering Bosnia and Herzegovina. Today these papers are a primary source for the study of political, cultural and economic life in Bosnia and Herzegovina from the late nineteenth and early twentieth century.

Садржај

Наука и стварност, свеска 1

Филозофија

Мишо Кулић, <i>Филозофија, критика и смисао противрјечности дијалектичког мишљења</i>	7
Mišo Kulić, <i>Philosophy, criticism and meaning of inconsistency in dialectical thinking</i>	
Слађана Ристић Горгиев, <i>Филозофија између критичког мишљења и Платоновог света идеја</i>	17
Sladana Ristić Gorgiev, Branko Gorgiev, <i>Philosophy between a critical thinking and the Platon's world of ideas</i>	
Ратко Кадовић, <i>Глобална криза земљишта и етички аспекти решења</i>	33
Ratko Kadović, <i>The global crisis of soil and the ethical aspects of solution</i>	
Желимир Д. Вукашиновић, <i>Критика и одређење човјека: проблем (само)разумијевања и слободе</i>	49
Želimir D. Vukašinović, <i>Critical thinking and determination of humanity: a problem of self-understanding and freedom</i>	
Бранкица Поповић, <i>Феномен критике као граничне линије између (не)моћи и хтења</i> ..	59
Бранкица Поповић, <i>Явление критики как границы изображение (нет) сила и всего</i>	
Vladimir Drekalović, <i>Kritika savremenog američkog platonizma u matematici</i>	75
Vladimir Drekalović, <i>The criticism of contemporary American Platonism in mathematics</i>	

Историја

Радивој Ђ. Радић, <i>Уздизање Србије у краљевину</i> (Кратак осврт на оцене и тумачења у византологији)	87
Radivoj Radić, <i>Serbia becoming a monarchy</i> (Brief overview of the evaluations and interpretations in Byzantology)	
Шендриков Е. А., <i>Героические подвиги воинов 60-й армии в период боевых действий в районе Воронежа в июле 1942 – январе 1943 г.</i>	103
Шендриков Е.А., <i>Херојски подвизи бораца 60. армије током ратних дејстава у воронешкој области у периоду од јула 1942. до јануара 1943. године</i>	
Јасмина Шаранац Стаменковић, <i>Историја Византије у српским средњошколским уџбеницима за историју у XXI веку</i>	115
Jasmina Šaranac Stamenković, <i>The history of Byzantium in Serbian history textbooks for highschoools in the 21st century</i>	
Глигор М. Самарџић, <i>Подручје Невесиња у античко доба</i>	145
Gligor M. Samardžić, <i>The region of Nevesinje in the ancient period</i>	
Ненад Антонијевић, <i>Југословенска и српска историографија о Косову и Метохији у периоду Другог светског рата</i>	159
Nenad Antonijević, <i>Yugoslav and Serbian historiography on Kosovo and Metohija in the period of Second World War</i>	
Бошко М. Бранковић, <i>Да ли се историја борбе за аутономију српског народа у Босни и Херцеговини наставља?</i>	179
Бошко М. Бранковић, <i>Если история борьбы за автономию сербского народа в Боснии и Герцеговине повторяется?</i>	
Бојан Ђокић, <i>Српска штампа о злочинима у САП Косово 1981-1985. године</i>	199
Bojan Đokić, <i>Serbian press and crimes in SAP Kosovo 1981 – 1985</i>	
Бојан Ђ. Крунић, <i>Границе средњовјековне жупе Дрине – прилог проучавању историјске географије горњег Подриња</i>	225
Bojan Đ. Krunic, <i>Boundaries of the medieval Drina district – an enclosure to a study of historical geography of upper Podrinje</i>	

Славиша М. Вулић, <i>Завршне дипломатске припреме Аустроугарске за окупацију Босне и Херцеговине</i>	243
Slaviša Vulić, <i>The final diplomatic preparations of Austria-Hungary for the occupation of Bosnia and Herzegovina</i>	

Лингвистика

Предраг Новаков, <i>Фазни глаголи у енглеском језику и њихови српски преводни еквиваленти</i>	257
Predrag Novakov, <i>Aspectualizers in English and their Serbian translation equivalents</i>	

Данькова Т. Н., <i>Паремиологический фонд русского языка и его роль в формировании русской национальной картины мира (на материале пословиц о сельскохозяйственном труде)</i>	281

Данькова Т.Н., <i>Паремиолошки фонд руског језика и његова улога у формирању руске националне слике свијета (на корпусу пословица о пољопривредним пословима)</i>	

Зорица В. Никитовић, <i>Рецепција „Законоправила Светог Саве (1219)“</i>	291
Zorica Nikitović, <i>The reception of the “Nomocanon of St. Sava”</i>	

Виолета Џонић, <i>Могућности превођења лакуна (на материјалу руске и српске лингвистике)</i>	311

Виолета Џонић, <i>Возможности перевода лакун (на материале русской и сербской лингвистики)</i>	

Даница М. Јеротијевић Тишма, <i>Како дочарати физичку реалност артикулације гласова? – утицај Андерхиловог метода наставе изговора на перцепцију вокала страног језика</i>	323

Danica M. Jerotijević Tišma, <i>How to depict the physical reality of sound articulation? – the effect of Adrian Underhill’s pronunciation teaching method on Serbian EFL learners vowel perception</i>	

Cui Xiuzhong, <i>A research about chinese teaching in Bosnia and Herzegovina</i>	343
Cui Xiuzhong, <i>Истраживање о настави кинеског језика у Босни и Херцеговини</i>	

Маријана Матић, <i>Мотивациони ставови према учењу енглеског језика студенаата и одраслих полазника курса страних језика</i>	361

Marijana Matić, <i>The motivational attitudes towards learning English of university students and adults taking individual language courses</i>	

Марко Јанићијевић, <i>Оријентационе метафоре у етимологији латинизама с изворним префиксом e(x) – у српском и енглеском језику у релацији према синхронизмским метафорама</i>	377
Marko Janićijević, <i>Orientational metaphors in the etymology of latinisms with the original prefix e(x)- in Serbian and English in relation to synchronic metaphors</i>	
Миња С. Радоња, <i>Транзитивност као вид убјеђивања у рекламним порукама</i>	395
Minja Radonja, <i>Transitivity as a means of persuasion in advertisements</i>	
Срђан Р. Шућур, <i>Интралингвалне грешке у учењу енглеског језика код студента англистике</i>	415
Srđan R. Šućur, <i>English major students' intralingual errors</i>	
Сања Вулетић, <i>Ставови говорника о дијалекатским обележјима у говору и језичком прилагођавању</i>	439
Sanja Vuletić, <i>Speakers' attitudes on dialect markedness in speech and language accommodation</i>	
Соња Леро Максимовић, <i>Условне реченице као начин исказивања могуће стварности у Пекићевим романима „Беснило”, „1999” и „Атлантида”</i>	455
Sonja Lero Maksimović, <i>The use of conditional sentences in Pekić's novels “Besnilo”, “1999” and “Atlantida”</i>	
Јелена Вујићић, <i>Прилози у изражавању времена у кинеском језику</i>	473
Jelena Vujičić, <i>Expressing tense in Chinese language with adverbs</i>	

Књижевност

Душко Певуља, <i>„Сентандрејски буквар“ Гаврила Стефановића Веницловића</i>	491
Душко Певуља, <i>„Сентендрейский букварь” Гаврила Стефановича Веницловича</i>	
Љиљана Аћимовић, <i>Балканска стварност у књижевном дјелу Јоханеса Вајденхајма</i>	511
Ljiljana Aćimović, <i>Die Balkan-wirklichkeit im literarischen werk von Johannes Weidenheim</i>	

Milica Pasula, <i>Problematika prostora u noveli „Sandomirski manastir”,</i> <i>Franca Grilparcera</i>	529
Milica Pasula, <i>Die raumproblematik in franz grillparzers novelle Das Kloster bei Sendomir</i>	
Мирјана М. Лукић, <i>Поезија Душана Срезојевића у компаративном</i> <i>контексту (контакти и подстицају)</i>	543
Mirjana M. Lukić, <i>The poetry of Dušan Srezojević in a comparative context</i> <i>(contacts and motives)</i>	
Анкица М. Вучковић, <i>Књижевност и физичка стварност (културолошки</i> <i>аспект наставне корелације)</i>	563
Ankica M. Vučković, <i>Literature and physics reality (cultural aspect of teching correlation)</i>	
Маријана Ж. Млађеновић, <i>Артемидорова „Симболика снова“ о осећању части у</i> <i>човековим страховима и очекивањима (књижевност и стварност)</i>	579
Marijana Ž. Mladenović, <i>Artemidorus’ “Symbolism of dreams” about the feeling of</i> <i>honour in man’s fears and expectations (literature and reality)</i>	

Библиотекарство

Карла Селихар, Гордана Рудић, <i>Школовање библиотекара информатичара на</i> <i>Педагошком факултету у Сомбору Универзитета у Новом Саду</i>	609
Karla Selihar, Gordana Rudić, <i>School library of informators in the Pedagogical</i> <i>faculty in Sombor of University in Novi Sad</i>	
Радославка Р. Сударушић, <i>Алекса Ј. Поповић Сарајлија (1854-1916),</i> <i>писац и преводилац</i>	621
Радославка Р. Сударушич, <i>Алекса Ђ. Попович Сарайлия (1854–1916),</i> <i>писатељ и преводчик</i>	
Бојана М. Ласица, <i>Српски политички листови у емиграцији у вријеме</i> <i>аустроугарске власти у Босни и Херцеговини</i>	633
Bojana Lasica, <i>Serbian political newspapers in emigration during the Austro-Hungarian</i> <i>government in Bosnia and Herzegovina</i>	

УПУТСТВА ЗА АУТОРЕ

Формат: Радове слати у електронском облику у програму *Microsoft Office Word* (верзија 2000, 2003, 2007, 2010, 2013, 2016), у фонту *Times New Roman*. Величина фонта је 12, размак између редова 1,5 цм, а ширине свих маргина 2,5 цм. Текст равнати на обје маргине (Justified). Не треба дијелити ријечи на крају реда на слокове. Формат странице треба да буде А4 (210*297).

Обим рада: Рад не треба да има више од 30 000 карактера, не укључујући литературу, односно 8 000 карактера када је ријеч о приказима, укључујући размаке

Језик и писмо: Језици на којима се шаљу радови јесу српски (ћирилично и латинично писмо) и неки од свјетских језика. Радови на страном језику који не задовољавају основне нормативе неће бити укључени у рецензентски поступак.

Анонимност: Рукописе оцјењују анонимни рецензенти.

СТРУКТУРА РАДА

Наслов

Име и презиме аутора у чланцима штампају се изнад наслова уз лијеву маргину, а у приказима и прилозима испод текста уз десну маргину. Иза презимена аутора потребно је звјездицом означити фусноту у којој ће бити његова имејл адреса. Назив и сједиште установе у којој је аутор запослен наводи се испод имена и презимена аутора. Наслов (и поднаслов) штампају се на лијевој маргини странице великим словима.

Апстракт се састоји од 100 до 250 ријечи. Наслов рада и апстракт треба директно да упућују на садржај цијелог рада, без иједне додатне информације која би идентификовала аутора/ауторе. Апстракт се пише у једноструком прореду. Испод апстракта пишу се кључне ријечи.

Текст треба организовати по схеми **IMRAD** (Introduction, Methods, Results and Discussion) када садржи резултате емпиријских истраживања. У складу с тим текст рада мора бити подијељен у поглавља. Сваки нови пасус треба започети увлачењем првог реда за 1 цм.

Цитати у тексту: Свако позивање на монографију, чланак или статистички извор треба да се означи на одговарајућем мјесту у тексту, тако што ће се изнијети презиме аутора, година издавања и пагинација, све у заградама. Прво цитирање презимена аутора у раду треба да садржи у угластим заградама оригинално писање: „Вебер [Weber]“. Цитати се наводе оним писмом којим је написан рад. Уколико је издање које наводимо писано латиничним писмом, у загради наводимо ауторово презиме латиницом (Stevanović, 1989, str. 45).

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразира, у парентези није потребно наводити презиме аутора, нпр. Према Марфијевом истраживању (1974, стр. 207), први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини XI вијека. Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити тачком и запетом, нпр. (Белић 1958; Стевановић 1968).

Ако постоји више од једне референце истог аутора и године, додајте слова (а, б,...) уз годину издавања: „И даље потврђује ову тезу (Wuthnow, 1987а, р. 32) (Јовановић, 2003а, стр. 32).

Цитате дуже од три реда треба писати као посебан параграф на следећи начин (Format, Paragraph, Indents and Spacing, Left 1cm, Right 1cm, проред Single).

Уколико се користи страни извор или корпус потребно га је навести у фусноти. У главном тексту наводи се превод. Уколико аутор чланка користи сопствени превод, то ће први пут назначити у фусноти.

Од кључне је важности да се цитати и позиви на литературу у тексту и листа библиографских јединица на крају текста у потпуности слажу. Позиви на литературу и библиографске јединице наводе се у оригиналном писму, без превођења

Табеле, графикони и слике треба да буду означени одговарајућим бројем (редом), те да буду праћени насловом који их описује. Наслов табеле навести испред табеле, а наслов слика и графикона иза њих. Слике је потребно да буду у резолуцији од 300dpi. Слике и графикони морају бити јединствени објекти (без елемената програма Drawing). Математичке формуле уносити коришћењем Microsoft Equation Editor.

Додаци треба да буду означени *словима* редом (Додатак А, Додатак Б) и да буду праћени насловом који их описује. Ако постоји само један додатак, треба га назвати „Додатак“, без додатног слова.

Литература (References): Литература се пише након текста, као посебна секција у складу са АПА стилом/APA Style. Поређајте све јединице азбучним/абecedним редом по презимену аутора. Код истог аутора, по години издавања (од најновије до најстарије).

Резиме на неком од свјетских језика: Резиме се пише на крају текста послје Литературе, дужине до 1/10 чланка (од 2000 до 3000 карактера). Резиме се пише фонтом *Times New Roman*, вел. 12, проред *Single*. Уколико је рад на страном језику, резиме се пише на српском језику.

ПРИМЈЕРИ НАВОЂЕЊА:

Рад у часопису 1 аутор:

у тексту

(Хамовић, 2016) односно (Хамовић, 2016, стр. 94)

У литератури

Хамовић, Д. (2016). Национално тло и модерност у књижевној мисли и пракси младобосанаца. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 64, св. 1, 93-103.

или

(Manouselis, 2008) односно (Manouselis, 2008, p. 55)

у литератури

Manouselis, N. (2008). Deploying and evaluating multiattribute product recommendation in e-markets. *International Journal of Management & Decision Making*, 9, 43-61.

Рад у часопису до 6 аутора

у тексту

Прво цитирање: (Uxó, Paúl, & Febrero, 2011, p. 576)

Поновни цитати: (Uxó et al., 2011); на српском: умјесто „et al.“ писати „и др.“

у литератури

Uxó, J., Paúl, J., & Febrero, E. (2011). Current account imbalances in the monetary union and the great recession: Causes and policies. *Panoeconomicus*, 58(5), 571-592.

Рад у часопису 6 и више аутора

у тексту

(Cummings et al., 2010, p. 833)

у литератури

Cummings, E., Schermerhorn, A., Merrilees, C., Goeke-Morey, M., Shirlow, P., & Cairns, E. (2010). Political violence and child adjustment in Northern Ireland: Testing pathways in a social–ecological model including single- and two-parent families. *Developmental Psychology*, 46, 827-841.

Књига 1 аутор

у тексту

(Кољевић, 2015, стр. 78); (Heschl, 2001, p. 33)

у литератури

Кољевић, С. (2015). *Између завичаја и туђине*. Нови Сад: Академска књига.

Heschl, A. (2001). *The intelligent genome: On the origin of the human mind by mutation and selection*. New York, NY: Springer-Verlag.

Књига која има приређивача

у тексту

(Lenzenweger & Hooley, 2002)

у литератури

Lenzenweger, M. F., & Hooley, J. M. (Eds.). (2002). *Principles of experimental psychopathology: Essays in honor of Brendan A. Maher*. Washington, DC: American Psychological Association.

Рад или дио књиге која има приређивача

у тексту

(Cvitković, 2007, str. 57)

у литератури

Cvitkovic, I. (2007). Katolicizam [Catholicism]. U A. Mimica i M. Bogdanović (Prir.), *Sociološki rečnik [Dictionary of Sociology]* (226-227). Beograd: Zavod za udžbenike.

Одреднице у енциклопедији

у тексту

у (Lindgren, 2001)

у литератури

у Lindgren, H. C. (2001). Stereotyping. In *The Corsini encyclopedia of psychology and behavioral science* (Vol. 4, pp. 1617-1618). New York, NY: Wiley.

Рад у зборнику радова са научних конференција

у тексту

у (Rowling, 1993, p. 198)/ (Павловић, 2016, стр. 73)

у литератури

Rowling, L. (1993, September). Schools and grief: How does Australia compare to the United States. In *Wandarna coowar: Hidden grief*. Paper presented at the Proceedings of the 8th National Conference of the National Association for Loss and Grief (Australia), Yeppoon, Queensland (196-201). Turramurra, NSW: National Association for Loss and Grief.

Павловић, Б. (2016) Поређење приједлога у кинеском и српском језику. У Наука и евроинтеграције, Зборник радова са научног скупа одржаног 21-23. маја 2015. (73-86). Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

Интернет извори

у тексту

(Lodge, 2008)

у литератури

Lodge, D. (2008). Nice Work. *Guardian*. Retrieved from/Преузето са:
[https:// www.theguardian.com/books/2008/apr/20/fiction.davidlodge](https://www.theguardian.com/books/2008/apr/20/fiction.davidlodge). Accessed on/Датум приступа: 18th October 2016/18. 10. 2016.

Тезе и дисертације

тексту

(Gibson, 2007)

у литератури

Gibson, L. S. (2007). *Considering critical thinking and History 12: One teacher's story* (Master's thesis). Retrieved from <https://circle.ubc.ca/>

Институција као аутор

у тексту

(Републички завод за статистику, 2011)

у литератури

Републички завод за статистику. *Месечни статистички билтен*. Бр. 11 (2011)

Закони

у тексту

(Закон о основама система васпитања и образовања, 2004, чл. 5, ст. 2, тач. 3.)

у литератури

Закон о основама система васпитања и образовања, Службени гласник РС. Бр. 62 (2004)

Усвојена документа

у тексту

(Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa)

у литератури

Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276, (1970), ICJ Reports (1971) 12, at 14.

Видјети: Publication Manual of the American Psychological Association, 6th Edition, 2009. или <https://www.library.cornell.edu/resrch/citmanage/apa>

НАПОМЕНЕ:

- Објављују се научни радови које су позитивно рецензирала два рецензента.
- Рад може имати највише два аутора.
- Аутору у једном броју може бити објављен један рад.
- Рукописи који нису припремљени у складу са Упутством не укључују се у рецензентски поступак.
- Рукопис који треба дорадити редакција прослеђује ауторима уз текст анонимне рецензије.
- Редакција ауторе благовремено обавјештава о пријему рада и исходу рецензентског поступка.
- Позитивне/негативне рецензије се не достављају ауторима.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

1(082)
94(082)
81(082)
82(082)
02(082)

НАУЧНИ скуп Наука и стварност (2017 ; Пале)

Наука и стварност : зборник радова са научног скупа (Пале, 20. мај 2017) / [главни уредник Мишо Кулић ; одговорни уредник Марија Летић]. - Источно Сарајево : Филозофски факултет, 2018 (Бања Лука : Comesgrafika). - [659] стр. : илустр. ; 24 см. - (Посебна издања. Научни скупови. Том 1 ; књ. 12, ISSN 2490-4074)

Текст ћир. и лат. - Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summary.

ISBN 978-99938-47-93-9

COBISS.RS-ID 7530008